

DUE DATE SLIP**GOVT. COLLEGE, LIBRARY**

KOTA (Raj)

Students can retain library books only for two weeks at the most

BORROWER'S No	DUE DATE	SIGNATURE

॥ श्रीः ॥

विद्याभवन संस्कृतग्रन्थमाला

१८०

५४५५५५

॥ श्रीः ॥

संस्कृत

प्रबन्धरत्नाकरः

रचयिता—

डॉ० रमेशचन्द्रशुक्लः

एम० ए० पी०एच० डी०

साहित्याचार्यः सात्वययोगाचार्यश्च

१ प्राध्यापकः संस्कृत-विभाग, बारहसैनी कालेज, अलीगढ़ ।

चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी-221009

प्रकाशक—

चौखम्बा विद्याभवन

(भारतीय संस्कृति एवं साहित्य के प्रकाशक तथा वितरक)

घोष (बनारस स्टेट बैंक भवन के पीछे)

पो० बा० न० १०६९, वाराणसी २२१००१

दूरभाष : ६३०७६

सर्वाधिकार सुरक्षित

अनुर्य संस्करण १९८९

मूल्य ७५-००

अध्यय प्रालिस्थान—

चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन

के० ३७/११७, गोपालमन्दिर लेन

पो० बा० न० ११२९, वाराणसी २२१००१

दूरभाष : ५५३५७

*

चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान

३८ धृ ए, जवाहरनगर, बगेली रोड

दिल्ली ११०००७

मुद्रक—

धोजी मुद्रणालय

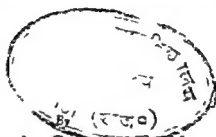
वाराणसी

THE
VIDYABHAWAN SANSKRIT GRANTHMALA
140

संस्कृत

PRABANDHARATNĀKARA

Dr. Ramesha Chandra Shukla

M. A., Ph. D.

Saṁtāyacharya, Saṁkhyayogacharya

Professor, Barahseni College, Sanskrit Department, Aligarh

CHOWKHAMBA VIDYABHAWAN

VARANASI

❁ CHOWKHAMBA VIDYABHAWAN
(*Oriental Publishers & Booksellers*)
CHOWK (Behind The Benares State Bank Building)
Post Box No 1069
VARANASI 221001
Telephone 63076

Also can be had of
CHAUKHAMBA SURBHARATI PRAKASHAN
K 37/117, Gopal Mandir Lane
Post Box No 1129
VARANASI 221001
Telephone 55357

CHAUKHAMBA SANSKRIT PRATISHTHAN
38 U. A , Jawaharnagar, Bungalow Road
DELHI 110007

॥ श्रीः ॥

संस्कृतसाहित्यसंरक्षणार्थं नानाविधानि असंख्यानि कष्टानि येः
सहर्षं सोढानि तेषां संस्कृतपण्डितानां शुभसृतिचरणेषु
सादरं सविनयञ्च समर्प्यते प्रबन्धरत्नाकरः ।

वाराणसंयन्त्रतविश्वविद्यालयोपकुलपति-
M A., D Phil, LL B., F R. A. S., (London)

इत्यादिविविधपरदावाविविधभूषिताना

श्रीमतात्तत्सर्वता

डॉ० सुरेन्द्रनाथशास्त्रिनेहोदयानां (०)

शुभाशंसा

मत्पि सुविस्तृते संस्कृतमाहित्ये, सुमहत्यामपि सत्यां काव्यप्रापन-
परम्पराया नूनमस्त्येव विरलत्वं निबन्धाता, विशेषतश्चाधुनिकरिपया-
बन्धुभिना समीक्षापराणाञ्च प्रबन्धानाम् । वस्तुतः निबन्धनिर्माणप्रणेतुः
विचाराणां समामेनोपन्यासस्य, विषयविशेषमनुरुद्धं तार्किकमरणमनुसृत्यो-
द्घापोद्घुलेन प्रतिपाद्यस्य पर्यालोचने क्षमतरमपेक्षते, परञ्च तदध्येनुरपि
तादृशं विचारनैर्मल्यमाप्नादयति येन सूक्ष्मनपि विषयमाकल्प्य स्वीय-
भावनाया सन्धयुग्मेप विधातु क्षममातनोति । उदानीन्तने युगे पल्लवमान-
ग्राहिणि शिक्षाक्रमे प्रवर्तमाने प्रायशोऽप्येतारः तादृशीं रिपवोन्मेषशक्ति
तथा नैराधिगच्छन्ति यया पुग पठनपाठनपरिपाटी पट्टीयसी सती सुकुमार-
शेनुगीकान् तत्रोपकरणैः सनायीकुन्दे स्म । संस्कृतभाषाया अपि तादृशं
मौलिकं कोशव्याकरणमुत्तेनाध्ययनाभ्यापनञ्चाद्यत्वे विरलतामेवापत्ते । प्रायशः
समप्रयन्याना पठनं पाठनञ्च न प्रचलति । एतादृशि व्यतिकरे विद्यालयेषु
विविधान् पाठ्यक्रमाननुवर्तमानाना छात्राणा इते सुरगिरा रचनान्यामन्तु
प्रायेण दुस्माध्यता गतः । परीक्षासु च सुरगिरा निबन्धस्तु विरचनीय एव
भवति, तत्र चानभ्यासजन्यपाठविरहाद् बहुधा छात्राः कान्दिसीक्ता-

मेवावगाहन्ते । तेषां हृते दुस्तरे परीक्षाविस्तरे सरलया मुरगिरा निबद्धः
रचनायाः विविधानां मार्गाणां परिचायकः, प्रतिपाद्यस्य विषयस्य स्वरूप-
प्रदर्शकः रचिरः प्रबन्धमग्रहः नितरामपेक्षितः । इमां कालमहिम्ना समुपस्था-
पितामपेक्षा पूरयितुं नैके मनीषिणः स्वस्वरचनाभिः प्रायतन्त । तथापि
प्रोटस्य कस्यापि बहुविषयव्यापकस्य प्रबन्धस्य हृतेऽनङ्गत्वं विलोम्य सात्वयो-
गमाहित्याचार्योपाधिभाजा शुद्धोपादेन डाक्टर-रमेशचन्द्रगुप्तमहामागेन
प्रशस्तः सलु प्रबन्धरत्नानामेक आरुरः समुपस्थापितः यश्च वाराणसेय-
चौरसम्भा विद्याभवनप्राप्तैः संप्राप्तपुस्तकैः हिताय प्रसारय्य नीतः । अयं
प्रबन्धरत्नाकरो विविधान् परमोपयुक्तान् विषयानलम्ब्य पिपठिषा सर्व-
विधामपेक्षा मनसि निधाय सुगमया विषयावगाहिन्या सुरभारत्या मम्यगु-
पनिन्दोऽधुनातनानां छात्राणां हिताय सम्पत्स्यते । एतेषां रमेशचन्द्रगुप्-
तमहोदयानां प्रयामोऽयं सर्वथाऽभिनन्दनमर्हति परञ्च प्रबन्धरत्नाकरोऽयं
विश्वविद्यालयेषु पाठ्यक्रमे सर्वथा प्ररोचनार्हः तत्र तत्र स्थाने स्थानमवा-
प्याभ्ययनशीलानां सुधियाश्च लाभाय स्तात्, इत्याशंसते—

वाराणसी
वि० सं० २०२३
पौषशुक्लाष्टमी

—सुरेन्द्रनाथशास्त्री

सम्मती

संस्कृत

(क)

पं० ब्रह्मानन्दशुक्लः, एम० ए०

साहिपाचार्यः आरुणपाठशाला-शास्त्री, काश्मीरपथः, कविराजम्

(प्रधानाचार्यः - श्री राधाकृष्ण सस्कृत महाविद्यालय धुर्गा, मुम्बईसहर)

श्रीमन्निः शी० (दसउट) रमेशचन्द्रशुक्लमहोदयै, एम० ए० साहिपाचार्य-

सायनयोगाचार्यपञ्चमुक्त्याविचारिणि सुनिबद्ध प्रबन्धरत्नाकर निरीक्षणरमा-
ह्लादो मयानुभूतः । एतस्मिन् सस्कृतज्ञासमुपेक्ष्य सात्त्विकभावनाया मातरं कुर-
भारतीं सेविष्यमेव महानुभावैरेमिमंहता परिश्रमेन प्रत्यरत्नमिदं विद्वज्जन-
परितोषाय सस्कृतान्निष्पन्नतया विनेयानामुपकाराय च सुसस्कृत्य विरचितम् ।

सर्वप्रकाराणां शास्त्रीयनिबन्धानाम्, आचार्य-एम० ए०-पर्यन्तादिना कृते
परमावश्यकप्रबन्धग्रन्थस्य, छात्रजनोपयुक्तस्य प्रायोपुनस्तन्निवेदनासीत् । मन्त्रे,
ग्रन्थेनातेन तादृशभावस्य पूर्वनिर्दिष्ट्यतीति निःसन्देहं बहु चक्षते । गद्यपद्यादि-
रचनाचतुष्टया विदुषा येमुपेक्षारः प्रायो निबन्ध-ग्रन्थे कुञ्चितद्वारो भवतीति
विदन्त्येव विज्ञाः । अथर्वविद्येयपानाम्, अनुपपुलदीर्घसमासानां, अलङ्काररहित-
वाक्यसन्ततीनां, प्रबन्धदोषाणामत्र सर्वथा अभाव एवेति । “प्रबन्धो दुर्बलाहृत्”
इत्याद्यभिपुञ्ज्येकया सरस्वतीनुपमानये अस्मिन् ग्रन्थरत्ने पदानां स्फुटता,
शब्दार्थसरलता, रसरहित्युतता च शास्त्रगम्भीरतया सह स्फुटं चक्षति ।

एवविधस्य गुणगन्तरिपूर्णस्य सुपरिष्कृतस्य रत्नाकरस्य दर्शनोद्भावेन
श्रीशुक्लमहामाया मूलका शुभाचर्यवत्तां पात्रमूलां हन्तीति प्रेम्णा निवेद्यते ।
भगवान् आनुजीयश्च शुक्लमहामागामायुष्याभिवृद्धयर्थं जयदम्बाया जयवत्या
सरस्वत्या परमभावप्रसादप्राप्त्यर्थं च विनोदधिरसा भूपी भूयः सम्प्राप्यते ।
तस्मात् ।

(१)

(स)

डॉ० राममुरेश त्रिपाठी

एम्०ए०, पी०एच्० डी०, डी०लिट्०, व्याकरण-साहित्याचार्य,

(अध्यक्ष : संस्कृत विभाग, अलीगढ़ विश्वविद्यालय)

प्रबन्धरत्नाकरे समुपनिबद्धेषु निबन्धेषु कतिपयानामध्ययनमहं कृतवानस्मि ।
अत्र न त-अश्वघोष-कालिदासादीनां महाकवीनां वैशिष्ट्यम्, निसर्गसुकुमारानां
चक्रान्तादीनां चरितम्, सामाजिकानां समस्यानाञ्च विवरणं सर्वं सुप्रपि-
तमस्मि । अन्यकृतं श्रीमतः रमेशचन्द्रगुप्तस्य सुमनोहरा मैत्री सहृदयानां
पाठरानां हृदयमावर्जयति, अभिव्यक्ति च तस्य गद्यकाव्यनिर्माणे क्षयताम् ।
अत्र शुचिमहोदयस्य संस्कृतभाषाया धृष्टातिशय स्वधर्मे विद्यमानश्च पदे पदे
विलोक्यते । मन्ये प्रबन्धरत्नाकरः संस्कृतभाषामुपासकानां सर्वेषामुपकाराय
संपरिचय इति ।

निवेदना

साहित्यान्तरे विद्यमानानां निबन्धात्मकानां ग्रन्थानां दिशि यदास्म-
 दीया दृष्टिर्निपतति तदा तत्र ते प्रकृष्टतरतायां सख्यायाञ्च सस्कृत-
 साहित्ये शोभमानेभ्यो निबन्धवद्भ्यो ग्रन्थेभ्यो गरीयास्तो भूयामश्च
 पर्यवलोक्षन्ते । सस्कृतसाहित्ये तु ये केऽपि निबन्धनिर्गता ग्रन्था
 गजन्ते तेषु नाध्यमिकविद्यालयीयच्छात्रोपयोगिना निबन्धग्रन्थानामेव
 तोषाज्ज्ञत्वं भूयस्कत्वञ्च दृग्गोचरीभवति न चौत्तमिकविद्यालयीय-
 विद्यार्थ्युपकारिणा पुस्तकानां सन्तोषावहत्वं प्रचुरत्वञ्च । तस्मादेव
 कारणादेव जनः प्रबन्धरत्नाकरनामवेयस्यास्य निबन्धग्रन्थस्य प्रणयने
 आमानः न्ययूयुजन् । अत्रेदमपि निःसङ्कोचभावेन स्वीक्रियते यद्
 यमुद्देशं पुरो निधाय ग्रन्थोऽयं विरचितस्तत्स्योद्देशस्य पूर्तिरिति पस्तुत
 एकदेशतोऽपि न सृज्या । अतः कामनेयं यदस्या दिशाम्यामधिकारिणे
 मनीषिणा प्रवर्तेरन् येन संस्कृतसाहित्यस्य दमप्यङ्गं पूर्णतया सम्पुष्टं
 स्यात् । प्रतिभाभाण्डित्यरिर्हीनस्यापि प्रतिनस्कृतमातृभक्तस्य कर्तव्य-
 मिदं यदनी, यत् किमपि सरसं विरमं वा पत्रं पुष्पं तत्सर्विधेऽस्ति तेनेदं,
 स्वा सस्कृतमातरमुपासीत-इत्येतया भावनया प्रेरितो भूत्वैव जन
 एषोऽस्मिन् पूनाकर्मणि व्याघ्रतो जातो न चान्यथा कयापि धिया ।
 माता तु मदीया मामकीना घृष्टवामिमा हंस्यत एव विद्वत्सोऽपि सागर
 प्रार्थ्यन्ते यन् तेऽपि क्षमेरन् ।

अस्मिन् पुस्तके च निबन्धाः सत्रिवेशितास्तेषु, केचन दर्शनादि-
 विषयपरकाः केचन साहित्यिकाः केचन भावात्मकाः केचन च साम-

यिकाः सन्ति । सर्वेषामपि निबन्धानां निबन्धने सुबोधाय प्रवाहरीलाया
भाषाया आश्रयः कृतो वर्तते । उपायश्च सः स्वीकृतो येन निबन्ध-
निबन्धने व्युत्पत्तिश्चात्रेण जाययात् संस्कृतवाण्याममोघतया विशदतया
प्रगुणतया च ते विदितेषु प्रचलितेषु बहुविधेषु विषयेषु स्वान् विचारान्
प्रकटीकर्तुं प्रभवेयुः । चेदनेन प्रयासेन भवन्ति विद्यार्थिन उपकृतास्तदा
लेखकोऽयं स्वं श्रमं सफलं मन्येत ।

श्रीमान्यान् संस्कृतसमृद्धिसंरक्षणपरान् प्रज्ञाप्रज्ञसंस्कृतमन्थ-
प्रकाशनलब्धयशस्कान् चौखम्बा-संस्कृत-विद्याभवनधीशान् श्री श्रेष्ठि-
महाभागान् प्रति ससम्मानं कृतज्ञतामायहति च जनोऽयं यैः
स्यमुद्रणालये मुद्राप्य ग्रन्थोऽयं प्राकारयं नीतः ।

बलिगदे
कातिकस्य पूर्णिमायाम्,
२०२३ वै० संवत्सरे

विदुषां विधेय,
रमेशचन्द्रशुक्लः

निबन्ध-सूची

	पृष्ठसंख्या
१. वेदानां महत्त्वम्	१
२. वेदाङ्गप्रति किञ्च प्रतीच्यप्रभ्यां वैदिकवाङ्मयसेवा	१३
३. उपनिषद्प्रयोगिनः	२३
४. भारतासुनमर्चस्त्वं गीता	३३
५. धर्मसूत्राणां वेदमूलत्वं धर्मस्य च महनीयत्वम्	४३
६. पुराणानां महत्त्वम्	५३
७. वेदान्तदर्शनम्	६२
८. सांख्यदर्शनम्—नास्ति सांख्यसमं ज्ञानम्	७४
९. नारित योगमर्मं बलम्	८०
१०. न्यायदर्शनम्	९५
११. मीमांसा	१०७
१२. वैशेषिकदर्शनम्	११८
१३. बौद्धदर्शनम्	१२७
१४. जैनदर्शनम्	१३९
१५. चार्वाकदर्शनम्	१५०
१६. प्रतीच्य दर्शनम्	१६०
१७. श्रीकृष्णलीलाष्टकं श्रीमद्भागवतम्	१७१
१८. महाभारतम्	१८३
१९. श्रीमद्रामायणी गङ्गा पुनाति भुवनत्रयम्	१९३
२०. उपोतिःशान्तस्य लोकोपकारित्वं महत्त्वं च	२०३
२१. शब्दानुमानम्	२११
२२. साहित्यशास्त्रम्	२२३
२३. संस्कृतनाटकमञ्जरी	२३३
२४. भासो ह्यसौ	२४३

५५. कालिदास.	...	२५३
२६. शकुन्तला	.	२६४
२७. कालिदासस्य जीवनदर्शनम्	...	२७३
२८. कालिदासकवितायां साहित्यता	...	२८३
२९. मेघदूते कालिदास	...	२९४
३०. अश्वघोष	...	३०५
३१. सुमाराचसम्	...	३१५
३२. भवभूति.	...	३२५
३३. भारवि	...	३३५
३४. महाकविर्माघः	...	३४६
३५. कविदण्डी	...	३५७
३६. वेणीसंहारम्	...	३६६
३७. रघुवली	...	३७८
३८. शुद्धकस्तस्य मृच्छकटिकम्	..	३८९
३९. ललधम्पू	...	४००
४०. विक्रमाङ्कदेवचरितम्	...	४०९
४१. नैषधं विह्वलीपथम्	...	४१९
४२. गद्य-विकास	...	४३०
४३. कादम्बरी	..	४४१
४४. पण्डिता चमा	...	४५१
४५. श्रीपण्डितराज—जगन्नाथ.	...	४६१
४६. शिवराजविजय	...	४७१
४७. गीतिकाव्यम्	...	४८१
४८. कला सोमाकाव्यम्	..	४९१
४९. अभिषादेरपि व्यञ्जना गरीयसी	..	५०१
५०. वैदिकी संस्कृति	..	५१०
५१. संस्कृतभाषा	..	५२०

५२. संस्कृतभाषाया अमुत्थानोपायाः	...	५३०
५३. 'सुहृत् जलिनं श्रेयो न च धूमयितं विरम्'	...	५३९
५४. वीरमोक्षाय वनुन्धम्	...	५४८
५५. द्विष्टं पौरुषञ्च	...	५५८
५६. मानवो मानवं पातु	...	५६७
५७. ज्ञाता हि परमं ज्योतिः	...	५७७
५८. सर्वेषामपि धर्मागो मृदाचारः प्रज्ञस्यते	...	५८६
५९. कीर्तिर्यस्य स जीवति	...	५९५
६०. अद्यतनं भारतम्	...	६०४
६१. ज्ञानविद्यायाः परं बलम्	...	६१३
६२. स्वर्गीयः प्रधानमन्त्री चं० जवाहरलालनेहरूः	...	६२२
६३. मान्यवादिनी विचारधारा	...	६३२
६४. सामाजिकममानाधिकारवादपरिपन्थी सिद्धान्त (फामिस्टवादः)	...	६४१
६५. लोकनम्रशासनपद्धतिस्मस्याः सफलता च	...	६५०
६६. समाजो व्यक्तिश्च	...	६५९
६७. भारतीयसमाजवादिन्ययंन्यवस्था, प्रमुखमनस्याश्च, भारतीयसमाजस्य	...	६६८
६८. पञ्चशीलमिद्वान्तस्तदस्थनीनिश्च	...	६७७

त्रिविधान्यपि दुःखानि यदनुस्मरणान् नृणाम् ।
प्रयान्ति सद्यो विलय तां नौमि जगदम्बिकाम् ॥

प्रबन्धरत्नाकरः

(१)

वेदानां महत्त्वम्

आय-धनस्य आय-दत्तानस्य च जीवनं वेदाः सन्ति । भारतीया मंहृतिः
सम्पत्ता च तानाधारीकृत्यैव विराजते । सदानुनन्दननिर्हर्षिनिर्लुप्तस्य
परमत्वस्य बोधयितारो भूत्वा भुवि ते विभक्तम् । इष्टमस्तरेनिष्टपरिहृतेऽ
अलौकिका उपायास्तेष्वेव विविधा जायन्ते । यत्र प्रत्यक्षस्य न च अनुमानस्य
प्रवेसस्तथापि ते प्रविशन्ति । स्मृतिपुग्मारीनां साम्यं तदनुगामि च पृष्ठा-
यतिष्ठते । भारतीयधर्म ईश्वरविरोधस्तु स्तेषु शक्तुने परं न स तेषां लवनाश-
मपि विरोधं महते । ईश्वरस्य सत्ताया विरोधयि दर्शनानि न वास्तविकानि तत्र
(भारतीयधर्म) मतानि सन्ति परं यानि शास्त्रानि मतानि वा वेद-विरोधीनि
वर्तन्ते न तानि न वास्तविकानि मन्तव्ये । तेषामप्यवनिहापरिहायंवेनानिवा-
र्यत्वेन चाभ्युपगमः । यो हि द्विजो वेदमनर्थात्प्राप्य अन्नं विद्याति स इह
शूद्रो मत—

दोऽनर्थात् द्विजो वेदमन्त्रं कुरुते अन्नम् ।

न जीवन्नेव शूद्रावन्मृगं गच्छति सान्वयः ॥ (मनुः)

भारतीयविकारधारायाः द्रष्टीयानयं विरक्तमो यद् वेदोत्पत्तौ एव अनो ब्रह्म
शानुमहति—

वेदशास्त्रायत्तत्त्वज्ञो यत्र कुत्राश्रमे वसन् ।

इहैव लोके तिष्ठन् स ब्रह्मभूषण कल्पते ॥

कुम्भनिर्दं महद् ये हि वेदा इह भारतेऽनिवार्यंवेनाध्वेया मता येषां वेदानां
ज्ञानमन्तरा नान्यं जीवनस्य लक्ष्यमधिगम्यं भवति त एव वेदाः साम्प्रतनुपेक्ष-
माणाः सन्ति । तद्विरथयि न वयं भारतीया दृष्टिमपि विदामः ।

वेदा भारतीयानां हि आद्या धर्मग्रन्था सन्ति । तेषामाज्ञात्र देशे धर्मत्वेन मतास्ति । को हि धर्म इति यदि जिज्ञासास्ति तदा वेदास्तन्निमित्तेन दृष्टव्या — “धर्मं जिज्ञासमानानां प्रमाणं परमं भुवि ” वर्तमाने भारते यावन्वयपि मतान्युपमतानि निम्नभिन्नानि प्रसृतानि सन्ति तेषां मूलस्रोतो वेदेभ्य एव निर्गतमस्ति । ज्ञानस्य विमला धारा समस्तेऽपि चित्तिमण्डले सर्वांस्वपि दिशामु वेदेभ्य एव निस्तृता भूत्वा प्रसस्युः । न वदा केवल भारतीयानामपि ॥ भुव सर्वांसामपि मानवजातीनां प्राचीना ग्रन्था सन्ति । अस्मदीया पूर्वजा केन प्रकारेण जीवन् यापयामासु ? काभि स्त्रीहामिस्ते स्वकीय मनो मोदयामासु ? का देवतास्ते पूजयामासु ? विवाहसम्बन्धस्योदरेण किन्ते निर्धारयामासु ? केन च त्रिधिना ते प्रभाते अग्नावाहुतिं समर्पयामस्—रित्यादिविषये चेज्जिज्ञासा इति विजृम्भते तदा तद्विषयकं ज्ञान यद्यपि वेदेभ्य एव लभ्युं शक्यमस्ति । तदर्थं पुन पुन अम्नाभिर्वेदा अध्ययनीया अनुशीलनीयाश्च । भारतीयदर्शनानां रहस्यं तेषां विवासस्य वैविध्यञ्च तत्त्वतो वेदसाहाय्येनैव ज्ञेयं भवितुमर्हति । अमुकं शास्त्रमिदं वदति, अमुकं दर्शनमिदं प्रवर्तति, अमुकं मतमिदं शंसति, अमुका स्मृतिरिदं कथयति—इत्येवंविधायां रियाया किं कार्यं किं न कार्यमित्येतत्कथयितुं कर्तव्यमिदं यत्ते वेदं शरणं यान्तु । तत्तच्छास्त्रादीनां सत्तरकथनस्य रहस्यं वेद एवोन्मूलयिष्यति । स एव तद्विधा शङ्कामपनेष्यति ।

न केवलमुपर्युक्तमेव वेदानामुपादेयत्वं महत्त्वञ्चापि तु तदीया महत्तोपादेयता च भाषादृष्ट्यापि धरीलति । इयं वैदिकभाषैव वर्तते या साम्प्रतिकं भाषा-विज्ञानं दृढीयसीं भूमिमध्यासयति स्म, इयं वैदिकभाषैवास्ति या भाषाविदा मध्ये प्रभुत्वं प्राचीनभाषाविषयकं मतभेदं निराकृतवती । चेद् भाषाशास्त्रविदनां साम्प्रतिकं अभिलषन्ते यत् तेषामभिमतो विषयो नितरं पूर्णतया परिपक्वतां गच्छेत् तदा ते वेदान् अधीयीरन् वेद ज्ञानमधिगन्तुं च प्रयतेरन् । वेदान् अधीयानुदीक्ष्य च ते तानु तानु भाषामु समागतानां पाठे-नाइट-फार्चुनप्रभृति-पदानां मूल रूपं तेषां तत्तद्रूपान्तरनाञ्च साधु भोक्तव्यन्ते । ज्ञास्यन्तीह च भीतिक्लेशेषु प्रयुज्यमानानि पदानि युगान्तरेण अस्मादात्प्यात्मिकेभ्यं प्रयुज्यन्ति भवितुमारभन्ते ।

भूयिष्ठप्रयोजनसाधकत्वाद् वस्तुनो वेदा सन्ति परममहत्त्वभाजो ग्रन्था ।

येदा ईश्वरीयं ज्ञानम्—प्रतीच्या विपश्चिनो वेदान् अपिमर्ग्यन्तान् मन्यन्ते । तेषां हि आधिर्भीतिकी दृष्टिस्तान् शब्द राशिमेव सामान्यग्रन्थमेवाव-

राश्रुति । परं वेदमन्त्राणां भारतीया मेषाविनस्तान् न श्रविहृणाद् मन्त्रान्ते ।
तेषां मन्त्रिणं यद् श्रवयो वैदिकमन्त्राणां द्रष्टारः सन्ति न च कर्तारः । अतै-
दिकमानुष्यशक्तिन श्रवयो दिव्यता प्रतिमया मन्त्राणां दर्शनं लब्धवन्तस्तेषां
प्रकाशानुद्दिपि अवनतार । 'श्रवि' इत्येतस्य पदस्य व्युत्पत्तिरस्य (श्रवि =
परयति इति श्रवि) अर्थ एव 'मन्त्र-द्रष्टा' इत्यस्ति । एव 'श्रवि' शब्द इगुपधात्
ठिद् ह्रस्वनेनौगदिक्तेन मूत्रेण इति कृते निष्पद्यते । निरुद्धे च विद्यमानान्
'नद्येताम्बपद्मानान् प्रह्य स्वपद्मम्बन्यानपद्म् .....' इत्यादिकं बहुषु श्रवनेन्द्र-
द्रष्टृत्वमुपपादयन्ति ।

वेदानां पौरुषेयत्वमपौरुषेयत्वं च—भ्यापयैतेषां विषयमनेन वेदा पौरु-
षेया निपाद्य सन्ति । परं सांख्य-वेदान्त-मीमांसकानाञ्च मतेन ते अपौरुषेया
सन्ति । निपाद्यञ्च तेषां दर्शनानीमानि स्वीकृन्ति । स्मृतिपुराणेषु च वेद-
विषयिणी भावना सादृश्येव भावेण, सादृशी मीमांसार्थाविभाविनाम्नि । मनुर्वैशाख्य-
निपाद्य अपौरुषेयाश्च मन्दते । तेनैव—

“विन्दुर्देव मनुष्याणां वेदश्चतुः सन्ताननम् ।

अशक्यं चाग्रमेवं च वेदसाकमिति स्थितिः ॥”

वेदाधिप्राधिकारः—वेदादिर्भाष्यकालमधिकृत्य विद्वान्ता गम्भीरो मन्त्रमेदो
हरयते । भारतीयदृष्ट्या ये विद्वान् अक्षां निरूपयन्ति तेषां समष्टे तु वेद-काल-
निर्णयस्य प्रश्न एव नोत्तिष्ठति । तेषां दृष्ट्या तु वेदाः सन्ति अनाद्यः । सन्ति
ने निपाद्य कालपरिच्छिन्ना । परं पाश्चात्यानां वेदज्ञानां पण्डितानां किञ्चिदनुपा-
पिनार्कशाब्दान भारतीयाणां मन्त्रपां तदाविर्भावकालसम्बन्धी प्रश्नो विद्यते एव
मनाद्येयः । डॉ० मैक्समूलरः “वेदेषु प्राचीनतमस्य श्रग्वेदस्य समुत्पत्तस्य एक-
विंशत्यधिकद्विंशत्यष्टनकमताः सन्ति ।” इति प्राह मैक्समूलरः श्रग्वेदस्यो-
त्पत्तिरयं काश्चन विन्दुनाट्यैवाङ्को सम्भावनाङ्कारः । न स स्यादङ्किते वेदा-
विर्भावसमये वस्तुतो निश्चयं गत आसीत् । यतो हि स एकस्मिन् मनसि भाष-
मानः स्वपदेवामिदं दत्तं नात्र भूतले कापिशक्तिरिहसो या वैदिकमन्त्ररचनायाः
कालं वक्तुं शक्नुयात् निष्पद्यतया । स इमं विचारं १८८९ शततमे ईशवी-
येषु भौतिकधर्मान्ध विज्ञानेन्यायानमालायां प्रकटीकृतः । वैदिकमहितासु
भाष्येषु च निर्दिष्टः उद्योतिषसम्बन्धितः सूचनाः अवगाह्य लोकमान्यचाल-
गाधरतिलको डॉ० यादवनामा जर्मनीयो विद्वान्निवृत्तस्य वेदस्य चतु-

विंशतिशतवर्षाणि यातानीति भ्रम्येते । सप्तषिकैकान्विशतिशततमेशवीयेऽदे
 र्दो० हूगोविन्क्लर 'बोधाजकोइ' नामके स्थाने टर्कीदशान्तर्गत खननकार्ये प्राचीन
 मेक शिलालेखमवाप । तेन सिद्धयति यद् वेदस्य प्रादुर्भूतस्यैकविंशत्यधिकचतु-
 ख्रिंशद्वर्षाणि जातानि न ततोऽधिकानि । अथ चे प्रनीच्या विचक्षण धारणा-
 मिमा पतिपुज्यन्ति यद् वेद-रचना-कालस्य ज्ञानस्य प्रायेण पञ्चशतकाधिक-
 चतुःसहस्रममा अनीता न च ततोऽधिका । डॉ० अविन शचन्द्रदाम स्वकीये
 'ह्रस्वेदिक इण्डिया' मिथाने ग्रन्थे लिखति यद् भौगोलिकी किञ्च भूगर्भसम्बन्धिनी
 घटना अवलम्ब्य श्रुत्येदीया रचनाया अथ च तत्कालज्ञान्या भ्रम्यताया
 प्रादुर्भूताया प्रायेण सप्तविंशतिसहस्राब्दा अनिश्च्यन्ता । एषिद्वतदीनानायशास्त्री
 पुणेन्त्यु स्वकीये 'वेदकालनिर्णय'सूत्रके ज्योतिस्तत्त्वसामान्यग्रन्थे वेदकालमनि-
 तरा प्राचीन साधयितुं श्लाघनीय प्रयत्न विदधान समवाप्यते । तद्विचारेण
 चितौ वेदाख्यस्य प्रकाशस्यावनीर्णस्य लक्ष्यसबसरा व्यतीतु । ह्य वेद-
 काल निर्धारणे हि विदुषा विचारा विद्यन्ते तेषु नितान्तमेव भिन्न समुपलभ्यते ।

वेदरक्षा — वेदानां परमोपादेयत्वादिशायनममहत्त्वशालित्वाच्च महर्षय-
 स्तान् रचिनुमपि पूर्णमुपायश्चक्रुः । वेदा एतावदीर्घकालानन्तरमपि लोके सम-
 वाप्ता सन्तीत्यत्र कारणमेव महर्षिभूत प्रयत्न एवास्ति । महर्षयो हि वेद-रक्षार्थ-
 मष्टविह्नीना व्यवस्था विदुः । ता विहृतयोऽधरियतेन श्लोकेन अभिव्यक्ती-
 क्रियन्ते—

जय माता शिवा रेता च्चबो दण्डो रथो घन ।

अष्टी विहृतय प्रोक्ता क्रमपूर्वा महर्षिभिः ॥

अत्र कतिपया एव विहृतयो हि वर्ण्यन्ते । पदभेदपूर्वकपाठ 'पदपाठ' इत्यु-
 च्यते । क्रमपाठ स भवति यत्र पदपाठगत प्रतिपद पूर्वोत्तरपदान्या समस्य
 द्विरुच्चार्यते । जयपाठो भवति न यत्र क्रमपाठमामस्य प्रतिपदयुगल त्रिरुच्चार्यते
 द्वितीयावृत्तौ पदयो श्रितिलोम्येनोच्चारण भवति । शिवापाठजयपाठयोर्मध्ये
 एतावान् भदो यच्चिद्विद्यायामन्यच्चैक पदमग्रे ससिप्ता याति । उक्तञ्च—
 'पदोत्तर जयमव शिवाभावां प्रचष्टे' । घनपाठो नितरा विलक्षण द्विष्टम् ।
 तत्र पदानां आवृत्तिरनुलोमविलोमक्रमेणान्वृज्जायते । प्रचपत्युपवसादादिविका-
 रेभ्यः पतिप्रानु भुति पद क्रम घनजयदिपाठ आविष्कृता । एषां सद्भावेन न

श्रुतिव्यपनयनमनुब्रूयानपि दोषयेत् प्रविष्टो भवितुमशक्यः । प्रतिशब्दप्रत्या
अपि वेदपट्टस्य रक्षणार्थं विरचिता अनूतम् ।

वेदेषु स्वराणां महत्त्वम्—अनेकप्रयोजनमन्यद्गते वेदेषु स्वराणां
मुपयोगो विधीयते । अथान् प्रयोजनान्नु तेषां वेद-पट्टपरिवर्तमाने द्वितीय
प्रयोजनमिदं यत् तैस्तत्तद्वदगतोऽप्यो निर्धार्यते । यथा चह गान्धर्वि—
'यश्चिदा पश्यन्ति—स्थूलपृथ्वीनाग्निवाय्वामनद्रवहोमलमेत' इत्यत्र सन्देहः,
स्थूला चामी पृथ्वी च स्थूलपृथ्वी इत्येव विग्रहोऽत्र ग्रहो वा स्थूलनि पृथ्वी
वस्या सा इति । पृथ्वीपाया सहाय निवृत्ति स्वरंगेव भवितुं शक्यमिति ।
अतः वेदार्थस्य निर्गमने स्वरा सहायका भवन्ति । वक्ष्य निर्गमनार्थमपि स्वरा-
णामपेक्षा भवति । यत्र छविन्मन्त्रसु मुद्रादिवाक्यस्य विरामदिग्बिम्बानि
वाङ्मनानि जायन्ते तत्र कुतो वक्ष्यमरम्भे तत्र च तद्वदमन्त्रमिति न परिवर्तितुं
शक्यते तत्र स्वरैरेव तन्ममाधनं भवति । यथा—'पर्ववन्त ग्रह गृह्णन्मग्न'
इत्यत्र 'पर्वव' इह अस्मिन् पदद्वये किं पूर्ववक्ष्यमन्त्रस्य उत उत्तरवक्ष्य
सम्बन्धि—इत्येतस्मिन् सन्देहे प्राप्ते, स्वरैरवधार्यते यदि आनन्वितवदनु
वाच्यं ततः पूर्वान्वयि, आपुद्वागव तु उत्तरान्वयाति ।

वेदमाध्यकारा—वेद-माध्यकारस्य स्कन्दस्वामिन-नारायण-उद्गीय-माधव
महर्षेःकुमाधव धानुष्यस्य-आनन्दगिर्य-आनानन्द-माधवप्रसूतयो माध्यकारा
सुविदिता मतिः भूमवने । स्कन्दस्वामी श्रग्वत् नितरा विशद माध्यकारः ।
स निरन्तरं टीका कृतवान् । इतिहासकाराया कथनं यत् १२५ इतनशा-
सीयाभ्याम्यो भारत विनूयानम् । नारायण उद्गीयश्च स्कन्दस्वामिन समय
एव बभूवतु । नारायणः श्रग्वत् स्कन्दस्वामिन प्रति सहाय्यकार इत्यतद्
वेदमाधवो प्रवर्ति । उद्गीयस्येकान्त सादग्न आनानन्दन च हन् ।
तदया माध्यशैली स्कन्दस्वामिनप्यशैलीव । 'माधव' नामधेयश्चरौ
माध्यकारा उद्गीयस्मै इतिहासकारैः । तेनैव मामवेदमहिताया किञ्च इतरे
त्रय श्रग्वदे माध्य लिखितम् । केवलं मनन माधवो नान न कऽपि माध्यकर
सया किं वा वेदुट एव 'माधव' इत्येतेन नाम्ना ख्यातः कामत् । अन्ये चहु-
माधव माधगाद् वेदुटश्च मित्र आर्म्भत 'माधव'स्य व्यष्टि स्वतन्त्रमेव ।
माधव श्रग्वदे परमविलक्षण पण्डित्य निदधौ । माधगा वेदुटप्रभौ माधवस्य
माध्यमनुसन्तु । द्वादशसततमेशरीयब्द वेदुटमाधवेऽनूदिनि पण्डितमन्त्र

शिवशास्त्री मन्यते । वेङ्कटस्य भाष्यमतिसंचितमस्ति । पर्यायवाचिपदान्युपस्थाप्य स मन्त्रार्थमाकल्पितुं शक्यं यत्नं कृतवान् । धानुष्यञ्च त्रिषु वेदेषु भाष्यं प्रणिजायेत्येव उल्लेखो वेदाचार्यस्य सुदर्शनमीमांस्याया दृश्यते । परं न तदीयं भाष्यमाप्यते न च तस्यैव परिचयविशेषो लभ्यते । १३०० शततमाद् वैष्णवा-
 न्दान् प्राक् स उद्भूवेति कथ्यते । आनन्दतीर्थ एव 'मध्व' इत्येतेन नाम्ना
 ख्यातिं ययौ । अयं मध्व स एव यो द्वैतवादं प्रवर्तयामास । एष बहुन् ग्रन्थान्
 अजग्रन्थत् । कतिपयांश्च वैदिद्वान् सन्धान् अपि व्याचख्यौ । वैष्णवे चतुर्दश-
 शततमे सवसरे अयं प्रादुर्बभूव । आत्मानम् ऋग्वेदस्य 'अस्य वामीपं सूक्तं'
 व्याख्यातवान् । अयमपि चतुर्दशशततमं संवत्सरं जन्मना गौरवान्वितं विदधी ।
 आचार्यसायणो विजयनगर—संस्थापकमहाराजनुक्तस्य महाराजहरिहरस्य च
 अमात्यः, सेनानीश्चासीत् । सायणो वैदिकमन्त्राद्यस्य यथार्थतया वेत्तासीत्
 तस्मात् तदीयं वेदभाष्यं वस्तुतस्तु वेदार्थोन्मीलनकारिषु भाष्येषु मूर्धन्यं
 भाष्यमस्ति । तद्वेद-धुर्गे धुर्गमे मरुतलयैव प्रवेशयति वेदार्थजिज्ञासुम् । अन्ये च
 भरतस्वामि-गुणकिणु-उष्यट-महीधरप्रभृतयो वेद-भाष्यकर्तारो जज्ञिरे । तेषु
 उष्यट प्रौढवेदज्ञो बभूव । सोऽनेकग्रन्थेषु टीका भाष्यं च कृतवान् ।
 सुविदितनृपतिभोजशामन-काले स बभूव । महीधरस्य भाष्यं 'वेददीप' नाम्ना
 सुप्रख्यातमस्ति । महीधर आसीत् काशीनिवासी । स तन्त्रशास्त्राद्यापि सम-
 विदानीत् । स तन्त्रविषयकं मन्त्रमहोदधिं प्राणीयत् । आविर्बभूव च स पोद्दश-
 शततमे वैष्णवेऽब्दे । एतेषु सर्वेष्वपि भाष्यकारेषु सायणो भाष्यकारेऽपूतमी
 भाष्यकारः । सोऽनेकसंहितासु बहुषु च ब्राह्मणग्रन्थेषु भाष्याणि विधाय वैदिक
 साहित्यं वर्धयामास । सायणात् प्राग्भूतिषु वेदज्ञेषु विद्वत्सु ब्राह्मणमर्षस्वनामक-
 वेदभाष्यकर्तृर्हृदायुधस्याप्युल्लेखयोभ्य आस भर्तते । ॥ ब्रह्माधिपलक्ष्मणसेनस्य
 राजपण्डितोऽयमासीत् ।

देवतयादः—वेदेषु देवतानां स्थानं महत्प्रबलम् । मानवः प्रत्यहं प्रकृति-
 र्देह्या नानालीढः पश्यति । वैदिककालस्य महर्षयस्तस्यास्तत्तद्दीक्षा अवधार-
 यितुं विभिन्ना देवतां अकल्पयन् । महर्षीणां विद्यामोऽयं यदाया देवतानुगम्यैव
 सर्वाणि कार्याणि सम्पद्यन्ते । जगति घटमानानां सर्वामामपि घटनानां कारण-
 भूता देवता एव ।

यास्को वदति यद् देवतासु काश्चन पृथिवीस्थानीया काश्चन अन्तरिक्ष-

म्यानीयाः कश्च न सुम्यानीयाः सन्ति । पृथिवीस्थानीयदेवतासु अग्निदेवता, अन्नविद्यम्यानीयासु इन्द्रदेवता, सुस्थानीयासु सूर्यविन्दुप्रभृतिदेवता. सन्ति महीयस्य । ऋग्वेदे हि देवता प्राणराक्षसात्मिकात् 'असुर' इति प्रेक्ष्य । प्रतीच्यानां प्रदीनां देवताः उद्दिश्य विचारोऽयं यद् भौतिकघटनोपपत्त्यै प्राकृति-
कानि हरणानि देवतावेन करिष्यन्ति । ऋग्वेदस्यादिने युगे बहुदेवतानां मत्ता अस्त्युक्ता बभूव । मत्तुता आत्मेन, सति मानसिके विद्यमाने देवतानां नामानेक
पूर्वाश्रयिनिः करिष्यन्ते । दुग्धसूक्तं श्वेतरवाक्ये स्पष्टम् । समुत्पत्त्यापयद्
हरणे । परं पश्चिमीयानामेष देवताविषयको विचारो नाविनयः । देवताशास्त्रं न
भौतिक एतावान् ।

याम्केन निष्कटे देवताकाण्डे देवता-स्वस्वरूपविषयं हि अनिश्चयविस्तृतम्-
मुच्यते । जगतो भूले एकैव महात्माकाण्डिनी महात्मनि- सौमते । सा निनि-
शदेष्वंशानिनीकात् 'ईश्वर' इति गीयते । यैव सच्चिदानुमि प्रकारैः स्मृता—

महामात्मना देवताया एक एव आत्मा बहुधा स्मरते ।

एकस्यात्मनोऽप्ये देवा प्रत्यक्षानि भवन्ति ॥ ७.४. ८-९.

पेनरीपारम्यकञ्च 'एतं देव बहुवृत्ता मध्यस्थेऽनात्मन् एतमज्ञावत्पर्यव
पूर्णं महान्तं क्षुद्रोत्तम' इत्येतेन वचनेनोक्तमेव विचार परिपोषयति ।

देवताः प्रायेण त्रीणि रूपाणि विभ्रति-आधिभौतिकम्, अधिदैविकम्,
आध्यात्मिकञ्च । इन्द्रियगम्यं रूपमधिभौतिकं भवति, अधिदैविकमाध्या-
त्मिकञ्च न्य इन्द्रियगम्यम् । 'विष्णोर्नु कं वीर्याणि' 'प्रविष्णवे गृणन्ते ।
मन्दगिरिचित्र उरगामाय वृष्णे' इत्यादि मन्त्रैर्देवो विष्णुदेवताया उच्यते
त्रीण्यपि रूपाणि प्रदर्शयति ।

मानवा देवतानां तं तां शक्तिं मार्गनिर्णय तद्द्वारेण मानसपुष्पकुर्वन्ति-
तदर्थं शुक्तिमातरस्तामां रूपान्यस्तपुः समुपस्थापयन्ति ।

मन्त्रैर्हि यत्र देवतानां न केवलमेकमपि तु एकस्मादधिकानि रूपाणि
उद्भावितानि नांतानि बोधयन्ते तदा प्रतीच्यानां गन्धिन् वचमि कथं विचामो
सिंहितो भवेत् यत्र देवताः भौतिकहरणानामपिष्ठानृत्वेन प्रतीकत्वेन
वा कल्प्यन्ते ।

वेदवर्णितेषु प्रमुखेषु विषयेषु देवतास्तुतिरप्येकतमः प्रमुखो विषयः ।

वैदिकवाक्यप्रभम्—'वेद' इत्येतस्य पदस्य प्रयोगो मन्त्र-ब्राह्मणयोर्निमित्तं

विधीयते । आपस्तम्बे प्रोक्तञ्च—मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम् । यत्र हि यज्ञया गानामनुष्ठानं निष्पन्नतामुपैति देवतानाञ्च स्तुतिविधानं यत्रोलिखितमस्ति स 'मन्त्र' इति (मननात् मन्त्र) प्रोच्यते । 'ब्राह्मणम्' इत्यतएव ग्रन्थविशेषाच्चकम् । यज्ञानां विविधक्रियाकलापप्रतिपादकमप्या 'ब्राह्मणम्' इत्येतानि सञ्ज्ञा भजन्ते । 'ब्राह्मणम्' इत्येतस्य पदस्यार्थोऽस्ति—वर्धनं, विस्तारो वा वितानो वा यज्ञ इति ब्राह्मणमपि भागत्रये विभक्तमस्ति प्रथमो भाग 'ब्राह्मणमिति, द्वितीयो भाग 'भारण्यकमिति किञ्च तृतीयो भाग 'उपनिषदि'ति कथ्यते । वेदश्च स्वरूपभेदात् त्रिविधः ऋग्वेदः, यजुर्वेदः, सामवेदः । यत्रार्थवशेन पादस्य चत्वारि तेषां चतुर्वेदनाम्ना मन्त्राणां नाम 'ऋक्' इति देयम् । ऋचा समूह एव ऋग्वेदः इति पदेन व्यपदिश्यते । 'यजुः' इत्येतत् पद 'यज्' धातो उक्तिप्रत्यये कृते निष्पद्यते । यस्मिन् वेदे यज्ञभागादिक्रियाकलापानुरोधेन मन्त्राणां सन्निवेशोऽस्ति । 'यजुर्वेद' इति निगद्यते । यत्र च गीतिरूपा मन्त्रा विद्यन्ते स उपासनाकाण्डपरो वेदः 'सामवेद' इति गीयते । मन्त्राणां त्रिविधत्वाद् वेदा 'त्रयी' इति भाषा प्रसिद्धा सन्ति । मन्त्राणां समूह 'संहिता' इत्येतेन व्यपदेशेन व्यपदिश्यते । यज्ञानुष्ठान एतौ निधाय विभिन्नस्तिवा कृते संहितानां संकूलनं वेद-व्यासञ्चकार । मन्त्र-संहितानां संकूलने ऋग्वेदस्य कृतं तस्मात् संहिता सन्ति चतस्रः—ऋक्संहिता, यजुःसंहिता, सामसंहिता, अथर्वसंहिता च । अत एव वेदाश्चत्वारः स्मृताः ।

ऋग्वेदो धार्मिकस्तोत्राणामेको महान् विशालो निधिः । तत्र बहुभिर्भिन्नभिन्नैः ऋषिभिः सुष्ठुठितैर्भावभक्त्यै शब्दैर्विभिन्ना देवता सादरं स्तुताः सन्ति । यद्यपि महाभाग्ये ऋग्वेदस्यैकविंशतिशाल्वा निदिष्टा परं शाकल-वाष्कलाधलायनशालायनमाण्डकायननामधेया एव शाखाः सन्ति मुख्यम् ।

यजुर्वेदे सर्वविधानामपि यज्ञयागादीनां वर्णनं विद्यते । कृष्णयजुः शुक्लयजुः मैत्रेयसं त्रिविधः । मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदोरपि यत्र मिथीभावः कृतः स 'कृष्णयजुर्वेद' इति भाषा किञ्च यत्र मन्त्राणामेव विशुद्धतया प्रतिज्ञानं कृतं स शुक्लयजुर्वेद इति भाषा विभूतः । शुक्लयजुर्वेदस्य द्वे एव प्रधानशाखे स्तः, ते भाष्य-न्दिनकायनाम्ना विदिते स्तः । कृष्णयजुर्वेदस्य सप्तविंशतिशाखास्तु क्वचलचतस्रस्तैत्तिरीय-मैत्रायणी-कट-कपिलकट्याख्या शाखा समुपलभ्यन्ते ।

चतसृष्वपि संहितासु सामसंहिता परमगौरवशालिनी संहितास्ति । 'सामानि यो वेति स वेदः तत्रम्' इत्यतद् वृहद्देवतायाः कथनं तन्मदिमानं

मुच्येतादिति । गीतायां भगवान् कृष्णश्चाह—‘वेदानां सामवेदोऽग्निः’ । वेदस्या-
स्योद्देश्यमस्ति—गानपूर्वकमुपसर्जनम् । सामग्रतमस्य गरीयस्यो वेदस्य निम्न एव
शाखा प्राप्यन्ते । ताश्च इमाः—कौशुर्माया, राजायनीया, जैमिनीया ।

वेदेषु अथर्ववेदो बहुदुर्विज्ञेयता निदधानि । यदा हि ऋग्वेदादयस्त्रयो वेदा
आनुष्मिकं कृतं प्रददन्ति तदा अथम् अथर्ववेदं ऐहिकमपि फलं प्रयच्छन्ति ।
जीवने सुखममन्वितं कर्तुं देया साधनानामनेष्टा भवन्ति तेषां मिदुष्यमिह वेदं
विविधानामनुष्ठानानां विधानं ग्रहितमस्ति । एतज्जलियंघ्यम्भ्य वेदस्य नव
शाखा अनुवृत्तिरिति परमिदानीन्तु ऐप्पलादसौनकमंशुके द्वे एव शाखे लभ्यते ।

ब्राह्मणाहित्यं नितरामेव विस्तारं व्यापकं च बनते । इदं हि साहिर्यं
गमात्मकं विस्तरे । यत्तस्य विधानं कदा कृतं भवेत् ? केन प्रकारेण च कृतं
स्यात् ? कानि च साधनानि तदर्थमनेष्यन्ते ? के च तत्तद्विज्ञानामधिकारिणः ?
इत्येतद्विरपानामुपपादनं तत्र (ब्राह्मणाहित्ये) कृतमस्ति । समवासानां
माह्वानां वेदानुसरन्ती संख्यानेन प्रकाश्यास्ति—

(१) ऐन्दोपब्राह्मणम्, (२) सामुपायनब्राह्मणम्—ऋग्वेदीयम्, (३) दत्त-
पयब्राह्मणम्—शुक्लयजुर्वेदीयम्, (४) तैत्तिरीयब्राह्मणम्—कृष्णयजुर्वेदीयम्, (५)
ताण्ड्यम्, (६) पट्टविंशम्, (७) सामविधानम्, (८) आरण्यम्, (९)
दैवतम्, (१०) उपनिषद् ब्राह्मणम्, (११) मंहितोपनिषद् ब्राह्मणम्,
(१२) वंशब्राह्मणम्, (१३) जैमिनीयं ब्राह्मणम्—सामवेदीयम्, (१४)
गोपयब्राह्मणम्—अथर्ववेदीयम् ।

ब्राह्मणग्रन्थेषु शतपथब्राह्मणं मुख्यममहत्त्वं भवते । अस्ति च तद् विस्तार-
कायम्, यागानुष्ठानानां प्रतिपादनं सर्वोत्तमरीत्या तत्रैव कृतं दृश्यते । प्रस्तौति
तद् यज्ञ-यागविरयकं विवरणं साङ्गोपाङ्गम् ।

वैदिकब्राह्मणे हि आरण्यकं नाम साहित्यमपि महीयः । तत् आप्यात्मिका-
ना नप्यानां मीमांसां कुरुते । अस्त्येव तदीयः प्रमुखो विषय आप्तविचारणम् ।
मानविषया महिमा विशेषेण तत्र प्रतिपादिनीवाप्यते । तन्कृताप्यात्मिकतरुवाना
विक्रम उपनिषद्सु दृष्टो भवति । आरण्यकार्त्तमानि—ऐतरेयभारण्यकम्, शांखा-
यनभारण्यकम्, वृहदारण्यकम्, तैत्तिरीयभारण्यकम् ।

उपनिषदामन्तर्भाव आरण्यकेष्वेव । तास्तेषामङ्गविशेषेष्वेव मताः । ताम्

विधीयते । आपस्तम्बे प्रोक्तञ्च—‘मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्’ । येन हि यज्ञया-
गानामनुष्ठान निष्पन्नतामुपैति देवतानाञ्च स्तुतिविधानं यत्रोलिखितमस्ति
■ ‘मन्त्र’ इति (मननात् मन्त्र) प्रोच्यते । ‘ब्राह्मणम्’ इत्येतत्पदं ग्रन्थविशेष-
वाचकम् । यज्ञानां विविधक्रिया कलाप्रतिपादकग्रन्था ‘ब्राह्मणम्’ इत्येता-
संज्ञा भजन्ते । ‘ब्राह्मणम्’ इत्येतस्य पदस्यार्थोऽस्ति—वर्धनं, विस्तारो वा वितानो
वा यज्ञ इति ब्राह्मणमपि भागत्रये विभक्तमस्ति प्रथमो भाग ‘ब्राह्मण’मिति,
द्वितीयो भाग ‘आरण्यक’मिति, किञ्च तृतीयो भाग ‘उपनिषद्’ इति कथ्यते ।
वेदश्च स्वरूपभेदात् त्रिविधः ऋग्वेदः, यजुर्वेदः, सामवेदः । यत्रार्थवशेन पादपद-
व्यवस्थितं तेषां छन्दोबद्धानां मन्त्राणां नाम ‘ऋक्’ इति वेषम् । ऋचा समूह-
एव ‘ऋग्वेद’ इति पदेन व्यवहियते । ‘यजु’ इत्यतः पदं ‘यज्’ धातो-
उत्तिप्रत्यये कृते निष्पद्यते । यस्मिन् वेदे यज्ञभागादिक्रियाकलापानुरोधेन
मन्त्राणां सन्निवेशोऽस्ति स ‘यजुर्वेद’ इति निगद्यते । यत्र च गीतिरूपा मन्त्रा-
विद्यन्ते स उपासनाकाण्डपरो वेद ‘सामवेद’ इति गीयते । मन्त्राणां त्रिविधत्वाद्
वेदा ‘त्रयी’ इति नाम्ना प्रसिद्धा सन्ति । मन्त्राणां समूह ‘संहिता’ इत्येतेन
व्यपदेशेन व्यवहियते । यज्ञानुष्ठानं दृष्टौ मिधाय विभिन्नविना कृते संहितानां
सङ्कलनं वेद व्यासप्रकारः । मन्त्र-संहितानां सङ्कलने ऋग्विष्वक्पदा कृतं तस्मात्
संहिता सन्ति ऋतज्—ऋक्संहिता, यजुःसंहिता, सामसंहिता, अथर्वसंहिता
च । अत एव वेदाश्चत्वारः स्मृताः ।

ऋग्वेदो धार्मिकस्तोत्राणामेको महान् विशालो निधिः । तत्र बहुभिर्भिन्न-
भिन्नैः ऋषिभिः सुललितैर्भावमयैः शब्दैर्विभिन्ना देवता सादरं स्तुता सन्ति ।
अथपि महाभाष्ये ऋग्वेदस्मैकविकाशितायां निर्दिष्टा परं शाकल-वाष्कल-शलायन-
शांखायन-माण्डकायननामधेया पञ्च शाखा सन्ति मुख्याः ।

यजुर्वेदे सर्वविधानामपि यज्ञयागादीनां वर्णनं विद्यते । कृष्णयजुः शुक्लयजु-
र्वेदेन स त्रिविधः । मन्त्रब्राह्मणयोर्द्वयोरपि यत्र मिथीभावः कृतः ■ ‘कृष्णयजु-
र्वेद’ इति नाम्ना किञ्च यत्र मन्त्राणामेव विशुद्धतया प्रतिष्ठानं कृतं ■ शुक्ल-
यजुर्वेद इति नाम्ना विद्यते । शुक्लयजुर्वेदस्य द्वे एव प्रधानशाखे स्ते, ते माण्ड-
व्यनकायननाम्ना विदिते स्तः । कृष्णयजुर्वेदस्य सम्प्रति पञ्चाशीतिशाखासु केवल-
चतस्रस्तैत्तिरीय-मैत्रायणी-कठ-कपिल-कठारूपा शाखा समुपलभ्यन्ते ।

चतसृष्वपि संहितासु सामसंहिता परमगौरवशालिनी संहितास्ति ।
‘सामानि यो वेति स वेद तत्त्वम्’ इत्येतद् बृहद्देवतायां कथनं तन्महिमानं

नुचैर्गायति । गीतायां जगवान् कृष्णश्चाह—‘वेदानां सामवेदोऽस्मि’ । वेदस्या-
स्योद्देश्यमस्ति—गानपूर्वकमुपामनम् । सान्प्रतमस्य गरीयस्यो वेदस्य तिस्र एव
शाखाः प्राप्यन्ते । ताश्च इमाः—कौधुर्माया, रानायनीया, जैमिनीया ।

वेदेषु अथर्ववेदो बहुलवित्तिष्ठताः निदधानि । यदा हि ऋग्वेदादपमृशो वेदा
आनुमिकं फलं प्रददति तदा अथम् अथर्ववेद ऐहिकमपि फलं प्रपञ्चति ।
जीवनं सुखमन्वितं कर्तुं येषां मायनानामनेषां भवति तेषां निद्वयमिदं वेदं
विविधानामनुष्ठानानां विधानं विहितमस्ति । एतज्जलिर्यद्यप्यस्य वेदस्य नव
शाखाः समुत्प्लवति परमिदानोन्मु दैष्यतादृशौनकमंशुके द्वे एव शाखे लभ्यन्ते ।

ब्राह्मणमाहित्यं नितरामेव विशालं व्यापकं च वर्तते । इदं हि साहित्यं
गद्यात्मकं विद्यते । यज्ञस्य विधानं कदा कृतं भवेत् ? केन प्रकारेण च कृतं
स्यात् ? कानि च साधनानि तदर्थमवश्यन्ते ? के च तत्तद्विज्ञानाधिकारिणः ?
इत्थेतद्विषयानामुपपादनं तत्र (ब्राह्मणमाहित्यं) कृतमस्ति । समवाहानां
ब्राह्मणानां वेदानुसरन्ती संस्थानेन प्रकारेणास्ति—

(१) ऐतरेयब्राह्मणम्, (२) शाङ्खायनब्राह्मणम्—ऋग्वेदीयम्, (३) शत-
पथब्राह्मणम्—शुक्लयजुर्वेदीयम्, (४) तैत्तिरीयब्राह्मणम्—कृष्णयजुर्वेदीयम्, (५)
ताण्ड्यम्, (६) षड्विंशम्, (७) सामवेधानम्, (८) आपर्वम्, (९)
वैवस्वतम्, (१०) उपनिषद् ब्राह्मणम्, (११) मंहितोपनिषद् ब्राह्मणम्,
(१२) वंशब्राह्मणम्, (१३) जैमिनीयं ब्राह्मणम्—मामवेदीयम्, (१४)
गोपथब्राह्मणम्—अथर्ववेदीयम् ।

ब्राह्मणग्रन्थेषु शतपथब्राह्मणं सुखममहत्त्वं भवते । अस्ति च तद् विशाल-
कायम्, यागानुष्ठानानां प्रतिपादनं सर्वोत्तमरीत्या तत्रैव कृतं दृश्यते । प्रसीति
तद् पञ्च-यागविरयकं विवरणं साङ्ख्योपाङ्गम् ।

वैदिकवाक्ये हि आरण्यकं नाम माहित्यमपि महतीयं । तत् आप्यात्मिका-
नां नश्यता, श्रीमान्ते, नृकुले, अस्ते, नदीषु प्रसृत्य त्रिष्वध्यात्मविषयात्मम् ।
प्राग्विद्याया महिमा विशेषेण तत्र प्रतिपादितोवाच्यते । तन्मृताप्यात्मिकनवाना
विकास उपनिषद्सु दृष्टो भवति । आरण्यकानीमात्रि—ऐतरेयमारण्यकम्, शांभा-
यनमारण्यकम्, बृहदारण्यकम्, तैत्तिरीयमारण्यकम् ।

उपनिषदामन्तर्भाव आरण्यकेष्वेव । तास्तेषामहविशेषेण मताः । तामु

वेदानां सारभूता सिद्धान्ता सन्ति प्रतिपादिता । अधोलिखितश्लोके निर्दिष्टा
उपनिषद् प्राचीनतमा ग्रामाणिकाश्च मन्त्रा मन्त्रि—

ईपकेनकप्रश्नमुण्डभाण्डूकवृत्तिरि ।

ऐतरेय च छान्दोग्य बृहदारण्यक दश ॥

शिक्षा-व्याकरण विरक्त कश्च पण्डित-व्यासिताभिधानि सन्ति षड् वेदाङ्गानि ।
अनुक्रमणीत्येतत्प्राग्ना ये ग्रन्था वैदिना मन्त्रि प्रसिद्धास्तेषां प्रधाना प्रथम-
प्रयोजनं मुख्यतो वेदार्थज्ञानमेव ज्ञेयम् ।

वैदिकवाङ्मयाप्यपनेन वैदिकयुगस्य भौगोलिकी स्थिति, भार्याणां निवास
स्थलानि, इत्यु पणिप्रभृतीनां विवरणम्, सामाजिकमार्थिक राजनीतिक धार्मिकञ्च
जीवनम् इत्यादिका सर्वेऽपि विषया प्रकाशमाचान्ति । अस्मदीया पूर्वा
मग्यन् भानु नशि ध्योम भूमिप्रभृतिवद्वाना ज्ञानं निदधति स्म । ते समुद्रं नदीं
पर्वत-वनदीनामुपादेयता सर्वाङ्गीणतया विवन्ति स्म । ते दीर्घदीर्घवरा समुद्र-
यात्रा कुर्वन्ति स्म । तेषां मन्त्रि महास्मि महान्ति ब्रह्मयानाभ्यामन्, तैस्ते
सामुद्रिक व्यापारञ्च चक्रुः ।

“अनारम्भणे तत्त्वीरवेधामनास्थाने नम्रभागे समुद्रे” इत्यादिवैदिकमन्त्रा
अत्र प्रमाणम् । वैदिके काले का नदी केन नाम्ना को देशो जनपदो वा केन
नाम्ना पर्वतो वा केन नामधेयन व्यवहृतोऽभवदिति वैदिकेभ्यो ग्रन्थेभ्यो पद्याप्य
ज्ञातुमर्हति । तस्मिन् युगेऽस्मद्देशे कुरुपाञ्चाल कीकट मद्र महावृष-काशि कौशल
विदह मगधाहनामका बहवो जनपदा अशोमन्त ब्राह्मणग्रन्थेषु कुरु-पञ्चालानां
प्रहृष्टा प्रशस्ता एष्टा भवति । नदीनां वर्णनं वेदेषु बहुधा कृतमवलोकितं भवति ।
मिन्धुसरितो वर्गनं नितान्तमेव रश्मिरायां भाषायां विहितमवाप्यते—“अनि त्वा
मिन्धो सिन्धुमिज्जमानशे, वा ध्या अर्चन्ति एवमेव धेनवः” इत्यादिमन्त्रे
परपन्थु प्रेषाकन्तो यद्भिरामोपमामाश्रित्य तस्या (मिन्धो) वर्गनं कुर्वन्ति
ऋषयः । ऋग्वेदे सरस्वत्या माहात्म्यं बृहद्दीक्षितं जायते । “सुव पदमे पुरुवार-
मधिनासृष्टां श्वेत तस्तार दुवस्थय”, “सुमित्रिया न आप ओषधय मन्तु”,
“एका च मे सिन्धुश्च मे ” इत्यादिका सन्ति बहवो मन्त्रा एवविधा ये
ज्ञापयन्ति यत् तदानीन्तना भारतीया साधु तासु तासु विद्यासु विज्ञानेषु
कलासु च पूर्णमिग्राभिज्ञता निहितवन्तः ।

वेदंश्चेज्जहति सर्वेऽप्याधमा ममृद्धा सुखिन आसन् । पुत्रा पुत्र्यश्च उध-

सहमानमपि प्राणानपि हुत्वा ररक्ष । वैदिकसाहिष्योपेक्षाया एव कुफलमिदं यद्यपि
सर्वमपि निखिलमपि जगच्च परमशोचनीया हीना निन्दनीयाश्च दशा गतमस्ति ।
प्राप्यन्ते हरिः—

“सर्गादौ स्फुरतां समप्रव्रगतां य श्रेयसे जशिवा-
नर्षानभ्युदयाय सप्रथितवास्तांस्तास्तु वैज्ञानिकान् ।
यश्चोच्चादच्चभाववान् विविधस्तद् विद्याभि रघोतवान्
विधरिभन् भुवने स वेदभगवान् भूयो जरीजृम्भताम् ॥ ५

वेदाङ्गानि किञ्च प्रतीच्यप्रधीनां वैदिकवाङ्मय-मेवा

आनुक्तिकानामितिहासकाराणां कथनमिदं यत् पण्णामपि वेदाङ्गानां निमागं वैदिकयुगस्य उत्तरार्द्धभागेऽभवत् । शिक्षा, व्याकरणम्, कल्पः, निरुक्तम्, छन्दः, ज्योतिषश्च-इत्येतानि वेदाङ्गानां मन्ति नामानि । पाणिनीय-शिक्षा ग्राह—

शिक्षा ऋषोऽयं व्याकरणं निरुक्तं छन्दसां च यः ।

उपोनियामयनं चैव वेदाङ्गानि पठेव तु ॥

यस्यासाम्येतेषां वेदाङ्गानामुक्त्येव गोपथब्राह्मण-श्रीधायनधर्मसूत्र-शौतमधर्म-सूत्र-रामायणमन्त्रप्राचीनग्रन्थेषूपलभ्यते । एतेन तेषां पुरातनत्वरसं निदधति । बुद्धावनाराध्यावर्गी काल उत्तरवैदिककालत्वेन नियम्यते युवैः ।

अग्रनियेतस्य पदस्य व्युत्पत्तिः अग्रपते ज्ञापतेऽनेवेति 'अग्रम्' इत्येषास्ति । अतस्तस्य व्युत्पत्तिलभ्योऽर्थः 'उपकारकम्' इति ज्ञेयः । वेदानां भाषा भावश्च-उभावपि-दुरुद्धौ स्तस्मिन्माद् वेदायांश्वयमनाय वेदाङ्गानामपेक्षा भवति । वेदार्थबोधाय सहायकत्वात् तेषामुपकारकत्वं स्पष्टमेव ।

शिक्षा—यया वैदिकविधीनां सम्पादनार्थं मातृगणप्रस्था उपयुग्यन्ते तपैशो-च्चारणप्रयोजनेन शिक्षाया उपयोगो बान्धवते । वेदानां वैदिकवाङ्मयस्य वाच्ययनाभ्यापनविरयकृत्रिधीनां निर्देशः शिक्षाशास्त्रे कृतः । शिक्षा स्वरवर्गाद्यु-च्चारणानि केन प्रकारेण कर्तव्यानीत्येतस्मिन् विषये उपदिशति । सायणस्य आगेदमान्यभूमिस्त्रायामुक्तम्—“स्वरवर्गाद्युच्चारणप्रकारे यत्र शिक्षयते उप-दिरयते सा शिक्षेति” । वेदपाठ्यक्रमे शुद्धमुच्चारणं स्वरशिक्षा च मुख्यं कायेते अशुद्धोच्चारणमुक्तं अष्टस्वरश्च वेदपाठ्ये महद् दुष्फलं जनयति । स परमहानिहृद् भवति । मञ्ज्यागोपायनादिकं यत् कार्यमिष्टलाभाय क्रियते तस्मादिष्टलाभो न कदापि अशुद्धेन उच्चारणेन समवाप्तः सज्जायते तद्विषमशुद्धोच्चारणयुतं कार्यं तु विपदं महतीमुपादयति । श्रूयते यत्पुरा 'इन्द्र-शत्रुर्वधेत्' इत्येतन्मन्त्रस्याशुद्धो-च्चारणं कृतमभूत् तेन यजमानस्यैव तदनिष्टकारकमभिदधत् । पाणिनीयशिक्षा-यामुक्तम्—

मन्त्रो हीन स्वरतो वर्णते वा, मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह ।

स वाग्वद्भो यजमान हिनस्ति, यथन्द्रशत्रु स्वरतोऽपराधात् ॥

यदोच्चारणस्य युक्तत्वाच्च स्वरज्ञानमपेक्ष्यते ममीचीनम् । स्वर उदात्तानुदात्तस्वरितभेदेन त्रिविधः । 'उच्चैश्चोदात्त', 'नीचैरनुदात्त', 'समाहार स्वरित' इत्येतां पाणिनिना तेषां त्रयाणां लक्षणानि प्रोक्तानि । 'अनुदात्तपदमेकवर्णम्' इत्यत्र यन्मिन् पाणिनीय सूत्रमिहितं यद् वदस्य प्रतिपदमवरयमेव केनापि उदात्तेन स्वरोऽपि सञ्छिद्य भवति, अवशिष्टाश्च स्वरा अत्रान्यनुदात्ताः । तेऽप्यनुदात्तेषु स्वरेषु अन्यतम स्वरो हि परिस्थितिद्विधये स्वरितो जायते । स्वरप्रधानताया कारणवत्त्वस्ति तया (स्वराणाम्) अर्थनियन्त्रणं वम् । केन प्रकारेण स्वराणामर्थनियन्त्रकारित्वं भवतीत्युपरिष्टादुदाहरणनिधायामिहितमेव । वदेषु शुद्धाच्चारणसर्वप्रथमवाच्यमिदं भवति, तच्च शुद्धाच्चारणशिक्षासमुपदिशति एतस्मादेव एतोऽप्यनुदात्तेषु शिक्षाद्वयं सूच्यम्बन्धमस्मात् । शिक्षाया अभिमतो विषयप्रतिपाद्येषु दृश्यते । शिक्षाशास्त्रग्रन्था शिक्षाशास्त्रस्य प्राचीनतमा प्रतिनिधय इव सन्ति । महिताशास्त्रग्रन्थिनः सर्वेऽपि विषयान्तरमात्रोपाङ्गतया प्रतिपादितानि ।

शिक्षाशास्त्रेतिहासं पुरातनतरं । परं न तद्विषयका प्राचीनतरा ग्रन्था उपलभ्यन्ते । श्रीवाचस्पतिगैरोला स्वकीये इतिहासे लिखति यत् सत्यकेतुविद्यालङ्कारस्य मतमिदं शब्द 'जैगीपयस्य शिष्यो वाभय शिक्षाशास्त्रप्रणिनायः । महाभारते शास्त्रिपर्वणि अचार्यगालवकृतस्य शिक्षाग्रन्थस्योक्तस्यो लभ्यते । भण्डारकरशोधग्रन्थाङ्गपुनरान्तो भारद्वाजशिक्षाया प्रकाशनं ज्ञातमस्ति । तत्र नागेश्वरभट्टस्य टीका वर्णते । नागेश्वरभट्टेन स ग्रन्थो भारद्वाजेन प्रणीतः । शिक्षासङ्ग्रहनामके ग्रन्थे द्वात्रिंशच्छिष्यापुस्तकानां सङ्ग्रहोऽप्यव्यते । शिक्षाग्रन्थानुष्ठापमपि यद्वाना भिन्नभिन्नशाखास्वा मानं सम्भवन्ति । अतएव उपाध्वय इत्यस्य वैदिकसाहित्ये 'वीरमस्कृति' इत्येतदभिधेयं ग्रन्थे याज्ञवल्क्यशिक्षावाग्निष्ठीशिक्षादिसङ्ग्रहानां विनतिग्रन्थानामुल्लेखं विदधानो दृश्यते । मातृग्रन्थममरासा पाणिनीयशिक्षा प्राचीनशिक्षामूलाया साहाय्येन प्रणीताभूदिति बुधानां विचारः । अद्यतनं युगे पाणिनायशिक्षा स्वामी दयानन्द उद्धारः । इदमपि स्मरणीयमत्र यदिदानीं शुक्लयजुर्वेदे याज्ञवल्क्यशिक्षा, सामवेदे नारदशिक्षा, अथर्ववेदे माण्डूकी शिक्षा किञ्च ऋग्वेदे पाणिनीयशिक्षा प्राच्यन्ते न च अत्रापि ।

फलप — वेदानां द्वितीयमहमन्त्रि कथम् । वेदविहितानां कर्मणां व्यवस्था-
पनं कर्मपूर्वकं कथयन्त्याम् कथयन्तम् । उक्तञ्च—‘उच्यते वेदविहितानां कर्मणां-
मानुष्येण कल्पनादात्मनः’ । कल्पनासूत्रानि सन्ति चतुर्विधानि—(१) धर्म-
सूत्रम्, (२) गृह्यसूत्रम्, (३) धर्मसूत्रम्, (४) शुक्लसूत्रम् । धर्मसूत्र
ब्राह्मण्यवर्गिननाम् धर्मानि-यज्ञानां क्रमवद् वर्गनं वर्तते । गृह्यसूत्र गृह्य-
प्रतिशब्दपाशादानुपनयनविवाहआश्विमेधस्काराः । विस्तृतं निवर्णं प्रस्तुत
विद्यते । धर्मसूत्रे चतुर्णां वर्गानामधनं-तत्र किञ्च राजानपि कर्त्तव्यानि निर्दि-
ष्टानि सन्ति । उक्तम्येव श्रीगि वस्तुनः प्रधानानि कल्पसूत्रमि मन्त्रानि । चतुर्थं
शुक्लसूत्रम् वेदि निर्माणद्वयं विरोधतः प्रतिपादयति । सूत्रस्या म्य वैज्ञानिक
महत्त्वमस्ति ।

धर्मसूत्रोपपादिते विषयो वस्तुनो गुरुहः । न तत्र जनसामान्यस्य कृते
आकर्षणम् । धार्मिकदृष्ट्या धर्मसूत्रस्य विषयो महत्त्वशाली । आनुतिष्ठे दुर्गे
धर्मरागाणां विधानं विवृण्वन्मुपेतम् । प्राचीनस्य युगस्य धार्मिकेषु विधानेषु
धार्मिकेषु कर्मसु च देशां स्थितानुरागाश्च नैरवश्यमेव धर्मसूत्रं अनुगी-
नीयानि । आर्यस्य आश्वलायने शाङ्खायनश्च इत्येते द्वे धर्मसूत्रे स्तः । गृह्य-
सूत्रे च तदीये-आश्वलायनं शाङ्खायनं च स्तः । शुक्लसूत्रे वेदस्य धर्मसूत्रमेकमेव
काश्यायनधर्मसूत्रमस्ति । गृह्यसूत्रास्त्येकमेव शारङ्गधरगृह्यसूत्रं विद्यते । हृग-
य-वेदमन्त्रद्वयानि धर्मसूत्रादि-बौधायन-त्रापत्यस्य द्विरप्येकं शिवैवान्तम नर-
द्वय-ज्ञानवन्नामनेयानि सन्ति । धर्मसूत्रं वेदे बौधायनं गृह्यसूत्रमपि सुलभ-
मस्ति । मानवेदीयकल्पसूत्रेषु आर्येण कल्पसूत्रं प्राचीनतमम् । इदं छात्राचार्यात्
धर्मसूत्रादपि प्राचीनतरमिति निगद्यते । वेदस्यास्य सुख्यं गृह्यसूत्रं कौमुद-
शास्त्रार्थं गोमिदगृह्यसूत्रं सुविदितम् । अथवेदस्य धर्मसूत्रं वैताननामकं किञ्च
तदीयं गृह्यसूत्रं कौशिकसंज्ञकं वेद्यम् । गृह्यसूत्रमिदं प्राचीनभारतवर्षातुविद्या-
विश्वविद्यालयमुपमां च नामाग्रे प्रस्तौति । धर्मसूत्रमि कल्पसूत्रं यौतवनाम्यद्वयमि
सन्ति परं न मान्यं प्रतिशान्नाया धर्मसूत्रमि लभ्यन्ते । यन्मन्त्रवर्धनसूत्रमा-
द्यम् अनुसूत्रेतिनामं मन्त्रं तदीयं नाद्यपर्यन्तमुपलभ्यं भवति । सुतरां बौधा-
यनापत्यस्य द्विरप्येकं कल्पसूत्रं-सुपत्यं-धर्मसूत्रं भवति अत एव तदी-
यानि धर्मसूत्राण्यपि प्राप्यन्ते । धर्मसूत्रेषु चतुर्वर्गकर्त्तव्यानि कर्माणि, व्यग्रहारा
राजधर्मं, आश्रमधर्मं, विवाहः, दायभागः, प्राथमिकम्, नियमैर्मितिकं कर्म—

दृश्यते अन्ये चानेके विषया सन्ति वर्जिता । धर्मसूत्रेषु प्राचीनतमं गौतम-
धर्मसूत्रं विद्यते । गौतमधर्मसूत्रं निर्दिशन्तो याज्ञवल्क्य कुमारिल-शङ्कराचार्य-
मेधातिथय प्राप्यन्ते । बोधायनोऽपि धर्मसूत्रस्य प्राचीनतम आचार्यो मतः ।
यसिष्ठश्च प्रतिष्ठितेषु धर्मसूत्रकर्तृषु गण्यते । तदीय धर्मशास्त्रं यद्यपि लघुकाय
परं गुणविपुलत्वेन महनीयमस्ति । वसिष्ठस्य जीवनदर्शनमर्थान्तमुदात्तमा-
ध्यात्मकमस्ति । स यदाचारमयं जीवनं यापयितुमुपदिशति । उपदिशति च
दुर्बुद्धिप्रियां तृष्णां परिहर्तुम् । न यमिष्टस्य श्लोकवद्धा स्मृतिः प्रकाशं गतास्ति ।
बहवो मनुस्मृतिश्लोकास्तत्र गद्यात्मकेषु सूत्रेषु दृष्टिगोचरा भवन्ति । विदुषां
धारणेयं यद् यमिष्टस्य धर्मशास्त्रमेव वर्तमानमनुस्मृते किंवा तदीयात् प्राचीन-
विशुद्धमूलरूपात् तान् श्लोकान् उद्धृताश्चकार ।

व्याकरणम्—वेदानां रचकत्वात्, वेदार्थावबोधने सहायकत्वात् प्रकृति-
प्रत्ययोपदेशपुरस्सरपदस्वरूपप्रतिष्ठापकत्वाद्धर्मनिर्णयनकृत्स्माधनेष्वन्यतमसाधगत्वेन
प्रयुक्तत्वात् व्याकरणं नाम अद्भ्य निभास्तमेव महनीयं श्रेष्ठञ्च अद्भ्यमगेषु
स्मृतम् । व्याकरणस्य व्युत्पत्तिः (व्याक्रियन्ते शब्दा अनेनेति व्याकरणम्) ।
लभ्योऽर्थोऽस्ति पदमीमांसाकरं शास्त्रम् । तद् वेदस्य सुखत्वेन स्मृतम्—‘सुखं
व्याकरणं स्मृतम्’ । ‘चत्वारि ऋग्वा ऋयो अस्य पादा’ इत्यादिशब्दैश्च शब्दवदस्त-
त्प्रशस्तमुच्यते । आचार्यवररचि व्याकरणशास्त्रमहनीयतां गायन् तदध्ययनप्रयोज-
नानि चेतः पञ्च प्रतिपादयति तदा भर्षि पतञ्जलिस्तदध्ययनप्रयोजनानि
त्रयोदश ब्रूते । व्याकरणशास्त्रं नितरां प्राचीनं शास्त्रमस्ति । गोपयशाङ्गणे व्या-
करणविषया सन्ति निर्दिष्टा स्पष्टतः व्याकरणशास्त्रेतिहासावलोकनेन विदितं
भवति यद् भारते पुरा अनेके व्याकरणकर्तार आचार्या बभूवुः । तत्र आपिशलि-
शाकटायन-भाल्ल-वेङ्कादीनां व्याकरणकर्तृणामुल्लेखः कृतोऽवाप्यते । परं साम्प्रतं
तु पाणिनीय व्याकरणमेव प्राप्यते । तस्मिन् ग्रन्थे—‘अष्टाध्यायी-सर्वाङ्गसुर-
सितो भूवा विभाति । तत्र वैशानिक्या पद्धत्या व्याकरणं प्रतिपादितमस्ति ।
यारदं हि मुल्लितं देवशाण्या शास्त्रीयं विवेचनं तत्र दृश्यते मान्यत्र तादृश
हापि विलोक्यते । तत्र लौकिकं वैदिकमुभयत्रिधमपि व्याकरणमाज्ञातम् ।

निरुक्तम्—निरुच्यते निरशेषेणोपदिश्यते तत् तदार्थावबोधनाय पदजातं
यत्र तस्मिन्मिति कथ्यते । निरुक्तस्यास्ति विषय-वैदिक-पदानां व्युत्पादनम् ।
तद् दुरुद्धपदानामर्थवबोधनाय वैदिकपदव्याख्यानाय विरचितममूलम् । तदध्य-

यनात् प्राग्व्याकरणशास्त्रस्याभिज्ञत्वं कांक्ष्यते । तन्महत्त्वमधिकृत्य दुर्गाचार्यः
 प्राह—‘प्रधानं चेदमिदं न्योऽङ्गस्य सर्वज्ञास्येव अर्थपरिज्ञानाभिनिवेशात् ।
 अर्थो हि प्रधानं तद्गुणं शब्दं च इतरेषु व्याकरणादिषु चिन्त्यते । यथा
 शब्दलक्ष्यपरिज्ञानं सर्वज्ञास्येषु व्याकरणात् एवं शब्दार्थनिर्वचन-परिज्ञानं निरु-
 क्यत् ।’ भाषाशास्त्रदृष्ट्या निरुक्तननुपमं रत्नम् । निरुक्तस्य विद्वान् टीकाकारो
 दुर्गाचार्यः कथयति—यच्चिरक्तान्यामन् चतुर्दश । यास्कस्य निरुक्ते द्वादश निरुक्त-
 काराणां भगवति निर्दिष्टानि प्राप्यन्ते । साम्प्रतं तु इदं यास्कविरचितं निरुक्तेन
 निरुक्तस्यस्य वेदाङ्गस्य प्रतिनिधित्वं करोति । यास्कः पाणिनेरपि प्राचीनतरः ।
 महाभारते शान्तिपर्वणि ‘यास्को नामृषिरप्यग्रे नैकपक्षेषु गीतवान्’ इत्यादि
 श्लोके निर्दिष्टं संलक्ष्यते । निरुक्तं बभूवुः स्वयमेव भाष्यं मूलतः, परं मिता-
 न्तदुल्लेखात् टीकाकाराः तदर्थान्वगमनाय कठोरतरं श्रमं कृतवन्तः । तद् वैदिक-
 शब्दकोशानिघण्टुग्रन्थस्य भाष्यम् । निरुक्तप्रतिपादिता विषया अधस्तियतेन
 श्लोकेनोपस्थाप्यन्ते—

वर्गांगमो वर्गविपर्ययश्च द्वौ चापरो वर्गविकारनाशी ।
 घातोऽस्मदघातिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम् ॥

छन्दः—वेदाः मन्ति छन्दोबद्धाः अतस्तेषामुच्चारणनिमित्ताय छन्दोज्ञानं
 नितरामपेक्षितम् । छन्दोऽभिधेनैतेनांगेन छन्दोना सर्वेषामुच्चारणविधिरुद्गति-
 प्रकारस्तद्गानरीतिश्च विदिता जायन्ते । तस्माद् वैदिकमन्त्रोच्चारणप्रयोगेन
 तदध्ययनं पूर्वमुचितम् । विना छन्दोज्ञानं यो वेदाध्ययनयज्ञवयाजनादिकायांणि
 करोति तस्य तानि सर्वाणि कार्याणि न भवन्ति फलदाणि । उक्तञ्चात्र कात्यायनेन—
 ‘यो ह वा अविदितापेयश्छन्दोदैवतमाहुणेन मन्त्रेण याजयति वा अभ्यास-
 यति वा स्थापुं वधति गर्ते वा धावत्ये प्रसीयते वा पापीयान् भवति ।’

संहिताशास्त्रेषु छन्दोनाम्नामुपलभ्यत्वात् प्रतीयते बन्धुद्वन्द्वस्याप्युत्पत्ति-
 वैदिकयुग एव संवृत्ता । ‘छन्द’ इत्येतस्य पदस्य व्युत्पत्तिरियम्—छन्दयति
 (पृणाति) इति छन्दो वा छन्दयति (आह्वयति) इति छन्दोऽथवा छन्द-
 तेऽनेनेति छन्दः । ‘छन्दामिच्छादनादित्येतद्व्यास्ककृपणात् वेदार्थवाचकं छन्द
 इत्येतत्पदं छद् (छादने) घातोर्निष्पन्नम् । वेदावरणकारित्वात् छन्द इति पदं
 युक्तमेव । दुर्गाचार्य आह—‘यदेमिरात्मानमाच्छादयन् देवा मृत्योर्विभ्यतः,
 तच्छन्दमां छन्दस्त्वम् ।’ श्रुतिषु छन्दो महनीयता श्रुतं गीता । अमुरहन्विभ-

वाधाम्यो रक्षकवात् तस्य, तच्च निशाली सैनिक इव मतम् । उक्तञ्च—‘दक्षिण-
तोऽमुरान् रक्षामि स्वपुत्रम्यपहन्ति त्रिदुस्त्रिजंजो वैरविदुद् ।’ वेदिकानि छन्दा-
स्यनेकभेदोपभेदवन्ति सन्ति । प्रघनेषु वैदिकेषु छन्दसु इमानि गण्यन्ते—
गायत्री, उष्णिक, अनुष्टुप, कृत्ती, पङ्क्ति, त्रिष्टुप, जगती, अतिजगती,
शक्ती, अतिशक्ती, कृत्ति, प्रकृति, आकृति, विकृति, सस्कृति, भमिकृति,
उत्कृतिश्च । वैदिकछन्दसः विशिष्टतेय यत् तानि अक्षर-गणनाया भवन्ति निय-
तानि । न तत्राक्षराणां गुरु-लघुक्रमस्य कश्चिद्व्ययमविशेषः । उक्तञ्च कारयायनेन—
‘यदक्षरपरिमाणं तद्वद’ । छन्दशास्त्रमन्वन्धो प्राचीनतमो गन्ध पिङ्गलकृत
पिङ्गलसूत्रमस्ति । पिङ्गलाचार्यं वदन् बभूवेति निग्रयपूर्वकं न वक्तुं शक्यते ।
अस्मत्तद्वदसूत्रस्य महत्त्वमुपलब्धता स्मृतसर्जकानां व्याख्या प्रसिद्धास्ति । लौकिक-
छन्दसा विक्रम एवैवै वैदिकछन्दोभ्यो जातः ।

ज्योतिषम्—यज्ञभागाः सन्ति बहुविधा केचन यज्ञा एवविधा विधाने
जीता ये सम्बत्सरसम्बन्धिनः सन्ति । केचन एतारुणाः सन्ति ये प्रतुमन्वन्धिनो
वर्तन्ते । केचन च तिथिमास-यज्ञ-नक्षत्रपरकाः सन्ति । भावोऽयं येषु यज्ञभागाः
दीनां विधानं भिन्नं भिन्नकारणेषु कृतमवाप्यते । तत्तिथीयमाह्वयं वदति—ब्राह्मणो
घमन्तेऽग्निमादधीत क्षत्रियो द्रीप्ते वैश्यः क्षत्रिः । अष्टकायां पारगुण्या पूर्णं
मासे च दीक्षायां विधानं विद्वद्भ्यः तावत्प्रमाह्वयं वीक्षितं भवति । दूतद्विधायां
वेदाज्ञायां पालनं ज्योतिषशास्त्रज्ञाने साधयं यथायथं भविष्यमहन्ति । तस्माज्ज्यो-
तिषं नाम वेदाङ्गमपि नैव वैशिष्ट्यं निदधानि । यज्ञस्य यथार्थज्ञाता ज्योतिर्विदेव
वेदाङ्गजीविने कथितञ्च—

वेदा हि यज्ञार्थमभिप्रवृत्ता

कालानि पूर्वा विहितानि यज्ञाः ।

तस्मादिदं कालविधानं शास्त्रं

यो ज्योतिषं वेदं स वेदं यज्ञम् ॥

वेदाङ्गज्योतिषग्रन्थो लगधप्रणीतः । ग्रन्थस्यास्य श्लोकानां सहस्रं किमि-
त्येतद् वस्तुनो विद्वद्धारिदागामपि दुर्लभम् । ग्रन्थस्यास्यावतीर्णस्य ३४००
ध्यापि व्यतीतानामिति साङ्ख्यबालकृष्णदीक्षितस्य विचारः । लोकमान्यतिलक-मुद्रा-
रद्विबद्धि-६०० धीवी प्रकृतयो विद्वद्भाष्यग्रन्थस्यास्य श्लोकान् व्याख्यातुं प्राप्यतन्त ।
भारतीयस्य ज्योतिषशास्त्रस्य ग्रन्थ एव आद्यः । ग्रन्थं, न तत्त प्राक् ज्योतिषि-
कापि कश्चित् कृतिर्लिखितामूत् ।

रूपादि । ततश्च रौप्यमहोदय एकनेतादृश ग्रन्थ महनीयमजग्रन्थत् । तत्र वेदस्य लौकिकमस्कृतग्रन्थानाञ्च पदानि (शब्दा) तेषामर्थविकाम्यक्रमेण सन्निहितान्य-
क्रियन्त । अद्भुते तस्मिन् कोशे वैदिकशब्दार्थ-सङ्कलनं रौप्यधकार लौकिकमस्कृत-
शब्दार्थनिर्णयनञ्च चोटर्हिग कृतवान् । कोपोऽयं वस्तुतोऽद्वितीयः । मस्कृतशब्दा-
भामैतिहासिकार्थविकामक्रमवर्धकत्वान्नूनमतितरामुपादेयोऽस्तीत्यर्थः । ग्रन्थः ।

रौप्यमहाशायस्य मित्राणां शिष्याणाञ्चास्ति विशाला सख्या । सा वेदानुशील-
नकर्मणि उल्लेखनीय भाग जग्राह । एतेषु केचन वैदिकग्रन्थानां वैज्ञानिकानि
संस्करणानि, इतरे वैदिकग्रन्थानाम् अनुवादश्च, अपरे वेदार्थावगाहनपरक-
ग्रन्थान्, अन्ये च वैदिकसंस्कृतिस्वरूपोद्भावनकारीणि व्याख्यामकानि पुस्तकानि
माणेषु ।

ये विद्वांसो वेदमधिकृत्य ग्रन्थान् अकापुंस्तेषु मैकमूलर प्रतीक्ष्यपण्डित-
कुल्ललाम् । स वेदविषयकान् बहुन् ग्रन्थान् विरचय्य वैदिक सिद्धान्त धर्मञ्च
लोकप्रियतां निनाय । तदीयमतिमहत्त्वपूर्णं कार्यमस्ति सायणकृतस्य ऋग्वेदभा-
ष्यस्य विवेचनपूर्णं सम्पादनम् । ततश्च स 'प्राचीनवैदिकमस्कृतसाहित्ये' वैदिक-
साहित्यस्य वैदुष्यपूर्णं मीमांसा चकार, 'पवित्रप्राण्यग्रन्थमालया' स्वयं वैदिक-
ग्रन्थान् अनुदितवान् किञ्चान्येषां विदुषामपि अनुवादोस्तत्र प्रकाशयामास ।
डॉ० वेचरोऽपि प्रयात प्रतोष्येषु प्रधीषु । स नैजपण्डित्येनान्नेचकान् विस्मा-
पयामास । स यजुर्वेदसहितां तैत्तिरीयसहिताञ्च सम्पादितवान् अथ च हिन्दिरो-
स्तुदियनाथयजमनीयशोधपत्रिकायां वैदिकग्रन्थग्रन्थान् च प्रवर्धयामास । आउफ्रेट-
नामा विद्वान् ऋग्वेद रोमनलिप्सा प्रकाशयामास । जर्मनीयो विपश्चित् ओदरो
मैत्रायणीसहितायां वैज्ञानिकं संस्करणं सम्पाद्य काठकसहितायाञ्च नैपुण्येन कार्यं
कृतवान् । स्टेवेन्सनो राणायनीशाखायां सामसहितामायलभाषायां वेङ्गीमहोदयश्च
कौमुदशाखायां सामसहितां जर्मनीभाषायामनुवादश्चकृतुः । रौप्योद्दिष्टनी च
अथर्ववेदस्य संस्करणं एलिततया रीत्या प्रकाश निम्नयतुः । विष्णुदाशशाखायां
अथर्ववेदसहिता काश्मीरप्रदेशात् केवलमेका संलब्धाऽभवत् । सा च अतिजीर्णा
दशा गतासीत् पर प्रो० व्यूम्फोर्डो डॉ० गार्वे च तां छायाचित्रे परिणमय्य
त्रिषु दीर्घकाण्डेषु बन्धेषु प्रकाशयामाश्चकृतुः । तयोरेव प्रयत्नो महान् प्रतीक्ष्यानां
विष्णुनारायणां विज्ञानां संस्कृतभाषायां रचने महतीं प्रीतिं रदध्वापुराणमनुल्लङ्घ-
नेहमभिष्यन्ति । तत्राप्या अनेके च विद्वांसः समये समये ब्राह्मणानां धीतस्-

त्राणां प्रातिशान्त्यानाञ्च शुद्धानि वैज्ञानिकानि च संस्करणानि सम्पाद्य संस्कृत-
भाषया वैदिकवाङ्मयस्य चाभिनन्दनीयां सेवां कृतवन्तः ।

प्रो० हॉगमहोदयस्य ऐनग्रेयब्राह्मणस्य संस्करणस्य च तदग्रे आभ्यानुवा-
दोऽद्यापि स्वभूमिकाहेतोः प्रादुर्यं वर्तते । एवमेव प्रो० लिण्डनर कौपीनकि-
दादगे, डॉ० बर्नेल् सामवेदोदेषु ग्राह्येषु, डॉ० एर्टडो, डॉ० कैरेण्डश्च
जैमिनीयब्राह्मणे, प्रो० गाम्पा गोप्यब्राह्मणे, स्टेन्बेक आश्वत्थामनृगसमूहे
पारम्पर्यसमूहे च, हिल्फेब्राह्मणे शांखायनश्रौतसमूहे, कैरेण्ड श्रौतानुवाकश्रौतसमूहे,
गार्ह्यपायनसमूहे, वनादपुरो मानसश्रौतसमूहे, वेदर कान्वायनश्रौतसमूहे,
अथर्ववेद कौशिकश्रौतसमूहे उत्तरेवर्नीयानि व्यापारिणः अन्वतिष्ठन् ।

एतत् प्रतीच्यानां सुधानां प्रामुख्येन अन्यप्रगणनविषयकोऽनुगमो दिष्ट्या-
ग्रेण दर्शितः । चेन् तेषां तत् कार्यं प्रति, चक्ष्मणि दृष्टिं प्रयानि यद्वि कार्यं
तेषामनुवादविषयकं वर्तते तदा तत् कार्यमपि मानसं विनिर्दिष्टं विदधानि । पञ्चा-
नदधिकारादसंशयतमेऽतः ईशवीये एव० एव० विष्मनो बुधेन्द्र मायनभाष्या-
नुसारेण ऋग्वेदं ईश्वरानुभाषयामनुष्ठितवान् । ऋग्वेदस्यानुवादो वर्जनभाषया
श्रीमद्भगवानुवाकविभागस्याञ्च अक्रियत । डॉ० ओरडनवर्गस्य ऋग्वेदं कार्यं
नितान्तमेव स्पृहणीयं दृश्यते । न ह्यस्यां कस्याप्यो हि उक्तस्य (ऋग्वेदस्य)
मार्मिकस्याप्यां विहितवान् प्रिन्सिपो यत्रवेदस्य भाष्यन्दिनमहिताया डॉ० कीपः
तैत्तिरीयमंहितायाः प्राज्ञलभनुवादमकृतवान् । सी० ना० लैनमेनेन पूर्णतां
भीतो इन्द्र० एव० द्वितीकृतोऽथर्ववेदानुवादो विद्वत्पूर्णभूमिकावशाद् अतिव-
रामुपादेयो वर्तते । इल्लियास्य साध्यवसायं सश्रमञ्च कृतः शतपथब्राह्मणस्य
अनुवादो नितान्तमेव सुप्रनीयः । ऋग्वेदोपयोत्तमयोरपि ब्राह्मणोपेयानुवादं डॉ०
कीपः कृतवान् । एव चानुवादी भूमिकावशात्समस्तपूर्णश्रमः । मानवेदोदसं-
हिताविषयकभूमिकानुष्ठितवान् साह्यब्राह्मणस्य च डॉ० कैरेण्डकृतोऽनुवादः
परमोपकारको विद्यते । उपनिषद्सु प्रातिशान्त्येषु निरुक्तविवेकाद्रेषु कृतमनुवाद-
कार्यं प्रतीत्यकोविदाना निम्नशयमुपादेयं महनीयञ्च वर्तते ।

प्रतीच्यानां मनीषिणां वैदिकसाहित्ये कृतं स्वतन्त्रमपि कार्यं श्रुयमानम् ।
डॉ० मैकलानलकीययोवदिकसंस्कृतिसम्बद्धविषयेषु प्रगीतो 'वैदिकइण्डेक्स' इत्ये-
तन्नामो मो विश्वकोषः कं नोपकुर्वीत्यो ह्यपयमवतरति ? वैदिकव्याकरणेषुपि

पश्चिमीया सख्यावन्तः कार्यं कृतवन्तः—हिटनी मैक्डानल चाकरनागेलमहाश-
यानां वैदिकानि व्याख्यानानि निष्ठा समरे परमप्रियता गतानि सन्ति । वैदिक-
खण्डस्यपि कार्यं कुर्वाणा प्रतीच्या सुधियो दरीदश्यन्ते—ई० बी० आर्नाल्ड-
श्रमेदीयानि छन्दास्वधीय वैदिकमीटर नाम ग्रन्थं मुद्रयन्तिस्म । स मन्त्राणां
कालनिर्णयनस्य च प्रशंसनीये कार्ये आग्रहान् नियोनयामास ।

वस्तुतो वैदिकवाङ्मयस्य सर्वेष्वपि क्षेत्रेषु स्तुत्यानि कार्याणि कुर्वाणा विप्रशि-
स्तोऽवलोचयन्ते । वैदिकधर्मस्य चरमस्तरेण तुलना विधाय ते तुलनाप्रधानवैदि-
कधर्मविषयकान् ग्रन्थान् बहून् लिखितवन्तः । अस्मिन् क्षेत्रे मैक्समूलर मैक्डानल-
हिलेब्राण्टमहाभागानां नामाणि सन्त्युल्लेखनीयानि । हिलेब्राण्टस्य 'वेदिशेमाथो-
लोजी' मैक्डानलस्य च, वैदिकनाथोलोजी व्यापकत्वात् प्रामाणिकवाचोपाद्ये
स्त । क्रैष्टियुपाध्य श्रीतसम्बन्धिनोऽनेके ग्रन्था इष्टा भवन्ति ।

वैदिकसाहित्यस्येतिहासेऽपि सुविदितास्त्रिचतुरा ग्रन्था प्राप्यन्ते । डॉ० येश्वर
एतस्मिन् विषयेऽपि स्वा लेखनीं प्रयुयोज । पुनर्विषयक य ग्रन्थ स अजग्रन्थ-
वस्ति विद्वज्जगति नाम्य । 'हिस्ट्री ऑफ एनरोण्ट मस्कन लिट्रेचर' ग्रन्थो मैक्स-
मूलरस्य श्रौतग्रन्थानां गभीरमनुसोलन प्रकरीकरोति । मैक्डानलस्य विण्टरनि-
सस्य च एतद्विषयक ग्रन्था सर्वविदिता सन्धेर ।

प्राचीनकाले भारते तु 'अनुक्रमणी' इत्येतत्प्रसङ्गात् ग्रन्था प्रणीता अज्ञायन्त
पुत्र परमस्मिन् वर्तमानानेहस्यपि प्रतीच्या विचक्षणा एतस्मिन् क्षेत्रेऽपि कार्यं कृत-
वन्तः । तत्र डॉ० ब्रह्मगीशस्य 'वैदिककान्वाईम्स' मुद्रयन्तिष्वो ग्रन्थो विराजते ।
ये वैदिके च विषये लिखितानां ग्रन्थानां लेखनाच्च पूर्णतया परिचयकारी ग्रन्थो
श्रेष्ठनाथायां 'पिण्डितोप्राणीवेदीक' नामधेयो हि दिदुषा लईरेनोमहाभागोनालेति ।
ग्रन्थश्चापमुपादेयः । इत्येवाश्रयाणां पण्डितानां वेदे वेदाङ्गे अङ्गेषु च वैदिकेषु
विषयेषु बन्दीयानि कार्याणि धीर्यन्ते । आशास्यते भारतीया विद्वानोऽपि इतः
कार्याणि कृत्वा श्रष्टवन्तः आग्रहान्मुदुर्तु यतिष्यन्ते ।

(३)

उपनिषद्भ्योनिः

उपनिषद् परादिष्टोत्तरादेन व्यपदिश्यन्ते । 'ब्रह्मविद्या' इत्येतया अपरया च संज्ञया मुषिदिताया विदुषां संज्ञा । तान् महर्षय आभ्यासिभ्यः विद्याया गूढतमानां रहस्यानां विद्वद्भ्यः विचार कुर्वाणा प्राप्यन्ते । भारतीयदर्शनमाहिमं सन्ति त्रयः प्रस्थानग्रन्थाः । ते वेदान् अवन्दमाना मानवजीवनस्य चामं उत्तमं तत्प्राप्तिमात्रमङ्गोपदिशन्ति । भारतीयविचारशास्त्रस्य श्रेष्ठांशोऽयमग्र-
रवान् उपनिषद् प्रस्थानग्रन्थां प्रथमप्रस्थानत्वेन गृह्यन्ते । श्रीमद्भगवद्गीता द्वितीयं प्रस्थानमिति कथ्यते । गीताया द्वितीयप्रस्थानम्बमपरिचितेन श्लोकेन स्पष्टमेव प्रकटीक्रियते—

सर्वोपनिषदो गावो रोग्या गोपः॥उन्मन्॥

पायो वयः सुयानोऽपि दुग्धं गीतामृतं महत् ॥

वाङ्मयगव्यामग्रणीत्वं ब्रह्मसूत्रं तृतीयप्रस्थानमस्ति । तत्र आपानतो विरो-
दिभूतानामुपनिषद्वाक्यानां समन्वयस्तथा कृतो येन ज्ञानं स्यात् तेषां सर्वेषा-
मपि वाक्यानां ब्रह्मनिर्णयस्य च तत्र तार्किक्याया युक्तयोऽपि प्राक्त्वेन निरा-
कृताः सन्ति । भारतीया वैदिकधर्मग्रन्था दर्शनानि च इमामेव प्रस्थानत्रयीमव-
लम्बन्ते । उपनिषदां गीताब्रह्मसूत्रयोराग्रप्रदायिनीत्वात् तान् सन्नि मह-
नीयतमाः ।

उपनिषद्वचस्य विस्तारगत्ववमादनार्थकस्य पदवृत्तादौ, क्विबन्तस्य रूपमि-
दमुपनिषदिति । उपनिषद्वचस्यपदेन इष्टान्प्रविशयविशेषानुसूचकानां समासस्य
बीजभूतादिषा न्ययति ब्रह्म प्राप्तं भवति दुःखानि च क्षीयन्ति भवन्ति । ब्रह्मणः
स्वरूपस्य तद्वाच्युपादस्य जीवस्य जगदस्य किदागमात्रविषयानां सविस्तारं
वर्णनपरम्परा 'उपनिषद्' इत्येषा संज्ञा युक्तैव सार्थकैव ।

"सर्वोपनिषदां मध्ये सारमष्टोत्तरं जतम्" इत्येतन्मुक्तिकोपनिषद्वाक्येन
ज्ञायते यद् उपनिषदष्टोत्तरजतनोऽप्यधिकाः आयन् । प्राक्तामु अष्टोत्तरजतमस्या-

वासुपनिषत्सु प्रायेण द्वादशोपनिषद् प्राचीनत्वात् विशदतया च विषयस्य प्रतिपादकत्वादतितरा प्रामाणिका मना भवन्ति ।

अथर्वेदीयोपनिषत्सु ऐतरेयकौपीतकी, सामपरकोपनिषत्सु छान्दोग्यकेनोपनिषद्, ऋण्यब्रुविषयिकासुपनिषत्सु तैत्तिरीय-महानारायण-कठ-श्वेताश्वतर-मैत्रायण्युपनिषद्, शुक्लयजुरधिकृत्य लिखितेशावास्योपनिषद् बृहदारण्यक विज्ञाधर्वनिष्ठामु मुण्डक-माण्डूक्य-प्रश्नोपनिषद्श्च नितरा प्रथिता प्राचीना प्रमाणप्राप्ता सन्ति । आचार्यं साङ्ख्य उपनिषत्सु चासु आचार्यं लिखेत् ता सन्ति इमा—

इमा-केन-कठ-प्रश्न-मुण्डक-माण्डूक्य-तैत्तिरीयैतरेयछान्दोग्य-बृहदारण्यक-नृसिंहपूर्वनापम्युपनिषद् ।

साङ्ख्यार्थ-आचार्यविभूषितत्वादिमा उपर्युक्ता उपनिषदोऽतिमहत्वं भजन्ते । लोकप्रियत्वाच्चासा पठन पाठनञ्चाधिक्येन साम्प्रतं भवति । उपनिषत्सु काश्चनोपनिषद् पद्यात्मिका काश्चन गद्यात्मिका काश्चन गद्यपद्यात्मिका वर्तन्ते । कोपनिषद् कदा कृताभवदित्यत्रालोचकेषु मतभेदो विद्यते । इमा उपनिषद् नैकरिमन् काले प्रणीता अजायन्त अपि तु काले काले ता रचिता अभूवन् । प्रधानोपनिषदो बुद्ध्याप्रागेवावतरेरिति संस्कृत-साहित्येतिहासलेखका वदन्ति ।

उपनिषत्सु अद्वैतविशिष्टाद्वैतद्वैतश्रुतीना सत्तावो भाति । आचार्यै स्वसिद्धान्तप्रतिष्ठापिका श्रुतय प्रधानत्वेन स्वीकृता, अन्यामां श्रुतीमां गौणत्वञ्च तैरपवादितम् । साङ्ख्य-स्वभाष्येण अद्वैतं श्रोतृमानुजाचार्यानुगता विशिष्टाद्वैतं मन्वाचार्यो द्वैतं तत्र प्रतिपादयति । यस्तुत उपनिषत्सु दर्शनानां सर्वेषामपि बीजानि निहितानि सन्ति । न केवलमास्तिकदर्शनानामपि तु नास्तिकदर्शनानामपि मूलमिद्वान्ता समुपलभ्यन्ते । सत्यं हि इदं बहुपनिषद् श्रुतीणामाध्यात्मिक-विचाराणां मनोज्ञो बहुमूल्यशाली च महान् कोषः ।

उपनिषदां प्रधानत्वेन प्रतिपाद्यो विषयोऽस्याश्मा । संहितात आरण्यकं यावत् तद् ग्रन्थ आत्मनो भिन्नमित्येतेन रूपेण प्रतिपादितमस्ति नहुपनिषत्सु ततो न भिन्नमित्येतेन प्रकारेण व्याख्यातमस्ति । द्वयोरप्यभिन्नत्वात् देवाध्यात्मिकतत्त्वयोरेकवाङ्मयमैवैकं सर्वत्र न च तं विहाय कोऽप्यन्य पदार्थ इति ह्युपनिषत्त्रिर्युक्तिरिति साधु निरणायि । तच्चाभासय तत्त्वं पूर्णमस्ति । तदेव तत्र द्रष्टुं तदेव च परम् । न द्रष्टृदृश्ये भिन्नतां यन्नुत भवतः । आत्मैव सर्वव्यापी वर्तते विश्वस्य

सर्वेष्वपि पदार्थेषु स एव व्याप्तोऽस्ति । तस्मिन्नेव समग्रस्यापि प्रपञ्चस्य लयो भवति । ततो व्यतिरिक्तं न किमपि । अत एव बृहदारण्यकोपनिषदाह—

‘स वा अयमात्मा ब्रह्म विज्ञानमयो मनोमयः प्रागमयश्चक्षुर्मयः श्रोत्रमयः पृथिवीमय आपोमयो वायुमय आकाशमयस्तेजोमयोऽस्तेजोमयः काममयोऽकाममयः क्रोधमयोऽक्रोधमयो धर्ममयोऽधर्ममयः सर्वमयः ...’

एतेन भवतीति स्फुटं यत् संसारस्य यावन्तोऽपि सन्ति स्थूला वा सूक्ष्माः पदार्थाः सर्वेऽपि नात्मनो मिथाः । ते सर्वे आत्मन्वेनैव वेदिन्याः नामनः परं किमपि प्रियतरम् । ऋषिभिर्बहुधा स आत्मा वर्जितः । कथयन्ति ते यत् आत्मैव प्रागापानध्यानोदानवायुरूपेणास्मच्छरीरमवति । आत्मैव शुद्ध-पिपासाशोकमोह-ज्वरारण्येभ्योऽस्मानुद्भवति । आत्मनो ज्ञानान्तरमेव मानव सुतमग्निसुन्दरी-स्वर्गादिममवाहीच्छानो विस्तो भूया परिमार्जः जीवन् बहति । पूर्णावाद्दत्त-स्वास्त्वमा मदमत्तपुगुलूरादूरान्तर्बहिरादिमच्छलविरुद्धमार्गामेकाधारः । सर्वेऽपि दर्शनकाग अन एवेदं परमतत्त्वमात्मानिधेयं विभिन्नरूपेण स्व-स्वमूलनं भूत्वा भिन्नभिन्नया दृष्टिर्मर्यादा निष्ठनिष्ठानि दर्शनानि स्वररचन् ।

ब्रह्मण्यं यः कोऽपि विज्ञासति, ज्ञानं शक्नुते, यः कोऽपि मानवस्तत् लिप्सति लब्धुं प्रभवति । तदर्थं तपस्या काश्यते अभिलष्यते सत्यानुरागो बलिष्ठा निष्ठा विमलज्ञानम् । नायमात्मा वेदाध्ययनेन लब्धुं शक्यो न च मद्धारणाशक्यैव । साधको हि यमात्मानं वृणुते तेनैव स तमवाप्तुमीष्टे । तद्वति हि स्वयमेवात्मा स्वकीयं रूपमभिज्यनक्ति । उपनिषद् आहुः—

‘नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुधा श्रुतेन ।

यमेवैव वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैव आत्मा विवृणुते तन् स्वाम् ॥’

ब्रह्मणो मूर्तामूर्तभेदेन रूपद्वयम् । तदस्ति मयममर्पणं स्थिरमस्थिरञ्च । स्थलद्वयं लघुगामोतञ्च । तत् ‘परमा मेत्येतदप्युच्यते । अयमेव परमात्मा अविद्याहेतोर्वन्धने निपत्य जीवात्मैत्येतदपि निगद्यते । गतत्रनुकर्मवशात् सुप्तानि दुःस्थानि च भोक्तुं जगति जन्म गृह्णाति । पुनः पुनः जायते म्रियते च । संसारागमनानेहमि भोगानुभूतं स्थूलं धुर्विर्मति । स लोके परलोके च भ्रमति; स्वप्नावस्थायां लोकद्वयस्यापि ज्ञानमाप्नुते । स्वप्ने च सुखं दुःखञ्च विन्दति । स्वप्ने स्वप्नगतविषयदर्शनार्हं सतीरं धारयति । भवति च तच्छरीरं स्थूलाद् मिथम् ।

उपनिषदो वदन्ति यज्जीवो भोगनिमित्तेन स्वप्ने स्वयं नवनवविषयाणां सृष्टिं कुरुते । परं वस्तुन स्वप्नस्यापि सृष्टिरस्ति ब्रह्मण एव । जीवात्मब्रह्मणोरेकत्वात् ।

यथा जाग्रदवस्थानो जीव स्वप्नानस्यायां प्रविशति तथैव स मैत्र स्थूल-
शरीरं ह्रित्वा अविद्याप्रभावात् शरीरान्तरं धारयति । शरीरस्याग एव मरणमिति
कथ्यते । जीवमरणममयावस्थां वर्णयन्त्ये उपनिषद् शंसन्ति यज्जीवस्तदा दुर्बलता
संज्ञाशून्यताञ्च प्रयाति हृदयस्थाधितिष्ठति । प्रथमं तस्य रूपज्ञानं नश्यति,
इन्द्रियैः स्पर्शमन्त्रं करणमपि स्थितामुपैति । तदानीं हृदयबाह्यभागं प्रकाशितो
जायते । तत्प्रकाशमेवाश्रित्य जीव स्वप्नकर्मप्रभावात् शरीरस्य भिन्नभिन्नसिद्धिद्रुमार्गेण
निर्गच्छति । तस्मिन्नापि समये जीदे वासना स्फुटतयैव विभासते । अस्या
वासनाया एव सामर्थ्यात् जीवस्य भाविनो जीवनस्य स्वरूपं निर्णयते ।

उपनिषदा कथनमेतत्—वर्तमानममये जीवा स्वकीये जीवने यादृशं कर्म
भाष्यन्ति ते भाविनि काले सादृशमेव जीवनमपि लप्स्यन्ते । सन्ति कर्माण्येव
जीवनघट्टानि । जीवनं ह्युत्तमं सर्वविधतया समुन्नतञ्च कर्तुं सततं शुभान्येव
कर्माणि कर्तव्यानि । ज्ञानादुन्नते न मुक्तिस्तस्मात् । ज्ञानमर्जनीयम् । ज्ञाना-
धिगमनं योगाभ्यासेन सम्भवम् । साकर्मकर्ता जाव उपरते सति सत्स्वरूपं
सद्देशं मच्छरीरमनुत् । एतेनैव स्फुटं जीवस्वास्मात् शोकात् परलोकगमनं
तत् तद् भोगाधिगमनञ्च । तपश्चरणात् पुण्यानां ह्यम्बुदयाच्च ज्ञानरत्नेन वासना
विनश्यति, क्रियमाणानि कर्माणि विटीयन्ते मद्धितानि च कर्माणि हतशक्तिकानि
जायन्ते । एष विद्यादत्तां प्रपन्ना एव जना जीवन्मुक्ता उच्यन्ते । जीवन-
मुक्ततायां प्रारब्धकर्मरूपं जादस्व स्थूलं शरीरं सन्तिष्ठते नष्टे च सति
प्रारब्धकर्मणि शरीरमपि निषण्ति । ततश्च जीव स्वकीयस्म रूपस्य प्रादुर्भ-
वावेनानुभूतिं कुरुते ।

सृष्टिवर्णनमप्युपनिषन्तु कृतमस्ति । तत्रोक्तम् आदौ सृष्टेर्नासीत् किमपि ।
केवलं मृदुरपनतं । ततश्च मनःसलिलानलभुवः समुद्भूता । प्रजापतेरनन्तरं
मुरामुराश्चोद्भूतुः । कश्चिन्दिमप्यभिहितं प्रथमं पुरुषस्य ततश्च स्त्रिया उपत्तिर-
भवत् । ताम्याञ्च विषस्य सृष्टिरभूत् । एतद्विधतायां वर्णनं छान्दोग्योपनिषदि
रुहदारण्यके च दृष्टं भवति । उपनिषदामप्ययमेनं ज्ञायते यत् सर्वत्र प्रथममेक-
मप्यनं रूपमासीत् । तस्माद्वै व्यक्तमिदं जगत् सृष्टमभूत् । इदमप्येकं रूपं हि

‘पद्मस्य’ अग्निः । मनसमपरि जगत् तन्मन्त्रेण प्रादुर्बभूव । अन्त्याः तत्
तन्मन्त्रेण लीयन्ते—

यतो वा इनामि भूतानि जायन्ते ।

तेन ज्ञानानि जीवन्ति । यद्रूपमन्यमिदं विदन्ति ।

तद् ब्रह्म एव जगतो निमित्तकारः सुखं नकारः कालि ।

उपनिषत्सु कर्मानिरादि भविमर वर्तितानि । तत्र दृष्टयानादिनृपाद्या-
निरुपनालोक्षणे । पुण्यकर्मस्य पुण्यं सुखेनिमित्तं पश्यत्यत्र कर्मस्य कृत्वि-
तानां योग्या जननमुपादिशति ।

आमानं ब्रह्म किं वा ब्रह्म ज्ञानं जीवस्य कर्तव्यमिदं यत् स काय वाच
मानसश्च सपञ्चेतः । किञ्च ब्रह्म तच्च काय सपञ्चेत आचरन्, न कस्यपि
वस्तुनोऽपहर्ग्य, ब्रह्मचर्यस्य रक्षणम्, इन्द्रियाणां निग्रहः, हिंसायां परित्यजनः,
भक्त्यै विनृतेष्वनिर्दिष्टस्वजनानामभ्यर्चनं, निन्दनीयकर्मपरित्यजनं, सामारिषेण विरूपेण
विराजनम्, अन्तःकरणस्य परिचर्यनमन्तिरानुरोधमन्ते ।

परिग्रहेन कार्येन रक्षणेन हृदयेन ब्रह्मवत्पस्थितं प्रमत्तचैतन्यवदेव
प्रपतेत जीवः । तदर्थं विदिष्यमननर्हं ब्रह्मलि । योगश्चोक्तमध्यानादि
मात्रनीयानि । एतस्मिन् रज्ज्वत्तत्वे तदेव सफलता जयति यदा प्रज्ञा भवति
गुणमन्ति स्वमर्षात् कृतं जनते । ब्रह्मवद्विनाशनाप सर्वपर्यन्तानि
कदापि कर्तव्यानि सन्ति । गुणमन्तव्यं प्रहीदेष्वयैव प्रददति । उक्तञ्च—

प्राप्नोषिष्यास्य जितेष्टियस्य च

ब्रह्मदोषस्य सर्वककारिणे ।

गुणम्वितपातुगन्तस्य सर्वदा

प्रदेष्यतेत् सततं मुमुक्षवे ॥

गुणवैनामवे ‘तत् स्वमनि’ इत्यनुरूपमिदं । ज्ञानो ज्ञानं शुद्धम-
करं सचक्रे ‘अहं ब्रह्म अस्मि’ इत्येव गुरुपदेन निशम्य स्वपदेन ज्ञानानि
ब्रह्मोऽनुभूतिं कर्तुमाश्रिते । सचक्रेऽप्यनुरूपं ज्ञानं ज्ञाने ‘तत्’, ‘त्वम्’,
‘अहम्’, ‘अयम्’-इत्यादिमग्नमवनाम्नयानवप्यमनि यत् स ‘तत्-त्वम्’
इत्येतदोर्वा ‘अहम्’, ‘अयम्’ इत्येतदोर्मध्ये ऐक्यमेवानुभवति । स न स्वर्कप
रूपमानतो निपद्येन जानाति । ‘अहं विज्ञानं सर्वं विज्ञानं भवति’ इत्यन-

दुपनिषद्ग्रन्थोऽनुसारेण न साधकं सर्वपदार्थावबोधानन्तरं 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' इत्येतत् माध्याद् भावेनानुभवति । ततश्चासौ संसार-बन्धनान्मुक्तिमवाप्य अनामय मच्चिदानन्द-पदं प्रपद्यते । न पुनः संसारेऽस्मिन् स निवर्तते । उक्तं गीतायाम्—

अभ्युत्थोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमा गतिम् ।
यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद् धाम परमं मम ॥
न तद् भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः ।
यद् गत्वा न निवर्तन्ते तद् धाम परमं मम ॥

इत्थं दुपनिषदुपदेशनिष्कर्षोऽयं यदेकमेव तत्त्वमस्ति । तस्मादेव समग्रोऽपि संसारः समुपपद्यते पुनश्चान्ततस्तत्रैव लीयते । श्रुतिश्चात्मनति—

'वाचारम्भेण विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्' । निर्गुण-सगुणभेदेन ब्रह्म द्विविधम् । तत्र निर्गुणं ब्रह्म न वक्तुं शक्यम् । तदस्ति सर्वथैव बागमोक्षरम् । न तत् केनापि प्रकारेण गन्तुं शक्यं यत् तत् पतद्विधम् । निर्विकल्पकवाक्षि-
रपाक्षिवाच्च तदस्यनिर्देश्यम् । अत एव तु वाक्कलिना ब्रह्मणि पृष्टो बाधो भौनमालम्ब्यैव सङ्कृतप्रभमुत्तारः । निषेधमुत्वेनैव तद् वर्ण्यते यत् तदिदं न । अत एव श्रुतयो नेतिनेतीत्युक्त्वा तद् गायन्ति । कटोपनिषद्माह—

अशाब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च यत् ।
अनाद्यनन्तं महत् परं श्रुत्वा निश्चाय्य तं मृत्युमुक्त्वा प्रमुच्यते ॥

बृहदारण्यकीपनिषदि बाह्वल्लवः तदधिहृत्य शार्ङ्गमित्थमुपदिशति—
शार्ङ्गि ! न तदक्षरं ब्रह्म स्थूलं नाणुं न सूक्ष्मं न दीर्घम् । तद् असङ्गं रस-गन्ध-
रहितम् । न तच्चक्षुःश्रोत्रमनोनासीगन्धम् । केनोपनिषत् तन्निष्प्रपञ्चं ब्रह्म-
वर्णयत्येवम्—

“यद् वाचाऽनभ्युद्भूतं येन वागभ्युच्यते ।
तद्वै ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥

देश-काल-निमित्तातीतत्वात् तद् भवति सर्वथैव विचित्रम् । प्रमाणातीत-
त्वात् तदप्रमेयमस्ति किञ्चैतन्यात्मकत्वात् स्वयमेव विषयि । कटोपनिषत्
तन्महीपस्कतायामाह—

न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः ।
तमेव भाम्तमनुभाति सर्वं तस्य भामा सर्वमिदं विभानि ॥
मुण्डकोपनिषदेवमुद्रायति तत्—

“यथोर्णनाभिं दृग्ते गृह्णते च यथा पृथिव्यामोपधयः सम्भवन्ति ।
ययामतः पुरशात् केदालोमानि तथाचरात् सम्भवतीह विश्वम् ॥”

कस्यचन वस्तुनो बोधाय तद्वच्चगमपेक्ष्यते । लक्ष्यगत्र तदस्य-स्वरूपभेदेन
द्विविधं भवति । तदस्थलक्षणेन वस्तुनोऽस्यापि परिवर्तनशील्युणा वर्ण्यते ।
स्वरूपलक्षणेन च वस्तुनः शुद्धं रूपं सार्विकञ्च रूपमुपलभ्यते । सगुणब्रह्मण
उभयविधं लक्षणं ह्युपनिषद्बु प्राप्यते । स्वरूपलक्षणेन ब्रह्म सत्यं ज्ञानमय धान-
न्तरूपमस्ति । उक्तञ्च तैत्तिरीयोपनिषद्—

“सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” । तच्च ब्रह्म विज्ञानमानन्दश्चास्ति । बृहदारण्यको-
पनिषदाह—“विज्ञानमानन्दं ब्रह्म” । उपनिषद्बु ब्रह्मणः सत्त्वाभाविकसत्त्वाना-
मुल्लेखः कृतोऽस्ति । श्वेताश्वतरोपनिषदाह—

“परास्य दक्षिर्विविधैव ध्रुयते स्वामात्रिकी ज्ञानबलक्रिया च” ।

सगुणब्रह्मणस्तदस्थलक्षणं द्वान्द्वोग्योपनिषदेवं प्रस्तौति—

“तत्रालानीति शाम्भ उपासीत” ।

उक्तं हि सिद्धान्तं तैत्तिरीयोपनिषद्वलिनशब्दावलिनो व्याख्याति—“यतो वा
इमानि भूतानि जायन्ते, यतो जातानि जीवन्ति, यद् अयमन्यथैविविदन्ति तद्-
विविज्ज्ञामस्व तद् ब्रह्म” । “जन्माद्यस्य यतः” इत्येतस्मिन् ब्रह्मसूत्रेऽपि ब्रह्मण-
स्तदस्थलक्षणं दर्शितम् । माण्डूक्योपनिषदपि तद् तादस्येन वर्णयति—

“एष सर्वेश्वर एष सर्वज्ञ एषोऽन्तर्याम्येष धोनिः सर्वस्य शमबोध्यसी हि
भूतानाम् ।”

सगुण ब्रह्म संसारस्यास्य शास्त्रं निखिलस्यापि जगतो हि जीवानां भाग्यस्य
विधातृ वर्तते । शुभकार्यकर्तृणां जीवानां तद् कल्याणसम्पादयितुं, मुक्ति-मुक्ति-
प्रदानं, अशुभकर्मकारिप्राणिनिग्रहीतुं च । तदेव सगुणं ब्रह्म ईश्वर-विता-हिरण्यगर्भ-
मंशया व्यपदिश्यते । अस्य विश्वस्य सर्वेऽपि प्राणिनस्तस्यैव शरीरमिति कथ्यन्ते ।
सगुणत्वात् तद् पादाम्यां चलति, हस्ताभ्यां कार्यं करोति नेत्राभ्यां परयति,
कर्णाभ्याम् शृणोति ।

ब्रह्मण शक्त्यैव देवतासु शक्ति मञ्जरी । तस्यैव शक्तिभूतत्वेन जगत् ।
पदार्थो जायन्ते शक्तिमन्तः । तस्मान् न केनापि पदार्थेन स्वशक्तौ गर्भं कार्यं
इत्येतदुपदेष्टुं कामा केनोपनिषद्माहंमवतीनामकमुपाख्यन् प्रस्तुतिम् ।

उपनिषदा व्यवहारविषयक पक्षो नितरा मनोऽभिरामः । दार्शनिकानि
तत्त्वानि व्यवहारे प्रयुज्योपनिषद् विद्या मानवीयजीवनमनितरां रमयन्ति-इत्येतद्भि-
रुदीयै ललितं वैशिष्ट्यम् । उक्तं समृद्धब्राह्म्याभिरुपममरोर्ध्वं यद्वत् सद्गुणा-
सत्त्वपेक्षिता । अतः उपनिषदो मनोरमाख्यायिका निधाय जनसमुदायं तान्
सद्गुणान् परीतुमुपदिशन्ति । आत्ममयम-तपोदानात्रवाहिंस्मात्प्राप्त्यादिमद्गुणा-
जीवनं निःसन्दिग्धतया समुन्नमयन्ति तस्मात् ते उत्तमा गुणा उपनिषद्भिस्तथा
आलम्बिता यत् अल्लोच्य तान्, जन-मानसं झटिति तान् स्वीकृतुमुपनमते ।
तैत्तिरीयोपनिषत् 'तस्य वद, धर्मं चर' इत्यादिना, छान्दोग्योपनिषत् सत्यशम-
जाबालकथादिभिः, प्रश्नोपनिषद् अनुननिन्दादिना, मुण्डकोपनिषत् सम्बध्वादिना
समारम्भमार्गं दर्शयन्त्यो हि केन न प्रायन्ते ?

ज्ञानस्य सिद्धिर्विवेकवैराग्याधीना । ब्रह्मशास्त्रार्थं तावज्जीवो न प्रवर्तते
यावत् तत्र विवेक-वैराग्ययोरेदो न सञ्जायते । मुण्डकोपनिषदेनद्गुणद्वितय
प्रति जनानां चेत् आवश्यकितुं पूर्णबलेन प्रयतमानास्ते । कर्मभिः प्राप्ता शोका-
मन्ति विनश्वरा इत्येनद् विशयैव ब्राह्मणस्य मानसं निर्विण्णतामुपैति । विवेको
बोधयती- यन् कृतेन (कर्मणा) अकृतस्य (निर्व्यग्रहण) समुपलब्धिर्न
भविषुं क्षणपाति ।

कर्नालुष्टाने प्राणी सर्वथा स्वतन्त्रोऽस्ति । उपनिषद्ग्रामभिगानमिदं यज्जीव
कर्मोत्तरजेऽस्ति स्वाधीनः । पुरुषः काममयोऽस्ति यादृशी तदीयेच्छा भवति तादृश
एव तस्य संस्कारो भवति । बृहदारण्यके प्रोक्तम्—“अथो स्वस्वाहुः काममय
पूवाय पुरुष इति । स यथाकामो भवति तत्कर्तुर्भजति तत्कर्तुर्भजति तत्कर्मं कृते
तदभिरूपयन्ते ।” आत्मज्ञानलाभानन्तरमेव मानवः सर्वेष्वपि लोकेषु पर्यटितु
प्रभवति । स यत् कामयते तत् सङ्कल्पमात्रेण लभते उपनिषद् पुराणोपदेशिका
सन्ति । मुक्तिकोपनिषद् वनि—

शुभाशुभभ्यां बहन्ती मार्गाभ्यां यामना सरित् ।

पौरुषेण प्रयत्नेन योजनीया शुभे पथि ।

अशुभेषु समाविष्ट शुभेष्वेवावतारयेत् ॥

मानवस्य कर्तव्यमस्मि यदसौ स्मरुद्वर्तुं शुभवात्मनाभिः स्वकीयं मनो विमु-
र्येत् न स अशुभवात्मनामु निपनेत् । नाभिर्ननो मवययविधं दृग्निज्ज ।
“ओ३म् यज्ञाग्रतो दूरमुपैतो” त्यादिभिर्नन्त्रैः श्रुतयो मानवं सिक्कनद्वत्पशील
म्यान्नं विधानुं प्ररयन्ति । अनुयमानस्य धर्मोऽयं यदपातुकोदिरयवान् मवेत् । स
स्वकीयं बहुमूल्यं जीवनं मायाज्जम्बूपलब्धौ न योजयित्वाऽऽत्मनमवाप्या
योजयेत् । श्रेताधनरोपनिषदुपदिशति सरत्नेहम्—

“तमेव विदिताप्रतिपद्युमेति । नान्यं दन्या विधनेऽप्यनाय”

उपनिषद्पल्लव्यं नास्मान्नतावविरयकं ज्ञानम् । तद्धरन्तदपम्यसदा-
गमनोऽपरोक्षानुमूनिः । परोक्षानुमूत्या न सिद्धयति स्वार्थः । स्वतत्त्विकरूपावगा-
मनं स्वकीयस्य रूपस्य साक्षादनुनवनमेवोपेयते । अत एव मानवस्य यत्
कर्तव्यं मुख्यमस्मि तदिदमेव यत् स स्वरूपेऽवतिष्ठेत् ।

आत्मनो दर्शनेन, आत्मन्यवस्थानेन आत्माधिगमनेन हि स्वाराज्यं भवत्यु-
पलभ्यम् । जन आत्मनि रमते, आत्मनि ऋडिनि, आत्मनि, विहरति नात्मनि
नन्दति च । आत्मनो ह्यानन्दमनवाप्तौ जीवो निरतिशयावन्दमावदते । न
लौकिकेन दृष्टान्तेन न नश्वरानन्दस्य लब्धौऽपि प्राप्यो भवति । बृहदारण्यकोपनि-
षत्सौकिन्दोदाहरणद्वारेण तदानन्दस्य सुषुप्ततरानामममं प्रस्तुतोरुति । सा ग्राह-

‘तद् यथा प्रियया श्रियार् मंपरिवृष्टो न बाह्यं किञ्चन वेद, नान्तरम् ;
एवमेवानं पुरः प्राप्तेनात्मना मंपरिवृष्टो न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरम् । तद्
या अस्य एतदाप्तकामम् आप्तकामन् अकामं रूपम्’ ।

आत्मवेत्ता जन एव तं लोकोत्तरं निरतिशयमानन्दमनुभवति । परं
तमानन्दमप्यास्तो हि पुरतो भवयवत्तुवाग्मापतः । वस्तुतः स आनन्दो न
यागस्य नान्येनापि केनापि साधनेन लभ्यः । स तु स्वातुमूर्त्यैव गम्यो वेद्यो
ज्ञेयश्च जायते । एतस्या एवापरोक्षानुमूतेः प्रतिपादनमेवोपनिषदामर्माष्टमन्त्यम् ।
अन्येषा सिद्धान्तानां प्रतिपादनम्नु एतस्मात् प्रयोजनान् विहितं यत् तत्प्रहारतया
सा लब्धा स्यात् ।

उपनिषदो वस्तुतो भारतीयोप्यात्मन्याहियस्य परममास्तराणि रयानि
सन्ति । मेवा पुपनिषदज्ञानां दिग्धया हि आत्मया को न भुवि मनिमान् आव-
र्जितो नु जातः । साहजर्हमुतस्य दारासिकोहम्योपनिषत्प्रेम जगति विदितामेव ।

वैदेशिकानां विपश्चिनां समये यदैवायमलौकिको विश्वाभिराम प्रकाशः समागत-
 स्तदा तत्क्षणमेव ते विद्वांसोऽमुह्यन् । एकेटिल डुपेरनो लैटिनभाषायामनूदित-
 वानुपनिषद् । ओयमर प्रकृत महाभाग उपनिषद्ग्रन्थान् अधीय तान् संक्षेपेण
 प्रकाशमानिनाय । तत्प्रकाशितग्रन्थान् इमान् पठित्वा उपनिषद् ज्ञानमिति
 प्रतीच्यमाना पण्डितानामुत्सुकता वृद्धिं ययौ । औपनिषत्के साहित्ये श्री जे० डी०
 लंड्रुईनासो यत्कार्यं अमञ्च चकार तत्स्तुत्यम् । वेबरमहोदयस्योद्योगेन ॥ उप-
 निषद्ज्ञानस्य प्रचार समग्रेऽपि ससारे पश्चिमोद्देशभवत् । उपनिषदामनुवादस्तेन
 जर्मनभाषाया कृत । 'इण्डिस्केन स्टडियन' इत्येतेन नाम्ना स उपनिषद्-
 विषयकं ग्रन्थमनूद्यत् । महापण्डितो मैक्समूलर उपनिषद्ग्रंथे जीभाषायामनुव-
 षाद । अन्ये च पाल्क्यूसन-भार० ई० ड्यूमप्रभृति विद्वांसोऽतितरामुपनिषद्-
 भक्तिं प्रकटीचक्रुः । अन्ये भारतभूयोपनिषत्ज्ञानप्रदीपं प्रज्वालयामास ।

(४)

भारतामृतसर्वस्वं गीता

श्रीमद्भगवद्गीता 'महाभागवतम्' इत्यनेन नामनेयेन सुप्रविनस्य विशाल-
कलेसरस्य महामन्त्रस्य भारतमोऽहः । सा सैः श्रुता सस्रताया नि श्रेयसाधिगमन-
स्रोतायान् मुचोपायां आगच्छामन्मिन्नननि । तर्हि वा वस्तुप्रकथनप्रगल्भी
सरलाग्नि तस्मान् मानान्दज्ञानमपघ्नोऽपि जनोऽन्तरेणाधिकमायाम् तामवबोद्धु-
मर्हति विद्वत् सखलमपि प्रपञ्चपगिच्छदमुपेक्षानेव गीताराजमार्गेण स्वकीयं
प्राप्तव्यमास्पदमावाद्यितुं शक्नोति । न गीता कस्मिंश्चित् रुग्णदाये क्वचिं निदधाति,
न च सा कस्मिंश्चित्मन एव नैजरीतिमनुवन्तानि, न च सा कस्मिंश्चित् वाद् एव
निर्गन्धं दर्शयति । सा मृगदाय-मनादिर्द्वेमान् नरपैव दूरे वर्तते । तदीय-
मनेभ्यं यावदध्यात्मनस्त्वस्य निरुपगाय याचना निगमिष्वमनाशामुद्भावनाभवत्
तावता सर्वेषामपि उपादेयतां प्रति दृष्टिं निगन्तां सा परमाभिरामं माधनाध्वानं
निर्मिमीते । तदीयेण विशिष्टता सेवा प्राप्तिनां कृते परमोपकारिणो मंबुत्तास्ति
ये गन्धाध्यामिकनोन्मुखा । गीताया महत्त्वस्य कारणमस्ति तस्याः समन्वया-
मिका दृष्टिः । यदा गीता प्रादुर्बभूव तदा 'मानवजीवनस्य दिमुद्देशमि'त्येहस्मिन्
विषयेऽनेकमिद्वान्ता, प्रचलिता आसन् । आत्मनोऽसरोपातुमृते प्रतिपादिका
आसन् उपनिषद्, प्रहृति-पुराणो, स्वरूपावबोधेन मोक्ष-लानो भवितुं शक्य
इत्येतदुपपादकमापान्मात्रादगर्जनम् ; समाव-धर्म-प्रतिष्ठापित-विधि-विधानालुद्धानं
दि परममुत्स्वर्गं प्रवृत्तापीत्येतदुपदेष्टुं आसीत् कर्ममोक्षमाया, जीव प्रकृतेर्बन्धना-
दष्टाद्वन्नाथनेनोन्मुक्तो भूत्वा क्वचित्पुं प्रवर्ततेत्येतस्य प्रतिपादनकर्तुं स्थित-
मानोन् योगदर्शनम् ; रागाद्विषया अकरणाविलानि कर्माणि अगच्छते ममपदे-
दिप्येतस्य सिद्धान्तस्य प्रचारकमसीत् पाञ्चरात्रशास्त्रमपि । एतेषां सर्वेषामपि
दार्शनिकानां तत्त्वानां मनोरमं ममन्त्रयं येन विधिना गीतालुतिष्ठति स विधि-
र्वन्मुन परमरसगीयः परमोपादेयश्च । अवदातमुचोषमागयामाध्यामिन्ममन्वय-
स्योपस्थापनकारित्यादेव गीतानन्वयलब्धं गौरवमधिगच्छति । गीताया महिम्नोऽव-
बोधम्वनेनापि भवति यद् दर्शनकारैस्तस्या अन्तर्भावः प्रस्थानप्रदीनस्ये क्रियते ।
अवान्तरालवर्तिनिर्निर्भरप्रतिष्ठापकैराचार्यैस्ता मान्दभूतिनां विधाय तदीयगूढतम-

तादर्थ्यं स्वरूपेण प्रकाशयितुं प्रयत्नं कृतोऽस्मिन् । भारताद् चरितरपि गीतायाः प्रचारं पर्याप्तो वर्तते । आर्येण सर्वत्रापि सन्ध्याभाषास्तु तदनुवादो दृश्यते । सन्ति च तत्र बहवः पाण्डित्यपूर्णं विमर्शनपरिणो ग्रन्थाः । सा सर्वजनहिताय भुवि स्वकीयमस्तिबन्धं बहति । नैऋतिष्यं षोडशे कालो देशो वा यदर्थं सा नोपादेया मिद्वेत् । गीतायाः प्रधानो विषयोऽस्ति ब्रह्मविद्याधारकम्याचारस्य प्रतिपादनम् । आचारस्य सुन्दरतया प्रतिष्ठा तदैव जायते यदा स आध्यात्मिकतया संश्लिष्टो भवेत् । तस्माद् गीतायां विवेचनार्थमुक्तोभयपक्षयोर्निरूपणमपेक्षितमस्ति ।

अध्यात्मतत्त्वस्य विमर्शनं गीतायामतिशयपरिष्कृतोऽज्ज्वलभाषायाः कृतं प्राप्यते । यद्यपि ब्रह्मतत्त्वस्य विमर्शो बहुत्र विहितः परमष्टमे त्रयोदशे चाध्याये तद्वर्णनं सविस्तरं विद्यते । ब्रह्मणः मगुण-निगुणयोः रूपयोर्बोधं कारयन्ती गीता तयोर्भिन्नत्वं प्रतिपादयति—

सर्वेन्द्रियगुणभयं सर्वेन्द्रियवियर्जितम् ।

अमलं सर्वभूतैश्च निर्गुणं शुभभोक्तृ च ॥

ब्रह्म न सत् न चामत् इति वक्तुं शक्यम् । तद् नाम्यामपि परम् । तद्भूतेभ्यो ह्यपृथक् तत् तदभ्यन्तरेष्वस्ति तद् बहिरप्यस्ति । तदस्ति दूरस्थमन्तिकस्थमथ चरत्—

ज्ञेयं यन् तत्प्रवक्ष्यामि यद्वात्सल्यममृतमनुते ।

अनादिमपरं ब्रह्म न सपञ्चासदुच्यते ॥

बहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च ।

सूक्ष्मावाप्तदविज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत् ॥

परमतत्त्वस्य देशकालमिमित्ताद्युपधिद्विरहितत्वात् समस्तानामपि विरोधानां पर्यवस्थानस्थानं तन् तस्माच्च अभिहितेषु वर्णनेषु विरोधस्य लोकोऽपि । भगवतो जगदुद्भवति त्रिलोक्ये च तत्रैव, सर्वेषामपि प्राणिनां वासोऽपि तस्मिन् चैव, सूत्रे भगवद्ब्रह्म तस्मिन् सर्वमपि भगवद्ब्रह्म प्रोक्तमस्ति । तदीयं हस्तपाद् सर्वतो, नेत्रं श्रोत्रं मुखं शिरासि च सन्ति सर्वेन्द्रियगुणानि, समग्रमपि विश्वमावृत्य तद् विदुः समग्रमस्ति—

एतद्भूयोनीनि भूतानि सर्वान्युपधारय ।

अहं कृत्स्नस्य जगत् प्रभवः प्रलयस्तथा ॥

अन परतर नाम्यन् निश्चिदस्ति घनज्ञय ।
मयि सर्वमिदं प्रोक्तं नृप जनिता इह ॥
मज्जं पाणिपाद् तमर्शनोऽचिह्नितोमुखम् ।
मज्जं ध्रुतिमहोक्ते सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥

गीता भगवतो द्विधियोर्भावयो मत्ता प्रतिपादयति । तौ च भावविमौ-
सपरभाव परभावश्च । स भावोऽपरभावोऽभिधीयते येनेवरो योगनाथावाद्
भवत् जगत्पमिदं हि गच्छति, स तेन हि भावेन जगदभिधाय्य सन्तिष्ठानो
भवति—

अथवा बहुनैतेन किं ज्ञातेन तदार्थुन ।
विष्टव्यादमिदं कृष्णमेकाशनं स्थितो जगत् ॥

परमीश्वरो न जगन्मात्रमपि तु स तद्व्यपनिश्चय विराजते । इदमेव तदीयं
परमार्थरूपम् । एतत्सर्वव्याप्यस्य रूपस्य नामास्ति 'परभाव' इति ।

अपहं व्यनिष्ठापन्नं मन्वानं ममबुद्धयः ।
परं भावमजातन्नो नमान्यपमनुत्तमम् ॥

गीताया वच इदं

"पादोऽस्य विश्वो मूलानि त्रिपादस्यामृतं दिवि" ।

इत्येतद्वेदमनु-संवादि ।

नामवेवंविद् कोऽपि पदार्थो यत्र भगवतोऽशो न विद्येत । मध्यमेवं
विमूढिभ्यः श्रीमद्भुजिष्ठेण पदार्थेषु तस्य शब्देस्मिन्मनसितदप्युक्तं द्रष्टव्यम्—

यद् यद् विमूढिभ्यः तत्तत् श्रीमद्भुजिष्ठमेव वा ।
तत्तद्वैवाङ्गच्छ त्वं मन तेजोऽक्षमग्नवम् ॥

इदं चतुर्वर्त्मकं जगद् भगवत एव स्वल्पम् । अत एव गीता भगवतः

प्रत्येकैवियं वर्णयति । एतस्मिन् विषये सांख्य-गीताभिमततत्त्वविवेचने यथा-
यस्य तद् द्रष्टव्यमस्ति । "सृष्टेर्मूलेऽचेतनद्रष्टा पुनरत्र वर्तते" इत्येतदुक्तं वा
सांख्यदर्शनं समस्तानामपि पदार्थानामनुसन्धितत्वं तत्पदार्थं च वर्णयति व्यङ्ग्यते ।
न तत् तत्र कारणं किमप्यन्यत् तृतीयं तत्र मन्यते । परं गीता सांख्यम्येवं
मिदमन्तं नार्हाकुरुते । सा तु तत् तत्तद्वयं व्यतिरिच्य ताम्बां परमपि तत्रमन्य-
दभ्युपगच्छति । तदिदं तत्त्वं सा सर्वव्यापकमन्यतमममृतं नम्यते । तस्मादेव चत-

चरमष्टैरभ्युदयो भवतीति सा प्रतिपादयति । चदति च सा यत् प्रकृति पुरपथ
हि तस्य व्यापकस्य तत्त्वस्य ब्रह्मण—विभूतिमात्रम् । सा चेति परमेश्वरस्य
प्रकृतिर्द्विविधा अपरा परा च । अपरा 'चरपुर' इति परा 'अचरपुर' इति
प्रोच्यते । किञ्च अपराया नामान्तर 'चरम्' किञ्च पराया नामान्तर 'चरममिति
च प्रयितम्—

भूमिरापोऽनलो वायु स मनो बुद्धिरप्य च ।
अहकार इतीय मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥
अपरेयमितस्त्वन्या प्रकृति विद्धि मे पराम् ।
जीवभूता महाबाहो यदेद धार्यते जगत् ॥

परा उत्कृष्टा प्रकृतिरस्ति । तत्र जीवस्य ग्रहणमस्ति । अपरास्ति निष्कृष्टप्र-
कृति । जीवतरममस्तपदायां 'अपरे'त्येतेन पदेन व्यवहियन्ते—

अपरेयमितस्त्वन्या प्रकृति विद्धि मे पराम् ।

जीवभूता महाबाहो यदेद धार्यते जगत् ॥

सर्वेऽपि भौतिका पदार्था 'चरपुर' इत्येतेन व्यपदेशन व्यपदिष्टा भवन्ति—

द्वाविमौ पुरपी लोके चरश्चाचर ण च ।

चर सर्वाणि भूतानि कूर्ध्वोऽचर उच्यते ॥

अष्टविधा प्रकृति किञ्च चतुर्विंशतिविध (पञ्च महाभूतानि, अहकारो बुद्धि-
रम्यक्तप्रकृति, पञ्च शानेन्द्रियाणि, पञ्च कर्मेन्द्रियाणि मनः शब्दस्पर्शादिका पञ्च
इन्द्रियविषया) चतुर्मुखं विक्रम प्रपन्नो वा विज्ञेय—

महाभूतान्यहकारो बुद्धिरम्यक्तमत्र च ।

इन्द्रियाणि दशैक च पञ्च चेन्द्रियगोचरा ॥

तदेव माम्याभिमतानि चतुर्विंशतिवर्तमानि गीताधिया चैत्रेऽपराध्यायां
प्रहृष्टां किंवा चरं पुरपेऽम्भभूतानि भवन्ति । अत्रदमपि ध्यातव्यमस्ति यद् इष्टा-
द्वेष-सुख-दुःख-संघाताश्रेतना इतिश्च चरस्य विकास सन्तीति गीता मन्यते—

इष्टा द्वेष सुख दुःख संघातश्रेतना इति ।

एतच्चैत्रं समाप्तेन स्मरिष्यारुदधनम् ॥

वैशेषिक दर्शनमिष्टाद्वेषादिकमात्मन (चरत्रय) गुणा इति मन्यते ।
पर गीतादष्टधा एषां सम्बन्धं चैत्रेण सह ज्ञानस्यपि तु चैत्रेण सह वर्तते ।

चैनन्मानकवान् जीव परमेश्वरस्य परा प्रकृति (उद्भूतिवन्ति) विद्यते ।
'चेन्न' इति च न उच्यते । कृत्स्नमप्युपारिवाद् वा भोगादनन्तत्वात् परात्मेव
चेन्निति कथ्यते । अत्र 'चेन्न' इत्यभिधीयते ।

न ज्ञायते स्त्रियते वा कदाचिन्-

वाय मूत्रा भविता वा न मूय ।

अतो निव शाश्वतोऽयं पुराणो

न श्रम्यते हन्यमाने शरीरे

दुष्पादिना शोभा आभान मायनि ।

जीवोऽप्यमृत एव । न तस्य रहुचम् ।

"यथा प्रकाशराशेऽहं हृत्ते लोकात्मिने रवि ।

चेन्न चेन्नी तथा हृत्ते प्रकाशयनि भारत" उपेक्षेन गीतासंकेतं विहितं
भवति यद् गीताप्रामेयस्यैव भावनानुसारेण । अत्र परमेश्वरस्य सनातनो-
ऽत्ता इत्यत्र आह—“ममैवाशो जीवलोके जीवन्मूना मनातन” ।

जगदुत्पत्तिस्थिति-उपहारमोक्षः । सर्वेषामपि भूतानां भगवान् सनातन
बीजम्—“बीजं मा मधुमूकानां विद्धि पार्थ सनातनम्” । यथा बीजाद् वृक्ष
उत्पद्यते लीयते च तन् तत्रान्तर्गतेष्वेव जगदपीडं भगवान् उपपद्य लीयते च
तत्रैव । जगतोऽवस्थान्तर आविर्भावकाले परास्मिन्नात्मना ‘ब्रह्मणे विनम्’
किंवावान्तरनिर्गोभावरूपेण ‘ब्रह्मणो निर्गो निमो’ति कथ्यते । उक्तञ्च गीतापाम्—

अथ यद् व्यक्तं यथा प्रभवत्यहरागमे ।

तान्नागमे प्रलीयन्ते तत्रैवायमवतुके ॥

भूतग्रामं न पृथक् भूत्वा भूत्वा प्रलीयते ।

तान्नागमेष्वस्तं पार्थ प्रभवत्यहरागमे ॥

गीता साम्प्रमया प्रकृतिं स्वाङ्गुल्यैः । तत्र प्रकृतिं क्वापि ‘अव्यक्तम्’ क्वापि च
‘महद् ब्रह्म’ इत्येतेन नामाङ्गुल्यैः—

मम योनिर्महद् ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम् ।

सन्मयं यद्भूतानां ततो वर्धति भारत ॥

भारत प्रकृत्या एव उदात्तवृत्तिं मन्यते परं गन्तुं तथा न मन्यते । तन्म-
तेन प्रकृतेरप्येव ईश्वरोऽस्ति । तन्वाप्यवनाशानेव प्रकृतिं समग्रं प्रसृते । अत्र
तनप्रकृत्या तथाऽव्यक्त्यामर्थाभावात्—

मयाध्यक्षेण प्रकृति सृजते मचराचरम् ।

हेतुनानेन कौन्तेय जगद् विपरिवर्तते ॥

गीताह-एषा जगद्धामस्य पर न्ययमग्नि—

“नास्ततो विद्यते भावो नामाधो विद्यते सन् ॥”

पुरोत्तमत्वं गीताया परमरहस्यं किञ्च महनीयमाध्यात्मिकं तस्य मतम् । सारयमनेन जगत् कारणभूताऽप्रकृतिरेव सर्वतोऽव्यक्ता । अतः प्रकृतिरेव ‘अव्यक्तमिति’ निगदिता । पर गीता तु ‘अव्यक्तमि’त्येतत्प्रकृतिपुरोत्तमाभ्यामपि परमशुभ्रं प्रति प्रयुनक्ति । प्रकृतिस्त्वस्य निवृत्तिमूर्तिर्निरर्तते । गीता अच्छा प्रकृतिं सुरनाम्ना कृत्स्नमविष्मतिपुराञ्च अक्षरनाम्ना व्याहरति । पर परमत्वं, यदस्ति अक्षरादप्युत्तमम् च प्रकृत्यतिगं, ‘पुरोत्तम’ इत्यनेन नामधेदेना-
मननि सा—

यस्मात् अक्षरमतीतोऽहमस्मादपि शोच्यम् ।

अतोऽस्मि लोके वेदं च प्रथितं पुरोत्तमम् ॥

अक्षरमहं पुरोत्तमयो धार्मिकस्यावगमनमतितराजपेक्षयते । अक्षरमह-
चेतनतत्त्वमस्ति । नत् अन्यत् प्रकृतोरपि परस्ताद् वर्तते । अस्ति तद् जगतो
भिन्नं सर्वथा । गीताहा—

“परस्तस्मात्तु भावाऽऽव्यक्तोऽव्यक्तोऽव्यक्तमनात्मन ।

य स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति ॥

अव्यक्तोऽक्षर इत्युत्तरमाहुः परम्’ गतिम् ।

य प्राप्य न निवर्तते तदाम परमं मम ॥

पर ‘पुरोत्तम’स्तु त कथ्यते यो विश्व व्याप्तुवन् अपि तस्मात् परस्ताद्
विद्यते, समस्तैष्यपि सांसारिकेषु पदार्थेषु विद्यमानोऽपि तेभ्य पृथगपि विराजते,
अक्षरमसौ विश्वानुगो विश्वानीतश्च । गीतोपदेशोऽयं दम्भवाप्यपि कर्माणि समर्प-
णीवान्यस्मा एव पुरोत्तमाय ।

तदेव हि गीताया औपनिषत्कमहवाद् स्वात्माभिन्नं प्रकृति पुरोत्तमाद्
भाववनधर्माभिलषितमीश्वरवादश्च दृष्टतया ममन्विन विधाय प्रदर्शयति ।

गीताया अध्यात्मपक्षो यादात् युक्तियुक्तः समन्वयमस्य वर्तते तादात् एव
तस्या व्यवहारपक्षोऽपि मनोऽभिराम आदरणीयश्च विद्यते । गीताया तु स्वा-
वर्तिनीनां परिस्थितीनामध्ययनाद् विदितं भवति यत् तस्या प्रमुखसुरेश

प्रावर्तारि(कश्चिन्नाप्रधानमग्निः। परमस्मिन् विद्ये त्रिदुषां महात् मनभेदो लक्ष्यते ।
आचार्यभीतहृत्स्य मयमिष्टं यद् निवृत्ति-मार्ग-प्रतिपादन रत्नत्वा मुन्य लक्ष्य-
मग्निः । सा च निवृत्तिर्ज्ञानेनैव प्राप्यमि । आचार्यभीमनामुत्तमं कान्तमिष्टं
यद् गीता प्रधानतया भस्मिन्व प्रतिपादयति । तथैव भगवत्प्रसिद्धिर्भित्तु
हृत्स्यमग्निः । य मन्यते यद् गीता इत्येवमिति विदितप्रवृत्तना च आचार्यहृत्स्य
मग्निं प्रतिपादयति । लोकमान्यबालगंगाधरतिलकस्येवमिति । य कथयति
यद् गीताया लक्ष्यमग्निः कर्मयोग-प्रतिपादनम् । ननु ह्यस्य भगवन् धर्ममनुतिष्ठन्
मानवः परकृत्यागस्तदनुत्तमं भगवन्तन्धिगन्तुमर्हति ।

गीताया उपदेशस्य स्वायत्ततां मन्यमानाश्च प्रति चेद् भगवन्भगवन् विचारो
विधीयते तदा स्वल्पं प्रतिभाति यत् तदुद्देश्यं तु किमप्यन्यथेति । न सा कर्ममार्गं
पुत्र वा न ज्ञातमार्गं पुत्र न वा अविमार्गं पुत्र जिवा न धनमार्गं पुत्र रमते ।

ब्रह्मवन्तस्या धीः तत्र तत्र रममाणा अपि न केनचिद्वैकल्येण मार्गं निश्चया
मयम्भी विप्रमग्निः । सा तु तस्मिन् मार्गे स्वच्छाया कति निरूपयति यस्मिन्
कर्म-ज्ञान-अविज्ञान-ज्ञानं सर्वेषामपि मार्गाणां समिप्यते विद्यते । सा मानव
नं मार्गमनुसर्तुमुपदिशति यस्य मार्गस्य द्वाविं कर्मज्ञान-अविज्ञान-ज्ञानं । न केवलं जीवन-लक्ष्यविज्ञाननाय कर्म पुत्र अर्थं भवति अपि तु तदर्थं
कर्मपथा अर्थेयते तथैव ज्ञान-अविज्ञान-विज्ञानं भगवते । मानवजन्तुस्य हृत्ते
तु सर्वार्थेपि तस्मिन् साधनान्यपेक्ष्यते । अस्मिन् मार्गे एव कर्म परमार्थज्ञाया
हृत्तुस्युत्तरं किमपि साधनं-कर्मपथं मार्गं-अविज्ञानं । समन्वयकं हि गीताया
स्वकीया विवेचना उतने ।

गीताया कर्मपथे इत्यति । तद्विधानेन वेदस्य कर्मकाण्ड एव मार्गो
ज्ञानप्राप्तो निरर्थकः । सा आह—“आत्मायस्य विचार्यन्तु आनयंयमनदधा-
नाम्” । कर्मपदं यज्ञपदम् । ईश्वरार्थेदेन द्रव्यार्थं यज्ञ इति कथ्यते । गीता
कर्मकाण्डं सावज्ञानानि परं ‘यज्ञ’ इत्येतत् पदं सा तात्पर्येणैव न प्रयुनक्ति
सावति गीताया । तन्मतेन तानि मार्गाः कर्माः ‘यज्ञ’ इति नाम्ना व्यपदि-
शन्ते यानि निम्नामन्येन विदितानि परमानानं प्रापयन्ति । अन्तर्मा-
हृत्तुस्य कर्मकारणं ‘कर्मयोग’ इत्येतत् इति गीता दर्शयति ।

गीता ज्ञानमार्गं सभाषयति । परं गीताभिज्ञाने ज्ञानमार्गं य न धीरा-
भ्याः सांख्यशास्त्रिनिर्वाणयति । सांख्यस्य प्रवृत्ति-पुनरयोः स्वस्वभावधर्मेन

ज्ञान मन्यते । पर गीता न तद् 'ज्ञानम्' इति ब्रूते । सा तु आधर्मिकत्वस्य
कारण्येनानुभवतः ज्ञानमिति मन्यते । तदभिमत ज्ञान तदीयनाशस्थितेन
श्लोकेन वर्ण्यते—

सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।

इच्छते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शन ॥

गीताध्यानयोगमभिनन्दति । सा षष्ठेऽध्याय ध्यानयोगविशदतया उपश्लो-
कयति । तन्मतेन ध्यानयोगस्यायमेवोपादेयभावो यदात्मन प्राणायामप्रवाहारा
दिभिः परिष्कृतस्य पावनभूतस्य चित्तस्य सर्वत्र सोममानस्य घटघटव्यापकस्य
भगवतः सेवायाः समर्पणम् । सुखातिशयाभिगमनमेवमेव भवितुमर्हति । गीता प्राह—

'युञ्जन्नेव सदात्मानं योगी विगतकल्मषः ।

सुखेन ब्रह्मरूपशमलवन्तं मुक्तमनुते ॥'

भगवान् कृष्णो 'योगी तत्त्वबुद्धिर्ज्ञानिभ्यः कर्मिभ्यश्च श्रेष्ठः' इति वदति—

'तत्त्वबुद्धिर्ज्ञानिभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः ।

कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद् योगी भवार्जुन ॥'

यत्र ध्यानयोगो भगवान् श्रद्धापूर्वकं निश्चान्तनिविष्टेन साधनेन न भज्यते
स ध्यानयोगस्तु गीतामतेनायासपूर्व शुष्कपूर्व शरीर-क्षोभपूर्व । गीता तदेव
ध्यान ध्यान मन्यते वदति भक्तिस्तितम् । अतः सा उभयोः सामञ्जस्य-
माकाङ्क्षति ।

भक्ति-योगो योगोत्तमो योगः । स योगानां राजा । स रहस्यानामपि
रहस्यम् । गीताप्राह—

'राजयिषा राजगुह्यं परितमिदमुत्तमम् ।

प्रत्यक्षावगमं धर्मं सुदुरा नूनमव्ययम् ॥'

वस्तुतो भक्तिर्हि गीतायाः हृदयम् । भक्तिमते सर्वमपि साधनपातव्यम् ।
अनन्यया भक्त्यैव भगवत्प्राप्तिरसम्भवा । अत एव गीतायां भगवान् आह—

आह वेदैर्न तस्या न दानेन न क्षेयया ।

शक्य एवविधोऽद्भुतं हृदयानसि मां यथा ॥

यदि जीव इच्छति यत् स भगवन्तं परयेत् तत्पुनस्तज्ज्ञानलभेत परमा
मन्द-सागरे तदीयं प्रदेशो जायेत तदा सर्वमपि निहाय तेन भगवति भक्तिः
कार्या । आह च गीता—

पुरः म पर पार्थ भक्त्या लभ्यस्वनन्यया ।

यस्यान्तःस्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततम् ॥

गीतायां सकाम-निष्काममेतरेणोपायना द्विविधा वर्णिता । उभयोरप्युपायन-
योर्निष्कामोपायना ज्यायसी तत्र मता । सा हि निराकरोपायनामतितरां
केशकरिणो मन्दते—

‘कृतोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तमङ्गमेतन्माम् ।

अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते ॥’

अतः सा सगुणोपायनां कर्तुं जीवमुपदिशति—

ये नु मर्षाणि कर्माणि मयि सन्त्यस्य मत्पराः ।

अमन्यन्तैव योगेन मां ध्यान्त उपासते ॥

तेऽसहं समुद्धतां मृत्युसंसारमागताम् ।

भवामि न चिरात् पार्थ मय्यावेशितचेतन्माम् ॥

मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय ।

निवसिष्यामि मय्येव अत ऊर्ध्वं न मशयः ॥

न गीताप्रतिपादितस्य अभियोगस्य केनाप्यन्येन सह विरोध साधनेन ।
इत्थं गीता विभिन्नेषु मार्गेषु समन्वयं प्रदर्शयन्ती कर्तव्यं च, साधनाध्वान् सुखेन
गन्तुं योग्यं विदधानि । ज्ञानं कर्म ध्यानं किञ्च भक्तिर्न वस्तुनः पृथक् पृथक्
मार्गाः । पृथग्येव पथस्तानि ज्ञानकर्मादीनि आवाप्ता इव सन्ति । तेषां सर्वेषाम-
प्युत्तरणं हि आप्याग्निकस्य पथिकस्य कृतेऽप्येवमेव । अष्टादशस्वप्यध्याप्येवेषां
मार्गाणां समग्रमत्वं समामेन प्रदर्शितमस्ति । गीतोक्तसाधनमार्गस्यारम्भो
निष्कामकर्मणोऽप्य च तस्य पर्यवसानं शरणागतित्वो ज्ञेयम् । गीतायाः सर्वगु-
णतमं ज्ञानञ्चेदमेव यद् इन्द्रियमन्तर्धामिनिं स्वामिनिं शरणं गत्वा सर्वेषामपि-
धर्माणां परित्यागः । अत्रैवमपि वेषं बद्ध तेषां स्वरूपतः परित्यागः कार्योऽपि नु
ईश्वरमपराधविधा ते ननु निष्पादनीयाः । उक्तञ्च गीतायां भगवता—

सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज ।

अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥

गीतायाः सारमूलः श्लोकोऽयम्—

मन्मता भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कृत ।

नामेवंप्रिय युक्त्यैवमाश्ननं मत्परायणः ॥

मन्धनमार्गं को यद्येनद् जिन्नामनि वञ्चिन् तदा स ओरुमिम प्रनि स्वकीय
स्थानमावर्त्तयेत् । श्लोकस्य तात्पर्यमिदम्—मनो योऽवद् भगवति, भक्ति
कार्यं भगवति यद् कार्यं भगवच्चिन्तेन, आश्रयगीयश्च धर्मवान् एव । एतेन
श्लोकेन एकानां ज्ञानयोग भक्तियोग कर्मयोगा प्रतिपादिता शरणागतिश्च
प्रतिपादिता तत्र समन्वयरूपेणा च विभाविता अपरतश्चदम्पुपदिष्ट यद् भगव-
न्निष्ठतयैव विविधमार्गाणां मध्येऽविरोधो भवितुं शक्यः ।

उत्तमा साधनानां कलाभ्यसि गाता मन्त्रिस्तर वर्त्तयति । आत्मज्ञानममररूप-
स्थित ज्ञानिन सा स्थितप्रज्ञमन्त्रिगुणतीतमहम्भूतमिदनामभिराह्वयति । साधनानां
चरमलक्ष्यमस्ति चरमतत्त्वस्यापरोक्षज्ञानम् । तत् प्राप्य भवति ज्ञानमार्गादिना ।
गीता भिन्नभिन्नसन्नामि सिद्धान् आह्वयति । तत्तत्तत्तत्र न भिन्नैव मन्त्रागि ।
सिद्धो भवति अद्भुता दयालुर्हृद्भारयूय सुखं दुःखमम शास्तव्यं समावाश्च ।
न तत्रैवापि भवति कामना । आत्मनामन्वय भवति स सन्तुष्टः । न तु त्वेषु
म उद्विगते सुखदुःखं न स्पृहयति सर्वत्रैवात्मस्वरूपदर्शित्यात्मै भवति रागभय
प्रोद्यभावविहीनः । गीताया मन्त्रमिन् यद् यदा भवति मानव एतन्निष्ठस्तदैव
ज्ञयति यद् यमौ स्वकीय चरम पदं लक्ष्यं वा लब्धवान् ।

गीताया किञ्चय यस्मान्नो अग्नौ न स्मरन् समस्तान्यपि धार्मिकानि
सामानिकानि कर्माणि च कुर्वन् यथावत् समारम्भे युज्यते ।

शास्त्राणि सर्वाणि यत् किम्पुपदिशन्ति तद्वद् गीता सरल सरल सारभूतञ्च
विधाय प्रस्तौति । अत एव तु गीतासुरिरयाकर्मिदम्—

गीता सुगीता कर्तव्या किमप्यै शास्त्रविस्तरं ।

या स्वयं पश्यतामस्य मुखपद्माद् विनिश्चिता ॥

गीताम्भसि ग्नात्वेन मगारमलमाज्ञो भवति—

मलनिमाचन पुष्पां जलम्ना न दिने दिने ।

महद् गीताम्भसि स्नानं मसारमलमाज्ञात् ॥

ईश्वर प्राप्यन्—

गीता कल्पतरोऽप्याशीतला शुभदा सुख्य ।

आश्रित्य तां नाना सर्वे भूयन्तु मरणोद्यमा ॥

धर्मसूत्राणां वेदमूलत्वं धर्मस्य च महनीयत्वम्

साग्रनिकाः भारतीया यान् मनुस्मृति-याज्ञवल्क्यस्मृतिप्रभृतीन् ग्रन्थान् स्वकीयसमुदाचारविषये धर्मशास्त्रवेत्तैः गृह्णन्ति तानि पुनस्तनवराणि कृत्वा सूत्राणि उपजायन्तीति सर्वेषामेव विद्वद्भिर्हूराणां भावः विदितमेव ।

धर्मसूत्र-धर्मसूत्र-गृह्यसूत्र-शुद्धसूत्रमेतेन कृत्यसूत्राणि सन्ति चतुर्विधानि । तत्र धर्मसूत्राणि सम्बृंह्यादिषु विहितं सम्मानमाङ्गञ्च भविष्यति । महाभारते भगवान् वेदव्यासः शत्रुघ्नं विन्द-शौनकापस्तम्बादीनां धर्मसूत्रकाराणां नामानि सादरं स्मरन् समवाप्यते । स कस्यचन धर्मसूत्रकारस्य मतमुदाहरन् वदति—

“अनुताः श्रिद इत्येवं सूत्रकारो व्यवस्यति ।

यदावता त्रिपत्नात् महयमं कुतः स्मृत ॥” (महाभारते)

यद्यपि सग्रानि धर्मसूत्र-प्रतिपादितेषु धर्मेषु केचन धर्मा न ज्ञेयं प्रयुज्यन्ते परं जगती धर्मसूत्रेषु स्वकीयां बलवतीमास्या निरघाति । सदाचारमन्त्रिभिरनौ धर्मान्नु स्मरन् मनस्ये परिहृज्य यान्येव । परं सत्यदेवविषा बहुधा धर्माः पुरातना येषां प्रचारा भारतीयेषु गृहेषु श्लोक्षयमाने भवन्ति । यथा भारतीयाः पुनस्तनवराणि समये तेषां फलनं कृतवन्तास्तथैव अद्य वेदेषु अद्यतना भारतीयास्तेषु व्यवहरन्ति । धर्मसूत्रप्रतिपादिता एते सर्वे धर्माः सूत्रकारैः स्वयं प्रकटितानि अपि तु तैः प्राक्कृतैः स्तौतोऽथः मंगृह्य दयाममथ व्याख्याताः । यथा च आह बौधायन — “उपदिष्टो धर्मः प्रतिवेदम् । तस्यानुप्यायास्याम्” । एतदेव मतमनुमान्य आपस्तम्बो ब्रूते — “अपातः सामयान्तारिकान् धर्मान् स्थाप्यास्याम्” । इयं धर्मसूत्राणि प्राक्कृतानामेव धर्मानां व्याख्यानस्यानि सन्ति । सर्वे सूत्रकाराः स्मृतिकाराश्च वेदमेव धर्मस्यादिनं मूलं मन्यन्ते । पर ये धर्माः प्रत्यक्षरूपेण वेदे न प्राप्यन्ते तेषां मूलं वेदविज्ञां स्मृतौ शब्दे च सादृश्येन । अस्मिन् विषये सविस्तरं विवेचनमपेक्षते नन्मत् नदरानुविद्यते ।

धर्मसूत्रकारैर्मन्त्रप्राक्कृत्यमको वेद प्रमाग्येन स्वीकृतः । तस्मादेव कारणाद् बहुधा ते मन्त्रैः सह प्राक्कृतवत्त्वान्ति शुक्तिवचनवेन उदाहरन्ति ।

इदं हि तथ्यमुदाहरणानि निधाय चेत् स्पष्टीकृतं स्यात् तदा समुचितमेव स्यात् । शतपथब्राह्मणे ब्रह्मचारिणो ये धर्मा प्रोक्ता सन्ति तान् धर्मान् उद्धरन्तोऽनुसरन्मन्त्रानेके मूत्रहारा आमाद्यन्ते । आपस्तम्बप्रणीतधर्मसूत्र उद्धृतेभ्यो ब्राह्मणवाक्येभ्यो विदितं सज्जायते यद् ब्रह्मचारिधर्मा न केवलं शतपथब्राह्मणे निरूपिता परं तेषां निरूपणन्तु तद्विबेधेऽपि ब्राह्मणेभ्यो समुपपन्नं भवति । वर्तमानानेह हि न तानि ब्राह्मणानि सम्प्रदायानि सज्जायन्ते । यथा च आपस्तम्बोद्धृते वक्ष्यमाणे एते ब्राह्मणवचसा न सम्प्रति कश्चिन्नपि ब्राह्मणे समयाप्यते—

“यदि स्मयेतापि शुद्ध स्मयेतेति ब्राह्मणम् ।

रजस्वलो रक्तदन्मस्यवादी स्यादिति हि ब्राह्मणम् ॥”

शतपथब्राह्मणस्य ब्रह्मचारिधर्मविषयकं वाक्य बौधायनधर्मसूत्रे उद्धृतं सद् धीरयते । आपस्तम्बश्च उपनयनविधानविषयके ये द्वे वाक्ये समुपलभ्येते ते अपि वस्तुन कस्यापि ब्राह्मणग्रन्थस्य स सम्प्रति न तद् ब्राह्मणमधिगतं भवति । ते वाक्ये एते—

“सर्वेभ्यो वेदेभ्य माविश्यन्प्यत इति हि ब्राह्मणम् ।

तमसो वा एष तम प्रविशति यमविद्वानुपनयते यश्चाग्निद्वानिति हि ब्राह्मणम्” ।

एते ब्रह्मचारिधर्मा बहुभिः सूत्रकारैरुद्धृता । ते च ब्राह्मणेभ्यो सम्यक् प्रतिपादिता ।

आतङ्कधर्मसंग्रन्धीनि च धृतिवाक्यानि धर्मसूत्रेषु उद्धृतानि सन्ति । तथा हि शतपथब्राह्मणस्य मन्त्रमुपस्थापयन् वसिष्ठ ब्राह्म—

“भार्यया सह नाभीयादूरीयं वज्रपर्यं भवतीति वाजसनेयके विज्ञायते” ।

(या० घ० सू०)

अपरञ्च आतङ्कधर्ममधिकृत्य वसिष्ठ राज्ञश्च्युतिं संस्मारयन् तं गर्भं मिश्रणेति । आतङ्क मन्त्रादन्यत्र शिवा न आपयेदिति धर्मं स्यात्प्राप्तुमापस्तम्ब धृतिमुद्धरति—

“अथापि ब्राह्मणम् । रिक्तो वा एषोऽनपिहितो यन्मुण्डरत्नस्यैतद्विधानं दक्षिण्येति । मन्त्रेषु ॥ वचनाद् वपनं शिवाया ॥” ।

वर्णाश्च गार इत्येतदधिकृत्य ऋग्वेदोऽभिद्रवति—

“ब्राह्मणोऽस्य सुस्तमामोद् वाहु राजन्य- कृत ।

उरु तदस्य यद् वैश्य पद्भ्या शूद्रो अजायत ॥”

अत्र वर्गशब्दो न जातिप्राचक्षन्वेन गृहीत । वर्गभ्योऽज्ञेत्तो न केवलं भुता-
वन्यः अपि दृश्यते । काठकम्पहिताया ‘वर्ग’ इत्येतत् पठ आचर्ये च प्रयुक्तम्—
“आर्यवर्गमुजापयति” । ब्राह्मणेषु तु वर्गशब्दो वर्गार्थे भूय प्रयुक्तः प्राप्यते ।
शतपथब्राह्मणं हि वर्गान् पृथक् वर्णयति—

“चत्वारो वै वर्गाः । ब्राह्मणो राजन्यो वैश्यः शूद्रः” ।

ऐतरेयब्राह्मणोऽपि “शूद्रो वर्गः” इति प्रयोगोऽधिगम्यते । तैत्तिरीयब्राह्मणम्
एतस्मिन् विषये निगदति—

“द्वैष्यो वै वर्गो ब्राह्मणः” । “आर्यं वर्णमुजापयति” इत्येव प्रयोगः पठ-
विश्राह्मणे त्रिलोक्यते ।

पूर्वविधानि वेदवाक्यानि आहृत्य धर्मसूत्रकारा वर्गधर्मान् व्याचक्षाणा-
आमाद्यन्ते । वसिष्ठः साक्षादेव वर्गत्रिरूपकं मन्त्रमुद्धरन् दृश्यते—

“महतिविनिष्टं चानुवर्ण्य संस्कारविशेषाच्च । ब्राह्मणोऽस्य सुस्तमामोद् वाहु
राजन्य- कृत । उरु तदस्य यद् वैश्यः पद्भ्या शूद्रो अजायत-इत्यपि निगमो
भवति” । (दा० ध० सू० ४, १-०) अयं सूत्रकारः शतपथब्राह्मणमनुसृत्य
वर्गान् परिगणयति । यथा धर्मसूत्रेषु वर्णानां कर्मणां वर्गनं विधीयते तथा
भुतावेषां कर्मणां स्पष्टं विधानं न दृष्टं जायते । परं चतुर्णां वर्णानां कर्मणां
पृथक्त्वं वेदेऽनेकत्रिघतया विहितं भवति । केचुचित् कर्मसु वर्गविशेषस्यैव
अधिकारो दृश्यते । यथा च ब्राह्मणवर्गस्य याजनाधिकारः प्रतिपादयच्छतपथ-
ब्राह्मणं प्रकीर्ति—

“य उ वैश्व यजते ब्राह्मणोभूयैव यजते ।”

ब्राह्मणानां याजनाधिकारो मैत्रायणीसंहितायामेवं वर्जितम्—

“दद्या वै देवा यजमानस्य गृहमागच्छन्ति सोपमा अन्येऽस्योपमा अन्ये,
एने वै देवा अहुतादो यद् ब्राह्मणा” । ब्राह्मणेष्वपीदं वर्जनं त्रिलोक्यते—

एता वै प्रजा हुतादो यद् ब्राह्मणाः (ऐतरेयब्राह्मणम्)

एने वै देवा अहुतादो यद् ब्राह्मणाः (गो० ब्राह्मणम्)

दानप्रतिग्रहे सोमपाते च ब्राह्मणानामधिकार निदधानम् ऐतरेयब्राह्मण-
माचष्टे—

“न यदि सोम ब्राह्मणानां स भक्षो ब्राह्मणस्तेन भक्षेण जिन्विष्यसि ब्राह्मण
कल्पन्ते भक्षया ना जनिष्यत आदाय्यापाय्याऽस्माधी यथा कामप्रयाप्यो यदा
वै क्षत्रियाय पाप भवति ब्राह्मणकल्पोऽस्य प्रक्षयामजायत ईश्वरो हाम्माद
द्वितीयो वा तृतीयो वा ब्राह्मणतामभ्युपेतो स ब्रह्मबन्धवेन निज्युपित ।

श्रुतिवत्त्वेन ब्राह्मणवर्ण एव धुनौ प्रतिपादित । सं विहाय न वर्गान्तरं
हि क्षत्रिक्तां परिग्रहीतुं प्रभवति । ब्राह्मणस्याधिकारा कृतंभ्यानि च शतपथेन
विधीयन्ते एवम्—“प्रज्ञा वर्धमाना चतुरो धर्मान् ब्राह्मणमभिनिपादयति—
ब्राह्मण्यं प्रतिरूपचर्यां यशोलोचपत्तिम्, लोकं पच्यमानधनुर्भिर्धर्मैर्भाक्ष्येण
भुनक्ति—यचंया च दानेन चण्डयेतया चानप्यतया च । शतपथब्राह्मणस्यापरां
वचनमपि बोधयति यत् तस्मिन् काले अप्यापने ब्राह्मणस्यैवाधिकार आसीत्—

“स होवाचाजानशत्रुं प्रतिलोभ वै तद् यद् ब्राह्मणं क्षत्रियमुपेयाद् ब्रह्म
मे वपयतीति ।

ईदृशानि वेदवचनाम्याहस्य धर्मसूत्रकारा ब्राह्मणधर्मान् एव व्याचक्षते—

‘द्विजातीनामभ्ययनमित्रया दानम् । ब्राह्मणस्याधिका प्रयत्नं यज्ञन-
प्रतिग्रहा ।’ (गी० ४० सू०)

“ब्रह्म वै स महिमानं ब्राह्मणे वदधादुध्ययनाभ्यापनयज्ञत्याजनामप्रति-
ग्रहस्तपुष वेदानां गुण्यै ।’ (बी० ४० सू०)

‘स्वकर्म ब्राह्मणस्याभ्ययनमभ्यापनं यज्ञो याजनं दानं प्रतिग्रहणं वायाघं
शिलीम्लम् ।’ (जा० ४० सू०)

‘यद् कर्मणि ब्राह्मणस्य स्वाध्यायाभ्ययनमभ्यापनं यज्ञो यजनं दानं प्रति
ग्रहश्चेति ।’ (या० ४० सू०)

ध्रुविविधानमनुसृत्यैव धर्मसूत्रकारैर्ब्राह्मणस्य अवच्यत्वमाज्ञातम् ।

बौधायन प्राह—

“अवप्या वै ब्राह्मणं सर्वपराधेषु” ।

गौतम प्राह—

“अवप्यश्रावण्यश्वाद्गृह्यश्रावहिष्कार्यंआपरिहार्यंभेति” ।

मनुः प्राह—

“न जानु ब्राह्मणं हन्यान् सर्वपापेष्वपि शिष्यम्” ।

यद्यपि कनिष्ठेषु यज्ञेषु वर्गविशेषस्याधिकारं श्रुतिनिर्दिष्टीयते परं प्रायेण सर्वेषां द्विजानां—ब्राह्मणवृत्रिपवैश्यानाम्—अध्ययने यज्ञे च समानाधिकारः प्रतिपादितः । द्विजेषु ‘अयं’ इति शब्दोऽपि श्रुतिषु प्रयुक्तः । सूत्रकारे अपि तन्मते ‘अयं’ इति शब्दः प्रयुक्तः दृश्यते । ते इत्याद्या दाते अध्ययने च तेषामधिकारं स्वीकुरुन्ति ।

अत्रियस्य सूरयो धर्मः प्रजानां पालनमेव प्रोच्यते धर्मविदुभिः ।

यमिष्टः प्रवर्तिनि—

“शस्त्रेण च प्रजापालनं स्वधर्ममेव जीयेत्” ।

गीतमथ अभिधाति—

“राज्ञोऽधिकं रक्षणं सर्वभूतानाम्” ।

अत्रियधर्ममधिकृत्य ऐतरेयब्राह्मणं यद् वदति तद् इदम्—

“अत्रियोऽजनि विश्वस्य भूतस्याधिपतिरजनि रिशामनाऽजन्ममिषाणां हन्ताजनि ब्राह्मणानां गोप्ताऽजनीनि” ।

अतएवब्राह्मणमपि अत्रियस्य प्रमुखो धर्मः क इत्यत्र निगदति—

“एष वै प्रजापतेः प्रपञ्चनमी यद् राजन्यमनस्मादेकः ।

मन् बहुतामीदृं दद्वेव चतुरक्षरः प्रजापतिश्चतुरक्षरो राजन्यः” ॥

अतएवब्राह्मणोक्तमिदं मतं काटकश्रुतिरनुमन्यते—

‘राजन्यो वै प्रजानामधिपतिः ।’

राजसम्मानमुद्दिश्य गीतम आचष्टे—

“तमुपयासीनमस्मादुपासीरन्नन्ये ब्राह्मणेभ्यः तेऽप्येवं मन्येरन्” ।

इदं हि सर्वं श्रुतिमाह्वयैव प्रोच्यम्—

“तस्मादुपयासीनं अत्रियमधस्तादिमा प्रजा उपामते” ।

पशवो वैश्यस्य धनत्वेन धुनीं मनम् । अस्मिन् त्रिशये पञ्चविंशतब्राह्मणे प्रोच्यमिदम्—

(क) “एतद् वै वैश्यस्य समृद्धं यत् पशवः”

(ग) “तस्मादु बहुपशुर्वैश्वदेवो हि जायते तर्वा हारय वैश्यस्य त्रयुप्त-
स्माद् ब्राह्मणस्य च राजन्यस्य चाधोऽधरो हि सृष्टः” ।

पशुशब्दं कृपेरपि उपलक्षणमस्ति । अत एव सूत्रकाराः पशुपालनं कृपिश्च वैश्यस्य प्रधानो धर्म इति कथयन्ति । तस्मादेव सग्नन्धाद् वाणिज्यमपि वैश्यस्य धर्मत्वेन स्वीकृतम् ।

ऋग्वेदे 'शूद्र' इति पदं मङ्गलं प्रयुक्तम् । न तत्र शूद्रस्य धर्ममुद्दिश्य किमपि प्रोक्तम् । तस्य जन्म पदस्य जातमित्येव निगदितम् । ऋग्वेदाद् व्यतिरिच्य अन्येषु वेदेषु ब्राह्मणेषु च शूद्रशब्दस्य प्रयोगोऽमङ्गलं कृतः । तेषु तस्य कर्म निमित्तेतदपि निरूपितम् । पञ्चविंशब्राह्मणे कथितं यत् यादप्रचालनं शूद्रस्य कर्म विद्यते यजे च तस्याधिशरो नारितः—

‘त यत्न एव प्रतिष्ठाया एरुविंशमहजनं तैमनुष्टुप्पुण्डोऽन्वसृज्य न वाचनं देवता शूद्रो मनुष्यस्तस्माच्छूद्र उत बहु पशुरयजियो निवेद्यो हि, न हि तं वाचनं देवताऽन्वसृज्यत तस्मात् पादायनेजयश्रान्तिवर्द्धते पत्नो हि मृष्टः ।’

पशुपरिष्ठात् पञ्चविंशब्राह्मणे प्रोक्तं तदनुमन्यमानम् वेतरेयब्राह्मणमपि एवं भवति—

‘अथ यद्यपि शूद्राणां न भक्त शूद्रांस्तेन भवेण जिन्विष्यसि शूद्ररूपस्यै प्रजायामाजिन्विष्यतेऽन्यस्य श्रेष्ठ्य कामोत्थाप्यो यथाशमस्य्यः ।’

इमानि वचनान्यवलम्ब्य धर्मसूत्राणि च सेवामेव शूद्रस्य प्रधानं धर्मं मन्यन्ते । तथाहि—‘शूद्रेषु पूर्वेण परिचर्या’ । (वीधायन ध० सू०)

‘परिचर्या चोत्तरेणाम्’ (गीतम-धर्म सू०)

यथा वर्णधर्ममधिकृत्य बहु धृतावुक्तं तथैवाश्रमधर्ममुद्दिश्यापि तत्र मृशमभिहितम् । ब्रह्मचारिणां के धर्मा इत्यत्र क्षतपथब्राह्मणे विशदयताऽऽनातम् । उद्वाहविषये च तत्र प्रचुरं प्रोक्तम् । ऋग्वेदस्य सूक्तमण्डलस्य पञ्चाशी-नितमं सूक्तं—

‘रम्यासीदनुदेयी नाराशसी न्योचनी ।

सूर्याया भद्रभिद् वासो गाययति परिप्लुतम् .. ’ ॥

सूर्याविज्ञाहवर्णनच्छ्लेपेन स्वयुगस्य त्रिवाहविषयकं वर्णनं समीचीनतया विदधानं विलंबयते । अथर्ववेदे च विषय एव प्रतिपादितः । शूद्रसूत्राणां त्रिवाह-वर्णनं ऋतेयं अन्त्राणां विनियोगं प्रियते । उद्वाहसम्बन्धिनो घेदमन्त्रा एव आचार्यगृहस्थाश्रमत्रिये प्रमाणत्वेन गृहीताः सन्ति ।

श्रुतिषु श्रगत्रयविधानं यत्कृतं तद् ब्रह्मचर्यं ग्राह्यस्यञ्च लक्ष्याकृत्य कृतमिति सूत्रकाराणां स्मृतिकाराणाञ्च मतमस्ति । अने चात्र बोधायनः—

‘आपमानो वै ब्राह्मणश्चिमिर्हजवान् जायते ब्रह्मचर्येण श्रमिभ्यो यज्ञेनदेवेभ्यः प्रजया पितृभ्य इति । एवम् श्रमन्योगादीभ्यमस्येयानि भवन्ति । श्रुतिवचसांस्या-
धिर्यैव धर्मसूत्रकारैर्नाहंस्व्यं प्रतिपादितं तद्धर्माश्च निरूपिताः । तैत्तिरीयसंहि-
तायो हि श्रुतमतीधर्मा ये विहितास्ते च सूत्रकारैः स्वसूत्रग्रन्थेषु व्याख्याताः ।

वानप्रस्थस्य संन्यासस्य च वर्गनं धर्मसूत्रेषु प्राप्यते । परं सूत्रकाराः केचन तत्र विप्रतिपत्तिमुपस्थापयन्तोऽपि दृश्यन्ते । केचन आचार्या नैष्टिकं ब्रह्मचर्यं वानप्रस्थं संन्यासञ्च मानुमन्यन्ते । बोधायनोऽन्य आह—‘देकाग्रम्यं त्वाचार्या अप्रजनावाहितरेषाम्’ । ग्राह्यादिहं वै कपिलो नामाश्रमसुरास । स एतान् मेदांश्चकार देवैस्मह स्पर्धमानान्मान् मनीषी नाऽऽदिषेत् । केचन आचार्या एतदपि आश्रमद्वयमनुमन्यमानाः प्राप्यन्ते । तैत्तिरीयसंहितापामिह विषये ‘ये चान्धार’ इति वचोऽप्युच्यते एव एतद् धर्मस्य श्रुतिवचसां करोतीति तेषां मतम् । परं मतमिदं प्रगल्भम् बोधायन आचरे एव ‘देवदत्ता’ इत्येष धर्मवाद एवास्ति—पेटिक-पाशुक-मीमिक दार्वाहोभागधर्मज्ञानमेवमुक्ते कारणमिति मत्वा केचन आचार्याः संन्यासं परिपुज्यन्ति किञ्च ज्ञानप्रसादात्मकानि श्रुतिवच-
नानि प्रमाणत्वेन प्रस्तुवन्ति । दातृपण्यमाह्वयस्य अपस्थितं वचनं संन्यासपरिषो-
पकाणां मतं दृढयति—

‘तमेतं वेदानुवचनेन विविदिषन्ति । ब्रह्मचर्येण तपसा श्रद्धया यज्ञेनावाशके-
न चैतमेव विदिषा मुनिर्नवपेतमेव प्रवाशिनो लोकमीप्सन्तः प्रव्रजन्ति । एतद्
ध इम वै तपस्ये ब्राह्मणा अनुचाना विद्वांसः प्रवाच कामयन्ते क्रिमप्रया
करिष्यामो येषाञ्चोयमात्मा यैल्लोक इति ते ह स्म पुत्रैश्चणायाश्च वित्तैश्चणायाश्च
लोकैश्चणायाश्च श्रुत्यायाश्च निचाचर्यं चरन्ति या श्वेन पुत्रैश्चणा सा वित्तैश्चणा या
वित्तैश्चणा सा लोकैश्चणोमे ह्येते एवमे एव भवतः’ । आपस्तम्बधर्मसूत्रम्
पञ्चद्वयमपि उपन्यस्यति ।

यद्यपि सूत्रकाराः स्मृतिकाराश्च काल-धर्ममेवमाणाः संन्यासं न सर्वदा
प्रायाचक्षते संन्यासधर्माश्चापि प्रतिपादयन्ति तथापि ते वेदविरुद्धं न कदापि
सहन्ते । तेषां वेदानां सर्वथा माननीयास्ति । तेभ्यः परं न किमपि तेषां दृष्टी ।
अत एव आपस्तम्बधर्मसूत्रे प्रोक्तम्—

“धैर्यवृद्धानां ॥ वेदा प्रमाणमिति निष्ठा तत्र यानि ध्रूयन्ते धीर्यवप-
श्चाज्यपय कपालपत्नीसम्बन्धान्युच्चैर्नोचै कार्यमिति ते विरुद्ध आचारोऽप्रमाण-
मिति मन्यन्ते ।” एवमेव त्रिणिष्ठं प्रवर्तयति—

“संन्यसेत् सर्वकर्माणि वेदमेकं न संन्यसेत् ।

वेदसंन्यसनाच्छूद्रस्तस्माद् वेदं न संन्यसेत् ॥”

सामेव प्रव्रज्या, वस्तुतः, धर्मसूत्राण्यनुमन्यन्ते या वैदिकधर्ममर्यादासंरक्षिणी
भवति ।

तैत्तिरीयसंहितोक्तं “मनुपुत्रेभ्यो दायं स्वभजत्” इति यच्च उद्धरन्तो धर्मसू-
त्रकारा दायस्य वेदसम्मतत्वमुपपादयन्ति । सूत्रध्याप्यातृणां कथनमिदं यत्
पिता पुत्रेभ्य एव दायं विभजेत् तु दुहितृभ्यः । बौधायनधर्मसूत्रदर्शनात्
पुत्रस्यैव दायभागधिकारिता सिद्ध्यति । बौधायन स्पष्टमेव आननति यत्
पितरि जीवति पितुरनुज्ञयैव दाय—विभजनं भवेत् । केपाञ्चन आचार्याणामिदमपि
मतं यज्येष्टं पुत्रोऽधिकस्य दायभागस्याधिकारी अस्ति । एते आचार्या स्व-
मतं परिपोषयितुं बौधायन प्रमाणवेनापि उपम्यन्ति । केपाञ्चन आचार्याणां
मिदमपि मतं यज्येष्टपुत्रं समस्तमपि दायभागं लभेत् । परम् आपस्तम्बो
मतमिदं प्रत्याचष्टे । ॥ इह आह यदेतच्छ्रो विभागो न शास्त्रानुवृत् । सर्वेऽपि
पुत्रा समदाय—सलक्ष्यधिकारिणः सन्ति । धृतिः समदायविभागपक्ष एव वर्तते ।
समदायविभागस्य वेदमूलरतं प्रमाणमित्युपापस्तम्बस्तदेव धृतिकथनमुद्धरति यद्
बौधायनेन प्रयोजनान्तरं उदाहृतम् । बौधायनोदाहृतस्य धृतिकथनस्य विधित्व-
मस्वीकुर्वाण आपस्तम्बो ध्यायविदा मतमुपस्थापयति—“अथापि निषामुवाच-
मविधिमाहुर्मर्यादविद्” । एतस्य हि व्याख्यानस्योद्देश्यमिदं यदेवविधानि वेदधा-
र्यानि दृष्टार्थमात्रमनुवदन्ति । एतेन विवेचनेनेदमपि स्पष्टीभवति यद् धर्म-
सूत्रकारा धृतिवाक्यानि व्याख्याय धर्मं प्रतिपादयन्ति । धर्मसूत्राणां सर्वेषां चेत्
सम्पगम्ययनं त्रिषीयेत तदेदं निश्चीयते यच्च्युतिप्याख्यामेदादेव दायविभागपरो
मेदं सज्जातः । ‘दुहिता वा’ इत्येतदापस्तम्बीयं यथो निषाम्य विदितं जायते यद्
दुहितापि त्रिकल्पेन दायं लभते । गीतममते पत्नी सपिण्डादिभिः सह रिष्य भजते ।

केपाञ्चन धर्माणां मूलान्तु सूत्रकारा स्मृतिकाराश्च वेदविदा स्मृतिं हीलञ्च
मन्यन्ते । यदा कोऽपि पृताष्टस्य हीलस्य पृताष्टस्या स्मृतेर्वा प्रमाणत्वमाक्षिपति
तदा धर्मविदस्तत् समादधाना मुवन्ति यद् धाम्य चास्त्राम्यो वेदविदा स्मृति-

शालं वा प्रावर्तन् ताः साम्नाम्नदा प्रावर्तन्त्य पर ता गच्छन्ताः कालेन व्यनश्यन् । गोविन्दस्वामी वक्ति च यद् बौधायनेन प्रोक्तं शिष्टागमः प्रलीनसाम्नामूलो वर्तते ।

धर्मसूत्रग्रन्थालोचनेन विदितं यज्ञायते यद् धर्मसूत्रकाराणामभिमतमिदं यत् कस्मिन् अपि विषये 'धर्मोऽयम्' इत्येतत्कथनं न तावत् सम्भवं यावत् श्रुतिर्न अनुसंधायते । धर्मसूत्रकारास्तत्र सर्वमपि प्रतिबुद्धन्ति यदस्ति श्रुति-विस्मृत् ।

धर्मविदो धर्मं चतुर्षु मार्गेषु विभज्यन्ते—१. साधारणधर्मः, २. विशेषधर्मः, ३. असाधारणधर्मः, ४. आपद्धर्मः ।

साधारणधर्मो दानतपोयज्ञभेदेन त्रिविधः स्मृतः । अर्थदान-वस्तुदाना-नय-दानभेदेन दानमपि तत्र त्रिविधम् । तपोऽपि शरीरतपो-मानसतपो-वाक्तपो-भेदेन त्रिविधः । यज्ञस्य सन्ति अष्टादश भेदाः । तत्र नित्यनैमित्तिककाम्या-प्यात्माधिदैवाधिभूतभेदैः क्रमंयज्ञः पञ्चविधः प्रोक्तः । उपानयनयज्ञश्च नवविध उक्तः—१. निर्गुणोपासना, २. मगुणोपासना, ३. अन्तारोपासना, ४. श्रुति-पितृदेवतोपासना, ५. भूत-भेतासुरासुपासना, ६. मन्त्रयोगः, ७. हठयोगः, ८. लययोगः, ९. राजयोगः ।

अवग-भनन-निदिष्यामनभेदेन ज्ञानयज्ञत्रिप्रकारकः प्रतिपादितः । इत्थं हि अष्टादशविधा यज्ञा भवन्ति । दान-तपो-यज्ञानां संख्यायां सङ्कलनेन चतुर्विंश-तिभेदाः सञ्जायन्ते । एषा हि संख्या सात्त्विकादिगुणत्रयत्वात् त्रिगुणीकरणेन द्विसप्ततित्वं याति । द्विसप्ततिभेदं धर्ममिमं पुनं निधाय दत्ता तत्र दत्तातः क्रियते तदा जगति न कोऽप्येतादृक् धर्मः समवाप्नो जायते यो नास्मिन् सनाननधर्मेऽन्तर्भूतः स्यात् । सनाननधर्मस्वेदं साधारणं स्वरूपं सर्वलोककल्याण-करं महत्त्वं निदधाति ।

विशेषधर्मो भवति अधिकारिविशेषाणां कृते । तथाहि—पुराणस्य कृते पुरु-षधर्मो नारायणः कृते नारीधर्मः । गार्हस्थ्यस्य कृते प्रवृत्तिधर्मः संन्यासिनां कृते च निवृत्तिधर्मः । एवमेव ब्राह्मण-वैत्रिय-वैश्यादीनां कृते शूद्रक् शूद्रक् धर्मो य उक्तः स विशेषधर्म इत्युच्यते ।

असाधारणधर्मस्य विलक्षणता अन्यैवास्ति । असाधारणधर्मार्थं विशेषयोग-शक्तिरामवल्लभ अपेक्ष्यते । न साधारण्यं अनुप्यास्तदधिकारिणो भवितुमर्हन्ति । विधामिऽद्रीर्पाप्रभृतयो हि विरला जनास्तदधिकारिणः पुरा अजनिपतः ।

आपद्धर्मस्यापि चमत्कारोऽन्य एव । स धर्मो भावप्रधानः । विपदि निपात्य जीवः स्वं मुख्यमुद्देशं प्राप्तुं चेत् पापमापद्धर्मत्वेन मत्वाऽऽचरति तदा न स पापभाक् । श्रूयते यत् पुरा बहुवर्षग्यापिनि सति दुर्मिषे विश्वामित्र सारमेय-पिणितं जग्राह तेन च बलिवैश्वदेवयज्ञ विधाय भोक्तुं तदुपचक्रमे । आत्मरक्षायै यः आपद्धर्मो धर्मविज्ञिविहितः ।

धर्मस्य लक्षणं मनुरेवञ्चकार—

एति धर्मा दमोऽस्तेषु शीघ्रमिन्द्रियनिग्रहः ।

धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम् ॥

यद्यपि धर्मं जिज्ञासमानानां प्रमाणपरमं श्रुतिस्तथापि महाभारतमेवमप्याह—

वेदं स्मृतिं सदाचारं स्वस्य च प्रियमात्मनः ।

एतच्चतुर्विधं प्राहुः साक्षाद्धर्मस्य लक्षणम् ॥

श्रुतिमूलो हि धर्मो न कस्मिन्नपि द्वेष्टि । अत एव धर्माचार्या प्राहुः—

धूयतां धर्मसर्वस्वं श्रुत्वा चैवावधार्यताम् ।

आत्मनः प्रतिष्कूलानि परेषां न समाचरेत् ॥

धर्मस्पोपादेयत्वं महनीयत्वञ्चेत्य गीतं धर्मज्ञैः —

धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा लोके धर्मिहं प्रजा उपसर्पन्ति ।

धर्मेण पापमपनुदति धर्मे सर्वं प्रतिष्ठितं तस्माद् धर्मं परमं वदन्ति ॥

व्यासो धर्मस्य अहेयत्वे प्राह—

न जानु कामाञ्च भयाञ्च लोभाद् धर्मं त्वज्जेजीवितस्यापि हेतोः ।

निर्यो धर्मं मुक्तदुःखे त्वनित्ये जीवो निर्यो हेतुरस्य त्वनित्यः ॥

धर्मस्य निषेवणीयत्वं किद्यदुपकारकदित्यत्र व्यास एवम् अभिवदधाति—

उष्वंबाहुर्विरीम्येष न कोऽपि हि शृणोति माम् ।

धर्मादर्शञ्च कामञ्च तं धर्मं किञ्च सेवसे ॥

धर्मं सरस्य न कोऽपि कदाप्यवमीदति तस्मादेव कारणाद् वेदमनूष्य आद्या-
धर्मोऽन्तेवासिनमनुशासितः—

“धर्मं चर” “धर्माञ्च प्रमदितव्यम्” ।

धर्मसूत्रकारा धर्मस्य धर्मपमिदमनुसन्दधुस्तद् वस्तुतः श्रेयः प्रेषञ्च विश्वमिति निदधाति । आत्मकल्याणाकाङ्क्षिणा स स्वजीवने सततं सेवनीयः ।

पुराणानां महत्त्वम्

श्रीरामप्रणीतेषु पुराणेषु सहस्रत्रयं कथा गतं सन्ति । ताम्यो भारतीय-
मंस्मृति-महाचारादिविषयाणां ज्ञानमधिगम्यते । भारतीयसाहित्यं प्रति पुराणानां
यद् दानमग्निं तद् वस्तुतो नितरामेवोपादेयं महत्त्वयुक्तञ्च विद्यते । अत एव
भारतीये वाक्याये पुराणानां विशेषसम्मानमस्ति । भारतीयसम्प्रदाय-विचारणां
जननाया येन साहित्येन प्रचारणं कृतं तत् पौराणिक साहित्यमस्ति । अस्मिन्नपि
पुनो भारतीयधर्मस्य मूलाधार इदमेव पुराणसाहित्यं वर्तते । साम्प्रतं प्रतीत्यशिक्षा-
प्रभावान् अत्र या विद्वानोऽपि पुराणानि परमोपेक्षानयदृष्ट्या ग्रेह्यन्ते । ते तानि
कपेठकवपनाकल्पितानि मन्यन्ते । न तेषां पुराणवर्णितां कथानु स्वस्यापि
श्रद्धा । प्रतीच्या विद्वानो हि पुराणमधिकृत्य नितान्तनेव अन्तर्धारणा
जननाया प्रचारयन्ति स्म ते तथा प्रवृत्त्येवमवस्था भारतीयं जनां स्वसाहित्ये
द्वेषभूमाधिय निवर्तनीरन् । हर्षोऽयं परं महान् सम्प्रतं भारतीया जनाः पुराणानां
महत्त्वं विज्ञाय तदिदं स्वकीयं स्वान्मावर्जयन्तं प्रतिरुध्यन्ते । किञ्च 'पुराणानि
भारतीयैतिहासस्य महानिबन्धानि सन्ति' इति कथयन्तस्ते कथ्यन्ते ।

पुरातनवाद्ययन्तपुरातनास्त्रयानयुक्तत्वाच्च सम्भवतः पुराणमिदं तेन नाम्ना
इनानि सन्ति सुप्रथितानि । पुगणानां गणना कपि कापीतिहासेऽपि क्रियते
परं वस्तुनः पुराणानि न समन्निहितामन्तर्गतानि । इतिहासः अतीतवृत्तानुसृत-
परत्वात् न पुराणम् । पुराणमितिहासाङ्गीकृतं विषयं सामानपरिधेराकृत्य न विस्तृ-
ततरं व्यापकतरं च कुरुते । तस्मादितिहासपुराणयोः स्व-स्ववैशिष्ट्यवत्त्वात् पूयद्
पूयगेव । पुराण-लक्षणादि प्रोक्तम्—

सर्गाश्च प्रतिमर्गश्च वसो मन्वन्तराणि च ।

वसानुवर्गितं चैव पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥

परमेतरिमन् इत्युक्ते देवा विषयानां निर्देशः कृतस्तेभ्योऽप्यधिका विषया
वर्णिता प्राप्यन्ते । पुञ्चलविधिविषयविधित्वाद् अपि पुराणम् भारतीयज्ञानकोष
इति नाम्ना सुविदितमेव । अनकानि पुराणानि तु पञ्चाङ्गान्यपि नश्यन्ते येषु
पञ्चलक्षणनिर्दिष्टं पञ्चापि विषया न प्राप्यन्ते । अस्तु ।

पुराणान्येव परमार्थत आदर्शतिहासा इव सन्ति । कस्यापि मानवसमानस्ये
तिहासस्तदैव पूर्णो हीतिहासो भवत्येव । स्यात् यदा तस्य (मानवसमानस्य) कथाया
वर्णनं सृष्टिप्रारम्भकालात् कृतं स्यात् किञ्च तद्वर्णनं परममानं कारणमभिव्याप्य
समुपस्थितं भवेत् । सा कथा तु अपूर्णैव मता स्यात् वा आसृष्टिरालात् न
गीतास्ति । पुराणेषु पूर्वा विविष्टता दृश्यतेऽतस्तानि वस्तुत आदर्शतिहासा सन्ति ।
आधुनिका विद्वांस इतिहासलोचनविधायामिमां पुराणानुसृता पद्धतिं नादिपन्ते
इमं ते तामुपेक्षन्ते स्म । परं सत्यमिदं निवेद्यते यदेवा पद्धतिं इह लेख्ये
मुविदितेन विचक्षणेन पृ० जी० वेङ्कयमहाशयिना इतिहासस्य रूपरेखायां सङ्गी-
कृतास्ति ।

पुराणानां वर्णनविधिर्नैव एव । तस्य रहस्यं न विदन्ति जना अतस्तत्रा-
नादरधियं दर्शयन्ति । 'पुराणोक्ता जनाः सन्ति न सत्यास्ता सन्ति जलीका—
इत्युक्त्वा ते पुराणानि अवमन्यन्ते च । परमिदं न विस्मरणीयं यथाऽत्रे-परमदीपेषु
वस्तु-कथनस्य प्रकारास्त्रयो निगदिताः । प्रथमं प्रकारं 'स्तव्यकथनमिति' द्वितीयो
'रूपककथनमिति' तृतीयश्च 'अतिशयोक्तिकथनमिति' प्रोक्ष्यते । वस्तुनो व्यापात-
धेन कथनं वस्तुस्थितिमिति कथ्यते । वैज्ञानिकानां कथनं तथ्यकथनं भवति ।
यत्र रूपकालङ्कारमाश्रित्य विमलपुच्यते तत् 'रूपककथनमिति' व्याद्विष्यते । पूर्वा
कथनं पद्धतिर्वैज्ञानिकमनास्ति । अतिशयोक्त्या यत्र कथनं क्रियते तत् 'अतिश-
योक्तिकथनं' मिश्रयुदीर्यते । पुराणानि इमांश्च पद्धतिमनुसरन्ति । अतिशयोक्ति-
स्तत्र प्राधान्येनाप्रीयते । कथनमालङ्कारिकभाषायां तु तत्र अवश्येव परं तन्मूलेऽ-
वश्यमेवातिशयोक्तिः सन्तिष्ठते । पुराणेषु भगवान् विष्णुः ससारस्य पात्रक उक्तः ।
ससारं मिश्रपात्रार्थं शीरमपेक्ष्यते । शीरमन्तरेण न शिशुरा पात्रेन वर्द्धनञ्च सम्म-
वर्तनस्तत्र विष्णुः शीरमागरशामीति निगदितः । अनुवर्गफलप्रदादायेन विष्णोः,
स अनुसृज्य इत्युक्तं स्मर । इत्थं तत्र यत् किञ्चिद्विचित्रं तत् तून्नागवामस्ति ।
अस्ति च तदलङ्कारपूर्वमनित्यायामिह मूलञ्च । तस्मान् शीरमिह—कथा उदिरव
यदा विचित्रं त्रिवेनं तत् तत्कथनप्रणाल्युपरि दृष्टिरवश्यमेव निधानव्या ।

पुराणेषु मीरवशात् वर्णनमायते तत्र आग्रन्तृपतीनाञ्च इतिहासो विद्यते,
गुप्तगुप्तदृष्टानां महीपानाञ्चोद्वेगस्तत्र दृश्यते, जैटिलस्य अधर्शात् पुराणा
नभिज्ञं न, गौतम आपस्तम्बश्च पुराणान्युक्तिगन् समवायते, धान्दोद्योपनिषद्विः
पुराणानि स्मरन् समवायते । प्रथमविदस्य—

“अथ सामानि द्युन्दोमि पुराणं यदुपा मह ।

उच्छिष्टाज्जिते सर्वे द्विवि देवा त्रिविधितः ॥”

इत्येतस्मिन् मन्त्रे ‘पुराणम्’ इत्येतद्भिहितमिदमेवमादिना सिद्धयति यत् पुराणानामस्मिन् वैदिकेऽपि काले ह्यासीत् । तेषां निर्माणं तदा पूर्तिं गतमभूत् यदा गुह्यवस्तुनां साम्राज्यं शुभुमे । न नानि कस्मिन्नपि कालविशेषे प्रगीतान्यभूवन् अपि तु ममये ममये तेषु च जनजायायानां समवेष्टा न्यवीयन् । अनस्तेषां रचना वैदिके काले प्रारब्धाभून् सा च ईशवीय पञ्चमे शतके समाप्तिमाश्रित्येव तत् तस्यं पुराणमाहिम्यानुसीदनेन प्रतीयते ज्ञेयम् ।

पुराणमन्त्राभिहृत्य नास्मि मनभेदः । तानि सन्ध्याष्टकम् । तेषां हि अष्टादशानां रात्रौतोऽथः स्थिते श्लोके कृतम् —

“मद्वयं भद्वयं चैवं प्रथमं वचनमुच्यते ।

अनापस्त्रिद्वयानि पुराणानि प्रचक्षते ॥”

मत्स्य-मार्कण्डेय-भरिज्य-भागवत ग्रन्थाः ३-ग्रन्थवर्त-आह-यामन-वराह-विष्णु-वायु (शिव)-मिनार-पद्म-लिङ्ग-गण्ड-दूर्ग-स्कन्दपुराणानि सन्ति तन्नामानि ।

एतेषु पुराणेषु विभिन्नदेवतानामनुष्ठानं महत्त्वं प्रतिपादितमस्ति । पञ्चपुराणे पुराणाम्येतानि साधनजन्यमोभिधृतिगुणेषु विभक्तानि । विष्णुपुराणं सार्विकं किञ्च ब्रह्मविषयकं पुराणं राजमनस्य च शिवविषयकं पुराणं तामसमिति तन्नाम्नातम् ।

एतानि महापुराणानि तु मन्येवाष्टादशोपपुराणान्यपि अष्टादश वर्तन्ते । गण्डपुराणे तेषां नामावलीर्यमुक्तानि मनस्कृत्तार-नारमिह-स्कान्द-शिवधर्म-आधर्म-नारदाय-कपिल-वामन-जीवानम-ब्रह्मण्ड-वाह-कालिका-मोहेश्वर-मानव-मौर-पारा-शर-मारीच-भार्गवाणि ।

अत्रिस्तु नामानि अन्येन प्रकारेण मतानि सन्ति । देवीभागवते स्कान्द-यामन-ब्रह्मण्ड-मारीच-भार्गवस्त्वयपुराणानि न कीर्तितानि तत्र तु तत्स्थाने क्रमशः शिव-मानव-आदित्य-भागवत-धर्मिष्ठानिर्युक्तानि । कानि सन्ति महापुराणानि कानि चोपपुराणानिर्यत्रापि नैकमन्यम् ।

पुराणेषु प्रदत्तानां कथायां यदि कालक्रमानुसारेण पुनर्व्यवस्था विहिता भवेत् तदा न केवलं भुवोऽपि तु समस्तस्यापि संसारस्योत्तरापि विदिता भवितुमर्हेत् ।

अथ च विविधानां प्रचुराणां घटनानां सम्यग्धोऽपि ज्ञायेत । सर्वेषामपि पदार्थाना-
मुत्पत्तेरितिहाम् शङ्खलाबद्धो भूत्वा पुर उपतिष्ठेत् । विश्वं ब्रह्मण कथमुत्पन्न,
सूर्यं कथं प्रकटीभूतं, सूर्यात् पृथिवी कथमुद्भूता, पृथिवी वायुमयी स्थितिं
विहाय द्रवता कथमुपेता ततो घनात् ततश्च जलताम् । एवमेव जले के
चनस्पतय के च प्राणिन उत्पन्नाः । तत्तत्प्राणिनां समुद्भवे सन्ति कानि
कारणानि ? अथ च जलस्थाघस्तात् भू पुनः पुनः कस्माद् गच्छति ? समुद्र
मन्यनमिषस्य किं रहस्यम् ? तस्मात् किं वस्तुतश्चतुर्दशरक्षानि समुत्पन्नानि ?
किं वा कविकल्पनैव ? कानि सन्ति चतुर्दश भुवमानि ? कस्माद् ब्रह्मा, विष्णुः,
शङ्करश्च मुख्यदेवत्वेन मताः ? इत्यादीनामनेकेषां प्रश्नानामुत्तराणि पुराणेषु
समाधीयन्ते । परं तदर्थं पुराणग्रन्थानुशीलनमपेक्षितम् । पञ्चपुराणे प्रोक्तम्—
“पुरा परम्परा चकि पुराण तेन वै स्मृतम्”

‘परम्परा’ इत्येतस्य पदस्यार्थो सन्ति—क्रम, पद्धति, कुलम्, जातिश्च ।
क्रमेण अनुक्रमो वेद्यः । ‘पद्धति’ इति पदं रीति स्ति निष्ठम् । पुरा आचार-
विचाराणां, राज प्रजानां, मानव मानवानां, जाति जातीनां, गुरु शिष्याणां, पति
पत्नीनां, पित्र पुत्राणां किञ्चाम्येषां व्यवहाराणां मानवसम्बन्धिनः मानवेतरप्राणि
नाञ्च रीति ‘पद्धति’ इत्येतस्य पदस्यार्थो वेद्यः । कुलं नाम वंश । न नृपानो
वंश एव पशु पक्षि वृक्षदीनामपि । किं बहुना विसृज्यस्मृष्टिबर्गं कुलसम्बद्धाद्
गृहीतं भवति । जातिरित्येतत् पदं सकलविविधजगदुत्पत्तेरपरम् ।

वस्तुन पुराणानि सन्ति महत्त्वपूर्णग्रन्थाः । तेषां महत्तामुद्दिश्य भागवत
अणति—

“इतिहासपुराण च पञ्चमो वेद उच्यते ।”

वायुपुराण सूते—

यो विष्णुस्तुरो वेदान् साङ्गोपनिषदो द्विज ।

न चेत् पुराणं स विद्याश्चैव स स्याद् विचक्षणः ॥

श्रीमद्भागवते प्रथमस्कन्धे चतुर्थोऽध्याये व्यासमहर्षिणा भारतवर्षेन विहित
तद्गर्जनदंतोरेव पुराणानां निबन्धनार्थं स आत्मानं व्ययोजयत् । तस्यादि—

स्मिद्द्विजवन्धूनां त्रीणि न क्षुतिगोचराः ।

कर्मभेषमपि भूतानां धेय एव मवेदिह ॥

इति भारतमाख्यानं मुनिना कृतम् ॥

पुराणेषु वर्णित इतिहासोऽतिप्राचीनः । 'अतिप्राचीन' इत्येतेन न प्राचीन-
त्वम्य यथार्थकल्पनोपलभ्यते । अतः सा स्फुटतामनिरूपते । शास्त्रविदा केषा-
ञ्चनानि कथनम्—शुश्रूषा उत्पन्नायाः चतुश्चक्रकोटिमन्ना अतीता । ततः प्राक्
मा सूर्यगोलकेऽन्तर्भूतामीत् । सूर्य आकाशगङ्गाया माय एकतनः । आकाश-
गङ्गाया प्रादुर्भावात् प्राक् सा अमीनविष्टस्यान्याङ्गन्तमीत् । एतन्मर्यादं विधं
निराकारस्य द्रव्यगः माकारं रूपम् । इयं घटना कदा अघटत—इति वक्तुं न
शक्यम् । पुराणान्येतासां सर्वासां घटनानामितिहासं प्रस्तुवन्ति ।

पूनावदेव न, पुराणानि तु यत्र हि मानवस्य सञ्जावोऽप्यासीन्न, पदार्थोऽपि
कश्चिन् नोत्पन्नो बभूव, मापापि वर्जनकपरिणी न सञ्जाता तस्यापि कालस्य
इतिहासं निगदन्ति । यस्मिन् समये साधराणां जनानां संख्यावर्षीय-
स्यामीत्, मुञ्चनकथायाः प्रादुर्भावो न जातस्तदपि विद्वान् स्वयं किञ्च
रात्रप्रेरितश्च भूत्वा ते ग्रन्थान्-पुराणानि हस्तेन लिखितुरित्यं ते तद्व्यापां सततं
मावधाना एव अदरयन्त । तत्तद्ग्रन्थ-लेखनमग्वन्धो अमस्तु कृत एव तस्मिन्
प्राचीने युगे परं ततोऽपि कठिनतरं कार्यं विद्वाना विद्वद्बरा नृपवराश्चानिश्च-
मलभ्यन्त । ते शास्त्र-पुराणादीनां श्रवणस्य समीचीनम्यत्रस्थां कृतवन्तः; ते जन-
तायाश्चरित्रमुद्गमयितुं सञ्चरित्रनोत्पादिनीं नीतिसकलम्बितवन्तः, ते नानाव्यान
कथनकारिणीं पद्धतिं सञ्जात्य आदर्शमार्गं दर्शितवन्तः । मतमतान्तरमंघोर्भ्यो
जननामाकृत्य ते तां सनाननधर्मं प्रति नीतवन्तः; नानाविधनास्तिकताभ्यो
मानवान् संरक्ष्य ते तान् आर्यधर्ममुपदिष्टवन्तः; कल्याणलाभाय ते अशुजनानां
हृते मङ्गलमुन्दरपर्यं च निर्दिष्टवन्तः । एतत्समग्रमप्यायोजनं पुराणविदः समुत्कृ-
ष्टेन विधिना नुष्ठितवन्तः ।

पुरातनतरकाले पौराणिकानां कार्याणि न केवलमुपरिनिर्दिष्टान्येव दृष्टव्य-
भूयन् अपि तु अन्यामपि उल्लेखनीयानि कार्याणि च जगती दृश्यती । तदानीं
दीर्घदीर्घनरममयन्यापीनि सत्राणि अन्वह्वीयन्त । सत्रेषु च तेषु दूरदूरतर
न्यानेभ्य आगम्य विपश्चिन् शत्रयो मुनयश्च त्रिमिन्नेषु साखीयेषु पौराणिकेषु
च विषयेषु जनश्रेयोविधायकानि प्रवचनानि चक्रुः । तस्मिन् काले सूतानां
परम्परात्र विरेरे । सूताः पुराणवाक्यमय गभीरं प्रयादश्च स्वाप्यायं विधाय
पुराणानि कण्टस्थीकृत्य च धार्मिकेषु शुभेषु पर्वेषु महेशु महोत्सवेषु च
पुराणान्यालभ्य तत्तदास्थानगततत्तज्ज्ञान-विद्योत्पत्ति-महास्वरूप-नीतिनाम-महा-

चारप्रभृति विषयेषु रुचिरया पद्धत्या मनोऽभिरामया भाषयोपदेशान् कृत्वा जन-
समुदायचेतास्यापज्वयन्तिस्म । इत्यमिह सनतं ज्ञान-ज्योतिः स्वकीयेन दिध्येना-
लोकेनाज्ञानध्वान्तं दहत् अवलोकितम् । पुराणानि अत्रेषु जनेष्वपि ज्ञानधारा
सञ्चारयन्ति, लोके धर्मस्य स्थितिं परिपोषयन्ति, व्यक्तिषु निर्मलं जीवन समा-
वेशयन्ति, नीते सदाचारस्य च प्रतिष्ठां कुर्वन्ति सततमवाप्नुयन्त ।

पुराणेषु ग्रन्थ सकलस्यापि सम्भारस्य मूलकारणं प्रतिपादितम् । तत्रापि
तत्त्वगुण, निराकारम्, अव्यक्तम्, अग्निरक्षन्मिच्छ गीतम् । ब्रह्मा विष्णुर्महेश्वर
सत्या एव अस्त्यक्ताया दशके गुणपरा कार्यपराश्च विभिन्ना दृष्टा सन्तीति
साम्यभिदधति । एतस्मिन् विषये महत्पुराणस्योक्तिरुद्धिषते—

‘गणेश्य’ शोभमानेभ्यस्त्रयो देवा विजज्ञिरे ।

एका मूर्तिस्त्रयो भागा ब्रह्मविष्णुमहेश्वरः ॥”

इन्द्र इह वायु-सोम बहिः पृथिवी मूर्धं शेषं यम विश्वकर्मादयोऽस्य च बहवो
देवा पुराणैर्गण्यन्ते । तत्रोक्तं यत् ते इमे देवा स्वस्वनिपतकार्याणि कुर्वन्त
ईश्वराणां पाठयन्त परस्परं सहकारितया सन्तिष्ठन्ते ।

परमेश्वरस्य रूपं तत्र—

“परमन्तयदो रूपमदभचक्षुषा सरसपाशोरमुगाननान्नुतम् ।

महत्तमूर्धभयणछिनाम्बिकं महन्ममीदृशस्वरकुण्डलोत्तमम् ॥”

हृदयविधिना गीतम् । जानावताराणां निधानमन्यय धीज ब्रह्मैवेति
सन्नाहृतम् । अधनागणा विमर्शेन ज्ञायते यत् परमेश्वरस्योरिष्टमस्यन्तिम
मानवानां निर्माणम् । तेषाञ्च रक्षणार्थं तद्विरोधिना विशमनम् । पुराण-
प्रदर्शित परमेश्वरो बाल इव प्रतिभासते । अस्ति स विनोदप्रिय । यया बाल
स्वमनो विनोदयितुं गोनुरङ्गमादिमृन्मयश्रीहन्तश्चिकीर्षया सृष्टिकामुपयुनक्ति
जलेन ता बलेदयति बलेदिताञ्च ता विण्डीकृत्य तत्र गुरुतासाधवयवान् घटयति
तथैवैश्वरोऽपि प्राणिनं सृजति । तामृष्ट्या प्रथमे प्राणिनः सन्ति—एकपेशी-
मया, तनञ्च भग्निं गुरुपेशीयुता, तनञ्च सन्ति मुखनामाद्यङ्गशालिनः । तनञ्च
सन्ति हस्तपादपुच्छयुता अन्ततश्च सन्ति पुच्छादीन्द्रियपरिपूर्णं मानवा ।
विशालमिदं विश्वं परमेश्वरस्य स्वयमिच्छा विराटप्रयोगशालस्ति । हरयन्ते च
नश्वरान्ता पदाद्या परमाणु ग्रह नक्षत्रावद्युद्गीर्वाण वस्त्राणि नीलवर्णानि पर-
मेश्वरस्य मन्त्रेण स्वस्वस्थापारे सन्ति स्थापितानि । निरन्तरं हि अनन्तशक्तिमत्

परमेश्वरस्य व्यापारा गतिशीला एव दृश्यन्ते । न ह्येवमपि ते विरमन्ति । पुराणानि परमेश्वरस्य कार्याणि प्रतिपाद्य स्यादशक्ति, मन्त्रे, जनदुपदिशन्ति सदैव सत्कर्मोप्याचरितुम् ।

पुराणेषु बहूनि कठिनकठिनान्याभ्याग्निस्माधिमैतिकतत्त्वानि रूपकाभ्या-
सन्त्य वर्णितानि सन्ति । तत्त्वानामज्ञतानामन्वारं पुराणै रूपकाभ्यणमुचितं
मतम् । रूपक-पद्वति शैवशक्तिगमाद्वदया शुद्धा मान्या च पद्वतिर्विद्यते । एषा
पद्वति सान्त्वान्यनानवनपि ज्ञानादज्ञानं नयति । जीवं जीव-स्थितिं च प्रबोधयितुं
पुराणेषु पुनश्चननृपक्या सीतास्ति । अहह, कीदृशेन लम्बिनेन प्रगारेण मनोज्ञा
रोत्या मरुतेनोप-ख्यानेन च जीवस्य चर्चा तत्र निबद्धास्ति । वस्तुनो नास्ति
तद्विविधविषयज्ञापनाय तत्र परमन्यदुत्तमं मायनम् । चन्द्रः प्रतिमासं सप्तविंशति-
नक्षत्रगजिनुपभुनक्ति-उष्येन्दुप्रबोधयितुं दक्षद्रजापनिकभ्या-कथावतारिणा तत्र ।
मातृज्यं कथनस्य गूढतत्त्वानि वर्णयितुं पुराणै मुन्दन्मुन्दरतराणि रूपकाणि
गृहीतानि सन्ति । इदावीन्वना पुराण-पण्डितास्तत्तन्-कथा-प्रकथनाक्रमे तत्-
तद्रूपकाणि नोद्गमेदयन्तो एष्यन्ति मवन्त्यनः “पुराणेषु सन्ति निरर्गलप्रलापा”
इत्यादिनिषाद्य उना पुराणानि निन्दन्ति ।

आधुनिकानि शास्त्रीयतत्त्वानि पुराणेषु स्थाने स्थाने विकीर्णानि सन्ति । तत्र
मूलनशास्त्र (जिओलॉजी) वनस्पतिशास्त्र (बोटॅनी) जीवशास्त्र (बायोलॉजी)
गर्भशास्त्र (एमिग्र्योलॉजी) विकल्पाशास्त्र (ऐन्ड्रियुशन) प्रजननशास्त्र
(जेनेटीक्स) ध्वयनकारिणो विह्वलव उपायेषां साधनो लक्ष्ममुहन्ति । पुराणानु-
शीलनकारिणां प्रतीक्षानां प्रतीक्षा कथनमस्ति यत् तत्तद्विषयकशास्त्र-बीजानां
ममवान्तावत् पुराणानि सन्ति मानव-वर्गादिनाथायकानि । अथस्थितपक्षिणु
प्रोक्तविषयान् उद्दिश्य मूढानेः संलक्ष्यते—

१. अग्नें चरागान्तरा द्वापदा पादचारिणाम् ।

अहस्ताश्च महन्तानां जीवो जीवस्य जीवनम् ॥ (श्रीमद्भाग०)

२. रज्ज्वा चोदिता मेघा वर्षन्त्यनृति सर्वतः ।

३. कर्मणश्च फलमेतश्चानोन्मेषमुद्भवम् ॥ (मन्मथपु०)

४. कर्मणैव हि जायन्ते विविधा मृतजानसः ।

५. आयुषोऽन्ते प्रजायन्ते मिथुनान्येव ते मरुन् ॥

६ तामां विशुद्धसङ्कल्पाज्जायन्ते मिथुना प्रजा । (वायुपु०)

सा प्रजा कामचारिण्य ता प्रजा स्थितयौवना ॥ ”

साम्प्रतमस्मद्देशे न जनताया अभिरुचि स्वकीये प्राचीने शास्त्राये वर्तते । अत्र विद्यानामर्जनं नोद्देश्यमस्ति जीवनस्य, अपि तु धनार्जनमेवोद्देश्यं वर्तते । तस्माद्व्याना जनानां प्रवृत्तिः केवलमर्थकरीषु विद्यास्वेव समवाप्यते । विद्या विषयिण्या अनुरस्तेरभावात् तानि तत्त्वानि भारतीयमेधा मार्गयन्ती न हरयते यानि पुराणेषु सन्निहितानि सन्ति । अथ पुराणानां शोधनस्य महती वर्तते अपेक्षा । वैज्ञानिके क्षेत्रे ब्रह्मणो विश्वमुख्यमिति पुराणैरुपैरुद्गुप्यते । भारतीयानां पौराणिकपण्डितानां कर्तव्यं यत् ते पुराणानामुक्तं वचनं तथा प्रमाणयेयुषंया साम्प्रतिकं वैज्ञानिकं जगत् परितुल्येत् ।

आंग्लानां शिक्षापद्धत्या वयं परप्रत्ययनेवधिषः सकृत्ताः । आंग्ला स्वार्थं बुद्ध्या अस्मदीयानि वेदोपनिषत्स्मृतिपुराणानि तिरस्कृतवन्तः अस्माभिरपि तानि ह्यवधीरितानि । जेतार स्वार्थं धिया अन्धा सञ्जाता पर वयन्तु अज्ञानात् पर-प्रत्ययनेयबुद्धिराज्ञाता अन्धा पुरा अस्मद्देशस्य राजानो विपक्षितहृद्धान् स्वाभ्रये निहितवन्तः, सस्कृतप्ययनाध्यापनार्थं युनामुचिनां च वृत्तिं प्रदत्तवन्तः पर सम्प्रति तद्विद्या व्यवस्था न कदापि जीवन्ती प्राप्यते तस्मात् पुराणादिग्रन्था-नामप्ययनमध्यापनं च नमसिमगमत् ।

साम्प्रत विद्यालयेषु शास्त्रीभाषा विषयानामप्ययनं सस्कृतद्वारेण न जायते । तदप्ययनमाम्बभाषाद्वारेण कृतं भवति । इमे हि आंग्लभाषाद्वारेण सस्कृतग्रन्थाना-मवलोकयितारः सस्कृतज्ञा न सन्ति किञ्च ये सस्कृतज्ञा विद्यन्ते ते आंग्लज्ञा न प्रायेण सन्ति अतः पुराणेषु प्रतिपादितानामाधुनिकशास्त्र्यभिमततत्त्वानामवबोधने सन्त्युभय एवाचमा अथ च सस्कृतपण्डिता यस्यां स्वाध्यायपद्धत्यां रुचिं निदधति सा पद्धतिर्नामिन् अन्वेषणपरा । सा तु केवलं शास्त्रार्थयो रमते । न तथा सा सिद्धिं सम्भवा यस्या अथ प्रचण्डतया अपेक्षा वरीवर्ति ।

स्वातन्त्र्ये लब्धेऽपि पाठ्यक्रमः प्रायेण तयाविषय एव लक्ष्यते यथाविध-पारतन्त्र्ये भासीत् । एतस्मात् पाठ्यक्रमाज्ञापमानां चति समवाप्तमपि स्वातन्त्र्य-पारतन्त्र्य एव परिगमयति । अद्यापि भारतीयानां युवानोऽर्थार्जनप्रयोजनेनाधीयते न तत्तद्विषयकज्ञाने पण्डितोभविष्यत् । अद्यापि भारतीयं शास्त्रं, भारतीयं

साहित्यनुपेक्षमाणमस्ति तदद्यापि उज्जैः क्रन्दत् भुनं जायते । न शिक्षाविभागाधि-
 कृष्टिणां संविद्ये भारतोय-साहित्योपरि दृष्टि-पातनार्थं मनस्यपि कालः । भारती-
 यायाः संस्कृतेः सन्ध्यायाः किञ्च भारतीयानां विद्याभ्यासुन्वारो यदि भवितुं
 सम्भवस्तदा स आंग्लभाषायां अध्ययनेन विज्ञानस्य पठनेनैव च । तस्मात्
 कारणात् तदर्थमेव भवति प्रयासः । एतत् कुप्रवृत्तिविज्ञात् अधुनापि न भाग्ये
 पुराणानामध्ययनं तत्तत्कालेष्वप्यदृष्ट्या प्रवर्तमानमस्ति । एतत् कुप्रवृत्ति-
 वशादेव सन्ध्यायपि वैज्ञानिकतत्त्वज्ञानकारिणोऽप्यपि संस्कृतभाषां संस्कृतभा-
 षायां ग्रन्थाश्च आपुनिकेभ्यः शिक्षालयेभ्य आधुनिकेभ्यश्चात्रेभ्यो दूरं पृथक्-
 हन्ते । हा वर्गं स्वकीये स्वतन्त्रे देशेऽपि समुचितव्यवस्थायां अभावात् तानि
 रक्षानि न लब्धुं प्रभवामो यानि संस्कृतवाक्यस्य पुराणादिषु निगूढतया स्थितानि
 सन्ति । न तावत्कालं जनता पुराणादिग्रन्थाभ्ययने प्रवृत्ता स्यात् यावत् तस्यै
 पूर्णतया जीविकापुनश्च न प्रदत्ता स्यादतः शासनस्य कर्तव्यं यत् तत् तं प्रयत्न
 स्वीकुर्वीत येन भारतीया जनता विद्यां 'विद्याजनमस्मत्कर्तव्यम्' इत्येतया धिया
 गृहणीयात् न चार्थावाप्तिप्रयोजनेन नाम्नां आदातुं सा प्रवर्तेत । पुराणादिग्रन्था-
 दिस्य रक्षा तदैव सम्भवा तदैव च पुराणादिग्रन्थस्योद्योगे जनतायाः परमार्थतो
 दि प्रगाढानिर्गन्धरपि जायतात् ।

आचार्यशङ्करप्रणीतेषु ग्रन्थेषु चानेकाचार्याणामुल्लेखो दृश्यते । तेन च बहुतां वेदान्ताचार्याणां सङ्ग्राहो विदितो भवति । ते च शङ्करात् प्राप्तानां आचार्या इमे—भर्तृप्रपञ्चः, उपवर्णः, द्रविडाचार्यः, सुन्दरकाण्डव, मद्भद्रः ।

गौडपादाचार्यस्य तु नाम वेदान्ताचार्याणां नामसु प्रथमं कीर्तनीयं नाम । मायावादभ्यासभोऽस्मादेवाचार्याद् भवति । एतस्य भाष्यव्याकरिका गौरवमयो ग्रन्थोऽस्ति । ग्रन्थस्यास्य कारिका निरान्तमुदात्ता मर्मस्पर्शिन्यश्च सन्ति । तत्र—विचारः—

आचार्यशङ्करस्याद्वैतताविषयकस्य सिद्धान्तस्य प्रभावः सर्वत्रैव सान्द्रतया धनीभूततया चाद्यन्ताधिकतया विततो वर्तते यद् 'वेदान्त' इत्येतेन पदेन वस्तुतोऽद्वैतवेदान्तस्यैव बोधो भवति । अस्यपि 'अद्वैतवादः' सर्वेष्वपि वाङ्मये श्रेष्ठो गुरुमन्त्रः । वेदान्तदर्शनस्य मर्मं तत्रैव चरमसीमायां समुन्मीलितं भवति तस्माद् अद्वैतवेदान्त एवेह वर्णनीयो विषयः ।

अद्वैतवेदान्तदर्शनं मग्नसंज्ञिकमेव सत्तामेकां सत्तां मन्वमानं सकलमपि सात्म्यपञ्चं हि असत्त्वं प्रतिपादयति । तत् आत्मप्रत्ययस्य स्वयं मिद्धतामुपपादयद् यत्किं यज्जगदनुभूयामवतिष्ठते । जगत सर्वेऽपि व्यवहारा अनुभूतिमवलम्बमाना प्रचलन्ति । विषयानुभूत्यभ्यन्तरे श्वेतमविषयिणः सत्ता स्वयमेव सिद्धयति । विषयस्य प्रतीतिस्तु तावदेव भवति यावद् शान्तरूप आत्मोपलब्ध्यते । आत्मलाभाभावे विषयस्य ज्ञानन्तु न भवति । तस्माद्विदमेव ज्ञातं जायते यत् जगदसत्यमात्मैव सत्यः । सर्वेऽपि प्राणिनः स्वसत्तायां विश्रमन्ति मुरङ्गतया । नेहक् कोऽपि जीवो य आत्म (स्व) सत्तायां संशयीत । 'नास्म्यहम्' इति को विश्रसति ? 'नास्म्यहम्' इत्यत्र यत्ता वग्नति 'अहम्' इति प्रयुनक्ति वग्नति स 'अहम्' इति वदति स एव यवार्थ 'आत्मा' इति बोध्यते । अत एव आचार्यः स्वभाष्ये प्राह—

सर्वे हि आत्मास्तित्वं प्रत्येति, न नाहमस्मीति । यदि हि नाहमस्मिन्निति स्यात् सर्वो लोको नाहमस्मीति प्रतीयात् ।

आत्मास्ति स्वतः मिद्धः पदार्थः । न तस्मिन्पदार्थे प्रमाणमपेक्ष्यते । स तु सर्वेषामपि प्रमाणानां कारणमस्ति पुनः केन प्रकारेण प्रमाणमवलम्ब्य तस्य मिद्धिः कृता स्यात् ? यः सूर्यः संसारं प्रकाशयति सः सूर्यः कथं प्रकाशितः क्रियेत ।

आत्मा ज्ञानं ज्ञानं चास्ति । न वस्तुनो ज्ञाना ज्ञानात् पृथक् । ज्ञातृज्ञानयो-
मंये न विद्यते निघ्नता । ज्ञेयपदार्थे मति आविर्भूते ज्ञानमेव ज्ञातृरूपमादायो-
त्तिष्ठति । परं ज्ञेयभावे ज्ञातृनाविषयकः प्रश्न एव नोदेति । ज्ञातृता तु ज्ञेयता-
मरेद्धते । ज्ञेयताभावेनैव मह ज्ञातृतापि निगोषते । यदा जगत् ज्ञेयरूपेणोपस्थितं
जायते नदैवात्मनोऽपि ज्ञातृत्वेनोद्भूय मज्जायते । तदभावे तु आत्मनश्च मनसं ज्ञानं
भवति न्यूनं भवति । एकमेव ज्ञानं कर्तृत्वेन कर्मत्वेन च संयुतं भूत्वा मिश्र-
मिव प्रतिभासते । वस्तुमन्त्रमभिप्रमेकमेव । 'आत्मा आत्मानं जानातीत्यत्र य
आत्मा कर्ता स एव कर्माप्यग्निः । न कर्ता कर्मणो मिश्रो न च कर्मैव कर्तुमि-
क्षम् । वस्तुमेकमेव वर्तते । अवस्थाविशेषे तत् क्वापि 'कर्ता' क्वापि च 'कर्म'
इति व्यपदिश्यते । तेन स्पष्टं भवति यद् आत्मा ज्ञानात् पृथक् न । ज्ञानमेव
'आत्मा' इत्युच्यते । ज्ञानमपि निःपातिन्यमेवेन द्विविधं मतम् । अनित्यं ज्ञान-
मन्तरणावच्छिन्नं वृत्तिमात्रमग्निः । विषय-माश्लिष्ये मति तदुत्पद्यते । तदभावे
च विच्छिद्यते । निःसं ज्ञानं नतो नितान्नं मिश्रम् । तत् सर्वैषैव सर्वदैव स्वमत्तां
निदृष्टाति । आत्मन इदं वक्षिष्यं षोडशितुमाचार्यसङ्कर आह दृष्टिद्विविधा भवति ।
नेष्ट-दृष्टिरामदृष्टिश्च । नेष्टदृष्टिर्भवति न नित्या । आत्मदृष्टिरस्मिन् निरुपा । अतः
शुक्तिरामदृष्टि 'इन्द्र' इति किंवा आत्मानं 'ब्रह्म' इति गायति । लोकेऽपि आत्म-
दृष्टेर्निःसं प्रमाणगम्यम् । अन्धोऽपि 'मया स्वप्ने आवा दृष्ट' इति कथयन्
श्रुतो भवति । एवमेव षोडशेऽपि 'मया स्वप्ने वेद-मन्त्र' श्रुतः' इति वदन् प्राप्तो
भवति । अतः आत्मनो ज्ञानस्वरूपताया न संशयावकाशः ।

जीवो जगत्स्वेपेतां पूर्वा पदार्थां स्पृष्टरष्टवैव हरयेते । स्पृष्टमदृष्टा चेद्
विस्मृत्यते तदा 'आत्मा' इत्यत्र एक एव पदार्थः । तस्यैव मत्तास्ति । न कस्य
चनाम्यम्य । जगत्माता तु व्यावहारिकी । व्यवहारार्थं जगत्-मत्ता स्वीक्रियते ।
जगतो व्यावहारिकतां प्रदर्शयन् आचार्यसङ्कर आह—“आत्मास्ति ज्ञातिरवरोपो
नित्यश्च । विषयाकारेण परिणामिन्या बुद्धेर्येसब्दाद्याकारावभासां च आत्मविज्ञा-
नस्य विषयभूता उत्पद्यमाना एव आत्मविज्ञानेन व्याप्ता उत्पद्यन्ते ।” नामरूपाभ्यां
विक्रियमाणाः पदार्थाः स्वाम्यन्तरमायविनिविष्टकारणशक्त्या सह परिवर्तन्ते ।
न कदापि विवृतय आत्मस्वरूपं परित्यज्य सन्तिष्ठन्ते । भावोऽयं कार्यमत्तायां
कारणमत्ता सर्वदा सर्वदा च मच्चिचित्ते । न घटः स्वकारणभूतमृत्तिकां त्यक्त्वा
चगमपि स्थितो भवति । न च घटः स्वकारणभूतमन्तून् विहाय चगमपि कदापि

स्वसत्ता निधातुमर्हति । न जगत कोऽपि पदार्थं सन्मूर्त्कं यः स्वस्थितिमम-
येऽपि सद् ब्रह्माधितिष्ठति । जगतः सर्वा अपि कला सर्ग-स्थिति-प्रत्यवहारदशासु
मततं चैतन्यमवलम्बमाना राजन्ते । न तत् कदापि पृथग् भवति । चैतन्यं
ब्रह्म एव । पदार्था, अतः, स्वजीवनकाले ब्रह्मानुस्यूता एव भूत्वा स्थातुं
शक्नुवन्ति । न त्रिकालेऽपि किमपि धस्तु हि आत्मनः पृथग् भूत्वा सन्तिष्ठते ।
तस्मात् एका अद्वैतमयैः सर्वत्र सलक्ष्यते । त्रिषुविषययोः पार्थक्यं न पार-
माधिकं व्यवहार मूलकमेवैकान्ततः । सा हि आत्मसत्ता सर्वमप्यभिधाय्य वर्तते ।
सर्वैका मामरूपदेश-कालाद्युपाधिना भिन्नभिन्नेव भूत्वावभासते । अत एव कठो-
पनिषदाह—

यदेवेह नदमुत्र यदमुत्र तदन्विह ।

मृत्योः स मृत्युमाप्नोति ॥ इह जनेव परयति ॥

अतिमर्थैको भुवन प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव ।

एकस्मिन् सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिः ॥

ब्रह्म—एवैव निर्विकल्पा निरुपाधिका निर्विकारा च सत्ता वेदान्तदर्शने 'ब्रह्म'
इत्युच्यते । तच्च ब्रह्म निर्गुणसगुणभेदेन द्विविधम् । निर्गुण-ब्रह्मण एव पारमा-
धिकत्वात् किञ्च तदव्याख्यायामेव श्रुते पर्वमानत्वात्, आचार्यशास्त्ररमतेनोपनि-
षदा प्रतिपाद्यो विषयो निर्गुणब्रह्म एव । सगुण ब्रह्म तु जगद्विषयमाधिविधिः ।
तद् धत्ते मामिहसत्ताम् । ब्रह्मण परमार्थता निर्णेतुं द्विविधं लक्षणं स्वीक्रियते—
स्वरूपलक्षणं, तदर्थलक्षणञ्च । स्वरूपलक्षणं पदार्थस्य तस्य पारमार्थिकं रूपं
बोधयति तदर्थलक्षणं कतिपयकालावस्थायां आगन्तुमान् गुणान् एव निर्दि-
शति । निर्विकल्प-निरुपाधिका-निर्विकारा ब्रह्म स्वरूपलक्षणेन लक्ष्यते । सन्निकल्पक
सोपाधिक सन्निकार च तत् तदर्थलक्षणेन विपर्ययिष्यते । भारोऽयं ब्रह्मणो
यत् पारमार्थिकं रूपमस्ति तत् तस्य स्वरूपलक्षणमस्ति । यच्च ब्रह्मण उपस्थिति-
निरुपाधिकाय हि अपारमार्थिकं रूपमस्ति तत् तस्य तदर्थलक्षणमस्ति ।
टीरिकोदाहरणेनैव स्पष्टीभावस्तु तत्रयम्—येत् कश्चिद् देवदत्त-नामधेयो ब्राह्मणो
नाटकं रामरूपं परिगृह्य भजे समागत्य अनुकार्यं राममनुकरोति तदा ॥ अनुकर्ता
यदि 'रामोऽयम्' इत्यनेन प्रकारेण अवबोधयते तदा तद्विधावबोधनं तदर्थलक्ष-
णमस्ति यदि च नायं रामः अपि तु 'ब्राह्मणो देवदत्त' इत्यनेन प्रकारेणाभिज्ञायते

तस्या अनिर्वचनीयत्वमित्युक्ताचार्य आह—

सद्भाष्यसद्भाष्युभयोरपि सका नो भिन्नाप्यभिन्नाप्युभयोरपि सका नो ।

सद्भाष्यनद्भाष्युभयोरपि सका नो महानुताऽनिर्वचनीयरूपा ॥

मायाया आवरणविशेषसत्तिके द्वे शक्ती स्तः । ते किं कुरतः ? कीदृश्यौ च ते ? इत्यस्मिन् विषये हृद्ग्रन्थविवेके प्रोक्तमिदम्—

शक्तिरूपं हि मायाया विशेषानुक्तिरुच्यते ।

विशेषशक्तिर्लिङ्गादि ब्रह्माण्डान्तं जगत् सृजेत् ॥

अ-तर्कदृश्ययोर्भेदं बहिः ब्रह्मसंगमो ।

आवृणोत्यपरा शक्तिः सा ससारस्य कारणम् ॥

वेदान्तदर्शनं केवलमेकं 'ब्रह्म' इत्येतन्नामकं तत्त्वमस्य नित्यञ्च मन्वते । तत् तत्सर्वं सत्त्वं पारसार्थिकीसत्त्वरूपं हि । तद्वदृष्ट्या अभ्यस्तं सर्वमप्यवभासमानं जगत् तदीयं विहृतं रूपमेव । तच्च विहृतं रूपं न सत् । तद् भङ्गुरं दिनशरञ्च वर्तते । अज्ञानात् किंवा अविद्यादेतो यद् वा मायावशात् विहृतं तत् सर्वं प्रकृतमिव सायमिव परमार्थमिव सत्पश्यते । ज्ञानवद् दृष्ट्या तु तद् सर्वं किमपि न, केवलमज्ञानस्य विनृम्भणमेव । यो हि वर्तते अज्ञानी स एव अमायमपि स-मममायमपि निष्ठः मन्वते । यद्वि-सत्यं वर्तते न तदविद्यायावशात् न ब्रह्म शक्नोति । अविद्या (माया) सत्यमावृणोति असत्यञ्च प्रितनोति । यदैव ज्ञान-ज्योतिः प्रादुर्भवति तदैव तद् अज्ञान (अविद्या = माया) तिरोहितं जायते । ज्ञानाविर्भावात् यथार्थरिपतिः पुरोऽवतिष्ठते । इदं ज्ञानमेव वेदान्तदर्शनस्य भाषायां 'ब्रह्म' इत्युक्तं किञ्च इदमज्ञानमेव तन्मायायां 'माया' इति निगदित-मस्ति । वस्तुतः उच्यते यदा विद्यायते तदा भवतीदमेव ज्ञातं यदेहमेव तावमेतद्विषयं भवितुमर्हति यत् परं न किमपि भवितुं शक्नोति । तत्सर्वं तावत्पाथीनतायां सर्वमपि वर्तते । तद्वत् सर्वं शास्त्रं । तदेव सर्वं व्यवस्थायां निगमे च निदधाति । वेदान्तदर्शनं ब्रह्म किञ्च माया इत्येतत् तावद्वयं सङ्कीर्णं इदंनवोपरिष्ठाविवेदितं शक्नोति प्रतिभाति । अथ च 'आवरणविशेषसत्तिके मायाया द्वे' इत्युक्त्वा तद् दर्शनमिदमेवोपदिशति यद् अज्ञानं हि महानर्थक-रम्, तत् कस्याप्यद् दूरीकृत्य विपरीतं मन्ये निपातयति तस्मात् तथा प्रयतितव्यं येन न तत् स्वप्रभुतां स्थापयितुं प्रमत्ते ।

लाचार्यसङ्गोऽविद्याऽज्ञानमायापदान्येकस्मिन्नेवार्थे प्रयुयोज पर परार्तिनो
पेदान्नितस्तत्र भेदं दर्शयन्त प्राप्नुवन्ते । पञ्चदशीकारो विग्रहस्यम्बानी माया
भावस्या नन्दमानं स्या प्रज्ञाप्रिता तद्विभक्ता चेयमिदधति । ०१३ ब्रह्मणि
विविधं परात्तत्त्वज्ञानमिति । परम् अविद्या अमावात्मिका जनते । अस्ति सा
केतनाज्ञानरूपा । तत्तत्त्वज्ञानं ब्रह्मगोऽनन्तरात्मनम् । माया शुद्धसत्त्वप्रधानास्ति ।
अविद्यास्ति सत्त्विकप्रधाना । साया ईश्वरस्वोपधिगस्ति नीचस्य साविद्या ।
यदा हि ब्रह्म मायाया प्रतिविम्बितं जायते तदा तदेव 'ईश्वर इति यदा च तद्-
विग्रहा तदा तज्ज्ञोऽनुपश्यते । यदाबन्धे 'माया' समष्टिगतज्ञानं विद्ध अविद्या
व्यष्टिगतज्ञानमिति नान्ता व्यञ्जयति ।

ईश्वर — निर्विशेषं ब्रह्म मायावच्छिन्नं सदा सञ्जायते तदा तत् सगुणमात्रं
विभर्ति । सगुणस्यमाया तत् 'ईश्वर' इति प्रोच्यते । सृष्टि स्थिति-लयकारण-
मेश्वरोऽस्ति । सर्वकाम सर्वज्ञ सर्वपि स ईश्वरस्यै सृष्टि-रक्षण-प्रवर्तते । न
तस्य किमपि नैजे प्रयोजनम् । ईश्वरो जगत् उपादानकारणं निमित्तकारणञ्चा-
स्तीति वेदान्तदर्शनस्य सिद्धान्तोऽस्ति परं व्याख्यानरूपं सिद्धान्तोऽयं यत् स
केवलं निमित्तकारणमस्ति । 'यदा पश्य पश्यते इत्यवयवं कर्तारं स पुनरं प्राप्नो-
त्येति' इति तद्वचने शिर्षुण्डकोपनिषद्भाष्ये तस्य निमित्तकारणरूपमुपादान-
रूपव्यञ्जोपपत्तिरपि सिद्धयति । अत्रमत्र च 'प्रकृतिश्च प्रतिज्ञाहन्तानुपरोधान्'
इति तस्मिन् सूत्रे तत्त्वोपपत्तिरपि प्रतिपाद्यति । सुखदुःखसमस्याचेतन-
विच्छेदगत्या ईश्वरस्य, न तं जगत् कारणं नन्दन्ते ये, ते जानीत्युद्वेगतगौरि-
वशाचेतनपुच्छिकं तत्त्वप्रत्येकं च चेतनपुच्छाच्चेतनवदग-केशा उपपद्यन्ते तस्माद्
निरुपगतत्वाद् ब्रह्मणो जगत्कारणत्वमपरिहास्यमेव । ईश्वरस्य जगत् उपादान-
कारणत्वेन जगतो भोग्यं न आत्मनश्च भोक्तृत्वे न कापि ह्यदगतिरापत्तिरिति सूत्र-
द्वयेर्मध्य ऐक्यं स्यापि तत्र व्यावहारिको भेदोऽस्त्येवैवमेव ब्रह्म जगतोऽभिधायै
सत्यपि तत्र व्यावहारिको भेदोऽस्त्येवमेवेत्याचार्य स्वभाष्येऽभिधायति ।

जीवात्मा—जीवमपि तस्य अर्थस्तद्वद् भावः—“अस्ति आत्मा जीवस्य
शरीरेन्द्रियपदार्थाच्च कर्मफलसम्बन्धीति । जीवात्मास्ति निम्न शुद्धबुद्धिमु-
पपन्नभावः । शरीराद्युपाधीनामेवेत्यभिप्रेयति न च जीवात्मनः । स च चैतन्य
रूपोऽस्ति न च चैतन्यं तदीयं कादाचित्को गुणः । परब्रह्म एवोपाधियेनेन
जीवे विद्यमानत्वात् । एतेन दर्शनमिदं वैशेषिकदर्शनस्येदं स्यात् प्रत्यक्षमिति

यच्चैतन्यन्तु आत्मन कादाचित्को गुण इति । परब्रह्मणो विभुत्वात् वेदान्त
आत्मानमपि विभुत्वेनैवाद्मीकुरुते । तस्य कथनं यत् अत्यन्तसूक्ष्मत्वादेव स
अणुरिति मनः । जीवस्य सन्ति त्रीणि शरीराणि—१ स्थूलशरीरम्, २ सूक्ष्म
शरीरम्, ३ कारणशरीरम् । स्थूलशरीरं पञ्चयूनकृतमस्ति । सूक्ष्मशरीरं प्राणम
नोयुद्धोन्दिद्यात्मकं वर्तते । कारणशरीरं हि अविद्यानिर्मितावरणमस्ति । जाग्रदव
स्थाया जीवो बाह्यविषयान् इन्द्रियैर्जनानि, स्वप्ने मनसा सूक्ष्मवृत्तिभिश्च वेत्ति,
सुषुप्त्यामविद्याया सूक्ष्मवृत्तिभिरातृनोऽस्मी भवति आनन्दैवम् । शुद्ध आत्मा
नास्त्येतदुक्तावस्थायतः, स नाम्य एव । अतस्तुरीयस्यैतन्मत्त्वमस्ति ॥
सोऽग्निं निरुपाधिनिर्गुणं पश्यत्यस्य । गुणं विचारयितुं शक्यं । एव आत्मा एव यदा
अतिनमस्कोपाधिपुक्तो भवति जीवः (प्राज्ञः) इति कथ्यते । परं शरीरमस्य
कारणशरीरं भवति, सुषुप्त्यवस्था भजमानोऽस्मी आनन्दमयकोऽपि स्थितो भवति ।
अयमेव आत्मा तदा 'सैजस इत्येतां सज्ञां भजते यदा स्वप्नावस्थायामुभयता विज्ञा-
नमनं प्राणमयकोपाच्छन्नो भवन् सूक्ष्मशरीरमाप्नु भवति । निद्रायामेवात्मा तदा
'विश्व' इति प्रोच्यते यदा सूक्ष्मशरीरस्थान् अण्मयकोपावृत्तो जाग्रदवस्थायतः
भवति । एक एव आत्मा अवस्थाभेदेन तां तां सज्ञां भजते ।

इदं हि सर्वं दृश्यते यद् व्यष्टिर्वास्तु यज्ज्ञाना व्यवहितं न तज्ज्ञाना
समष्टिर्वा, यथा व्यष्टिर्वा पृथो नाम वास्तु वृक्ष इति विगच्छते परं समष्टिर्वा स एव
वनमिति कथ्यते । एवमेव आत्मापि व्यष्टिर्वा यज्ज्ञानं भजते न तज्ज्ञानं स
समष्टिर्वा । व्यष्टिर्वा य आत्मा 'जीव' इति कथ्यते स एव समष्टिर्वा हि 'ईश्वर'
इति कथ्यते । अवस्था शरीरकोपावस्थैवम् ॥ एव भवति ये जीवस्य । अथ
च व्यष्टिर्वा य आत्मा सैजस इति कथ्यते ॥ एव समष्टिर्वा सूक्ष्मा
(हिरण्यगर्भः) इति । अत्रापि शरीरादितरं तदेव भवति यत् सैजसस्याभिहितम्,
स एव आत्मा व्यष्टिर्वा यदि 'विश्व' इत्येतेन नाम्ना रयानो जायते तदा समष्टिर्वा
स वैश्वानरः (विराट्) इति प्रोच्यते अत्रापि वैश्वानरविश्वयोः शरीरादिकं न
मिच्छं भवति । गृतावान् एव विज्ञेयोऽत्र भवति यदीश्वरहिरण्यगर्भो वैश्वानरा-
भक्षणसमष्टिमवभाषयति जीवसैजसविश्वान्तु अज्ञान-व्यष्टिम् । परमार्थतो
इमे सत्तत्त्वमभासो भिन्नाः । एवमत्र तेषु स्थितेः । न ब्रह्म ईश्वरं पृथक् न च
जीवादीश्वरः । एकमेव ब्रह्माय तत्पुण्यंभिरितोपाधिपदाद् भिन्नभिन्ननामानि
गृह्णाति ।

जीवस्य हि वृत्तय उभयमुखयो भवन्ति । बहिर्मुख्यस्ता विषयान् प्रकाशयन्ति, अन्तर्मुख्यश्च ता 'अहम्' इवेतद् भावमभिप्रेत्य भवति । यथा रश्मिभ्योऽप्यस्यितो रश्मिः सूत्रघटं, मय्यान्, नतंकीञ्च समभावेन प्रकाशयति तदभावे च स्वतः प्रकाशने तथैव आत्मा अहंकारविषयबुद्धिमवभासयति तदभावे च स्वतः प्रकाशने । चादृश्यं शुद्धं भवति । बुद्धियुक्तत्वात् जीवश्चञ्चलः प्रतीयते वस्तुतोऽस्मिन् न शान्तिः ।

सृष्टिः—ननु ज्ञानविशेषरश्मिर्मदज्ञानोपहितचैतन्यस्याऽकाशे अकाशाद् वायुर्वायोरग्निरग्नेरापोऽप्यपृथिवी चोत्पद्यते । सूक्ष्मभूतैर्मध्यमैर्महद्भावयशस्मिन्नाणि सूक्ष्मभूतानि सूक्ष्मभूतानि चोत्पद्यन्ते । सूक्ष्मभूतानि पञ्चीकृतानि भवन्ति । प्रतिस्पृष्टभूतं पञ्चभूतात्मकं भवति । एतदुपपुङ्गवं विवरणं वेदान्ते सृष्टिनिमित्तं योपलभ्यते । जगतो मयोपादानकारणं निमित्तकारणञ्च । ननु जगदुत्पत्तिश्चेतनादेवास्तीति वेदान्तो मन्यते । कथं कारणभवे सति त्रिधाग्निं जगदग्निर्वर्चनीयमिति नतं भवति । 'जगन्मिथ्या' इत्यत्र मिथ्येतिपदमग्निर्वर्चनीयवाचकं वेदम् । जगन्तोऽस्य कर्तुरविनाशिशान् तद (जगत्) वि अनिर्वर्चनीयमेव प्रमागितं भवति ।

वेदान्तदर्शने सत्तायास्त्रिविधत्वं नतं तत्रिधम्—प्रतिभासिकी सत्ता, व्यावहारिकी सत्ता, पारमार्थिकी सत्ता । या प्रतिभासिके सत्यतया प्रतिभासने परमुत्तरकाले वायिना भवति सा प्रतिभासिकी सत्ता भवति । रजौ सर्पवभमप्रतिभासिकी सत्तावेत नत । व्यवहारगन्तु सत्ता परं परमार्थतो न सा सत्ता जगत् सत्तायेषु व्यवहारगोचरेषु पदार्थे भवति ह्येते । त्रिकाणावायिना ऐकान्तिकसत्ता सत्ता पारमार्थिकी सत्तेति कथ्यते । 'ब्रह्म' पारमार्थिकी सत्तास्ति । इदं जगन्मायायाः परिणामस्त्विति परं ब्रह्मणे विद्यतेऽस्ति । विद्यतेऽस्तिरित्येकम्—“अनाद्यतोऽप्यथा प्रया विवर्त” इति उदीरितम् ।

आत्मा स्वभावगन्तु निरयमुक्तं ज्ञानन्दनयोऽस्ति परमज्ञानात्तत्त्वज्ञानाया म आत्मानं विस्मरति म अनानमा मनो भिन्नमन्यत् किमपि अवधारयति । आनन्दं म अनानबुद्धिं आरोपयति, आनानमेव म शरीरादिकं मन्यते तस्मात् कारणात् दुःखमि महते दुःखे च मन निपतयति । एषा हि अन्यज्ञा बुद्धिर्वेदान्ते 'अध्याय' कि वा 'अध्यातोप' इत्युच्यते । उक्तञ्च—

अध्यामो नाम अतस्मिन् बुद्धिरिति ।

मोक्षः—मानवजीवनम्पोष्यतमं पुण्यार्थं मोक्षो मत्तः । मनु-यजीवनमवा-
प्यापि मोक्षार्थं यो न यतते स व्याग्रहा—

य इत्यमुष्मी न यतेत मूढधी

॥ ह्यग्रमहा रयं विनिहन्त्यसद्ग्रहान् ।

मोक्षो हि ज्ञानेनोपलभ्यते न च कर्मणा । कर्म फलोन्नादयथाश्रयेमस्ति ।
अविद्या कामस्य कारणम् । कामश्चात्मनि द्वेष्यो । फलोत्पादकत्वादेया सर्वेषां
स्याग दृष्टः । कर्माणि काम शुभानि शुभां भशुभानि मर्त्याण्यपि फलानि प्रसुवते ।
यदा विद्याग्निना कर्मबीजानि दह्यन्ते तदा मोक्षोऽधिगम्यते । शङ्कराचार्यो मरीति
‘ज्ञानं विना न मोक्षः’ । ज्ञानमेव परमहम् । उक्तञ्च—

ज्ञानं नैवात्मनो धर्मो न गुणो वा कथञ्चन ।

ज्ञानस्वरूप एवात्मा नित्यः सर्वगतः सत्त्वः ॥

वेदान्तस्य सूर्यं मममिदं यन्मुक्तिर्ग्रहणतत्त्वस्य ज्ञानादेर भवितुमर्हति पञ्च-
दशी वक्ति—

मुक्तिरनुग्रहात्तत्रैव ज्ञानादेव न चान्यथा ।

स्वप्नप्रोभं विना नैव इत्येवमनो हीयेते यथा ॥

आत्मग्रहणोपैक्यम्—

‘तत्त्वमसि’ इत्येतन्महावाक्यं यद्यपि आत्मग्रहणोपैक्यं प्रतिपादयद्बलवत्तु
परं क्लेशकर्मादिप्रद्वेषाभिप्रियष्टितीक्ष्णस्य निरुपाधिकशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्य
सहस्य केन विधिना सम्भरमिच्छता दाहः समाधातुं वेदान्तविदो वदन्ति यद्-
भिधयस्य वाचनस्य यथार्थप्रोक्षाद्यम्भराज्ञातान्तीक्रियते । अत्र हि जहद्वृत्त-
कथा यथार्थाभिप्रेतव्यते । ‘तत्त्वमसि’ इत्येतयोर्मध्ये विद्यमान-परोक्षत्वापरोक्ष-
विशिष्टांशो परस्परविरुद्धो परिहरणीय लक्षणः । अवच्छेदकस्याशात् परिगृह्यन्ती
तयोर्ैक्यमुपपादयति ।

सामानाधिकरन्ध्रं च विशेषगमिष्यता ।

एवमलङ्कारग्रन्थे एवार्थप्रत्यगात्मनाम् ॥

इति कथयन्ती नैकैर्भूमिद्विराहात् सम्यग्धन्यमाहारयेत्तं महावाक्यमप्यदा-
प्यमत्रोपपत्तिः । पञ्चदशीकारश्च मूले—नारय महावाक्यस्य अर्थः मरगो न च
विशेषोऽपि नु अखण्डैकरसैव नान्यमेवास्ति—

संयोगो वा विविधो वा चाख्यायो नात्र सम्भन ।

अन्तर्द्वैतसत्त्वेन चाख्यायो विदुषां मन ॥

वेदान्तो हि मानवोपलब्धवृत्तिवृत्तस्य दत्ता दृष्टा । तदर्थे एकवृत्तौ
वस्तुनः स्यान्नपि वदन् अख्यामविश्यकं न मनसि । इदं हि दर्शनं निःसन्देह-
भावेन तस्य सृष्ट एव निर्मितं यो ह्यस्मि—

विनिश्चयान्तरेष्वेदेष्वेदेष्वेवापानतोऽप्रिगताऽद्वैतवेदार्थः प्रसिद्धः उद्भवति उद्भा-
स्यते वा कान्तनिश्चिद्वर्जनपुरस्सरं निश्चयैर्निश्चितैश्चिद्विधोपामनातुष्टानेन निर्गत-
निश्चिद्वर्जनस्यैव निश्चयान्तनिर्मलम्बास्तु साधनचतुष्टयसम्पन्नः प्रमाणा ।

विनिश्चयैश्च भाह"..... "यत्र च चित्तस्याधिनां शान्तिः सुखममहो भावं
विभाति । वयं सर्वेऽपि उन्मानद्वैतवादिनो मयुरां यानि श्रोतुं शक्नुमः । अस्मीयं
गीताव्रजशान्तिवर्णनं । अत्र समुद्रतटादिनां शक्तिः शोभते" ।

सांख्यदर्शनम्-नास्ति सांख्यसमं ज्ञानम्

सांख्यम् अनितरा प्राचीन दर्शनमस्ति । तदीया माननीया सिद्धान्ता-
प्राचीनोपनिषदेषुपि बीजरूपेण सन्निहिता दृश्यन्ते । छान्दोग्योपनिषत् त्रिगुण-
विषयक सिद्धान्त वर्णयन्ती प्राप्यते । इन्द्रियमनोबुद्ध्यादिकानामुत्तरोत्तरोत्कृष्ट-
ताविषयक ऋम कटोपनिषदपि तथैव निरूपयन्ती स्पष्टयते यथा सांख्यदर्शनं
निरूपयति । श्वेताश्वरतरोपनिषदोऽवगोकेन तु न स्या सांख्यसिद्धान्तानां
विशिष्टमेव सिद्धयति । श्रोमद्भागवते भगवद्गीतायाञ्च सांख्यसिद्धान्ता साधु
प्रतिपादिता समवाप्यन्ते । प्रायेण सस्कृतेऽपि प्राचीनतमे वाद्यये सांख्योभित-
तराणां विद्यमानता यस्य सांख्यदर्शनस्य गरीयस्करता पुराणतमता रयापयति
तस्य दर्शनस्य रचयितामीत् कपिलो मुनिरिति तिहासो वदति । एष मुनिरप-
निषदो यान् हि सांख्य सिद्धान्तान् असक्रेतवन् तान् शास्त्रीये रूपे परिणाम ।
संयसमास सांख्यसूत्रञ्च प्रणिनाय स । एतद् ग्रन्थद्वयमप्यधिकृत्य विद्वंसु
पदांशो मतभेदो दृश्यते । विदुषा बहुलता यद्यपि तन्वयसामान्य प्राचीनतमतां
कपिलकर्तृमैत्रायुपगच्छति पर न सा सांख्यसूत्रस्य प्राचीनतमतामङ्गीकरोति
न च तस्य रचयित्वमस्ति । कपिलस्य शिष्य आसुरिदंभव । न तत्कृता कृति
साम्प्रतमुपलभ्यते सिद्धान्तास्तु तदीया प्राचीनेषु ग्रन्थेषुपलभ्यन्ते । स्याद्वाद
भक्षरीकाररत्नाहृतं श्लोकमेकमुद्धरन् पर्यवलोचयते । आचार्य पञ्चशिख आसुरे
शिष्य आसीत् । मायाप्याचार्यस्य रचनधुनामाद्यते । तत्कृतानि कानिचन
सूत्राणि स्यामकृते योगभाष्ये किञ्च आत्मतत्त्वप्रवृत्तिग्रन्थेष्ववरय इष्टानि भवन्ति ।
विपश्चिता मतमिदं यन् पञ्चशिख रचितम् नाम ग्रन्थ रचयामास । साम्प्रत
हि दर्शनेऽस्मिन् य सामानिको ग्रन्थोऽधिगम्यते प्राचीनतर सोऽस्ति सांख्य
कारिकाभिधाना ग्रन्थ । सांख्यकारिकाया कर्ताऽस्तीश्वरकृष्ण । ईश्वरकृष्णस्य
कृतिरिय सांख्यकारिका सांख्यदर्शनस्य लोकप्रियो ग्रन्थोऽस्ति । आचार्य
राङ्गोऽपि अस्या सांख्यकारिकाया कारिका स्वकीये दार्शनिकभाष्य निर्द्धा
सांख्यमतोपस्थापयन्त्येव । वाचस्पतिमिथ सांख्यकारिका व्याख्यातु सांख्य-
तत्त्वकौमुदी, साट्टर आचार्यो सांख्यसूत्रि, गौडपाद गौडपादभाष्य राङ्गराचार्यो

जयमन्त्रा, नारायणर्नाथधन्विकाश्च लिखितुः । एतेन ग्रन्थस्यास्य पुरातनतरता मात्र न सिद्धयपि तु अस्य गरीयस्कृत्रमपि प्रमाणित भवति ।

सांख्यशास्त्रे प्रथिता आचार्या मन्तीमे—

(१) ऋषिः, (२) आसुरि (३) पट्टशिष्य, (४) पतञ्जलि (५) जैराण्य, (६) वार्धगण्य, (७) त्रिप्लवामा (८) जनक, (९) पराशर, (१०) श्याम, (११) ईश्वर, (१२) कृष्ण । एतस्मिन् विषय इतिहासस्य स्थानमिदमपि यन् पञ्चशिखादङ्क इश्वरकृष्णश्च प्राक् भार्गवोत्कृष्ट हारीनन्देन प्रमृश्य कनिपदेऽन्ये आचार्या अचनियतः ।

सांख्यमिद्वान्तप्रतिपादनपरा युक्तिरूपिका' सन्निका वृत्तिरका अथवा एतौपन्था । एष ग्रन्थ आचानसारदाचार्यमिद्वान्त समुत्तमिनाऽस्ति । अत्र वसुधेतु निटनागसदृशपुरातनवर्द्धाचार्याणामपि मतान्बुद्धिखितानि सन्नि स्थाने स्थाने । ग्रन्थोऽयमद्भुत पर क कर्तास्येति न विदितम् ।

षोडश दशके विज्ञानमिद्वान्तम आचार्य सांख्यशास्त्रस्य महान् विद्वान् व्यापाता प्रादुर्बभूव । वस्तुतस्वाचार्य एष पुनरपि दर्शनमिदमुच्चीषयाद्भकार । अयं सङ्गदत्त सङ्गप्रवचनभाष्य नाम प्रमाणद्वयादिग्रन्थपूर्ण ग्रन्थश्चकार इयात् भाष्ये च योगवार्तिक नाम त्रिष्विषयिष्यशास्त्रयन्त्रवेदग्यदिलसित ग्रन्थ लिखेत् । सांख्यसारे सांख्य किञ्च योगसारे योगस्य मिद्वान्नाश्च समामेन विद्वन्मू र्धन्योऽयं प्रगिचषण्ठ ।

सांख्यदर्शने 'प्रकृतिपुराण्यतारयाति' इत्येष मिद्वान्तो निरूपितस्तस्मात् 'सांख्यम्' इत्येता एवाति भवने दर्शनमिदम् । प्रकृतिपुराण्यतारयातिरेव 'संख्या' इति प्रोच्यते । सखायद्वयार्थोऽस्ति—'संख्यं ज्ञानम्' । उक्तञ्च शाङ्करिणुमहत्तनामभाष्ये—“शुद्धात्मतत्त्वविज्ञान सांख्यमित्यभिधीयते” । तत्त्वानां सखाया निर्वारणार्थकृत्वाद्यस्य दर्शनस्य नाम 'सांख्यमिति प्रथमतम् इति च विद्वन्मतम् । महामारते प्रोक्तम्—

“संख्या प्रवृत्तिं चैव प्रकृतिश्च प्रवचते ।

तत्त्वानि च चतुर्विंशत् तेन साख्या प्रकान्तिता ॥”

सांख्यतत्त्वविमर्श—सांख्यदर्शनं पञ्चविंशतिरूपानि मन्यते । तानि मन्तीमानि—(१) पुरुष, (२) प्रकृति, (३) महत्, (४) अहङ्कार,

(५-९) पञ्चतन्मात्रा, (१०-१४) पञ्चभूतानि, (१५-१९) पञ्चकर्मेश्दियाणि,
(२०-२४) पञ्चज्ञानेन्द्रियाणि, (२५) मन ।

आह च माह्यकारिका—

मूलप्रकृतिरप्रकृतिर्महदाद्या प्रकृतिविकृतयः सप्त ।

पोडशकस्तु विस्तारो न प्रकृतिर्न विकृति पुरश्च ॥

एतेषां तत्त्वानां ज्ञानेन मायव, कामं स संन्यामी ह्याद् वा ब्रह्मचारी वा
गृहस्थः, दू त्वेभ्यो मुक्तो भवति । उक्तञ्च मांरयवग्रहे—

पञ्चविंशतिनखजो यत्र कुशाग्रमे रतः ।

मुण्डी जटी शिखी चापि मुच्यते नात्र संशयः ॥

एषो तत्त्वानां मध्ये प्रकृति सर्वेषामपि कारणमस्ति न सा कस्यापि
कार्यमत सा 'प्रकृति' क्तिवा 'अव्यक्तम्' यद्वा 'प्रधान'मित्युच्यते । कानिचन च
तत्त्वानि तु न कस्यापि कारणभूतानि, तानि कार्याण्येव सन्ति । तानि 'विकृतिः'
इत्येतेन स्वपददेशेन स्वपदिश्यन्ते । विकृतिभूततत्त्वानि सन्ति पोडश—ध्रोघप्राण-
रन्तन्वगतान्यानि पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि, धारपाणिपादपायूपरधानि पञ्च कर्मेश्द-
याणि, आकाशपृथिवीनेत्रोष्णपुञ्जलान्यानि पञ्च महाभूतानि मनश्च । कानिचित्तु
सम्बन्धविधानि यानि कानिचान्तु तत्त्वान्युत्पादयन्त्यतः कारणभूतानि भवन्ति
कानिचन च प्रति तानि कार्यभूतानि सन्ति—उत्पद्यन्ते हि केचान्न
तत्त्वानां स्फादात्, ईदृशानि तत्त्वानि प्रकृति-विकृतिभूतानीति प्रोच्यन्ते ।
तानि सन्ति सप्त—मांरयवम्, अहङ्कार पञ्चतन्मात्राणि (शब्दतन्मात्रम्,
स्पर्शतन्मात्रम्, रूपतन्मात्रम्, रसतन्मात्रम्, गन्धतन्मात्रम्) पुनराख्यं तत्त्वं
न कस्मादपि समुत्पद्यते न चोत्पादयति किमपि । तत् तत्त्वं हि न प्रकृतिर्न च
विकृति । इदमेव सर्वमुपनिष्थिता कानिका प्रतिपादयति. मांरयवकारिकाया ।

मांरयवदर्शनस्य परमव्यापकशक्त्यत्तत्त्वानां विवेचनमनेकधा कृतं भवति
दण्डोपरम् । कश्चिन्मूलप्रकृतिरेकेणुम्, 'कचिद् आध्यात्ममात्मानं प्रति प्रकृति-
रित्याज्ञातम्, 'कचिद् बुद्धिर्महद्य पृथक् पृथगिति निगदिनम्, 'कचिदिभहित
तन्महापद बुद्धे पथाववाचिपद, कचित् प्रकृति. रतन्मन्मात्राया वा पुराणं सा
भिर्लङ्घयति, 'कचिद् सा पुराणस्य (ईश्वरस्य) क्षणिरिति यथिता ।

^१ पदद्वयानुसृतम् ।

^२ कटोपनिषत् ।

^३ सांख्यकारिका ।

^४ श्वेताश्वतरोपनिषत् ।

मदाभास्ते शान्तिपर्वणि छविन् चतुर्विंशतिः छविन् पञ्चविंशतिः छविश्च षट्त्रिं-
शतिस्तत्त्वानि वर्त्तमानानि । गीतायां पराऽपगमेदेन प्रकृतेर्द्वैविध्यं दर्शितं, तत्रैव
च प्रकृतिर्मायैयुक्तं यद्वि छविन् ; तर्हि अन्यत्र सा प्रकृतेर्मिथैवैव्युक्तम् ।
एतदवलोकेन स्पष्टमेव साधुनया ज्ञातं जायत इदं यद् विद्यावन्तः सांख्य-तत्त्व-
विवेचनेऽतिनगं स्वचमग्रहिषु ।

कार्य-कारणसिद्धान्तः—

सांख्यस्य कार्य-कारणविषयकः सिद्धान्तोऽद्भुतः । सारयं यदस्ति उपते
प्रागपि कार्यं कारणेऽप्युक्तत्वेन निर्योदति । न वस्तुनस्तु कार्यकारणयोर्मध्ये
मिश्रता । कार्यस्याव्यक्तवस्थैव कारणमिष्युपपद्यते । किञ्च कारणस्य व्यक्तावरयैव
'कार्यं'मित्येतां मंजामरनुते । न तत्र सात्त्विको भेदो व्यवहारवशादेव 'इदं
कार्यम्', 'इदं कारणम्', इत्यनेन प्रकारेणभिधायते । सांख्यस्यैव सिद्धान्तः
'संज्ञार्थवादो' वा 'परिणामवादः' इति कथ्यते । स्वर्कयनेन सिद्धान्तं पोंपयितुं
शुक्तियुक्तमिमां कारिका सांख्यकारिका निरुपाति—

अमदकरणादुपादानग्रहणात् सर्वमम्भवाभावात् ।

कृत्स्नस्य दाक्षयकरणात् कारणभावाच्च सत्कार्यम् ॥

सांख्यनृदाभ सत्कार्यवादपक्षे प्राहुः—

"मदेव कार्यमुपपत्तेः पूर्वं कारणम्पश्यम् ।

साविभाषनिरोभाच्च जन्मनाशानुदीरितौ ॥"

तं हि दुग्धं मदेव दधिकपेग परिगमने, तद् दधिकार्पान्नरं दुग्धाद्
भिन्नं च न मवर्गान्पादिदृष्टान्मोपस्थापनपुरस्सरं नैवं मनमिदं सुखवया
पापुग्नान् 'स्वोत्पत्तेः' पूर्वं कार्यं भार्यादेव, पश्चात् कारणस्यामप्रीवशादुत्पद्यत
इति कार्यकारणयोरन्मन्त्वं परमार्थतः 'स'यम्' इत्येतमस्य कार्यंवादे नैयायिकानाम्
'अमन' कार्यस्य कारणस्यापारमहंसैरपि कर्तुमशक्यत्वात् । न हि भालं
शिविदमहमेवगपि पानं कर्तुं पायने । कारणेऽप्यन कार्यस्य कार्यमत्तया सह सम्ब-
न्धामनवाच्च । न हि अविद्यमानं यदाश्रयं कदापि ज्ञाने शून्यरूपकार्यमत्तां
मजते । तथा च कापिडमूत्रम्—"नामदुत्पादो नृशृङ्गवत्" इति कथयित्वा;
"मदेव कार्यरूपा भावा अभावकारणकः कार्यवान्, बीजनात्तोत्तरोत्पन्नाङ्गा-
दिवत्" इत्येतं हि मौगानां शून्यकारणवादं "बीजावयवा एव कुतश्चिन् निमि-
त्तान् प्रादुर्भूतक्रियाः पूर्वव्यूहं जहति व्यूहान्तरं चापचन्ते तस्माद् व्यूहान्तराद्य

अद्वय उत्पद्यते इति वीजावयवस्यैव कारणत्वं नाभावस्येति भगिन्ना, “कारणमेव कार्यस्वरूपेण भाम्यते” इति कारणस्यैव साधत्वं न ■ कार्यस्य सन्त्यत्वम्” इत्येनं वेदान्तिना विवर्तवाद्वा “अस्मिन् वाधे ग्रन्थस्यैव पदार्थस्य मिथ्यात्वामम्भगान् शायं नामत्यम्” इत्युक्त्वा निरस्यन्ति ।

साध्यदर्शनं हि द्वैतवादि । तद्वदृष्ट्वा प्रकृतिः पुरुषश्च नित्य पदार्थ । उभयमपि नन्मूलतः स्वत्वेन विद्यते । नयोः पारस्परिकेण सम्बन्धेन जगत आनिर्भावो भवति । तत्र प्रकृतिश्चेतना पुरुषश्च चेतन स च प्रतिशरीरं भिन्न-भिन्न एवेति निगद्य तद्वैतवादिष्व स्वस्य, समुपस्थापयति । न तन्मयापदर्शन-मिव जगदुत्पत्त्यर्थं बहून् स्वतन्त्रान् मिथ्याश्च पदार्थान् स्वीकुरुते । “सर्वेऽपि स्थूला” किञ्च बुद्धिमनइन्द्रियशरीरप्रभृतय सूक्ष्मा पदार्था प्रकृतेरेव उत्पन्ना सन्ति न च परमाणुस्य । परमाणुषु सूक्ष्मपदार्थोत्पादनक्षमे सत्ता कदापि न भवितुमर्हति कामं तत्र स्थूलपदार्थोत्पादनक्षमता स्यात्” इत्येतदभिधाय तद् दौढ-ज्ञान-नैयायिक-शैशविक-मीमांसकानां मन्त्राणि तानि मतानि प्रयाग्यानि यानि प्रकृतिपुराण्यां भिन्नान्यन्यानि तत्त्वानि जगदुत्पत्ती कारणत्वेन स्वीकुरुन्ति ।

प्रकृते मिदृशं सारयशारिका प्राप् मुक्तिप्रणिधानपूर्वकम्—

भेदानां परिमाणात् समन्वयान् शक्तिं प्रकृतेः ।

कारणकार्यविभागादविभागाद् वैश्वरूप्यम् ॥

कारणमन्वयकं प्रवर्तने त्रिगुणत समुदयाच्च ।

सारयमूय च “शायं दर्शनान् तदुपलब्धे”, “अन्यत्वं त्रिगुणास्तिहावि” इत्यादि-मूत्राणि समुपस्थाप्य तस्या प्रतिपादनं कुरुते । “अविद्याविहारेण परम्परया पुरुषस्य जगन्मूलकारणत्वेऽपि अविद्यादौ यत्र कुत्रचिद्विषये द्वारे परम्पराया पर्यवसानं भविष्यति, पुरुषश्च अपरिणामिन्नात्, यतो यत्र पर्यवसानं सैव नित्या प्रकृति, प्रकृतिरिह मूलकारणस्य संज्ञासात्रमि” इत्याद्यभिधाय विज्ञानमिच्छा सारयप्रवचनभाष्ये प्रकृतिं व्याधयन्ति ।

गुणा —सावरजस्तमोभेदाद् गुणा सन्ति त्रय । उक्तञ्च—

“सर्वं रजस्तमश्चैव गुणत्रयमुदाहृतम्”

सत्य मुररूपं रजो दुःस्वरूपं तमश्च मोहरूपमस्ति । यस्मिन् सति न कुत-

श्रित् मयस्मृपत्रे न कस्यामप्यवस्थाया विनाद्-मनुष्यायते तन् सचम् । रजो
दुःखं कागं रगद्वेषामकवन् । नमो मोहस्य हनुर्मोहामकवात् । मत्वरस
प्रकाशकस्य, रजस्य प्रवृत्तिरूपेण, तमसश्च नियमन प्रयोजनमस्ति । उक्तञ्च—

“मत्त्व एतु प्रमाशकमिष्टमुपष्टम्भकं च ल रज ।

गुणवग्गत्वमेव तमः प्रदीपवच्चर्यतो वृत्तिः ॥”

गुणा घटन्तो द्रव्याण्येव सन्ति । न च ते गुणान्तेन संयोगविभागवत्त्वात्,
एतुवचत्त्वगुणवदादिप्रमत्तत्वाच्च । परार्थवादेव हि सत्त्वादयो ‘गुणा’ इति
प्रोच्यन्ते । न पुरुरूपराजो भोगापवर्गरूपमर्थ साधयन्ति । ते मन्तीन्द्रिया
नीता । न तद्रूप कदापीन्द्रियगोचर जायते । किञ्चादिकवित्रनिरव हगोचरी-
भवति । विवृतिम्वन्ति नितान्तनुष्ठा । उक्तञ्च पट्टिनन्त्रे—

“गुणानां परम रूपं न दृष्टिपयमुच्छति ।

यत्तु दृष्टिपयं प्राप्तं तन्मादेव मुनुच्छकम् ॥”

गुणानां साम्यावस्था ‘प्रवृत्ति’ इति नाम्ना गीयते । र्वादा इव साम्यस्य
त्रिगोऽपि परिणामनिमित्ततामुररीकुर्वन्ति । प्रवृत्तिरिति नित्यपरिणामसाम्यात् ।
जगत् सर्वेऽपि वार्था प्रतिबन्ध परिवर्तन्ते । पर नैव परिणाम ऐराग्निकः ।
परिणामासामन्ववस्थाया गुणानां नानुस्यूतत्वात् । प्रवृत्तिर्यदा गुणानां साम्याद्
व्यवस्थामवस्था ग्राहते तदा भवति प्रलयः । यदा च सा गुणानां वैपम्याद् व्यव-
स्था गृह्णाति तदा सृष्टिर्गम्यते । प्रलयावस्थायामपि प्रवृत्तिः परिणामरती
भवति । भेद इयान् एव यत् प्रलयावस्थाकालिकपरिणामो न स्वभिन्नवस्तुभ्यु-
त्पाद्यामानमेवमित्यनक्ति । दूर परिणाम स्वरूपपरिणाम इति कथ्यते ।
जगदधिकृत्य साम्यस्य मतमिदं यद्वितिसक्ति विहाय समस्तपदार्थां चने चन
परिवर्तन्ते । तत्रार्थमुदी प्राह—“प्रतिबन्धपरिणामिनो हि सर्वं एव भावा श्रत
चिनिश्चेः ।”

पुरुरूप —निर्गिरावेनपुष्पस्य मन्नावे किं मानमित्यत्र ईश्वररूपेण आह—

“मघानपरार्थत्वात् त्रिगुणाद्विपर्ययादधिष्ठानात् ।

पुरुरूपेऽस्ति भेषुभावात् केवल्यायं प्रवृत्तेः ॥”

अस्ति स पुरुरूप-त्रिगुणानां, विवेका, विषयी, विरह, चतन, अप्रमदधर्मा
च । चेतन्य न तस्य गुणोऽपि तु रूपमेव । अस्ति च स शरीरन्द्रियमनोबुद्धि-

भिन्न । स ज्ञातृरूपेणाप्रतिष्ठते । न भवति ॥ ज्ञानगोचरः । न स आनन्दस्वरूपः ; आनन्दचैतन्ययोर्भिन्नत्वात् । तस्मात् न तयोरभिन्नत्वं कदापि । ॥ च पुरुषो द्रष्टास्ति । तदीयज्ञानप्रकाशः शब्दत्वं सन्तिष्ठते । तस्य (ज्ञानस्य) विषया एव परिवृत्तिमुपपन्ति । न तस्मिन् (पुरुषे) वापि क्रिया प्रवर्तमाना भवति । अस्ति स निष्क्रियः । सर्वविषयागोचरो रागद्वेषादितश्च ॥ यावन्त्यपि कर्माणि सन्ति सुख-दुःखानि वा तानि सर्वाणि प्रकृतेस्तदीयविकाराणां (क्षरंरमनोबुद्ध्या-दीनाम्) धर्माः सन्ति । क्षरीरेन्द्रियमनोबुद्धिषु हि आत्मत्वधी अज्ञानमात्रम् । अस्मादज्ञानादेव पुरुषः कर्म-प्रवाहे निपतति नानास्थानि च दुःखानि भुङ्कति ।

आत्मन (पुरुषस्य) एकत्वे, 'कश्चित् पुरुषो यद्ध' इति बन्धनो-क्त्यवस्था न सम्भवतीति प्रतिक्षरीरमात्मा भिन्नभिन्न एवास्ति । कणाद आह "व्यवस्थातो नानेति" साग्यमूलमपि मूलै—“जग्मादिष्ववस्थातः पुरुषवद्व्यवस्था” सारयकारिणापि आमतनि—

“जननमरणकरणानां प्रतिनिधमाद् अमुगपत्प्रवृत्तेश्च ।

पुरुषवद्व्यवस्था सिद्धं त्रैगुण्यविपर्ययात्तैव ॥”

पुरुषोऽयं चेन्न उत्पत्तिविनाशरहितो न कस्यापि कारणम् । स सर्वथा पद्मप्रवर्णिलेख एव । अतः स अकर्तृव्यवस्था कर्ता भवति स एव भोक्ता भवतीति विद्यमात् भोक्तृत्वमपि न पुरुषस्य धर्मः । अतः न स भोक्तापि । यत्तु व्यवस्थित-स्थाये पुरुषस्य भोक्तृत्वमुक्तं तदपि पुरुषे (आत्मनि) बुद्धिनिष्ठभोक्तृत्वमारोप्यैव, साधननये तस्या एव भोक्तृत्वात् पुरुषस्य च परमार्थतोऽभोक्तृत्वात् । पुरुषोऽप-रिणामी अत एव स नृदस्थो नित्यः सर्वव्यापकश्चास्ति । स ॥ निरीदः साधी एव । स्वभावतः स वैवक्ष्यसम्पन्नः । अत एव 'माध्यस्थ्य' इति कथ्यते । उक्तञ्च “वैवक्ष्यं माध्यस्थ्यं द्रष्टृत्वमनर्तुभावश्च ।” तस्मिन् (पुरुषे) यदमुक्तव्यवहार औप-चारिक एव दुःखमग्रमन्धतद्वर्ध्वस्वरूपमन्धमोक्षयोर्बुद्ध्यादेव साधात् । उक्तञ्च—

“वध्यते मुष्यते च नानाधया प्रवृत्तिः” इति । स च पुरुषः स्वभावतोऽसद्र पर बुद्धि-प्रतिबिम्बितत्वात् ॥ भोक्ता ज्ञाता चेति प्रोक्ष्यते ।

सृष्टिः—प्रवृत्ति-पुरुषसयोगात् सृष्टिर्भवति, प्रकृतेर्जडात्वात् न तस्या एव सकाशात् ससारो जायते न च पुरुषस्य निष्क्रियत्वात् तस्मादेव । सृष्टिहते

द्वयोरपि संयोगोऽपेक्ष्यते । येननाधिष्ठानृतायामेव जडप्रकृतिः सृष्टि-कार्यं कर्तुं शक्नोति । प्रकृतिपुरूपयोः संयोगे कारणं किमिच्छन्नाह सांख्यकारिका—

“पुररस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य ।

पङ्क्त्यन्धवदुभयोरपि संयोगस्तद्वृत्तं सर्गः ॥”

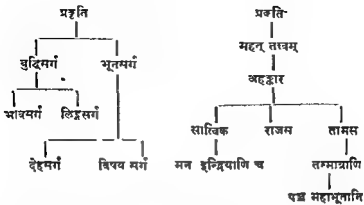
पुरुषस्य साविध्यात् जडप्रकृत्या विकार उपपद्यते । तदीया प्रयत्ना विवृतिर्महत्त्वमिच्छयते । जगदुत्पत्तौ महत्त्वं वीजस्वरूपमस्ति । व्यष्ट्यां ततः ‘बुद्धि’ रित्यभिधीयते । अभ्यस्य-चमयो बुद्धेर्धर्मः । सात्त्विकबुद्धेः सन्नि चत्वारो गुणा इने—धर्मः, ज्ञानम्, वैराग्यम्, देवर्ष्यम् । तामसबुद्धेस्तु गुणास्तद्विपरीता—अज्ञानं, अज्ञानम्, अवैराग्यम्, अनैश्चर्यम् । महत्त्वाद्दृष्टार उद्भवति । गुणविशमत्वाद्दृष्टारविधि-वैकृत्य (सात्त्विकः) तैजस (तामस) भूनादि (तामसः) । तैजसस्य रजोगुणसम्बन्धान् तत्र ज्ञानशक्तिश्च विद्यते । अत एव तस्यापेक्षोभय-विधिशिक्त्यास्य कृतेऽस्ति । सात्त्विकाद्दृष्टाराम्भनः, तामसाद् दमेन्द्रियानि ज्ञानमात्रं पञ्चगन्मात्राणि उपपद्यते । तन्मात्रानि शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानामत्यन्तसूक्ष्मरूपाणि सन्ति । सूक्ष्मत्वात् केवलं योगिजनगम्यानि तानि । शब्दतन्मात्रादात्मता, शब्दतन्मात्रविशिष्टरूपतन्मात्राद् वायुः, शब्द-स्पर्शविशिष्टरूपतन्मात्रादग्निः, शब्द-स्पर्शरूपविशिष्टरूपतन्मात्रादलं, शब्द-स्पर्श-रूपरसविशिष्टगन्धतन्मात्राद् पृथिवी समुत्पद्यते—

प्रकृतेर्नहोस्तनोऽद्भुताग्निरनाद् गगश्च षोडशकः ।

तस्मादपि षोडशकात् पञ्चभ्यः पञ्च भूतानि ॥

एषा हि सृष्टे रचना द्विविधास्ति मानस-भौतिकरचनाभेदेन । मानस-रचनायां सृष्टे सूक्ष्माद्याना रचनास्ति भौतिकरचनायां तदीयस्यूताङ्गानाम् । बुद्धेः कार्याणि, तद्भावना-वासना-संस्काराश्च मानसरचनायाः सन्त्यङ्गानि । एषा मानसरचना बुद्धिसर्ग इति कथ्यते । भावसर्ग—लिङ्गसर्गभेदेन सोऽपि बुद्धिसर्गो द्विविधः । भावना-वासना-संस्काराणामन्यासाच्च स्वाभाविकवृत्तीनां समावेशो भावसर्गो भवति । लिङ्गसर्गे च बुद्धिमनोऽङ्गारेन्द्रियकर्तृणां सन्निवेशोऽस्ति । भौतिकरचना ‘भूतसर्ग’ इति निरूप्यते । तत्र पञ्चभूत-तन्मात्राणि च सन्निहितानि । भूतसर्गोऽपि द्विविधो देहसर्गो विरयसर्गश्च । प्राणिवं शरीराणि देहसर्गो समाविष्टानि भवन्ति । सोम्याश्च भौतिकरचनायां विरयसर्गोऽन्तर्भवन्ति ।

अतः प्रकृतिकृतरचनास्वरूपमिदम्—

प्रमाणविचार — सात्त्विकास्तु त्रीणि प्रमाणानि सम्भवेत् । तानीमानि—
 प्रत्यक्षम्, अनुमानम्, शब्दः । अन्यानि प्रमाणानि उपमानादीनि तत् ते वैव
 त्रिषु अन्तर्भावयति ।

प्रतिबिम्बधाद — यदा कोऽपि घटपटादिपदार्थो दृष्टिपथमायाति तदा
 तस्येन्द्रियेण सद् मयोगो भवति । तद् विषयात् इन्द्रिये प्रभाव पतति मनस्त
 न्यविश्लेषण वा सश्लेषण विदधाति । इन्द्रियमनमोर्ध्वापारेण बुद्धिर्भवति प्रभाववती,
 सा च विषयस्वाकार गृह्णाति । जडत्वात् तस्या (बुद्धे) न सा विषयज्ञानं कर्तुं
 पारयति । परं तत्र (बुद्धौ) मत्स्वगुणस्वाधिक्यं भवति तस्मात् तत्र चैतन्यं पौरुष
 प्रतिबिम्बितं जायते । प्रतिबिम्बितत्वात् पुरुषस्य चेतनस्य, बुद्धेरचेतनवृत्तिः (घट
 पटाद्यामिरा) उद्भासिता भवति । उद्भास गच्छन्ती सा ज्ञानरूपे परिणमते ।
 यदा निर्मले दर्पणे दीपकीयप्रकाशस्य प्रतिबिम्बं निपतति तेन चाभ्यास्यवस्तूनि
 भवन्त्यालोक्तानि तथैव मात्स्विकबुद्धौ चैतन्यस्य प्रतिबिम्बं सङ्क्रमते तेन च
 विषयाणां बोधो भवति वा विषया प्रकाशमुपयन्ति । एव एव प्रतिबिम्बधादः ।

साध्यदर्शनमतेन ज्ञानस्य प्रामाण्यमप्रामाण्यञ्च—उभयमपि—स्वतः । उक्तञ्च
 “प्रमाणाप्रमाणत्वे स्वन साध्या समाधिता” । मत्कार्यवादरूपेण अमर पदार्थो-
 रपक्षेरेव न भवति । अतः ज्ञानानन्तरं समुदितयोः प्रामाण्याप्रामाण्ययोरु-
 त्थानं निसर्गतो वयं विदधाति ।

मदसत्त्व्याति — सात्त्विकदर्शनं सम्भवेत् यद् बुद्धिदृष्ट्या बाह्यं जगदनु-
 भूयते । बाह्यार्थमपि तस्येष्टम् । बुद्धावारोपितपदार्थस्य स्वरूपं चेत् बाह्यं

जगति विद्यमानस्य पदार्थस्य स्वरूपं मंत्रदति (तदाकार इव तस्याकारोपि यद्यस्ति) तदा सारथं नद् ज्ञानं मय्यं मन्यते । तस्माद् स एव अनुभवः सत्यो हि भौतिकवाद्धारूपे बुद्धयारोपितपदार्थरूपे च उभयत्राभिन्नमेवाकारं परिगृह्णाति । सारथ्यस्य अग्निविषयिणी कहरना मनोरमा । शुक्लं यदा रजनज्ञानं भवति (इद् रजनम् इत्येवविधम्) तदा इदम् इत्येतदात्मकं ज्ञानं सन् 'रजनम्' इत्येतदात्मकञ्च ज्ञानमप्यत्र भवति । 'इदम्' इत्येतदात्मकस्य ज्ञानस्याध्वयथादुराग्रयणमग्निं अतस्तदस्तिगन् । 'रजनम्' इत्येतदात्मकस्य ज्ञानस्याध्वयोऽग्निमिन्द्रियागोचरं, किञ्च नद् ('रजनम्' इत्येतदात्मकं ज्ञानम्) 'नेहं रजनम्' इत्येतदात्मकेन ज्ञानेनोत्तरकाये बाधितमपि भवति । अतस्तद् 'असत्' अस्ति । इत्थं हि अग्निं ज्ञानं सत्यमुभयविधपदार्थोभितम् । एषाद् मांस्थवति सद्मांस्थानिवाद इत्येतेन नाम्ना विद्युतः । मांस्थमूत्रं सद्मांस्थानिवाधाधात् इत्येतेन सूत्रेण इमे वादं समुपन्यस्यति ।

मांस्थमूर्तममीमांसा—

“इष्टवदानुध्विकः स इतिगुद्विषयानितयपुक्तः ।

नद्विपरीतं श्रेयान् व्यक्ताम्यक्तविज्ञानान् ॥”

इत्येतेन वचनेन सिद्धयनीद यत् मांस्थाचार्या अहिंसायां सर्वधर्माञ्च निदधति । तेषां र्त्तव्यशास्त्रास्याधारशिला 'अहिंसा' पुरास्ति । तेषां मतेन यम-नियमेषु 'अहिंसा' एव मुख्यं मार्गमीमो धर्मः । अहिंसावादिवाद् सात्त्विकज्ञानं हि भागवतदर्शनमनुगच्छति । तदेव कर्त्तव्यमस्ति यदाचरणेन न कस्यापि मन उद्विजते व्यपते वा यदाचरणेन न कस्यापि कापि पारमार्थिकी हानिः, यदाचरणेन च सर्वेषामपि सर्वविध उदयो भवति सर्वकल्याणहृत् तदेव कर्त्तव्यं वस्तुतः कर्त्तव्यमिति कथ्यते । एतादृशं कर्त्तव्यं तदेव भवितुमर्हति यद् अहिंसा-मवलम्ब्य सन्तिष्ठमानमस्ति । मांस्थस्य कर्त्तव्यमहिंसापरकमनस्तदभिमतं कर्त्तव्यमेवाभिनन्दनीयम् ।

अपत्तर्ग—अज्ञानाद् दुःखमुपपद्यते । तद् दुःखमाध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकमेवेन त्रिविधम् । एष्यस्त्रिविधेभ्योऽपि दुःखेभ्यो मुक्तिर्यन्त्यन्त्यज्ञ-विज्ञानाद् भवति दुःखानामित्यसात्यन्तिकी निवृत्तिरेव 'अपत्तर्ग' किंवा 'मुक्ति' सिध्यत्यते । पुरुषो यद्यपि स्वभावोऽयं गो मुक्तश्च परन् अविवेकात् तस्य संयोगः प्रहृषा मादं भवति अनेन संयोगेन प्रवृत्तिरन्यस्य दुःखस्य पुरे यः

प्रतिविम्ब निपतति तदेव हि पुरुषस्य पुर दुःखभोगत्वेनोपनिष्ठते । अतः सप्तास्य मूलकारणमविद्येकोऽस्ति । विवेकश्च दुःखनिवृत्ते साधनं विद्यते । सांख्यसूत्रवदति “द्वयोरेकतरस्य दौदामीन्यमपवर्ग” इति । प्रधानपुरुषयोः परस्परवियोग एव अपवर्ग इति भावः । सांख्यं प्रवीति यत् पुरुषस्यापवर्गमधिकृत्य योऽपवर्ग उक्तः स प्रतिविम्बरूपस्य मिथ्या दुःखस्य वियोग एव । पुरुषस्तु वस्तुनो बन्धन-मोक्षरहितः । नद—(बन्धनमोक्षा) नुभव तु करोति प्रकृतिरेव । त्रिवेज्जिनि पुरे न प्रकृते कोऽपि मनागपि प्रभावः पतति । तत्समवेतु सा उपस्थितैव न भवति । सा रज्जावती नारी च ततो निवर्तते—“या दृष्टास्मीति पुनर्न दर्शन-मुपैति पुरुषस्य” । तत्त्वाम्बासात् पुरुषे कैवल्यमुदेति । तस्यामवस्थायां स स्वकीये रूपे स्थितो भवति । स स्वकीयमेव रूपं यथार्थं दृष्टुमारभते—

“एव तत्त्वाम्बामाश्वासि न मे नाहमित्यपरिशेषम् ।

अविषयं वादं विशुद्धं केवलमुत्पद्यते ज्ञानम् ॥”

एव विधां दशां पुरुषो जीवन एव दृष्टुं शक्नुते अतः मुक्तिर्द्विविधा मत्ता जीवमुक्तिः विद्वद्भुक्तिश्च । सांख्यकारिकोभयविधं मुक्तिं निर्दिशत्यवम—

“सत्यज्ञानाधिगमाद् धर्मादीनामकारणप्राप्ती ।

तिष्ठति सत्कारवशाच्चक्रभ्रमिवद् घृतशरीर ॥

प्राप्ते शरीरभेदे चरितार्थत्वात् प्रधानविनिवृत्तौ ।

ऐकान्तिकमात्यन्तिकमुभयं कैवल्यमाप्नोति ॥”

ईश्वर —अगतो रचनार्थं किञ्च कर्मफलप्रदानादिकार्यप्रयोजनेन ईश्वरस्य सत्तायाः स्वीकरणं नापेक्ष्यत इति साध्यमात्मनः । न कदापि तस्य सिद्धिस्तर्कं कर्तुं शक्यते । “ईश्वरामिदं”, “मुक्तवद्वयोरन्यतराभावाच्च तस्मिदि” इत्यादिस्-प्राण्यत एव सांख्यसूत्रमुपस्थापयति । सांख्यतत्त्वकौमुद्याश्च “ सगं प्रहृत्स्यैव हृत्तो नेश्वरेण ”, “ न ह्यवाप्तसकलेप्सितस्य भगवतो जगत्सृजत किमन्य-भिलषितम् ” इत्यादिवाक्याभ्युपन्यस्य वाचस्पतिमिश्रः सर्गरचनादिभिमितेने-श्वरमपेक्षते । इत्थं हि सांख्यदर्शनं नेश्वरापेक्षि । “ईश्वरो जगत्मापी, तत्सप्रिधि-मात्रेण प्रकृतिर्जगदुत्पादारे रमत” इत्याद्यभिधाय विज्ञानभिष्टु सांख्यस्य निरी-श्वरतां निराकरोति । साध्यमेव—“नारिणः सांख्यसमं ज्ञानम् ।”

१ तत्त्वप्रधानादधिष्ठातृत्वं भविष्यति ।

नास्ति योगसमं बलम्

प्रायेण सर्वेऽपि भाग्याददर्शनकारा आनोदः साधकतम कश्च यः विधेति सुष्ठुऽन्यतयोरीकुर्यन्ति । वेदोपनिषन्मृतिपुराणानि च विद्वानि सागोक्षेख विद्वन्मिनि द्रष्टानि भवन्ति । योगेनैव मानवस्य चित् निमल शुद्ध स्मिरद्ध भवितुमर्हति । यन्मनः दाम्भ्यं शुद्धं भवति तद्वत् गुणानि तत्त्वान्यवशाद् भवन्ति । स यमेवमिति—“नास्ति योगसमं बलम्” । योगः सर्वमैश्वर्यमिति । न तस्य कश्चिन् अपि मनः समग्रशेषात् प्रापन्नवान् । न सर्वथा यद् विद्यावदवर्गहतम् । न आत्मानं शरीरं मनः शरीरञ्च मत्करोति ।

आत्मनाशास्त्राकारादिना कृते पातञ्जल योगदर्शनसमूहविधिगमिनि । व्यासस्तत्र ज्ञाय यद्यकारं नद् योगमात्रमिति ज्ञात्वा सर्वत्रापि सुखिदम् । व्यासस्तत्रमात्रस्य दारुणं वाचस्पतिमिश्र कृतवान् सः टीका तत्त्वैश्वर्यानिगम्या अभिधासि । विष्णुनानिर्णययोगार्थिकं किञ्च भास्करावस्य भोजनानिरपि सागदः शान्तयोत्तमी व्यासपातञ्जली स्तः । पातञ्जल योगदर्शनं चतुष्टु गान्धु विमलं भवति । समधिपः प्रथमं पातञ्जलिं तत्र योगस्य स्वरूपमुपरि लब्धं, चित्तवृत्तिनिरोधस्योपादा विमिन्नदंशनात् विवक्षतं कृतमस्ति । द्वितीयं पातञ्जलं साधनान्दं कथ्यते । तत्र त्रिरायोग-कल्पे-कल्पे-कल्पे-दुःख-स्वभावे हेतु हेतु-शुद्धं नष्टानोपादादिकाश्च विवक्षा वर्तिता भवन्ति । तृतीयं पातञ्जलं निरुतिराद् इति नाम्ना विधुतम् । तत्र योगस्यन्तरावस्था सागम्यासन्नितमिदं वक्ष्यति विमिना भवति । कैवल्यरागमिधे चतुर्थे पादे मुक्तिस्वरूपं गीतमस्ति ।

सागद-योगी न पृथक् पृथक् । सागदे यः सिद्धान्ता वर्तिता भवति तथा प्रदेग एव उक्तं कृता वर्तते । योगदर्शनं सागद-विधिपातितान् सिद्धान्तान् क्रियायः परिश्रमदति । तत् तथा यततं येन सागदस्य सिद्धान्ता वर्तते व्यवहाराया भव्यु । ज्ञानमुद्रित्य सागदस्य को विचारो वर्तते स एव योगस्यपि विधेयः । सागद-विमिनाति प्रायश्चानुमान-वद्वदनाति यः शब्दोऽन्यत्र करोति । तत् सागदस्य पद्धतिरिति तत्र च संस्करोति । सागदं मन्यते यद् विवक्षित-

भवेव मुक्ति-साधनमस्तीत्येतन्मतं योगदर्शनमपि मन्यमानमामनन्ति यद् योगा-
भ्याम एव विवेकज्ञानस्य साधनं रिच्यते । साध्य योगयोर्मध्ये इयान् एव भेद-
समुल्लसन्ति यद् योगदर्शनमीश्वरवादि च वर्तते ।

साध्य योगमतेन जीवोऽस्ति स्वतन्त्र पुरुष । मामान्यतः स स्थूल शरीर-
विशेषतश्च सूक्ष्म शरीरमधिष्ठति । अस्ति स स्वभावन शुद्धश्चेतनश्च । शारी-
रिकेभ्यो बन्धनेभ्यो मानसिकेभ्यश्च विकारेभ्यो मुक्तः सन् स मन्तिष्ठते । अज्ञानात्
॥ आत्मानं चित्तमवगच्छति । चित्तम्बु प्रकृते प्रथमो विस्तारः । तत्र विविन-
राजन्तमस्करय सावशुणस्य प्रायस्य परिस्पन्दते । तन्निर्गमोऽस्ति जडम् ।
आत्मनो निवृत्तममग्निर्कपात् तत् तेन (आत्मना) प्रशार्यमानं भवति ।
शुद्धसत्त्वात् तन्निर्मलमस्ति मिर्मलत्वात् तस्य, तत्रात्मनः प्रतिविम्बं पतति ।
तेन तत् चेतनमिवाभासते । यदा चित्तस्य केनापि विषयेण महः साम्निष्य भवति
तदा तत् तस्यैव विषयस्याकार विभक्तिः । एमिरेव विषयानुरूपैश्चित्तविकारैरात्मा
विषयाभिज्ञो भवति । यद्यप्यात्मास्ति सर्वपैव विस्तारी अपरिणामी च परं परिपूर्णं
महालाभं चित्तवृत्तिषु प्रतिविम्बितत्वात् तत्र परिवर्तनशीलता आभासत इव ।
यदा मरित कल्लोलेषु प्रतिविम्बितं दासी चलात् प्रतीपते तथैव परिवर्तिनीषु
चित्तवृत्तिषु ह्यात्मापि परिकृति गृह्यते आभासते ।

प्रमाण विपर्यय विस्तरं निद्रा स्मृतय इत्येताः सन्ति वृत्तयः पञ्च चित्तस्य ।
संयत्तान् प्रमाणमित्येतेन किञ्च मिथ्याज्ञान विपर्यय इत्येतेन पदं व्यपदिष्टं
भवति । विस्तर इत्येतेन पदं कल्पितं यस्तु समुपस्थाप्यते यस्तु तस्मिन् वस्तुन
स्थितिर्न कालप्रवेशेऽपि दृश्यते । निद्रायां चित्तवृत्तिः समोयुगप्रधाना भवति ।
तत्कारणात् जाग्रदवस्थावस्थोत्पन्नो लीयते । निद्रायां (शुषुप्त्याम्) मन-
स्विद्यारतमेव भवति । विषयज्ञानस्य आभासो जायते । अत इव वृत्तिः अभास-
प्रत्ययादग्नयेति बध्यते । अतीतानामनुभवानां यथावन्मानसिही प्रतीति-
'स्मृति'गतिं प्राप्नोति

यदा चित्तं कश्चाद्वनं नृत्ती परिणमते तदा तत्रात्मनः प्रकाशः पतति ।
प्रकाशपातेन तदात्रमेव प्रतीयते । अज्ञानाजीवरतामवस्थाः स्वहीयामवस्थामव-
गच्छति । ततश्च भासत इत्य यद्वाच्यं (पुरुष) विचारयति, करोति, उत्पद्यते,
त्रियते, वर्धते, हृष्यति, स्वपति, जायति, स्मरति, विस्मरति च । परमिदं सर्वं
नात्मनो धर्मः । अनन्यमवस्थादिका धर्माः शरीरस्यैव सन्ति । शयनं चागरणादि-

क्रिया मनस मन्त्रि । ध्यान-कल्पना-स्मृतयो मनसो वृत्तयः । आत्मा सर्वस्य
एभ्यो विकारेभ्यः पर । अमान् जाव ह्य पञ्चसंज्ञानामप्येव मन्यते । अगिहा
अभिन्ना राग-द्वेषाभिनिवेशा मन्त्रि पञ्च क्लेशा । अनिय नित्यत्वेन अनाम-
नसामवेन, दुःख सुखवेन अशुद्ध शुद्धत्वेनावगमनमविद्येति कथ्यत । अवि-
द्याशान् आत्मानं बुद्धिग्वेनावधारणम् अस्मिन्नेति निश्चयत । मुखस्य मुख-
माषनाभाङ्गावाप्तेरिच्छा राग इति प्राप्यते । दुःख वैरवाद्भैर इति प्राप्यत ।
मृगं नन्दमभिनिवेश इत्यभिधीयते ।

धावचित्ते विकारा ज्ञाने तत्र नस्मिन् आत्मन प्रकाशोऽवतरति, निर-
कज्ञानाभावात् दुःखमने-वेव (विकारेषु) स्वमत्ताया अनुभूतिं कतुमात्मन ।
सामर्थिकेण च विषयेषु सुख-दुःख-राग द्वेषयि निवृत्त्याति । अन्तः (पुरस्कृत)
एव विद्यते च अन्तर्निमित्तं कथ्यते । एतस्माद् अन्तर्निमित्तं विनिर्दिष्टमितेन
शरीरेन्द्रियमनश्चित्तज्ञाना निरोधोऽपेक्ष्यते । यदा हि कार्यभूतचित्तस्य धारा
प्रवाहगुणने भवति च तत् कारणभूतचित्ते (शास्त्रावस्थायाम्) अवस्थिति
तदासा स्वकीयस्य यथार्थस्य स्वस्वस्य ज्ञानमनुते । अवस्थाति च तत्
अन्तः शरीरमन आदिनो निम्नम् अवेति च त्व निय मुक्त शुद्ध चैतन्यरूपतः ।
चित्तवृत्तिनिरोधेनात्मन स्वरूपेऽवस्थापनमेव योगस्य मन्त्रेहेत्यम् ।

चित्त-भूद विहित एकाग्र निरुद्धावस्थानि मन्त्रि चित्तभूमे पञ्च स्थापना
अवस्था । एताम्बन्धासु चित्त-भूद विनिहावस्था न योगानुद्धा भवन्ति ।
रजोगुणप्रधानाया चित्तावस्था तनोगुणप्रधानाया चित्तावस्था वेदो द्वेष्यवस्थे
योगाय मनुचिते । एवमेव विविहावस्थाया मन्त्रे न एवस्मिन् विरते विर
मन्त्रिहते तद् स्वरूपा विषयान्तरं धावति तस्मात् साध्यवस्था न योगार्थमनु-
गुण । एकाग्रवस्था निरुद्धावस्था च अवश्यमेव योगानुद्धा । तयो मन्त्रगु-
प्रधानवत् । एकाग्रवस्थाया चित्त चित्तमेवस्मिन् विषये आरुढं भवति ।
तदस्यामवस्थाया कमपि विषये चित् प्यातुं शक्नोति तस्मादेवावस्था योगाय
कथ्यते । योगस्यैवावस्था प्रथमस्यावस्थावेव मन्त्रा । अन्तिमावस्था निरुद्धा-
वस्थानि । एतस्यामवस्थाया चित्तस्य मन्त्रा अपि वृत्तयो ह्युक्ता भवन्ति तस्मात्
तद् (चित्तम्) स्वकीया स्वाभाविकी मन्त्रा ज्ञानावस्थानधिगच्छति ।

एकाग्रवस्थाया नामान्तर मन्त्रज्ञानमनश्चिदा मन्त्रज्ञानयोग इति वनेने ।

निष्ठावस्थायाश्चापर नामधेय हि अन्यग्रज्ञातसमाधिर्वा असंग्रज्ञतयोग, इत्येतदस्ति ।

संग्रज्ञानसमाधौ चित्तं ध्येये लीनं भूत्वा तन्मयोभवति । असंग्रज्ञातसमाधौ सर्वोत्तममपि विचवृत्तीनां विषयाणाञ्च निरोद्भावः सञ्जायते ।

वितर्क—विचारानन्दारिमतावत्वात् संग्रज्ञातसमाधेः, ॥ चतुर्विधो भवति—
१ मवितर्कसंग्रज्ञातसमाधिः, २ सविचारसंग्रज्ञातसमाधिः ३ सानन्दसंग्रज्ञातसमाधिः, ४ सास्मितासंग्रज्ञातसमाधिः ।

यदा कस्मिंश्चित् स्थूले मौक्तिकपदार्थे चित्तमपि चलाभाजनं समवस्थाप्यते तदा स समाधिः मवितर्क इत्युच्यते । स्थूलान् (भूयांश्च) चित्तमकृष्य यदा तन् सूक्ष्मं विषये प्रतिष्ठाप्यते तदा स समाधिः सविचारसमाधिरित्यभिधीयते । यदा सूक्ष्मादपि (तन्मात्रान्) चित्तमाकर्ष्य कस्मिंश्चित् सूक्ष्मतरे विषये तद् ध्यानार्थमाशेष्यते तदा स समाधिः सानन्दसमाधिरिति भण्यते । यदा च ध्यानमहत्वागोचरं क्रियते तदा स समाधिः सास्मितासमाधिरिति कीर्यते । एतस्य सम्पत्तेर्फलमस्ति आत्म-साक्षात्कारः ।

यदा चित्तं सर्वेष्वपि घाट्यं व्याप्य तदेकैव विषयेभ्यो दूरीभवति तदा सा स्थितिः असंग्रज्ञातसमाधिनाम्ना गीयते । असंग्रज्ञातसमाधिरेव परमयोगः । इमं संग्रज्ञातसमाधिं प्रपन्नो योगी मूढो भवति । न समारस्तदर्पं च धनं भवति । एतस्यामवस्थायां हि आत्मा मुक्त्यवस्थाप्रतिनिधिं प्रकाशनमुभवति । आनन्दमयो जायते स । अस्तान्तिमस्य हृदयस्याधिगतिश्चिरमाश्नाया कटिनस्य च योगाभ्यासस्यानन्तरं भगवदनुग्रहेण भवति ।

योगस्य सन्निधौ प्रधाना मागाश्च — १ ज्ञानयोगमार्गः, २ भक्तियोगमार्गः, ३ कर्मयोगमार्गः । मानवः स्वकीयप्रहायनुरूपं स्वयोग्यतानुकूलं स्वतुल्यशुभगुणकर्मपदकं मार्गमनुगच्छेत् । ज्ञाने यो रमते स ज्ञानमार्गश्चन्दते । ॥ सामारिकान् विषयान् साधु परिशीलयन् आत्मानं शरीरात्मनस्तथा पृथगवगच्छन् । भावुकप्रवृत्तिजनो भक्तियोगमाधत्तुम् । स धृदया भक्त्या च ईश्वरमाराधयन् । यो जनं कटोरमाधनायां वा शोभांसाविहितेषु कर्मसु योजयितुमात्मानं प्रभवत् ॥ कर्मयोगमार्गं शृङ्खीयात् । मनसः शुद्धता सर्वप्रापञ्चितारिणः ।

यावत्मानवस्य मानसं विकाराहीनं तावत् स तत्त्वज्ञानसमवाहिताय भवत्येव न । आत्मज्ञानलाभाय हृदयस्य पवित्रतां बुद्धेः सात्विकगुणान्तरिताभिः

लप्यते । सत्यदागमतेन मुक्ते कृते प्रत्याया वपदा भवति । अना
मनःतरिराया मित्रं स निय शुद्धो वद्धो नक्करचनन इत्यतस्य सत्यस्य
ज्ञानं दया निवृत्त्या भवति मैव प्रवर्तते बुधै प्रोक्त । एतस्या निवृत्त्येभ्य
लप्ये चिन्तेन निर्विहारा शुद्धन दान्तेन भवितव्यम् । निर्विहारावाहितो
यादृशं नमस्तमाधनवि निदधति । तानांमनि—

‘यत्—नियन्तामनप्राप्त्यामप्रत्याहारधारागानममात्रम्’ तत्र अहिमा
मन्त्यासनपत्रचयपरिग्रहेन यम् पञ्चविधं नियन्त्रणं गैव-मन्त्याप-नप
स्वाया-अप्रतिधानमन्त्र पञ्चधा ।

पराशीदनमहिमानि कथ्यत । अस्मिन् प्रवि न काश्चि प्राग वैरी भवति ।
मर्त्येऽपि प्राप्तिस्तस्मिन् वैररहिता भवन्ति । अन् याग-मूत्र प्रकम्—

‘अहिमाप्रतिष्ठाया नमस्त्रिधौ वैररथा ।’

कीदृशस्याप्यस्यस्थापना सत्यमिति निगद्यत । सत्यं भावनेन भवति
व्यापनधा । सत्यं भावी यत्नवृत्ति तस्य प्रज्ञानमात्रा कम्पुल्लभ उपपत्ते ।
उक्तञ्च—‘सत्यप्रतिष्ठाया किमप्यप्रयत्नम् । अर्धकर्म—’ अनयमिषु
दीयत । अन्तयन् सर्वविशेषणा लाभो भवति । सामान्यं भवति कुत्रापि
रागी नदभावद्वयी तु लक्ष्यं स्वयमेव भवति । दानप्रसा—‘अन्तयप्रति
ष्ठाया मन्त्रोपस्थापम्’ । प्रत्यक्षेण गार्हस्तिक मानसिकमानसिक दान
धन । तस्मादाद्यन योग्यगयमन्त्राणिर्भवति । अन् कथितम्—‘ब्रह्म
चर्यप्रतिष्ठाया दीयताम्’ । विश्व—वामनाया दिव्यं न भवति ‘उक्तचर्य’
मिति गायत । अतिप्रहान् भूत भाविनमज्ञानमुपगत । गन्तव्यं मन
कीदृशमस्य ऊच्यते वदमानम् किञ्चगामिति जन्मनि कोऽह भविष्यति कुत्र
च तद् भवति यत्नं सर्वमपरेप्रहं हति । अन् उक्तम्—‘अतिप्रहर्षेण
जन्मकथनं गवाध’ । लोभवगान् परवन्तुनोऽतिप्रहणमतिप्रह’ एवमि
धायत ।

वाङ्मयद्विरान्नरगुदि ‘गैव’ मिति समुचितं चान्न समवपन वस्तुनि
मुष्टि ‘मन्त्राय इति द्विदमहिष्णुता ‘तप इति नियमपूर्वक धर्मप्रधान्यपन
‘स्वाप्ताय’ इति, इष्टा पदान तस्मै स्वार्थम् ‘इष्टप्रतिधानमिति प्राप्यत ।
नियन्तां परिपञ्चनं यानि कृतानि लभ्यन्त एव कीदृशं यत्नमूत्रमेव
कृते—१ गौचात् स्वाङ्गुण्या परैरसर्गा- २ मन्त्रोपादानुत्तनमुत्तमम्,

३ कायेन्द्रियमिन्द्रियशुद्धिश्चात्तपसः, ४ स्वाध्यायादिष्टदेवताभ्यग्नयोगः, ५ समाधिमिन्द्रोश्वरप्रविधानात् ।

साधनार्थं यत् सुसुप्तमनुकूलं तदासनमिति गीतम् । आसनं स्वम्निकामन-
मिन्द्रायनपद्मामनादिभेदैर्बहुविधम् । आस-प्रणामगतिनिरोधः प्रागयाम इति
प्रोच्यते । प्रागयामान् ऋणं लाभ इत्यत्र षड्विधाचार्य आह—

“तपो न परं प्रागयामात् ननो त्रिशुद्धिमन्थानां वीक्षितं ज्ञानम्” ।

मनुआह—

दृष्टान्ते ध्यायमानानां धानूना हि यथा मया ।

तथेन्द्रियाणां दृष्टान्ते होता प्राणस्य निग्रहात् ॥

पञ्चैलिं ग्राहं प्रागयामानं अज्ञानावरणं स्वीयते मनस्य स्थिरं भवति । येने-
न्द्रियाणि विषयेभ्यो विमत्तानि अज्ञानमुन्मूलानि भवन्ति सः प्रत्याहारः इति गद्यते ।
यम—नियमात्मनप्रागयामप्रत्याहारा चत्विर्द्वानि साधनानि मतानि । धारणा—
ध्यान—समाधयश्चान्तरङ्गानि ।

चित्तस्याभीष्टविषये स्थितिवेशनं धारणेति कथ्यते । परं कृत्स्नप्रसहित-
चित्तस्य नाभिः—नामिकाग्रभागश्चन्द्रादिव्येवं निरन्धनमपेक्षतेऽत्र ।

ध्यायमाणानां चिन्तनं ध्यानमिति अग्र्यातम् ।

योगसाधनरूपान्तिमसोपानं समाधिरिति । अस्यामवस्थायां मनो व्येष्ट
पूर्वविधाय लीयते यत् तद् व्येष्टद्वोभयमपि भवत्येवमेव । उभयोस्तादात्म्यं
भवति । समाधेरुक्तगमेकमाह योगसूत्रम्—“तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्य-
मिव समाधिः” । धारणा-ध्यान-समाधय-इत्येषा त्रिक ‘सयम’ इत्येतया सप्तया
प्रसिद्धम् ।

योगाभ्यासं विवक्षानो योगी मयवस्थाविशेषे मिद्विषयधिकारमवाप्नुते ।
मिदं च सप्तमष्ट—१ अजिमा, २. लघिमा, ३ महिमा, ४. प्रति, ५.
प्राशम्यम्, ६ वसित्वम्, ७. ईशित्वम्, ८. यत्र कामाग्रमाधिरमम् । अजिमा
योगी तुरित्, लघिमा, मूलवस्तु, महिमा पर्वत इव, प्राशम्य अभिमानवस्तु-
लाभवान् प्राशम्येन निर्वाधेन्द्रियान्, वसित्वेन सर्वजोववर्तित्ववर्णिताली,
ईशित्वेन भौतिकवस्तुधारी, यत्र कामाग्रमाधिरमेन च मिदमकलमङ्कशपो
मयान । योगी न कदाप्यवर्षलोभेन योग-साधनायाः प्रवर्तेत । तदाय लघयन्तु

मुक्तिरानोऽस्ति तस्मात् तत्रैवात्मानं प्रवर्तयेत् न इति योगसूत्रस्य दृष्टेर
जादेशो विद्यते ।

समाधिर्योगन्यान्निजं साधनं, न चेश्वरप्रतिष्ठानात् सिद्ध इति । तस्मा-
दाश्वरो हि मन्त्रायं स्वानमविनिष्टति । ईश्वरप्रतिष्ठानान्निजनैवात्मानाभ्यनुष्ठानेन
निष्प्रवृत्तारवेव समाधेः सिद्धिर्वादीश्वरस्य महत्त्वात् तितरामेव स्फुटभावेन योग
भ्यमुद्घोषयति—“तत्र प्रत्यक्षचेतनाऽधिगमोऽप्यग्नयनाभावश्चेति” । ननुपि
पतञ्जलिनामत्र—“तद्वन्याये ईश्वरस्योपपन्नं मानवीयवीचनमिति साधनं
महत्त्वमनानन्दमस्य प्रविधानं चित्तवृत्तेर्निरोधनकारिणं साधनानां मये पर-
माह्वेयनीयं साधनं शैत्यं ईश्वरस्य स्वरूपश्च “ह्रंशकर्मविपाकाशैरपराभुष्ट
दुःखविशेष ईश्वर” इत्येतेन सूत्रेण वर्णयन् “तत्र निरनिष्टं सर्वज्ञत्वम्”
“पूर्वैरपि गुरुः कालेनानवच्छेदान्” इत्येतत्सूत्राद्विनयेन अनुपपन्नं साधन-
धेयमेतदीयं शुभं नाम तस्य वाचकं प्रत्यक्ष इत्येतेन सूत्रेण कीर्तयन् स
मानवं प्रेरयति यदर्थं तदीयमनानन्द-गुरु-धर्म-ईशित्वमिति विभावयन्
नष्टम जपेदिति ।

योगसूत्रमतेन ईश्वरः परमपुरुषोऽस्ति । स सर्वेभ्योऽपि दोषेभ्यो रहितोऽस्ति
जीवानाञ्च शास्ता स एव । अस्ति स निष्प सर्वेभ्यो सर्वज्ञ सर्वशक्तिमान्
पूर्णश्च । जगत् सर्वेऽपि जीवा लघिष्ठादृष्टारवायनागमद्वेषाभिनिवेशाद्विहो
दुःखानि भुङ्गन्ति । ते विविधकर्मोचरन्तः कुर्वन्ति कुर्यान्ति च विन्दन्ति ।
आत्मानञ्च नृणां संस्काराणां प्रभावम् तान् स्ववशे करोति । परमीश्वरस्य सर्वधैव
जीवेभ्यो विष्णवे । अस्ति स निष्पमुक्तः ह्रंश-कर्मविपाकाशैश्च अपराभुष्ट ।
अस्ति स पूरुषो निर्विकारश्च । न तस्मै कोऽपि । पूर्णज्ञान स । इच्छामात्रेण
मरुतमपि जगत्प्रवृत्तिं विनोति परिधात्यति नियच्छति च । तदीया इमा
अनन्ता विनिष्टानां जीवात् धृष्ट् कर्तव्ये ।

ईश्वरस्य सिद्धिर्वाच्योक्तिरिति युक्तयो दीयन्ते—

- (अ) वेदोपनिषदादीनामीश्वरतुल्यायित्वान् सिद्धयति यद् ईश्वरोऽस्ति ।
- (भा) पदार्थेषु दृश्यमाना तनुना महत्ता च सूचयति यत् कोऽपि पदार्थो-
परममेवैतादृक् योगोत्पत्त्यनीयान् महतोऽपि महीयान् अस्ति स ईश्वरः स
एव ईश्वरः ।

(इ) पुरय-प्रहृत्यो मध्येण सत्तारस्य सृष्टिर्भवति । हृद्योश्च तयोर्विभेदेण प्रत्यय । तद्वद्वितय नैकमपि तु परम्परं भिन्नम् । न तयो सयोगो वियोगश्च स्वाभावेन सम्भव । अवयवमेवास्ति किमपि एवविध निमित्ताकारण यत् तद् द्वितय शास्त्रिण योजयति वियोजयति च । अष्टष्टानुसारेण किमपि ताव नूनं यत् जीव (पुरयम्) सत्तारयति मोचयति च प्रहृत्या, प्रहृत्या सह निरघ्नानि च । इदं तत्त्वमेव ईश्वर इति नाम्ना शास्त्राण्युच्यमानि । विना ज्ञाप्येग्या प्रकृतिजंगत् न तेन प्रज्ञारेण व्ययस्थापयितुमर्हति यो भवति आत्मोत्पानार्थं मुक्त्यर्थञ्च जीवं (पुरयम्) प्रति दितावह ।

विद्वत्पराणान्तवीश्वरमधिकृत्य मनसिदमप्यस्ति यदीश्वरो न केवल ध्यानार्थ-
मपेक्षयते अपि ॥ महाप्रभुत्वात् सर्वशक्तिमत्त्वात् करुणालुब्धात् शरणागत-
वामलत्वाच्च तस्य, जीवस्य (पुरयस्य) कर्तव्यमाद्य यत् न तं कारण प्रपद्येत
तमनिश्च भजेत् । तदनुकम्पया पुरयस्य पापानि नश्यन्ति तस्य योगमार्गो
भवति सुगम । न उद्धृष्टो भवति । सर्वेषामपि जीवानामेकगतित्वात् प्रकृते
सञ्चालकत्वात् सर्वेषामपि ईश्वरत्वात् त परमेश्वरमष्टादशपुराणसहाभारत-श्रीमद्-
भागवतकर्ता वेदव्यास एव शृणाति—

जन्माधस्य यतोऽन्वयादितरत्थार्थेऽबमिश्र इवराट्
तेने मद्भा इदा य आदिकवये मुयस्ति यत् मूरय ।
तेजोवारिमृदा यथा विनिमयो यत्र त्रिमर्गो मृषा
धात्रा स्वेन सदा निरस्तदुदक सत्यं पर धीमदि ॥

य इवात्मनीष्टं निजमादयार्पित

कश्चिद् विभात ए च तत् निरोहितम् ।

अविद्वदक साध्यभय तदीक्षते

स आत्ममूलोऽवतु मां परात्पर ॥

कामम् आलोचका योग दार्शनिकमिद्वान्तत्वेन पूर्णतया न भावा त रदस्य
बादध्वेन किं बन्धनान्तरदन मन्य-नाम् पर उरनुतो योगस्यात्मसम्बन्धी सिद्धान्तो
होक्तमतात् साधारणान मनोविशानाश्रितरामेव दवीयान् । योगो यो साधनो
निदधानि सा निःसन्दिग्धतया विषयमसिधारामतमस्ति तस्मादद्यतनापण्डितम्
म्यासाप्रतिपादिता साधनां कल्पनामात्रमवगच्छन्ति । ये जना सामारिकाणं

विषयाणां दासाः सन्ति केन प्रकारेण ते योगनिष्ठिं साधनां साधयितुं शमा ।
ने यदि तां मा ग्नां कल्पनां भव्यन्ते तत्राश्रयं न किमपि ।

योगविद्या परमपदप्रदायिनी । सा मानेव सपञ्जीवान् मुषिनोऽवलोकयितु-
मभिलषते । तदीया मिद्वयोऽपि सन्त्यर्लौकिका । भौतिकं विज्ञानं वा मनो-
विज्ञानं यानपि नियमान् प्रनिपादयति न तैः सम तायां भवति संगतिः ।
अतस्तां शास्त्ररी कलेव प्रणिमामि ।

सत्यग्विद् यद् यौगिक आत्म-माष्टाङ्कारः सांख्यदर्शनं नाम सपारं
मुष्टमाधारमथलम्बते । तद्वाशेऽयं यद् आत्मास्ति नित्य शुद्ध चेतनश्च ।
चेद्रेतादृग् विषयागोचर आत्मास्ति तद्देहमपि स्वीकरणीयमस्यैव यद् विषयानु-
भूतिचरान् उपरिष्टादपि वर्तते काप्युत्तुङ्गतरा धरा किञ्च पृतादस्य शक्तयोऽपि
होमन्ते या भौतिकेन्द्रियगम्याः क्षीरपि अनिनेगते । एतस्यात्मिकस्य तत्त्वस्य
रूपेण संसारे श्रयि-महर्षयस्तु विरोकिनश्चन एव परं तज्योनि —सद्भावा
प्लेटो-अरस्तु-रिपमोज्ञा-लाट्टरनीज-बॉट-होम्लप्रभृतयो गुह्यगुह्यरा दार्शनिका
अपि स्वीकृतवन्ति । अद्यपि अत्यात्मनानुसन्धानमिति सिद्ध आधुनिकं
मनस्तत्त्वविस्फेपमस्मा दिशायां जनान् प्रणि पर्याप्तज्ञान-प्रदाने स्वीयमुत्माहं
दर्शयन् । यद् ज्ञेयं मानस-गह्वरध्वान्ते निहितमासीत् तत्र माग्गतं प्रकाशं
पातयन्तो विज्ञाग्रन्थो वीक्षिता भवन्ति । योगदर्शनमभ्यामेवाशायामुपसरत्
मानवग्रन्ति स्वकीयं पथार्यस्वरूपं दर्शयितुमात्ममयमपिपयकान् व्यावहारिकान्
उपायान् प्रस्तवीति । मिद्वान्तनो व्यवहारतश्च योगदर्शनं मास्त्वदर्शनाज्ज्यायो
गरीयश्च । तस्मिन् धेयं व्यायस्कता गरीयस्मता च प्राप्यते तत्र कारणमस्ति
तस्येश्वरनिष्ठं यथार्थानुभूतिशील्वच्च । आभ्यां गुणभ्यां तत् साधकस्य मानसं
नितरामेवावर्जयति किञ्च तन्मनसि स्वविषये श्रद्धाञ्च सञ्चारयति । योगतत्वाव-
गमनाय श्रद्धया भवत्या च तद्ध्ययनं तद्भ्यामत्र पुन पुन अपेक्ष्यते ।

कुमारी कौन्टर आह—

अहं विश्वमिति यद् जना जीवनस्थास्य, यत् पदमन्यं उच्यं
मन्यन्ते ततः पास्तादपि किमपि पदं परिस्फुरति, रदमङ्कल्पमादय ये तदिशि
उपमरिष्यन्ति ते तज्जमाद्य तत्स्वरूपमपि देह्नु शङ्कयन्ति ।

यत्परमपुरगार्थमधिगन्तुं शुनय —

‘आत्मा वा रे द्रष्टव्य श्रोतव्यो भन्तव्यो विदिष्यामित्यथ’ इत्यभिधायोच्चै-

मानवमाह्वयन्ति तदेवावाप्नुमिद् योगदर्शनमपि सद्यद्वदय भवद् विधं
मत्प्रमाकारयति ।

मानवजीवनस्य धर्म लक्ष्यमस्ति हि आत्म-साधारणम् । आत्मनो दर्शनं
न तावत् सम्भव गवन्मानवो योगी न जायते । अत एव तु भगवान् कृष्णोऽ-
र्जुनमुपदिशति—

तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मनोऽधिक् ।

धर्मिण्यश्नाधिको योगी नरमाद् योगी भवार्जुन ॥

योगी एव परा गति लभत इत्यत्र च भगवान् प्राह—

प्रयत्नाद् यतमानस्तु योगी संशुद्धमिन्द्रिय ।

अनेकजन्मसिद्धस्मृतो याति परा गतिम् ॥

अनन्यचेता भवन् सतत यो निरययुक्तो भूत्वा स्मरति परमेश्वर तस्यैव
योगिनो भगवान् भवति मुलम् —

अनन्यचेता सतत यो सा स्मरति निरययुक् ।

तस्याह मुलम् पार्थ निरययुक्त्वय योगिन ॥

प्रतिपद भगवान् कृष्णो योगयुक्तं जीवनं श्रममानो हर्षोद्यमे भवति ।

त आह—

येनैषु यज्ञेषु तपसु चैव क्षान्तेषु यत् पुण्यकृतं प्रदिष्टम् ।

अयेति तमर्पमिदं त्रिदिव्य योगी परं स्थानमुपैति चाद्यम् ॥

नात्र सशयो यदि साग्नतिकोऽथ ससारो योगदर्शनप्रदर्शितं पन्धानमनुया-
यात् तदा स भीतिरानि मुग्धान्यपि भुञ्जान परामेश्वरार्तिं प्रतिनिश्च समराणु
दायनोति । इत्यतः येनोभयमपि भोक्तव्यं भवति येन च स्वास्थ्यं लभ्यते आत्मनो-
रुद्धिर्मनश्च शुध्यति तं योगं कस्माच्च भवने मानव ।

यो मुनिप्रवर पतञ्जलिः ससारोपकाराय योगदर्शनं नाम प्रवाशं व्यात्मनोद्
समर्पितलिखितेन श्लोकेनात्ममनोऽपि नमति पुन पुन —

योगेन चित्तस्य पदेन याथा मलं शरीरस्य च वैद्यकेन ।

योऽपाकरोत् तं प्रवर मुनीनां 'पतञ्जलि' प्राञ्जलिरानतोऽस्मि ॥

(१०)

न्यायदर्शनम्

महर्नीयता—अस्मि भारतायदणनमाहियस्य हि न्यायदर्शनं प्रवशाङ्गमित्र
तस्य ज्ञानमस्तस्य मञ्जुतमाहियस्याध्वनरागं द्रयाना ययथतयावक
भक्तिमुदति । ययपि न्यायदर्शापुत्राङ्गं को नचमगात्रात्रिभिरा य
वविधाय मह न वनन दणनस्य माहान् मन्वन्ध परमन-वोध रिता नु
तत्रापि निवाधमया न मञ्जुति कान्ति विनाममान मानव । नुचयपात्रि
स्याप्रिमनाय न्यायगात्राया निमानतानितगमयच्यत । न्यायगात्रा पाराशराङ्ग
यावन्व कान् वैद्वयमपि नावन्व परिहृतमुह्य मवान्ध भात् । यया हि
निरपेपल धपणेन निमतगनामुपन द्वाय इनतया किमपि च्छुत्तु नावन्त नयैव
न्यायगात्रा तीचगतरना नीयमाना धिपगापि मवान्धपि गात्राङ्गं प्रव द्मनाया
मनवष्ट । शास्त्रमिदं वाधयति यन् कन विप्रिता प्रतिज्ञाद् चरा ययन कन
प्रकारं म निद्राद्या भवति कन च मागम प्रतिपत्तिग न्याय भवति यय
नाया । नात्र मगाया मनागपि यन् न्यायगान रिचगन्त्य मानव मनाजस्य
कृत निनान्नुपायमस्ति न तद् रिता मिद्राचाद विद्राम ह्यास्तुं पयदन्ति
न च रिगन्तु मवान्ध ते ज्ञामान यानुमपि नमन । अयं शास्त्रस्य मु
तमव वैद्वयमुपायवद्व वीयैकस्वगे विपक्षिता गान दनवमभिनमति—
अदाप सवविद्यानुपाय सर्वकमगम् ।

आश्रय सर्वधमागा शश्वदाव्वाधिका मना ॥

नाम—न्यायदर्शनं न्याय प्रतिपादयति । न्यायस्यान्यथा विभिन्नप्रमाणानां
साहाय्येन वस्तुतायस्य पराङ्गम् । उक्तञ्च वा न्यायनन—

‘प्रमाणैर्यपरीक्ष्य न्यायः’ । इदं हि शास्त्रम् ‘आव्वाधिका’ इत्यतद्वाक्ययापि
प्रयत । या विद्या अन्वीक्षया प्रवर्तत मान्वीक्षिकाति कथ्यत । ‘अन्वाद्या’
पदस्यर्थोऽस्ति प्रयत्नागमाश्रितमनुमानमहास्ति प्रयत्नस्य महायतयवगानीभू
तस्य विषयस्य पयालोचना । उक्तञ्च न्यायभाष्य—

“प्रत्यक्षागमाश्रितम् अनुमानं सा अन्वीक्षा जयका प्रयत्नागमाभ्यामादि
नस्य अन्वाद्यम्” ।

अनुमानप्रक्रियाया हेतोर्महत्त्व परमाधिकम् । अत्र शास्त्रमिदं 'हेतुविद्या' इत्यनन्ताम्नापि रथातम् । गूढविषयको विचारो 'वाद' इति गीयते । शास्त्रार्थ-समय वादस्यानुपादेयत्वादेतच्छब्दात् वादविद्या' या 'नर्कविद्या'पि समुदीर्यते । अत्र हि प्रमाणाणां भवति भीमासा तेषां शास्त्रमेतन्प्रमाणज्ञानमभिरुचयेतन्नामापि विमतिः ।

उद्देश्यम्—प्रमाणाभ्यासि-प्रमेयानां विचारण प्रमाणनाञ्च परिवर्त-मुपपादत व्यावर्तनस्य प्रधानमुद्देश्यमस्ति । अग्न्यञ्च तदीय अपेक्ष तदेव, यन्निर्णयं दर्शयन्तरागाम् । तान्निवेदमपि पुंस्त्वनिवर्तनोपायप्रदर्शनपुरस्सरं कं च-मार्गं निदिशति । अत्र तु न सशरीर्यदस्मिन् दर्शने नर्कप्रमाणविज्ञान तथा निरिद्धतया साङ्गृतया च सर्वत्र प्रितत वसते यत् इत्यभिरुच्य मोक्षादिशिष्या गीगता गमिता सन्ति तेन ।

न्यायोपपत्ति —तर्कमन्त्रालय सम्पत्त्या-पेक्षया प्राचीनतमेऽपि काले १५ आयते । धुनय आ-मदर्शनस्य चातुपापात् दर्शयन्ति सेतुपत्तिपूर्वकं तर्कानुक्त मननमप्यन्यतमोपायवेन प्रतिपादितमस्ति । उपनिषद्माहि-यानुशीलनेनापि ज्ञायते यदुपनिषदा युग एव वादस्य साकन्याय तर्कप्रधाना प्रधुरा नियमा सुधीभि साधु स्वज्ञानपथमानीता । राज्ञो जनकस्य सभाया याज्ञवल्क्य-मैत्रेयादीनां तत्त्वसंग्रन्धिभ्याश्चर्चायास्तर्कालसितस्य स्फुटनयैव परिलक्ष्यते । धीमानुष्ठानगतविशेष समाधानु भीमासा तर्कमन्त्रालयभाना विलम्बयत एव । इध विदिम भवति यन्न्यायस्योपत्तिस्तस्मिन्नेवानेहति सज्जाता यो हि काल 'धौतकाल' इत्येतेन नाम्ना सुविदितः । आचार्या बलदेव उपाध्याय इत्यकीये दर्शनेतिहासे लिखति यत् सहिता-नमय द्वे दृष्टौ प्राप्येते—प्रतिभट्टि, तर्कप्र-धाना च दृष्टिः ।

न्यायदर्शनस्याद्यो ग्रन्थ —न्यायदर्शनस्याद्यो ग्रन्थो गौतमस्य न्यायसू-त्रमस्ति । अस्मिन् ग्रन्थे षोडशपदार्थानां प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धा-वयवतर्कनिर्णयवादज्ञरूपविनियोगाद्वैवाचान्यमन्त्रालयजतिनिग्रहस्यान्तानां निरूपण कृतमास्ते । डॉ० यादवी ग्रन्थस्यास्य रचनाकालं तृतीय सत्रक मन्यते । गोपी-नाथकविराजस्य न्यायभाष्ये नाम ग्रन्थमन्त्रालय ज्ञानमिदं जायते यदेव ग्रन्थो विप्रमान्दप्रवृत्तनात् प्राक् षष्ठे शतके प्रणीतोऽभूत् । पण्डितहरप्रसादशास्त्रिगस्तु

नन्विमं कालं द्वितीयं शतकं मन्यन्ते । नूनं ग्रन्थ एष नितान्तप्राचीनः ।
एतन्मते चतुर्थेऽध्याये उल्लिखितो वादस्तु बुद्धोप्यादपि प्राचीनतरः । तस्माद्
गोतमस्याविर्भावश्चेद् विक्रमात् प्राग्बर्निचतुर्थे शतके मनो भवेत् न तान्नीमुचित
भ्यात् ।

प्राचीनन्यायो न्यूनन्यायश्च—न्यायसूत्रस्यानन्तरं तत्र दृष्टो भाष्यग्रन्था
द्विद्विज्ञेयः । यात्स्यायनो न्यायभाष्यम्, उद्योतकरो न्यायवार्तिकः, वाच
स्पतिमिश्रो न्यायवार्तिज्ञानात्पर्यगच्छाम, उद्योतको न्यायवार्तिज्ञानात्पर्यगच्छाम
किञ्च जयन्तो न्यायमन्त्रिं प्राणीयत् । एते ग्रन्था न्यायसूत्रगतान् विचारान्
सविशदं व्याचष्टे किञ्च न्यायसूत्र विहितान् भाष्यान् निरस्त्यन्ति । गोतमस्य
न्यायसूत्र, वात्स्यायनादीनां भाष्यग्रन्था प्राचीनन्याये गण्यन्ते ।

नध्यम्यायस्य प्राग्गमः गङ्गेसाद् भवति । गङ्गेसास्त्वचिन्तामणिग्रन्थश्च ।
नध्यम्याये हि न्यायदर्शनस्य तर्कविज्ञानविषयका विचारा एव सविशदं गृहीता
गन्ति । अत्र कथमिदमुच्यते स्याद् यत् प्राचीनन्यायो यदा भाष्यप्रधानं युग
प्रवर्तयामास तदा नध्यो न्यायः साधनप्रधानं युगमवनतयामास । नध्यम्यायो
नवीनामेव तर्कगौरी नूननामेवावच्छेदकत्वाच्चिदुन्नतविशिष्टा भाषा न्यायदर्शन
सञ्चारयामास । एषा हि नध्यन्यायघाता प्राचीनन्यायघाता मन्दीचकार ।
वैशेषिकदर्शनमुच्यतेऽस्मिन् नध्यम्याये मीहद् दर्शनान्धमूव यदा, दर्शनमिद-
न्नादा न्यायवैशेषिकदर्शनमिद्येतद्वाज्ञा स्याति मेवे ।

आचार्यगङ्गेशानन्तरं शास्त्रेऽस्मिन् सञ्ज्ञानानामाचार्याणां मध्ये विधिविदितपा-
ण्ड्या इमे विपश्चिन्तमा अभूवन्—

१ वचमान उपाध्यायः, २ पञ्चपरमिश्र (जयद्व), ३ धानुर्वेवमार्व-
भौमः, ४ रुपुनायशिरोमणिः, ५ मधुरानाथः, ६ जगदीशभट्टाचार्यः, ७ गदाध-
रभट्टाचार्यः ।

न्यायस्य तर्कप्रधानवस्तुवादिता—अस्मि न्यायदर्शनं तर्कप्रधानो वस्तु
वादः । वस्तुवादो वस्तुवस्तुना सत्ता ज्ञानाग्रिना न मन्यते । तन्मन्त्रिद
यत् वस्तुना सत्ता न मनोऽर्थाणां न च ज्ञानवशागता । सन्ति स्वतन्त्रा । मन-
मिहा भावा मन आश्रित्य सन्तिष्ठन्ते । यावन्मनसा न तेऽनुभूयन्ते न तावत्
तेषां मद्भावाऽपि परिलक्ष्यते । यत् यत् विष्णु पशुप्रभृतयो बाह्या पदार्थास्तु न
मनोऽधिष्ठिताः । चेत् कश्चिज्जन एषा यत् पदार्थानां ज्ञानं न निदधानि तर्हि

तस्यार्थोऽयं न यत् ते वदार्था सत्येव न । वस्तुवादो मन्यते यत् प्रतिपदा
र्यस्य सत्ता आत्मज्ञो ज्ञानस्यापेक्षा न कुरते । विज्ञानवादस्य तु मतमिदम्—
वस्तुन सत्ता ज्ञानाधितास्ति । न तन्मनेन ज्ञानाद् पृथक् क्वापि तेषा सत्त्वमस्ति ।
यथा भावनानां वा विचाराणां सत्ता मनोऽपेक्षते तथैव सामारिकाणि घटूनि
अस्मन्मनो वा ईश्वरमपेक्षन्ते । न्यायदर्शनं सर्वाणि वस्तूनि ज्ञानाधीनानि
वा मनोनिष्ठानीति न मन्यते । तत्त्वमिदं वस्तुवादि । न्यायस्य वस्तुवादोऽनुभव
किञ्च तर्कमवलम्बते । तत्त्वज्ञानमस्ति यत् मोक्षाधिगतितत्त्वज्ञानमवाप्त्यैव भवि-
तु शक्यास्तीति सायं पर तत्त्वज्ञानावाप्ते प्राक् ज्ञान किमिवेतस्यावगमन
मपेक्ष्यते । ज्ञानस्य, ज्ञानाधिगमोपायानां यथार्थार्थज्ञानगतभिन्नतायाश्च
यावद्व्यवहारो न जायते तावच्च तत्त्वज्ञानलाभो भवितुमर्हति । तदीयेषा मान्यता
ज्ञापयति यत् तस्य वस्तुवादो हि पूर्णतया ज्ञानविषयकेषु विचारेषु आत्मानं
प्रतिष्ठापयति । दर्शनस्य प्रमाणविचाराधित्वात् न्यायदर्शनमुद्दिश्य 'न्यायदर्शनं
हि तर्कप्रधानवस्तुवाद' इत्येतत्कथं नितरा युक्तमेव ।

प्रमाण विचार—न्यायस्य तत्त्वविचारो हि प्रमाणविचारमधितिष्ठति ।
येषा साहाय्येन यथार्थज्ञानं लब्धं भवति ते सन्त्युपायाश्चत्वारः । न्यायदर्शनं
तात्तुपायान् 'प्रमाणानि' इति कथयति । प्रमाणानि सन्तीमानि चत्वारि—प्रत्यक्षम्,
अनुमानम्, उपमानम्, शब्दः । यज्ज्ञानं लभ्यते एतानि प्रमाणान्यवलम्ब्य
तज्ज्ञानं प्रथमं ज्ञेयं वर्तते किञ्च तदीया भेदाश्च ज्ञातव्याः सन्ति, यथार्थज्ञानं किं
किञ्च अवधार्य ज्ञानमियत्तदपि यदि तस्य विद्यते ।

वस्तुवस्तुविशिष्टं हि ज्ञानं किंवा बुद्धिरित्युच्यते । यथा दीपकस्य प्रकाश
स्वसन्निधी स्थितं पदार्थं प्रकाशयति तथैव ज्ञानं (बुद्धिः) सर्वान् अपि अर्थान्
अभिप्यतकि । ज्ञानाधिष्ठानम् आत्मा भवति अत एव स प्रकाशः (ज्ञानम्)
आत्माश्रय इत्युक्तः । उक्तञ्च—“अज्ञानान्धकारातिरक्कारकं रक्तसकलपदार्थस्यार्थं
प्रकाशकं प्रदीप इव दृश्यमान आत्माद्यज्ञो यः प्रकाशः सा बुद्धिः” । ज्ञानं
भवति बहुविधम् । प्रथमं हि प्रमाऽप्रमाभेदेन तद् द्विविधम् । यथार्थज्ञानं
'प्रमा' इत्युच्यते । प्रमापि भवति चतुर्विधा प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दभेदेन ।
अवधार्यज्ञानम् 'अप्रमा' इत्युच्यते । अप्रमापि चतुर्विधा—समाध-विपर्यय-
तर्कविधया । तत्र द्वि—

‘ज्ञानविरयं ज्ञानं स्मृतिः’

‘अतिश्रयामकं च मशाय’

‘त्रिपर्यये’ मित्याज्ञानमन्तुद्रूपप्रतिष्ठम्’

‘अविज्ञाततत्त्वञ्चैव कश्चोपपत्तिस्तत्त्वज्ञानार्थमूहस्तर्क’ इति कथ्यते ।

यद्यप्यज्ञानप्रत्येयानि साधनानि सन्ति चत्वारि प्रत्यक्षानुमानोपनानरूढं मद्भवति तेषु प्रत्यक्षं साधनं (प्रमाणम्) इन्द्रिय-सन्निकर्षणं वस्तुमिष्यन्ति । पक्षलग्नमभिहितं लक्षणायां प्राहुः—‘मायाकारिप्रमाकरणं प्रत्यक्षम्’ अन्यत्र कापि ‘इन्द्रियसन्निकर्षणं ज्ञानं प्रत्यक्षम्’ इत्युच्यते ।

केचान्न विदुषा कथनमिदम्—इन्द्रिय-सहाय्यमन्तरेणापि प्रत्यक्षं भवितुं शक्नोति । ईश्वर इन्द्रियरहितोऽपि सर्वेषां विषयाणां ज्ञानं प्रत्यक्षमवा करोति । सुखदुःखादिभिराज्ञा प्रत्यक्षमिन्द्रिय-स्पर्शं त्रिनैव सम्भवति तस्मात् प्रत्यक्षं ज्ञानार्थं सर्वत्रेन्द्रिय-स्पर्शो न भवत्यपचितः । नेन ‘मायात् प्रतीतिः’ इत्यतएव प्रत्यक्षस्य सामान्य लक्षणं वक्तुं शक्यम् । कस्यापि वस्तुना प्रत्यक्षं ज्ञानं तदा सम्भवति यदा तस्य मायाकारो भवति । अतः इदमपि कथयितुं शक्यं, यद्, यदा, तद् वस्तुना ज्ञानं पुरतनानुभवमनुमानं वा विना भवति तदा प्रत्यक्षं ज्ञानं भवति ।

प्रत्यक्षं साधारण्येन द्विविधं निर्विकल्पकं सन्निकल्पकम् । येन कस्यापि वस्तुना ज्ञानमात्रं ज्ञापने न च तन्नाम साधारणज्ञानं भवति तदस्ति निर्विकल्पकं ज्ञानम् । येन च वस्तुना नाम जात्यादेरपि ज्ञानं भवति तदस्ति सन्निकल्पकं ज्ञानम् । विस्मयविशेषमाश्रितज्ञानस्य स्वीकरणं मायाद्वेषाकरणा निर्विकल्पकं ज्ञानं न स्वीकरोति । ज्ञानस्वीकरणाय वाच्यं शब्दा निर्विकल्पकत्वेनाहीकुर्वन्ति । सामानिकं कुनारित्वम् उभयमपि उररि करोति ।

न्यायदर्शने प्रत्यक्षं बहुधा विचारितम् । तत्रेदमप्युक्तम्—प्रत्यक्षं लौकिका-लौकिकभेदेन द्विविधम् । लौकिकञ्च बाह्यनयमभेदेन द्विविधम् । बाह्यं पञ्च ज्ञानेन्द्रियैः किञ्च मानसं मनसा ज्ञाप्यते अतः लौकिकं पञ्चविधं भवति । अलौकिकञ्च त्रिविधम्—१. व्याप्त्यलक्षणम्, २. हृदयलक्षणम्, ३. योग्यम् । वेदान्तिनो विद्वान् सामान्यप्रत्यक्षं ज्ञानलक्षणं निराकुर्वन्तो योग्यमेव मन्द-यन्ति । सामान्यलक्षणलौकिकं प्रत्यक्षमिन्द्रियस्पर्शविना केवलं सामान्यज्ञानेन ज्ञाप्यते । यत्र किमप्यिन्द्रियमिन्द्रियान्तरप्रकाशं विषयं ग्राहयति तदा ज्ञानलक्षण-

लौकिक प्रत्यक्ष भवति । योगजन्तु योगिन एव कुर्वन्ति अतस्तद्योगनमिति कथ्यते । विचारवान् प्रत्यभिज्ञामपि ज्ञानस्य भेदविशेष मन्यन्ते । तत्तेदन्ता गहिनी प्रतीति 'प्रत्यभिज्ञे' इति कथ्यते ।

प्रत्यक्षज्ञानप्रयोननेनापेक्षित इन्द्रियार्थयो सन्निकर्षं षड्विध उक्त—
१ सयोग, २ सयुक्तममवाय ३ सयुक्तसमवतसमवाय, ४ ममवाय,
५ ममवेतममवाय, ६ विशेषणविशेष्यभाव ।

कस्यचन वस्तुनोऽभवन तद्वस्तुनोऽभाव इति कथ्यते । यन्नेन्द्रियेण यद् वस्तुन प्रत्यक्ष भवति तेनैवेन्द्रियेण तद्वस्तुनोऽभावस्यापि प्रत्यक्ष भवति । घटस्य प्रत्यक्षज्ञेयत्वा भवति तदा घटाभावस्यापि प्रत्यक्ष चक्षुषेव सम्पद्येत । पुस्तक-पुस्तकाभावयो पुस्तक भावद्वयमस्ति पुस्तकाभावश्चाभावरूपपदार्थो ऽस्ति । अत्रोभयत्र षड्विधा सन्निकर्षा न भवितुं शक्नुवन्ति, अतएव तर्कशास्त्रे 'अभावस्य' प्रत्यक्षज्ञानाय विशेषणविशेष्यभावो नाम षड् सन्निकर्ष-सम्बन्ध स्वीकृतः ।

अत्र मीमांसकानां कथनमेतत्—"सम्बन्धो भवत्येकः, उभयाधिनः, सम्बन्धिभ्यो भिन्नः । नैतद् वैशिष्ट्य विशेषणविशेष्यभावे सल्लभ्यते अतो न विशेषण-विशेष्यभाव सम्बन्धः । तस्मादभावस्य हेतो 'रनुपलब्धि' वा 'अभाव' इत्येतत् पञ्चम प्रमाण स्वीकर्तव्यम्" ।

तर्कशास्त्रे व्यावहारिकताया प्राधान्यमङ्गीकृत्य प्रत्यक्षप्रमाणेनैवाभावस्यापि प्रत्यक्ष ज्ञान स्वीकृतम् । न च अभावाख्यस्य पञ्चमस्य प्रमाणस्याङ्गीकरणत्वम-पेक्षितम् ।

अनुमानम्—प्रत्यक्षप्रमाणेन ज्ञातीकृतेन केन चन लिङ्गेन अर्थस्यावगमना-नन्तर बोद्धा यद् ज्ञानमरनुते तदेव 'अनुमानम्' इति कथ्यते । उक्तञ्च वारस्या धनेन 'मित्रेण लिङ्गेन अर्थस्य अनु पञ्चाग्मानमनुमानम्' । अनुमानशब्दस्यो-पयुक्त्या श्रुत्यया वस्तुतोऽनुमानप्रमाणस्य कलम्-अनुमिति ज्ञायते । अनु-मानप्रमाणस्य तु लक्षणमेतत्—"लिङ्गपरामर्शोऽनुमानम्" । लिङ्गं तद् भवति यद् व्याप्तिबलेनार्थं गमयति । उक्तञ्च 'व्याप्तिबलेन अर्थगमक लिङ्गम्' । 'यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्राग्नि, रित्यवविध' साहचर्यनियमो 'व्याप्ति' रित्युच्यते । उक्तञ्च 'साहचर्यनियमो व्याप्ति' । अस्वयत्र पर्वते वह्निना व्याप्तो धूम इत्येत दात्मक द्वितीय लिङ्गस्य ज्ञान 'परामर्श' इत्युच्यते । किंवा व्याप्तिविशिष्टपक्ष

धर्मताज्ञानं 'परामर्श' इत्यभिधीयते । एतेन विवेचनेन निम्नप्रामा-
द्यम्बु देन हि ज्ञानेन लिङ्गेन ज्ञानपथेऽवतार्यते तत्र 'अनुमानम्' इत्यत्र प्रमा-
नमिति वेद्यम् ।

अनुमानं त्रिविधं—१ पूर्ववत्, २ शेषवत्, ३ सामान्यनोदयम् ।
पूर्ववत्—कारणान् कारणं अनुमानम् । यथा—वृष्टिर्भवन्नेत्यत्र मत्रणवान् ।
शेषवत्—कारणं दृष्ट्वा कारणस्यानुमानम् । यथा—वृष्टिर्जाता नद्या वर्तितव-
तीति वान् । सामान्यतो दृष्टम्—देन परोक्षराम्बुतो हि सामान्यतया ज्ञानं भवति ।
यथा—आश्रयवद्वा मन्त्रगीवन्तोऽप्युद्भूतवृक्षयोर्दृग्गमनप्रतिश्रवणम् ।

प्रयोचनाशारेणानुमानस्य परार्थानुमानपरार्थानुमानभेदेन द्विविधं वस्तुतो-
क्यते । स्वमस्तव-तिरामाय म्रियमानानुमानं स्वार्थानुमानं किञ्च परार्थानुमानं च तत्रापि
विधीयमानमनुमानं परार्थानुमानमिति कथ्यते । १३ इत्यत्रानुमानेन स्वार्थ-
ानुमानं परार्थानुमानं च परार्थानुमानं प्रयुज्यते इत्यत्र इत्युक्तं । स्वार्थानु-
मानस्य हेतुं लिङ्गं दृष्ट्वा साध्यं निर्द्धार्यते । परार्थानुमाने तु प्रतिज्ञातेन प्र-
त्यक्षेण निगमनादप्युद्भवावयवतया प्रयोगो विधीयते ।

तृतीया नैयायिना अनुमानस्य प्रभेदान् एव मन्यन्ते—

१. केवलान्वयि, २. केवलान्वयिगिक, ३. अन्वयिगिके ।

अन्वयस्यार्थो भवति—१। हृष्येति । अनिरेकस्य च 'अविनाश' इ-
ति 'यत्र घनस्त्वग्निगित्यन्वयस्य स्वरूपं किञ्च 'यत्रग्निर्न तत्र' इत्येव न'
(इदं न तर्हि इदमिति न) इत्येव न अनिरेकस्य स्वरूपं भवति ।

अनुमानं हेतुमिदं भवति । यदि हेतु शुद्धो भवति तदानुमानमपि भवति
शुद्धम् । अन्यथा तद् भवति दूषितम् । अशुद्धो हेतुर्हेत्वानाम् इत्युच्यते ।
हेतोः शुद्धं तत्र पक्षवृत्तिश्च मरद्वृत्तिश्च विपक्षवृत्तिश्चैवाधिनविरतश्चैव
च अमप्रतिपक्षश्चैव भवति । यो हेतुर्नास्ति पक्षवृत्तिर्वादिर्वादिष्यकान् एव
'हेत्वानाम्' इत्यनेन नाम्ना न्यपदिश्यते ।

अभिद्वि-विन्द्वनैकान्मिदवाधितविपक्षप्रतिपक्षभेदेन हेत्वानामस्य पक्षवि-
धेयं न्यायदर्शनममनति ।

उपमानम्—न्यायदर्शने उपमानं तृतीयप्रमाणत्वेन मनम् । इति तद्वृत्तिः
उपमानमेवं परिभाषते—

“प्रसिद्धवस्तुसाधर्म्यादप्रमिदस्य साधनम् ।

उपमान समाख्यात यथा गौर्गवयस्तथा ॥”

गवादिप्रसिद्धवस्तुन साधर्म्यात् गवयाद्यप्रसिद्धवस्तुविषयक यद् ज्ञान भवति
एवम् तद् ‘उपमिति’ इति कथ्यते । उपमिते साधन यत् तदेव उपमानम् । उपमान-
मधिष्ठाय दार्शनिकेषु घोरो विवादः । दिङ्नागाचार्य उपमान प्रत्यक्षाभिन्न मन्यते ।
वैशेषिकास्तदन्तर्भावमनुमाने विदधति । सात्य चकि यदुपमानमागमाम्तर्भा-
वाच्च प्रमाणान्तरम् । सिद्धान्तमुक्तावलीकारो विश्वनाथ प्राह—उपमाने प्रत्यक्षा-
नुमानशब्दानामशो भवति । प्रथमं चादेन गोगवययोर्मध्ये विद्यमान सादर्य
ज्ञायते तत् प्रत्यक्षेण गोसदृशपिण्डस्य साक्षात्कारो जायते ततश्चानुमानेन तस्य
गवयत्व सूच्यते । नैयायिकास्तु उपमान पृथगेव प्रमाण स्वीकुर्वन्ति । ते वदन्ति—
प्रत्यक्षेण गोसदृशपिण्डस्य प्रतीतिर्भवति गवयस्य न, नात्रानुमानमपि अनुमान
ग्रन्थसूचक भवति । गवयस्तु न पुरा कदापि प्रत्यक्षता गत । गो-गवययोर्मध्ये
व्याप्तिसम्बन्धस्य चादृष्टत्वाच्च मानुमान सङ्गच्छते । शब्दव्याप्युपमिते कार-
णत्वं न सिद्ध्यति तस्य सादर्यवभाषज्ञान- (गो-गवयादिस्थले)-कारित्वाच्च च
पिण्डविशेषवाचकत्वात् । अत उपमान स्वतन्त्र प्रमाणम् । उपमानस्य महत्त्वं
मुपपादयन् भाष्यकारो वात्स्यायन प्राह—“यथा मुद्गस्तथा मुद्गपर्णी यथा
भापस्तथा भापपर्णी इत्युपमाने प्रयुक्त उपमानात् सज्ञानक्षिप्तमन्वय प्रतिपाद्यमान
स्तामोपरी भैषज्याय हरति” ।

शब्द —न्यायदर्शनाभिमतेषु प्रमाणेषु शब्दो ह्यन्वय प्रमाणम् । न्यायसूत्रेऽ
भिहितम्—‘आप्तोपदेश शब्दः’ । वस्तुनो यथार्थरूपवेत्ता ‘आप्त’ इति कथ्यते ।
लौकिकवैदिकत्वेन शब्दो द्विविधः । लौकिकानामाप्तपुराणं वाच्य ‘लौकिकशब्दः’
किञ्च श्रौत वाच्य ‘वैदिकशब्दः’ इति कथ्यते । वाच्य पदसमूहो भवति । यद्
स्वबोधाय शक्यमेवेति । न्यायविद् शक्तिं द्विविधां मन्यन्ते । ते च एतं अभिधा
रुचना च । सङ्केतप्रहमधिकृत्य दार्शनिकेषु मतभेदो दृश्यते । प्रायो नैयायिका
ईश्वरेन्द्राम्—इदं पदमिममर्थं बोधयत-सङ्केतत्वेनाभ्युपगच्छन्ति । अस्याः पुरः
स्थापीष्टाः सङ्केतत्वेनाङ्गीकुर्वन्ति । वस्तुतस्तु न्यायो जाति-व्यवस्थाकृतीरितरोऽ
प्येता सङ्केतत्वेन स्वीकुर्वाणो वाच्यार्थबोधाय आकाङ्क्षा बोध्यताम्स्तीरयेच्छते ।

वेदमुत्तरिय नैयायिका मीमांसकाश्च सविस्तरं विचारान् प्रकटीकुर्वाणा
प्राप्यन्ते । परं ह्यथोरपि दार्शनिकयोर्विचारा न मन्यन्मिच्छा । नैयायिका वेदस्य

पौरुषेणैव मन्यन्ते । ते मन्तीश्वरादिन । मीमांसका वेदव्यापैरुत्तेभ्यं प्रतिप-
दयन्ति । ते नेधरमत्ताया अहघते । जयन्तमष्टो वेदस्य पौरुषेणैवमन्तनायानि-
तरा मकला युक्तीरपन्यस्यन् हन्यन्ते । मीमांसा यथा वेदनिष मन्वते तदा
न्यायमनमन्यस्य वेदः । स आह वेदस्य कार्यत्वात् तस्य नित्यत्वं नोपपद्यते पर
तस्यानित्यत्वं जगदवधारणाननित्यवन्निव न । बौद्धा जैनाश्च दार्शनिका वेदेष्व
मेकवेषालुभादयमन साप्यन्ते । न्यायो मीमांसा च तस्मिन् क्लृप्ततया निराकु-
रन् । यद्यपि बौद्धा जैनाश्च वेद-ब्रह्मागरे न मन्यन्ते पर ते तस्मिन्वरय प्रमा-
त्वेनाभ्युपगच्छन्ति ।

कार्य-कारणमिदाम्—‘अनन्ययामिदुनियतपूर्वमविवक्ष करणव’ किञ्च
‘अनन्ययामिदुनियतपश्चाद्वित्त्वं कार्यत्वमि’त्येवञ्च कारणकार्ययोर्लङ्गमाज्ञानं
न्यायसाधने । कार्य-कारणमन्यन्धविमर्शन दर्शनरत्नस्य मरुतीय कार्य मनसः ।
मिदाम्नराग्य मगनिर्हि एतेन कार्यकारणमन्यन्धेन निरपघने तस्मात् कार्य-कार-
णमन्यन्धो हि महर्षयो मनः । कार्यकारणमन्यन्धो भवति चतुर्विधः—‘अमत्त
सत उत्पत्ति’ इति बौद्धा, ‘मत्त-मदुत्पत्ति’ इति सारथराशिः—‘सकार्यता
दिन’, ‘मत्त’—‘सकार्यस्योत्पत्ति’ इति विवर्तवादिभ्यं वेदन्तिनोऽप्येव ‘सत
उत्पत्ते प्राक् अमकार्योत्पत्ति’मन्वन्तीति न्यायदर्शिन आरम्भतादिन आरम्भने ।
न्यायदर्शनरूपेण कारणे कार्यस्य सत्तात्पत्तिर प्राग न विद्यते । अत्र तत्कथन
मिदम्—‘कारणवामगदा उपयोगात् कृत्तिकाया घन्नामकामूनपूर्वस्य नवस्य
पदार्थस्योत्पत्तिर्भवति’ । नैयायिकमतेन कार्यमुत्पादनकारणवेकान्ततो मिदम् ।
यस्मात् सूत्रमुदाहरात् पठे जायते तामूत्रमेव न पठेयति । पठे मूत्राद्विघ्न-
पक्षार्थं । कार्य कारणव्यापारात् प्राक् कारणे न मन्विष्टे । एव मिदाम्न ‘अर-
म्भवादी’ या ‘अमकार्यवाद’ इति कथ्यते ।

कारणं समवायि असमवायि निमित्तभेदात् त्रिविधम् । यत् समवेतं कार्यमुत्पद्यते
तत्समवायिकारणम् । यथा पट इति तन्नु । याममवायिकारणस्य सममवच्छेद सा-
मर्थ्यं तद् असमवायिकारणम् । यथा पट इति तन्नुस्ययोग । यच्च समवायिकारणं
न च असमवायिकारणं परमस्ति कारण तद्विभिन्नकारणं भवति । यथा पटं प्रति
वेमादिकम् । असमवायिकारणं नैयायिकाना स्वकीयोदाहरणास्ति । अत्रेदे ज्ञेय यद्
द्रव्यं समवायिकारणं किञ्च गुणं क्रिया च ‘असमवायिकारण’ भवति । निमित्त-
कारण कार्यमुत्पाद्य पृथग् भवति ।

न्यायतत्त्वविचारे.—न्यायमूत्रे प्रमेयस्य द्वादशविधं दर्शितम् । तद्वि-
 श्वम्—१. आत्मा, २ शरीरम्, ३ इन्द्रियाणि, ४ जर्घ, ५ बुद्धि, ६ मन,
 ७ प्रवृत्ति, ८ दोष, ९ पुनर्जन्म, १० फलम्, ११ दुःखम्, १२ अपवर्ग ।

सुव्यवर्धमेतेषां ज्ञानमपेक्षितमत एते 'प्रमेया' इति वक्ष्यन्ते । मनुष्य प्रयोजन-
 दृष्टान्तं विद्वान्ता वयवतर्कनिर्णयार्थपरवित्तगृहाहोवाभासचकुरजातिनिग्रहादये-
 तानि सन्नयन्यानि तत्त्वानि । द्रव्य गुण कर्म-सामान्य विशेष समवायाभावाश्च
 सप्त प्रमेयेष्वन्तर्भवन्ति । इमंश्चि प्रमेया मता इति भावः । सर्वे प्रमेया न जड-
 जगति वसन्ति । भौतिकानि द्रव्याणि तत्सम्बन्धिनो विषयाश्च तत्र वसन्ति ।
 नात्मा, ज्ञान, मन इत्येतानि न सन्ति भौतिकानि । न च कालो दिक् च ।
 आकाशमस्वेकापरिणामि भूतम् । जडजगदिवं भूत- (पृथिव्यप्तेजोवायु) निर्मि-
 तम् । इमानि चत्वार्यपि तत्त्वानि परमाणुवृत्तानि । परमाणव मन्ति नित्या
 अपरिणामिनश्च । जायते दिक्कालान्त निरवयवमनन्तरं च मतम् । पर तत्र न
 परमाणुन्यता । विमुखं तेन वक्ष्यम् । परमाणुसंयोगेन निर्मितमपवस्तुपातम्,
 तद्गतगुणा, तदीय पारस्परिकमङ्गलं, जीव, शरीरम्, इन्द्रियाणि, तद् द्वायेण
 ज्ञेयप्रस्तुताश्च गुणा—इत्येतानि सर्वाण्यपि जडजगदुत्पत्तयानि सन्ति । आकाश
 कालदिक्श्च तथा तदीयविभिन्नरूपान्तराण्यपि जडजगद्गतानि मतानि ।

जीवात्मा मोक्षश्च—न्यायवैशेषिकमतेन आत्मा ईदृशः पदार्थोऽस्ति यत्र
 बुद्धिः, ज्ञान, सुख, दुःख, राग, द्वेषः, इच्छा, कृतिः, प्रयत्नश्च वर्तन्ते । न सन्तीमे
 गुणा जडजगति । प्रतिहारोऽस्ति भिन्नभिन्न आत्मा । तद्गुणानुभवानां
 सर्वेषां पार्थक्यात् । आत्मा विभुरविनाशी नित्यश्चास्ति । अस्ति च जीवात्मा
 स्वप्नः । अत्र दर्शनान्तराणां वैमल्यं दृश्यते । चाक्षेपदर्शनं चैतन्यविशिष्टं हारो-
 मात्मेति मन्यते, बीजदर्शनं मानसिकानुभवानां विभिन्नप्रवृत्तीनाञ्च सघाताद्
 मिष्टो न कश्चिदगमेति प्रवीति । अद्वैतवेदान्तस्याभिधानमेतद् यदात्मन्येक
 एव । स नित्यः स्वप्रकाशचैतन्यम् । न स ज्ञाता न च ज्ञेयः । न च अहमेव ।
 विशिष्टाद्वैतमतेनात्मा ज केवलं चैतन्यमस्ति च स ज्ञाता । अतः स 'अहम्' इति
 वस्तु शक्यम् ।

न न्यायवैशेषिकमतेन शरीरम्, इन्द्रियाणि वा, मनोविज्ञानप्रवाहो वा
 आत्मा । तन्मतेन तु शुद्धं चैतन्यं नाम न किमपि वस्तुवेदादयः पञ्च स्यात्
 केनापि ज्ञात्रा केनापि च ज्ञेयेन सार्धं सम्बद्धम् । चैतन्यं हि आद्यवज्रप्रापेक्षि ।

तन्मात्रास्यात्मा शुद्धं चैतन्यम् । आमास्त्येक द्रव्यम् । तस्य च द्रव्यरूपति-
गुणैतन्यम् । नाम्यात्मा ज्ञानम् अपि नु मोऽस्ति ज्ञाना । अस्ति स अदृष्टा-
राश्रय इति भोक्त । यद्यपि ज्ञान वा चैतन्यमात्मनो गुणत्वेन वर्तते परं न तौ
गुणत्वमन-स्वरूपद्रव्यत्वेन मनौ स्त । आत्मनि चैतन्यस्य मन्त्रात्मनैव
मन्त्रायते यदा तस्य मनसा सह, मनस इन्द्रिये पर, इन्द्रियाग्रे यावत्तन्मभिध
सह भवति संयोगः । एतद्विधमयोगाभावे नात्मनि चैतन्यस्येव सम्भवः ।

मोक्ष — नैयायिका दुःखस्यात्यन्तिरां निवृत्तिं मोक्षं मन्थ्यते । 'दुःखानि
हि दुःखविनिर्मुक्त्याकानि' इति उच्यते ते तथाहि—दार्ढ्यम्, इन्द्रियाणि,
पञ्चिण्या, पञ्चबुद्धयः, सुखं दुःखञ्च गौणमुत्पत्त्यभेदान् । एतेभ्यः पूर्णतया मुक्त्या
प्राप्ताया नयां मोक्ष (परमार्थ) एव्यते । नत आत्मनो दुःखानामेव न
मुक्त्यामपि समाप्तिर्भवति । न ततः कीदृश्यादृष्टमतिरसिष्यते । मुक्त आत्मा
सुख दुःखेभ्यः परम्परा नवत एकात्मनोऽचेतन सत्त्वयते । एव च मोक्ष अत्र-
मनन-निदिध्यासनोपायात्स्वत्वेन प्राप्यो जायते । नैयायिकानामपरमार्थं यदि
मुक्तरहितमनदा वेदान्तिनां स मुक्तरां ।

ईश्वरः—न्यायदर्शनमीश्वरवादि अस्ति । न्यायसूत्रकर्ता गौतमो मूने इदं
ईश्वरो पीयूषमनुत्पन्नं जगत् सृजति । जगत् वादत्तं कर्माचरति स कर्मानुष्ट-
मेव फलमपि प्रददाति । सृष्टि प्रलयश्च तद्विस्तृतीयः । स गृह्यते सत्त्वं न ह-
रोऽपि नु नि यपरमशु दिव गत्यासन्नमन आत्मनिष्ठं स्वयति । स च समस्त
निमित्तकारण न बोधाज्ञानकारणमपि । तस्य सन्ति परमाणु—अस्ति च, सर्वं,
यत्नः, श्री, ज्ञानम्, वैराग्यम् । स सर्वज्ञोऽस्ति । सर्वं दृष्टं दृष्टं दृष्टं दृष्टं
तन्मन्त्रानामपराधजन एतदुच्यते ।

प्रत्यक्षः आत्मनि केचन ईश्वरो जगत् उद्वेगनादा केचन परमेश्वर एव न,
उपादानादा अत्रापि वर्तते । नैयायिका नान्तीय इति न स उद्वेगनादा
केवलं संयोगोऽस्ति ।

उपसंहृति—न्यायदर्शनस्य दार्ढ्यं वा शिवेत्यात्मकवर्द्धनिर्गमं प्रसङ्ग-
रूपमस्ति । नान्तीयदर्शनस्यास्ति मेवमर्थं न्यायदर्शनस्यास्ति अस्ति । समाप्तं
स्ति । अस्या मन्त्रात्मनः विषय तदपि सत्त्वं उद्वेगनादा मेव प्रयोगो नु
दोषान्मन्त्रादपि कुर्वन्ति एवमर्थे । हेत्वाभावात् न सत्त्वं विषयं समुदायं
नदं अनुमत्तं सर्वेष्वपि देवनिर्मुक्तं कुर्वन् प्रभवते । गौतमसूत्रविचारोपरि च

विधा परमर्मभेदे स्वममयमयापयदिति यद् व्याघातहेमचन्द्र आह तत्र न्याय-
मञ्जरी उत्तरनि—

दुर्निश्चितकृतकालशेषवाच्यलितानना ।

शक्या किमन्यथा जेतुं वितण्डाष्टोपपण्डिता ।

गतानुगतिको ढोकं कुमार्गं तप्यतारित ।

मागादितिरद्वैतादीनि ग्राह्य कारणिको मुनिः ॥

न्यायदर्शनस्य बहुतत्त्वज्ञादिवाद् बिभ्रान्सस्तदीय तत्त्वज्ञान नाधिकं सन्तोष-
जनकं मन्यन्ते । त इदमपि यदस्ति यन्न्यायदर्शनमोक्षर जगतो निमित्तकारणं
ह्रीं हृत्स्य वस्तुतस्तस्मिन् मानवीयभावगतदौर्बल्यानि सन्निवेशयति । य ईश्वर
उपादानापेक्षी न केन प्रकारेण सर्वव्याप्तिमान् परमस्वतन्त्र इति शक्तुं शक्योऽस्ति ।
आत्मा न स्वभावनश्वेतन दृश्येनदपि कथम तदीय न युक्तिमहम् । एवमेव
मुक्त्यामात्मनश्चेतनादीनस्य किञ्च मुक्तिः सुखशून्यास्तीति यस्तदीयः सिद्धान्त
सौम्ये नादरास्पदम् । अस्तु नावत् ।

मानव-जीवनप्रति न्यायदर्शनस्य तद्विध ईश्वरवादी वस्तुतः सिद्धाप्रदः
ज्ञान्यापायकश्च । तस्य सर्वमैव न्यायहारिकत्वाद् मानवजीवन मया तदुपकरोति
न तथा दर्शनान्तराण्युपकर्तुं प्रभवति ।

मीमांसा

‘मीमांसा’ इत्येतन्नामकं दर्शनं वैदिकविधि-निषेधात्मकवाक्यानामर्थविशोधन-प्रयोजनेन विरोधिवारययोर्मध्ये संगतिप्रदर्शननिमित्तेन च न्याय्याप्रगर्ही निर-धारयत् कर्मकाण्डविषयकमिद्वान् विविधाभियुक्तिभिः प्रतिपादयत् कर्मकाण्डं परिपुञ्जति ।

‘मीमांसा’ इत्येतत्परं जिज्ञासायैवमानघातो ‘मानेर्जिज्ञासायाम्’ इत्येतेन वार्तिकेन निष्पद्यते । यदमिदं मामान्यतस्तु तत्रैव दर्शनं बोधयति यत्र यथादि-कर्ममन्त्रविधिनो विचारा विराजन्ते परं संस्कृतशब्दे कर्मकाण्डपरकं दर्शनं ‘पूर्व-मीमांसा’ किञ्च ज्ञानकाण्डपरकं दर्शनम्, ‘उत्तरमीमांसा’ इति प्रोच्यते । दर्श-नभ्याम्प्राचीनतरं नाम ‘न्याय’ इत्येतदस्ति । न्यायकशिका-न्यायमाठा-विष्णुरादिप्रख्यानामेतद्दर्शनविषयकाणां नामान्येतत् तथ्यमेव प्रकटीकुर्वन्ति यत् पुरातनः काले दर्शनमिदं न्याय इत्येतेन नामधेयेन व्यपदिशति स्म ।

महर्षिर्ब्रह्मिनिर्द्वन्द्वमिदं प्रतिपाद्य । परम् इतिहासकाराणां मतमिदं यजु-मितिनांस्य दर्शनस्य प्रवर्तकः । तत् प्रागपि आग्नेय-आरमरप्य-काणा-दिनिप्रवृत्तयः कतिपय आचार्या अवनिपत । किन्वेषामाचार्याणां सूत्राणि न प्राप्यन्ते । एषावर्षेभ्यो निरुक्ते मीमांसादर्शने आचार्य उपवर्षः श्रुतीर्लिखेत् । तथैव मीमांसायाः प्राचीनो वृत्तिकार इत्येतद् विदुषा कथनमस्ति । शाक-रवामिनो मीमांसादर्शने हि परमविष्णुं प्रामाणिकञ्च भाष्यं वर्तते । तद्भाष्यं विदुषाणिरप्येकलं भाष्यं विद्यते । दर्शनभ्यास्य प्रकाण्डपण्डित आचार्यकुमा-रिलभट्टः शाकरभाष्ये रत्नोक्तवार्तिक-नन्त्रवार्तिक-दुष्टीकृत्येनैवामकान् ग्रीन् वृत्ति-ग्रन्थान् अवग्रन्थत् । यद्यप्यस्मिन् दर्शने बह्वर्तीकाकारा अनूयन् परं तेषु कुमारिलभट्टः प्रभ-करगुरुश्च सुखी स्तः । इमौ ताशचार्या बभूवतु यावद-स्य मीमांसाकारा जगति साष्टमग्रदायः प्रानाकरमग्रदायश्च प्रावर्तताम् । मीमांसावैत्रे मुरारिमिश्रस्यापि नाम तृतीयमग्रदायप्रवर्तकत्वं प्रथितमस्ति । मुरारिमिश्रस्य ग्रन्थो न साम्प्रतमवाप्यते । यज्ञेश उपाध्यायो वर्धमानोपाध्या-यश्च स्वग्रन्थेषु तन्मनमुत्तिष्ठन्ती प्राप्येते ।

वैदिककर्मकाण्डस्य सामान्यतो मुखा मिद्वान्ता इमे—

१ आत्मा अग्नि, स न नश्यति, स स्वर्गे कर्मफलानि भुनक्ति ।

२ अस्त्येका एतादृशी शक्तियां कर्मणा फलानि रक्षति ।

३ वदा, यान् कर्मकाण्डं श्रयति, सन् यश्चान्ता ।

४ जगत् सत्यमस्ति, न च जीवनं कर्म च रक्षणमात्रम् ।

मीमांसा स्वकर्मकाण्डमन्विता मिद्वान्तान् बोधयन्ती 'समांशोऽनस्य आत्मा च नास्ति' इत्येवमर्थं बोद्धुं मनश्चिच्छ "याश्चोपनिषद् स्वर्गं एव मनुष्यस्य लक्ष्यं यद्वा एव च सर्वोत्तमकर्म" इत्यत्र न श्रूयते ताश्च प्रयासयति । सा वेदानां प्रामाण्यस्य साधनाय सत्यमिच्छादमागादिकं सविद्वद् विविचनं ज्ञानञ्च नितात्मनोऽसूक्ष्मतया गम्भीरतया च विचिन्तयति । तदायं प्रमाणविचारस्तु मनाःतरंगं, किं बहुना वदन्तेनापि सक्रियते ।

प्रमाणविचार — अज्ञानस्यार्थज्ञानं प्रमेति कथ्यते । प्रमाकरणं प्रमाणं नि यमिधीयते । साम्प्रदीपिकात्राह—'कारणदोषवाचकज्ञानरहितमगृहीतप्रति ज्ञानं प्रमाण' इति । भाट्टमते मन्ति प्रमाणानि षट्, प्रत्यक्षानुमानोपमानसम्बन्धा-
पर्यनुपलब्धयः । अद्वैतवेदान्तेनापि इमानि षट् प्रमाणानि स्वीक्रियन्ते । प्रमा-
करगुणा, परमनुपलब्धिप्रमाणं नास्तीति कथ्यते ।

सत्यवापमेव प्रत्यक्षं विषयीकरोति । इन्द्रियं सचिद्गुणं सति सत्यार्थं आत्मा तस्य सतपदार्थस्य प्रत्यक्षं ज्ञानं करोति । इन्द्रियं विषययोः सयोगान्तरे प्रथमं विषयस्य प्रतीतिमात्रमेव ग्राहयते । प्रतीतिमात्रस्य विषयस्येदं निर्विरोधं ज्ञानं (अज्ञाननामरूपादिकविषयस्य ज्ञानम्) निर्विकल्पकं ज्ञानमिच्छुष्यते । तस्य ज्ञानं सविकल्पकं ज्ञानमिति कथ्यते यत्र विषयस्य बोधस्तत्तत्प्रामाण्यादिना सह भवति । मीमांसा जगदिदं सत्यं मन्यते । तत्कैवल्यभासते, न सत्यमिच्छेतत् मा न स्वीकुरुते तस्मान् मा प्रत्यक्षस्य निर्विकल्पकं सविकल्पकञ्च भेदमुभय-
मपि अङ्गीकरोति । निर्विकल्पकं ज्ञानं तत्र 'आलोचनं ज्ञानमिति' कथितं भवति । सविकल्पकज्ञानेन विषयस्य यथाप्रामाण्यादिवञ्च ज्ञातं भवति न तत् प्रामाण्यादे-
स्तद्गोचरणत्वाद् यदीदृशं किञ्च कतिपये वदन्ति न च सविकल्पकं ज्ञानं स्वीकुरन्ति ।

मीमांसायां अनुमानप्रमाणविहितं च पृथक् विचाराः सन्ति ये न्यायस्य सन्ति ।

यद्यपि न्यायार्जनमित्र मीमांस्यपि उपमानप्रमाणद्वयेन परमात्मा-
प्रमाणमन्यमिति पृथगर्थं करोति । तन्मतेन उपमानजन्यज्ञानतदोपपत्ते-
रप्यनुमानसदृशमिति वस्तुवन्नरितिलोच्यप्रधारणे इदं यत् स्मृतं वस्तु
प्रत्यक्षवस्तुममेव । यथा गन्धस्य गन्ध इत्यादिपूर्वार्थं स्मृतिमुपैति निर्ध-
रते च यत्प्रत्यक्षोच्यते गन्धस्य गन्धैव । ननु उपमानजन्यज्ञानप्रत्यक्षज्ञाने-
नान्वयितुमर्हति मरुतावस्तुनो गन्धविरजस्य तदानीं प्रत्यक्षज्ञानमात्रम् । न
स्मृतिजन्यज्ञानमपि । यद्यपि तद्विषयस्य (गन्धविरजस्य) ज्ञानं प्राप्य जन पर-
वर्तमानविषये (गन्धविरजस्य) सादृश्यं तद्वानुमानमेवानीम् । नैव ज्ञान-
मनुमानान्यमपि । यथा गन्धस्य गन्धस्य तस्माद् गन्धस्य गन्ध इव इत्येव
विषयमनुमानं कर्तुं सर्वत्रापि पदार्थां स्वमदृश्यत्वं इव भवन्तीत्यनादृत्यति
सूचकं वाक्यमप्युच्यते परतद्विषयस्यैव स्वमदृश्यत्वं इव भवन्तीत्यनादृत्यति
ज्ञानं (गन्धस्य इव भवतीति) अनुमानमन्यमपि । नैव ज्ञानं प्रमाणमपि
मनुमानमन्यमपि प्रमाणमिदं पृथगेव ।

उपरि यदुपमानप्रमाणमुच्यते प्रोक्तं तच्चैव नान्यमप्यन्यथा नैव मतम् ।
सादृश्यस्वामिपादानां विचारमन्वयमिति विषये भिन्नः । उपमानस्वरूपं तदीयं
प्राप्य तदेव वासात्त्वतर्कसाम्प्रिगतमिति मतम् । ते भवन्ति यथा “अहमनु-
मानमिदम्” तदैव “अन्येऽपि स्वमदृश्यमनुभवन्ति” इत्येवविधं ज्ञानं यद्यन्य-
भवति तदेव ‘उपमान’ इति कथ्यते ।

मीमांसया चरतुः ‘सादृश्य’ स्वतन्त्रपदार्थत्वेन मतम् । न तद् गुणानं
तत्र । तत्रैवमिदं यद् द्वयोर्गुणयोर्मध्ये सादृश्यं तु स्थानं इत्यनेन परगुणो न
गुणान्ते तिष्ठति । सादृश्यं न सामान्यवत् । अन्ये न तत् सामान्येऽप्यन्य-
वति । सादृश्यस्य ऐक्यार्थावाचकत्वात् ।

मीमांसया कार्यमस्ति वेदस्य प्रमाण्य-स्थापनम् । तस्मात् तत्र शब्द-
मात्रमिति महाप्रबलम् । अनाप्तवनाकर्मिणे मर्त्यकं वाक्यं ज्ञानकारक-
मिति । इदमेव इन्द्रप्रमाणमप्युच्यते । तद् भवति पौरुषेयापौरुषेयभेदेन
द्विविधम् । आसृज्योक्तं वाक्यं पौरुषेयं वेदोक्तं वाक्यमपौरुषेयमिति
कथ्यते । अपौरुषेयं वेदवाक्यमपि द्विविधम्—मिदार्थं विधायकम् । मिदार्थं
वाक्येन कस्यापि विषयस्य मत्ता जायते । विधायकवाक्येन कस्याश्चन क्रियाया
कृते विधिराज्ञा वा सूच्यते । यथादिर्कर्ममगादनार्थं कर्तव्यस्य निर्देशकं विधा-

यत् वैदिक वाक्य मीमांसाया विचारेण अपौरुषेय इत्यत प्रामाण्यञ्च वर्तते । तस्मा अत्राभिधानमिदं यद् वेदानां विधिवाक्यवत्त्वादेव, तेषा नितरा विशिष्ट महत्त्वम् । अत्र तु सा एतावद्वामिधाय न तुल्यनि मा कथयतीदमपि यत् क्रियाहेतोरेव वेदवाक्यस्योपादेयतास्ति । चेत् सिद्धार्थक वाक्य कस्यचन विधायकस्य वाक्यस्य न माहायकृत् तदा न तस्य किमपि महत्त्वम् । आरामार स्वादिविषयकाणि यान्यपि सिद्धार्थकानि वाक्यानि सन्ति तानि सर्वाण्यपि अवश्यमेव पागादिकर्म विधायकानि वाक्यानि परिष्वज्यन्ते । तानि परोक्षभावेन विहितेषु कर्मसु जनानां प्रवर्तने किञ्च निषिद्धेषु कर्मसु तेषा निवर्तने माहायकानि सिद्धयन्ति । मीमांसाया द्वेष्टा प्रयुक्ति आधुनिक व्यवहारवाद् स्मारयति । व्यवहारवादस्य मान्यतेयं यत् सर्वविधस्यापि लौकिकस्य वैशानिकस्य दार्शनिकस्य वा ज्ञानस्य मुख्य कार्यसम्पादनमहायत्नमेव ज्ञान्यत् किमपि । मीमांसाया मनेन च वैदिकस्य ज्ञानस्य मुख्य त्रियागिधौव । तस्माद् यदि मीमांसाशास्त्रीयो व्यवहारवाद इति नाम्नोच्चारिता स्यात् तदोचितमेव ।

मीमांसा नेश्वरे विश्वमिति तद्दृष्ट्या नेश्वरो जगत् कर्ता न च तस्य महतां । जगत् नित्यम् । वदाश्च न सन्ति ईश्वरकर्तृका । वेदानामपौरुषेयत्वमधिकृत्य तदभिधानमिदम्—वर्णो नित्य । अयमाणो ध्यति केवल तदभिधायति । ध्रुवो वा उच्चरितो ध्वनिर्यदि वाधाभ्येन शब्द स्यात् तदैकस्यैव शब्दस्य दशदृष्टवमुच्चारितत्वात् स एक एव शब्दो दशशब्दानुभूतिजनक इत्येतदङ्गीकरणीय भवेत् । परमनुभूतिस्तु नैवविधा । अनुभूतिस्तु एकस्यैव शब्दस्य भवति तेन शब्दम् । काम स्यात् तदुच्चारणमनेकवारम् । तेन सिद्धं यदुच्चारणं न शब्द जनयति । तत्तु नद्रूपमेवाविभावयति । उच्चारणानवलम्बितत्वाद्दत्त शब्दो नित्य । अपन मनमेव शब्दस्य स्वाभाविक सम्बन्धः । शब्दार्थदोर्मध्ये समवायसम्बन्धः किंवा तन्नाम्बव्यप्यतिरेकित्वं विद्यते । यत्र शब्दस्तत्रार्थो यत्रार्थस्तत्र शब्दः । मीमांसा सूत्रे प्रोक्तम्—“औपनिषत्सु शब्दस्पर्शेन सम्बन्धः” ।

वदस्य नित्यशब्दममूहात्मकत्वात् तस्य नित्यत्व सिद्धयति । नित्यत्वाच्च तस्य, तस्यापौरुषेयत्वमपि सिद्धं भवति । न च ऋषयोऽपि वेद-कर्तारस्ते तु वैदिकमन्त्राणां द्रष्टारो व्याख्यातारो भिन्न भिन्नवैदिकमन्त्रवाक्यप्रवर्तयितारश्च सन्ति । अतः वेदस्यापौरुषेयत्वमेव प्रमाणीभवति ।

शब्द-प्रमाणवन्तं ज्ञानमनुमानान्तर्गन्मन्येतत्कथनं न मीमांसा महते । मा तु मन्यते यद् ज्ञानमात्रं स्वन प्रमाण्यम् । यस्याः कारणमाश्रयाः ज्ञानमुपपद्ये तस्यामेव ज्ञानस्य साधारण्यमपि सन्निहितमतो हि प्रमाणान्तरागोच शब्दप्रमाणमपि न केवलं ज्ञानस्य साधनमपि न तदज्ञानस्य यथार्थताया अपि प्रमाणम् ।

मीमांसा अर्थापत्तिप्रमाणमपि स्वीकरोति । मीमांसका अर्थापत्ते प्रमाणव-
पक्षे बलीयसीर्युक्तीरवतारयन्तो लभ्यन्ते । ते दृष्टार्थापत्तिं श्रुतार्थापत्तिरित्येतद्भे-
दद्वयमर्थापत्तेः प्रतिपादयन्ति । यथा दृष्टार्थं उपपन्नार्थं प्रपद्ये मा दृष्टार्थापत्तिर्यथा
च श्रुतार्थं उपपन्नार्थं प्रपद्ये सा श्रुतार्थापत्तिर्भवति । भावोऽयं यद् दृष्टार्थापत्त्या
वस्तुन उपपत्त्यै अर्थान्तरं कल्प्यते (यथा पीनो देवदत्तो विना न मुक्ते इत्यत्र
रात्रौ मुक्ते इत्यप्यापान्तरस्य कल्पना क्रियते) श्रुतार्थापत्त्या वस्तुन उपपत्त्यै
शब्दान्तरं कल्प्यते (यथा 'पिपेहि' इत्येवंपदं निशम्य 'द्वारमिति परं कल्प्यते)
अनुपपद्यमानार्थदर्शनात् तदुपपादकीभूतार्थान्तरकल्पनम् अर्थापत्तिरित्येतदार्थाप-
त्तेर्लक्षणं प्रदर्शयन्तो मीमांसकविद्वांसस्तस्याः प्रमाणान्तरेषु अन्नन्नभावपं साध-
यन्ति बलवद् युक्तिमनुपस्थानपुरस्सरम् ।

मीमांसकेषु भाषा अनुपलब्धिं प्रमाणं स्वीकुर्यन्ति परं प्राभाकरा अभावमधि-
करणरूपत्वेन मत्वा न तत्पक्षां स्वनन्त्रं मन्यन्ते । भाट्टमीमांसकानां सिद्ध
अद्वैतवेदान्तिना मतमिदम्—कस्यचन विषयस्य अभावो येन ज्ञानविषयीक्रियते
तदनुपपत्तिप्रमाणमिति कथ्यते । अत्र घटस्याभावोऽस्तीत्येवज्ञानं केन प्रकारेण
भविष्यति शक्यम् ? न तादृशं ज्ञानं प्रत्यक्षज्ञानमिति वक्तुं शक्यम् । अभावस्तु सर्व-
विषय-पदार्थो य इन्द्रियैः प्राप्तव्यः स्यात् । घटस्तु चक्षुरिन्द्रियसन्निहृष्टो भवितु-
मर्हति परं घटाभावो न । घटाभावस्य ज्ञानमनुपलब्धिर्हेतोर्भवति । तस्मादनुप-
लब्धिः स्वतन्त्रं प्रमाणमस्ति । तस्याः स्वतन्त्रप्रमाणत्वोपपादनार्थं तेषां कथन-
मस्ति यद् यथानुपलब्धिप्रमाणस्य प्रत्यक्षप्रमाणान्तर्गतत्वमसम्भवं तथैवानुमान-
प्रमाणेऽपि न तस्यान्तर्भावो भवितुं शक्नोति 'घटस्याभावो घटादर्शनादनुमीयते'
इति चेद् कथनं तर्हि तन्नोचितम् । अनुमानन्तु तदैव सम्भवमभिविध्यत् यदा
अनुपलब्ध्यभावरूपकम्यासिमन्वन्धो ज्ञातोऽभिविध्यत् । वस्तुस्थितिर्न तादृशी ।
चेद् घटस्य वस्तुनो दर्शनं न भवति तस्याभावोऽस्ति इत्येतद्विधं ज्ञानं विदितं
भवतीति स्वीकुर्येत तदा तु अभावप्रत्यक्षेण पृथक्पठेत् ।

ज्ञानमिदं शब्दोपमानयोरपि भान्तमूर्तं भवितुं शक्यम् । तस्य ज्ञानासवा-
वगत्वात् अमाहस्यात्मकज्ञानस्याच्च ।

मीमांसका यथा प्रमाणानि गम्भीरतया विचारितवन्तस्तान्यधिष्ठित्य स्वकीयं
मनः प्रशशितवन्तस्तथैव ते महत्त्वपूर्णं प्रामाण्यप्राप्तमपि अतिसूक्ष्मतया निमृशन्ति
स्म । ते प्रामाण्यं स्वतः अप्रामाण्यञ्च परतः इति मन्यन्ते । स्वतः प्रामाण्यवादिनां
मीमांसकानां मतेन स्वतः प्रमाणस्य लक्षणमिदम्—‘ज्ञानप्राट्कातिरिक्तानपेक्षत्वं
स्वतस्त्वम्’ इति । भाष्येऽयम्—‘ज्ञानप्राहृत्सामग्र्यतिरिक्ता सामग्री प्रामाण्यग्रहाय
यत्र नापेक्षिता भवति तत् स्वतः प्रमाणमिति कथ्यते । अत्र (स्वतः प्रमाणे)
ज्ञानस्य तद्गतप्रामाण्यस्य च ग्रहणमेवैव सामग्र्या भवति । परतरान्तु नैकया
सामग्र्या समुत्पद्यते । नत्र तु ज्ञानप्राहिका सामग्री अन्यथा भवति, प्रामाण्यप्राहिका
ज्ञान्या । तल्लक्षणमिदम्—‘ज्ञानप्राहृत्तिरिक्तानपेक्षत्वं परतस्त्वम्’ ।

मीमांसकानां मते ज्ञानं प्रामाण्यञ्च इत्येतदुभयमपि एकैव सामग्री गृह्णाति ।
सा चैका सामग्र्यतिरिक्ता—‘ज्ञातगान्ध्यानुपपत्तिप्रसूता अर्थावृत्तिः’ ।

नैयायिकानां मते ज्ञानप्राहिका सामग्री ‘अनुगम्यव्याप्य’ इति कथ्यते ।
प्रामाण्यप्राहिका च सामग्री ‘प्रवृत्तिमाफल्यमूलज्ञानुमानम’ इति ।

मीमांसकानां कथनमिदम्—

“चक्षुरिन्द्रियसन्निवृष्टीभूतं दूरस्थं जलमालोक्य ‘तत्र जलमवरप’ मित्येत-
ज्ज्ञानं यथार्थमेव मत्वा जना जलार्थं तत्र गच्छन्ति । न तस्मिन् ज्ञाने सन्देहस्य
वा अयथार्थतायाः सद्भावो वर्तते । ज्ञानं तु यथार्थमेव भवति । न तस्य सत्य-
तायाः सन्देहस्य प्रवृत्तिरिति” । अस्मिन् सन्देहे प्रभाकरस्य तु स्पष्टमेवाभिधानं
यज्ज्ञानमस्ति न तन्मिथ्या भवितुमर्हति । उभयमपि तद् द्वैतं परस्परविरुद्धम् ।
ज्ञानत्वात् तथार्थमेव । न तन्मिथ्या भवितुं शक्यम् । कुमारिलभट्टोऽप्येवमेवाह ।

नैयायिकानामिह कथनमेतत्—

इन्द्रियसंयोगात् जलस्य ज्ञाने जाते तदर्थं गमनकारिणा न जनानां मनसि
जल-प्राप्तिविषयकः सन्देहोऽपि स्थातुमर्हति । ‘सम्भवतस्तत्र जलं प्राप्तं न स्याद्वि-
र्येतद्विध’ सन्देहोऽपि तन्मनो ग्रहीतुं शक्नोतीति । दूरस्थं जलमासाद्यैव ते जल-
विषयकयथार्थज्ञानं कर्तुं शक्नुवन्ति । यात्रजलं न प्राप्यते न तावज्ज्ञानस्य
सम्पत्ता सुनिश्चिततया जायते । तस्मान् प्रथमं ‘जलमिदं मित्येतादृशमयथार्थं ज्ञानं
भवति ततश्च ‘इदं जलमेव’ इत्येतद्विधं यथार्थज्ञानं जायते । प्रथममयथार्थं ज्ञानं

‘व्यवसाय’ इति द्वितीयञ्च यथार्थज्ञानम् ‘अनुव्यवसाय’ इति कथ्यते । इदं हि कथयन्तस्ते वदन्ति यत् ज्ञानप्राप्तिका सामग्री अन्यथा भवति प्रामाण्यप्राप्तिका च सामग्री अग्रा । एतन्मिद्वान्तर्भाविकृतत्वात् नयायिका एतन्प्रामाण्यवदिन इति निगद्यन्ते ।

मीमांसकानां स्वतः प्रामाण्यवादिष्वे नारनामदन्—

मीमांसका वेदं नित्यम् अपौरुषेयं स्वतः प्रामाण्यं सम्पन्ने । तेषां मतं वेद एव पुरुषमात्रं प्रमागम् । अत एव ते मग्निं स्वतः प्रामाण्यवदिनम् । स्वतः प्रामाण्यवादेनैव वेदस्य नित्यत्वापौरुषेयत्वादिकं सिद्धं भवितुमर्हति । स्वतः प्रामाण्यवादस्यास्वीकरणेन न कदापि वेदस्य नित्यत्वातिकं स्थातुं शक्नोति । इदमेव कारणं यस्मात्मीमांसका यदा प्रत्यक्षादिप्रमाणविषयिण्यां चर्चायां प्रवर्तन्ते तदापि ते तत्प्रामाण्यमभ्यन्तेऽपि वेदप्रामाण्यमेव पुनस्कृत्य स्वतः प्रामाण्यपुररी-कुर्वन्ति । वस्तुनः शास्त्रप्रमाणमेव मीमांसकानामभिमततमं प्रमाणं न च प्रत्यक्षादिप्रमाणाणि ।

अनज्ञानं मीमांसकैर्बहुधा विचारितम् । प्रजाकरणेन समस्तान्यपि ज्ञानानि भवन्ति यथायानि । शुक्ति-रजत-वादी रजत-मण्डादिकविषयकं यो भवति अनस्तत्र प्रमाकरगुणवो वदन्ति—‘इदं रजतम्’ इत्येवविधे अत्र केवलमिदंमसौ प्रायश्चित्तज्ञानगोचरं जायते । अष्ट इदम् इत्येतेन बोध्यमानस्य पदार्थस्यैवास्तत्वं संसृज्य विरमति । नारिक रजताशः प्रत्यक्षस्य विषयः । तत्र तस्य पदार्थस्यावि-द्यमानत्वात् । तत्र तु अन्यत्र इष्टस्य रजतस्य स्मरणमात्रं सञ्जायते उभयमपि सत्यरूपं स्वस्वक्षेत्रे । स्मृतिप्रमोधादुपलभ्यमानस्य ‘इदं-पदार्थ’ इत्येतस्य स्मर्य-माणस्य च ‘रजतपदार्थस्यान्तराले पारस्परिकनेदप्रहणाभावात् तादृशो ज्ञानः समु-त्पद्यते । तत्र कारणं वस्तुतो ज्ञानयोर्विषययोश्च विवेकाग्रहः । शुक्ति-रजतयोर्ज्ञान-मुपपन्नपि स्वरविवरणं यथार्थमेव । ‘विवेकाग्रहः’ इत्येतत् पदं यदर्थं प्रमाकर-पाशः प्रयुज्जन्ति तदर्थमेव ‘अस्यानि’ इति पदं प्रयुज्यते ।

शुमारिलस्य शुमारिमिश्रस्य च अज्ञानमधिष्ठ्य तदेव मतं यन्नैमादिकाना-मस्ति । शुक्तिविषयकं ज्ञानं शुक्तिप्रकारकं भवति रजतविषयकं ज्ञानञ्च रजत-प्रकारकम् । शुक्ति-किञ्च रजत-धर्मविशेषेण मतम् । न धर्मविशेषः शुद्धी रजते च समवायमभ्यन्तेनोपविशति । न स ताभ्यां कथमपि स्थितुं शक्यः । या च शुद्धी रजतज्ञानप्रवर्तनीजायते सा अन्यथास्यानिगतिर्यद्व्यतिरिक्तं विषयेऽन्य-

विघ्नज्ञानत्वात् । भट्ट भीमासका अन्यथाख्यातिं विपरीतव्यातिरिक्तेन नाम्ना व्यवहरन्ति । अकार्यस्य कार्यतया मान यज्यायते तत्कारणात् विपरीतव्यातिरिक्तेतन्नामापि सार्थकम् ।

प्रत्यक्षज्ञान मयार्थमित्येतन्मत्वा भीमामाजगत् तदुक्तान् समस्तानपि विषयान् मत्त्वान् मन्यते । न सा बौद्धानां शून्यवाद या छणिकवाद किञ्चाद्वैतवेदान्तिनां मायावादमेवाद्विद्यते । सा स्वर्ग मरुतम्, आत्मानं वैदिकयज्ञ-देवताश्च प्रसंगान्तराधारेण स्वीकुरुते । तेषा सर्वेषामप्यस्मित्वं तदभिमतम् । सा मन्यते यद् आत्मा परमाणवश्च सन्ति निरन्तरावविनाशिनश्च पदार्थाः । सृष्टिरचना कर्मनिष्पत्तौ च । सत्तार पृथिव्यस्तरैर्निर्मितोऽस्ति—१. करीरम् यत्र स्थित्वा जीवात्मा श्वानि वृत्तानि कर्माणि उपभुङ्गति । २. ज्ञानेन्द्रियाणि कर्मेन्द्रियाणि च—सुख दुःखभोग-माधनानि । ३. साम्यारिवाणि वस्तूनि-भोग्यविषया । न भीमामास्तीश्वरपेक्षिणी । यद्यपि केचन भीमात्मका वैशेषिका इव मग्निं परमाणु-पादिन पर भीमासकानां मतेन परमाण्वो नैवरेण सञ्चालिता भवन्ति । कर्मणा नैर्मर्गिकनियमा एव तात्पर्या प्रवर्तयन्ति । तस्मादेव सत्तारोऽयं तादृश सञ्चालने यादृशो हि कर्मफल-भोगाय जीवात्मनामपेक्षितोऽस्ति ।

अथ विचारो हि भीमायायाः भीमामां वस्तुवादिनामनेकवस्तुवादिनाञ्च सम्बन्धे आसपति ।

कारण-कार्यसम्बन्धनिमित्तेन भीमांसा शक्तिवादमङ्गीकुरुते । सा मन्यते यद्वीजे भवति अदृष्ट-शक्तिः । तस्माद्वाक्येनैव बीजमङ्कुरमुखादयितुं समते । बाधितायां च सत्या तस्यां, सा शक्तिः अङ्कुररूपं कार्यं जनयितुं न प्रवर्तयति बीजम् । सा हि शक्तिः प्रकाश-ज्ञान-रादी भास्वरनार्थवीधकताददनादिरूपाणि गृहीत्या मन्त्रिविशते ।

ग्यायशक्तिगो नेमाददृष्टशक्तिं मन्यन्ते । तन्मतं यददृष्टशक्तेरगुपगमनमपेक्षत एव न, बाधायाः अभावे कारणं कार्यमुत्पादयति, स्यादाञ्च तस्या न । इह भीमामका यदन्ति यदि कार्यं बाधायां सत्या नोत्पादयितुं समते कारणं तदा तु मिदपतीति यत् कारणं बाधायाः अभावार्थं कामप्यन्यां शक्तिमरुषते तदा बीजे हि वमनि कापि शक्तिरदृष्टेयतन् दृश्यं नाङ्गीक्रियते । अभावपदार्थं श्रियोत्पादकशक्तः सत्तावाङ्गीकरणात् माव एव शक्तेरङ्गीकरणं समीचीनतरम् ।

इमान्तरदशान्तिमवलम्ब्य मीमांसा महतीमेव समस्यां समाधत्ते । कर्मगोऽ-
स्तिवामावेऽप्यतनं कृतं यज्ञादिकं कर्म समाप्ते सति वर्णमाने जीवने लोकान्तरे
केन प्रकारेण कर्म दातुं क्षमम् इत्यत्र मीमांसा ब्रूते—“एतस्मिन् लोके कृतं कर्म
अदृष्टाकं प्रादुर्भावयति—सा हि ‘अपूर्वम्’ इत्येतेन नाम्ना विधुनास्ति । यथा-
समयं सा अदृष्टाकं (अपूर्वम्) कथति । अतिलान्यपि लौकिकानि वैदिकानि
वा कर्माणि कठञ्चन भवन्तीत्येवंपोऽस्ति व्यापको नियमः । अपूर्वविषयकं सिद्धा-
न्तस्तन्मैव व्यापकस्य नियमस्याप्यदोऽन्यतमः ।

मीमांसाया आत्मविषये विचारोऽयम्—

आत्मा कर्माग्नि मोक्षा च । स व्यापको भूत्वा प्रतिशरीरं भिन्नः । ज्ञान-
सुखदुःखेन्द्रादिगुणान्तरं मनवायमगन्धेन सन्तिष्ठन्ते । नास्ति स ज्ञानसुखादि-
स्वरूपः । स निरयोऽविनाशी च । निधनानन्तरं स प्राप्तजन्मनि कृतानि
कर्माणि भोगं परायणः स ज्ञायते । नास्ति हि चैनन्यमात्मनोऽनौपाधिकगुणोऽपि
तु औपाधिकगुण एव । श्वरप्रतिरोधे सनुपघतेऽऽर्यं चैनन्यात्पाधिक-
गुणः । सुपुत्रो मोक्षे चात्मा नात्रेण गुणेनानुस्रियते । इन्द्रिय-विषय-संयोगरूपो-
त्पादककारणमात्रात् । यारन्तो जीवास्मादभ्यः पृथग्मानः । जीवात्मानो यद्वा
भरन्ति सुतश्च । आत्मविषयश्च विचारा मीमांसाया प्रादंश त एव ये सन्ति
व्यपदेशोपिकादिदर्शनानाम् ।

आत्मज्ञानमधिकृत्य मीमांसकपण्डितानां विचारेषु प्रायेण न साध्यम् ।
कुमारिलभट्टभट्टार्यानां मतमित्रं यद्व्याप्तमस्यैव ज्ञानं न सर्वदैव भवति । यदा-
त्मनि विचार्यते तदात्मज्ञानं स ज्ञायते यदहमस्मि’ इति विषयं ज्ञानम् ‘आत्मवित्ति’-
रिति कथ्यते । आत्मविनेतिविषयभूतः पदार्थ आत्मेति प्रीत्यते ।

प्रमादप्रवृत्तिरिच्छा न आह्वानां नतमनुगच्छन्ति । ते तु भावन्ते ‘अहं
वित्ति’सम्यग्निनी धारयैवायुक्ता । एकस्यैवात्मनश्चाज्ञानस्य ज्ञात्वा तेषां च
दुःखपक्षं सम्भवम् । कर्तृकर्मणोर्भाषारं पृथक् पृथक् भवति । तत्र परस्परं विरोधो
भवति । एकस्यामेव क्रियाया दुःखपक्षमेव वस्तु कर्तुं भवत् कर्म च भवत् न
स्थानं दास्येति । प्रतिनिष्पत्त्यै आत्मवित्ते चेन्नैव ज्ञानेनाहं कर्तृत्वोऽप्यने
तस्मात् ज्ञाने सति कर्मविशिष्टं यथं वक्षामो ‘घटोऽस्माभिर्दरदने’ किं वा ‘घटवि-
षयकं ज्ञानमस्मान्निर्नुभूयत’ इति अत्र ज्ञानग्रहीतृज्ञानृत्वेन प्रतीयमानावादेव
ज्ञानग्रहीतृदिनरव्यवधौ ज्ञानं भिन्नभिन्नत्वेन निर्धार्यते ।

न आह्वयप्रदाय प्राभाकर सम्प्रदायस्योपर्यभिहितं मतं स्वीकुरुत । तन्मतं न
 ॥ आत्मनो ज्ञानस्य विषयो भवितुं शक्यः । तत्कथनमिदम्—चतुर्प्रतिश्रिय ज्ञानं
 सह आत्मनो ज्ञानमुद्भासि यत् तदा 'वर्तमानमहं जानामीत्यपि भासोऽपि सदेव
 समस्थास्यतः । परं न प्रतिश्रियज्ञानेन सार्धमेवविधो मात्र उपतिष्ठते ।
 तेन ज्ञायते यद् आत्मज्ञानं विषयज्ञानस्य नास्ति नित्यं सहचरः । तत्कदाप्यु-
 द्देति कदापि च न । अतस्तद् विषयज्ञानाद् विपरीतम् । एव हि धते कर्तुं उर्मणो-
 विरोधं समापतेदित्येतत् कथनं तु तुष्टमेव । न तत्र वस्तुनो विरोधः ।
 आत्मानं विद्धि इत्येतच्च वैदिकं वाक्यं किंवा 'अहमात्मानं वेद्मि' इत्येतच्च ऐत-
 न्यं वाक्यं न सर्वमेव व्यर्थम् । अथ च वेदात्मा न कदापि ज्ञानगोचरो भवति
 तद्वातीते काले स्वात्मनोऽस्तित्वस्य स्मरणं कथं सम्भव भवितुमर्हति ? अतीत-
 कालवर्तीवारात्मा नारय ज्ञानस्य ज्ञातास्ति । तत् ॥ माग्निवत्स्वात्मनः स्मृति-
 ज्ञानस्य विषयो भवितुमर्हति ।

ज्ञानस्य ज्ञानं केन प्रकारेण भवतीत्यत्र प्राभाकरास्तु कथयन्ति यद् ज्ञानं
 ज्ञातृ-ज्ञेययोः प्रकाशकं सत् इवयमपि प्रकाशते परं आह्वयस्तु वदन्ति यद् ज्ञानं न
 स्वाभाव्येन एवविषयो भवितुं शक्नोति । तत्तु ज्ञातृनामाधारीकृत्यानुमाने परोक्ष-
 रूपनया समवायः भवति । अतः ज्ञानस्य ज्ञानं स्वयं ग्रन्थं सज्जायत इति
 युक्तं वचो न ।

मीमांसकाश्च कर्मकाण्डस्यैव प्राधान्यं हरयते । यासां दुवनामां कृते स कर्म-
 काण्डः स्वीकृतोऽस्ति तां देवता अपि तत्र तस्य कर्मकाण्डस्य पुरतो नतभाला
 इव क्षीयन्ते । ये हि वेदा ईश्वरं ग्राहन्तो न कृष्यन्ति तम् ईश्वरमपि सा वेदं
 महिममान-तद्वन्निरागन्तया विसरन्तः ।

मीमांसकानां मतमिदं यत्कर्तव्यस्य बालन मानवस्य धर्मोऽस्ति । कर्तव्यं
 बालन स्वार्थं भाव विहाय करणीयम् । कौटिल्यामा जर्मनीयो दार्शनिकोऽपि एवमेव
 मन्यते मीमांसका वदन्ति यत् स्वकामभावेन धर्मस्याचरणं मोक्षिततरम् । सुष्टिस्तु
 स्वयमेवैवविधा यत् सा धर्माचारिणः प्रति सुरानि सृजति । न ॥ सा सुखं
 वञ्चितं विदधाति । प्रतीप्य पण्डितं कौटिल्यो यदि कर्मफलप्रदाता परमेश्वर इति
 निर्दिशति तदा मीमांसका विद्यमानं यत्तैर्मणिविनियमा एव वस्तुतः सन्ति कर्म-
 फलप्रदाने कारणम् । प्राचीना मीमांसका जीवनस्य चरमं लक्ष्यं स्वर्गं मन्यन्ते
 परं मनीषास्तु बहुवो मोक्षमयं जीवनस्य अन्तिमं लक्ष्यं स्वीकुर्वन्ति ।

“प्रपञ्चमन्वन्धविलयो मोक्ष इति मोक्षमधिकृत्य मीमांसा प्राह । अग्रे च मा ब्रूते—“त्रेधा हि प्रपञ्चः पुरुषं बध्नाति—भोगावनव जरोरं, भोगमाधनानीन्द्रियाणि, भोग्याः शब्दादयो विषयाः । भोग इति च सुखदुःखविषयोऽपरोक्षानुभव इत्युच्यते । तदस्य त्रिविधस्यापि बन्धस्य जात्यन्तिको विलयो मोक्ष इति । सुखं भाग्मा शरीरेन्द्रियमनोविरहितत्वात् चैतन्यरूप धर्मं न निदधानि तस्मान् मा मानुभवति सुख-दुःखञ्च । इदमेव कारणं यन्मोक्षावस्था नास्ति आनन्दावस्था । मोक्षावस्था मर्शविबहु-खरहितस्यास्ति अत एव सा काम्यते मोक्षा-र्थिभिः । मोक्षविरुद्धे वेदान्त-मीमांसयोर्नित्ये पुनावदेव धर्मस्य यद् वेदान्तदर्शनं प्रपञ्च-विलयं मोक्षं मन्यते परं मीमांसा प्रपञ्चमन्वन्धविलयं मोक्षम् । मीमांसाया मोक्ष आनन्दशून्यो यद्यस्ति तदा वेदान्तस्य मोक्ष आनन्दमयः ।

वेदान्तस्य मगमिदं यत् स्वप्नप्रपञ्च इव संसारप्रपञ्चोऽविद्याकृतोऽस्ति । अतः ब्रह्मज्ञाने सति अविद्या विलोपते । अविद्यायां विलीनायां सत्त्वां जगदपि नावशिष्यते तदपि विलीयते परं मीमांसाया दृष्टिन् अनुपैव । सा तु मन्यते यत् संसारस्य मरणं न जरयति । सा वक्ति यन्मुक्तवस्थायां संसारस्तथैव तिष्ठति यदा अविद्यादशाप्याम् । केवलं बन्धस्य विलयो भवति । भङ्गते प्रपञ्चमन्वन्धस्य विलयो यदि मोक्ष इत्युच्यते तदा मुख्यमाकरने धर्माधर्मबोर्निरोधमावेन नाशो मति उपायस्य वेदस्यात्यन्तिक उच्छेद एव मोक्ष इत्यभिधीयते ।

वस्तुनो मीमांसा यथादिवैदिकानुष्ठानानां तात्त्विकविवेचनोपपायं यान् मिद्वान्नानाविच्छादते परममहत्त्वशालिनः सन्ति । शब्दविषयकश्च तदीयः मिद्वान्तो माहाशास्त्ररहस्य कामपि अद्वितीयानेव महत्ता निदधाति । कुमारिल-स्याभिहितान्वयशब्दः प्रभाकरस्य चान्विताभिधानवादः शाब्दबोध-निरूपणाय परमोपकारी । बालमनोविज्ञानस्य तु दर्शनमिदं महान् निधिरेव । निश्चयं वाक्यमित्येतत् दर्शनमिदमेव बोधयति । वैदिकयर्म-ज्ञानाय मीमांसाभ्येतव्यास्ति ।

वैशेषिकदर्शनम्

अस्ति वैशेषिकदर्शनस्य कर्ता महर्षि कणाद । मूलग्राम तु तदीयम् उलूक
 इत्यासीदत्र एव तस्य दर्शनं कणाद वा जीलुष्यमित्येतेन च नाम्ना विधृतम् ।
 एतस्मिन् दर्शने 'विशेष' इत्येतदाख्य पदार्थं स्वीकृतोऽस्ति तस्माच्छास्त्रमिदं
 वैशेषिकमित्येतया च सत्या विधिविहितम् । वैशेषिकदर्शनस्य सुप्रसिद्धं भाष्यमस्ति
 प्रशास्त्रपादकृत पदार्थधर्मसंग्रह । स्ववैशिष्ट्याद् यस्मिन् भाष्यमिदं वैशेषिकदर्शन-
 सम्बन्धी इत्येतन्मो ग्रन्थ इव शोभते । शारीरकभाष्ये कृताभ्या ह्याभ्या टीका-
 ग्रन्थान्वा भवति ज्ञात यत् मिथ्याधिपती रावणो वैशेषिकसूत्र टीकायोजनितश्च-
 कार । परं न सा टीका साम्प्रतमवाप्यते । प्रशास्त्रपादभाष्ये पदार्थधर्मसंग्रहेऽपि
 ब्राह्मणमौ टीकाग्रन्थौ राजते—१. उदयनाचार्यस्य द्विणावरी, २. धीधराचार्यस्य
 च न्यायकन्दली । अवांक्तन हि वैशेषिक व्याहिर्यं न्यायमिभमधिगम्यते ।
 न्यायसमन्वितवैशेषिकसाहित्ये शिक्षादिष्यस्य सप्तपदार्था लीलाविभास्करस्य तर्क-
 कौमुदी, यज्ञभाचार्यस्य न्यायलीलावती, निबन्धापञ्चाननस्य भाषापरिचयेद्-
 सिद्धान्तमुक्तावलीटीकोपेतो नितरा महत्त्वपूर्ण ग्रन्था विभान्ति ।

न्यायवैशेषिकाभिधे दर्शने स्तो हि समानतन्त्रभूतदर्शने । द्वयोरप्युद्देश्यमेक-
 मेव । यथा वेदान्तसौख्यप्रवृत्तिनि दर्शनानि जीव केन प्रकारेण दुःखेभ्यो मुक्त-
 क्त्वात् कथञ्च न मोक्षमश्नुयादित्वेतं विषयं प्राध्यायेन प्रतिपादयन्ति तथैवेमेऽपि ।
 एतन्माग्यं यद्यपि द्वेऽपीमे विमृता परं द्वयोरपि मध्ये मतभेदोऽपि दृश्यते । न्याय-
 दर्शनं प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दसङ्गकानि चत्वारि प्रमाणानि ग्रन्थते पर वैशि-
 कदर्शनं प्रायश्चानुमानाख्ये इ एव प्रमाणे स्वीकरोति । अथमन्तु वैषम्यमिदमस्तु-
 भयोर्मध्यं । द्वितीयश्रेदं यत् न्यायदर्शने षोडश पदार्था स्वीकृता सन्ति ।
 परमत्र वैशेषिके मष्ट एवैतेऽङ्गीकृता—१. द्रव्यं, २. गुणः, ३. कर्म, ४. सामा-
 न्यम्, ५. विशेषः, ६. समवायः, ७. अभाव एतेषु षट् भावपदार्था सन्त्या-
 दिमा । अन्यत्राभावपदार्थोऽस्ति ।

‘पदार्थः’—इत्येतस्यायौऽस्ति तद् वस्तु यस्य बोधः केनापि पदेन जायते ।
अतः यावन्न्यपि वस्तूनि सन्ति वा यानि केनापि नाम्ना व्यवहिरन्ते तानि
मवांति ‘पदार्थ’ इत्युच्यन्ते । पदार्थो द्विविधः भावात्मकोऽभावात्मकश्च । सत्ता-
वान् पदार्थो भावपदार्थः किञ्च अमत्तवान् अभावपदार्थ इति कथ्यते । अतः पदमन-
जातमवृत्तिपदायाः सन्ति भावात्मकाः । वैशेषिकसूत्र केवलं “द्रव्य-गुण-वर्त्म-
मानान्य-विशेषममवाया” इत्येतान् पञ्च भावपदार्थांश्च मन्यते । अत्राङ्गते वैशे-
षिकदर्शने ‘अभावो’ नाम सततश्च पदार्थो वर्द्धितः । अभावप्रवृत्ति-प्रागभावः,
प्रवृत्तभावः, अप्यन्ताभावः, अन्वोन्प्राभावः ।

द्रव्यम्—क्रियागुणवत् समवायिकारणं द्रव्यमिति कथ्यते । द्रव्यं भवति
पृथिवीजलेतेजोवाय्वाकाशकाठडिवालमननोभेदेन तत्रविधम् । नीलरूपस्य वस्तु-
क्रियागुणोपाधिकरणात् तमो द्रव्यं तेजोवदुष्णश्च वैशेषिका मीमांसकमतं दशनं
द्रव्यं तमो निरस्यन्ति । पृथिवीजलेतेजोवाय्वाकाशनाः पञ्च महाभूतानीति कथ्यन्ते ।
पृथिव्या गन्धः, जलस्य रसः, तेजसो रूपम्, वायोः स्पर्शः, आकाशस्य च
गुणश्चादौऽस्ति । इमे गुणा वाद्येऽस्ति । पञ्चमिः प्रत्यक्षमवन्ति । इमानि पृथिवी-
जलेतेजोवाय्वाकाशनामानि द्रव्यानि काम्यत्वेन सन्ति निधानि पर कार्यत्वेन
भवन्त्यनिन्यानि । भावोऽयमेतेषा पञ्चानामपि द्रव्याणां परमात्मनः सन्ति
निरासः । परमाणूनां निरवयवत्वात् अनादिनन्दनत्वात् । यदाप्यपि कार्यभूत-
द्रव्याणि परमाणुपदोभेदेन निरूप्यन्ते । संयोगज्ज्ञातं भावः शास्त्रेभ्योऽपि कार्यभू-
तद्रव्याणि सन्त्यनिन्यानि । परमाणूनामस्मिन्वस्तुमनेन प्र दत्तं ।

आकाशस्य गुणः शब्द इत्युपरि प्रोक्तम् । आकाशो न प्रत्यक्षो भवति । शब्द-
पञ्च भवति । अपरिमितत्वाद् स्पर्शदिग्वाय्वाकाशस्य अन्तर्गत्वं तु जायते ।
शब्दज्ञानेनैव न अनुमीयते । दिक्कालात्मनश्च गुणः शब्दो न, तद्भावेऽपि तेषां
विद्यमानत्वात् । अत आकाश एव शब्दगुणकः निरवयवत्वान्निरपेक्षत्वात् स
निरयोऽप्यस्ति ।

आकाश इदं दिक्कालावपि न गोचरी भवतः । तत्रापि निश्चयं भवत्यादिनी
च । दिशोऽपि ज्ञानमनुमानेन जायते । अत्र तत्राद्येदविधप्रत्ययानां कारणं सा ।
कालोऽपि भूतनात्रिमाचीनादिप्रत्ययानां कारणम् । यद्यन्याकाशदिक्कालाः
सन्पेक्षात्मका अविनाश्यश्च परमुपाधिभेदान्नाना प्रतीयन्ते ।

आत्मा—आत्मास्ति नित्य-द्रव्यम् । तत्र बुद्धिसुखदुःखेन्द्रियप्रपञ्चधर्मा-
धर्मसंस्कारादिगुणा वसन्ति । तच्च शरीरेन्द्रियमनोभ्यो हि पृथक् स्वतन्त्रमसा-
धत् । 'सत्यं नृसत्त्वेतरेण प्रत्यभिज्ञानात्', 'एकविनाशे द्वितीयाविनाशाच्चैकत्वम्'
इत्यादिसूत्रैरात्मन इन्द्रियत्वं, 'तस्मान्मुखविनाशस्य हर्षो हर्षस्य च स्मृतिः
स्मृतेरनुभवो हेतुः ॥ च जन्मन्तरे शिशोः' इत्यादिना च तस्य (आत्मनः)
शरीरत्वं खण्ड्यद् दर्शनमिदं दृष्टं भवति । आत्मा नित्य सर्वव्यापी विभुश्चास्ति ।
॥ च परमात्मजीवात्ममेवेन द्विविधः । अस्यात्मनो मनस्त्वमपि न सङ्गच्छते ।
अणुरूपवान्मनो न भवति प्रत्यक्षम् । प्रत्यक्षार्थं महत्त्वमपेक्ष्यते । मनश्चेदात्मा
स्यात् तदा सुखदुःखेन्द्र्यादिकानामपि अप्रत्यक्षत्वं भवेत् । इत्थं ह्यात्माप्यं प्रपञ्च
चैतन्मयाधिष्ठित शरीरेन्द्रियमनोभ्यो भिन्नम् । वेदान्तदर्शनमार्गैक एव इति
मन्यते परं न्यायवैशेषिकदर्शनमार्गमनोऽमेकत्वं स्वीयुक्ते । इन्द्र्यानुत्प-प्रवृत्तिज्ञाना-
दिर्विभिन्नतया तस्य अनेकत्वं सिद्धयतीति तस्य कथनमस्ति । प्राचीनैयायिकानां
मतेन आत्मानुमेयोऽस्ति । इन्द्र्याद्वैचित्र्यत्वादिकलिङ्गेन स अनुमीयते । नव्यनैया-
यिका आत्मानं प्रत्यक्षस्य विषयं मन्यन्ते । एतदर्थं मते प्रयोगार्थैकमन्तरिन्द्रिय-
मन्युपगच्छन्ति । कणादस्य तु मतमिदं यत् आत्मागमिको न आनुमेयोऽपि तु
स प्रत्यक्षगम्य—'अहमिति शब्दस्य व्यतिरेकात्तागमिकम् ।

मम —आत्मज्ञानेन्द्र्यानुत्पत्त्यादिकं संनाम्यन्तरेण साधनेन प्रत्यक्षं भवति
तन्मम इति कथ्यते । उक्तञ्च—'मुखदुःखाद्युपलब्धिसाधनमिन्द्रियं मनः' । प्रति-
शरीरं भिन्नावान् अनेकं, मियाकारित्वाच्चमूर्तमणु च मनं तन् । तस्यानुत्पत्ति-
कृत्य भाषापरिच्छेदे श्रोतम्—

“साक्षात्कारे सुखादीनां वर्णं मन उच्यते ।

अधीगपद्यात् ज्ञानानो तस्यानुत्पत्तिहेत्यते ॥”

मनो विभु न । एकरिमन् काल एवस्यैव विषयस्य ग्राह्यात् ।

गुणः—गुणा सन्ति द्रव्याश्रयाः । परमिमे स्वयं न गुणाश्रयाः । भावोऽय-
मर्थः गुणमाश्रित्य तिष्ठति परं गुणो गुणमाश्रित्य न । कणाद् रूप रसगन्ध रस-
रसक्या-परिमाण-पृथक्त्व-संयोग-विभागपरत्वापरत्वबुद्धि-सुखदुःखेन्द्र्याद्वैचित्र्यत्वात्
सप्तवशगुणान् उल्लिखति । प्रशस्तपादो गुरुत्वद्रव्यत्वहनहर्मन्कारधर्माधर्मज्ञा-
नान् सप्तगुणान्मर्यादोऽस्ति नित्यं चतुर्विंशतिगुणा सन्ति ।

नैयायिकवैशेषिकयोर्मध्यं गुणविषयका केचन मतमेवा प्राप्यन्ते पाकजो-

स्पष्टि-द्वित्वमस्या-विभागत्रविभागविषये द्वयोरपि विवादो वर्तते । नैयायिकानां मनमिदं यद् अती विमे मति घटे घट पङ्क्त्यां याति न च परमाणव परं वैशेषिका वदन्ति अग्निना परमाणव एकतां गत्वा दूधशुक्रादिक्रमेण घटमुपादयन्ति पुन एष हि परमाणुपात्रो वैशेषिकदर्शने पीतुपाक इति कथ्यते । द्वित्वविषये तयोर्विचारा इमे—द्वित्वमस्या अपेक्षाबुद्धिजन्यास्मीनि वैशेषिकाणां विचारः । द्वित्वमस्या अपेक्षाबुद्धिजाप्यास्मीनि नैयायिकानां विचारः । अनेकैकत्वबुद्धिस्तेषां बुद्धिरिति कथ्यते । वैशेषिकमतेन द्वित्वं न्वतन्त्र वस्तु । नैयायिकमतेन द्वित्व-मेकत्वकल्पनाभ्यन्तर एवास्ति न च स्वतन्त्रम् । अपेक्षाबुद्धिस्तदभिप्यक्तिर्भवति । एवमेव विभागत्रविभागमधिकृत्यापि तदीयो मनभेदः । वैशेषिका विभाग विभागजन्यं मन्यन्ते । नात्र नैयायिकाः धृष्टते । एतान् एव मतभेदान् विलोक्य केनान्युक्तम्—

द्वित्वे च पाकजोत्पत्तौ विभागे च विभागत्रे ।

यस्य न स्मरिता बुद्धिस्तं वै वैशेषिकं विदुः ॥

कर्म :—शारीरिकक्रिया कर्म इत्युच्यते । गुण इव कर्माणि द्रव्यमाधायति । परमिदं द्रव्य-गुणभ्यां मिश्रम् । द्रव्यं गुणं कर्म च धरयति । गुणो द्रव्यस्य निष्क्रियं रूपमस्ति कर्म तु सक्रियं रूपम् । गुणः स्वस्वाधारभूतपदार्थस्य निष्क्रियो धर्मोऽस्ति स तत्रैव स्थितो भवति । कर्म तु गतिशीलो व्यापारः । तत् पदार्थस्यानान्तरं प्रापयति अतस्तत् पदार्थं संयुनक्ति वियुनक्ति च । न तस्य स्वक्रीयो हि कोऽपि गुणः । उत्क्षेपगावक्षेपणाकुञ्चनप्रसारणगमनभेदात् तत् पञ्चविधम् । पृथिव्यप्तेर्ज्वालादुमनं पु कर्मणो गतिं प्राप्यते न आकाशादिक्काटाग्नौ । आकाशादीनां सर्वस्यापिक्वात् ।

सामान्यम्—नित्यमेकमनेका (समवायसम्बन्धेन) युक्तं सामान्यम् । मनुष्यो जायेत त्रियेन वा अमाश्चेद् गच्छेद् वा परं तदीयं मनुष्यस्वरूपमामान्यं सदैव विद्यमानमेव दृश्यते अतस्तदीया नित्यता प्रमाणप्रतिपत्त्यास्ति । सामान्यमेव जातिरित्युच्यते तर्कभाषायामुक्तम्—“अनुवृत्तिप्रत्ययहेतु सामान्यम्” । यद्यपि यशदक्षचन्द्रदक्षदेवदत्ताः सन्ति मिश्रमिश्रजना । परमैतेषु त्रिष्वपि मनुष्यस्वं नाम सामान्यमनुगतमस्ति तस्मान् ते सन्तोऽपि मिश्रमिश्रा मनुष्या एव सन्ति । मनुष्यत्वसम्बन्धेन ते न मिश्रा । एतेन सिद्धं यत् सामान्यनामा

पदार्थं मोऽस्ति यदेतौभिन्नभिन्नव्यक्तय एकस्यामेव जातौ समाविष्टा भूत्वा एक-
नैव नामधेयेनोच्यन्ता भवन्ति ।

भारतीयदर्शने सामान्यमधिकृत्य त्रीणि सन्ति प्रमुखानि मतानि—१. बौद्धाना
मतम्, २ जैन-वेदान्तिना मतम्, ३. नैयायिकवैशेषिकाणा मतम् । बौद्धा
व्यक्तिमेव सामान्यत्वेन मन्यन्ते । ते सन्ति चणभङ्गादिनः । जत जातिमपि ते
अनित्यामवगच्छन्ति । एकाकारप्रतीतिनिमित्तेन ते अपोहं स्वीकुर्वन्ति । जना
वेदाग्निमत्र सत्ता न व्यक्ते पृथक् मन्यन्ते । तन्मतेन सामान्यव्यक्तयोर्मध्य
सादात्म्यसम्बन्धोऽस्ति । नैयायिकवैशेषिकमतेमात्रस्य सामान्यं नित्यं पदार्थः ।
तद् (सामान्यम्) व्यक्त्या भिन्नं सद्यपि तत्र सम्बन्धमस्ति । तेषां मतेन तस्य
सत्ता स्वतन्त्रास्ति । व्यापकत्वदृष्ट्या सामान्यत्रिविधम्—पर सामान्यम्, अपर
सामान्यम्, परापरसामान्यम् । अधिकृतमस्मीमांसाया यद् व्यापकं तद् पर
सामान्यं भवति । न्यूनतमसामाया व्यापकं यत् तद् अपर सामान्यं त्रि-
पक्षाधिकाया न च न्यूनाया सीमायां व्यापकं तद् भवति परापरांमात । पर
सामान्यं जातिरस्ति, अपर सामान्यं घटस्य चर्तस्य किञ्च द्रव्यस्य परापरसामा-
न्यमस्ति ।

विशेषः—एष 'विशेष' पदार्थो वैशेषिकदर्शनस्य मुख्यपदार्थः । कदाचित्
विशेषपदाववादिनादयः दर्शनमिदं वैशेषिकमिति प्रवृत्तम् । तर्कमापाया विशेषा
'नित्यो नित्यद्रव्यवृत्ति' इत्यतश्चकारणं वर्जितः । भाष्येऽथ यत् विशेषो नाम
पदार्थं परमाण्वाद्विषु ध्वनति स अन्तिमव्यावर्तकधर्मोऽस्ति । अन्तिमभेदरूप-
त्वात् स 'विशेष' इत्यभिधीयते । परमाणुभेदोपपादनाय विशेषस्योपपत्तिः
कृतारित । तद्वैतो एव पार्विव परमाणु परस्मात् परमाणोर्भिन्नोऽस्ति । पृथि-
व्यस्तेजोवायुपरमाणुषु त्रिञ्च आकाशे च वर्तते । दिक्शालयः रेखरादभिन्नराद्य न
विशेषस्तत्र अवच्छेदने । आत्मनो मनसश्च भेदकधर्ममदीया एव गुणा सन्ति
तस्मान् तत्रापि न विशेषं वक्ष्यते । नित्यद्रव्य-पार्वक्याय एव 'विशेषो' नाम
पदार्थोऽङ्गीकृतो जातः ।

समवायः—न्यायप्रत्येयिकदर्शने सम्बन्धो द्विविधः—१. संयोगः, २ सम-
वायश्च । तत्र अनुनिमित्तयोः समवाय इति वक्ष्यते । अन्ययोस्तु सम्बन्धं संयोग
एव । पटे तन्नु समवायसम्बन्धेन निबध्नि परं पटे पुस्तकं स्थितमत्र तु पुस्त-
कस्य स्थिति पटे संयोगसम्बन्धेनास्ति । ययोर्मध्ये एकस्मिन्नस्यद्विपराश्रितमेवाव-

निष्ठते तावदुत्तमिदं विनि कथितौ । सयोगं सम्बन्धस्त्वनित्यो भवति यत्तस्मिन्
गिनापि वस्तु स्वमत्ता धारयितुं चमते । परं समवायसम्बन्धोऽस्मिन् नित्यः । य
वस्तुद्वये नियमेनानिष्ठते । ॥ अद्वाङ्मनो गुग्गुग्मनो, क्रियाक्रियावतो-
जनिष्यवतो, विरोधनित्यजन्ययोश्च स्थितौ भवति । सम्वायसम्बन्धस्य विनि-
ष्ठतास्मिन् तद्विधा नियमा । समवायसम्बन्धाधार एव न्यायवैशेषिकदर्शने कार्य-
कारणविपरिद्विगी तत्त्ववत्कल्पना कृतास्ति ।

अभावः — अभावः सप्तमं पदार्थं । नान्यान्तर्भावो द्रव्यादिभूतं भवितुं
शक्नोति नन्मात्रेव सैव्यं दृष्टव्यं स्वीकृत्यो जातः । यथा दंष्ट्रदंष्ट्रोऽप्राप्तीत्यनेन
वाक्येन दंष्ट्रदंष्ट्रमप्यस्ति वा न भवति तथैव दंष्ट्रदंष्ट्रोऽत्र नास्तीत्यतनापि निषे-
धात्मकेन वाक्येन दंष्ट्रदंष्ट्रमप्यस्ति वा न भवति तस्यान्यत्र विद्यमानत्वात् । अत
एव अभावोऽपि पदार्थेषु स्वाङ्गः । वैशेषिकसूत्रं बहुत्र अभावः प्रमेयत्वेनाहि-
मिति प्रशस्तपादभाष्येऽपि अभावस्य व्याख्या प्राप्यते तेन स्पष्टं एव मिद्व-
तीदं यत् कणादेऽप्यभावसम्बन्धमन्यतः । वस्तुनोऽभावप्रदायस्य स्वरूपा वैशेषिक-
मिद्वान्तरस्य पूर्यर्थं मितान्तमेवापेक्षितम् । वस्तुवादेऽभावं तावन्तमेव महत्त्व-
पूर्णवत्त्वमिति धारयन् न भावं महत्त्वपूर्णं जानाति । वैशेषिकदर्शनदृष्ट्या तु दुःस्वा-
रथ्यन्मात्ररूपपुच्छिन्स्वरूपविशेषजनमभावपदार्थाङ्गीकृतिमन्तरंगं भवितुमेव नार्हति ।

परमाणुवादः—यथा दर्शनान्तरात् मनेन जगद्दीप्तास्थलमस्ति । तच्च
जीवानामुत्पत्तयार्थं लुब्धक्यं निर्मितमस्ति । वैशेषिकदर्शनदृष्ट्यापि तथैव मनेऽप्य-
समात् । वैशेषिकदर्शने 'मन्तारस्य सर्वाणि कार्यद्रव्याणि धृतिवीर्यलतेजोबुधपर-
माणुभिर्निर्मायन्त' इति मन्दते । तस्माद् दर्शनमिदं परमाणुवादीति गीयते ।
अत्र तत्त्वेदमपि मनं यत् परमाणूनां संयोगो विदोषश्च कर्मफलान्यनुसरन्
भवति । प्रतीक्ष्य परमाणुवादां भौतिकमिद्वान्तं परिगृह्य प्रवर्तते परं भारतीय-
परमाणुवाद आध्यात्मिकं मिद्वान्तमप्रायोपमरति । प्रतीक्ष्य आहुः परमाण्व-
स्त्वं परस्परं भवन्ति विभज्यन्ते च न कापि नियन्त्रकारिणी चेन्नवशक्तिर्या
हि तान् नियच्छति । परं भारतीय वैशेषिकदृष्ट्या आचक्षते परमाणून् ईश्वर-
शास्त्रं, स तान् व्यवस्थायां निदधति । य जीवाश्चतुर्लोकं कर्मफलान् उपभो-
जयितुं परमाणून् क्रियासु प्रवर्तयति । तद्विच्छेदं मृष्टिं प्रत्यक्षं जायते ।

वैशेषिकस्य परमाणुवादो जगतस्तमेव भागं व्याप्यति यो ह्युपचते त्रिलोपते
च । न जगतो नित्या पदार्था — आकाश दिक्काय-मन-जामर्भीन्द्रिकपरमाण्व-

जायन्ते न च लीयन्ते सन्ति इमे नित्या पदार्थो न परमाणुनाद् विषया ।
कार्यद्रव्याणि सन्त्यनित्यानि । परमाणुसंयोगयोगेन निर्मित कार्यद्रव्यं 'द्वयणुक'-
नाम्नाभिधीयते । अणूनां सङ्योगेन कार्यद्रव्याणि जन्म गृह्णन्ति तेषां विच्छेदेन
च तानि विनाश प्रयान्ति । एषामेवानित्यानां द्रव्याणां सृष्टेर्यस्य क्रमप्रतिपा-
दनं परमाणुवादस्य वर्तते लक्ष्यम् ।

अमरतमपि जगद् भौतिकं, तस्य च कार्यद्रव्याणि चतुर्विधपृथिवी-ज-तेजो-
वायुपरमाणूनां संयोगात् सञ्जातानां द्वयणुक्यणुकादीनां सन्ति निर्धारभूतानि
किंचिद् कार्याणि ।

जगद्विषयिण्या व्यवस्थाया उपपत्तिमुद्दिश्य वैशेषिकदर्शनस्येवं बधनमग्नि-
जगति परमाणुसंयोगजन्यानि भौतिकानि कार्यद्रव्याणि विद्यन्ते शरीरेन्द्रियमनो-
बुद्धपहङ्कारयुक्ता जीवात्मानश्च । सर्वेषामप्येतेषां सृष्टिं दिक्काशकाणावधिगत-
कार्यकारणान्मुक्तिमबद्धमस्ति । जीवात्मानो मज्जधी शान-कर्मवशात् सुखानि
दुःखानि च उपभुञ्जन्ति । पुण्यानां फलं सुखं दुरितानाञ्च फलं भवति दुःखम् ।
नातः सन्ति जीवात्मनो सुख-दुःखानि प्राकृतिकस्मियमनित्याभ्येवापि तु कर्मफ-
लनियमाधीयानि च वर्तन्ते । भाष्योऽयं यो यद् वपति तदेव लुण्ठति । प्राकृति-
कनियमस्पर्शार्थोऽयम्-कारणं विना कार्यं नोत्पद्यते ।

सृष्टिप्रलयौ—वैशेषिकदर्शनं सृष्टिं संहारविषयायकं परमेश्वरं मन्यते । स
एवास्मिन्विश्वशास्ता । तद्विच्छेदयैव सृष्टिं प्रलयश्च भवतः । यदा स सृष्टिं
तदैव वितनोति विश्वं येन जीवा स्वकर्मजन्यानि सुखानि दुःखानि चोपभोक्तुं
दायकमुपपदां चासी कामयते तदैव स विश्वमाकुञ्चयति । जगत् सृष्टेर्यस्य च
प्रवाहो न कदाप्युच्छिन्नतामुपैति । सृष्टिर्यमनुयाति तस्य च सृष्टिम् । पुरातनक्रम
सङ्गत्य नवक्रमावतरणमेव सृष्टिरिति निगद्यते । ईश्वरो हि जीवानां पुराकृतक-
माणि विचारयैव नवा सृष्टिं सृजति । यदैव स सृष्टिप्रणयनं कल्पयति तदैव
जीवात्मनां इष्टशानुसारं भोग-साधनानि निर्माणोन्मुक्तीभित्तुमुपक्रमते भवद्वय
जीवात्मना, तत्कर्मफलानुरूपं दिशाम्प्रति च तान् (जीवान्) प्रबोद्धयति ।
वायुपरमाणु-संयोगाद् वायुमहाभूतं, जलपरमाणुसंयोगाज्जलमहाभूतं, पृथिवी-
परमाणुसंयोगाद् पृथिवीमहाभूतं, तेजसश्च परमाणुसंयोगाद् तेजोमहाभूतमुपपत्तिं
मजति । वायुराकानो, वायौ जलं, जले च पृथिवी-तेजसी सन्तिष्ठन्ते । ईश्वरमि-
ष्यन्मात्रेण विश्वस्य गर्भस्वरूपमहाण्डमुत्पद्यते । अस्ति तत् सार्धवर्तमानपरमा-

पूता धीनूतम् महाप्रभनन्तज्ञानधराभ्यर्थशाली प्रज्ञा तथा महालयनि
यदा प्राक्तनकर्मानुसारिणि सुवन्तुमानि जीवा नैवकु प्रभवयुः ।

जनन मरणपरिहृयन्ता जीवः प्रत्य विधानमभ्यन्ते । तेषा विधामनिमि
त्तेनैव प्रत्य सम्पद्यते । समारोऽनियन्तम्यान् सोऽपि एव गच्छति । समारे
जायमाना नदी पर्वतादीना सर्वेषामपि एव मृच्छति यत् कदापि कोऽपि
काल एवविशेषि घन्ते यदा समारोप्यप भिन्नेष्वर्थं विलीयते ।

समार प्रत्यस्य क्रमोऽप्यस्य—समपवदान् यदा जीवमान इव विद्यामा
महापि स्वगरीर हनुमुदुङ्क्ने तदा मनेखर सहगुमना भवति । तदभिप्रापो
जीवान् स्वकीयाहृदयैरन्यो विगमयति । तदीयशरीरगन्धियाग परमाण्वो विदीर्ण
भूत्वा दृष्यतामिति । परमाण्व एव केवलमवशिष्यन्ते । एवमेव पृथिव्यादि-
महानूताना परमाण्व एववतिष्ठन्ते । महामूलानि सर्वाणि विलीनानि जायन्ते ।
मकलमपि समारभ्य कथंयज्ञान निरोहिता गच्छति । अन्ततः पृथिवी-ज-
नेत्रेणयूना परमाण्वो दिक् काल आकाश आत्मा मन किञ्च जीवाभना धर्मा-
धर्मस्यभावना एव स्थिति गृह्णन्ति नान्यत् किमपि ।

ज्ञान मीमांसा—दशनेऽस्मिन् विद्याविद्यामदन ज्ञान द्विरप्य मनम् । तत्र
च प्रत्येकं चतुर्विधम् । अविद्यायाश्चकारे भेदा इमे—१ सत्ताप, २ विपर्यय,
३, अनध्यवसाय, ४ स्वप्न । विद्यायि प्रत्ययानुमानमृत्तार्थभेदेन चतुर्विधः ।
प्रत्ययानुमानविपर्ययविचक्षणम् वशयिस्त्राष्टिग । त एव य मन्मि म्यापशास्त्रिग
परं वैशेषिकपरिहृता उपमान शब्दश्च न प्रमाणत्वेन स्वीकृत्यन्ति ते श्रौतयोरन्त
भावननुमान एव श्रूयन्ति । स्मृतिः प्रमिद्वैव । श्रौतमिद्विपर्ययविपर्ययप्रति-
मानव्यवसायनिरूपणामक ज्ञानम् आपमिति कथ्यते ।

कर्तव्य मीमांसा—निष्कामभावेन क्रियमाणानि कर्माणि चित्त तुल्यमिति ।
तस्माद् धर्मं हि चित्तशुद्धिद्विधायकनिष्कामकर्माणि प्रमुच्यते । न वस्तुने निष्का-
मकर्मणो व्यतिरिक्तो धर्मः । अत एव मूर्खिणोऽपि प्रह—यकर्मणो निश्चेदप
लामोऽप्युदयश्च भवति तदेव 'धर्म' इति ज्ञेयम्—“यतोऽप्युदयनिश्चेयमिद्वि-
स धर्मः” । निष्कामकर्माचरणं तत्त्वज्ञानं जनयति तत्त्वज्ञानाद् मोक्ष उपपद्यते ।
एतेन सिद्धमिदं यत् परम्परया निष्काम कर्म मोक्ष इति कारणं भवति । निष्का-
मकर्मरूपधर्ममन्तरं न तत्त्वज्ञान सम्भवं तत्त्वज्ञानञ्च विना न मोक्ष-सम्भव
इत्येव विमरप विश्वशुभाभिलाषी महर्षि कणाद स्वकीयवैदेषिकमूत्रे प्रथमं सूत्र

धर्मपरक प्रणिनाय । धर्मसाधकं कर्म सामान्यविशेषभेदेन द्विविधम् । सामान्य-
धर्म—धर्मं श्रद्धा, अहिंसा, प्राणिहितसाधनम्, सत्यवचनम्, अचौर्यम्, महात्तयम्,
भावशुद्धि (अनुपमा). अक्रोध, स्नानम्, पवित्रद्रव्यनिषेवणम्, विजिष्टदेवता-
भक्तिः, उपवासः, अप्रमादश्च गण्यन्ते । वर्णाश्रमकर्मण्यनि'विशेषधर्म'हस्युच्यन्ते ।

वैशेषिकदर्शनं ज्ञान-वर्मममुच्यवादे न अद्वत्ते तदीया धर्मा ज्ञानवादे
यन्ते । निष्कामकर्म तत्त्वज्ञानोत्पादने सहायकमेव । मोक्षस्य साधनं तु तत्त्व-
ज्ञानमस्ति । पर तेन तत्त्वज्ञानेन निवृत्तिरूपधर्मप्रसूतेन द्रव्यादिपट्पदार्थविषय-
काभ्यां साधर्म्य-वैषम्याभ्यामुत्पद्येन भाव्यम् । क्लेशयदुलान् संसाराद् य प्राणी
निवृत्तिं कामयते तस्य धर्मस्य प्रमुखं यदसौ निवृत्तिरूपं धर्मं वा निष्कामरमानु-
तिष्ठेत् । योगाभ्यास प्राणायामश्चैतदयमपेक्षितोऽस्ति नितान्तम् । वैशेषिक-
दर्शनस्य मतमिदं यन्मुक्तौ दुःखानामात्यन्तिकनाश सञ्जायते आत्मा च स्वकीय-
गुणविशेषविहीनो भवति । भावोऽयं मुक्तिर्दुःखान्यन्तनिवृत्तिरूपा आत्मविशेष-
गुणोच्छेदरूपा च वर्तते । प्रशस्तपादभाष्ये श्लोकम्—“दर्शनेनानन्दबहुपशमो
मोक्षः” ।

ईश्वरः—वैशेषिकसूत्रे यद्यपि ईश्वरस्य सत्ता नितान्तस्फुटतया न प्राप्तेया-
दितास्ति परं तत्राय भूतद्वयमवरयमेव तं निर्दिशति सङ्केतत्वेन । प्रशस्तपादः
किञ्च तदुत्तरकालवर्तिनो वैशेषिकश्रमिणि एकमतेन ईश्वरं स्वीकुरुन्ति । प्रशस्त-
पादः प्रथम्यादायन्ते च महेश्वरं प्रमाणभूतं मन्यते । श्रुष्टिकाले ईश्वरस्य सिसृक्ष-
यैव जडपरमाणुषु स्पन्दनं समुत्पन्नम् इति सर्वत्र वैशेषिकाः स्वीकुरुन्तः प्राप्यन्ते ।
मोक्षार्थमनुग्रह ईश्वरीयोऽपेक्ष्यत इत्यपि ते वदन्तः भूयन्ते । तस्मादवरयनेव
वैशेषिकपण्डिता सन्तीश्वरवादिनः । अस्ति चातो वैशेषिकदर्शनमीश्वरवादि । परं
तद्वेश्वर सर्वनिष्कारिणं न च सर्वत्वष्टा ।

उपसंहृतिः—वैशेषिकदर्शनाद् यज्जगन्महत्त्वपूर्णं वस्तु लभते तदस्ति—
पदार्थानां वर्गीकरणमथ च परमाणुवादः । पृथक्पृथक्पदार्थानां वर्गीकरणं
प्राच्यदार्शनिकमधिकतरमस्ति । अस्ति तदधिकतरमीमाणाभाष्यारम्भिकम् । जैन-
दर्शनस्य वर्गीकरणमतितरामाभाष्यारम्भिकमस्ति । मातृयदर्शनस्य च पदार्थ-वर्गीकरणं
दि आभाष्यारम्भिकमस्ति नितरां समीचीनम् । वैशेषिकेण तु जडपरमाणु-जीवात्म-
परमाणुमादीनां सर्वेषां मन्त्रिदेशो द्रव्ये विधायते । दर्शनस्यास्येदमप्युल्लेखनीयं
वैशिष्ट्यं यदिदं परमाणुवादेश्वरवादयोर्मध्ये समन्वयतां प्रतिष्ठापयति ।

बौद्ध-दर्शनम्

(गौद्ध धर्मस्य प्रवर्तक आसीत् गौतमबुद्धः) । बाल्येऽयं 'विद्यार्थ' इत्येतेन नामधेयेन प्रयुक्तो बभूव । कश्चिद्वस्त्रमुत्तमं नगरं यं ध्वजनुषा अलङ्कारजनस्य तस्य पट्टविंशतिशतान्शेषेऽप्रातिहन्ता । युवावस्थापारमेव स प्रज्ञा-र्जनः । प्राप्ते मतिं पूर्णज्ञाने स स्वबुद्ध्या प्रकटशितस्य प्रकारस्य प्रसार समारो सर्वत्र चकार । अस्य शिष्यास्तदीयान् उपदेशान् विद्वान्नाश्च समृद्धं जनस्यन् । ते हि ग्रन्थत्रिपिटकान्यथा मन्ति प्रज्ञाताः । ते मन्ति त्रयः—१ वितथपिटकः, २ सुत्तपिटकः, ३ अभिधम्मपिटकः । वितथपिटके महाचरित्रवर्णना निपत्ता, सुत्तपिटके महाज्ञानोपदेशाः, अभिधम्मपिटके च नानाविधा विषया मन्ति मन्ति । इमे पालीभाषाया मन्ति निबद्धाः ।

अत्र कथं बुद्धमहामनः विद्यायाः साधनं परा वृद्धिमिराय । तेऽनङ्गसम्प्रदायेषु विनष्टा अभूवन् । धार्मिकमननेनैव गौद्धधर्मो द्वयोः प्रज्ञानयोः शायो समानिष्ठः कृतः । तत्रैका श्रम्या हीनयानमिरेतश्चन परा च महायानमिरेतदनिधानमभवत् । हीनयानशाखायाः प्रचारो दक्षिणभारते जाधिरूपनामूत् । हीनयानशाखायामनेकं ग्रन्था समग्र्यन्ते । ते मन्ति च पालीभाषायाम् । अद्यपि शास्त्रेण लक्षाभ्याम-अष्टहृदिषु प्रचलितस्ति । अस्ति खेय बुद्धोपदेशानुक्तप्रदानका । महायानस्य प्रचारो विशिष्य उत्तरदेशेष्वप्यत । धृन्नुपापिनश्चिद्विद-धीन-आपानेषु लभ्यन्ते । महायानशाखा स्वकाय दार्शनिक विवेचनं समुत्तमायाया कृत्वयो । एतत्तु वाचस्पत्यस्यमन्तुनग्रन्थानामनुवादश्चिद्विष्टर्य-वरदीय(धीनीय)-भाषासु च सवातः । यो हि साम्प्रतं बौद्ध-साहित्ये विज्ञाया निदृष्टानि तस्मिन् साहित्ये हि प्राचीनमन्तुनमिलपते तस्य कर्त्तव्यमिदं यत् स अनेकभाषाविद् भवेत् ती-दार्शनिकधीनुक्त्य स्यात् ।

'आत्मा शरीरम्' मिथो न वा, स अमरोऽस्ति न च संपारो निरोऽपि यो वा'—येन द्विषेण विचारानु महात्मा बुद्धो नामाननपानपत्, दुःखानि केन प्रकृते विनष्टानि स्फुरियत्रैव स विचचार विचारकनाम च । तत्-कथनमा-

सीद् यद् यथा विषयाणां समाधानाय न पर्याप्तानि प्रमाणानि श्युस्तेषां समाधानाय न प्रयत्नः कार्यः । सन्दिग्धेन्द्रियज्ञानाकाङ्क्षाऽऽशङ्काभारत्वात् ॥ बहूनि दार्शनिकानि मतानि निराचकार । स तानि युक्तिहीनानि मेन । तत्रविशेषेण मानवः कमपि लाभलभते इत्यतद् विमृश्य स तानि तत्याज । तद्विचारेण तदेव विमर्शनीयं यनाहंता वा मुक्तिः सत्त्वा भवत् ।

बौद्धधर्मेऽधोलिखिता दश प्रश्नाः 'अध्याकृतानि' इत्युच्यन्ते—

१ अपि किं लोकोऽयं शाश्वतः ? २ किं वा अजायत ? ३ अपि किं सान्तोऽयम् ? ४ उत अनन्तः ? ५ आत्मशरीरयोर्मध्यं पृथक् किम् ? ६ अथवा आत्मा शरीराद् भिन्नः ? ७ अपि किं तथागता मरणान्तरं जीवनं धारयन्ति ? ८ न वा धारयन्ति ? ९ अपि किं धारयन्ति धारयन्त्यपि न ? १० आहोरिज्ज् ते न भवन्ति अमरा न च मरणधर्माणः ?

महारामा बुद्धो मन्यते यदथा प्रश्नानां समाधानं न सम्भवमस्ति, व्यावहारिकदृष्ट्या तेषां समाधानं न कोऽपि लाभश्च । न ह्येष हेयहेतुं हानं हानोपायानां विचारेणमुचितं मन्यमानस्तत्रैव प्रकाशं प्राप्तयितुमर्हति प्रायतनं । दुःखाभां नाशो यथा स्यात् तथा प्रयत्नो विधेयः । अयमेव धर्मः, अयमेव धर्मविषयश्चमूलमिद्वान्तः । एतेनैवानासत्तेरज्ञः स्तृण्वाया सहारो दुःखानामवसानं भवितुमर्हति, एतेनैव मानसिकी क्लान्तिः प्राप्ता भवितुं शक्नोति, ज्ञानं प्रत्ययारब्धं सम्प्रदायं च निर्वाणमपि ।

ज्ञानस्य सागता चतुर्षु आवसथ्येषु सञ्चिहितं भत्वा महारामा बुद्धस्तान्यत्र जनमाधारणमुपदिदश । तानि चत्वारि आर्यसत्त्वार्थानामानि सन्ति—

१ सामारिकं जीवनं दुःखाकीर्णमस्ति । २ दुःखानि सन्ति कारणजन्यानि । ३ दुःखानां विनाशः सम्भवः । ४ अस्ति दुःखानां विनाशनस्योपायः । एतानि हि सत्त्वानि दुःखं दुःखसमुदायं दुःखनिरोधं दुःखनिरोधमार्गाभिधया चाभिधीयन्ते ।

चक्रमन्तरोगमगुणशोभकेशाकाङ्क्षानैराश्याणि मनस्यामर्षिजनानि । अत्र ह्मानि सर्वाण्यपि दुःखान्येव । मानवस्य जीवनमेतैर्निषिद्धमानं वर्तते इत्येतदन्ततो गत्वा महारामा बुद्धो निश्चिन्ताय । तस्मात् तदुन्मूलयितुमेव स उपादितात् । बुद्धस्य प्रथममार्थस्य सर्वाण्यपि भारतीयानि दर्शनानि स्वीकुर्वन्ति । चार्वा-

कस्तु न नम्यनेश्वरयम् । सः साधारिकं जीवनं न केवलं दुःखमयमपि तु
मुक्तमयमपि अवगच्छति । परं महाम्मा बुद्धोऽन्ये च भारतीया दार्शनिकाः
पण्डिता, 'धार्मादिकानि मुक्तानि न यथार्थमुक्तानि' इति संयन्ति । एगिकावातेषा
ते मान्यपि दुःखं^१ ज्ञानेवान्तर्भावयन्ति ।

दुःखस्य सदुभावं सर्वेऽपि दार्शनिका अङ्गीकुर्वन्ति परं उत्कार-विषये न
तेनैकमत्यं पश्यन्ते । दुःखकारणत्वमनस्य प्रथमं महाम्मा बुद्धः प्रतीयममुत्पादं
महेश्वर्यं चकार । न किमपि वस्तु कारणविहीनमिदेषामस्ति सामान्याप्रतीत्यम-
मुत्पादस्य । न कारणमन्तरेण दुःखस्योत्पत्तिः सम्भवा । जीवनमस्ति दुःखबहुलम् ।
जराभरणगतिकानि हि जीवनस्य दुःखानि कथ्यन्ते । जराभरणगतिकस्यानुभूति-
शरीरावाप्तिवशाद् भवति । तेनापानमिदं यज्जानिः (जन्मग्रहणम्) एव दुःखस्य
कारणम् । जन्मनः कारणमस्ति भवः । जन्मग्रहणस्य प्रवृत्तिर्भव इत्युच्यते ।
एतस्या प्रवृत्तेर्हेतुरस्ति-धार्मादिकविषयेषु गता । अत्रापि कारणमस्ति शब्द-
स्पर्शादिविषयोपभोगस्य वामनाः । वामनां किंवा तृणां जनयति विषयभोगः ।
इन्द्रियैषां मुक्तानुभूतिर्भवति नयैव नृणां जीवति परमनुभूतिरिन्द्रियाणां विषयैः
महं संभोगमिरजति अतस्तद्वदं (अनुभूतिहृत्ते) स्पर्शोऽप्युच्यते । स्पर्शो न
ज्ञानेन्द्रियाणि विना भवितुमर्हति । अतः स्पर्शं पञ्चायतनादि अवेदते । पञ्चज्ञाने-
न्द्रियाणि मनश्च पञ्चायतनमिति कथ्यते । गर्भस्य शरीरं मनश्चान्तरेण पञ्चायतनस्य
म्यितिनान्ति । गर्भस्य भ्रूणशरीरं मनश्चान्तरूपत्वेन मनम् । चेद् गर्भावस्थायां
चैतन्यं वा विज्ञानं न भवेद् तदा नामरूपयोर्वृद्धिर्न भवितुं शक्नोति । परं
गर्भावस्थया विज्ञानं तदैव सम्मान्यं यदा प्राक्नवजन्मनः संस्काराः स्युः नाक-
श्नाद् विज्ञानं भग्नमिति । नवजन्मनोऽस्तिभावस्या मानसीयपूर्ववर्तिसकलकर्मणां
प्रभावमारोपयति । कर्माणि संस्कारा उपपद्यन्ते ; संस्कारेभ्यो विज्ञानं सम्भवति ।
संस्काराणां च कारणमस्ति—अविद्या । चेज्जीवनस्य नश्वरताया दुःखमयतायाश्च
सम्पदवगमनं कृतं स्यात् तदा तादृशेषु कर्मसु प्रवृत्तिरेव न सम्भवा वा यादृशाणि
कर्माणि जन्म प्राहयन्ति । तस्मात् मिदमिदं यज्जन्मनो मूलकारणम् 'अविद्या' स्ति ।

उपर्युक्तेन विवरणेन स्पष्टीभवति यत्—

१. दुःखस्य कारणं जतिः ।	४. उपादानस्य कारणं नृणां ।
२. जने' कारणं भवः ।	५. नृणां कारणं वेदना (अनुभूति)
३. भवस्य कारणम् उपादानम् ।	६. वेदनायाः कारणं स्पर्शः ।

७. स्पर्शस्य कारणं पडावतनम् । १०. विज्ञानस्य कारणं संस्कारः ।
 ८. पडावतनस्य कारणं नाम-रूपे । ११. संस्कारस्य कारणम् अविद्या ।
 ९. नाम-रूप-कारणं विज्ञानम् । १२. जन्मनो मूलकारणम् अविद्या ।

बीदसाहित्यस्य शृङ्खलेय भावचक्रमित्यभिधीयते वा द्वादश निदानमिति ।

द्वादशनिदानस्य व्याप्तिवर्तमान-भूत-भाविजीवनेषु वर्तते । वर्तमानजीवनस्य कारणमनीतं जीवनामस्ति । वर्तमानजीवनञ्च भाविजीवनस्य कारणम् । अतश्च या-
 नांमपि जीवनानां शृङ्खलास्ति । द्वादशनिदानमस्यां शृङ्खलायां हि आचरणचक्रं
 निविशते । समग्रमपि द्वादशनिदानं भूत-भाविभवजीवनेषु हि एवं विभक्तीकृतं
 शक्यम्—

१ अविद्या	}	भूतजीवनम्
२ संस्कार		
३. विज्ञानम्	}	भवजीवनम्
४ नामरूपे		
५ पडावतनम्		
६. स्पर्शः		
७ वेदना		
८. तृष्णा		
९. उपादानम्	}	भाविजीवनम्
१० भव		
११. जाति.		
१२. जरामरणम्		

द्वितीयैकार्यसंख्येन विदितं भवति यद् दुःखस्य कारणमस्ति । यदि दुःखस्य
 कारणं ज्ञानं स्यात् तदा दुःखस्य समाप्तिरवश्यमेव भवितुं शक्नोति । अतः दुःख-
 नाशककारणमवश्यमेव वेदितव्यं वर्तते । तदस्ति—निर्वाणम् । दर्शनान्तरेषु
 'निर्वाणम्' शब्द इत्युच्यते । रागद्वेषौ क्रिया आर्यमत्यानि च मगतं ध्यात्वा
 समाधिना समवासा भवति या प्रज्ञा सा सांसारिकेषु क्रियेषु विरतिं जनयति ।
 इदं हि सांसारिकक्रियेषु वैराग्यमेव निर्वाणमिति सिद्ध्यते । निर्वाणं जीवनका-
 रणं न स्यात् शक्यमस्ति । प्राप्तनिर्वाणो महात्मा यावज्जीवति तावदभावनिशं बर्मे
 भुवं पृथ्वीं जीदति । परं सर्वान्यपि तत्कर्मणि अनामत्पूवंकं क्रियमाणानि
 भवन्ति । यानि कर्माणि रागद्वेषादि विहाय क्रियन्ते न तानि बन्धने कारणानि
 भवन्ति ।

महानो बुद्धस्योपदेशोऽयं यन् कर्म द्विधा । प्रथमं तत् यद् रागद्वेषमोह-
वशाद् क्रियते । द्वितीयं तत् यद् रागद्वेषमोहत्यागपूर्वकमनुष्ठीयते । प्रथमविधं
कमे जन्मनः कारणं भवति, द्वितीयविधञ्च कर्म जन्म चिद्भवति । मानवेन तथा-
विधं कर्म कार्यं येन निर्वाणं प्राप्येत । निर्वाणं पुनर्जन्म नाशयति दुःखानि दह-
यति शान्तिञ्च विश्रागयति ।

दुःख-निरोधस्य मार्गोऽन्यथा न संभवति । अनेन मार्गेण निर्वाणवस्था
प्राप्ता भवति । येनो हि कारणेभ्यो दुःखान्युत्पद्यन्ते तेषां नाशनाभ्यां पाप एव
निर्वाणस्य मार्गोऽस्ति । महाना बुद्धो निर्वाणवासेर्यं मार्गं जनानां पुरस्ताद्
निदर्शयति तस्य मन्त्रपञ्चाङ्गम् । अतोऽयमष्टाङ्गतां इति गण्यते । बौद्धपरमस्य
सारोऽयम् । एष मार्गः संन्यामिनां गृहस्थानां सर्वेषामपि गम्योऽस्ति । मार्गस्य
चास्याष्टाङ्गानि इमानि सन्तिः—१. सम्यग्दर्शित्वं, २. सम्यक्सङ्कल्पः, ३. सम्यक्
वाक्, ४. सम्यक्कर्मोन्मत्तः, ५. सन्यगाजीवः, ६. सम्यगन्यायानः, ७. सम्यक्संन्यासः,
८. सम्यक्समाधिः ।

नैतिकं बलं यथा समुद्यमनि निर्मलीभवति संस्कृतञ्च आपने सा सम्यग्दर्शित्व-
निवृत्त्यने । अतः सम्यग्दर्शित्वं समुदाजर्तनीयानि । अत्रारि आर्यमत्पाम्पेव
'सम्यग्दर्शित्वं' हायेनेन नाज्ञा गीयन्ते । अविद्या दुःखस्य कारणमस्ति । तदर्थानो
भवन् गानव आम-संसारयोर्मिथ्याधिपं निवृत्तानि । एष हि सम्यग् दर्शित्वो
धिपं धृवति या वस्तुनां दयावद्रूपमवगमयति ।

आर्यसंघातां ज्ञानमात्रेण न कोऽपि लभो भवति तावत्, यावद् तदनुसृत्य-
जीवन-यापनस्य द्रष्टव्यान् सङ्करो न कृतो भवति । निर्वाणमीप्सुभिः सांपाति-
केषु विषयेषु आसक्तिमदन्वया न कस्मिन्नपि तद्वैषः कर्तव्यो न च हिंस्रचतुस्रणी
या—पुत्रद्विषदाचारगत्याहंकरगनेष बौद्धेदशनेन सम्यक्सङ्कल्प इति
परिमाप्यते ।

येन मिथ्यावादिनाया निन्दाया जमिदस्य वचनस्य चावाटनायाश्च
परित्यागो भवति सम्यक्सङ्कल्पश्च गिरायां परिगम्यते सा सम्यग्सांगिति
प्राप्यते ।

सम्यक्सङ्कल्पस्य कर्मणि परिगमनमर्हमाऽस्तेषां द्रष्टव्यमनामानुष्ठानं च
'सम्यक्कर्मन्त' इत्युच्यते ।

असद्वचनामार्गमपरित्यागपुरस्सर यथोचितोपायेन जीविकोपार्जनं किंवा योग-चेमार्गं समुचितमार्गानुसरणं सम्यग्याजीव इति व्याह्रियते ।

पुरातनासद्भावाः पूर्णतया विनाशनं, असद्भावेभ्यो मनसो रक्षणं, सततं सद्भिचाराणां मनसि सन्निवेशनं, निरन्तरञ्च तथा प्रयत्नं येन मनस्तान् सद्भिचारान् बोधुं प्रभवत्-इत्येते प्रयत्नाश्चत्वार एव सम्यग्व्यायाम इति नाम्ना व्यवह्रियन्ते ।

सप्तारे वाक्मनोऽपि सन्ति पदार्थास्तावन्त सर्वेऽपि चर्णिका सन्ति दुष्टाश्च सन्ति—इत्येतद्वचनार्थं ज्ञानवर्मां तेषु सर्वेषु या अभासक्तिर्भवति या वैराग्यधीर्भति या च निर्विण्णता भवति सैव हि सम्यक्समृतिरित्युदीर्यते । अनेमापि प्रकारेण वक्तुं शक्यते यत्क्षुरीर शरीरत्वेन, चित्तं चित्तावेन, मनो मनस्त्वेन, वेदनां वेदनारथेन विभाजनं सम्यक्समृतिरिति बोद्धव्यमस्मात् । चित्तस्य एकाग्रता सम्यक्समाधिरिति निगद्यते युधे । सम्यगदृष्ट्यादि सप्तसाधनैरसंश्लिप्तवृत्तीनां निराकरणं यो मानवः कुरुते स सम्यक्समाधौ प्रविष्टो भवितुमर्हति । सम्यक्समाधौ सन्ति चतस्रः स्थितयः । ता उत्तीर्य मानवो निर्वाणं लभते । शुद्धचित्तत्वात् पुमान् यमानन्दं याञ्च शान्तिं विन्दते स आनन्दः सा च शान्तिरस्ति सम्यक्समाधौ प्रथमा स्थितिः ।

द्वितीया स्थितिः सा अस्ति यत्र सर्वविधा अपि सत्ताया उच्छिद्यन्ते, आर्यसत्त्वेषु यथा वर्धते । अस्यां स्थित्या प्रगाढचिन्तनात् शान्तिश्चित्तस्थिररञ्जोदेति । साधकः शान्तिमानन्दज्ञानुभवति ।

तृतीयस्थित्या साधकः आनन्दे शान्त्याञ्जोपेक्षाधियं निधातुमीहते । एतया ईदृश्या चित्ते समताया सञ्चारो भवति विश्रान्तिश्चानुभूतिः याति । चतुर्थ्यां स्थित्यान्तु न साम्यावस्थाया न दैहिकविभ्रामस्य न ध्यातृगतानन्दस्य न च कस्यापि ज्ञानमेव सन्तिष्ठते । एषा स्थितिः पूर्णज्ञाने पूर्वागम्यस्य पूर्णस्य च समयस्य स्थितिर्भवति । न तस्यां सुखमवशिष्यते न च दुःखम् । अतः परम्तु निर्वाणस्यैव सलम्बिर्जायते । साधको भवति पूर्णग्रन्थः ।

अष्टाङ्गसार्गस्य त्रीणि प्रधानान्वहानि सन्ति—प्रज्ञा, शीलम्, समाधिश्च । प्रज्ञाशीलयोर्मध्ये समवायसम्बन्धोऽस्ति । न प्रज्ञा शीलात् न च प्रज्ञायाः शीलं दूरीकर्तुं शक्यमस्ति । यथा तन्तुषु परं पटे च सन्तत्र स्थिता भवन्ति तथैव

प्रज्ञायां शीलं शीलं च प्रज्ञावतिष्ठते । चित्तस्य एकाग्रता (समाधिः) ॥ सर्वत्र-
चापेक्ष्यते ।

मगवान् बुद्ध आत्मानं किञ्च जगद्विहित्वापि उपदेष्टुं कुर्वाणो दृश्यते । अत्र
ते दार्शनिका विचाराः समुपस्थाप्यन्ते यांस्तद्गया धर्मोपदेष्टा अव्यञ्जयन्ते । पूर्व-
विधा विचाराः सन्ति चत्वारः—१. प्रतीत्यसमुत्पादः, २. कर्म, ३. दृग्गिहयादः,
४. आत्मनोऽनस्तित्वम् ।

प्रतीत्यसमुत्पादः—

दुःखस्य मूलकारणम् अविद्यामिति । तदायाया विविचित्रास्ते कारणाना पस्-
मरा समुपपद्यते । इममेव कारणपरम्परां 'प्रतीत्यसमुत्पाद' इति कथ्यते कस्मा-
द्विन् कारणान् यकार्यमुपपद्यते तदकार्यमेव कस्याप्यस्यस्य कारयं कारणं
नश्यति एवमेवोत्तरोत्तरमेकैकं कार्यं कार्यान्तरमस्ति कारणत्वं गच्छति । नाह-
न्मात् किमपि प्रादुर्भवति ।

प्रतीत्यसमुत्पादं बुद्धो 'धर्म' इत्येतेन सम्मानास्पदपदेन आह्वयति ।

कर्मवादः वर्तमानजीवनं नूतनजीवनस्य परिणाम इति यद् बोधयति स
कर्मवाद इत्युच्यते । प्रतीत्यसमुत्पादस्यैव रूपविरूपोऽयम् ।

चण्डिकावादः—सर्वाण्यपि वस्तूनि सन्त्यनिर्गन्ता । यद्यपि नियं स्यात्तु च
प्रतिनामते तदपि नश्यमस्ति । सर्वेऽपि सयोगाः सन्ति विप्रयोगान्ता ।
यस्य यस्योद्गो दृश्यते तस्य सर्वस्य पतनमपि भ्यात् । सर्वमपि परिवर्तन-
शीलम् । न किमपि पृथग्दृशं यच्च परिवर्तितं ह्येवं यो वदति सोऽस्ति चण्डिकादः ।

आत्मानस्तित्ववादः—प्रतीत्यसमुत्पादहेतोर्वा परिवर्तनवादवशात् नह्यमा
बुद्ध आत्मनो नित्यत्वं स्वीकरोति । स आह जीवनं विभिन्नक्रमशीलान्भवद्विधा-
वरणानां प्रवाहोऽस्ति । अस्य प्रवाहस्याप्यन्तरे कस्या अपि अवस्थाया उपासि-
तप्रारब्धनिन्दा अवस्थायाः सञ्जायते । प्राक्तनावस्थाद्यतनावस्थानद्यतनावस्था
च भाविनीमवस्थां प्रमुने । ते जीवनस्य तास्ताः सर्वा अवस्थाः पूर्वपरिणाम-
कार्यसमूहः एव सन्ति । यथा कस्यचन द्यौःकस्य ज्योतिष्य पर्यदप्युदयि-
ज्योतिष्मान् भवन्ति तथैव वर्तमानजीवनस्यान्त्यावस्थानो भाविजन्म-
स्याप्युत्पत्तिसम्भवेत्येतन्मतमुपस्थापयन् 'सौशवे यौवने वार्धक्ये चैकस्या एव
व्यप्येः स्थितिः किञ्च प्राणिनः पुनर्जन्मापि जायते इत्येतत्प्रकार्यं वादं परिहृयन्
बुद्धो महात्मात्मनोऽनस्तित्वमङ्गीकरोति । नहि बौद्धदर्शनात् आत्मस्य द्रव्यं

स्यापि वा निश्चय इत्यसिद्धयति । विलियमजम्सस्यापि मतमेतादृशम् । तन्मतेनापि (आत्मा विज्ञानप्रवाहाद् निष्प्र नायत् किमपि । प्राग्वर्तिन्या अवस्थाया निदमाना घस्याचनकत्वात् आत्मनोऽङ्गीकरणत्वमपेक्षितमेव न जायते किञ्च स्मृतेरपि सम्यगुपपादनमपि बहुं शक्य भवतीति समुदीरयन् बुद्ध आत्मसम्बन्धविचारार् हातुमुपदिशति) ।

कथं चित्तविज्ञानानां मयानो हि मनुष्य इति प्राप्यते । यावत् तेषां समष्टि सञ्ज्ञान निदयाति तावन्मनुष्योऽपि सत्तावान् । तन्नाशे तस्यापि सञ्ज्ञायतेऽन्त । अतः सद्यत व्यनिरिच्य नाग्यदात्मनामधेय किमपि वस्तु । मनोविज्ञानदृष्ट्या मनुष्य पञ्चस्कन्धानां मयोजोऽस्ति । पञ्चविधपरिवर्तनशील तावत्सयात एव पञ्चस्कन्धानां प्रयते । रूप, वेदना, मन्ना, रास्कारो विज्ञान (चेतनता) इत्येतानि पञ्चस्कन्धा इत्युच्यते । मानवीयशरीरस्याज्ञारवर्गादीनां मन्तर्भावे रूपे भवति, सुख दुःख विपादबोधो यतो जायते मास्ति वेदना । सञ्ज्ञया वस्तु प्राप्य भवति, गतकर्मवशात् सम्भूता प्रवृत्त्य 'संस्कार' इति कथ्यते । पञ्चमो विज्ञानारय स्कन्धश्चेतनतास्ति ।

भगवद् बुद्धोपदेशेषु कश्चिद्विषयतावादो दृश्यतेऽतः केचन तदेष्टिकतावादी, कश्चित् तत्र प्रतीतिवादः प्राप्यतेऽतस्त केचन प्रतीतिवादाः, कश्चित् तत्रानुभववाद उपलभ्यतेऽतस्त केचन अनुभववादी कश्चित् तत्र सत्यवादो दृश्यतेऽतः केचन सत्यवादी कश्चित् तत्र रहस्यवादोऽवाप्यतेऽतस्त केचन रहस्यवादी, कश्चित् तत्रातीन्द्रियवत् प्रेक्ष्यतेऽतः केचन तमतीन्द्रियवादीति वदन्ति ।

एषा हि बहूनां वादानां दर्शनस्य फलमिदं सङ्गतं यद् बौद्धधर्मो बहुलशाखा-
शाली सञ्ज्ञात कालान्तरेण । तत्र प्रमुखा सन्ति मताश्चतस्रः शाखा । ता इमा —

- १ माप्यमिकाना (शून्यवादिना) बौद्धानां शाखा
- २ योगचार (विज्ञानवादि) बौद्धानां "
- ३ वैभाषिक (बाह्यप्रत्यक्षवादि) बौद्धानां "
- ४ सौत्रान्तिक (बाह्यानुमेयवादि) बौद्धानां "

शून्यवाद—विज्ञानवादादयोरन्तर्भावो महायानसंप्रदाये किञ्च बाह्यप्रत्यक्षवाद-
बाह्यानुमेयवादयो समावेशो हीनयानसंप्रदाये वर्तते ।

शून्यवादस्य (माप्यमिकमतस्य) प्रवर्तक आसीन् नागार्जुन । नागार्जुन
माप्यमिककारिकाभिधे स्वकीये ग्रन्थे प्रसिद्धे शून्यवादं विनतान् । तत्र स-

पाण्डित्यपूर्णं विवेचनं वादस्यास्य क्वांगं प्राप्यते । शून्यवादे सम्प्रतभाषायां
यद्वा द्वय्या लिखिता वस्तुवत् । परं तु यमिदं न ते प्राप्यते ।

साध्यमिदम् (शून्यवादित्वं) मन्यन्ते यत्र मानमिच्छन् न च वाशून्य
वस्तुनोऽस्मिन्वस्तुनि । सर्वमपि शून्यम् । इदं शून्यमनिर्वाचनीयम् । एतत्सद-
सद्वन्तां त्रिलोक्यम् । सन् अल्प उभयमपि शून्यस्य गर्भे प्रवृत्तिर्वांगं
सद्वन्तिष्ठते । नेदमभावात्मकं परमलेश्वरमस्ति । अत्रियात्मादेर शून्यत्वं
मन्यन्तमपि जगदभिप्रेक्ष्य भवति ।

चैद्वद्वर्तनं वस्तुनो नि स्वभावमनिर्वाचनीयमलेश्वरमस्ति शून्यमेव परमत्वव
मन्यते । इदमेव महाविर्वागपदमस्ति । इदमेव पदमस्यापि सारकं प्रवृत्तमप्यसौ
भवति । नातः परं किमपि गन्तव्यम् ।

योगाचार (विज्ञानवाद) स्य प्रवर्तका साम्प्रतं अनगन्तुं श्रुतिज्ञायाः ।
लक्षावतामृद्वस्य वादस्य प्रमुखे ग्रन्थः । शान्तरात्रिनस्य 'तत्त्वमसि' पाण्डित्य-
पूर्णोऽस्ति ग्रन्थगजः । कल्पदीपोऽस्मिन् ग्रन्थे वैदुष्यपूर्णमिका टीकानपि लिख्ये ।
विदुषां कथनमिदमपि वदस्य विज्ञानवादस्यादिप्रवर्तको मैत्रेयनाथो वस्तुवत् ।
श्रूयते यद्वा महायानमृद्वालङ्कार-धर्मधर्मभाविसंग-अध्यात्मविमर्श-योगाचार-
मूनिताम्रानिममयालङ्कारकारिका-महायानउत्तरतन्त्रं प्रागेपीत् । परं नो-
ल्लवा भवन्तीमे ।

विज्ञानवादितो मनमिदं सम्मानमिदं वस्तु वा विज्ञानमेव मन्यन्ते । न, वाद्य-
पदार्थः सत्तावान् । 'चित्तमेव परमत्वमस्ति । 'चित्तमेव प्रवृत्तिर्मुक्तिश्च
भवति । 'चित्तमेवोत्पद्यते तदेव निरुप्यते । सर्वव्यवसायि वस्तुनि चित्तमेव
विकल्पत्वेन वर्तन्ते । चित्तमेव ज्ञान-ज्ञान-ज्ञेयस्वरूपनिष्ठति । अत्रियया
मिचिनिव तदमासते ।

विज्ञानं प्रवृत्तिविज्ञानालयविज्ञाननेत्यान्यां प्राध्याप्येन द्विविधम् । वस्तुनि-
धमेवाल्लयविज्ञानमिति नास्तीत्यवदिरयते । कापिक्वाचिक्मानमिदं विज्ञानानां
यामनारूपस्य बाधस्य तत्र सन्निहितत्वादल्लयविज्ञानमिति स्मृतम् । चतुर्धर्म-
धारणा-रमना-काय-भवा-द्विष्टमनोविज्ञानानां सत्तानां व्यवहार्यत्वेन नानि
सत्तापि प्रवृत्तिविज्ञाननित्येनेन नास्तीति धीयन्ते । विज्ञानवादितो योगप्रपञ्चं
पृथक्प्रमाणत्वेन स्वीकृन्ति नापि स्वीकृन्ति । स्मृतीने व्यवहार्यत्वाया परतः

प्रामाण्यवादिनाः । मन इन्द्रियमस्ति-इत्येतच्चैषां मतम् । व्यवहारहेतुनेमे ज्ञानं द्विविधं मन्यन्ते ग्रहणरूपम् अध्यवसायरूपञ्च ।

वैभाषिकप्रतस्य निरूपणे यो ह्युत्तमो ग्रन्थोऽस्ति सोऽस्ति वसुवन्धुप्रणीत, 'अभिधर्मकोश' । वसुवन्धुः प्रथमं वैभाषिकमतवावलम्बी आसीत् परं पश्चात्सौ सौत्रान्तिकमतस्याचार्यः सञ्ज्ञानः । अस्मिन् एव वैभाषिकसम्प्रदाये सधर्मद्वय 'न्यायानुसारः' 'समयप्रदीपिका' च किञ्च धर्मकीर्त्तन्यायविन्दुः सुविदितग्रन्थाः सन्ति । इदमपि श्रूयते यत् मतस्यैतत् मिहान्तान् प्रथमं व्याशयनीपुत्रो ग्रन्थातिम् । स संस्कृतभाषायां 'ज्ञानप्रस्थानशास्त्र' नाम ग्रन्थञ्चकार ।

वैभाषिका बाह्यप्रत्यक्षवादे रज्यन्ति । इमे चित्तस्य बाह्यवस्तुनञ्च सद्भाष-
मुरीरुद्वेगति । आधुनिकनव्यवस्तुवादिन इव इमे वदन्ति वस्तुनां ज्ञानं
प्रत्यक्षेणैव प्रमाणेन भवितुं शक्यं भ्रान्तिजोपायेन । अस्मिन् मते तादृ-विचारो
द्वाभ्यां दृष्टिभ्यां क्रियते । ते दृष्टौ इमे — १. विषयगता २. विषयिगता । विषयि-
गतदृष्ट्या समस्तमपि जगत् स्वन्ध्यायतन-धातुषु विभज्यते । स्वन्धा पञ्च
पूर्वमुक्ता । आद्यतनानि च मय इन्द्रियाणि तद्विषयाञ्च मन्ति । बीजदर्शने
'धातु' इत्येतत् पदं 'स्वतन्त्रसत्ता' इत्येतस्मिन् अर्थे प्रयुज्यते । वसुवन्धुरतु
यतो ज्ञानसन्तते, समुन्नव, स धातुरित्येतद्यात्रा शोध्यत इत्याह ।

विषयगतरष्ट्या जगती धर्माः प्रतिपाद्यन्ते । इमे च धर्मा द्वयोर्वर्गयोः
विभज्यन्ते तद्वर्गगताञ्च बहुषु विभज्यकृता सन्ति ।

संक्षेपतोऽस्मिन् मते बाह्यं जगदाभ्यन्तरञ्च जगदुभयमपि स्वकीयमस्तिर्वाचं
निदधानि । उभेऽपि सत्ते परस्परं निरपेक्षे । इदं मतं मन्यन्ते यत् साधक-
सत्ताद्रूपस्यापि स्वरूपं कारस्व्येन प्रथमं विचिन्तयति ततश्च तदीयान्यधर्मानां
ज्ञानमरनुते ततश्च परमतत्त्वमार्गणे प्रवर्तते । अन्ततो गत्या च ॥ शून्य-
तादमासादयति ।

सौत्रान्तिकमतस्य (बाह्यानुमेयवादस्य) आदिप्रवर्तकं कुमारलता आचार्यं
आसीत् । नारय मतस्य कश्चिदपि स्वग्रन्थो ग्रन्थ आसाद्यते । भवसिद्धान्त-
संग्रहादिग्रन्थेषु वादस्यास्वोद्देशः प्राप्यते ।

सौत्रान्तिका अपि वैभाषिका इव चित्तं बाह्यमपि जगत् मन्यन्ते । ते वस्तु
किञ्च तद् वस्तुविषयकं ज्ञानं श्रवण-श्रवण इति कथयन्ति । बुधशुभ्रपरापनपूर्वकं
ते बाह्यवस्तुनोऽस्तित्वं प्रतिपादयन्ती वदन्ति यद् बाह्यवस्तुनामनेकाकारवत्वात्

ज्ञानस्य विविधमिच्छाकारत्वं सिद्धयति । विभिन्नाकारज्ञानैर्गन्तव्यरूपविभिन्न-
वास्तानि वस्तूनि चानुमानुं शक्यन्ते ।

सौत्रान्तिका ज्ञानं चतुर्विधप्रत्ययमिति श्यन्ति । आत्मस्वरूपम्, समनन्तरम्,
अधिपति, महत्कारि-इत्येतानि सन्ति ज्ञानस्य चत्वारि कारणानि (प्रत्यया) ।

पुनश्चतुर्विधकारणानां संयोगान् कस्यापि वस्तुनो ज्ञान सम्भवं भवति ।
ज्ञानस्य आकारो ज्ञानवस्तु मत्त एव भवति । प्रसङ्गवस्तूनां ये आकारा
अवलोक्यन्ते ते ज्ञानस्यैवाकाराः सन्ति । ते च मनस्येव वर्तन्ते । बाह्यवस्तुनो
ज्ञानं वस्तुजनितमानसिकाकारादनुमानेनावगम्यते—इत्येतदनुपपन्ननाद् सौत्रा-
न्तिका बाह्यानुमेयवादिन इति कल्प्यन्ते ।

धार्मिकमनसोद्भादौ बौद्धधर्मो हि हीनपाण्डमहायानाभिधयोः सम्प्रदाययो-
र्विभक्तोऽभवदिति पुरा श्रोतम् । तत्र हीनयाने हि बौद्धधर्मस्य प्राचीनं स्वरूपं
परिलक्ष्यते । सम्प्रदायोऽयं धर्मेण सर्वमपि जगत् परिचाक्यत इति मन्वानो
धर्मस्य निदामरुतायां श्रद्धयते । विश्वमिति चायं सम्प्रदायो दम्भानव-
स्वप्रयत्नेन निर्वानं लब्धुं शक्नोति । एष सम्प्रदायः स्वात्मन्यनेकमिति विशते ।
स्वावलम्बनं नेश्वरनपेक्षणे न च तदनुकम्पाम् । तत्र तु केवलं धर्मोऽपेक्ष्यते—
इत्येतन्मनस्य सम्प्रदायस्य । सर्वथा समुदायोऽयं बुद्धोपदेशमवगच्छति ।

महायानसम्प्रदाये बृहन्न्यमनोवृत्तेरस्ति स्वरूपपदे । एष सम्प्रदायस्तं
मार्गं प्रदर्शयति यत् सर्वेऽपि जना मुगमनया बुद्ध-धर्मं पालयितुं शक्नुयुः लोक-
सेवान्यस्य सम्प्रदायस्य प्रज्ञानोद्देश्यम् । हीनयानिनो हि यदि स्वमुक्-पर्यमेव
यतन्ते तदा महायानिनो न केवलं स्वमुक्-पर्यमपि तु ते परमुक्-पर्यमपि
येहन्ते ।

महायानं हि त्रीन् महत्त्वमयान् विचारान् निश्चयति । तेषु प्रथमोऽस्ति
बोधिसत्त्वविरयकविचारो द्वितीयो बुद्धस्योपास्यरूपमध्वन्यविचारस्तृतीय-
आत्मसद्भावनिष्ठो विचारः ।

बोधिसत्त्वविरयकविचारोऽयं प्रथमो भूया मानव प्राणिनामातिनाशने यत्
कुर्वाणो निर्वाण-लाभाय प्रयतते ।

बुद्धस्योपास्यरूपमध्वनिना विचारेण ते जना उपक्रियन्ते ये न बोधिसत्त्वा-
दर्शमध्यासितुं प्रभवन्ति न च स्वात्मनि एव भवितुमर्हन्ति । अयं हि विचारः

एतादृशानां जनानां मानसे भव्यं भावमिमं जनयति यद्द्वयालुर्भगवान् बुद्ध-
स्तेषु दयिष्यते उद्धरिष्यति च तान् । वस्तुन शरणप्रपत्तिं श्रेय एवाचरति ।

आत्मसद्भावनिष्ठो विचारो मानवस्याशान्तिमाद्यङ्गाच्च निरस्यति अतः स
विचारोऽपि जगद्धितमेवानुतिष्ठति । प्राचीनं बौद्धदर्शनं नास्ति यद्यप्यात्मशक्तिः,
परं महायानं जनतायां पुर आत्मानं संस्थाप्य कामपि हानिं न करोति ।
तदुपकरोत्येव जनसाधारणं भृशम् । आत्मवादो मानसे आत्मानं धैर्यञ्च सृजति ।
साम्ब आत्मनोऽस्मिन्नस्तीति विचार्य तन्मुक्त्यर्थमपि उपक्रमते । यद्यपि न
तर्हि कस्य मोक्षाय स ईहेत । अतो विचारोऽयमपि कल्याणकृत् । मन्दे महायान-
मग्नदायो जगद्धितप्रत निधाय मनसि अनुज्ञां प्राह भुवि ।

नात्र संशयो मनागपि यद् बौद्धदर्शनं दर्शनेषु स्वीयामद्भुतामेवाभा-
विमनोति । तद्विचारवतां पुर किमपि नितरां प्रष्टुरगम्योति प्रशालयति ।

जैनदर्शनम्

अस्ति जैनदर्शनं प्राधान्येन आचर-विचाराणां प्रतिपादकं परिपोषकञ्च दर्शनम् । तत्र देहान्त-करणशुद्धिप्रभृतिविषयवच्च प्राग् वैशिष्ट्येन ध्यानं प्रवृत्त-मभूत् ततश्च तद् आप्यायितव्यमिति च अण्डिन विधाय सर्वाङ्गमिदं नीत-मभवत् । इदं दर्शनमपि श्रेष्ठरासेति । आत्मनः सत्ता स्वीकरोतीदमपि । जीवान् इदम् 'अस्मिकाय' इत्येकस्याभिधेयमभिहितान् कुर्वते । यद्यपीदमात्मानं न मूलेष्व-न्मर्यादं करोति परं तं भौतिकतात्सु न मन्यते । दर्शनस्यास्य गगना नास्मि-केषु दर्शनेषु क्रियते । विन्यसाम्भिकदर्शनानां विचारधारा येनाश्वना बहुमाना हरयते तेनैवेदमपि स्वकीया विचारधारा प्रगृह्यत् प्रेरितं भवति । तु स्वानामा-त्यन्तिरुनिवृत्तिं परममुखावातिश्राम्यापि चरन्त्यपमसि । कठोरतपोभिः साध-नाभिश्च शुद्धामि कायं वाचं मानमञ्च सम्यक् मयस्यान्त-करणस्य शोधनं परमा-त्मनश्च प्रपञ्चीकरणमिदमपि स्वकीयं प्रमुखमुद्देशं मन्यते । काममास्तिका जना वदन्तिमिदं नास्मिकं दर्शनं मन्यन्ता परं दार्शनिकानां विचारणामुद्भावनाय ज्ञानस्य च समुन्मीलनायैतत्पि नामैव सर्गमदलम्बमानं ह्यगोचरीभवति यानास्तिददर्शनम्यदलम्बमानमिदं दृष्टानि जायन्ते ।

जैनदर्शनं पुरातनतरं दर्शनमस्ति । धर्मदीपाया मिहान्तानां प्रवर्तकं श्रुतम-देव आसीत् । अतिनयापारिहनेन च दर्शनस्यास्य पिहान्तानां प्रवर्तक-रभूता-मिदमेतदपि जैनदर्शनस्वाध्यायपरायणम् । श्रम्वेदे हि तन्नामचर्चादर्श-नान्तेना जैनं मतं निरानन्दमेव प्राचीनं मन्यन्ते ।

जैनाः स्वर्क्यान् चतुर्विंशतिमहापुरुषान् तीर्थङ्कर-उत्पत्तेन सम्मानेन सम्मा-भयन्ति । ऋषभदेव, अश्वित्तनाथ, सम्भवनाथ, अभिनन्दन, सुमतिनाथ, एतमप्रभु, सुपार्थनाथ, चन्द्रप्रभ, सुविधिनाथ, दीननाथ, श्रेयामनाथ, वासुपूज्य, विमलनाथ, अनन्तनाथ, धर्मनाथ, शान्तिनाथ, कुण्डुनाथ, अर-नाथ, मल्लिनाथ (मल्लदेवी), नेमिनाथ, पार्थनाथ, वर्धमान-महावीर इत्येते चतुर्विंशतिस्तीर्थङ्कराः सन्ति ।

आचार्यमहावीर उपरि निर्दिष्टायामाचार्यपरम्परायामन्तिम । अयं स्वस्ति
प्यान् अतः करणं निर्मलोकर्तुमिन्द्रियाणि निग्रहीतुं करोतया प्रज्ञाचर्यं पातु
जगति च निर्लिप्ता भवन्तो बह्युमुपदिदेश । मनस्तावदसद्विचाररहितं न भवितु-
मर्हति इदं वस्त्राणामपि परियागो न कृतः स्यात्-इत्येतेनैतदीयनोपदेशेन
जन्याधूना समुदायो भागद्वये विभक्तोऽभवत् । ये वयनानां त्यागमुचिन मेनिरे
ते 'दिग्गम्भरा' किञ्च ये न ते 'श्वेताम्भरा' इति सज्ञया प्रथिता जाता ।

जैनदर्शनस्य साहित्यं परममष्टदमस्ति तत्र ग्रन्थानां बाहुल्यं प्राप्यते ।
अधिकतरास्ते ग्रन्थाः प्राकृतभाषायाः सन्ति । प्रामाणिकेषु ग्रन्थेषु जैनमतस्य
मौलिकानां सिद्धान्तानां समग्रो वर्तते । ते हि विद्वान्ताः सर्वेषामपि साम्प्रदा-
यिकानां मान्याः सन्ति । आचारविषयकाः ग्रन्थाः प्रमाणविषयकेभ्यो ग्रन्थेभ्यः
साधारण्यमधिकतराः सन्ति । जैनधर्मस्य मूलगमग्रन्थानां रचनामधिकृत्य
दिग्गम्भरश्वेताम्भरसम्प्रदाययोर्मध्यं मतभेदो दृश्यते । दिग्गम्भराणां कथनमस्ति
यत् 'पूर्व' सज्ञका मूलगमग्रन्थाः पिल्लता । एवमादिमरम्भनाकालोऽविरितः ।
अन्तिमं च तच्छ्रेष्ठं पष्ठे शतकेऽभूद् बलम्भ्याम् । श्वेताम्भराणाञ्च मनमिव यत्
स्मृलभद्रस्याप्युच्यतायाः पाटलिपुत्रे जैनसाधुसमितिर्जैनगमग्रन्थान् सचकार ।
जैनमिदानीं सन्ति गीताः पञ्चष्वारिषद् ग्रन्थेषु । तत्र एकादश सन्ति अग-
ग्रन्थाः, द्वादश उपागमग्रन्थाः, दश प्रकीर्णग्रन्थाः, ७ छेदसूत्रग्रन्थाः, चावरो
मूलग्रन्थाः, द्वौ स्वतन्त्रग्रन्थौ सन्ति । अगग्रन्थानामतिशयमहत्त्वमालिङ्ग्य
तेषां नानानीह श्रियन्ते १ आमाधारागमुत्तमम् (आचारसूत्रमुत्तमम्), २.
सूयगदगम् (सूत्रज्ञाह्वा), ३ काणगम् (न्यानाह्वा), ४ समवायाह्वा, ५
अगवतीमुत्रम् ६ नावाधर्मकहाओ (साताधर्मकथा) ७ उवासगदसाओ
(उपासकदशा), ८ अतगददसाओ (अन्तर्दृष्टदशा), ९ अणुत्तरोववाद्य-
दसाओ (अन्तर्दृष्टादिकदशा), १० वण्ढावागरणिआह्वा (प्रश्नोत्तराणि),
११ विवागसुम (विषयसुत्रम्), १२ दिष्टिवाय (रुष्टिवादः) दृष्टिवादो न
साम्प्रतमुपलभ्यते । आगमग्रन्थानां रचना अर्धमत्तमधोभाषाया कृतास्ति ।
आगमग्रन्थेषु अभिशान्तवाद-जीव-पुत्रादिदार्शनिकसिद्धान्तानामपि विवेचनं
प्राप्यते ।

श्वेताम्भरसम्प्रदायस्य इमे आचार्याः सन्ति कतिपये—१. निरुल्लिखिता
भद्रबाहु, २ तत्त्वार्थशिखामुत्रस्य प्रणेता उमास्वाति, ३ पञ्चास्तिकाय प्रवचन

मारादिकर्ता कृन्तुकृन्दाचार्यः, ४. सम्मतिननर्कमूत्रन्यायवतारादिग्रन्थानां देवकः
मिहमेनविवाकः, ५. तत्त्वार्थाधिगमसूत्र-टीकाकार मिहमेनगणिः, ६. पञ्चदशान-
मनुष्यन्यायप्रदेशसूत्रादिवहुलग्रन्थरचयिता हरिमठसूरिः, ७. नयचर्यप्रणेता
महेश्वरी, ८. वादमहावक्त्रां जयदेवः, ९. लघुटीकाकर्ता रत्नसूरिः,
१०. प्रमाणनयनत्वालोकालङ्कारनिर्माता देवसूरिः, ११. प्रमाणमीमांसादिकर्ता
हेनचन्द्रः १२. स्वाद्युवाचम-वरोटीकाकर्ता महिरेगसूरिः, १३. पञ्चदशानमनुष्यकर्ता
महेश्वरिगिरिजेश्वरसूरिः ।

त्रिगन्धर्वमन्त्राधारी ज्ञानचन्द्र-गुरुरसूरि-यशोविजयगणि-कुण्ड-
चार्य-ममन्तमन्त्रादिका जैनदर्शन-ग्रन्थकर्तारो बहव आचार्या सज्ज्ञाताः । कथ्यते
यत् अकलकृद्वैद्यो नाम आचार्योऽष्टमर्गा-रात्रवार्तिक-न्यायविनिश्चयनामकान्
ग्रन्थान् व्यापारयत्; परीक्षामुत्तमसूत्रं मार्गिक्यनन्दो, प्रमेयकमलमार्तण्डं प्रभाचन्द्रः,
गोमन्तमारलन्धिमारादिग्रन्थान् नेमिचन्द्रमिहान्नचक्रवर्ती लिखेत् । अन्ये चानेक-
ग्रन्थलेखका विद्यानन्द-प्रभाचन्द्र-श्रुतयागरागि-धर्मभूष-अमृतयो हि प्रमेय-
जैनदर्शननिष्ठाविद्वान्मोऽप्रायन्त । महत्प्रशस्तके यशोविजयसूरिरपि ग्रन्थाद्यो
ग्रन्थानेकलेखको विद्वान् जैनमन्त्रात्मककृतवान् । जैनविद्वानो न्यायशास्त्रस्य
प्राधान्येना-रयनं चक्रुस्तत्र स्वविचारान्न प्रकटीकृतुः ।

जैनमतेन जीवश्चैतन्यमयः । ज्ञानं तद्रूपं माहात्तल्लक्षम् । निमग्नं स, ज-
न्तज्ञानविशिष्टं परं कर्मावगणहेतोस्तद्विषयं शुद्धं चैतन्यरूपमममदृष्टया ज्ञानं
तिरोहितमेवावतिष्ठते । मय्यवधारित्य-मेवमेव सः शुद्धरूपं पुनः प्राप्तुं शक्नोति
कैवल्येन सांज्ञवेन च मण्डितो भवितुमर्हति ।

ग्रन्थ-परोक्षभेदेन ज्ञानं द्विविधं मनम् । अनयोर्द्विविधयोरपि ज्ञानयो-
रप्याख्या जैनदर्शनस्य स्वकीयैव । नैनादृशा व्याख्या ज्ञानमधिकृत्य दर्शनान्तरेषु
प्राप्यते । जैनविश्विस्त-ज्ञानं ग्रन्थ-वदग्नि यदाभाषेति । तच्च ज्ञानं परोक्षं
मन्ति ते घटिन्ट्रियाणि मनश्चपेक्षते ।

परोक्षज्ञानम् उमा स्वातिमनेन यथे द्विविधम्-अतिज्ञानम्, श्रुतज्ञानम् ।
द्विविधमपि ज्ञानमिदमिन्द्रियमन-साहाय्येनोत्पन्नं भवति ।

ग्रन्थज्ञानमपि त्रिविधम्-अवधि-मन-पर्याय-कैवल्यभेदेन । एतत् त्रिभेदं
ग्रन्थं केवलमात्मयोग्यताबलादुत्पद्यते ।

परोक्षज्ञानस्य मतिज्ञाननामको भेदः प्रथमः इन्द्रिय-मनसयोगसमुद्भूत-विषयको भवति ।

मतिज्ञानसामान्यतो द्विविधमुक्तम्—१. इन्द्रियजन्यम्, २. अनिन्द्रियजन्यम् (मानसम्) ।

स्मृति-मज्ञा-चिन्ताभिनिवेशा इत्येते मतिज्ञानस्य पर्याया इति जैनानां विचारः ।

ध्रुवज्ञानं नाम परोक्षशब्दादुरपघते । ध्रुवज्ञानमतिपूर्वकं भवति । मतिज्ञानमिष्टमाने वस्तुनि प्रवर्तते । ध्रुवज्ञानं वर्तमानेऽस्तीति भाविनि च विषये प्रवर्तते । अत्रेदमपि वैशिष्ट्यं यन्मतिज्ञाने न शब्दोन्नेत्यो भवति ध्रुवज्ञाने ॥ भवति । जैनागमस्य द्वादशाङ्गविषयकज्ञानम् अङ्गप्रविष्टम् इति, शुद्धबुद्धिमदाचार्यविर-
तितशास्त्रज्ञानञ्च अङ्गबाह्यं ध्रुवज्ञानमिति प्रोच्यते ।

अवधि-मन-पर्याय-केवलभेदेन प्रत्यक्षज्ञानं यत् त्रिविधमुपरि प्रोक्तं तत्र दूरस्थितव्यवधानयुक्तपदार्थानां ज्ञानम् 'अवधिज्ञानं' मिति निगद्यते । यदा जीवो विशिष्टमात्रिकमाधनसाहाय्येनावरणकारिरस्मांनि अपचेतुं प्रवर्तते तदा स दूरस्थान् अपि पदार्थान् आत्मयोग्यत्वात्प्राप्तुं ज्ञातुं प्रभवति एतदेव ज्ञानं हि अवधिज्ञानं भवति ।

एतदवधिज्ञानं तदा भवप्रत्यक्ष इति नाम्ना व्यवह्रियते यदा तज्जन्मानन्तरमेव प्रकटीभवति । परं यदा तत् क्षणं निष्माद्यनुष्ठानमपेक्षते तदा 'गुणप्रत्यक्ष' इति व्यवह्रियते ।

तत् मनःपर्यायनामकं प्रत्यक्षज्ञानं भवति येनैवाद्बोधादिमनःप्रवृत्तयो निरार्यन्तेऽथ च परकीयमनोविचारा बोध्यन्ते ।

केवलज्ञानं ॥ तत् यथाप्य ज्ञानावरणकारीणि कर्माणि क्षीयन्ते आत्मा च शुद्धः सर्वज्ञः च रूपमनुते । मिद्विषय एव एतज्ज्ञानमधिकरोति ।

आचार्यहेमचन्द्रो गुणरत्नश्च प्रत्यक्षपरोक्षयोर्विभागमन्यधैव कुरुत । इमे हि अर्वाङ्कालीना जैनाचार्या वदन्ति प्रत्यक्षं साध्यवद्भारिकं पारमार्थिकभेदेन द्विविधम् । यत्रेन्द्रियाणां मनसश्च साहाय्यं नितान्तमपेक्ष्यते तत् साध्यवद्भारिकं प्रत्यक्षं भवति । येन आवरणे सति विलीने चेतनस्वीकृत्य स्वरूपाविर्भागे भवति तदग्निपारमार्थिकं ज्ञानम् ।

परोक्षज्ञानस्य च पञ्चविधता मता स्मृतिप्रत्यभिज्ञानतत्त्वानुमानागमभेदेन ।

वायनोद्बोधाज्ञायमानस्यातीतस्य यथार्थम्भरणं स्मृतिरिति ।

इदं वस्तु नदेवेत्येवमद्वयकं ज्ञानं प्रथमिज्ञानमिति ।

उपलब्धानुपपन्नमितिज्ञाया व्याप्तेर्ज्ञानं तर्क इति ।

हेतोः साध्यस्यानुमानमनुमानमिति ।

आप्तपुरस्कारमवाक्येभ्यः समुपपन्नं प्रामाणिकं ज्ञानमागम इति कथ्यते ।

जैनदर्शनं ग्रन्थज्ञानुमानागमास्यानि धीमि प्रमाणाभ्युपगच्छेत् । परं नत् प्रचुरदोषमज्ञावात् धीम-स्मार्तप्रामाण्यं न स्वीकरोति ।

प्रतिबन्धु अनन्तधर्मात्मकमिति जैनदर्शनस्य प्रधान सिद्धान्तः कैवल्य-ज्ञानवान् एव ममत्वात् वस्तुवर्मान् यथार्थंनया वेत्तुं प्रभवति न च अन्य कोऽपि जनः । वस्तुनोऽनन्तधर्मेषु कैवल्यमेकमेव धर्मस्य यद् ज्ञानं 'तद्वय' इति नाम्नामिहितं भवति जैनदर्शने वस्तुस्थितिं बोधयति यत् एकं ज्ञानं तु पुरातनं भवति परापेक्षि भवति अन्यच्च ज्ञानमेवं विधं भवति दश परापेक्षि कदापि । परापेक्षि ज्ञानं साधारणं ज्ञानमिति वक्तुं शक्यम् । पुनत् त्रिविधं ज्ञेयम्—दुर्गन्ध-नय-प्रमाणमेवेन । वर्तमानस्य वस्तुनो वर्तमानवप्रतिपादनं तस्य चान्यविधतायाः प्रतिषेधनं हि दुर्गन्धज्ञानमिति कथ्यते । अन्यविधतायाः प्रमाणयानमन्तरा वस्तुनः सत्तायाः प्रकथन 'नय' इति गच्छते तस्याशिकज्ञान-सम्बन्धितत्वात् । प्रमाणं नाम ज्ञानमुभाभ्यामप्येताभ्यां मिश्रम् । विद्यमानं वस्तुविहितस्य 'सम्भवति इदं सत्' इत्येतद्वयकं वस्तुज्ञानं तदेव प्रमाणमिति कथ्यते । इदमेव ज्ञानं ज्ञानाज्ञानमममन्तधर्माणां प्रातिस्तीत्वात् प्रमाणकोटिमापति ।

जैनदर्शने त्रयसिद्धान्तः स्वीयप्रमुखतां निदधाति । नीयते परिच्छिद्यते एकदेशविशिष्टोऽर्थोऽनेनेति नय इत्येषाम्य एदस्य व्युत्पत्तिः स्याद्वाचमज्ञायां कृता । न्यायाकारे श्रोत्रम्—'एकदेशविशिष्टोऽर्थो त्रयस्य विषयो मत' इति । तद्वद्वोऽर्थं स यत्र कोऽपि विषयः साधेयं निरूप्यते । वस्तुनोऽनन्तधर्मात्मकत्वात् तद्वतप्रतिविषयस्य निरूपणीयत्वाच्च नया अपि सन्ति अनन्ताः । परं विवेक-दृष्ट्या सः सामान्यनो द्विविधो दर्शितः—द्रव्यार्थको नयः, पर्यायार्थको नयः । कस्यचन वस्तुनो धर्मद्वयं सम्भवम् ।

सदेतोर्वस्तुनो विविधाः परिणामा एकीभूय स्यानुमर्हन्ति ॥ एव द्रव्यार्थको नय इति कथ्यते । अपरविधास्तु धर्मास्ते सन्ति देश-कालहेतोर्धे कस्मिंश्चिद् वस्तुनि सन्नुपपन्ने एते 'पर्यायार्थकनय' इत्येतेन नाम्नोच्यन्ते । प्रथमस्तत्र

द्विविधो द्वितीयश्च चतुर्विधोऽस्ति अतः सङ्कलनेन ते सन्ति सप्त—नैगमनय, सप्रहनय, व्यवहारनय, श्रुतनय, शब्दनय, समधिखण्डनय, पूर्वभूतनय ।

एतस्मादाशिकक्षानादेव जगति पारस्परिकं कलहो दृश्यते । सर्वाणि दर्शनानि विचित्रस्यास्य विश्वस्य विवेचने सान्ते रतानि । अश्विशेषस्यैव विचारणे या तेषां निष्ठा सा एव कलहस्य बीजम् । तेषु दर्शनेषु प्रतिदर्शनं स्वकीय विवेचनमेव यथार्थं मन्यतेऽन्यस्य च दार्शनिक विवेचनं तदयथाप्रभव गच्छति । दार्शनिकानां न पारस्परिको विरोधो हस्तिस्वरूपनिर्णयनपराम्थानां कलह इत्येव । जैनदर्शनस्य तु कथनमेतद् यद् नानारूपसत्तायां अस्मात्प्रस्य विवेचनकारित्वादेव दर्शनानि स्वस्वमहत्त्वं भजन्ते । न तानि सन्ति परस्पर विरुद्धानि । अस्मादेवोदारहृदयपरत्वाजैनतत्त्वज्ञानस्य न केनापि दर्शनेन सह विरोधः ।

प्रतिपरामर्शस्य परिवेषणार्थं जैनदर्शनं 'स्यात्' इत्येतस्य पदस्य व्यवहारं नितरामुचितं मन्यते । 'कथञ्चिन्' इत्येतस्मिन् अर्थे सत् प्रयुज्यते । असूयातो विधिखण्डि रूपं तत् । परमव्ययत्वेन तत् प्रयोगोऽग्रापेक्षितः । कस्मिन्नपि विषये चेत् परामर्शोभिप्रेतस्तदा स 'स्यादस्ति' इत्येतत्पदं प्रयोगपूर्णरूपेण कर्तव्यं इति जैनदर्शनमाकाङ्क्षति । अतः 'घटोऽस्तीति' नोक्त्वा 'स्यादस्ति घटः' इत्येतेन प्रकारेण तत्परामर्शं कार्यं । कालदेशविचारेण घटस्य सत्तास्माभिरनुभूयते परं सा सत्ता नास्ति त्रैकालिकी । न तत्सत्ता सत्त्र, सर्वत्रिधेयपि कालेषु सर्वांश्च व्यवस्थासु अनुभूतिविषयतां यानि । अतः घटादिपदार्थानां विषयेऽस्मदीय परामर्शं 'स्यादस्तीति' पूर्वकमेवोच्यते । एवं विधौ हि वस्तु परामर्शव्याहारः स्याद्वाद्' इतिनाम्ना विधुतः । वादोऽयं महनीयप्राभृतत्वेन मनो यः हि जैनदर्शनं प्रामाण्यमीमांसेतिहासाय समर्पयति । स्याद्वाद्स्य नामाश्रयम् 'अनेकाश्रयवाद' इत्येतदपि वर्तते ।

घटादिकस्य वरयच्चनापि पदार्थस्य सत्तामधिकृत्य—

१ स्यादस्ति, २ स्यान्नास्ति, ३ स्यादस्ति नास्ति च, ४ स्याद् अवच्छेद्यम्, ५ स्यादस्ति च अवच्छेद्यम्, ६ स्यान्नास्ति च अवच्छेद्यम्, ७ स्यादस्ति च नास्ति च अवच्छेद्यम् इत्येते सप्त विकल्पा एव भविष्यन्ति जैनदर्शनमतेन । सप्तप्रकारकं ज्ञानमिदं तत्र 'सप्तमहरी नय' इत्येतया सञ्ज्ञया प्रथितम् ।

तत्र भवत्यनन्तधर्मात्मकम् । कस्मिन्चन मानवस्य स्वरूपज्ञानाय दश-काल-
जानि-जन्म धर्मं वर्ग-समानादिकानामवधारणमेव न पर्याप्तं परं तदीयनिषेधा-
त्मकानां धर्मांगानामपि ज्ञानमप्यहितं भवति । निषेधमात्रा धर्मा मन्वयनन्ता ।
स मानवो न भारतीयो न चीनदेशीया न च श्वेतवर्णो न च पीतवर्ण इत्यादिका
भारतीयतादिधर्मा निषेधमात्रा धर्मा इति कथ्यन्ते । सन्ध्यामका धर्मा सन्ति
तत्तद्-देशकालज्जात्यादिविपरिवर्ता विशिष्टा । जैनदर्शने सत्तामका धर्मा
'स्वपराय' इति किञ्च निषेधमात्रधर्मा 'परपराय' इत्यभिधीयन्ते । तस्मिन्नेन
प्रतिवस्तु परपराय परपरायधर्मो मनुष्यमात्रमस्ति ।

'अतएव' तत्र मर्माच्च जैनदर्शनमित्युक्तं—

प्रतिपदार्थोऽज्ञातव्यमात्रं भवति । तत्रैकं शास्त्रतोऽज्ञातव्यमात्रं भवति ।
शास्त्रतादात्वान् प्रतिपदार्थोऽस्ति नित्यः । अज्ञातव्यतादात्वान् मोक्षनियोऽस्ति ।
चेद्वैकलं शास्त्रतोऽज्ञातव्यं विपरिवर्तते तदा तु वस्तु स्थिरं प्रतीयते यदि चाज्ञातव्यता
एकपक्षे नित्ये तदा तदस्थिरम् । एका-द्वयपक्षेन एकाग्रिमात्रं हस्तगतं भवति ।
मर्माङ्गीणं तु मत्स्य तद्वैकल्येन नित्यं यन्मेवमात्रं निरीक्षणं क्रियते एतद् दृष्टियुगलं
मन्वयनम् जैनदर्शनं पदार्थानुपाख्यानमात्रं पुनर्मन्वयनमिति । तस्मिन्नेन पदार्थो
नित्योऽनित्यश्च उभयविधः । पदार्थो यदि नित्यस्तदा अनित्यं कथमप्यत्र
तद् आह अपरिवर्तनशीलं समानमात्रं तद् वस्तु नित्यमिति न अपि तु यद्
जानाया न एतेनैतद् धम्मु नित्यं भवति । तस्माज्ज्ञातेरव्युत्पन्नमेव नित्यं तस्य
लक्षणम् । परिगमनानेऽपि वस्तुनि जातिर न हीयते तस्मात् तस्य नित्य
स्वाङ्गीकारं न कापि विप्रतिपत्तिः समुत्तिष्ठति । मृत्तिका यः शराव-श्रीङ्गनादित्प
गतापि न स्वभावेरव्युत्पन्ना भवति । सा घटविरूपं परिगममाश्रयन्त्यपि मृत्तिकैव
भूत्वा तत्रावतिष्ठते । न तस्या जातिस्तथा नश्यतानि ।

जैनदर्शनस्यैव परिणामनित्यताविषयकं सिद्धान्ते वेदान्तिना 'कूटस्थनिर्वा-
णस्य' सौगतानाञ्च 'परिणामवादस्य' मन्तु मन्वयनं यानि । प्रपञ्चस्य नानात्र
विपरिवर्तनेऽपि जैनदर्शनमात्रं नित्यं मन्वयनं यानि । तस्माज्ज्ञातेरव्युत्पन्नमेव नित्यं तस्य
लक्षणम् । परिगमनानेऽपि वस्तुनि जातिर न हीयते तस्मात् तस्य नित्य
स्वाङ्गीकारं न कापि विप्रतिपत्तिः समुत्तिष्ठति । मृत्तिका यः शराव-श्रीङ्गनादित्प
गतापि न स्वभावेरव्युत्पन्ना भवति । सा घटविरूपं परिगममाश्रयन्त्यपि मृत्तिकैव
भूत्वा तत्रावतिष्ठते । न तस्या जातिस्तथा नश्यतानि ।

वस्तुमत्तानिर्मितेनोपादेया भूतविपरिवर्तनाच्च धर्मा 'गुण' इति कथ्यन्ते किञ्च
देश-कालजन्य परिणामतादी धर्मं पर्यायं इत्युच्यते । गुणपर्यायविशिष्टं वस्तु
जैन दर्शनं 'द्वय'मिति वदति । द्वयं द्विविधं भवति एकदेशव्यापि बहुदेशव्यापि

च । काटारय द्रव्यमस्त्येकदेशव्यापि अन्ये च सर्वे पदार्था सन्ति बहुदेशव्यापिन । बहुदेशव्यापिन पदार्था 'अस्तिक्वाय' इत्येतेन नाम्ना वीर्यन्ते । अस्तिक्वायया पदार्था पञ्च मता — १ जीवास्तिक्वाय, २ पुद्गलास्तिक्वाय, ३ आकाशास्तिक्वाय, ४ धर्मास्तिक्वाय, ५ अधर्मास्तिक्वाय ।

जीवादीयभेदेनास्तिक्वायद्रव्याणां प्राधान्येन द्वौ भेदौ । जीव आत्मवाचरोऽस्ति । स सामान्यतो द्विविधो यद्वो मुक्तश्च । जीवाश्च यद्वा भवन्ति बहुविधा । पागमास्तत्र त्रसा, अजगमा रथावरा इति कथ्यन्ते । नारक मनुष्य तिर्यग्वदेव भेदेन पुनश्च ते जीवाश्चतुर्विधा प्रोच्यते ।

अजीवा अपि पुद्गलाकाशधर्माधर्मभेदेन चतुर्विधा कथिता । चेतनं द्रव्य 'जीव' इति निगदितम् । जीवो हि निसर्गतोऽनन्तज्ञानदर्शन-सामर्थ्यान् परत्वावरणकारिकर्मवशात् ते नैसर्गिका गुणा न प्रादुर्भवन्ति । शुभक्राया-नुष्टानेन आवरण निरोधत्वे गुणश्च तत्र प्रकटीभवति । ज्ञानादिगुणानां विपुल-नारतव्यवशात् ते सन्त्यनन्ता । ते शुभाशुभकर्मकर्तारं कर्मफलभोक्ताश्च सन्ति ।

जैनदर्शनं जीव मध्यमपरिणामविविष्ट मन्वते । न तद् अद्वैतवेदान्त इवात्मानं विभु न च वैष्णवदर्शनमिव तमणु मन्वते । तत्तु मध्यममार्गमेवावत्स्यते ।

पुद्गलाकाशधर्माधर्मभेदेनाजीवस्य चतुर्विधव्यमुक्तं सत्र पुद्गलाय च द्रव्यं तदेव यद् दर्शान्तराणि प्रधान प्रकृति परमाणवादिकमवैर्भ्यवहरति । इदं द्रव्यं तद्वरितं यत् प्रचयरूपेण शरीरं निष्पादयितुं शक्नोति । प्रचयविनाशे च द्विधं भिद्यता यानि । पुद्गल रूपद्वय विभक्तिं अणु सघातश्च । अविभाज्य सूक्ष्मतम रूपमणु भवति । सूक्ष्मांशानां पारस्परिक मिलन सघातमिति कथ्यते । सघातेन शरीराङ्गमन-प्राणादीनां सृष्टिर्भवति । पौष्टरिकेषु पदार्थेषु अस्वातो गुणा प्राप्यन्ते-स्पर्श रस-गन्ध वणा । इमे गुणा अशी मघाने चोभयत्र लभ्यन्ते । दार्शनिकानां मध्येषा मतेन द्रव्योऽपि भूतानां गुणः । परं जैनानां मतेन न । तेसूक्ष्मरव-स्थूल-त्वादित्यत् तमपि अद्यान्तरपरिणाम मन्वन्ते ।

आकाश स पदार्थो यतो जीवास्तस्तिक्वायद्रव्याणि लभन्तेऽयकादात् । आकाशस्य सत्त्वानुमानेन स्वीक्रियते । आकाशोपि द्विविधः — १ लोकाकाश, २ अलोकाकाश । यत्र जीव प्रज्जलादिद्रव्याणां स्थितिर्भवति स लोकाकाश इति कथ्यते । उपर्युपरि लोक राजते य स अलोकाकाश इत्यभिधीयते ।

कालोऽप्यनुमानयाम्य । उगत ममस्तानामपि पदार्थानां परिणामशील्य-
हरयते तस्य कारणं काल एव । वनेन परिणाम क्रिया पराकारत्वानि पद्माप्येतानि
कालस्य 'द्वयकार' इति कथ्यन्ते । सर्वेषामपि पदार्थानां स्थितिः काल एव ।
—नमंप्रदे कार्णे द्विविधः 'कथित'—१ व्यावहारिककालः, २ पागमार्थिककालः ।
दृष्ट-चक्षुः पल-विपण्यवयववचनस्य च कार्णे व्यावहारिकः कालोऽग्नि किञ्च निरव-
यवो नित्यः कालः पागमार्थिक इति ।

जीवेन किञ्च पुद्गलेन च यत् साहाय्यं लभ्यते स इत्यविशेषो 'धर्म' इति
व्युत्पद्यते । जन्मानिनीं मर्मी प्रति यथा जलं सहकारि कारगमन्ति तथैव जीव
पुद्गलद्रव्यकृते धर्मोऽपि सहकारिकागमः । एव धर्म स्वयं जीव प्रति गतिप्रेर-
न प्रवृत्तिं पर नष्टनौ महायकृद् भवति । जलं मर्मी चञ्चलार्थं न प्रेरयति पर
गती साहाय्यप्रदं भवति ।

स्थितिशील जीवस्य पुद्गलस्य च स्थितिं प्रति सहकारिकारगमूनद्रव्यविशेषो
योऽस्ति स 'लघुधर्म' इति कथ्यते । वृक्षाच्छादेव अथर्मास्तिहायोऽपि जीव स्थितौ
कल्प्यते । यद्यपि पथिकप्रति स्थितयर्थं प्रेरणा दातु न ह्याया समयं पर सामा-
न्यतः सा स्थिति प्रति कारणं भवति एवमेष हि लघुधर्मोऽपि जीवं किञ्च पुद्गल-
प्रति स्थितिप्रयोजनेन प्रेरणार्थं सहायकाकृद् भवति ।

जैनदर्शनं त्रीणि मोक्षसाधनानि प्रतिपादयति—१ सम्यग्दर्शनम्, २ सम्य-
ग्ज्ञानम्, ३. सम्यक्चारित्र्यम् । दर्शनमित्येतत् पदं श्रद्धावाचकम् । तथैव प्रसिद्ध-
पादिनेषु शस्त्रेषु अगाधानवच्छिन्ना श्रद्धापेक्षयते । श्रद्धा साध्यप्राप्तौ साधकं शृङ्ग-
पकरोति । अतः सादेव्यते । साध्य-ज्ञानाय शस्त्रवर्गमिद्विद्वान्-नावानाञ्च गम्भी-
रानुन्तेरपेक्षास्ति अतः सम्यग्-ज्ञानमपि सम्यग्दर्शनमिति शोभायते । सम्यग्दर्शनं
नम्यं सम्यग्ज्ञानस्य च चरित्रार्थं सम्यक् चारित्र्यैव मग्नत्वा भवति तस्मात्
तदपि प्राश्यम् । एतानि त्रीणि साधनानि जैनदर्शने 'रत्नत्रय'मित्येतेन नाम्ना
प्रयुक्तानि सन्ति ।

अथो यद्यपि निमग्नो मुक्तः पर वाननावन्यकर्मणि तदीयशुद्ध रत्नवृत्त्य
निवृत्तिः । जैनदर्शनस्य कर्मनिवृत्तौ नैव । न स दर्शनान्तरप्रतिपादित
मिद्वान्त इव । कर्माणि भवन्ति पट्टलिकानि । पृथिवीजलादिकमिव कर्माणि
भौतिकम् । तत् जीव दुःखमये प्रपञ्चे निगमयति । जैनशास्त्रं अष्टविधं कर्म
वर्णयति । तेषामष्टानां कर्मणां प्रभावो भिन्नभिन्नस्तत्र निगदितः । अष्टकर्मांगी-

मानि-मोहनीय-वेदनीय-नामायुष्य-योगान्तरायज्ञानावरणीयदर्शनावरणीयानि । फलानुसारीणि कर्मनामानि सन्ति । मोह जनयति यत् तन्मोहनीय कर्म, यत् सुख दुःखञ्चानुभावयति तद्वेदतोय कर्म, निश्वामनाशक कर्म दर्शनावरणीय, ज्ञान नाशक कर्म ज्ञानावरणीयम्, आयुर्निर्णायक कर्म आयु कर्म जन्म कस्मिन् जन्मनि भवेदित्येतद् यत् प्रयाययति तद् मोक्षकर्म, नामविधायक नाम आयुर्विधायक-आयुष्य कर्मेति कथ्यते ।

जीवने कर्मणा सयोगो वियोगश्च भवितुमर्हतीत्यतद्दर्शनाय जैनदर्शन सप्तप-
दाधान् वर्णयति । ते सन्तीमे आस्रव-बन्ध-सवर निर्जरा मोक्षजीवाजीवा ।

तावार्धमूत्रे शरीर वचन मनसा त्रिधा योग इत्युक्तः । अयं योग एव आश्रय इत्युक्तः । भावास्रव द्रव्यास्रवभेदेन सोऽपि द्विविधः । कर्मोपाद्वरागादिभावो भावास्रव किञ्च पुद्गल कर्मोदयो द्रव्यास्रव इत्यभिधीयते ।

जीवो येन व्याप्यते तत् बन्धकर्मेत्युक्तम् । मिथ्यास्रव अविरति प्रसाद कषाय योगवशाजीवो बद्धो भवति । सवर कर्म जीव मोक्षोन्मुख करोति । तत् कर्माणि निरगदि । सवरकर्माणि द्विविधम्-भावसवर द्रव्यसवरश्च । येन कर्म-
माणा विरूप्यते तदस्ति भावसवरकर्म । नवीनपुद्गलकर्मसंग्रन्धोच्छदि च द्रव्य सवरकर्मेति कथ्यते । येन संपादितानि कर्माणि निर्वायाणि त्रिपण्ये तन्निर्जराय कर्म भवति । कर्मणां चोहो हि मोक्ष इति निगद्यते । मोक्षेण जीवो नैर्मागिक शुद्ध स्वकीय रूपमवाप्नोति । जीवाजीवपदार्थौ तु वर्णितावेव ।

मिद्धावस्था एषु मुमुक्षुणा स्वकीय आप्यात्मिको विक्रमः कर्तव्यः । एष विक्रमः शनैः शनैः संपद्यते । एतद्वेतो जैनदर्शनेन चतुर्दशगुणस्थानानि निरूपि-
तानि । यथा मोक्षानेनोपरि गम्यते जीवन तथैव गुणस्थानान्यवहन्म्य जीव उन्नततम मोक्षपदमनुते । गुणस्थानानि सन्तीमानि—१ मिथ्यात्वम् (विवेक-
हीनताया दशा), २ ग्रीयभेद (सदसद्विवेकोदय), ३ मिथः (निश्चया-
निश्चययोर्युक्तता) ४ अहिततमम्यगृष्टि (संशये सति नष्टे समयवध्दावस्था),
५ देशविरति (पापानामागिरत्याग), ६ प्रमत्त, ७ अप्रमत्त, ८ अपूर्व-
करणम्, ९ अनिवृत्तिकरणम्, १० सूक्ष्मसाग्वराय, ११ उपशान्तमोहः,
१२ चीणमोहः, १३ सयोगकेवलदशा, १४ अयोगकेवलदशा । सयोगकेवलद-
शायां साधकोऽनन्तसुखमागं भवति । अयोगकेवलदशा तु अन्तिमदशास्ति ।

लोकाकाशान्त्रोकाकाशपोर्मध्ये राजमानं पुनीत स्थान मिद्वानां निवापमूनि-
रग्निः । स्थाननिदमेव 'मिद्वशिला' इति गीयते । साधकोऽनन्तचतुष्टयं प्राप्य चर-
मशान्तिमेति । इममेव तदीया चरममुच्यवम्यामि ।

मग्यवचारित्र-साधनायै जैनदर्शनं पञ्च महामान्युपदिशति—अहिंसा-संया-
स्तेयव्रतचर्यापरिग्रहा इति ।

जैनदर्शनस्य दैशिकश्रमिदं यत् तत् कर्मफलदानेश्वर इति न मन्यते । तदी-
श्वरविपरिक्रा दुष्कृतेनैकैः प्रत्याख्याति । कर्माणि स्वयमेव कलभदाने क्षमातीति
तदीयो विधायः । अग्निं रूपते जैनदर्शनं मोक्षायेकस्ति । परं मोक्षामार्ग-
कर्मोन्निमनिगंवाय धुनि अयनि जैनदर्शनं तु नामपि न । जैनमते मिद्व एव
इश्वराः । तदहरेकावनानहृदयमाश्रयितुमेव सृजति । कामं जैनधर्मो भव्यवनीध-
रवादी वा भीतमार्गाग्रहोता । परं स संसारस्य प्रागिमात्रं इति उपतिपद्यतिपात्रि-
ताप्यामिद्वान्प्रयोगेनिर्दशयतीति तु सोऽपि स्वीकृत्यान् यो ह्यन्तर्हिन् कस्मिन्नपि
दर्शने अद्याधियं निषधन्ति ।

जैनधर्मं पञ्च परमेष्ठिनो मताः मन्त्रि-अहं-मिद्व-आण्यदोराध्यायमाधव ।
धर्मपरा जैना नित्यं पूजयन्ति इमां । ईश्वरे विद्यापमनिद्वारा अपि जैना धर्मो-
स्वाहवन्त मन्त्रि । तीर्थङ्कर-सद्गुणात् मततं व्यायं ध्याय स्मारं स्मारञ्च ते
आत्मानं पुनाना मोक्षावाप्यर्थं नितान्तमेव योग्याधिकारिणो लायन्ते । ते
कर्मवादे विश्वमग्निः । आन्तकर्मणां नाशः सद्भिचारं सद्बुधनैः सत्कर्मभिरेव
मम्मव इति ते धुरद्वतया मन्यन्ते । तेषां मतमिदं यत् कल्याणप्राप्तिः स्वधर्मभि-
रेव भवति । तीर्थङ्करास्तु मार्गं प्रदर्शयन्ति । मार्गं गमनमग्निदीपं वर्णयन्ति ।
यन्तुनो जैन-धर्मो दीरागां हृदमनस्काना कृतेऽस्ति । तदीयो मूलमन्त्रोऽग्नि-
स्वावल्ग्वनमिति । तत्र मुच्यमा 'जिनः' किंवा 'वीर' इति कथ्यते । 'जिन'
इत्येत पदं विज्ञेयवाचकमस्ति । तद्व्युत्पत्तिरेव जयतीति जिन इत्यस्ति । पद-
मिदं जिनघातोः 'हृन्निजिद्वीहृष्यविम्यो नक्' इति सूत्रेण नकि कृते निषधते ।

साग्रजिकस्य जनममुदायस्य कृते दर्शनमिदं परमोपकारि । यतो हि इदं वनते
पर्यार्थवादि । तत्त्वज्ञानकालदेव जगन्मत्तां स्वीकृत्यते । तन्मूले वर्ततेऽनेकेषा
तत्त्वानां मत्तेनिष्वाहरत् तत् समुपगितं भव्ययनपुरतः ।

(१५)

चार्वाकदर्शनम्

अवेदमूलकेषु दर्शनेषु चार्वाकदर्शनं प्राचीनतमम् । “अयं संसार एव आत्मनः क्रीडास्थलम् । नास्ति परलोकः । इदं क्षीरमेव आत्मा । मरणमेव मुक्तिः । यावदस्मिन् देहे सन्ति प्राणास्तावत् सुखलाभाय प्रयत्नः कार्यः । न धर्मः पुरुषार्थः । मानवजीवने काम एव पुरुषार्थः”—इत्यादिकानां चार्वाकसिद्धान्तानां प्रचारोऽस्मिन् देशे विरन्तनात् कालाद् दृष्टो भवति ।

यदाग्नौपनिषत्कालो विरेजे तदापि भौतिकश्चाद् इहेनस्ततः प्रसृतोऽवाप्यत ।

“वेद्यं प्रेते विचिंशित्वा मनुष्येऽस्तीत्येके नायमस्तीति चैके ।” इत्येतत् कठस्य “एतेभ्यो भूतेभ्यः मनुष्याय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संशास्तीति” इत्येतद् बृहदारण्यकस्य, अथ च—

“अमरस्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीधरम् ।

अपरस्परमभूतं किमन्यत् कामहेतुकम् ॥”

इत्येतद् गीतायाश्च वाक्यं हि ज्ञापयति यदत्र देशे जडवादस्तस्मिन् तस्मिन् कालेऽपि विद्यते स्म । एष हि भीतिरत्रादौ बौद्धग्रन्थेषु च बहुत्र दीपयते । उल्लेखेद्वादप्रतिपादकस्यामितवेशकम्बलस्य सिद्धान्तो लोकायत-मतानुकूलोऽस्येव । जैनग्रन्थेषु चास्य चार्वाकमतस्य निर्देशः प्राप्यत एव । इत्थं नास्ति क्रम-तत्प्राप्त्यः प्राचीनतायाः अनुमानमुक्तप्रमाणाधारे सम्यक् कर्तुं शक्यम् । श्रुतीनाम-नेहमि पशानुष्ठानानां तपश्चरणानां प्राक्त्वमस्मीत् । जनानां मनोदृष्टेराजर्जन-स्तदानीन्तनं समये ऐहिकनाम पारलौकिकतायति प्रयत्नपूर्वकं कृतमभवत् । एतेषु यज्ञादिकर्मसु परलोकवाटे च ये जना भ्रष्टा न निष्पुर्णगुण्याश्च तत्रादर्श-यते परलौकिकं यज्ञादिकं कर्म आत्मनोऽभित्यज्ज्ञ निन्दयितुं प्रावर्तन्त । ते इन्द्रियानुभूयमानं जगदेव स्वर्गमित्येतं सिद्धान्तमुत्थं स्वीचक्षिरे वैदिकं सिद्धान्तं विरोधुं मुहुरतयोपचक्षिरे । ‘म वा एष पुण्यं ऽन्नरसमय’ इत्यादिभूति-मन्त्रस्य ब्रह्मसारीशम्वत्प्रतिपादकता व्यापृत्य ते कथं नीतिरत्राद पोषयितु-मुत्पुजितं ।

शास्त्रे भास्य स्वकीये प्रतिमानाटके च बृहस्पति मत्मुल्लिखन्ती दृश्येते । एतानि प्रमाणानि स्पष्टमेवोद्घोषयन्ति यद्वरयमेव बृहस्पतिर्नाम कोऽप्याचार्य मन्त्र-भूव । नास्ति 'बृहस्पति रित्येतन्नाम करुपनाज्जन्मम् ।

यद्यपि साम्प्रत चार्वाकदर्शनविषयको न कोऽपि ग्रन्थ उपगम्यते पर प्राच्य माग्य-यतानि कतिपयानि सूत्राणि ज्ञापयन्ति यद्वरयमेव प्राचीने का? एतद् दर्शनमन्त्र-धर्मो हि मूलग्रन्था आसन् । नून नास्तिकलिङ्गान्तेषु कृता निरस्कारुद्धिस्तान् ध्वंसयामास ।

चार्वाकदर्शनं प्रायश्चमेव प्रमाणं स्वीकुरुते । तद्वाद्दोऽयं यन्निन्द्रियैरेव विश्वा व्याहं ज्ञानमवाप्तुं शक्यम् । इन्द्रियजनितज्ञानमेव यथार्थज्ञानमस्मिन् । प्रत्यक्षं विहाय नेदं दर्शनं दर्शमान्तरमतान्यनुमानशब्दादपि प्रमाणानि प्रमाणत्वेन मन्यते ।

अनुमानं लिङ्गलिङ्गिपूर्वकं भवति । तच्च व्याप्तिज्ञानावलम्बि वर्तते । अनुपात्रिकमाहर्ष्यनिषमो हि व्याप्तिरित्युच्यते । अनुमानमिदमधिकृत्य चार्वाकदर्शनं माह व्याप्तिस्त्वृक्वाक्यस्य सत्यता न प्रमाणमिच्छा अतो नानुमानमपि स्वीकरणीयम् । 'यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्राग्निः, पर्वतोऽयं धूमस्तन् तस्मात् पर्वतोऽग्निरस्य मेव' इत्यतः व्याप्तिमवलम्ब्य पर्वतस्याग्निमस्य यत् प्रमाणीक्रियतेऽनुमानेन येन । तदनुमानं तदा स्वीकर्तुं शक्यं यदा व्याप्तिस्त्वृक्वाक्यस्य सत्यता प्रमाणमिच्छा स्यात् । कानि यानि स्थानानि धूमाग्निमग्निं मग्निं किं तेषां सर्वेषामपि स्थानानां निरीक्षणं सम्भवं कदापि ? प्रत्यगस्य सीमितत्वान् वर्तमानशालवर्तिनाम् एव धूमाग्निरितिष्टानां स्थानानां प्रेक्षणमपि मिद्धीमवितुं न शक्यं कुत पुनर्भूतभावि-स्थलानाम्निष्ठा । एवस्थिते व्याप्तिवाक्यस्य सत्यता कथं मता भवत् ? प्रत्यक्षेण केवलं सीमितं ज्ञानं भवति । तत्रैव सीमितं ज्ञानमाश्रित्य व्याप्तिचलेन त्रिकाल-शामिनं मरुस्थानवर्तिनश्च वस्तुविज्ञापस्य सत्तायां प्रतिपादनं न कदापि युक्तम् । महानसं जायमानस्य धूमरितिष्टस्य मन्त्रग्रन्थे केनापि वृद्धिविशिष्टेन सार्धं वीक्ष्य समप्रस्थापि धूमस्य सम्बन्धः समग्रेणापि अग्निमात्रेण सह विद्यत इत्येतद्विधनि-यमस्य निर्माणं किमुचितं भवितुमर्हति ? तस्माद् व्याप्तेः सत्यत्वं न सिद्धम् । तस्या अभिप्रायात् अनुमानमप्यसिद्धम् । सामान्येन ज्ञानेन विरोधस्य नानुमानं भवितुं योग्यम् । चेदिदं मतं भवत् यद् व्याप्तिर्विशेषे न भवति अपि तु सामान्ये भवति तदपि दोषा न दूरीभवन्ति । 'सर्वे मनुष्या मरणशीला' इत्यत्र चेद्

व्याप्तिर्भूतव्यताभरणशीलतयो माह्वर्यमवलम्ब्यत इति मन स्यात् तदा न
वानुमाने भवेदनुवक्षाशङ्क । मनुष्यताभरणशीलतावता सर्वेषामपि पदार्थानां
ज्ञानस्य व्याप्तिमूचकवाक्येन प्रथमत एव निष्पन्नवान् । एतादृश्या स्थित्यान्तु
मनुष्यत्वाद् दृक्दन्त्य भरणशीलत्वोपपादनायानुमानाश्रयणेन किम् ? व्याप्ति
वाक्येनैव तस्य गतार्थयन् । अत्रापि मिद्व-भावनदोषः । यत् मिद्व तस्य
मात्रेण स्वयम् अतो न विनापमानिना नञति व्याप्ति । इदं हि वदन्तश्चार्वा
कदर्शनपण्डिता अनुमान निरस्यन्ति ।

अनुमानं लोकाभ्यवहारमात्रकर्मिणेनपि न चार्वाका सहन्ते । तेषा कथन
मेतद् यल्लोकप्यवहारप्रयोजनेनापि न तदपेक्षते । सम्माननस्यैव तदुत्तरार्थात् ।
सम्माननया संसारस्य स्वर्गपि व्यवहाराश्रितितु सत्तुवन्ति । सम्माननावशादेव
मानवत्तन् तत् कर्मणि प्रवर्तते । सम्माननैव त जीविकादिनिमित्तोद्योगो प्रवर्त-
यति । सम्माननैव सन-रमिम वर्तमान तस्मिन्स्मिन् वैज्ञानिकानुसन्धाने
निर्णययन्ती ह्योचरोभवति । अत सम्माननया कार्यं लोकाभ्य चलितुमर्हति,
नानुमानमपेक्षते ।

धूमानज्यो कार्य-कारणभावात् तस्य हव्यमपि न्यायमगन्तवात् इत्येतद-
धनमपि चार्वाकैर्न स्वीक्रियते अनुमानवादिनाम् । तद्दृष्ट्या जगति कार्य-कारण-
भावमप्याम-वात् । “समागतविचित्रता कार्यकारणभावननिता भास्ति । अपि तु
स्वभावादव । मनुष्यस्य मुखवाचे हेतुधर्मं किञ्च तस्य दुःखवाचे कारणमधर्म इति
न कथन मातु । न मुखस्य कारण धर्मो न च दुःखस्य कारणमेवाधर्म । मनुष्य
स्वभावादव मुख दुःखञ्च भवते । जगौ यो दहनभावे जले यद् शीतलस्य तत्र
कारणं तस्य तस्य पदार्थस्य स्वभाव एव । कोकिलगितो मयुरिणि मयूरस्य
चित्र-विचित्रवर्णत्वे च कारण तदीय स्वभाव एव—

‘निगिनान्निवेत् को वा कोकिलान् कं मयूरवेत् ।

स्वभावव्यतिरेकेण विद्यते नात्र कारणम् ॥”

इत्येतदभिधाय चार्वाका कारण-कार्यभाव निरस्यन्त स्वभाववाद प्रतिष्ठाप
यन्ति । ते जगत् उत्पत्तौ विनाश च मूल कारण स्वभावमेव मन्यन्ते कथयन्ति
च यद् वस्तुन स्वभावोऽस्ति जगता वैचित्र्यस्य कारणम् । नान्यत् किमपि ।

कार्यकारणयोर्यातात्पर्यज्ञानमपि च मिद्व भवितुमर्हति । कार्योत्पत्तिद्वारेणे-
कमापकोपाधि-सत्ताया विद्यमानत्वात् । तत्रापि बहुना व्यक्तत्वं बहुना चान्यक्तत्वं

एव भवति । तेषां सर्वेषामप्युपाधीनां यावत् पूर्णतया ज्ञान न भवति तावत् कार्य कारणभावस्य स्वरूपावधारण न सम्भवम् । अत एकं चार्वाका कार्य कारणभावमङ्गीकर्तुं न भवन्ति समुद्यता । ते हेतुमन्तरेणैव वस्तुन सद्भावं-
अकस्मात् भूतिम्-स्वीकुर्वन्ति ।

शब्दप्रमाणमपि दर्शनान्तरमगम्य दर्शनमिदं न स्वीकरोति । अत्र तस्य कथनमिदम्-आहोऽप्यवाक्याकर्णनाद् योऽर्थबोधो भवति स तु प्रत्यक्षप्रमाणेनैव सिद्धो जायते तस्मात् तस्य (शब्दस्य) स्वीकरण निरर्थकम् ।

कस्यापि पुरस्स्थाप्तत्वात् प्रामाणिकत्वात् सत्यवचनत्वात् हितेष्टदुःखाच्च तस्य षष्ठमि आस्थाया सस्थापनमनुमानमेव । अनुमानश्चातुपदमेव प्रत्याख्यानमत आतपुस्तोक्तनाक्ये सत्यधिय प्रतिष्ठापनमेवान्ततो मिस्मारम् । जगद्विषयकप्रत्यक्षपदार्थानां वर्णनम्बु तत्कृत विज्ञासाहं परमरष्टस्य लोकस्थाभ्युत्पत्तपदार्थानां तद्विहित वर्णन मनोरञ्जनादधिकं न किमपि-हृष्येतद्विचार प्रकाशयन्तश्चार्वाका वेदानामपि प्रामाण्य निराकुर्वन्ति । ते चन्ति यद् वेदानां विरोधिष्वच-प्रकाशन-कारित्वात् निरर्थकशब्द प्रयोगकारित्वात् अप्रत्यक्षपदार्थविषयककल्पनाकारित्वाच्च, न ते प्रमाणानि भवितुं शक्नुवन्ति । वेदा यशेषु घृणितानि कर्माणि अनुष्ठानमुप दिशन्ति, ते जर्मरी-तुर्करी-पर्करी-पर्करीका जेमनामदेरप्रमृतिपदानि निरर्थकानि प्रयुज्जते, माम भण्णञ्च यामेषु विधिष्वेन प्रतिपादयन्ति तस्मात् वेदा न मान्या । तेषां कर्तारश्च सन्ति धूर्ता भण्डा निशाचराश्च—

प्रयो वेदस्य कर्तारो भण्डपूर्तनिशाचरा ।

जर्मरीतुर्करीत्यादिपण्डितानां वच स्मृतम् ॥

इत्थं हि ते (चार्वाका) शब्दप्रमाण खण्डयन्तो वेदान् अपि ते नितरां कनोर तया भवनानन्ति ।

चार्वाका मन्ति स्थूलतमविचारकारिणः । ज्ञान विज्ञासस्य प्रथममेव सांया नमास्तु ते आत्मानं मार्गयितुमुद्यता सन्ति । स्थूलदृष्टिर्मानवि पदार्थान् तेषां पुरा निन्दयति तानेव ते प्रमेयत्वेन मन्यन्ते । वस्तुन सग्यमपीदम् । य पदा धांसिनि दग्धोचरस्तस्यैव नु सद्भावं स्वीक्रियत । चार्वाकाणां दृश्यपथे पृथिवी पतनोवायव एवायनरन्ति तस्मात् ते ताश्चतुर ण्ड प्रमेयत्वेन मन्यन्ते किञ्च तेभ्य समारम्य प्रतिपदार्थं उपपद्यत इति तेऽभ्युपगच्छन्ति ।

(यथा ह्येतेऽपि) कथयन्ति आवरणाभावादाकाशं शून्य एव । न कोऽप्यस्ति

मनामकः पदार्थः) इदमेव श्रुत्यादिनूतचट्टनं न्यायुदगाया जगतो मूलकार-
णम् । वाचं जगत् तन्निर्दिष्टाणि, मूर्तिकं शरीरमेतेष्व एव चतुर्थ्यां मूलनूतन्य
उपपद्यते । न कापि चेतनमत्ता जगतो मूले । जगत् तु अकस्मादेव सम्मिलन-
शीलस्य मूलचतुष्टयस्य निचयनात्रम् । जगदुत्तिर्येष वर्तते तेषां विचारः ।

(जीवं लक्ष्योक्त्य यत् ते वदन्ति तदिदम् शरीरं विहाय नस्मिन् कश्चिदज्ञाना-
भिधानं कोऽपि पदार्थः) चेतनता शरीरमन्वद्वान्ति तस्मात्शरीरमन्वद्वान्ति
चेतनम्) शरीरस्य चैतन्यमन्वद्वान्ति त्रिभिः प्रकारैः सिद्धयति—

१. नैरुपाधिकमस्मान्वावृत्त्यनिरिक्तेपदत्वा शरीरे मदेव चैतन्यस्यादिभावो
भवति मन्वद्वान्ति तस्मादि (चैतन्यमन्वद्वान्ति) निर्गोचारे हरयते । अत्र-शानादिना
शरीरे प्रकृतचेतनताया अन्तुष्टयो भवति अज्ञानाद्यभावे चेतनताया हान्ता
मनवलोपपत्तेः । चैतन्यं हि शरीरादेष्टु, अनुचैतन्य शरीरमन्वद्वान्ति सिद्धयति ।

२. सर्वस्यानावाप्तानुत्था स्यूतोऽष्टम्, कृशोऽष्टम्, निद्रोऽष्टम्, प्रमथोऽष्टम्,
इत्येवमिष्टानामनुमदनां ज्ञानं जगति प्रतिपद्यन्वाप्यते । तच्चिष्टपदानुमति-
रचैतन्यविशिष्टे शरीरे एव निपद्यते । चैतन्यं हि शरीरमन्वद्वान्ति चैतन्य-
मनुमदेनैव गम्यम् ।

३. वैद्यकशास्त्रेण मूर्तिकेन पदार्थेन सह चैतन्यस्य सम्बन्धोऽस्मीति' मदे
प्रतीयते । माहानुतोपयोगेन शरीरे प्रज्ञा पटीयमन्वद्वान्ति एवमेव चिद्ध प्राप्तिर्य
कीयाः रिहन्तिः प्रेक्ष्यन्ते । एतैः प्रमाणैः शरीरे चैतन्यस्य स्थितेरङ्गकरणं न
तथासाधनं भवति । तस्मात् "चैतन्यविशिष्टं कायं पुरुषः" इत्येतत् वृद्धमपतेः ।
सर्वं शुद्धि-पुरुषम् ।

एष सिद्धान्त एव चावाकाशा 'नूतचैतन्यदाद' इत्येतेन नञ्वापि रनातः । यथा
मदिरामाधकेषु द्रवेषु न अत्रकश्चिदिष्टयते परं मदिरात्रं गतेषु तेषु नात्रकश्चि-
मनुपपद्यते, यथा च तन्मूल-चैतन्यमुप-पद्यते न व्यष्टिद्विज्ञाना रक्त-वृ-
षणं परं तेषां मनश्चित्तद्विगुण्यती जायते । अथैव मूलचतुष्टयं स्वकीयदर्पदावन्वदा
तु न चैतन्यद्विदिष्टं हरयते परं तेषां चतुष्टयानि मनश्चित्तं परिमन्वद्वान्ति-
पेन च समुपपद्यते तदा तत्र चैतन्यगुण्येयं मन्वद्वान्ति—इत्येतद्विधेस्तद्विवाकाः
शरीरस्यैव न चतुष्टयस्य

चावार्त्तु केचन इन्द्रिया-नामचं तदिदमे प्राणा-नामचं तदपरे मनस
आमचं 'ते ह प्राणाः प्रजापतिम्', 'अन्योऽन्तर आमाः प्राण्य' 'अन्योऽन्तर'

आत्मा मनोमय' इत्यादिश्रुतीरेकदेशवतिन्या दृष्ट्या विभाज्य, उपपादयितुं प्रयत्नमाना दृश्यन्ते ।

चार्वाका न सन्ति शब्दप्रमाणवादिनस्तस्मात्ते ईश्वरप्रतिपादिका श्रुतारपि नाद्रियन्ते । शब्दवाधारे हि ईश्वरस्यास्तित्वं स्वीकरणं न तेषामभिमतम् । तेऽनुमानप्रमाणमपि नाङ्गीकुर्वन्ति । अतोऽनुमानेन नैयायिकः यस्येश्वरस्य सत्तामुद्घोषयन्ति स ईश्वरोऽपि तं प्रतिविष्यते । ते स्वभारत एव जगतः समुत्पत्तिं किञ्च स्वभावन एव तत्कलयमपि मानयन्ति तस्मात् तदुत्पत्तौ तदङ्गीकृतायाञ्च ईश्वरस्य सत्ता नापेक्षन्ते ।

दर्शनान्तराणि पुरपार्यचतुष्टये श्रद्धा निदधति । तानि वदन्ति यस्मान्नश्यं कर्तव्यं धर्मस्योपाज्जनं धर्मव्याज्जनं कामस्य निषेधणं मोक्षस्य चाधिगमनमस्ति । परं चार्वाकदर्शनं न धर्मं न च मोक्षे स्वाभाव्या निदधानि । तन् केवलं हि अर्थ-कामादयो पुण्यार्था स्वीकुर्वन्ते ।

मीमांसका यज्ञ-यागाद्यनुष्ठानैः यस्य स्वर्गस्य लभ्यते तन्नाम् उपदिशन्ति इमे चार्वाकास्तस्य स्वर्गस्य सत्तामेव नाभ्युपगच्छन्ति । स्वर्गलोकाद्याग्रयात् तदर्थं ह्येक-महन्, तपश्चरण, यजन, यज्ञे दानत्रिणादिप्रदानं इत्यर्थमेवेत्येतादृशं यन्तस्ते वैदिकं धर्मं नेतिष्यन्ते । वदन्ति च—'कपोल-कल्पितं पारलौकिकं सुखं चाप्यु जीव कृत्वा यागाचारणं राजमीर्यम् । चेद् यज्ञे निहतं पशुर्यजमानं स्वर्गं गमयति तदा करमात्रं यन्मानसतदर्थं पितरः स्वयागे स्थापादयन्ति न च भ्रातृन् मृतं प्राणी च तृप्तिं प्रयाति । चेदेव तर्हि निर्वापं गतो दीपकस्तैलं प्राप्य कथं प्रज्वलितसिंहावान् भवतीति ।

चार्वाकाणां मुक्तिविषयऽपि विचारा अद्भुताः । तेऽप्याच्यन्तिरदु रानिवृत्तिं मोक्षं यद्यपि मय्यन्ते परं कथयन्ति यद् देहस्यास्य पातेनैव सह ॥ यावामारयन्तिकी निवृत्तिः सञ्जायते । तेषां मतेन मरणमेवापवर्गः ।

चार्वाकाणां मुक्तिरन्वन्धिनीयं चार्वाकैर्न । देहमेव ते आत्मानं वदन्ति । स च देहात्मा निधने सति नश्यति । एवं म्रियते मोक्षे च स्वकीये रूपेऽनतिष्ठते कश्च तत्र दुःखं रहितो भवति । यस्तु तस्तेषामपि मुक्तिराकाशसुमनसमिवालीका ।

चार्वाकाणां मतेन तु लौकिकं सुखमेव जीवनस्य चरमलक्ष्यमस्ति । तदेव तेषां सर्वस्वम् । तेषामुद्देशं जीवनस्येदमेव यत् तदेवाचरेत् येनैहिकं जीवनं

मुग्धानि आसादयेत् । ऐहिकमुखाग्रं कृतं किमपि कर्म नानुचिन्तनं कर्म । न ते पापे विषमन्ति तस्मात् ते उच्चैर्मुनैरुपगम्योद्घोषयन्ति—

यावज्जीवेत् सुखं जीवेद् ऋणं कृत्वा धृतं पिबेत् ।

अस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कृतं ॥

भारतीयदर्शनशास्त्रे निहाये यथा बृहस्पतिश्चावांश्च भौतिकवादस्य संस्थापको वा प्रवर्तकः किञ्च प्रचारकोऽस्ति तथैव प्राचीनयवनदर्शनेतिहाये हिमाश्रित्य-
पुङ्कुरिभम-सूत्रेणैवमा अपि भौतिकवादस्य प्रवर्तयिताः प्रचारकर्तारश्च सन्ति ।
एतत्पुरातनस्य मुनवाद् सर्वथैव चावांश्च सिद्धान्तं संवदति । एकोनविंशतित-
मशतके समुज्ज्वलेषु पात्रिदिविजमादिमतेषु स्पुटनयैव चावांश्च सिद्धान्तानां प्रभावो
हयोश्चरीभवति ।

यवनदेशस्य दार्शनिक एपीक्यूरोस- किञ्च तद्वेद्या अनुयायिनो यथा यूजा-
भावेन हरयन्ते तथैव भारतेऽपि चावांश्चमतानुयायिनोऽपि जुगुप्सापूर्वकं विलो-
कयन्ते । वस्तुतो जनाश्चावांश्चमनं सम्यक् प्रयत्नपूर्वकमवगन्तुं न प्रायतन्त । नेहं
विरमणीयमस्ति यद् भारतीयदर्शनानि सन्ति चावांश्चमतस्य ऋणीनि । संशय-
वादोऽज्ञेयवादश्च-उभावपि-स्वतन्त्रविचारान् आविष्येते । न तौ समीचां विना
किमपि मनं स्वीकृतम् । दर्शनशास्त्रं स्वतन्त्रविचारा जनयति । दर्शनशास्त्रस्य
कर्तव्यं भवति यत् तदाज्ञानं इटयितुं संशयवादिनामादेषान् निराकुर्यात् ।
आक्षेपाणां निराकरणेन समस्यानां समाधानेन च दर्शनशास्त्रं समृद्धं परिपुष्टञ्च
जायते । कौटिल्यामा प्रतीय आह यदसौ संशयवादस्य ऋणी बनते । चावांश्चमत-
मपि दर्शनशास्त्रमुपकुर्वाणं विलोकयते । तद् (चावांश्चमतम्) तत् (भारतीय-
दर्शन-शास्त्रम्) इद्विधासात् प्रायते । चावांश्चमनं दर्शनशास्त्रं प्रति तां सहायता
प्रदत्ता पामवाप्य तदात्मानं युक्तिपूर्वकविवेचनकार्ये भाग्युतं कर्तुं प्रबभूव ।

चावांश्चानां सुखवादित्वात् निन्दन्ति जनास्ताद् । परं नास्ति सुखवादे
युगाया विषयः अन्येऽपि सुख-कामा सन्ति । सुखं तु तदैव गृहणीयं भवति यदा
तद् भवेदर्शलं स्वार्थमवबध् ।

सुसिद्धानो हि विचारवान् उत्कृष्टेषु सुखेषु रमते । भवति च स ललितकलासु
वनुरागी । इदमेव कारणं यत् चावांश्चिषु सुसिद्धानां न स्वार्थान्धा अहरयन्त ।
ते जानन्ति स्म साधु यत् स्वार्थभावान्धसुखवादस्य फलं भवति निवृत्तमेव
दुःखकरम् । तेन सामाजिकी व्यवस्था च भवति निपीडयमाना । अत एव तु ते

दण्डनीतिं धार्तां च आद्रियन्तेस्म । लोकायतिकदर्शने तत्तद्विषय-सद्भाव स्पष्ट-
तश्चावोकाणां समाज-व्यवस्थापधुपातिस्त्वं प्रमाणीकरोति । चावोकाः सुरामयजीव-
नस्यमाधवभूतानां कलानां सृष्टिं कृतवन्त । जनानाञ्च मानसं तदिष्टायामावर्जय-
न्तिस्म । आचार्ये बृहस्पतिः स्वकीयेन अर्थशास्त्रेण जीवनं नियम-पालनपूर्वकं
यापयितुमुच्छृङ्खलनाञ्च हातुमभिनिवेशं प्रदर्शयन् केन न दृश्यते । न मानवमशो-
षति समाजोऽनिमन्तरेण भवितुमर्हति । अत एव चावोकं मतं समाजहिताय
राजानमिच्छति । तदिच्छति यज्ञाज्ञा निग्रहानुग्रहद्वारेण समानं शिपात् । तन्म-
तेन राजैरास्तीश्वर । तदवश्यमेवारीन न विमृश्वलताप्रणयि । नदिदनु नेच्छति
यस्मान्नव पारलौकिकमुखमृगगृण्याया निपाय स्वकीय महर्षे शरीरं मुधैव
दिनाशयेत् ।

धामं पुमांसश्चावोकां निम्बन्तु परं तेषां ज्ञानमीमांसा निन्द्याति स्वकीयां
विशिष्टताम् । आस्रवचनानामन्धध्रुव्या स्वीकरणं न तदभिमतम् । इदं हि तदीयं
पैशिष्ट्यं वस्तुतोऽवश्यम् न ।

अद्धा सम्पिद्धान्तस्यैव जननीति वक्तुं न मुशकम् । मिद्वान्तस्तु तर्कं स्वं
रूपमधिगच्छति । दार्शनिकानि तत्त्वानि समीक्षितुं यावन्मूल्यमृताविश्वामं निद-
ध्याति न तावदन्धविश्रामः । दर्शनस्योद्भवस्तावच्च भवितुमर्हति यावज्जिज्ञासुगात-
चावय व्यामोहादज्ञमानं नोद्धरति किञ्च न स्वकीयां धियं तर्कावलम्बिनीं
विदधानि ।

शुद्धतर्कस्योपादेयता प्रदर्श्य नि मन्त्रायं धार्तांका विचारवतो जनान् प्रति
मनोऽभिराम मार्गं सूत्रन्ति स्म ।

अनुमानस्याप्रामाण्यं प्रदर्शयन् चावोकां दर्शनं व्याप्तिमध्ये यान् दोषानुद्भावयति
तान् इदानीन्तना प्रतीच्यास्तार्किका अपि आगमनं (इष्टवशान्) परीक्षमाणमधि-
काशतया स्थोक्तुर्गन्ति । जौनस्तु अष्टमिलोऽतिमनोज्ञयुक्तिभिरागमनं (इष्टवशान्)
सम्भाषणमात्राय बलपते । आगमनं निरचेतुं व्याप्तिराक्षयस्य सत्यत्वं नितरामपे-
क्षते, 'सर्वे मनुष्या मरणशीलाः'—इत्येतस्य वाक्यस्य सत्यता न कदापि प्रमा-
णिता भवितुं शक्यारिणः । सर्वेषामपि मानवानां मरणशीलताविषयिण्या
सत्ताया रथापसर्वेनाप्रीकरणमेवात परं न किमपि । तस्मात् सन्दिग्ध वाक्यमय-
त्वं अप्रामाण्यस्य मद्भाव प्रतिष्ठापनं चा न समीचीनम्, न तर्कानुवृत्त्यै ।

मिथस्य एषा तर्कपद्धतिष्वावकाशां तर्कपद्धतिं केन प्रकारेण संबद्धतीति दर्शनीय-
मस्ति मतिमताम् ।

निश्चयचकारेण चावार्कमिद्धान्तमधिकृत्येदन्तु कथनं सर्वपर्यवोचिततरं प्रति-
भाति यच्चावार्कदर्शनस्थाचारमीनांभा नास्ति समावृताहं । यस्मिन् दर्शने
धर्मस्य सम्मानं नास्ति, फल-पुण्ययोः सद्भावो न वर्तते, स्थूलभौतिकमुन्मत्त-
एव प्राणिनामस्य पुरुषार्थो मत्तोऽस्मिन् न तद्दर्शनं मानव-जीवनस्य प्रत्यक्षिद्वेषु
हास्योति । न तदादर्शं प्रतिष्ठापयितुमेव समाजे प्रभवति । परं मत्त्वपि पृथक्विधेषु
शेषेषु तद्दीपेषु तत् कतिपयानि वैशिष्ट्यानि च निदधति कतिपयांश्च गुणानपि
प्रमूढे तस्मात् तस्यापि धन्तर्भावो दर्शनेषु विद्यते । तत्रापि कस्य चन मौलि-
कस्य मिद्धान्तस्य दर्शनाद् भारतीया मेवा तदपि सहर्षं दर्शनत्वेन स्वीकुरुते ।

(१६)

प्रतीच्यं दर्शनम्

प्रतीच्या षण्दिता दर्शनं 'किर्लोस्की' इत्येतेन नाम्ना व्यवहरेण्ति । पर 'किर्लोस्की' इत्येतस्य पदस्य मष्टैतितोऽर्थो 'विद्यानुसंग' इत्यस्ति । साम्प्रतं होतव्यं पदं न तावत्स्येवार्थे प्रयुज्यते । तदर्थं आत्मनि व्यापकमर्थं सन्निवेश्य मंशो-भते । इदं पदमादौ यवन (ग्रीस) देशे प्रचलितोऽभवत् । हिरोडोटस्-प्लुमिडा-इड्म-शुकरात-प्लेटोऽस्तुमि प्रयुक्तवाद्स्य चान्दस्य, नितान्तमेव प्राचीनता-स्तुतयैव सिद्धयति ।

पाश्चात्यदर्शनस्य-किर्लोस्की-श्रेणी-विभागसिद्धं विवक्ष्यमा विपश्चिन्पादा चीय्यन्ते—

दर्शनम्

१ २ ३ ४ ५ ६
 सत्त्वमीमांसा, प्रमाणमीमांसा, तर्कशास्त्रम्, आचारमीमांसा, सौन्दर्यमीमांसा, मनोविज्ञानम् (मेटाफिजिक्स), (एपिस्टेमोलॉजी), (लॉजिक्स), (एथिक्स), (एथेस्वेटिक्स), (सारकोलॉजी)

(अ) तत्र सत्त्वमीमांसा सत्त्वदार्थं विवर्ति । प्राणिनां पुर प्रकृत्योपस्था-प्यमानयोः प्रातिभासिक-सत्त्वदार्थयोर्मध्ये सा (सत्त्वमीमांसा) प्रातिभासिकात् पदार्थात् सत्त्वदार्थं पृथग् विदधाति । द्वौ भावी सत्यत्वेन सम्भाव्येते-१. भौतिको भावः, २. मानसिको भावश्च । भौतिके भावे नग-तरु-सरिदादीनां किञ्च भुज-कुलदादीनां मानसिके भावे भवत्यन्तर्भावः ।

भौतिका पदार्था एव सन्ति वस्तुन सत्याः, तेषामेव सत्तास्ति सत्यम्प्रा, मानसिकवस्तु भौतिकानां सत्यताया आभासा एवेत्येतद् ये मन्यन्ते ते भौतिक-वादिनः (मैटीअलिस्टा) इति कथ्यन्ते परं ये मानसिकानां सत्तां स्वतन्त्रां सत्यामप्य च भौतिकान् पदार्थान् मानससत्ताया प्रतीतिरूपेण विभावयन्ति ते प्रत्ययवादिनः (आइडीअलिस्टा) इति प्रोच्यन्ते । ये चोभयोरपि सत्यत्वे शाश्वतमित्यद्वैतवृत्तिं ते द्वैतवादिनः (ड्युअलिस्टा) इति निगद्यन्ते ।

(१) प्रमाणाभिमामाया (ण्यिम्भोमोलेज्या) कार्यमस्ति-ज्ञानस्य विवे-
चनम् । इय ज्ञानस्य स्वरूप, ज्ञानस्य प्रमाणा, ज्ञानस्यावधि, मयम् अन्यारवै-
विधान् विरयान् समीचने ।

(३) तर्कं मन्त्रायितु प्रमाणाभिन् च प्रमुन्दमानान् विविष्टान् नियमन्
विशदन् यथायथा च वर्मयति तर्कशास्त्रे (लाजिक) तन्मात् ज्ञानस्य
स्यावहारिकता प्रक्रियाया उपपादनमेतदीय कार्यं वेद्यम् ।

(३) आचारमीमामा (पृथिवस) आचार मीमामते । किं नाम कर्तव्यम् ?
तन् कर्तव्यम् ? कर्तव्यकर्तव्यनिर्णयश्च कस्मिन्नाधारे कर्तुं शक्यम्—
इत्यनेन प्रमाणा युक्त विवेचनमत्र हृत्तमस्ति । प्रतिमानयो मानव-जीवनस्य
इयं जिज्ञासते इत्यति च म कल्याणं नैजमन एतद्विषये च विरयेषु प्रकाश-
पाननमाचारमीमामाया प्रमुण्व कार्यमस्ति ।

(३) 'सौन्दर्यमीमामा' (पृथिवस) इत्येतेन शब्देनैव स्पष्टं विदितं स-
यते यदेतद्दर्शनं सौन्दर्यं व्याचष्टे । किं नाम सौन्दर्यम् ? सौन्दर्यस्य निर्गमनं कथ-
म्यात् ? कस्य चन पदार्थस्यावच्छेदनात् मुच वा दुःख कस्मान्कारणादुत्पद्यते ?
सुन्दरत्वस्य ताविकी स्यात्वा च का इयेन विरया सौन्दर्यमीमामाया न केवलं
प्रतिपादिता मन्ति तत्र सौन्दर्यस्य कलाया परिणमन कलाया विवेचन च
निरूपितमस्ति ।

(३) मनोविज्ञाने (माइकोलॉज्या) मनसो विविधाना प्रवृत्तीना शार्ङ्गाय-
पदया निरूपणं कृतं वर्तते । होक्टर प्रायडेन नैजमालिकान्वेषणवले मनोवि-
ज्ञानस्य यो नूतनोऽवयव प्रवर्तितस्तेन दार्शनिके समार एव न ततोऽन्यत्रापि
महत्कीर्णहलमुपादिनमस्ति ।

प्रतीच्यदर्शनस्रोतेश्च भारतीयदर्शनस्योद्देशाद्विद्यमेव । यदा भारतीयदर्शन-
स्योद्देश्यं तु मन्निवृत्तिः, मृत्यु विजयः, मोक्षाधिगमनञ्चास्ति तदा प्रतीच्यदर्शनस्य
प्रादुर्भाव कुतूहलधिया ज्ञानविषयाया उपसम्पन्नाय राजनीतिकप्रयोजननिपा-
दनाय च जानं-इति । अर्थ-काम धर्माज्जन भारतीय दर्शनं स्वकीयमवान्तरमेवो-
द्देश्यं मन्यते ।

प्रायेण पाश्चात्यदर्शनस्य शक्तिर्मनःपर्यन्तमेव दृश्यते । साम्प्रदायिकोऽपि
मनस्य आत्मनःप्रान्तराले कस्यपि भेदं मन्यन्ते । वर्तमानसृष्टे प्राग्जानानां सृष्टी-
नामपि विचारस्तत्र न कृतोऽवाप्यते । प्राचीनतरेष्वपि यूनानीयेषु दर्शनेषु, तत्रापि

न जहाजद्वयार्थमेव कोऽपि भेदोऽङ्गीकृतः । कस्मात्प्रथमद्वयजगदिदमुत्पन्नमभू-
दित्येष दिप्यस्तस्य विचारणीयो विषयः ।

यूनानाभिधानेदेते इशवीयाच्चात् प्राक् पठे शतके यैलीज एनैक्सीमेण्डर-
एनैक्सिमैनीज नामधेयस्यो दार्शनिका यभूवु । एतेषु यैलीजो जलात्, एनैक्सी-
मेण्डर कस्माच्चिदुनियतद्रव्यात्, एनैक्सिमैनीजश्च वायो सृष्टेरन्नव मन्यते ।
आत्मानं वा ईश्वरमपि कृत्य नैते दार्शनिका कामपि खर्चा कृतवन्तः । सन्तीमे
वस्तुतो द्रव्यवादिनः । चेत्तत्राचेतनताविशिष्टं द्रव्यमेव मूलकारणमित्येषा तेषां
मात्स्या । एनैक्सिमैण्डरस्य कथनमेतद् यद् विश्वस्योत्पत्तिः अपरिच्छिन्नपरिमाणाद्
द्रव्याद् भवति तत्रैव च लीयते पुनः । न द्रव्यस्य अपरिमितत्वमनन्तरस्य मध्य-
मावस्तवायाव गतिः शाश्वतिर्कीं मनुतः । किञ्च न स यद् द्रव्यमेवेतत् शैथिल्य-
भूयस्त्विल्लसमीतीनां मूलम् । एनैक्सिमैनीजो वायुप्रथमं द्रव्यस्वीकुर्वाणो वायोरेव
शीतलतोष्णताभ्यां यथाक्रमं घनत्वं सिधित्वब्रह्मोत्पत्तेः, वायो शैत्याऽजलमध्य-
चीष्ण्यादग्निना जायत वस्तुतो जगदिदं वायी स्थितमिति वक्तिः । हिप्पो डायोजि-
नीजश्चोपरिनिर्दिष्टानामेव यैलीजप्रभृतीनामनुयायिनावास्ताम् । तत्र हिप्पो आर्द्र-
तातोऽग्निरग्निजलसंघर्षाच्च तस्मात् उद्बभूवेति विधमिति । परं डायोजिनीज-
वायुमेव मूलकारणत्वेनोपपादयति । एनैक्सिमैनीजो वायुगोरसो दार्शनिकावीधर-
वादिनावास्ताम् । एनैक्सिमैनीजो यद्वहनां तत्त्वानामस्तित्वं स्वीकुरुते । पर-
मीधरस्य प्रेरणामवाप्स्यैव तेषु तत्त्वेषु सृष्टिप्रति कारणत्वमुपपद्यते नान्यथेति च
आह । पाण्डुगोरसश्च यूनानीयेषु प्राचीनतरेषु दार्शनिकेषु महान् तत्त्ववेत्ताऽभूत् ।
अस्य दार्शनिकस्य सृष्टी मतमनिसूक्ष्मम् । पदार्थानां मूलतत्त्वं प्रकृतिर्न । अपि तु
तदीय आकार एवेत्यस्य विचारः सङ्गीताध्ययनेन समानुपातविषयकं तत्त्वमावि-
ष्टाय अथ विद्वान् सामानुपातिकं मध्यं ज्ञातुं सकलेष्वपि पदार्थेषु तरलीभव-
युक्तमिति । शरीरं स्वस्थं तारद्वं विटोक्तयते यावत् तदीया मौलिका गुणास्तत्र
(शरीरे) समानुपातन स्थिता भवन्ति तेषां असमानुपातता शरीरे रोग-
जन-
यति, अतो वस्तुमध्यमाकारमप्यास्ते । एतदीया मान्यतेषु यत् सर्वं पदार्थां
अङ्गा सन्ति । ईश्वरोऽपि अङ्गेषु पञ्चाऽभिधोऽङ्गः । अन्ये सर्वे पञ्चाङ्गास्तस्माद्व-
समुद्भूताः । अस्यैव सिद्धान्तं “एकोऽहं बहु स्याम्” इत्येतं श्रौतं सिद्धान्तं
सबदिति ।

न विश्वस्योत्पत्तिः कदाप्यभवन्न च तस्य ज्ञानं न स्यादित्येतत् परामेनी-

हीनस्य मनं मीमांसकाणां 'न कदाचिदनीदश जगत्' इत्येतस्मिन्मनुरणद् द्रश्यते । या का अपि नत्र गतयः प्रतिलक्ष्यन्ते वस्तुनो न गतयः केवलं अत्र ।

द्विर्विलटय (ई० पू० ५१०-४७५) अग्निमेव संसारस्य मूलं तत्प्रम-
मेन्न । अवागमश्च न परिणामस्य प्रतीकमिव । मूलवस्तुनो, नित्यत्वे विषमत्रपि
'जगत्' पदार्थां सन्ति बहव मननं परिवर्तिनश्च' इत्येतदपि मेने । अत एवामौ
परिवर्तनवादिषु गच्छते । भगवान् बुद्धोऽस्मद्भारते यं परिणामवाद् व्यावर्त्तयौ
तमेव दूरोपे म प्रत्यपादयन् । तस्य 'जगत् मूलतश्चमग्नि' रित्येष विचारः कठो-
पनिषदि गीतम् 'अग्निर्ज्यैष्ठ्यो भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रविष्टो बभूव'—इत्येनं
विचारमनुरर्त्तमान इव मन्यन्ते । "प्राज्ञ-घटनाश्चकस्य व्यवस्थापूर्वकम-
ञ्जलं ज्ञापयन्ति यन् तन्मूले कापि सर्वज्ञ-बुद्धिर्नियतमेव विराजते" इत्येष तस्य
विद्वान् ।

हिमाद्रिःस्यो 'भौतिकशास्त्रस्य जनक' इति कथ्यते । दार्शनिके संसारे तु
तस्य सम्मानमप्येव वैज्ञानिकमपि जगत् न परमादरदृष्ट्या प्रेक्षते । तद्दुष्प्रवि-
तेन परमाणुवादेन भौतिकं शास्त्रं ब्रह्मात्मानमुत्थापयितुं विशेषमाहात्म्यं लभते स्म ।
विश्वस्य रचनायां परमाणुरेव मूलमाधनमियुपपादयन् न ह्येते यन् पदार्थानाम-
वान्तर गुण-रूप-नाम्-नाम्न-रमा व्यवहारतो नानृता । परमार्थतरवेः किमपि
वस्तु सत्यं भवितुमर्हति नहि तन् परमाणुरेव ।

भौतिक-विज्ञानाभ्युदयावतारकत्वात् हिमाद्रिःस्यप्रति वैज्ञानिकाः सन्ति
प्रगतमालाः ।

इदृश्यन्नर्गैर्नित्यादुत्थां मन्त्रातेषु दार्शनिकेषु जेनोफेनीजो (५००-४८०
ई० पू०) मूर्धन्योऽबभूव । अस्तुन्नं प्रतीच्यस्य संसारस्याधमद्वैतवादिनं सर्वेश्वर-
वादिनञ्च अनुते । तस्य सिद्धांतोऽयं 'विश्वमेकम् एकं च तद् ब्रह्म' इति ।
परमीनीदीन—जेनोप्रमृत्तयो दर्शनशास्त्रिस्तदीयमद्वैतवादं श्रुत्वां पश्यन् ।
परमीनीदीनस्याभियानमस्ति यन् सद्रूपं जगत् कदापि न अमन- समुज्ज्वितुं
प्रभवति । जगदस्ति सदैकमत्रानत्र वस्तु । तत्र दृश्यमानानि परिवर्तनानि न
सन्ति सत्त्वानि । सिद्धान्तमेत जेनो युक्तिमिस्त्रकैश्च सम्पक् पश्येयम् । विवेकः
साध्यज्ञानस्यास्ति साधनमिन्द्रियजन्यं ज्ञानमप्यनित्येवास्ति एषा दार्शनिकानां
मान्यता ।

प्रतीच्यानां परमाणुवादिनां परमाणुवादो भारतीयानां परमाणुवादिनां

परमाणुवादाद् भिन्नोऽपि समवाप्यते । प्रतीत्यै परमाणुवाद परमाणोर्गतिशोल्न-
जगत्पदार्पनिर्माणकारित्वञ्च स्वीकुरते । परं भारतीय परमाणुवाद परमाणु जड
मन्यते, परमेश्वरेच्छया तत्र गतिरूपयते—इत्येतच्च तन्मतम् । प्रतीच्येषु देशेषु
सोफिस्ट इत्येता सञ्ज्ञा भजमाना दार्शनिका मानवजीवनस्य समस्या समीच
भाणा पर्यवलोक्यन्ते । एषामुपदेशेषु सत्य वात्तज्ञान व्यवहारतः । प्रोटैगोरस एतेषु
श्रेष्ठो विद्वान् सञ्ज्ञातः । 'मनुष्य एव पदार्थानां मानदण्ड' इत्येषा हि तत्स्योक्ति-
रासीत् । सोफिस्टायां समस्यो यूनानीयदर्शनस्य सुवर्णसमय इव मतं भवति ।
यतो हि तस्मिन् युगे सुकरात (सोक्रोटीज) अफानातुन (प्लेटो) अरस्तू
(एरिस्टोटल) च समजनिपतः । एते दार्शनिका पाश्चात्य दर्शन मैजैमीतिकै-
विचारै सर्वथैव समुपक्रमयाम्बन्तुः ।

सुकरातो ज्ञानात्परं न किमप्यवशच्छ्रुतिरस्य । न स धर्मं ज्ञानाद् भिन्न
ममन्यत । तन्मतेन धर्मं ज्ञानयोर्मध्येऽभिन्नतैव वदन्ते । स स्वोपदेशस्यैव
अज्ञापाश्च विषय ज्ञानमाचारञ्च कृतवान् । सयोरुपर्येव तस्य निष्ठासीत् । दार्श-
निके जगति तस्य महनीय कार्यमासीत्—ज्ञानाभिगमनार्थं निगमनपद्धते
प्रयोगोऽथ च तद्द्वारेण ज्ञानोपलब्ध्यर्थमीहा ।

सत्यज्ञान हृदयीकृत्य प्लेटो दार्शनिकेन प्रतिपादिता मिश्रान्ता सन्ति वस्तु
तस्तु महत्त्वदास्तिनः । अस्ति स ईश्वरवादी । तन्मतेन ईश्वर एव स्रष्टा सृष्टेः ।
स संसारं महाप्रकृष्ट जीवनोंम्बल वस्तु मन्यते । स वक्ति यजगत् शरीरं द्रव्य
मस्ति परमात्मास्त्यदस्य । मनुष्यस्यात्मा परिणामिना जगता सह हृदकीयं
सम्बन्धमिन्द्रियज्ञानज्ञानेन प्रतिष्ठापयति किञ्च पारमात्रिकेन जगता सार्धं स
प्रज्ञया स्व सम्बन्धं सम्बन्धाति । तद्व प्लेटो प्रवेष्टुं विषय वामनानो ममुद्यय-
मेवास्तेति वदति । स मन्यते—यद्वास्तव्यमस्ति । स तत्रायाति ततो निर्घाति
च । धेय-प्राप्तिरेव मानवस्योद्देशमन्यस्य । प्रेक्षयाम्यज्ञानं न मानव-जीवनस्य
लक्ष्यमस्तिमम् । ज्ञान, शौर्यम्, आराममयम, न्यायपरता—सन्त्येते चत्वारः
सद्गुणा इत्येव तदीयो विचारः । चातुर्गुण्यं च सः प्रीतिं निदर्शयति । वस्तुतः
प्रतीत्यै दर्शनशास्त्रमस्ति प्लेटो महाभागस्य दानं महनीयं दातुं मतं भवति ।

अरस्तू (३८४-३२२ ई० पू०) अनुभववादितायां यथार्थवादितायां च
स्वगुणे प्लेटो दार्शनिकसुदुप्रतर आसीत् । इन्द्रियगर्भे संसारे अज्ञानोऽन्व-
सावन्यविधामपि सचां न श्रत्याकलयी । ज्ञानप्रयोजनेन ■ प्रत्यक्षं महनी-

यताया धिय निववन्ध । यथार्थवद्विवात् स नैतिकाद्भगता भिन्न स्वतन्त्र
कमपि विचारलोकमर्हन्तुमाप्मान नोद्येनञ्चकार । सोऽनारतमतद् दशयितु
प्रायस्यद् यममेततया जग ज्ञानमत्ताभिन्निविक्रयोजानि-व्यक्त्यान्ना- पर
म्पर मम-नस्वमविशेषश्च सन्निपेते । स द्रव्यमाकारञ्च प्रकल्प्य सकल्प्यापि
ममरस्य व्याख्यानार्थं स्थापारवदपदया प्रायतिष्ठ । स आकारमेवञ्च मने ।
स 'ईश्वर स्रष्टेति' न विश्वसितस्मि । परमार्थवरस्य समप्रवृत्तावच्च कामनाना
केन्द्रत्वमेवञ्च स्थापिते । तद् विचारानुसारेण जयत-मवेऽपि पदाया आकार
द्रव्याभ्या घटिता सन्ति । आकारइत्ययेश्वर एव प्रमुत्तरः । द्रव्यमस्ति
महकारकम् । केवल द्रव्य न वस्तुन पूतया निर्माणं कर्तुमर्हति । तद् तत्पं
माकागमपेक्षते । प्रतिनया प्रस्तरस्तु द्रव्यमस्ति मूर्तिकलाकारावर्तित रूपञ्च
तदीयोऽस्याकारः । जगतो मूले यस्य स्थितिरिति स आकार एव । तमव
केचन 'इश्वर' इत्येतेन ध्यपद्वतेन ध्यपदिताम्ति । स्वकीयमेत मिद्वान्ममन्व
मनुना हेतुचतुष्टय कवितम् । ते च सन्ति इमे—१ उपशान्तकारणम्, २ ज्ञान
मवाधिकारणम्, ३ निमित्तकारणम्, ४ लक्ष्यञ्च ।

घट प्रति मृत्तिकोपादानकारणमकारोऽप्यमवाधिकारण, कुम्भकारो निमित्त
कारण जलाग्निपात्रप्रयोजन च लक्ष्यमस्ति ।

अस्तुनं दार्शनिक एव स वैज्ञानिकोऽप्यासीत् । विज्ञान स आत्मनो
रूपवनावगमन् ।

वस्तुनो हि प्रतीक्ष्ये समारे दर्शनं विज्ञानयोर्था धारा प्रेषयन्त प्रवर्तिना
न्नाममुद्रवमूनि सुकरा-म्येऽन्वन्ता ग्रन्था एव सन्ति ।

अरनोद्भाक् कल्पामि दर्शनं प्राधान्येन नैतिक किं वा धार्मिकमगम्यत ।
स्टोइक एतिसूरियन-सत्तायवदानि च मतानि सर्वानि ज्ञानमन्वन्धिताना
ममरयानामुन्मीलने व्यस्तानि अमूदन् । असीत् तेषां प्रमुखो विषय—अन्धकार ।
न्यायहारिकजीवनस्य मुखे परिष्मन तेषामुद्देश्यमभवत् । मम काम सप्रयत्न,
वद्वेन्यो वन्दनेभ्य आमा मुष्ट्ये मवेदियेतदर्थं तत्कालवर्तिना सम्प्रदायानाम
मिनिवेश असीत् । स्टोइक-मतेन गुण एव सुखम् । एतिसूरय-मतन सुखार्थं
गुण अपेक्षन्ते । स्टोइक-मतेन गुणाना प्रयोगो गुणाना कृत एव । गुणवृत्त्या
यद्यपि दुःख ममव पर गुणवृत्तिरेवास्ति सुखम् । एतिसूरयस्य मतेन गुण
सुखस्य माधनमात्रम् । सुखमेव जीवनस्य लक्ष्यमस्ति । विरव-निदमानामव-

बोधेन भवति तत्सुलभम् । तेषामनभिज्ञानयैव मानवो निर्पादयते । मानवो नानावस्त्वनासु आत्मानं निपात्य भीतो भवति । सुखादुरागिणा जनेन महत्त्वं बुद्धिं न्यायशीलतादिना गुणा सम्राट् । स्टोइक-द्विक्का मुख्यादिना आत्मन् परम् भरस्तुप्रभृतिनिर्द्वासो ज्ञानवादिनो बभूवुः । तेषां दर्शनस्य कथनमिदं यद् ज्ञानं मुख्यधिगतेरध्वान्ति ।

दशमेशवीर्यशतकात् पञ्चदशशवीर्य शतकं यावत् प्रतीत्येषु देशेषु सञ्चानानां तावज्ज्ञानरतामा समाजे अलकिन्दी अलफरावी अदीसीना अवेरोजनामधेया यद्यपि किञ्च स्काटसपुत्रिजेना एन्सेल्म-टामपरेकाइनम-डसस्कोट्मनामका ईसायतावलम्बिन सन्ति विधुता । अस्येषां सिद्धान्तानां, पर, व्यावहारिकं महत्त्वं न्यूनतमम् ।

षोडशी शतके समुद्भूतानां दार्शनिकानां विचाराः प्रतीच्ये जगति वर्तमानं दार्शनिकं युगमारभन्त । उक्ते शतके मज्जातेषु दार्शनिकेषु इटलीवास्तव्यो ड्यूनो, इंग्लैण्डनिशामी वेकन, फ्रान्सीये डेकार्टं प्रख्याता सन्ति ।

डेकार्टस्य दर्शनं सेरवरमस्ति । 'अहं विचारयामि, अतोऽहमस्मि' इत्येषां तदीयं सिद्धान्तं आमीन् । सिद्धान्तस्यास्य दर्शनं शङ्करोक्तैः अस्मिन्—

“अहमित्यस्मिन्मध्यं न कस्यास्ति सत्ताय पुनः ।

अत्रापि सत्तापरधत् सत्तायिता य स एव भवति त्वम् ॥”

—सोऽपि भवति । डेकार्ट आत्मानमेतं निश्चयं गमयामास यत् यदस्ति प्रतीत-मभिप्यत निश्चिन्ततदस्यदृश्यम् अवितथम् । ईश्वरस्य प्रतीतिमितान्तं विशुद्धां सुनिश्चिता च । स जगदपि मय्येव जानाति स्म । जगतोऽनुभूतिरस्यपरावान् तस्य सत्ताया न कोऽपि सन्देह इति ज्ञात्वा स जगतं सत्यत्वमङ्गीकरोति । तस्य कर्तारितं परमेस्वर इत्यपि स वदति । महात्मा अगस्टाडन इव सोऽपि वरीराग्नौ मिथो भिद्यी इति स्वीकुरुते ।

सप्तदशे शतके उल्लेखनीया दार्शनिका डेकार्टं अतिरिच्य अन्येऽपि हायस-रिफनोजा-लाइबनिम-डॉका सन्ति ।

हाम्स आसीत् प्रकृतिशरी । द्रव्य गतिरचेत्येतौ द्वौ पदार्थवैरित्याश्रितौ तस्य विचारः । तयोर्मेलनेन ससारस्य प्रतिपदार्थो भवति निर्मित इति स मम्यते । जगतो मूलकारणमीश्वर इत्येतं सिद्धान्तं यद्यपि न स प्रत्याख्यातवान्

परं तस्यासीद् विश्वासोऽपि यत् तमधिष्ठत्य किमपि कथनं कथितं, न वयं किमपि वक्तुं शक्नुमः ।

स्पिनोजेज्यस्य दार्शनिकस्य मिद्वान्ता भारतीयवेदान्त-मित्रान्तसदृशं मन्ति । यथा आचार्यशङ्कर प्रज्ञरूपा मन्त्रामेका मन्यते तथैव स्पिनोजेज्यः । स आह—विश्वम् ईश्वरः, ईश्वरश्च विश्वम् । नस्येश्वरोऽस्ति—निर्गुणः । परं सर्वं न तस्य निर्गुण ईश्वरोऽद्वैतवादिनामभिमत निर्गुणमीश्वरः सन्नतिः । आरामदेश्वर-धर्मत्वेन स्वोक्त्यात् स्वोऽद्वैतवादिप्रधानो भिन्न एव । स्पिनोजेज्य-मतेन जातो यदा ईश्वर-विषयोर्मये एवमवगन्तुमर्हति तदा तन्मनसं वैदिक्या मन्त्रे, प्रेम्माश्रोत्रेको जायते । मानव-जीवनस्य लक्ष्यं स इदमेवामस्य ।

सादृश्यात्तः शास्त्रानुवाद् प्रातिष्ठितम् । तस्य दृष्टीपरीय धारणं यदन्त्या सत्तैव । अस्मि जीवो नित्यः ।

अनुभववादी लॉक-प्रज्ञापरीक्षामुद्रिप ग्रन्थमरुचन् । तदीय दर्शन-मस्तीश्वरवादि । तस्य दर्शने ईश्वरोऽद्वैताया अनुवर्तनं धर्म इत्येतन्मतं स्पष्टमेव दृढं जायते ।

सतद्वाराणां मनुष्येषु दर्शनेषु देववाक्यं सर्वत्र व्यापकता प्राप्यते परमद्वैतायतनकामितु दर्शनेषु न सत्ताङ्गोक्तम् । अष्टादशे शतके बर्कले-हूम-काष्टप्रवृत्तयो ह्युद्भवविचारवन्तः विद्वान्-ज्ञायन् । तेषां विचारान्तर-ज्ञानेन प्रति प्रेरणाप्रदा अमिद्वज् ।

दार्शनिको विद्वान् बर्कले अष्टादशवादी भूम् । स देहवाद निरासकारः । स ब्रह्मवस्तुनः सत्तामपि प्रत्यक्षम् । तस्य मतं सैद्धविज्ञानवादेन तारं पर्यंतं सादर्यं विमर्ति ।

भयारस्यानिश्चितत्वमुपपादयन् हूम आत्मनो बुद्ध्याम्यत्वं नस्याज्ञातव्यं प्रतिपादयति ।

काष्टेन शतरस्य भीमामा परमप्रियं कपूर्वं कृतानि । तेन मानमिरुशब्दे सर्वादिषु त्रयो विवेचयामका ग्रन्था अलेखित—युद्धौ युद्धादिपरीक्षा (क्रिटिक ऑफ प्योर रीजन), सङ्कल्पे कृत्ययुद्धिपरीक्षा (क्रिटिक ऑफ प्रेजि-कल रीजन), माननाया निर्मपरीक्षा (क्रिटिक ऑफ जजमेण्ट) । तस्य कर्ममन्त्रिधनं मिद्वान्तं मगवद्गीताया कर्ममिद्वान्तानुगच्छन्ति । तन्मन-मिदम्—यथा बाणवगतं सत्ताया प्रमाणं भौतिकविज्ञानेनावप्यते तथैवेश्वर-

स्थापनस्य च प्रमाणं नैतिकताया स्वतन्त्रसत्तासामर्थ्यात्प्राप्तं जायते । सः सर्वेष्वपि वस्तुषु द्विविधत्वं पश्यति—पारमार्थिकत्वं प्रातिभासिकत्वं च । अतो न साधारणो जनो वस्तुनो वधावद् ज्ञानं कर्तुं पारयति ।

काण्टस्य दृष्ट्या मानवेषु ज्ञानस्य शक्तिद्वयं निवसति—१ इन्द्रियाणि (सेन्सीवीलिटी), २ बुद्धिश्च । असम्बद्धसंवेदनानां (सेन्सेशन) समुपस्थापनमिन्द्रियाणां कार्यमस्ति । बुद्धेः (इण्टेलिजेंट) कार्यं वर्तते—प्रस्तुतीकृतेषु संवेदनेषु जिम्माणां सम्बन्धानां मन्त्रिवेशनम् । चेद् बुद्धिरेवजिधान् सम्बन्धान् न प्रतिष्ठापयेत् तदा कीदृशोऽपि नानुभवः समुपलभ्येत । अन्तर्बलमपि ज्ञानं द्वादशभेदीभूताभिर्बुद्धिभिर्वर्द्धयते । यावत्तो हि तर्कशास्त्रोया प्रतिज्ञा भर्तुं शक्यास्तावत् एव श्रेण्योऽपि (कंटेगरीज़) सन्ति । सन्ति च निर्णयानां चत्वारो हि प्रमुखा वर्गा—१ परिमाण, २ गुण, ३ सम्बन्ध, ४ प्रकार । एतेष्वप्येकैकस्त्रिविधः । तदेव कोण्टविचारेण सन्नि श्रेण्यो द्वादश । सोऽनुभवमपि द्विविधं भव्यते । धृम्तु तत्प्रमनुभवस्य बाह्यजगदस्ति; अपरं च सम्बन्धस्रोतो भूतात्मदुधीरस्ति । एतेन तस्यानुभवस्यदित्वं बुद्धिबाधित्वञ्च युगपदेव सिद्ध्यति ।

काण्टो वस्तुसत्तामपि द्विविधां वदति । तत्रैकास्ति अनुभवनिरपेक्षिणी, अपरा चास्ति अनुभवापेक्षिणी ।

(१) अनुभवनिरपेक्षिणी—एतदुत्पादनायानुभवो नापेक्ष्यते । तदभावेऽनुभवस्य स्वतोऽसम्भविवात् । (२) अनुभवापेक्षिणी—अनुभव एवेन्द्रिय-प्रस्तुत-पदार्थ-सत्तां आपद्यति । न स (अनुभव) तद् विस्तृतं रूपं प्रकटीकरोति । अपितु देश-काल-द्रव्य-गुण-कार्य-कारणदिसम्बन्धैस्तस्य विस्तृतमेव रूपमभिध्यनक्ति । प्रज्ञायां न शुद्धवस्तु साक्षात् वस्तुं ज्ञानोति । सा जगति प्रतीयमान-स्यैवाधिर्भावेन क्षमते ।

काण्टस्य मन्येनैव वत् कर्तव्यानि कर्माणि न लाभ-प्रयोजनेन सम्पाद्यानि अपितु तानि कर्तव्यबुद्ध्याचरणीयानि ।

एकोनविंशोऽध्यायसप्तमे सज्ञातेषु तत्त्ववैकृत्ये फिक्के-पोलिह-हेगलस्य एते सन्ति विख्याता ।

काण्ट इव फिक्केऽपि नैतिकमादर्शं स्वीकरोति । रिपब्लिजेब सोऽपि द्वयोरपि जगतोः सत्ताञ्च भव्यते । तस्य सिद्धान्तः प्राधान्येन नैतिकमाध्यात्मिकस्य तत्त्व-

मयान्वते । श्रेय, शुद्धमङ्गल, नैतिकमानवत्वम्—एतन्निमित्तं न मत्तद्देशे-
रतिष्ठन्ते । इत्यमानं समारं मूलतत्त्वस्य प्रतिष्ठाया मन्यते । वस्तुनस्त्वं मन-
मृष्टिवाय न कल्पते । न मन्नि वस्तुनो जावा धनेरे । मन्नि ते एकस्मा एव
नैतिकया व्यवस्थाया धनिय-वदा ।

दोर्लिंगस्य मूल तत्त्व पित्रते-कृत-कल्पना-विष्णुत्वात् । न मूलतत्त्वं तदीय
मात्मा न चानात्मा । परमस्ति तत् हृदयोरपि कारणम् । अस्ति तद् निर्गुणं
निरपेक्षम् । तत्र विरोधिनीना मावनाना ममन्वयोऽस्ति । वस्तुतस्तु दोर्लिंगस्य
निरपेक्षताद काण्ट चिन्ते स्थितोद्भासिकाना ममन्वय-म्यत् प्रतिमानि । तस्य
मनेन प्रकृतिरवेनमन्व जीविमन्वञ्च रुपेन । नाप्यात्मवादिन इव स प्रकृति-
मामन्ममेवावगाच्छति ।

हेगलस्य विचारधारा अद्वैतवेदान्तस्य सिद्धान्तमस्मद्विषये समुपस्थापय-
न्तीति प्रतिलक्ष्यते । दोर्लिंगस्य प्रकृतिरवेनमन्व पृथगावगच्छते नापेक्षते तान्, तदा
हेगलस्य प्रकृतिरवेनमन्व प्रक्रियास्वरूपमस्ति । न तद् क्रिया चिन्त जीवनमुत्पादयन्मपि तु
स्वयं क्रियारूपं जोयनम्पञ्च वर्तते । न तद् वस्तुनि अतिश्रमते अपितु तत्र
म्यात्त भवत् मन्निष्ठते । तस्य प्रकृतिरवेनमन्व विमानित न मूवा विधानुगमेव । वैज्ञा-
निकासु भौतिके जगदेव शुद्धे राज्यं स्वीकुर्वन्ति परं हेगलसु नानाऽपि पर-
म्नाद्वयाति । न प्रपञ्चं स मन्व मन्यते । विश्वप्रक्रियाया नियामका हेतु पूर्ण-
प्रत्यय (परमज्ञ) एव । तद्वान्तिमं लक्ष्यं, जगत् तद्विषयेवोपमानि अहरह ।
अस्ति विश्वस्य मन्वा व्यवहारिकया दृष्टया मन्वा पर पागमार्थिकदृष्टया न ।

हेगलोऽस्ति स महत्तमोऽनैतिको यो हि यत्ता भर्मे दुर्ज्ञानत्र गान्भीर्येण जगादे ।

शोपेनहावर, हरबार्ट, नीत्सो, बुण्डरचैते चकारो दार्शनिकारते मन्नि ये
मन्वा सङ्कल्परूपा मन्यन्ते । 'बुद्धितत्त्वमेव सत्ता' इत्यत्र न ते अग्र्यते । वेदान्त
प्रभावो हि शोपेनहावरदिकानां सिद्धान्तेषु स्पष्ट दृश्यते । वेदान्तिन इव एते
दार्शनिका अपि जगत्पदार्थान् मायानेव वदन्ति । हेगलश्चैतन्यस्य सारो बुद्धिरिति
कथयति यदि, तत्र शोपेनहावरो बुद्धिं चैतन्यस्यान्नेव । स चैतन्यस्य सार
मङ्गलमन्वते । सङ्कल्पशक्तिं स मन्वांमानपि स्थिताना मूलमवगाच्छति । तदा
मानव स्वमत्तामधिगच्छति । सैव बुद्धिं महत्तमं मानवेपु नानाविधान् प्रययान्
रचयति । जीवनस्य लक्ष्यं निर्वागमिति शोपेनहावरस्य मतम् ।

एकोनविं ईशवोदे सतके इदं ज्ञेयं नैतिकवादस्य विरोधाय अप्पाम

वागी प्रादुर्भूतोऽभवत् सोऽस्ति ग्रीनो नाम दार्शनिक । तद् दृष्ट्वा ह्युमस्थानु-
भववाद् स्पन्सरस्य च विकासवाद उभावपि मानवस्य चरित्र प्रकृति च
स्यात्त्याह न प्रभवतो, द्वयोरपि सदोषत्वात् । आत्मोपलब्धि ग्रीनो मानवस्य
लक्ष्यमभवत् । तद्विचारोऽयं मानव स्वकल्याण समाजमधिवसनेन कर्तुं
शक्नोते, समाजव्यक्त्योर्मध्ये समन्धोऽस्ति नितान्तसान्द्र । मानव समाजस्य
प्रधानमङ्गमत समाजादेव तस्य मूल् भविनुमर्हति ।

एतेन विवेचनेन स्पष्टमेवेदं विदितं जायते यन् प्रतीत्येव समासेऽपि तस्य
ज्ञानेनैवा सत्यस्यान्वेषण महता प्रेम्णा महताध्यवसायेन च कृतवन्त । इदं
स्ववरयमेव सत्यं यत्प्रतीत्यानां दर्शनानां चरमावसानं ज्ञाननृत्तावेव । सर्वानपि
दर्शनानि तत्रत्यानि ज्ञानमग्न्यन्धिर्मां सृष्टिं समचाप्नु सततं रतानि विडोषयन्ते ।
तेषां मतत्र ज्ञानान्वेषणस्य लक्ष्यं ज्ञानमेव । परं भारतीयानि दर्शनानि ज्ञान
साधनमेव मन्यन्ते न च सध्यम् । प्रतीत्यदर्शनं न स्थूल लिङ्गादिशरीर भेद,
न च जन्मान्तरमिदं स्वीकुरते । मन आत्मानञ्च न तत् सम्यक् सम्रादपि
ज्ञातुं शक्नोति । तत्रज्ञानार्थं कृतस्तस्य प्रयामोऽवरयमेवाभिनन्दनीय ।

श्रीकृष्णलीलासृतं श्रीमद्भागवतम्

श्रीमद्भागवतं समारम्भनाशान्प्रवृत्तमज्ञानध्वान्निध्वमननिपुन का-
व्यालाननप्रमत्तामनिवारणदीप्तं अक्षिरात्रवर्जनमपस्व सस्कृत-माहित्यम्या
भगवं भगवत्तत्त्वप्रकाशनर परमानन्दमुद्यतममर विन्दतुर्विन्दकमुन्मीलितकुसल
किमपि परम-योगि ।

एतद् प्रथमतः प्रस्थानत्रयीर वैश्वानरा विचक्षणरागां ॐ उपवीक्ष्य वेन
मन्दते । भगवान् वेदव्याप्तोऽत्र समापवस्यानुभूतानि भगवत्तत्त्वानि वर्गया
नाम । एतन्मन्त्रं प्रमविष्णु प्रभाव सकलानामपि सिध्दविद्वा जगदा समप्राण-
मपि रममम्मन्त्राना समृद्धा मन्त्रो विन मनवाप्यते । ब्रह्ममयप्रदायरचनन्य-
मन्त्रप्रभुमन्त्रमुदायश्च नितरानेवास्या वैश्वानरा विभवाऽऽवर्तित मन्दते ।
आप्यमिक तत्रमिहानन्यगामिन्दा परमोदात्तया विद्वत्तया गीत तस्मिन् तन्
तत्रमरागन्तु तन् तत्रमन्त्रं पातुं सर्वेऽपि विद्वद्वैरेया भद्रमहमिकया प्रधारितु ।
विष्णुः प्रथ्या प्रथ्याद्वरस्याम्य व्यन्दापै विनविद्वद्वैरेयिन । तत्र भागवत-
तत्रनिर्णय जानन्दनं चरणीत, पद्ममन्त्रं जीवगोस्वामिविरचित उद्वेग-
नीदी प्रथी स्त । पद्ममन्त्रं स्पष्टकवद् विशदवाह परामेव प्रकपश्रिय
भमगुते । भगवन् तत्त्वं किंवा भगवतस्य गूढार्थं प्रकटीकर्तुं या सप्रदा-
भवा प्रेक्षावता चण्डालीका साग्रत सन्ति शोभनावाप्तम् रामानुजमनपरका
मुद्वेगमूर्ते शुरुपर्वीया, श्री चोराघवाचार्थस्य भागवतचन्द्रचन्द्रिका, माध-
मतरता रित्रपञ्चस्य पदस्यावली, निम्बाकंमनभाक् शुक्रदेवाचार्यस्य सिद्धान्त
प्रदीपः, वत्सनमतानुरागिणी ब्रह्माचार्यस्यैव सुराधिनी, गिरिपगचार्यस्याप्या
मिह्री, चैतन्यमनरनेहिनी श्रीमन्नानस्य बृहद्दत्तोपनिषद्, जीवगोस्वामिन
प्रममन्त्रो, रिधनायचक्रतिन सारायंदर्शिनी, श्रीश्रीधरस्वमित्रश्च आपतो
सुविदिता समेगमपि मतिनताम् । सर्वेऽपि सप्रदनेषु या अरि आप्यमिकये
मोर्गिय कलकलना प्रसूनात्ताया मते इदमेव भगवद् विद्वद्वस्य भागवतम् ।

श्रीमद्भागवतमन्त्रततः विशदतया स्पष्टतया च प्रतिपादयदपि अक्षिरात्र-
मदियं अक्षिरात्रम् । भगवत्तत्त्वमन्त्रेण न ज्ञानोद-सम्भव, यावद् ज्ञान-

भानो प्रादुर्भाषो न भवति तावत् कर्तुमोऽपि नापैति कर्मणां प्रवाहस्यानव-
च्छिद्यताया कुतोऽपवर्ग ? तस्मादेव कारणात् तत्र परोक्षतया अपरोक्षतया च
भगवद्भक्तिरेव सर्वत्र [गीता] । मानवजीवनस्य चरम साध्यं यदस्ति तद् भगव-
च्चरणप्रेमैव । तद्भक्त्यैव कृत्स्नतया निधयति । यावच्च भावाप्यते न ताव-
न्मानवस्य परमार्थतः कल्याणमिष्येन्नद विमृश्य तदादावेवामननि—

स वै पुंसां परो धर्मो यतो भक्तिरधोक्षते ।

अहंनुबध्यप्रतिहता ययाऽऽत्मा सम्प्रसीदति ॥

वासुदेवे भगवति भक्तियोग प्रयोजित ।

जनयत्याशु वैराग्यं ज्ञानं च यदहंनुबध्यम् ॥ १ ॥

धर्मं स्वनुष्ठितं पुनः विचक्ष्मेनऽप्यासु य ।

नोपादयेद् यदि रतिं धम एव हि केरलम् ॥

धर्मस्य ह्यापस्यस्य नार्थोऽर्थावोपश्रुपते ।

नार्थस्य धर्मकान्तस्य कामो लभाय हि स्मृत ॥ २ ॥

कामस्य नेन्द्रियप्रीतिर्लामो जीवेत यावता ।

जीवस्य तत्त्वज्ञिज्ञासा नार्थो यश्चेह कर्मभि ॥ ३ ॥

ज्ञान तत्रैव धन्यं यद् भगवति भक्तिमुत्पादयति, तत्पश्चादेव श्रेष्ठं यन्मनो
भगवदुन्मुखं विदधाति, धर्मं स दृष्टाभिनन्द्यो यो भगवच्चरणेषु प्रीतिं पुष्पाति
ज्ञानतपोधर्मादीनां प्रयोजनं भगवत्कृपाधिगमनमेव—

वासुदेवपरं ज्ञानं वासुदेवपरं तप ।

वासुदेवपरो धर्मो वासुदेवपरा गतिः ॥

सत्त्वगुणोपाधिविहीनोऽप्यक्तो निराकारो भगवान् 'निर्गुण' इति कथ्यते स
परोपाध्यवच्छिद्यत्वेन 'सगुण' इति निगद्यते । शुद्धसत्त्वावच्छिद्यत्वात् स 'विष्णु'-
रिति, रजोमिश्रसत्त्वावच्छिद्यत्वाद् 'ब्रह्मा' इति, तमससत्त्वावच्छिद्यत्वाद् 'रुद्र'
इति, तुल्यस्वरजस्वमोऽन्विनमसत्त्वावच्छिद्यत्वाच्च 'पुरुष' इत्यभिधीयते । जगत्
मिथुनं निमित्तकारणं विष्णुः, तस्य रचनायां निमित्तकारणं 'ब्रह्मा' किञ्च तस्य
प्रत्यक्षकारे निमित्तं कारणं 'रुद्रो' मनः । पुरुषस्तु तस्योपादानकारणम् । एते
त्रिणुप्रभृतयश्चरारोऽनि गुणान्तीतस्य ब्रह्मात्म्यस्य तत्त्वस्य सगुणरूपवेत्ताप्राप्ता ।
इत्थं भागवतस्य मते 'ब्रह्म' एवाभिन्ननिमित्तोपादानकारणमस्ति । ब्रह्म एव

संसारस्य मार्ग-स्थिति-सहारहेतोर्मिदमिदमवतर्गमुपगच्छति । अत्र प्रमदन्मग
यतमेवमाह—

यादोऽवतर पुरः परम्य

काञ्च स्वभाव सदसन्मनः ।

द्रव्य विकारो गुण दृष्टिर्था

विराट् स्वराट् स्थान्नु चित्तु भूम्न ॥ १ ॥

म एव भाव पुरः कश्च कश्च मन्त्रज ।

आनाऽऽसन्मासनाऽऽमान मय-क्षुनि च पानि च ॥ २ ॥

“मानघो भट्टं पश्येत् स श्रेयस्य प्रपन्नेन” इत्येतदर्थं श्रीमद्भागवत मानेव,
पितेव, गुरुविव, कान्तेव, मन्त्रे तन्मनसनुपदिशति । नामत्रनिर्दपनि विभ्रग
यावन्तोऽपि सन्ति पदार्थास्त्वावन्त सर्वेऽपि सन्ति मारुश्रम्या । एतन्मन्त्र
मावनेव व्यवहारो विज्ञेयो यावान् स्यान् प्रयोजनीय । न क्वापि केनापि तत्र
प्रमाणाना मान्यं चगमपि । अनेछनेरकामनाना कामा भूवा मनुरे जगया
प्रतिपत्त्यमान महते बहुविधामु विरमु लीयने दुःखानि च प्रचुराणि विभ्र ।
तस्मान् तस्य कर्तव्यमेतन् यस्मै कामावतो न स्यात् । काममेव स स्वयं
कर्तुमाहेत । कामस्य न सिध्यापि तु स कामम् । बहुलबहुलतरमप्रणे न
विरद्विहो न च स लीनत्रानुहोऽपि श्रीमद्भागवतमिदमेव विचिन्माचष्टे—

अन कविर्जामु भावदुर्ग स्यादप्रमत्ताः व्यवसायतुदि ।

मिद्वैज्ययार्थं न यनेत तत्र परिश्रम तत्र समीक्षम् ॥ ३ ॥

मानत्र दीनं पराननापेक्षित विस्त्रियमानैर्जगौरव न श्रीमद्भागवतं द्रष्टु-
ममितरते । विद्वाम हि पुत्र घनवता पुर स्वतन्त्रमनोरयपर्ययं दैनताद्वैक
याचमानं विद्वेष्य गधिनरामेव विर्यिद्द प्रवीति—

मया धिनी किं कसिपो प्रयामैवाहौ स्वमिद्वै हृषपवहेनै किम् ।

मयधर्तु किं पुरधावराया दिग्वरकलादौ मनि किं दुष्टे ॥ ४ ॥

वीराणि किं पयि न सन्ति दिशन्ति भिन्ना

नैवत्रिना परमृन सरिनोऽप्यशुष्यन् ।

रुद्रा गुहा किमजितोऽवति नोपमशान्

कम्माद् भजन्ति कवयो घनदुर्मदान्धान् ॥ ५ ॥

मरो यो न भगवद्बीलानुरागी न सारमेयादपि धालेयादपि बराहादपि
बुध्नर । प्रत्यहमायुःश्रयमेवोपैति तस्मात् तत् प्रयतितव्यं तेन, यत्
समुपपुञ्जत—

आयुर्हरति वै पुंसामुद्यमस्त च यत्रसौ ।

तत्रयत्तं यच्छृणो नीत उच्चमश्लोकवान्या ॥ १ ॥

तत्र किञ्च जीवन्ति भस्मा किं न श्रमन्त्युत ।

न स्वादन्ति न मेहेन्ति किं ग्रामपक्षवोऽपरे ॥ २ ॥

श्वविडवराहोऽप्यरै सरतुन पुरः पशु ।

न यच्छृणोपयोपेनो जातु नाम गदाग्रन ॥

श्रीमद्भागवतनामकं सर्गं अपि शास्त्रं सरितो निपतन्ति । दर्शनानि ग्रहनि-
पुरणाममुनिवृत्त्यादिविषयान् यान् प्रतिपादयन्ति, उपनिषदो यदि आत्मतत्त्व
वृत्ति, स्मृतयो य हि धर्मं परिशीलयन्ति श्रीमद्भागवते शास्त्रे तेषां सर्वेषामपि
विषयाणां मध्यम निरूपण इगोचरं सन्नायते । चेद् वेत्त-वृत्त-ध्रुव प्रज्ञा-
वृत्ति-प्राचीनतद्दिग्दर्शनपति-वृत्तान्तरपरमवेत्त-वैवासरममर-समुद्रमन्थन-गङ्गा-
वनरणद्विकथानां मरम्भानां श्रवणाय परमौस्तुभ्य मनसि बलीयस्कृतया जागति,
तदा शास्त्रमिदं तदप्यौस्तुभ्य पूर्णतया सखातुमलम् । इदं शब्द-निमित्त-चन्द्र-
पुर-चन्द्रवृद्धरजिप्रवृत्तिमहीरमणानां बन्धेषु ये हि पुण्यकर्माणो राजानो बभूवुः
स्तेपाद्बैदन्वद्यामि देशालानि चरितानि श्रोतुं मानसे उत्कटोऽभिलाष समुत्तिष्ठति
तदा मोऽप्यभिलाषस्तादृशः वृत्तिमरुते । महर्षेरण्यवनस्य पावनं चरित्रं
समुपस्थाप्य भक्तप्रवरस्य अम्बरीषस्यानुकरणीयं स्पृहणीयञ्च वृत्तं सन्निधाय
विदुरेन्द्रवादीनां पुनीतानि सदाचरणानि च प्रणिमद्य शास्त्रमेतत्सर्वं मन
प्रीणति । भगवत श्रीकृष्णचन्द्रस्य पापापहा छीला उद्गोष एव श्रीमद्भागवत-
माता समारस्य मनोम्लानतामपनेत्, तस्य मङ्गलमाचरितुं, तत्प्रवृत्तितो निवृत्ति-
मिति नेतुं, ॥ भगवदुन्मुखं त्रिधातुमनारतं दिवानिशा विनायापमनुभवन्ती, विना
खेदं गच्छन्ती, मोक्षाद् सस्नेहञ्च व्यापृता केन न चक्षुष्मता वीरयते ? परयन्तु
प्रेषावन्तं, अत्र बान्तारे सगोपो मज्जयन्मोहि धेनून्धारयति, इह तं कालिप-
नागरस्य त्रिपाद् गोपवृन्दं गोपायन्तं विलोकयन्तु, इह तं गोवर्द्धनस्योत्पन्नं
विषायं शत्रुस्य मानमपहरन्तं गोपाञ्च रक्षन्तं वीक्षन्ताम्, इह तं गोपाङ्गनाभि
महं राक्षसं वितन्वन्तं प्रेषन्ताम्, इह तं कसं निवृत्तन्तमिहं शिशुपालस्य शिर

सुदर्शनचक्रेः नेदयन्मिह च महाभारते घनज्ञयं गीतमुपदिशन्तं वीर्यम्
विरक्षितमा ।

श्रीमद्भागवतं वस्तुनस्मात्सा विविधा भगवतो लीला मन्त्रान्दानेकोप-
नानां पन्थात्पुरम्भं मानवमात्रं 'कोऽहं'मित्येन चिन्तयितुं, 'किमर्थमहं शरीरं
मन्त्रवान्' इत्येनद्विचारयितुम् 'मदोयं किं कर्म कथं जन्म धर्म' इत्येनद् विभाव-
यितुम्, 'कस्माद् मामाधिप्याधिजगाम् यव' प्रप्रादयन्तीति ध्यातुम्, 'किमर्थमा
पुनः पुनः जननमवाप्नोमः' इति च बोद्धुम्, 'कस्मात्कारगादहं दृष्टि' म च
घनवान्' इति अवगन्तुं प्रेरयति नष्टमिवम् ।

श्रीमद्भागवतमुपरिस्मृतान् सत्त्वांश्च परि प्रज्ञान् मनादधत्माकं पुर
उपनिश्चिन्ति । नत्पुनः नोपायान्माय्याय मानवमुपदिशन्ति यत् पुरजना राज्ञा
नाम्य कश्चित् स एव स्वयमस्ति । पुरं नाम्बत् किमपि । इदं शरीरमेव पुरम् ।
प्राज्ञाना विषयागमुपभोगाय स तदधिनिश्चिन्ति । वेदाभिधानां जीवज्ञान
परिच्छिन्नो भूता विविधाभ्याधिर्मातिहाजिद्वैदिकाध्यात्मिकानि च सुखानुप-
भुञ्जान महेतव विभन्ति । अस्मिन् तु परनापयोगी निर्गुण परं प्राणेश्वरमनो-
धर्मानां मय्यारोप्य 'मनेदमितमहं करोमि' इत्येवमाधभिमानधिया निबद्धो भवन्
पुत्रान् विरयाश्चिन्तयन् बहुविधानि कर्माण्यनुविष्टि । अस्मिन् वस्तुन स स्वयं
प्रकाश परं यावत् स मर्दवामपि परमगुरुत्वात्स्वरूपं भगवन्तं भावयद्भुति
भाव स प्रकृतेर्गुणेष्वेव निमज्जति । गुणजनितान् धर्मान् स्वकीयान् विमान्य
मयारमागरे गभीरे पतति । कदाप्यस्मी तत्र मद्भावेतिरेव्यमागो भवति,
कदाप्यस्मी चाश्रयेन पूजमानो जायते, कदापि चास्मी मोहेन मुह्यमान मवापते,
कदापि स नास्तिवै कर्मणि प्रकाशबहुल नास्मरानुते, कदापि राज्ञमकर्मवशाद्
दुःखप्रदान् शोकात् लभते, कदापि च स नमोमयकर्मभिः शोकमंहतिरनु-
नमपतिर्वेष्टितानु योनिषु च जनुर्गुदति । यथा पुष्पामकण्ठः वा स्थले स्थले विचरन्
स्वप्नारम्भानुरूपं क्वचिद् दृश्यहरं महते, क्वचिद्गुदं मुहूर्ते तपैव जीवोऽपि—
मानवोऽपि—नानावामना आदाय उखावचेन च मर्गेण उपर्यधो मये च
पपदन् स्वकर्मांशुरुवागि कल्याणि विन्दति । यस्य अविद्याया वशान् परमार्थ-
स्वरूपमाभासमेव जन्ममरणरूपानर्पपरम्परा कदर्थयति तस्या निवृत्त्यर्थं धीहरि-
मगन्धिनी द्वितीयमी भक्तिपेक्षते ।

एकाननया भगवति वसुदेवे निहिता भक्तिर्ज्ञानं वैराग्यञ्च जनयति ।

भक्तेरुद्भवास्पदमस्ति भागवती कथा । अत श्रद्धया भगवत्कथाप्येतव्या
 श्रोतव्या च । यत्र भगवद्गुणतीर्तनमिहमानसा भक्ता निवसन्ति तत्र भागवच्च-
 रित्राश्रिततरङ्गिण्यो बहन्ति । दुःखमिदमतितरं यत्स्वभावमै प्रप्यूर्हस्पदुतो
 जीव श्रीहरिलीलासुधासिन्धोर्विमुक्तीभवन् परमदार्ढ्यसासारिकविषयविषमभावह-
 मागरे आपन्नति । तस्य मनो हा भगवति न सज्जति, न छिद्यति न लगति
 च । अत्र एव तु स भगवदुर्ममकाननेन कण्टकाकुलविषमधरणीतलेन हितमप्य
 मङ्गलेन नितान्तमेव मिषीद्व्यमग्न सन्ताप मन्ततो अयात् सत्रस्त मन्
 उच्यै क्लृप्ति । वेष्ट-नोहामत्तस्य बीदशी शोचनीयावस्था जायते तामधिकृत्य
 श्रीमद्भागवतमाह—

आत्मा जायामुतागारपशुद्विषवन्धुषु ।
 निरुद्धमूलहृदय अहमान बहु मम्यते ॥ १ ॥
 सन्दह्यमानसर्वाङ्ग एषानुद्धहनायिना ।
 करोत्यविरत मूढो दुरिनाति दुराशय ॥ २ ॥
 अर्थसापादितैर्गुण्या हिसयेतस्तनश्च तान् ।
 पुण्याति यया पोषेण ज्ञेयभुग याम्यथ स्वयम् ॥ ३ ॥
 मार्गाया लुप्यमानायामारब्धाया पुन पुन ।
 लोभाभिभूतो नि सख परार्थे कुरुते स्पृहाम् ॥ ४ ॥
 कुटुम्भभरणाकल्पो मन्दभाग्यो बृथोद्यम ।
 श्रिया रिहीन कृपणो ध्यायन्मुमिति मूढधी ॥ ५ ॥
 एव कुटुम्भभरणे व्यापृतारमा पितेन्द्रिय ।
 त्रिषते हृतां स्वानामुत्वेदनयास्तधी ॥ ६ ॥

अज्ञानात्मनुजो यद् दुःख तदेव सुखमवगच्छति । सुखाधिगमनाशया ।
 रवकीय मनो ह्यन्नामु योजयति पर ताम्य कुत सुख सम्भव सत्यम् ।
 अन्तर्गत गत्या निवारा विधीदति । अनुशयेन द्यमानो प्रवीति—हन्त यम्मया-
 पाग सुख तत्तु भीषण दुःखमेवासीत् । ससारस्य दुःखप्रदश्चसुहिरय भीमद्-
 भागवत प्राचीनवर्हिष चितीश यदुपदिशति तत् तच्छब्देभ्येव श्रूयताम्—

“सुमन समयर्मणा स्त्रीणा शरण आश्रमे पुण्यभुगन्धर्वरुद्रतम काम्यकर्म
 विपाकज काममुखत्व जैह्व्यौपरध्यादिविचिन्वन् मिथुनीभूय तदभिनिवेशित-
 मनस षड्वर्गिणसामगीतवदतिमनोहरवनितादिजनालापेव नितरामतिप्रतिहो-

भिनङ्गनये वृक्पृथ्वदामन आयुर्हस्तोऽहोरात्रान्तात् काष्ठलवविशेषानविगम्य
मृतेषु विदग्धे पृष्ठे एष परोक्षमनुवृत्ते तुल्यक कृष्णतोऽन्नतोऽन्नो यमिह
पराविष्यति नमिन्नामनमहो राजन् मिथ्यदय इन्दुमहर्षिनि ।

मत्तं विचक्ष्य मृगच्छेष्टिनामनोऽन्न-

श्रित निरुष्ट हृदि कर्गधुनीं च चित्ते ।

अहाङ्गना मममत्तमपुत्रगात्र

प्रीतिर्हि हसहरणं विरम क्रमेण ॥

श्रीमद्भागवतं जन्तवा पुं अवाट्या भीरुवमुपन्यस्यति तत् तस्या
जन्मद्वारगन्धद्वारं ज्ञापयन्मानवमिहं प्रवर्तानि यत् तेऽपमृतात्मनो भूवा
निष्ठेषु । भवद्वीं प्रविरय न कोऽपि दमर्गे विन्दुमपि लब्धुं प्रभवति । अत्र
मनो ज्ञानेन्द्रियाणि च मन्ति दृश्य । तैर्मानवो भवति विलुप्यमानः । पुत्र-
कल्पवृक्षमुपमृत्तयैवात्र भवति दुःखानि यथा वृक्ष-वृक्षकादयः । संपदो
दंश-भराका इवात्र जनानुपलभ्यन्ति । कर्मणा सङ्कलता इह सुखमनृवीरुववत्
मन्ति । ताम्यो जनाना निमुंनिर्भवयेव न । मनुदप्रपितामहे न कदापि मुनेन
श्राममन्यं क प्रहीतुं शक्नुवन्ति । प्रमदात्र वादेव विद्यते । सा तेषा नपनयो रज-
सिपनि तद्वत् भवन्तस्ते मपुत्रगात्रे मधांशमपि न विचारयन्ति । रजोमलिन-
नयना भूया ते कर्मसाक्षिन्ता देवता अपि अवहन्तुं प्रथमन्ते । दाहूनां
परगात्रि वधान्याह क्रीडिकर इव वर्तन्ते तान्वाक्यं तेषा मनो मृतं प्रत्यति ।
राजकुलस्य भर्तृणापूगांति वचनानि चात्र आपदाना कठोरस्य इव सन्ति
तानि तु तेषा हृदयमेव भिन्दन्ति । गृहस्थाधनपरको महान् विस्तृत कर्मकलाप
इह महीधर इव विद्यते । म तु तेषा जीवनं कठोरेषु मूढेष्वेव निपातयति ।
इह नृप्यास्तु मन्ति सौतस्विन्य इव तामा तरणं तु ममवमेव न भवति ।
जना दुस्तराणां तामां तामु मुदन्ति । कदापि ते धनस्या भवाट्यां दुर्वन-
दन्दगूर्कैर्निन्दमाना भगवन्ता उद्विग्नताञ्च भीयमाना हर्यन्ते, विवेकशक्ते-
र्वाग्यादस्या इवाग्यान्धावापतन्ति । कदापि तेऽत्र भवाट्ये विरय-मुग्ध-
मपुत्रगात्रं विचिन्वन्तो यदा परकीयाणि द्रव्याण्यपि धर्तुं प्रवर्तन्ते तदा तत्तद्-
द्रव्याणिपिभिर्निगृह्यमाणा अपारे निरये निपतन्ति ।

एवं मदिस्तरं भवाट्या धोरानि दुःखानि वर्गयित्वा महर्षिर्वायो रह्या-

धिपोपदेशापदेशेनाखिलानपि विश्वजनानाघटे यत् ते विषयेभ्यो व्यावृत्ता भूत्वा
ज्ञानचन्द्रहामेन भवाटवीं भिन्दुः—

रहूगग खमपि ह्यध्वनोऽस्य

संन्यस्तदृष्ट कृतभूतमैत्र ।

असञ्जितात्मा हरिसेवया शित

ज्ञानासिमादाय तरातिपारम् ॥

धौमद्विभागवते भारतमहिमवर्णनमधीत्य विदितं भवति यत् पुरातने भारते
भगवांक्यामरित् सर्वत्र सवेगं कलकलशब्दं कुर्वाणा गभीरप्रवाहपूर्वकं प्रवहमाना
बभूव । साधुजनैरश्रया वसुन्धरादक्रियमाणा भूत्वा विललाम् । नृपगीतमङ्ग-
तूर्यनिरवनैः समजना भगवन्तं यज्ञपूरपमर्चन्त इह तदादर्शयत । भारतीया
विभिन्नदेवता, उद्दिश्य पृथक् पृथक् भागं निदधानास्ताभ्यक्ष विधिमन्त्रद्रव्यादि-
योगेन सभ्रम् हवि प्रददामा अबालोकिषत । अत एव तु भगवान् वेदव्यास-
स्वयं भारतमेवमुपश्लोकवति—

यैः ध्रुव्या यर्हिपि भागसो हविर्निस्समिष्टं विधिमन्त्रवस्तुतः ।

एकं पृथक् नामभिराहुतो मुदा गृह्णाति पूर्णं स्वयमाशिषो प्रभु ॥ १ ॥

सम्य दितारथयितमर्थितो नृणां नैवार्यदो यत्पुनरर्थिता यतः ।

स्वयं विषत्ते भजतामनिष्कृतामिच्छापिधानं निजपादपल्लवम् ॥ २ ॥

यद् यत्र न स्वर्गसुखावतोपितं सिद्धस्य सूक्तस्य कृतस्य शोभनम् ।

तेनाजनानामे स्मृतिमज्जन्मनः स्याद् ययं हरियद् भजता श तनोति ॥ ३ ॥

अहो भमीषां किमकारि शोभन प्रसन्न एषां सिद्धुत स्वयं हरि ।

यैर्जन्म लब्धं नृपु भारताजिने मुकुन्दमेवौपयिक स्पृहा हि नः ॥ ४ ॥

हा हन्त यद् भारतं पुरा पृतादश सखरिप्रमासीद् यत् तद् धीय देवा अपि
तत्र प्रहीनु अनुरचीकमन्त यम्महर्षयोऽपि भूवो भूयोऽभिनन्दन्तोऽपि नानृप्नुवन्
तदेव भारतं साग्रतं नानादुराचरणभ्रष्टाचरणादिभिर्निन्दितकृतिसतपृणितकर्मभि-
र्ग्रस्यमानं हरयते । न साग्रतं भारतीयो जघन्यानि बर्माणि कुर्वाणा मनागपि
प्रपन्ते, घनवन्तो दीन-दरिद्रान् मध्यमवर्गान् शोषयन्तो निषेदयन्तश्च दिवानिशं
प्राप्यन्ते, शास्तर- स्वयमेवाद्यं कुमार्गं गच्छन्त आसाद्यन्ते । ते स्वकीय वैमवं
वधयन्तो नानाविधैरन्याय्यै साधनैः सर्वत्र विलोकयन्ते, शासनमण्ड्ये पद्मनाभं

ने निवांश्चावसरेषु यान् अनाधारान् अवलम्बन्ते तेषामनालपनमेव वरम्, हा, क्वास्मद्-देहास्य रामादिगजान् क्व चेमे सामग्रनिकाः शास्तारो येषां मनसि जनताया हितस्य स्नोक्रमपि चिन्ता न हरयते । हा, कीदृशं शोचनीयमस्म-
त्पननं संवृत्तम् ।

श्रीमद्भागवतं जनान् मन्त्रयं नेतु बहुधा यतते । तत्परकान् प्रदरयं भाष-
यन्ति वाञ्छन्ति च यत् ते भीता मूचा दुष्कर्मण्यो विरमेषु पापेभ्यः पराङ्-
मुखाश्च स्युः । तदाह—

“ये विह वै दस्यवोऽग्निदा गरदा ग्रामान् साधान् वा विलुम्पन्ति राजानो
राजमया वा तांश्चापि हि परेषु यमदूता बद्धदंष्ट्रा खान् सप्तशतानि विशन्तिश्च
मरममं स्वाग्निं .....” ।

अतः परं किं मेदास्पदं स्याद् यद् यस्य भारतस्य जीवनं धर्मं एव बभूव
तन्मैव भारतस्य शासनकारिणो धर्ममवजानन्ति । ‘को वाधर्म’ इति तु तैर्विचार्यते
न । ‘धर्मोऽस्त्युपवृत्तवागमवनि’रिति निगद्य, हन्त, अधर्मं धर्मं मन्यमानास्ते
धर्मं ददन्ति । धर्मदलनस्यैव त्विदं कुकृतं यदिदानीं कापि न नैतिरुता, कापि
न सत्यपराता, कापि न लोभे जुगुप्सा, कापि न कुकर्मसु मृणा च विलोक्यते ।
श्रीमद्भागवतं ‘धर्मं क’ इत्यत्र शास्ति—

धर्ममूलं हि भगवान् सर्ववेदमयो हरिः ।
स्मृतं च तद् विद्वां राजन् येन चात्मा प्रसीदति ॥ १ ॥
मयं ह्यथा तपः शौचं तितिष्ठेद्य शमो दमः ।
अहिंसा ब्रह्मचर्यं च त्यागः स्वाध्याय आर्जवम् ॥ २ ॥
मन्तोषः समारब्धं सेवा ग्राम्येहोपरमः शनैः ।
नृणां विपर्ययेष्टेष्टा मौनमात्मविमर्शनम् ॥ ३ ॥
अष्टाष्टादेः संविभागो भूतेभ्यश्च यथाहृतः ।
तेष्वामदेवताबुद्धिः सुतरां नृषु पाण्डव ॥ ४ ॥
अवगं कीर्तनं चास्य स्मरणं महतां गते ।
सेवेन्यावनतिदांस्यं मत्स्यग्रामसमर्पणम् ॥ ५ ॥
नृगामयं परो धर्मः सर्वेषां समुदाहृतः ।
श्रिंशतचक्रवान् राजन् सर्वात्मा येन नृन्यति ॥ ६ ॥

महाकविकालिदाम-भवभूति-याणादयो याग्या द्वाभ्या कविभ्या काव्य-
कवन-शिक्षा गृहीतवन्तो यद्-रचितान् ग्रन्थानधीत्य ते काव्यं केन प्रकारेण
रचनीयमित्येतद् विविदुस्तयोरेकतर श्रीमद्भागवतप्रणेता व्यासो वर्तते । महर्षि-
व्यामस्येदे भागवत महनीयं काव्यरत्नमपि विद्यते । वस्तुवर्णनशैली तदीया
काव्यमयी विभाति । तत्रयनुप्रसूतिप्रकृतिच्छट्टां विलोक्य कवयोऽपि स्वस्वकाव्ये
तद्विधिं वर्णनमकुर्वन् । भागवतस्य वर्णनमुपमा हरयताम्—

तद्विवन्तो महामेघाग्रण्डश्वमनवेपिता ।

प्रीणन जीवन ह्यस्य मुमुक्षुः कणा इव ॥ १ ॥

ध्रुवा पञ्चनयनिनद मण्डूका म्यसृजन् गिरः ।

तूष्णीं दायाना प्राग् यद्वद् प्राहणा निषमात्यये ॥ २ ॥

हरिता हरिमि जल्पैरिन्द्रगोपैश्च लोहिता ।

उच्छिष्टलीग्रकृतच्छाया नृणां श्रीरिव भृग्भून् ॥ ३ ॥

अत्र शरच्छोभा निभास्यताम्—

शरदा नीरजोत्पाया नीराणि प्रकृतिं ययुः ।

अष्टानामिव चेतामि पुनर्योगनिपेक्षया ॥ १ ॥

सर्वेश जलदा हिवा विरेह्य शुभ्रवर्चः ।

यथा त्यक्तपणा शान्ता मुनयो मुक्तस्त्रिविधा ॥ २ ॥

गिरयो मुमुक्षुर्नोचं क्वचिद् मुमुक्षु सिवम् ।

यथा ज्ञानामृतं काले ज्ञानिनो दत्ते न वा ॥ ३ ॥

कवित्वकलितभाषान् विभावयन्तु मानवीर्यं मानवं च प्रेक्षन्ता प्रेक्षयन्त —

मृगपुरिष कपीन्द्र विध्यधे लुब्धधर्मा स्त्रियमकृत विरूपा स्त्रीजितः कामयानाम् ।

बलिमपि बलिमत्वावेष्टयद् स्वाह्वयद् धनदलममितमप्यैर्दुस्त्वजस्तत्कथार्थ ॥ १ ॥

पदनुचरितलीलाकर्णपीयूषप्रिष्टमकृददनविघ्नद्वन्द्वधर्मा विनष्टा ।

सपदि गृहकुटुम्बं दीनमुन्मथ्य दौना बह्व इह विद्वद्वा मिश्रचर्चां धरन्ति ॥ २ ॥

अपि यत मनुपुर्यामर्थपुत्रोऽनुनाऽऽग्ने, स्मरति ॥ चित्गोदान् मौम्यधर्भूश्च गोपान् ।

अचिदपि स कथा न किङ्करोणां गृणीते, भुजमगुरमुगन्त्रं मूर्च्छयन्धारयत् कदा नु ॥

वैदुष्यस्य समुपाजितानेकशास्त्रज्ञानस्य वा मौन्दयमस्मिन् धारमार्थिकताया-

मनुरागो द्रवीयान् भगवत्परणेषु निर्भ्याज्यनीतिर्वा । मुदाहो विप्रस्य ज्ञानिनाम-

मेयरस्योपकथान निधाय श्रीमद्भागवतं ज्ञानिनां जगदिदमेव बोधयति नूनम् ।

“म एवं भार्यया विप्रो बहुशः प्रार्थिनो मृदु ।

अथ हि परमो लाभ उत्तमस्तुकदर्शनम् ॥”

इत्येषा हि मुद्राप्रो वागी यत् सवमाच्छ्रमनि तदिमि विपश्चिन् स्वर्गेन
आवर्तयतुः । मुद्रामा गदादारित्तयेन दूयमाना आसीत्, न तत्पवित्रे भोक्तु-
मन्ननार्थाच्च चावर्तयतुं यतुर्वाम एव युक्तमासीत् परं मयपि तद्विधे आर्थिके
मदूटे, न स जीवनमपि तमभावप्रबलं नृपक्षमामपि हान्मिवजगाम ।
जीवनस्य हासित्यं वा दुर्नाम्य स भगवच्छागविमुक्तनानेव विवेद । परमार्थविवा-
देन तस्य श्रीकृष्णमन्दर्पं तथ्येन नम्यमानं हासिक समर्पयत् यथ्येन यच्च सम्मानं
विष्णोस्य सकलमपि मज्जमयनं परं विस्मय प्रपेदे—

नं विलोक्याद्युनो दूरात् प्रियापर्वङ्गमास्थितः ।

मह्योग्याय चाग्नेय्यं सोम्यां पर्यद्रष्टुंमुदा ॥ १ ॥

मायुः प्रियस्य विमर्षरङ्गमहानिनिर्वृतः ।

प्रीनो ह्यमुज्जदध्विन्दून् नेत्राभ्यां पुञ्जरेखणः ॥ २ ॥

अयोपवेरय पर्यङ्गे स्वयं मायुः समर्हणम् ।

उपहृत्पावनिज्याम्य पादौ पादावनेजनी ॥ ३ ॥

अग्रहीच्छिरसा राजन् भगवांस्तोकपावनः ।

व्यतिग्बद् दिग्भगन्धेन चन्द्रनागुरकुङ्कुमैः ॥ ४ ॥

मन्ये ज्ञानं श्रीमद्भागवतरूपं निधाय मुनि विमानि । तदधिपोऽज्ञानमप-
भूय तत्रममप्रकाशं विकिरति । तत् नपेहते येन बुदिर्भ्रंशाकाराकारितैव जायते ।
तद्विश्राम्यार्धात्थ च इदृषप्रमिर्निघने सशया अपि विद्यन्ते । वेदस्तुतिद्वारेण
तद्वेदमन्त्राणां रहस्यं स्फुटयैवोन्मोलयति । बन्धुनः संसारस्य पुस्तात्
मायं निधानुमेव महर्षिधाम श्रीमद्भागवत-ज्योतिः प्रज्वालयामास । तज्ज्यो-
तिरा द्रष्टव्यं द्रष्टुं शक्येति पुमान्—

सत हृदमुत्थितं मदिनि चेन्ननु तर्कहतं

व्यभिचरति छ च छ च मृथा न तथोभयपुक् ।

म्यवहतये विकल्पदूषिनोऽन्धपरम्परया

अमयति भारती त उरुवृत्तिभिरुपजडान् ॥

मान्दयोगयो रहस्यं गुह्यं च श्रीमद्भागवतं तेनोपदेशेनाभिम्यनक्ति यमु-
पदेशं हंसो भूत्वा भगवान् मनकादिभ्यः प्रददौ—

ईशेत् विभ्रममिदं मनसो विलासं दृष्टं विनष्टमतिमलमलातचक्रम् ।

विज्ञानमेकमुदयेन विभाति माया स्वप्नसिद्धा गुणविसर्गकृतो विकल्पः ॥

श्रीमद्भागवतस्य पारायणेन भवति विदितं यन्मानवोद्वारो न तावत्
सम्भवो यावत् तस्मिन् भागवती भक्तिर्नोत्पद्यते । न ज्ञानाच्छास्त्राणां न च
यज्ञादिकर्मणामनुष्ठानादेव ॥ प्राप्तव्यं प्राप्तुमर्हति । प्राप्तव्यप्रदाने चेत् समता
कल्पयति तर्हि स भगवद्भक्तावेव । यस्तुतो भगवद्भक्तिरेव ज्ञानमस्ति कर्म
च सैव । शतपञ्चाध्याय्या प्रेमभक्तिप्रतिनिधिब्रजानुनां विमलं प्रेम सङ्कीर्णं
भक्तिरित्यास इदमेवामनन्ति यत्प्रेम्णा भगवद्भक्तः सम्भव । धर्म्या हि संस्कृत-
"तया धन्य हि संस्कृतसाहित्यं यत्र श्रीमद्भागवतस्त्वपतस्त्वस्यति ।

भक्त्यमेवोच्यम्—

श्रीमद्भागवतं पुराणममलं यद् वैष्णवानां प्रियं

यस्मिन् पारमहंस्यमेकममलं ज्ञानं परं गीयते ।

तत्र ज्ञानविरागभक्तिमहितं वैष्णव्यमाविष्कृतं

तच्छृण्वन् विपठन् विचारणपरो भक्त्या विमुच्येन्नरः ॥

(१८)

महाभारतम्

अग्नि महाभारत रामायणमित्रात्मद्रष्टव्यं दुर्लभम् । भारतीयाया मङ्कते-
मङ्क्यं रूपमस्मिन् अनिष्टये ग्रन्थे चतुर्मुखया प्रकुलतां गणमवलोकयते । नास्त्यस्य
ग्रन्थस्योद्देश्यमेकमात्रं कौरवपाण्डवयोः सम्परायस्य वर्णनमपि ॥ भारतीया-
यस्य काव्यम्येत सविस्तरं चित्रमपि तद्वयं प्रमुखं लक्ष्यं दिशते । तैजत्रनु-
काशदेव ग्रन्थोऽयं महान्, जीवनस्य समस्यायां समाधाने मनोदोषपूर्वकं
संलग्नमनाः सन् नयनपथमधिरोहन्ति तस्माद्भूनाकं भारतीयायां कृते ग्रन्थराज
एव धर्मशास्त्रमपि कार्यं मातु माधयति । कानिचन स्थलानि तु मन्त्रवै-
विधानि यानि निशम्यार्थीय वा लोकः काव्यमदानन्दमनुते । एवविधानैस्वैशिष्ट्य-
विनूतिरवाद्, धम्मुतोऽयं ग्रन्थो यद्गुणोपकरणं संसारम् । इतिहासश्च म-
ज्जपुराणेऽम्मदीयानां पूर्वजातामितिदृष्टं प्रगच्छति, ऐहिकानुमिकतिश्रेयस-
मार्गप्रदर्शनकारित्वाद् न अस्मन्मनसि धर्मशास्त्रं भवत् सगुणितुते; मन्त्रार्ति-
कारिण्या पदव्या ललितया मंस्त्रते मन्त्रनायाञ्च धर्मार्थकाममोक्षप्रदर्शनपुरस्सरं
मनोज्ञं रूपं च निदधाम्यतः स ज्ञापयते च । तदेवं ग्रन्थोऽयं सुन्दर इतिहासो
स्वितं धर्मशास्त्रं रमणीयञ्च काव्यं वर्तते । ग्रन्थस्यास्य महत्ता कियतीत्येतस्मिन्
विषयेऽभिप्रेत्यादि श्लोकोऽयम्—

धर्मं कथं च कामे च मोक्षे च भरनयम् ।

यदिहास्मि तदन्धत्र यज्ञेहास्मि न तत् क्वचित् ॥

रामायणरचनाकार श्रीवाल्मीकिरिव महाभारतप्रणेता श्रीवेद्व्यामोर्ग्रन्थ
मंसृष्टकम्पुपञ्चीकृत्येन मतः । कथय एतदीयान्पुष्पाभ्यानान्द्विषय काव्य-नाटक-
चम्पू-कथाऽऽख्यायिकादिमयं विपुलं साहित्यं मृज्जन्त कैर्न प्रेषयन्ते ? न केवल-
मम्मद्दर्शस्य कथय स्वकीया कृती कर्तुमिमं महाग्रन्थमवलम्बन्ते स्म यव-
मुमादिमंशुक्लीयानामपि कलाकाराः स्वस्वरचनानां प्रशयनाय ग्रन्थदेन-
स्मान्महती महायत्नामविन्दन् । न यावदस्य ग्रन्थराजस्याभ्ययनं विधीयते
तावच्च प्राक्तनराजनैरिवविषयकं ज्ञानं जायते न च अर्थशास्त्रमपि मर्म

विदितं भवति तस्माद् ग्रन्थस्यास्य गरिमाणं संस्कृतवाङ्मयस्य न ग्रन्थान्तरं
मासादयितुं शक्नोति इति विश्वप्रचभावनं वक्तुं शक्यते ।

अत्रिरामे परिध्रमे अग्रमानं विनियोज्य महर्षिणा व्याप्तेन ग्रन्थोऽयं त्रिभिः
वर्षैः समाप्तिं गीत इत्येतत् तस्यमादिपर्वस्थितं श्लोक एव प्रस्तावयति—

‘त्रिभिर्वर्षैः सप्तोत्थासौ कृष्णद्वैपायनो मुनिः ।

महाभारतमारयानं हृन्वानिदमुत्तमम् ॥’

अथ महाभारतं यद् रूपं विमलं तत्र दानमहस्त्वपरयादा श्रीरामा शोभते ।
अत इदानीमिदं ‘दानसाहस्री संहिता’ इत्येतत् नाम्ना प्रथितम् । गुप्तकालवृत्तिनि-
ष्कृतिमन् तिलालये ग्रन्थोऽयमुपरिमिद्विष्टया सशयैः स्मृतस्तरमाद् भवतादभव-
त्त वदप्य ग्रन्थो वर्तमानऽनहसि य काय भवति काय त गमितस्यास्य प्रायेण
पोद्घाततसमा सङ्ख्या । विपश्चिनामत्रेद् मन यदतद्रूपं तद्वनकान्तकान्तर-
समुपलब्धुमस्तकम् । तदयमिदं प्रदर्शयन् परिग्रहाद् । प्रथमे क्रमं ग्रन्थाऽयं
‘जय’ नाम्ना, द्वितीयस्मिन् क्रमे ‘भारत’ नाम्ना ततश्च तृतीय क्रमं ‘महाभारतम्’
इत्येतच्चाम्ना प्रसिद्धिमवाप ।

महाभारतस्य षाठ् मप्रपादय प्राधान्येन द्विविधो विभोष्यते । तयोरेकतरं
उत्तरभारते तदितरश्च दक्षिणभारते प्रचलति । उभयस्यापि श्लोकमण्यायाम्,
अप्यापानां क्रमे, आख्यायानां सन्निवेदो ॥ भूयान् भेदः समवाप्यते ।

महाभारतस्यादिमं रूपं कीदृशमामात् तत्र विवन्त श्रीरामा नाम्ना, कानि
कानि आख्यायानान्यवर्तन्त—इत्येतदर्थं त्रिराद-वेष्टाद्वारिणा प्रयासो क्रीडति ।
पुनात्पिताद् ‘भण्डारकर ओरभिटयत्तिमर्षद्वन्द्वीटवदान्’ यस्मिन्करणमधुमाधिरा-
म्यते तत्र ग्रन्थस्यास्य मौलिकं रूपमधिकतरायां मात्राया दृगात् भवति ।

महाभारतस्य व्याख्यानानामपि मख्यास्ति विद्यालयाः । तेषु नीलकण्ठानन्त-
महातुनमिधरामानुजविमर्शोपपादुराचार्यधीनिवासप्रभृतयो द्वाविंशति सुवि-
दिताः । इमं हि व्याख्याकारं प्रकाण्डपण्डितस्यशालिनीं मनीषिणां पुरि पीत-
नीषा मन्ति, मन्ति च तस्यान्विद्यापारावारीणाः । व्याख्या टीकादिकर्तृणां
मियतीं महतीं सकृदा ग्रन्थस्यास्य विद्वत्प्रियता लोकप्रियताश्च व्यापयति ।

महाभारतेऽस्ति प्रधानो राम नाम्ना । अहमूनाश्च तदीयोऽस्ति रामा वीरः ।
एतेन प्राधान्येनायोधनवर्जनं न लक्ष्मणस्याभिमतमित्येतच्च विदितं जायते ।

भौतिकजीवनस्य निस्सारता प्रदर्श्य मोक्षमिति प्राप्नुता मानसे उक्तताया
मद्धारणं वस्तुनस्तस्यैव विद्यते ।

धर्मं पुत्र भरणीयमस्त्रोर्जवनमिषमद्वयमपि नु भविष्यात् सुन्दर-सुन्दर
नराणि आभ्यासानि प्रव्यञ्जिमन् निदर्श्या । नधमग राट्टम्य विनातो धर्मो
च मयोत्थानं भवतीति व्याहृन् विधुमभिनन्दे लेख्य 'को धर्म' इत्यत्रो
दरयति—

मर्त्येण य मुहुरित्य मर्त्येण च हिने न्न ।

कर्मणा मनसा वाचा न धर्मं वेद वाच ॥ १ ॥

अहिमा मयमक्रोधमनरो दानं दानो मति ।

अनमृष्याप्यमाभयमनीप्यां दीप्तमेव च ॥ २ ॥

पूष धर्मं कुरुश्रेष्ठ कथितं परमेष्ठिता ।

अस्मिन् धर्मे स्थितो राजन् वरो भद्राणि परयति ॥ ३ ॥

पाणाद् धर्ममिष्यादुधर्मेण विहृता प्रजा ।

य स्याद् वारणमुपुष्टं स धर्म इति विश्वप ॥ ४ ॥

इयं धर्मस्य स्वरूपं प्रतिपादयन् स तमेव नन वस्तुनो धर्मांशान् मन्यते
'यो हि वेदकोधिनाचारं मान्यक् मरुति । 'आचार परमो धर्म' इति
यदुक्तं तत्राह न —

'आचराञ्चापले प्राज्ञं विप्रं धर्ममवाप्नुयात् ।

पुत्रं च माधुमिदाम्नाश्चरद्वाहचनमा ॥

महाभारत धर्ममनुष्ठानं मानवलोकेषुपदिशत्येवम्—

न वातु कामाश्च भयाश्च लोभाद्

धर्मं त्यजन्निदितस्यापि हेतो ।

धर्मो निधाय सुवर्तु मे स्थानिन्ने

चैवो निर्यात् हतुरस्य स्थानित्य ॥

अर्वाभाष्या धर्मं एव ज्यायान् । तेनाभयोरपि मिदं वाच । अत उच्यते—

उर्ध्वदादुर्विरीम्य न च कश्चित्कृणोति मे ।

धर्मादर्थश्च कामश्च न किमर्थं न मव्यते ॥

मर्त्येणमपि वर्तना, मर्त्येणमप्याधमागम् , मन्त्रप्राप्तमपि वर्तनां, नृपराग,
स्त्रीणां पतिव्रतानां, पितृमन्त्रमृतीनां, सामान्यस्य समयस्य, विशेषमप्यवधाना-

दीनाश्च धर्मस्य निरूपकत्वात् प्रदर्शकत्वादुपदेशकराश्च महाभारतं निम्नदाय
भारतीयानां जनानां धर्मशास्त्रं वा पञ्चमो बन्धो विद्यतः ।

जगद्यर्थस्य किं महत्त्वं किञ्च तदीयमुपादेयत्वमित्येतत् सर्वेषां विदितम् ।
अर्थं विना ससारे मानवस्य जीवनं क्षणमपि न स्यात्तु शङ्कन्ति । अर्थमन्तरेण
न किमप्यैहलौकिकं, नहि नहि पारलौकिकमपि, न सम्पन्नता याति । अर्थ-
विहीनो जनो जयति क्वापि प्रतिष्ठाप्राप्त्यु न प्रभवति, न शोचतिमपि कस्मि
नपि क्षेत्रे कर्तुं पारयति । अर्थरहितस्य तु दसैव ससारे शोचनीयता गच्छति ।
केनापि हृदिनोऽपि—

तानीन्द्रियाण्यविकल्पानि मनस्तद्वच्च

स युद्धिरप्रतिहता वचनं तत्रैव ।

अर्थोन्मेषा विरहितं पुरुषं स एव

छान्दं क्षणेन भवतीति किञ्चित्मेतत् ॥

परिवागिभ्यः, शिष्यं, सैन्यं, शिष्या, स्वास्थ्यं, जनरक्षा, गोपालनमित्येव-
मन्त्रीनि सर्वविधान्यपि मुक्तानि च अर्थमपेक्षन्ते । वस्तुतोऽर्थस्य धारणी महत्त्वं
येन जगति, समाज्ये, कुटुम्बे, बन्धुतायाश्च वर्तते न तादृशमन्यस्य कस्यापि
भवति । अर्थोऽयं केन प्रकारेण मंगला उपार्जनोद्यो रक्षणोद्यो वर्धनीयश्चेत्येतेषु ।
निमित्तेष्वपि विषयेषु महाभारतं प्रकाशमुत्सृजति । तदुपदिशत्यर्थमधिहृद्दैवम्—

कर्मभूमिरिदं राजम्, इह वार्ता प्रशरयते ।

हृदिवागिज्यगोरक्ष शिरूपानि विविधानि च ॥ १ ॥

अर्थं हृत्पेक्ष सर्वेषां कर्मणामप्यतिग्रमः ।

न हृत्पेक्षेन वर्तते धर्मकामाविति श्रुतिः ॥ २ ॥

अर्थस्यावयवावेती धर्मकामाविति श्रुतिः ।

अर्थमिदं विनिर्मुक्तानुभावेती भविष्यतः ॥ ३ ॥

आमीनश्च शयानश्च विचारश्च वा स्थितः ।

अर्थयोग इह कुर्याद् योगैरश्वाज्जैरपि ॥ ४ ॥

न केवलं महाभारतमर्थशास्त्रीयति सत्कामशास्त्रीयति च । सत् कामस्यापि
महत्तां तदीयाश्च प्राप्तां साधु युक्तिपूर्वकं प्रतिष्ठापयति सर्वेषामपि पुर ।
काममन्तरेण न कोऽपि प्राणी किमपि कर्तुं प्रवर्तते । कर्ममिश्रद्विषाये धार्मिके
मामन्तिके आर्थिके आप्यात्मिकेऽपि वा न हर्षं न क्षोभ्याह निदधाति पुमां

स्तादन्, यावज्जायौ कामेन प्रेयमाणो भवति । सम्भूतोऽपि लोक कामार्थिनः ।
कामस्य ज्ञानेन सर्वत्र मोक्षार्थं प्रस्कुरति । सर्वेऽपि प्राणिनस्तद्वशावर्तिन-
मस्मि । सुरा अमुरा नरा सर्वेऽपि कामस्य पुगे वद्धाजलयो भूत्वा दया इव
सन्तिहन्ते । कामादेव ते सर्वे जीवन्ति । जीवनमेव यं सर्वं नाम । कामस्य
विचित्रमेव प्रभाव तेन येनैवैतच्च विदोक्तं मन्त्राभ्यां तमेवमुपवीजयति—

नाकाम कामयत्यर्थं नाकामो धर्माभिच्छति ।
नाकाम कामयन्नोऽस्ति तस्मात् कामो विदित्यने ॥ १ ॥
कामेन युज्य ज्ञापयस्तपस्येव समाहिता ।
पताककृत्स्नं वा वायुमज्जं मुमपता ॥ २ ॥
वेशेपनेऽप्यपर युज्य स्वाध्यायपाठगा ।
भान्नपशुकिबाधा च तथा दानप्रतिग्रहे ॥ ३ ॥
वगिज्ज कर्षका गोपा कारव शिखिरवसना ।
देवकर्मकृषकैव युज्य कामेन कर्मसु ॥ ४ ॥
समुद्र वा विशन्त्यभ्यं नरा कामेन सयुता ।
कामो हि त्रिविधकारः सर्वं कामेन सन्नतम् ॥ ५ ॥
भारिनि नामीश्वराभविषद् भूत दानास्वकारं परम् ।
एतत् सारं महातान धर्मपांश्वन्न मन्थितौ ॥ ६ ॥
पुण्येण मन्थित इमं काम आम्ना तथा स्मृतः ।
कामो धर्मापदेयौनि कामश्च यः तदात्मकः ॥ ७ ॥

मानवजीवदम्यामद हृष्यमस्ति मोक्षः । यावद्दमी मोक्षं नारुते न नावत्
यः कदापि दुःखिणो जराजन्म मरणकष्टेभ्यश्च मुक्तो भवितुं शक्नोति । इत्युक्त-
शब्दैर्नि पात्र्यपि सामारिक्तमुपशब्देन ग्राह्यं ते तानि सकलान्यपि दुःखकारणेष्व-
सन्ति । सामासिकानां सुखानामनित्यत्वात् तेषां विदोक्तोऽपरयमेव मङ्गलमेव ।
न केवलं तेऽनित्यत्वमेव, तेषु देवैः अपि मङ्गलमेव । अत्र कदापि नानि
रक्तयैस्तैर्दोषैः कदापि च नैव नियन्त्रयनेन निर्णीतयन्ति न । भविष्य-
सम्पदोऽपि सत्यमेवमेव दुःखप्रदा । सम्पदानं च रक्षणे च प्राणी परमकष्ट-
मनादिबुद्धं विन्दति । तत्र वर्तते चौराभिभवमन् सदैव जीवनं चिन्तायामेव ततो
व्ययेति । विज्ञा विदुन्त्येव यद् नरं विज्ञा तत्र सुखं नृनां ? शार्ङ्गं पुनरुक्तम्,

दिग्वचना भवन्तिच्छन्दचारिणस्ते आदेशपरा अपि न भवन्ति । स्वार्थभावादान्ता
भूत्वा ते नन् नदाचरन्ति यन् प्राणिन नितान्तमेव व्यथयति । तस्मात् सासा-
रिकाणि सर्वान्यपि सुखानि वस्तुनो दुःखान्येव । अत एव तु यागदशनमाह—
परिणामतापमस्कारदुःखैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च दुःखमेव सर्वं विवक्षितम् ॥

स्वर्गलोकोऽपि वस्तुना न सुखम् । सत्कर्मणाग्रमाने सोऽपि हस्ताद्
भ्रशते । इदमेव सर्वं शिक्षार्यं सुधियोऽभिलषन्ति मोक्षम् । इमं मोक्षमुद्दिश्य
महाभारत मानवान् पुन पुनर्मथुर चारिन्—

अभ्यलोकाद् त्रिमुष्यन्ते विद्यासप्तजचेतसः ।

ब्रह्मभूता निरञ्जसस्तनो यान्ति परा गतिम् ॥ १ ॥

भगवन्तमग्नं दिप्य विष्णुमप्यक्षयजितम् ।

भावेन यान्ति शुद्धा ये ज्ञानवृक्षा निराश्रित ॥ २ ॥

ज्ञात्वाऽऽत्मस्थं हरिं चैव न निवर्तन्ति तेऽवया ॥

प्राप्य तत् परम स्थानं मोक्षन्तेऽक्षरमव्ययम् ॥ ३ ॥

श्रुतिप्रमाणागममङ्गलैश्च श्रोते जरासृष्ट्युभयादभीतः ।

संशयं च पुण्यं विराते च पापे ततो निमित्ते च जले विनष्टे ॥ ४ ॥

अपेक्षमाकाशमलिङ्गमवसास्थाय परयन्ति महायमनाः ।

यथोर्णनाभिं परिवर्तमानस्तन्तुधये तिष्ठति पारयमानः ॥ ५ ॥

तथा त्रिमुक्तं प्रजहाति दुःखं विध्वंसते श्लोष्ट इवाद्रिमृच्छन् ।

द्रुम यथा चाप्युद्धे पतन्तमुत्सृज्य पक्षी निपतत्यसक्तः ॥

तथा ह्यमौ मुप्यद् वे विहाय मुक्तः परार्थ्यां गतिमेत्यलिङ्गः ॥ ६ ॥

महाभारत कर्मण्यनुरज्यति । कर्म एव मनुष्यस्य पारमार्थिक लक्षणमिति
तदीयो ब्रह्मिणो विश्वाम् । अत एव तन्मतमिदं यत् कर्मपराद्भुत्वा मानवो
मानवतात् समते । कर्मानाचरणात् दुःखानि प्राप्तानि भवन्ति, कर्मणि रतपुर-
माणं जीवनं मनु पारयति । समारोहमिन् सततं कठोरतापूर्वकं कर्म कुर्वाणा एव
जना हितं गच्छन्तः प्रायेण वाच्यन्ते । यत् कर्मकुशाः पुरश्च कर्म कुर्वन्ति तद्
फलं न लभन्ते तदा न कोऽपि तं निन्दति । अतएव मानवजगत् प्रति महाभारत
मेवमुपदिशति—

प्रायसो हि कृतं कर्म नाफलं दृश्यते भुवि ।

अदृष्ट्वा च पुनर्दुःखं कर्म परयेन्महाफलम् ॥ १ ॥

सन्नोति जीवितं दत्तो नान्य सुखमेवते ।
 दृश्यन्ते जीवलोक्यस्मिन् दृष्ट्वा प्राये त्रितैषिणः ॥ ३ ॥
 यदि दत्तं मनारम्भात् कर्मणो नरनुते फलम् ।
 नाग्य वच्य भवेत् किञ्चित्तन्मयं वाधिगच्छति ।
 हानि पुण्यकामेभ्य कर्मं विवृह न सिद्ध्यति ॥ ३ ॥

अस्मीत्य मया भगवन् कर्मभू । इह मानवे सम्मत सकर्मपरैर्भाणम् ।
 येन कर्मणोऽनित्योत्तमिको वैदिक्यार्थ्यामिको च आपते येन सर्वेऽपि मान-
 मापादयन्ति, येन सदाचरो विकल्पेन तदेव कर्म सकर्म इति कथ्यते । कर्मणि
 शक्तिर्महती सञ्जिह्वितास्ति । तत्पदगमनपदगमं प्रवातु पल्लवे पर स्वर्गादिज्ञान-
 मकर्म काषयते अपवार्यं च निष्कानकर्म । कर्म चतुर्गुणं मातारपहृद्भि
 पाणिरेव तत्पदं दूषकरोति प्राणिनम् । स एव पुण्ये सुवि दीने हानो योऽस्ति
 कर्मरहितो वा पाणिहितः । इयमेव प्रवृत्ति यत् पाणिनाम् एव महोपायः—

अहो सिन्धवार्यता तेषा येषा मन्नीह पाणयः ।
 मनीव स्पृहये तेषा येषा मन्नीह पाणयः ॥
 न पाणिनामादधिको लाभः कश्चन विद्यते ।

वस्तुतो व्याम कर्मवादी आचार्योऽस्ति । तज्जीवनमेव नभ्य कर्मवादिता
 धोरयति । श्रमद्वयमवत पुत्र-महामातृप्रभृतयस्तदीया अन्यन्त्य कर्मण-
 धारैरभ्य कर्मवादिताया समुज्ज्वलति देहाप्यमानाति च प्रजाणाति मन्ति ।

यदि राजधर्मं जिज्ञासामि तर्हि महाभारत पठयाम् । तत्रैव राजधर्म-
 विवरं अपि मविस्तर वर्जितः । प्राचीनो राजधर्मः कीदृश आसीदिति चेत्कश्चिद्
 शतुनाकडुति तदा तेन महाभारत पठनीयम् । महाभारतमन्तरेण न कोऽपि
 मानवः कदापि पूर्णतया राजनीतिविषयस्य भवितुमर्हतीति चेदुक्तं स्यात् तदा
 मानुषिणं भवेत् । एतद् अन्धावलोकनेन ज्ञत सचायते वदन्महोपायं पूर्वा नूनं
 राजनीत्यामपि परा कृतविज्ञता यता अभवत् । केचिदिह श्लोका उद्भिद्यन्ते तेभ्यो
 शयते यत् न महत् दुष्टो विषयः केन प्रकारेण नाधिकार वर्णितः—

मृदुहि राजा घतत हृदये मरुति मरुतः ।
 तं श्लाघेद्विद्यते लोकमन्मन्तुमयमाश्रयः ॥ १ ॥
 अवमन्यन्ति मतरं मंसंशुपजीविनः ।
 स्वस्थाने च न तिष्ठन्ति लहयन्ति च तद्वयः ॥ २ ॥

व्यसनानि च सर्वाणि त्यजेया भूरि दक्षिण ।
 न चैव न प्रयुञ्जीत सङ्गं तु परिवर्जयेत् ॥ ३ ॥
 निरयोद्युक्तेन वै राज्ञा भविष्य युधिष्ठिर ।
 प्रशस्यते न राजा हि नारीबोध्यमवर्जितः ॥ ४ ॥
 गुरोरप्यवलिसस्य कार्याऽन्यमजानत ।
 उत्पद्यप्रतिपन्नस्य दण्डो भवति शासन ॥ ५ ॥
 चाग्रं प्रणिधिष्यैव षाळे दानममत्तरात् ।
 युक्तादात न चादानमयोगेन युधिष्ठिर ॥ ६ ॥
 मता संग्रहण शौर्यं दातृषु सत्यं प्रजाहितम् ।
 अनाजं वै राजजं वैश्च क्षत्रपुत्रस्य भेदनम् ॥ ७ ॥
 आत्मा जेष सदा राज्ञा तनो जेषाश्च शत्रवः ।
 अजितात्मा नृपतिर्विजयेन कथं रिपून् ॥ ८ ॥
 मयमेतं गुरुमाह् दुर्गेषु मण्यी च कुम्भनन्दन ।
 मगरोपवने चैव पुरोधानेषु चैव ह ॥ ९ ॥

राजनीतेर्नेतारं प्रति महाभारतं महनीयमादर्शमुपस्थापयति । धर्मस्य
 व्यरस्थाया उत्तरदायित्वं राजानमेव प्रयाति । यदि राजा प्रजा न पालयेत्
 तदा प्रजानामेष लोको न, वेदव्रत्या अपि व्यरस्थानं नितान्तं कठिनं स्यात् ।
 राजधर्मं मति नष्टे ममापस्य राष्ट्रस्य च सर्वनाशो भवति । अस्ति राजा
 राष्ट्रपुरषस्य मेरुदण्ड इत्यादिसर्वैर्महाभारतमुच्यै राजधर्मस्योत्कृष्टतरतां विज्ञा
 राजनीतेरपादेयता प्रतिपाद्यति । अस्मद्भारतं कृषिप्रधानराष्ट्रमस्ति । अतः
 कथनं महाभारतस्येवं यद् यो नेता स्वयं कृषिकर्मा न, स राष्ट्रमितिप्रवेशा-
 धिकारी अपि न—

“न न ॥ समितिं गच्छेद् यश्च नो निर्वपेन्महीम्”

महाभारतं परमरमणीयं मनोऽभिराममुपवनमिव संस्कृतसाहित्यसंसारस्य ।
 सप्रानन्तानि नानाविधानि च सुमनामि तिलोक्तयन्ते । तानि स्वस्वालीकिकेन
 सीरभेन ममेयामपि मनामि सम्यक् परितर्पयन्ति । तानि न केवलं चेत
 परिप्रीणयन्त्यपि मनसो मलिनतामपनयन्ति धियमेधयन्ति आत्मानश्चोन्न-
 मयन्ति ।

परिभ्रमन्नु मनीषिण आमान झील-सौरभे—

झीलं प्रधान पुण्ये तद् यस्यैव प्रभययति ।

न तस्य जीविनेनार्यो न धनेन न बन्धुभिः च

विभ्रन्तु तवद् मय-मुमनसः पुण्य परिमडम्—

सयमेकादशः ब्रह्म सयमेकादशः तपः ।

सयमेकादशो यज्ञ सयमेकादशः शुनम् ॥

अथ दम-कुसुम-गन्धमादाय प्रवहति गन्धवहोऽनेन नन्दयन्तु सुधिप
जिमानम्—

कमलान्नो वर्जयति पवित्र दम उच्यते ।

विद्याप्या निर्मलो दान्तः पुण्यो विन्दते महत् ॥

स्वकीयं सर्वव्ययं गन्धं विकिरिदिं ज्ञान-कुसुमं शोभतेतया तेन सफली-
कुर्यान्तु स्व विचक्षणवरा—

न श्री न पुमाश्चैव तथैव न नपुमकः ।

केवलं ज्ञानमात्रं तन् नमिन् सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥

पूया हि सङ्घटितं बह्वी क्रियत् सौन्दर्यं शोभमाना सर्वमपि मयार
मेदयते—

हस्त धारणेन संरच्येद् विद्यमायानि यानि च ।

अक्षीणो विद्यतः क्षीणो वृत्तनन्तु हतो हतः ॥

वेद् गुण कर्मिनो न गृहीत तदा जीवन्मैव मुखा, गृह्यता तावत् सङ्गरम्—

गुणेषु यत्र क्रियता किमाद्येयं प्रयोजनम् ।

विक्रीयन्ते न घण्टाभिर्गावः क्षीरविज्विता ॥

महाभारतस्य रमणीयताया बर्गं केन प्रकारेण कर्तुं शक्यमस्ति । तत्तु
बन्तुनो हि कमनीयताया उद्गममही एव मूल्या विभाति । कश्चिद् तन् अहिंसाया
शोभा, कश्चिद् दयाया आभा, कश्चिद् तपसा प्रभा, कश्चिद् दानस्य बन्तुरता,
कश्चिद् विद्याया मञ्जुता, कश्चिच्च त्यागस्य पेशटनं, कश्चिच्च मनोपवासादीना
वृत्तं समृद्धेन पूर्णेन च तादृश्येन परिष्कुरन्ती विलोक्यते । इदमेव तापावन जगत्
यत्र गीता-गान्धर्वि प्रवहमाना प्राग्निमात्रस्य त्रिविधमपि ताव हरति ।

महाभारतं हि उज्ज्वलानां चरित्राणां महाकन्नारमिव भाति । तत्रोद्गीतं
विधानि-स्वयनप्रवृत्तिप्रभृत्युपनिषदर्थोपासनादिनामुपा-

स्थानानि भूयिष्ठानि तत्र राजन्ते । नन्मनोभिराना महचित्रशान्ते शोभने
माननिक धार्मिक भक्तिविषयकचरित्र चित्र-महस्रैर्विभूष्यमाणत्वात् ।

महामातस्य पात्राणि सन्ति स्वाभिमानशाटानि । प्रेमराय— पुरस्तरत्र
प्रेमि धर्मनिष्ठो धर्म, ज्ञानवान् ज्ञाने पुरशार्थी पुरशाय, भाग्यवादी भाग्यवादि
ताया, कारुणिकश्च कल्याणाय तत्र मिह स्व गर्जनं श्रुतो भवति ।

महाभारत दर्श इव शोभते । समारवृत्तयः सर्वा अपि तत्र प्रतिविम्बिता
भवन्त्येव प्राप्यन्ते । महर्षिना स्वामन लोचनयनान्मोहनाय 'के मार्गं श्रयणीय'
कश्च न' इत्यनद्वयोधनाय समार-स्वरूपस्यावगमनाय च एत महान् श्रेयस्करो
ग्रन्थः सृष्टः ।

अधस्ति तेन क्षाकेन कनापि कोविदेन ग्रन्थमेतन्निर्दिष्टं वा क्षाघ्नम् ।
या च शुभवानना कृता तामेव रूपना तामेव शुभकामनां विदधाना वय महर्षि
व्यामचरणार्थानमन्करज्महित सकृणुम उपक्रममिमम्—

पाराशर्यवच सरोजममल गीतार्थान्धोरकट

नानास्थानककेमरैर्हरिकृपासम्बोधनाबोधितम् ।

लोके सज्जनपटुपदैरहरह देरीयमान मुद्रा

भूषाद् भारतपट्टज कलिमन्प्रध्वसि न श्रेयसे ॥

श्रीमद्रामायणी गद्गा पुनाति सुवनत्रयम्

श्रुतयो यत् परमनस्त्वं 'ब्रह्म' इत्येतेन नाम्ना गृणन्ति तदेव ब्रह्मतत्त्वं श्रीमद्-
 रामायणमपि 'राम' इत्येनवाभिधया गायति । वेदगोत्रं परमपुरोत्तमं श्रीरामो
 भूत्वा भुवि यदावननार वेदं पृथु तदा श्रीमहर्षिर्वाक्यमिदं विदुनात् श्रीरामायण-
 रूपमादाय प्रादुर्बभूवत्येषा हि मान्यता रामायणमधिकृत्य चिराद्भारतिकाणां
 समारे प्रवर्तमानास्ति । तस्माद् रामायणं नाम काव्यं तदेव गौरवं गाह्यते यद्
 वेद । यो ह्यस्य वेदममपूज्यस्य काव्यस्य कवयिता सोऽपि महर्षिं प्राचेतसं
 'मादिकवि' इत्येनवाभिरपया लोकाविश्रुतः । आदिकविर्वाक्यमिदं विदुनात् सर्वेषां
 मपि कवीनां गुरः । तस्यानेन्दुसुखवद्वितामुषां निपीयैव कवयः काव्यरत्नेन
 रसिकानां चेतसि सततं चिरन्तनाद्भुतेभ्यः परिप्रीणयितुं समा अभूवन् इत्येत-
 द्बलोक्यैव कक्षेन मनीषी तमादिकविमेवं स्तवीति " "पीत्वा यद्वदनेन्दु
 मण्डलमालाकाव्यामृताब्धे किमप्याह्वय कदिनूतनाम्बुदमयी कादम्बिनी वर्पति ।"

महर्षेर्वाक्यमिदं काव्यमिदं या या विशिष्टता संप्रचयति तास्ता मया
 निशिष्टता लक्षणैर्बुधैर्बुधैः, काव्यस्य लक्षणैरेनाम्युपागमियत् । अतः सैव
 कृति काव्यं भवितुं शक्नोति यस्यां रामायणममुत्तमिता विशिष्टता विभान्ति ।
 रामायणं हि मानवीयजीवनस्य व्याख्यानमस्ति । तत्प्रेयोमार्गप्रदर्शकं ज्योति-
 र्विद्यते । तत् सांसारिकव्यवहारोपदेशकाचार्यो वर्तते । तन्महाचारमर्मप्रदर्शनपरं
 किमप्यद्भुतमेव मरसधर्मशास्त्रमास्ते । तन्मानवमानसगतभावानां प्रदर्शनकारिणी
 काव्यनिर्बचनैः प्रदर्शनी विलसति । तद् भारतीयायां सस्कृते मनुजखलानां
 स्वाभाविकानां वास्तवराणां चित्राणां विचित्रमेव किमपि विशालं चित्रमिव
 विभाति । अत्र भीतिशास्त्रस्यार्थशास्त्रस्याध्यात्मशास्त्रस्य च अनुनिधानमपि
 पुरुषार्थानाम् दृढबहारीणि सनीवानि अभिनयनानि विलोकितानि जायन्तेऽत-
 स्तत् कौतुकार्द्रेण पेशलमेव प्रेक्षागृहमास्ति । तद्धि येन कृतिनेन प्रकारेण मानव-
 स्थायन्तरं प्रकृतिं विशिनष्टि तेनैव बन्धुरेणोपक्रमेण बाह्यप्रकृतेर्हरदाम्यपि
 प्रमाद्यति तस्मात् सम्मुरमेवानुपमं विधानं सुष्टेर्विलक्षणमादाक्रमरी मृष्टिप्र-
 कारिनः । दृढधर्मपुराणस्य—

‘पठ रामायण व्यास काव्यबीज सनातनम् ।
यत्र रामचरित स्यात् तदहं तत्र पठिमान् ॥
रामायण पाठित मे प्रसन्नोऽस्मि कृतस्त्वया ।
करिष्यामि पुराणानि महाभारतमेव च ॥”

इत्येतौ श्लोकौ रामायणस्योक्तमशितरासीन गरिमाणमुच्चैरुन्मीलयन्तौ श्रूयते ।
श्रीस्कन्दपुराणञ्च सन्महिम्नि—

“रामायण महाकाव्य सर्ववेदेषु सम्मतम् ।
सर्वपापप्रशमनं दुष्टप्रहर्निवारणम् ॥
धर्मार्थकाममोक्षार्णं हेतुभूतं महाफलम् ।
अपूर्वं पुण्यफलदं शृणुष्व सुसमाहिता ॥
रामायणं नाम परं तु काव्यं
सुपुण्यदं वै शृणुत द्विजेन्द्रा ।
परिमृशुते जन्ममरादिनाशो
भवत्सर्वदोष क्षयरोऽप्युत स्यात् ॥”

इति यदाह तत्सन्धैव सत्यम् । यतस्तत्स्वाध्यायेन मानवस्य मनः कृपधाद्
दूरीभूय सत्पथे प्रवर्तनं । मानवस्त्वन्धास्य सश्रुत्य वा पापे जुगुप्सते पुण्ये च
धिय निवर्त्तति ।

रामायण वस्तुतो भारतस्य राष्ट्रियः अस्ति । अस्मिन्नुद्दिष्टे भागते ‘राम’
इति न श्रुतं स्यात् तस्मिन् दिने भारतात्पि श्रुतं भवेत् । इमां शोचनीयामवस्थां
गतमपि भारतं राम स्मरद् रामं गायद् रामं भजद् यद् हरयते वा लभ्यते तत्र
कारणं रामायणमेव । रामायणस्य प्रचारं प्रसारो वा देशे सर्वत्र वर्तते तस्य
प्रभावो देशस्यारभ्य ग्रामे ग्रामे गृहे गृहे व्याप्तोऽस्ति विततोऽस्ति च । अशिर्षा
गमिता अपि भारतीया नार्यः परितुल्येभ्यः ग्रन्थेषु अन्येषु च धार्मिकेन्द्रवस्तरेषु
रामकथां गायन्त्यो रामचरित्रपरकः गीतिमुच्चैर्गुणमयः सहर्षं समवेता भवन्ती
त्यत्र परकारणं तदपि रामायणमेव । अतः साम्प्रतमपि येन भारतमिदं जीवति
येन भारतीया सम्यक्ता अस्ति तेन च भारतीया सत्कारा प्राणवन्तः सन्ति
तद् रामायणमेवादिकवेः । इदं वास्मीकिरामायणमेवास्मद् देशे कालिदास्य भवभूति
सुरारिः जयदेव तुलसीदास मैथिलीशरण राधेश्यामदाजीजनस् ।

रामायणस्य समुपलभ्यमानां शतशतीकाश्च तस्य श्लोकप्रियतां विद्वद्भिरपि

तादृशेष्वप्यस्मि । सुविदितानामु तदीयासु टीकासु रामचर्मणस्तिलकाख्या, माहे-
शरीरार्थस्य तत्त्वदीपिकाभिधा, गोविन्दराजस्य शृङ्गारसंक्षिप्ता, रामानन्दतीर्थस्य
रामायणवृत्तनामधेया, अहोबिलस्य वास्नीकिहृदयनाम्नो, अप्पयदीहितस्य रामा-
यणानन्दपरमप्रदाह्वा वरदराजमैयिलमहृस्य विवेकतिलकाभिधेया, विचनायस्य
वदनीकिनाम्नयतरंगिनामिका च टीका किञ्च नागेशस्य रामाया व्याख्या इत्येता
विद्वद्भक्तानन्दार्थिभ्य उक्तमाष्टोका मता भवन्ति ।

महर्षिर्देवर्माजी रामायणं येन रूपेण येन विग्रहेण वा अनुगृह्य तदीयं तन्मूलं
रूपं कालेन किमपि रूपान्तरं नास्ति न सम्प्रति यद्रूपं हि आद्यमुपलभ्यते । त्रिदुपा
मन्त्रमेतद् यदिदानीं रूपं यद्वाप्यते तद् ईश्वरीयद्वितीयशतकाम्येण अनुरूपलेने ।
परं नेदं मन्त्रं सर्वममन्त्रं बहुला तु कथयामिदं यत् तद्रचना सुखात् प्रागेव सज्ज्ञाता ।
तत्र बौद्धधर्मशिक्षि सद्भक्तोऽपि न संलक्ष्यते, तत्र बहव आर्याः श्रयोगाः प्राप्यन्ते
तत्प्राणिनिभासकौटिल्यपठप्रतिप्रभृतयोऽपि स्मरन्ति विद्वन्ति च तस्मात् तस्य
रचनाकालो न कदापि ईश्वरीयद्वितीयशतकाम्येणार्तो । तद्रचना तु भवत्यमेव
तत्किराद् प्राक् जातेति प्रतीयतेऽतः सागप्रतिष्ठेऽपि समये रामायणं यद्रूपं विभर्ति
तस्यापि रूपस्योत्पत्त्यस्य प्रायेण पञ्चविंशतितानकानि स्पतीतानि । द्वापरयुगात्तक-
प्रभृतिः प्रायः अथयोपस्य हृतयः, विमलसूतेः पञ्चमचरियकान्यमन्ये चानेके बौद्धध-
र्मपन्थिष्वनो ग्रन्था रामायणीयं प्रभावं धारयन्ति तेनेदमेव मिदमपि यद्
रामायणाद्यानुना यद्रूपं विलोभ्यमानं भवति तदपि सुबोद्धपात् प्रागेव व्यवस्थि-
ततां स्थिरताञ्च नीतमनूत् ।

अप्येव रामायणस्य चत्वारि प्रामाणिकानि संस्करणान्युपलब्धानि भवन्ति ।
तानि चेमानि—श्रीदीक्ष्वं, गौडीयं, पश्चिमोत्तरीयं, दक्षिणापञ्च । एषु संस्करणेषु
पदांशः पाठनेद् प्राप्यते । इतमच्च संस्करणं तितरती प्रामाणिकमिष्येतत् निश्चय-
पूर्वकं वक्तुं न सुशकम् । ऐतिहासिकं समीक्ष्यं विधाय विद्वांस इमं निश्चयं यान्ति
यद् रामायणे सगदे समवेदनेकप्रयितांसाः स्थानं लब्धवन्तः । थाकोवीमहोदयस्य
कथनमिदमपि उच्यते यद् रामायणं मूलतः काण्डपञ्चकमेवासीत् । न तत्रादौ
बालकाण्डोत्तरकाण्डयोः सत्तासीत् । तत्काण्डद्वयमुपलब्धता चानेन तत्र समवे-
दानुपलभे । भवतु नाम किमपि, इदं हि चतुर्विंशतिमहत्प्रसङ्गोक्तिष्वं रामायणं
सर्वत्र तत्तदित्यस्य श्रेष्ठेषु ग्रन्थेष्वस्ति । ग्रन्थस्यास्य नैजानुपमवैशिष्ट्यवत्त्वात् न
ग्रन्थान्तरमेतदीदां समतानुपिगन्तुं प्रभवति ।

रामायण नाम काव्य विविधविषयविभूषित वाक्यमस्ति । तत्र क्वचिद् दर्शनानामाभा, क्वचिद् विज्ञानस्य भा, क्वचिद् आयुर्वेदस्य शुति, क्वचिन्मनोविज्ञानस्य च्युति, क्वचिद् ज्योतिष प्रभा, क्वचिद् तन्त्रशास्त्रस्य खिद्, क्वचिच्चान्यान्यविषयाणां विमा समुद्दिष्यते ।

‘एव गति’ परमा देव सर्वेषां न परन्तप । बाल० १५, २५
 यथाय देवशरणां नृणां लोके मन कुरु ॥
 स हि देवैरुदीर्णस्य राक्षसस्य वधार्थिभि । अयो० १, ७
 अर्धितो मानुषे लोके जज्ञे विष्णु सनातन ॥
 सर्वांशोकान् सुमहाय सम्भृतान् मन्त्रराक्षसान् । सु०, ५१, ३९
 पुनरेव तथा स्रष्टु शक्तो रामो महायशा ॥
 पृतत् तदुत्तमव्यक्तमधर ब्रह्मसम्मितम् । लङ्का, ११९।३२
 देवानो हृदय सौम्य शुभ राम परन्तप ॥
 भवान् नारायणो देवश्चतुर्बाहु सनातन । उत्तर, ८, २६
 राक्षसान् हन्तुस्तुषष्ठो हजदय प्रभुरग्नय ॥”

इत्यादिरेलोकैर्दोषानि कृताया,

“एवमुक्तः स रामेण महात्मा हरिभूषण । यु० ९१, २४
 एषमणाय ददी नस्त सुपेण परमौपधम् ॥
 स तस्य गन्धमाघ्राय विशदय समयवत । यु० ९१, २५
 तदा निर्वेदनश्चैव ससुदमण एव च ॥”

इत्यादिभिरायुर्वेदस्य,

“त्रिशङ्कुलोहिताङ्गश्च घृष्टस्पतिपुषात्रपि । अयो०, ४१, ११
 दारुणो सोममभ्यस्य ब्रह्मा सर्वे व्यवस्थिता ॥
 अवहृष्टाश्च मे राम नक्षत्र दारुणग्रहे । अयो०, ४, १९
 आवेदयन्ति देवज्ञ सूर्याङ्गारकराहुभि ॥”

इत्यादिभिर्ज्योतिषशास्त्रस्य,

“लोहितानि च वाताग्नि म्रुव वायुर्गोमयस तथा ।
 स तप्राग्नि सम्राटीयं दारपत्रै सनोमरै ॥
 धृगस्य कृष्णग्रसं गङ्गा जग्राह जीवत । (युद्ध०, ७३, २३-२६)

सहदेव ममिदम्य विधूयस्य महाचरि ॥

बभूवुस्तानि लिङ्गानि विजयं दान्ददर्शयन् ॥

इत्यादिभिर्मन्त्रैस्तान्धस्य,

“वदचिदानममा शूरा ध्रुवन्तो जितेन्द्रिया । अयो०, १००, १०

एतानां रचेद्विज्ञाञ्च कृतान्ते नान् मन्त्रिणः ॥

मन्त्रो विजयमृच हि राजा भवति राघव । अयो०, १००, १६

सुमंभृतो मन्त्रिपुरैरभायै शास्त्रकोविदैः ॥”

इत्यादिभिः राजनीतिशास्त्रस्य,

“मोऽहं त्वान्मानोऽहं प्रसिद्धो विजयं वनम् । अयो० २६, २२

भरतस्य मनीषे ते नाहं कथ्य कदाचन ॥

अदिपुञ्च हि पुरा न मरन्ते परस्त्रवम् । ” ” ”

तस्माच्च ते गुणा कथ्या भरतस्याप्तो मम ॥”

इत्यादिभिश्च मनोविज्ञानस्य शोभा- शोभनाना लोचनपदेऽवनरन्ति ।

अरिमन् काष्ण्ये पृथं विधाति बहूनि स्थलानि विद्याजन्ते यान्दम्माह पुनोऽ-
पशास्य मुन्दरतां प्रलुब्धम् । पुगलनं मारतं जनानामामुन्मिदममुच्यमानमेव
प्रति न रुचिं निदधायपि तु तत् तेषामंहिकं प्रेय-शुभम्-च प्रति विगमनं प्रीति
जग्राद तदुद्दिश्यान्तरं स्वकीयं चैव ध्यायन् । संसारस्य सुखमयमूलमारते ।
नार्यं विना कुतोऽपि जगति सुखम् । जीवनं हि अर्धमन्तरेण जगति पदमेकमपि
न चित्तुं समते । पुत्र-कलत्रमित्रादयः सर्वेऽपि धनवति रस्यन्ति । अपादेव
धर्म-कार्याणि मरुदघ्नान्ते । मानदीपजीवनस्य विकारार्थं यानि साधनान्दयेदन्ते
तेष्वर्थमाधनं नैवं महत्त्वमुपादेयत्वं निदधानि । रामायणस्य “अयोध्यायां
तदा न होऽप्येतादृशार्थात् योऽप्यमन्तिचयः स्यात् । तत्र सर्वेऽपि कुण्डलिनः,
सगिवाः, प्रचुरमोगवन्तः, सुगन्धवन्तः, यशानः, देवतानिधिपूजकाः, सुवामयः,
सुवेपाः, व्यवहारकुशलाः, पुत्रपौत्रवन्तः, भूमवनप्रभृतिविधिसुखपरिप्लेदशान्ति
आप्तम्” इत्यादिकं वर्णनं स्पष्टमेव देशस्यास्मदीयस्यापिर्द्धौ समृद्धिसुखतिष्ठोद्भा-
यति । अयं वा देशस्तदा असीत् पदा तत्र तद्विन्ध्यमुच्चकोटिस्थितं स्यात्, बहु-
विधानां पशूनां निर्माणं स्यात्, तत्र नानाशिखर-कलाकुशलता प्रवृत्ता स्यात्,
इति गुह्यता स्यात्, गावो मूषिकाः स्युः । प्राचीने भारते इमानि सर्वाण्यपि
अर्धकराणि साधनानि अबोधुः । रामायणस्य—

- (क) “स त कैलाशम्याम प्रासादं रघुनन्दन ”
 (र) “मा हिरण्यं च गरुडैव रत्नानि विविधानि च”
 (ग) “मिष्टममृष्टरम्या हि तथा च वनमालिनी”
 (घ) “नानापण्यसमृद्धेषु बाणिज्यामापण्येषु च”
 (ङ) “अलङ्कारविधिं सम्यक् कारयामास वेरमन ”
 (च) “दीपवृष्णान्तया चक्रनुरध्यासु सर्वतः”
 (छ) “वैहारिकाणां दिवसानां विज्ञातार्थविभागविद्”
 (ज) “स्थापय निष्ठितारचैव शृङ्गां परमवर्मिणम्”

इत्यदिष्टा पद्वत्य प्रार्थनस्य भारतस्वार्थनिष्ठामर्थशास्त्रनिष्ठातत्तामपेक्षन्-
 जननाञ्चादुपपन्नस्य केन न शोच्यते धूयन्ते ?

काम्यमेतदादिनोऽन्तर्पर्यन्त धर्ममाचरितुं धर्मं रक्षितुमुपदिशति । इह सम-
 स्तमपि जगत् पित्राज्ञापालनरूपधर्मस्य रक्षणार्थं रामं गृह्णे विरिन्ते घोरघात-
 रथसम्राजि कष्टानि सहमान, पश्यन्नुपगमनरूप धर्मं पातु विरिपादपि शूद्र-
 मिथिलेष्टस्य सनया महाराजस्य दत्तारथस्य स्तुत्या सीता दारुणदुःखप्रदे कानने
 कण्टकाकीर्णपथे चल्मसी, ज्येष्ठभ्रातृमेवार्थं धर्मं गोपायितुं वनमधिपमन् राम
 सेवमान सुमित्रानन्दन योगिनामध्यगम्य मेवापमं स्वीकुर्वानं विविधवद्भान-
 हनुमन्त, रामस्य वनवासिन्नाद् मङ्गलम्यपि राजमुस्तानि भवक्षाय मन्दिप्रामे
 निनाम्नकणोर वपञ्चरन्त राग्यञ्च शर्मायं समुद्रावन्त भरत, लोकस्याराधनरूप-
 धर्मं प्रतु प्रानेम्नोऽपि प्रियतरामुत्पत्तिपरिपूर्ता जानकीमपि मुञ्चन्त राजानं दत्त-
 वनन्दन रामं सम्येक्षते ।

इदं हि रामायणं शृगु-नृग-निमि-गुह्यबो-यवाति-क्यमायपाद-भाग्यान्-
 लवगसुरागण्यवृत्रामुरैल-शुभप्रभृतीनां बहुनामुपलब्धनानि सम्राज्य पुराणेति-
 हानयोरपि गुह्यर कार्यं सम्राट्पद् दमोचर भवति । इदं हि पाटकानां पुरोऽसं-
 क्यातानि इत्यपि मन-पावनकारिणि प्रस्तवीति । इवाप्यत्र समुद्र-मन्थनस्य
 कौतूहलावह इत्य, क्वापि गङ्गानयनार्थं तपश्चरतो भगीरथस्य मध्यं दत्तं, क्वापि
 कर्तिकेयस्यावतारः, क्वापि करयः क्वापि च रेणुक्षामाता क्वापि च त्रिस्तु-
 विनामित्रादिका स्वां स्वां दिव्यामामां विकिरन्त सचेतमां चेतसि शृङ्ग रमयन्ति ।

समुद्राचारानिष्ठायां समवाप्यर्थं चैवेतं समुत्कण्ठते तदा रामायणस्य
 मविधे आयायन्तु । सा लब्धिषा प्रदाय करिष्यति जीवन दिष्टाचारसम्पन्न विनय-

विमृषितम् । जीवनस्य सच्छन्नायाः कृते लोकाधार-म्यवहारविज्ञानं अने-
ष्यते । विना लोकाधारज्ञानं शास्त्रेष्वपि कुशलं जनो नानीष्टमवाप्तुमर्हति न च
लौकिकमनुष्ठानमत एव तु पञ्चतन्त्रादिनीतिग्रन्थाः “अपि शास्त्रेषु कुशला
लोकधारिविवक्षिता...” “इत्यादिरलोकानुसृत्याप्य भूतैर्गण्डितानाञ्च कथां संश्राम्य
जनान् मशान् आचार-म्यवहारविज्ञतालामास प्रेरयन्ति । “ततः प्रणम्य शिवा
तं विप्रं देववर्णिनम्”; “भगवन् स्वागतं तेऽस्तु किं करोमि तजानय”; “वितुः
मनीषं गच्छन्तं प्राञ्जलिः पृष्टुः शम्भवात्”, “कश्चिन्मया नापराधमज्ञानाद् येन मे
रिता”; “अथ सीता सनुदय वेदभाना च तं पतिम्” इत्यादिकाभिः सदाचार-
शिष्टाग्रद्वयिकभिः पट्टिमिरलङ्घ्यमानो हृदये ग्रन्थोऽयं सर्वथा ।

रामायणाध्ययनेन तदनुशीलनेन च देशस्थास्मदीयस्य पुराणस्यानाती
ज्ञानं जायते, तदीयानि प्राचीनानि नामानि ज्ञानानि भगवन्, कस्मद्-देशस्य
विस्तरं सीता च विदिता भवति । भूगोलविषयां ये हि विपश्चितो हर्षि
निदर्शयि सैग्रन्थमिममनुमगधानानि कथा इष्टाधीय बहुनि पुरातनानि
स्थानानि लक्षणानां नामानि ऋ-पर्वतादिकाश्च बहुकः पदार्थाः प्रकारा
नीताः सन्ति । ग्रन्थस्यास्याध्ययनादेव कनिहूमस्य पित्रोऽप्यद्विस्तारः, हे-महोद-
यस्य ‘जागरिककठिद्विस्तारः’, ‘शुद्धिपाटिहूमोमाहूदीधनं प्रत्यक्ष’ च एको महाव-
र्णो लेखो जन्म ग्रहीतुमशक्यः ।

धर्मार्थकामा. ननु आर्यलोके समीक्षिता धर्मकलौदयेषु ।
ये तत्र सर्वे स्वरसंग्रहं मे भार्येव वरधामिमता सजुषा ॥
यस्मिन्सु सर्वे स्वरमनिविष्टा धर्मो यतः स्वात् तदुपक्रमेत् ।
द्वेष्यो भवत्यर्थपरो हि लोके कामाभ्युपगच्छति न प्रसस्ता ॥
गुरुश्च राजा च पिता च बृहः श्रेष्ठान् प्रदत्तं दधवापि कामात् ।
यद् व्यादितोत् कार्यमवेक्ष्य धर्मं कस्तं न कुर्याद्वृत्तं सङ्गतिः ॥

न तेन शरनोमि वितुः प्रतिज्ञा-

मिमां न कर्तुं सखलां दयावत् । (अयो० २३, ५०-६०)

स कावयोस्तान् गुरुर्निदोषे

देव्याञ्च मर्ता स गतिश्च धर्मः ॥”

इत्यादिभिः श्लोकैः रामायणं धर्मार्थकामानां स्वरूपं विनुमंभुंमृष्टव्य मदनीयं
विषया कौविद्याकलितया रीत्या प्रदर्शयतीति परबन्धुप्रेक्षावन्तः । दैन-पुर-

कारविपयिणी या चर्चा राम-लक्ष्मणयोः सवादेऽत्र प्रवृत्तास्ति सापि ध्यानपूर्वकं पठनीयास्ति ।

“कः कस्य पुरुषो बन्धुः किमाप्यः कस्य केनचित् ।
 एको हि जायते जन्तुरेक एव विनश्यति ॥
 तस्मान्माता पिता चेति राम सञ्जेत यो वरः ।
 जन्मस्य इव स ज्ञेयो नास्ति कश्चिद्दिः कस्यचित् ॥
 न ते कश्चिद् दशरथस्त्व ख तस्य न कश्चन ॥” अयो० १०८ अ०

इत्यादिभिः श्लोकैर्जोवालिनां स्तिरु यन्मतमुद्गाढयामास तस्य प्रत्याख्यानं रामः समीचीनतया कृतवान् । न आह—

“निर्मर्षांस्तु पुरुष पापाचारसमन्वितः ।
 मम न लभते मम सु भिन्नचारित्रदूषणं ॥
 कुटीरमकुलीनं वा वीरं पुरुषमानिनाम् ।
 चारित्र्यमव न्याययति शुचिं वा यदि वाऽशुचिम् ॥
 सत्यमेतन्महरो लोके सत्ये धर्मः सदाश्रितः ।
 सत्यमूलानि सर्वाणि सत्वाच्चास्ति परं पदम् ॥
 × × × साऽहं पितुर्निदेशं तु किमर्थं नानुपालये ।
 मत्प्रतिश्रवः सत्यं सत्येन समयीकृतम् ॥”

रामायणमनिर्वेदे हि स्पृहयति । तदाह—

“अनिर्वेदं श्रियोमूलमनिर्वेदं परं सुखम् ।
 अनिर्वेदो हि सततं सर्वाङ्गेषु प्रवर्तकः (सु०, १२ स०)
 करोति सफलं जन्तोः कर्म यच्च करोति ॥”

जीवनं सर्वधैर्यं दृष्ट्वापि मितपत्रं तदाह—

‘विनाशो यद्वहो दोषा जायन्तः प्राप्नोति भद्रकम्’ (सु० १३ स०)

दण्डमुरियं तदाह—

“अपराधिषु यो दण्डं पात्यते मानवेषु वै ।
 स दण्डे विधिवन्मुक्तः स्वर्गं नयति पार्थिवम् ॥” (उत्तर० ७९ स०)

अग्निपयसाद् मण्डवत् ज्वाय इत्यत्र तदाह—

“मण्डवश्चेन तच्छान्तमग्नेर्वैरा इवाग्निमसा”

“धिग् वल् ध्रियवल् द्रुहनेषोवल् वलम् । (शाल० ५३ म०)
एकेन ब्रह्मदृष्टेन सर्वत्राग्निं हनानि मे ॥”

यथा रामायणग्रन्थो महान् धर्मग्रन्थो महान् राजनीतिग्रन्थो महान् इतिहासग्रन्थो महोश्च तत्तद्विषयप्रतिपादको ग्रन्थमायत्त न मन्त्र काव्यग्रन्थोऽपि विद्यते । तत्र शब्दार्थयोर्लटिन मन्त्रिवेशः, गुणानां मातुर्यप्रशङ्गादीनां मत्तुसु दृग्गुणन, किञ्च अलङ्काराणां समन्वीनतया समुपस्थापन इत्यस्मादयते । रसमन्तरे तु काव्यवस्याधानमेव न जान्ते तत्तु मनीष आमेव । संऽपि कविमाध्मो रसस्तत्र सर्वत्र स्वाद्यमानो भवति । म्याने स्थाने भङ्गाऽऽभावानां वस्तुरता स्वकीय प्रभुत्वं चित्तम्वन्ती समवाप्यते । अत्र हि केचन श्लोका काव्यस्यास्य काव्यत्वं प्रदर्शयितुमुद्दिश्यन्ते—

“मा विह्वलशोकलताप्रताना वनस्थानि शोकलताप्रताना ।

जाना दशास्यप्रमत्तवनस्य कपेवलादि प्रमत्तवनस्य ॥” (सु० ४१, २०)

“ततः स मध्यगतमशुमन्तं ज्योत्स्नावितानं मुहुरद्वमन्तम् ।

दृशं धीमान् सुवि ननुमन्तं गोष्ठे वृषं मत्तमित्र भ्रमन्तम् ॥” (सु० ५, १)

“लोकस्य पपानि विनाशयन्त महोदधिं चपि स्मरेधयन्तम् ।

मृतानि सर्वाणि विराजयन्त दृशं शीतशुभ्रमयामिपन्तम् ॥” (सु० ५, -)

मानवो हि काम भवतु कियान् अपि धीमते गर्भार कष्टमहिष्णुश्च पर विप
वन्मनुषिद्वया परम्परा तत्रापि धैर्यात् समयति—

“न मद्दिपे दुष्कृतकर्मकारी मन्ये द्वितीयोऽस्ति वसुधरावाम् ।

शोकानुशोको हि परम्पराया मामेति भिन्दन् हृदय मनश्च ॥

पूर्वं मया नूनममीन्मिन्नि पाशानि कर्मण्यमकृत कृतानि ।

तत्रपदमधारितो विशाको दुस्तेन दुस्व ददह दिशामि ॥

राज्यप्रदाश स्वजनैर्विदोष विनुर्विनाशो जननैर्विदोषा

सर्वाणि मे लक्ष्मणदेकवेगमपूरयन्ति प्रविचिन्तितानि ॥

सर्वं तु दुस्त मम लक्ष्मणेद् दान्न इतिरे वनमेव क्षेत्रम् ।

सीताविमोगात् पुनरप्युदोर्ग काष्ठैरिवग्निं सहसोपहंस ॥”

इत सीतामपि परयन्तु—

‘अनन्यदेवत्वमिष चमा च भूमौ च शय्या नियमश्च धर्मः ।
पतिव्रतान्त्र विफलं ममद् कृतं कृतघ्नश्चिन्तय मानुषाणाम् ॥’

(सु० २८ म०)

“मोघो हि धर्मश्रितो ममाय तयैकपत्नीऽभिद निरर्थकम् ।
या त्वा न परयामि कृताविश्यां होता त्वया सङ्गमने त्रिराशा ॥”

सम्प्रति प्रकृति भिषमपि तत्रयामीष्यन्ताम्—

“चक्रवाकयुता निरय चित्रस्थवनाम्तरा ।

मानङ्ग-भृगपूयैश्च शोभते सलिलार्पिभि ॥

वातविशिष्टविष्णान् यथापन्नान् दुमानिमान् ।

लता समनुवर्तन्ते मत्ता इव वरन्निप ॥” (कि० १ म०)

“वर्ज्यपुष्पाङ्गुलिभि शिरोभि पर्जनङ्कुलैः ।

शोभन्ते किञ्चिद्दालम्बा घालय कवकप्रभा ॥” (ज० १६ स०)

“व्यामिश्रित सङ्कटदम्बपुष्पैर्नव जल परंतधानुताम्रम् ।

मयूरकेकाभिरनुप्रपात सौलभ्या शोभन्तर वहन्ति ॥” (कि० २८ स०)

“विष्णुरपनाका सबलाकमाला शैलेन्द्रद्वयकृतिमनिकाशा ।

गर्जन्ति मेघा समुदीर्घनादा मत्ता गजेन्द्रा इव सयुगस्था ॥”

“वज्रवद्भक्तस्पर्शहर्षोन्मीलिततारका ।

अहो रागवती सञ्चया जहाति स्वयमम्बरम् ॥” (कि० ३० स०)

सवादा सुलपत्र काष्ठीभ्रमिन् पुण्यतोऽ स्वकीयपाण्डुरया विचित्रया सर्वेषां
मनामि चोरयन्ति नितराम् । आदिकविना तन्मद्विवेक्षोऽपि रमणीयतया
विहित । वस्तुतोऽस्य ग्रन्थरत्नस्य महिम्नो वर्णन न कदापि सम्भवम् । यस्य
काम्यस्य प्रवेता वाचसीकिं, रामस्य च लोकपावनलीला यत्र गीतास्तस्य महत्त्व
केन गानु पूर्णतया शक्यत । सत्यमेवैत्यभिदम्—

“वत्सर्गकिंगिरिमन्ता रामाग्मेनिधिसगता ।

भीमदुरामापत्नी गङ्गा पुनरिति मुचनप्रपम् ॥”

ज्योतिःशान्त्रत्य लोकोपकारित्वं महत्त्वञ्च

वेदस्य निर्मलं वस्तुर्न्यति श्लाघमरुन्मयम् ।

विनैतदपिञ्चं श्रौतं स्मार्तं कर्म न विदधति ॥

अस्ति वेदस्य षट्स्वरूपेषु ज्योतिःशास्त्रं नाम अङ्गं निताम्तमहाव्रतमुत्तम-
इत् । यज्ञानां प्रतिपादनायैव वेदाः प्रवृत्ता वजायन्त । तेषां हि यज्ञानां विज्ञानं
वेदं मनुष्येण काले विनीयते तदा तत्कालं लभ्यते । ज्योतिःशास्त्रं यज्ञविज्ञानस्य
दुष्करं कालं निर्दिशति तस्माच्छ्लाघ्यं तन् काल-विवायकशास्त्रमिदमेवेन च नाद्या
सुवि सर्वत्र प्राप्तानं वर्तते । शास्त्रस्यास्य काञ्चिद्विधायकत्वमिदं ज्योतिःशान्त्रितमपि—

“वेदा हि यज्ञायमेवेन्द्रियाः कालानुपूर्वां विहिताश्च यज्ञाः ।

तस्माद्विदं कालविज्ञानशास्त्रं यो ज्योतिषं वेदं स वेदं यज्ञान् ॥”

मानवाः स्वभावेनैव स्वकल्याणमिनिवेशी प्राणी वर्तन्ते । सोऽमङ्गलेषु द्वेष्टि
मङ्गलेषु च स्निहति । स सदा सुखानि आकाङ्क्षति । कामयते चात्मानं समुच्चय-
मैश्वर्यमाजनुषपदामोन्वज्जृष्टम् । सोऽभिलषति यत् तदीयं कार्यं शुभे समये
मङ्गलवर्तिन्यां वेदायां प्रारब्धं स्वात् येन स मनोभिन्नचितं मङ्गलं शक्नुयात् ।
अन्यत्पुनं न निर्पादयेदुर्द्व्यप्रदा वदना, अभावहाः स्थितयो, सर्वोरपविश्वमितः
प्रपूजाः, अनिष्टकारिण्यो दास्यो घटिकाश्च न तं निपातयेदुत्तिष्ठेत्तदर्थं स तद्विषये
कुलपतया ज्ञानमधिगन्तुं बाध्यति येन तदज्ञाननाशं प्राप्तेव संवधानो भवन्
तद्विवारणाय, ह्यः सज्ञायेत । सकम्स्यापि भाविनोऽवेत्सो ज्ञानमयौ कर्मजाम-
लकवत् कर्तुमुकण्डो । ज्योतिःशास्त्रं मानवस्येनानुपरिनिर्दिष्टमाकाङ्क्षां सर्वपैत्र
पूरयति । तज्ज्ञास्यं मानवं प्रति तदीयं भाविकालं सम्यग् ज्ञापयति । कस्मिन्
काले का घटना घटेत्, कस्मिन् काले कस्यां कामानुदमायमवश्यं सम्मान-
नाम्ने, कस्मिन् काले नदीयो भास्योद्बो भवेन्, कस्मिन् काले शत्रु-सोपादिकं
तं घटयेत्, जगति कस्मिन् कस्मिन् काले का का हुनिर्भीतिश्च सन्नागश्चेत्,
कदा कस्यां, कदा सौर्यं, कदा सीतां परिचर्ये, कदा दुष्टं, कदा युगान्तरकारिणो
स्थितिः, कदा भयानकोऽनर्थः, कदा किं किं ज्ञेयतद्दृष्टादिकं निविश्रम्य शास्त्र-
मित्रं समीचीनतया श्लाघनीयतया बोधयति तस्मात् कारणाव्याप्तमेतद् नावदित

करोति न तावदन्यत् किमपि शास्त्रम् । लोकपरमोपरारित्वादिदं शास्त्रं सर्वेषां मानवानां नितान्तप्रियशास्त्रमस्ति । जगत् यादृशां प्रीतिमत्र निदधाति न तादृशीमन्यत्र अतः सर्वत्र सर्वदेव सर्वेषामपि प्राणिनां शास्त्रमिदं पूज्यं शास्त्रमस्ति । लोक शास्त्रमिदं स्वकीयशुभप्रिधानरु मित्रमयच्छति । दुःपानां निवारकत्वान् सुखानां विधायकत्वाच्च तस्य, सर्वेऽपि जगतीतलस्य मानवास्तस्मिन् आदरधियं प्रदर्शयन्ति । वस्तुनोऽनन्तहितकारित्वाच्चास्त्रमेतत् परमोपादेयं शास्त्रमस्ति । तन्महिम्नो वर्णनं तन्महत्त्वस्य प्रतिपादनं कठिनमेव ।

ज्योतिषास्त्रं पुरातनतमं शास्त्रमस्ति । शास्त्रस्यास्य बीजानि वेदेषु दृष्टानि भवन्ति । तत्र “यथा च मे तिलश्च मे पद्मं च मे सप्त च मे”—इत्यादिमन्त्रेषु गणितसिद्धान्तं किञ्च “इयं वेदि परो अन्तं पृथिव्या अयं यज्ञो भुवनस्य नाभिः” इत्यादिषु मन्त्रेषु रेखागणितस्य बीजं यिलोक्यते तदेवं शास्त्रस्यास्थोद्भवम् धृत्य पुनरुत्पत्तिः । त्रिदशं सर्वेषां सुविदिगमेवैतद् यद् वेदचतुष्टयस्यापि प्रतिवेदं भिन्नं ज्योतिषास्त्रमप्यते । ऋग्यजुर्वेदोत्पत्तिः, यजुर्वेदोत्पत्तिः, अथर्ववेदोत्पत्तिः सामयजुर्वेदोत्पत्तिः । तत्र ऋग्यजुर्वेदोत्पत्तिः पटत्रिंशच्छ्लोकैरुपनिर्दिष्टं याजुर्वेदोत्पत्तिः कोनचत्वारिंशत्पद्यैरुत्पत्तिः, अथर्ववेदोत्पत्तिः द्विपद्युत्तरशतमितपद्यमस्ति । सामयजुर्वेदोत्पत्तिः तु सुस्तप्रायम् । कश्चिद्वाक्यान्तां नाम मुनिरेतान् ग्रन्थान् ज्योतिषास्त्रमन्त्रमिदं—इति ध्रुवते । तत्र याजुर्वेदोत्पत्तिः टीकां सोमाकरो नाम विद्वत्श्रवणं सुभाकरद्विवेदी च ग्रामाणिकं भाष्यं लिखेत् ।

पेदाङ्ग्योत्पत्तिः प्रवर्तका अष्टादश महर्षयो यभूवु । अस्मिन् विषये श्लोक एव प्रसिद्धः—

“सूर्यं पितामहो व्यासो वशिष्ठोऽग्निः पराशरः ।
वर्यपो नारदो गर्गो मरीचिमंनुरङ्गिरा ॥
लोमशः पोलिशश्रैव ज्यवनो यवनो मृगुः ।
शौनकोऽष्टादश ह्येते ज्योतिषास्त्रप्रवर्तकाः ॥”

ज्योतिषशास्त्रस्य साहित्यं बृहद् विशदम् । तत्र सूर्यपितामहादिकानां सिद्धान्तग्रन्था, गौरीकालजानकादयो वैवर्ण्या, पराशरजैमिनिवृत्तार्थग्रन्था, वराहमिहिरवृत्तवृत्तज्ञानादयः पौरुषग्रन्था वैदिकज्योतिषमंहितादिकाश्च प्रचुरा ग्रन्था

विराजमानाः सन्ति । तस्मादेतच्छास्त्रस्य साहित्यं महीयो विपुलञ्च । अग्नयेतच्छास्त्रं स्कन्धत्रयान्तकम्—

“मिद्धान्तमंहिताहोसरूपं स्कन्धत्रयान्तकम् ।” इति ।

ज्योतिरशास्त्रम्यानेके प्रकाण्डपाण्डित्यवन्त आचार्या बभूवुः । तत्र ब्राह्म-
नितिरः, आर्यभट्टः, ब्रह्मगुप्तः, लल्लोचर्यः, उषन्धचार्यः, श्रीपतिः, भोजदेवः,
भास्कराचार्यः, केदारः, गणेशदैवज्ञः, ज्ञानरात्रः, कमलाकरश्च सन्ति सुवनविदिता
आचार्याः । सर्वेऽध्येने आचार्या ज्योतिःशास्त्रविषयकान् उत्तमोत्तमान् ग्रन्थान्
प्रणिभ्युः । ज्योतिर्विज्ञानाधुनिकं संसारो यच्चिधिमतेभ्यो गिद्धतत्त्वज्ञेयं संलब्ध-
वान् तेन न स्पृहणीयं परमसौख्यं भवति । बराहमिहिरस्य बृहज्जातक-लघुजातक-
बृहत्संहितादिग्रन्थाः, भास्कराचार्यस्य मिद्धान्तशिरोमणिप्रभृतिग्रन्थाः, गणेशदैव-
ज्ञस्य ग्रहलाघवादिग्रन्थाः, कमलाकरस्य मिद्धान्ततत्त्वविवेकादिका ग्रन्थास्तु
स्वप्नमया विजया देवज्ञानां जगतीं प्रकाशरन्त्येव नदतिरिक्ता ह्यु-बृहत्पारा-
शरैर्वैमिनिसूत्रभृगुसंहिता-भैरवाज्ञानकनाडीग्रन्थप्रभृतय आर्यग्रन्थाश्च ज्योति-
शास्त्रिणो हि श्रीणयन्ति नितराम् । इण्डिराजस्य ज्ञानकाशरत्नम्, अनन्तस्य
जातकपद्धतिः, बृहतेः जातकसारः, दिवाकरस्य पञ्चजातकम्, बलमद्रस्य होडरसः,
गोविन्दस्य होराकौस्तुभश्च अयं ज्योतिर्विज्ञिरनुशील्यन्ते । केरलमतप्रतिपा-
दका ग्रन्थाः, रमलचिन्तामणि-रश्मिभूतप्रभृतयो रमलग्रन्थाः; ताजिकभूषणप-
द्धति-ताजिकतन्त्रसार-ताजिकपद्धति-ताजिकनीलकण्ठीप्रभृतिग्रन्थाः किञ्च प्रभ-
शानमहाप्रभृतिग्रन्था हि बहवः ज्योतिःशास्त्रस्य साहित्ये प्रथिता सन्ति । शकुन-
शास्त्रमपि संहितास्कन्धमूलमेव । तत्र आश्वमेधमन्त्रस्य जैनभूषणस्य कृपतिप्रचारां
नाम कृतिः सुप्रसिद्धैव । सूर्यनागपुरेण स्वरमारनामरः स्वरशास्त्रस्य च ग्रन्थो
विरचितः । गर्गादिषु फलादेशे सामुद्रिकशास्त्रस्य महतीयता केन न ज्ञायते ।
पुनर्मिन् विषये राजकृतं हम्ममन्त्रीयनमतिविश्रुतम् ।

गणितशास्त्रं ज्योतिर्महत्तात्वाद् व्यतिरिक्तं न । तस्याप्यन्तर्भावस्तत्रास्ति ।
अष्टगणितं बीजगणितञ्चैतद् द्वयमपि ग्रहविज्ञानस्याङ्गत्वेन मनम् । आर्यभट्टः,
ब्रह्मगुप्तः, भास्कराचार्यश्चैते त्रयो विप्रश्चिद्वरा ग्रहन्त्रस्य रचयितारः सन्ति ।
गणितस्य दशमलवपद्धतिर्महान्त्रस्याङ्गमूत्रैव विद्यते । तां दशमलवपद्धतिमस्मदे-
शान् विद्वांस एव प्रथममाविष्कृतुः । गणितशास्त्रे गणितोपपाद्य आर्यभट्टोऽप्र-
हमेतो ज्ञातवि ग्रन्थौ महत्त्ववन्तौ स्तः । ब्रह्मगुप्तकृते बृहत्सुखसिद्धान्ते अष्टगु-

ध्यायश्च गौरवमतिशयमावहति । अङ्गगणितमग्नन्धी लीलावतीयंशको ग्रन्थश्च परमोपयोगिषु ग्रन्थेषु गण्यते । भास्कराचार्यस्य सिद्धान्तशिरोमण्यावयवसम्बन्धं बीजगणितमतीव प्रकृष्टतां ग्राहते एवमेव अङ्गगणिततन्त्र भास्कराचार्यग्रन्थगुणयोः स्वीकृष्टतायां सर्वत्र सुविदितम् । गणिततन्त्रस्य धन-शून्य-गुण-भागाकाराण्या-मन्तारोऽपि विधयः चर्ग-धन-चर्गमूलधनमूलाभिधाया विधिविशेषतः भास्कराचार्यग्रन्थगुणकृतेषु ग्रन्थेषु सविस्तरं प्रतिपादिता सन्ति । शून्यविषये ग्रैशाशिकविषये विषयस्तत्राकलिताः सन्ति । बीजगणितमपि पूर्णं कोटिमाटीकते । उभावप्येता-वाचार्यां सरलसमीकरणनिद्धान्तं सविज्ञदं विदुष्वानीं दृश्येते । यज्ज्यामितिशास्त्र-मत्र देशे यज्जप्रक्रियासु बहुतरं साहाय्यं प्रददी तदपि तत्र यैश्वरेण निरूपितम् । अस्मद्विद्वत्प्रणीतेष्वेषु ज्योतिषशास्त्रविषयकेषु सोऽपि यिन्तान्तं नि-पद्यतां नीतो य पादधोगोरससिद्धान्त इत्येतेन नाश्यायुना प्रमिद । त्रिकोणमितिनाम्ने च भारतीया निद्धान्तोऽभिरुहं निदितवन्तः । इत्थं हि ज्योतिषशास्त्र संसारं स्वकी-याभिस्ताभिरताभिर्निदिष्टताभिरम्बितत्वात् परमोपादेयं परमदिनकारकञ्च वर्तते ।

अङ्गविद्याया इह देशे महद्युन्नतिं पुरासीत् । यूरोपीय-कश्चित् शिष्यकप्रवरो लिप्यति स्वपुस्तके यद् भारतीयानां त्रिकोणमितिशास्त्रमतिप्राचीनमस्ति । तदीये धर्मनिद्धान्तग्रन्थे त्रिकोणमितिपरिचयिकाः या क्रिया प्रदत्ताः सन्ति ता यूनानीमक्रियाम्यो गरीयस्य । स एव तत्र लिखति यद् यूरोपीया विद्वांसो हि भार्या विधायां षोडशाष्टनकात् प्राक् अभिज्ञतामवापुः । स एव विद्वान् अग्न्या-पको प्रवीति यद् भारतीया एव वेद्यागणितशास्त्रस्याद्या विद्वांसः सन्ति । बीजोक्ते-षट्साहस्यस्य यूनानीयस्य पण्डितस्य जातस्य १२६० वर्षाणि गतानि । तत्रवि-स्तानि पुस्तकानि सन्ति साक्षीणि यद् स पण्डितो भारतीयआचार्यप्रणीतग्रन्थानधी-त्यैव गणितविषयिका विद्यां स्वदेशे समुत्थापयामास । इतिहासेषु सभ्येवविधा उल्लेखा बहवो येभ्यो यूनानारब्धदेशनिवासीनां विद्वद्द्वाराणां गणितगर्भीतिपवि-द्याध्ययननिमित्तेन भारतग्रन्थसामग्नं विदितं जायते । ध्रुपते यद् अरबदेशीय-खालिफआलमानसरहारूनअलरसीदनामा सम्राट्, जातस्य यस्य १२०० वर्षाण्य-सीनानि, महम्मदविनमुषाभिधेन विदुषा बीजगणितं गणितञ्च अरबीभाषायामन्-विदितं काययामास ।

“हिस्ट्रीऑफमैथेमैटिक्स” इत्येतन्नामके ग्रन्थे प्रो० सैकममूलर वययति यद् अङ्गशास्त्रज्ञानार्जनं यूरोपीया भारतीयेभ्यः कृतवन्तस्तस्मान् ते तेषां सन्त्य-

घनताः । अन्यैश्च बहुभिर्नियतविज्ञानप्रवृत्तिभिर्विद्वद्भिर्मान्यानां पण्डितानां गणितशास्त्रज्ञातृदत्तां प्रशंसन्निदं स्वप्नेवानिहितं यत् प्रतीक्ष्या देवा भारती-
येभ्यो गणितविशमपृच्छन् । बाश्च सानुद्धिक-स्वरोदय-ज्योतिर्विज्ञानविशयि-
काश्च विद्याः भारतननिप्राचीन एव काले मातु विवेद यूरोपीय विद्वानोऽप्य
तद्विद्यामन्विष्यो भारतीयविद्वत्प्रणीतान् ग्रन्थात् विलोक्य विस्मयं गच्छन्ति ।
किञ्च तेषां एतादृशेषु विद्यासु सम्प्रति नहि द्रष्टव्यं दृश्यते । अस्मिन्नेतस्य हि
उपविषयकान् ग्रन्थानधीत्य प्रतीक्ष्याः प्रत्यः स्वस्वदेशमागत्य च तद्विषये
पुस्तकानि प्रकाशयन्तोऽङ्गुना प्राप्यन्ते । तानि पुस्तकानि प्रेष्य तेषां विदुषां
तत्त्वज्ञानाज्ञानमन्विष्यभ्याः प्रकाश्या अमिरुः परिचयः प्राप्तो भवति ।

एषा अतमूर्ययोगित्तयौनिरकलितज्योतिरयोरविवारस्य महनीयं गुह्यमं
कार्यञ्चकार तयोदयानार्थमपि तं स्तुयं प्रयत्नवि विदुषां येन न केवलं ते द्वे
विषये अपि तु तदीयानि मन्त्राण्यपि ज्ञातोपाद्भवन्ति च उच्यतेः एषां कोटिमार्गदुः ।
आधुनिका वैज्ञानिकान्ते तेषां सर्वेषां विषयागमवगमनेऽपि न मान्यं निदधाना
वीक्ष्यन्ते । यद्यपि तैर्यन्त्राणां माहात्म्यमधिगम्य यमित्तयौनिषे मनागुह्यनि-
हृतान्ति परं कलितमन्विष्यभ्यां मृत्तमन्त्राणां तेषां गतिमन्विष्यभ्यां न जातास्ति ।
प्राच्ये काले ज्योतिःशास्त्रं न पूर्णमुद्य्मि गतमस्ति इति केचन एकदेशादिर्नो
मनीरिगो वदन्ति । भारतीयशास्त्रज्ञाहन्नेनोरेव ते तद् मुवन्ति । यदा हि
ग्रह-नक्षत्र-राशिचक्र-नक्षत्रचक्र-रि-विषुवरेखः-गोलाकारदोर्दोचीनादिराशिमेद-
कान्ति-केन्द्रध्यामनिरूपण-मुने-कुमेन्द्राबापयोपग्रह-कक्ष-धूमकेतुकापिण्ड-
निर्वात-अध्याकर्षणशक्ति-सूर्य-महामूर्यादिमेदपृथिव्याद्याहनिहयनिर्जयप्रवृत्तिम-
कलितमन्त्रविषयास्तेषां निदान्तश्च प्राचा ग्रन्थेषु विलोकिता भवन्ति
तदा केन प्रकारेणेदं बहु मुताकं यत् प्राचीने काले भारतीया अस्मिन् ज्योतिष-
शास्त्रे न पूर्णमुद्य्मि कृतवन्तः ।

वैवरमहामागो ज्योतिःशास्त्रस्य प्राचीनतामधिकृत्य ब्रूते—“शास्त्रमिदं
भारतवर्षे, यदा ईमान्महात्माज्ञानरथ २७८० वर्षाणि म्पनीतान्धमूरंस्तरदानी-
मपि, प्रचलितमवाप्तम्” ।

काश्चित्त्रैलोक्यमूर्त्तानामहोदयः स्वकीये ‘पिओगोनीऑक दीहिन्दू’ इत्येवमान-
घेषे ग्रन्थे लिखन्ति यत् कलियुगस्याग्नादेव भारतवर्षे ज्योतिःशास्त्रस्यासीत्
प्रसारः ।

मरुत्तरमहोन्मय 'दृष्टिदयनगवेगिर' मध्ये "अनेकविधेषु भारतीयानां ज्योतिषाश्च यवन-ग्रहीणाञ्च ज्योतिषास्त्रुचत्रतमस्वरूपतः" इत्येतदुक्तिरिति ।

धर्मकोटमुक्ते नाम विद्वान् "एलिफिन्स्टेन्म हिष्टी ऑड इण्डिया" नाम "अयनगतिमुद्दिश्य पृथिव्या स्वरिषौ दैनिकानननस्य पिकृम्प पद गतिं भारतीये पिकृम्प दिनायमनदरवनेनामकृत्या नासास्त्रास्त्रुदतर"मिति वदति । एवमेव प्रप्यरको विडमनो धामान् अमवति—"भारतीयैर्विद्वद्भिर्ज्योतिर्विद्यापामली-कित्ता उन्मनि कृता । इहाराभि-निर्परम्प, इहानां गति, पृथिव्या, शून्ये अवननम्, अष्टे अमगम-द्विहम्, अउगति, पृथिव्य-अन्तयोर्द्वारावनि-य, अद्व-मृपंषे कानिजंय अन्दे चैवविधा विरधा अपञ्जतेन्मोतिर्विद्यायां पारमसिन्ता प्रम-रन्ति" ।

विष्णुगण प्रोक्तम्—

“स्यनीम्यममिषयैगाडुडेके मलिष्टं यथा ।

यथामुवृद्धौ मलिष्टमग्नेषौ मुनिपचमः ॥

न म्यूना नतिरिच्छा यद्वन्पापे इमन्ति च ।

उदयमननेमिन्दे पचयो ह्युत्तरहृष्ययो ॥

ह्योत्तराणि पचैव बहुगतां इतानि वै ।

अनां वृद्धिषौ ह्यौ मानुडीनां महामुने ॥”

आपदप्रदेष्टेवविधानानुक्रमेणानामवाप्ते निरूपयति स्पष्टमेव यद्भारतीया विरक्षिता इहाकर्ण-के समुद्रवडवृद्धेय हेतु सम्यग् विरिति स्म । महर्षय एव पुरा वर-निष्पन्निमविहृष्यममयं श्रुष्टयानिवज्जन्ति स्म । सवम्परास्पन्तो दि तन्मिन् दिवसे दिन मच्छ समान स्यादित्येतन्न नियम प्राचीना भारतीया आचार्या दूरैर्पर्यटनितोलेनिविहृष्टरम्य, यं हि यूरोपाया अति उपरिनिर्दिष्ट नियमविचरन्तं मय्यन्ते, अनुचक्षिन् प्रागेव निरूपयामन्तु ।

“मूर्धमिदम्ले लेखेऽथ हयन—

मवेन पांनारमममयैयचयैरिवन ।

अदम्येयमरमिदमर प्रयवैरिव ॥

नष्टप्रत्ययेऽनिदिनम्—

“कनियफटवद् विष ददिम-चरयो सनम् ।”

पृथिवी नामाद्भेदं गोलचारेण वचो विदम्य प्रतच्छाना प्रधोना कस्य न
धर्मनो मानस्य 'पृथिव्या मालाकारवन्तु भर्तृदा विद्वामस्त्रिषु प्रमेतु प्रतिपा-
दितमस्य' इति रिचर मनुपद्यते । वर्तमाने हि दृष्टान्तं पुरो भुव स्वरूपव-
धराप्रयेज्जन गालङ्ग प्रतिष्ठप्यते यः यज्ञा दाहय सगोल भूगोलञ्च सहकृत्य
मिन्यान् व्यापयन्तः प्रचीना चिह्नानि विनोक्त्यन्ते तदा को न विचारयान्
विचरन् प्राचा पण्डितानामेकवशिष्टान्-विष्पनिज्ञानं मस्मरत् ।

वर्तमानेऽनेहनि प्रचलिताया निष्कम्पद्वत्या प्रधनोऽय दोषे यद् सा
विश्वार्थिन विज्ञाया पारदर्शिन न कुस्ते । स यत्रापि धम विदधाति तत्र न
पनास पूर्वाध धम सम्प्रदायति । न तत्र इडीप्यमाना सफलता परिपृकृति ।
अपि च स स्वन्नमनिवर्णाय न प्राप्याना दृष्टानाना न च प्रतीप्याना वर्तना-
मामेवत्यतन्नावगच्छप्ययनननुनिष्ठति मोमयेषामपि गुणेषु विषयान तात्पर्यमेव
ज्ञानु प्रपतते, क्व मत्यनि यत्र न धाम्यनि । एतस्माच्च कारणात् तद्विषयं ज्ञान न
शुद्धं पूर्णं जानते । मयानुसंधानविहीनज्ञानाजनेन न कोऽपि हानो भवति ।
नात्र मसान ।

वार्धमन्त्रे लिखति—'यथा पृथ्वी स्थिता भवति' अन्तेषु च ग्रन्थखेवमेवे-
त्येतो लभ्यते—

भयभर म्भितो भूत्वावृत्त्यावृत्त्य प्रातिदिक्वमिका ।

उदयास्तमयी सम्यद्वति नक्षत्रग्रहान् ॥

एता पूर्वा प्रेक्ष्य को न विश्वविधमति यत् प्राज्ञो विपरिचर पृथिव्या
गतिमविवृष्य पूर्णं ज्ञान निदधतिस्म । यद्वा च 'भूगोलो ज्योतिषि निष्ठति'
इत्यत्र नय च—

नान्धाधारं स्वदग्ध्या विषति च निदत तिष्ठतीहास्य पृष्ठे

निष्टं विश्व च दृष्टत् मनुजमनुजादिषदैय समन्तात् ।

इत्यथा भस्कराचार्यस्योक्तिः पश्यते तदा कस्मिन् च भाषायां पृथिव्या स्थिते
मर्मचीनमभिज्ञानं विदित स्यात् को न तद्विषये नेत्र निष्ठातवे अर्हति ? यद्वा
च मङ्गुराणे—

पर्वकाले ॥ सम्राते चन्द्राको द्युदयि यमि ।

भूमिच्छाधामनश्चन्द्र चन्द्रगोर्ध्वं कदाचन ॥

इत्येतत् पदं धीर्यते, किञ्च यदा ज्योतिर्विदां ग्रन्थेषु—

छादको आस्करस्येन्दुगन्धस्थो घनवद् भवेत् ।

मूल्याया प्रमुञ्चश्चन्द्रो विशत्यर्थो भवेदमी ।॥

इत्येतद्विधानि वाक्यानि दरमन्त्रे तदा को न मतिमान् जनः प्राप्तवान् भारतायानां ग्रहण-विज्ञानात्मिनां विज्ञतां जानीयान् ? को न तेषां तत्तद्विषयक-ज्ञानस्य पारमार्थिकतायां विश्वासं निदधीत ?

तदेवं ज्योतिःज्ञानस्थोन्नतिं पुरा कीदृशीं कियती चामीदृश्येतद् वाचदेवा-न्विष्यते तावदेव धीं दाढयंमुपैति । सा तस्मिन् समग्रन्धे निधयमिमं प्रयानि यद् भारत प्राचीन गम्भीरे हि विज्ञानशास्त्रे परामेयोन्नतिमदीदृशत् ।

यूरोपाख्यमहाद्वीपस्य निवासिनो विद्वद्ब्रेली-स्लेकेषा-केरोनीप्रभृतयो मुक्तक-ज्जतपोररीडुर्वन्तीदं यत् पञ्चसहस्रवर्षावपि कालात् प्राग्वर्तिनि कालेऽपि भारतीया ज्योतिःशास्त्रे विस्मयाग्रह-कौशलमदर्शयन् । तेषां सत्कालप्रणीता-ग्रन्था इदानीमपि प्राप्यन्ते ते तेषां ज्योतिर्विश्वं हि उरुहं प्रकटीकुर्यात् । तस्मात् भारतमेव ज्योतिःशास्त्रमादानादिज्जरातिं निम्नप्रचनयाभिधातुं शक्यते ।

वर्तमानसमयस्य सुविदितो ज्योतिःशास्त्राध्यापकः कोटमुक्तः सप्रमाणं लिखति यत् अतितरां प्राचीने काले ज्योतिषगणनाया प्रधानमहायिकं पृथिव्या अयनांशगतिं विधा कल्पितपातस्य वक्रगतिं भारतवर्षीया पण्डितसत्तमा एव प्रादुर्भावयाम्बभूवुः ।

प्राचीना भार्यजातिरेव शास्त्रस्यास्य आद्यगुरुरिति युक्तदेशदर्शिनो यवना अपि स्वीकुर्वन्ति । अरबीष-“वारिकलहुकम”, “बुलानतुलहिमाथ” इत्यादि-ग्रन्थेषु तेषामुक्तविचारसम्बन्धीनि प्रमाणानि च लभ्यन्ते । ते अरबीषा विद्वान् स्वग्रन्थेषु आर्यभट्टम् “अर्यभर” इत्येतेन किञ्च आस्कराच्छाट्य “बायर” इत्येतेन नाज्ञोन्नित्यन्तोऽधिगम्यन्ते । एनैर्विचारैः सिद्धयनीदं यत् एतादृशानां गम्भीराणां वैज्ञानिकानां तत्त्वानां वैज्ञानिकानां शास्त्राग्न्यादिगुरुभारतमेवामीत् । भारत-इयेमा भेदना सर्वेऽपि ईशानमीहमतावलम्बिनः किञ्च “मुसलमान” इत्येतेन नाज्ञा क्यता सर्वेऽपि यवनाः स्वीकुर्वन्ति । एतस्मात् कारणात् भारतस्यादि-गुरुत्वं ज्योतिःशास्त्रेऽपि सर्वविश्वममृतमस्ति ।

गणितज्योतिषमन्तरेण फलितज्योतिषस्यान्वर्धत्वं न सम्भवम् । अतः भार-तस्य गणितशास्त्रोन्नते कारण फलितशास्त्रमेव प्रतीयते । अद्यतनानां यूरोपीय-

संवादानां ह्यप्ययनेन बुद्धिमन्तोऽनायासेन ज्ञानं सक्तुवन्ति यस्मात्प्रतं यूरोप-
निवासिनोऽन्तरिक्षविद्यात-मिडिऑरॉलॉजीन-स्वकीयां दृष्टिमाकृष्य फलित-
ज्योतिषग्रन्थि क्रियतानुरागेण प्रगता मन्ति । अद्यतनस्य यूरोपस्यैषा फलितज्यो-
तिषशास्त्रगृह्यनैशम्भर्द्यमिमं फलित-गमितज्योतिषविषयकं मिद्वान्तं पूर्णरूपेण
दर्शयति । वस्तुन पुरातनं भारतं ज्योतिर्विद्यायां यानुष्रुतिमधिजगाम तामु-
श्रुतिं प्रनोत्त्या देक्षा समग्र्यपि न गता सन्ति तदर्थं तु द्यतं धर्माणि व्येक्ष्यन्ते ।
आद्या दिक्षादानधनधर्मन्तं याप्युच्यतिस्त्रैर्दक्षितास्ति सा ते भारतीयज्योतिर्विद्या-
व्यवहारेनैव दर्शयितुं वमा अनूवन् ।

महाकर्पणशक्तेराविष्कारं न्यूटनोऽकरोदिति यत् ते ब्रुवन्ति तदपि न
मप्यम् । भारतमेव प्रथमं तामाविष्कार । श्रीमास्कराचार्यः प्राह तद्विषये—

“आकृष्टशक्तिश्च मही तथा यत् स्वस्थो गुरु स्वामिमुखं स्वदासत्वा ।

आकृष्यते तत् पततीति भाति समे समन्ताद् न च पतन्विर्यत्ते ॥”

आर्यमहर्षि मूने—

“आकृष्टशक्तिश्च मही यत् तथा प्रक्षिप्यते तत् तथा धार्यते” एवंस्थिते
कथमेतस्वीकर्तुं क्षात्रं क्याद् यद् न्यूटनज्ञाविष्कर्तास्ति । अस्तु । किमपि केन
पञ्चवितेन । अर्थाविषशास्त्रस्मोक्तवभूमरतमेवासि । भारतमेवाद्यो गुरुर्यो हि
मच्छलमपि विरहं प्रति ज्योतिर्विद्यामपीषट् । ज्योतिर्विद्या लोकस्य परमोपकारिणी
विद्यास्ति सा परमोपादेया महाव्यशालिनी चेत्पत्र न स्वल्पोऽपि सम्देहः ।

शब्दानुशासनम्

आदिमकारणाद्यतनसमर्थं यावद् भारते ये केऽपि जिज्ञासुः सञ्जानाः सन्ति
 वा तेषां सर्वेषामपि मतमिदं यत् संसारे यावदपि ज्ञानं प्रावर्तत तावत् सर्वस्यापि
 आदिस्तोऽस्ति श्रुतिः । अत एव स्वार्थश्रुतौ मनुः 'सर्वज्ञानमयो हि म'
 इत्यवकथ्यते । एतेन व्याकरणशास्त्रस्याप्यादिमूल वेद इति निष्पन्नम् । वैदिक-
 मन्त्रेषूपलभ्यमानास्तत्तत्परविषयिण्यो म्युत्पत्तयोऽप्युपर्यभिहितमभिधानं परिपु-
 ण्णन्ति—

१. यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा । ऋग् १।१६।५०, यजयाच' इति नङ् ।
२. ये महासि सहस्रा सहन्ते ,, १।६३।९ सहधानो अमुन् उगाही ।
३. घाम्यममि धिनुहि । यहु. १।२०। धिनोतेर्घाऽन्यम्, महाभा० ।
४. केतपू. केतं न पुनातु । यहु. १।१७। विवप् च ।
५. स्तीर्धैरतरमि । अथर्व १।८।४।७ पातुतुर्विव' इति स्थञ् ० उ० ।

व्याकरणशास्त्रस्य प्रमाणभूत आचार्य पतञ्जलिर्याकरणाध्ययनप्रयोजनानि
 वर्णयन् 'चत्वारि भङ्गा', 'चत्वारि वाङ्', 'उत ख', 'मत्स्मिन्', 'सुदेवोऽमि'—
 इत्येतन्मन्त्रपञ्चकमुद्धरति स्म । व्याख्याञ्च तृतीया व्याकरणशास्त्रपरकाञ्चनार ।
 पतञ्जलेरपि प्राचीनतरो वास्कोर्षप 'चत्वारि वाङ्' इत्येतस्य मन्त्रस्य व्याख्या
 व्याकरणशास्त्रपरकामेव कुर्वाणोऽवाच्यते । व्याकरणमित्येतत्पद यस्माद्धातोर्नि-
 ष्पद्यते तस्यापि मूलार्थो यज्ञपि 'दृष्ट्वा रूपे व्याकरोत् मर्याद्वृते प्रजापति' इत्ये-
 तस्मिन् वाक्ये प्रयुक्तं प्राप्यते ।

तदेव हि व्याकरणस्य वेदप्रादुर्भूतता सिद्धयति सम्यक् । व्याकरणशास्त्रस्यो-
 त्पत्तिमधिकृत्य ■ न निश्चप्रचतया किमपि कथनं सम्भजम् । इदं तु वक्तुं
 शक्यं यदुपलभ्यवैदिकपदपाठेभ्यः प्राक् व्याकरण शास्त्रे पूर्णता गतं यभूत् ।
 प्रकृतिप्रत्ययधनूपमगंसमासवत्पदविभागश्च कृच्छतया विधारितो जातो यदा
 तरयानेहसो गतस्यानेकसहस्राण्यो व्यतीताः । वास्मीरिरामायणस्य रचनाकाले
 व्याकरणशास्त्रस्याध्ययनमध्यापनञ्च मुख्यवर्धिततया प्रचलितमासीदित्येतद्वि—

नूनं व्याकरणं कृत्यमनेन बहुधा ध्रुतम् ।

रहु व्याहरतावेन न किञ्चिदपनापिनम् ॥

उपदिष्टोक्तैर्मयो विदिनं जायते । भाग्ययुद्धकालवर्तिनि याम्ब-निम्ने बहूनां व्याकरणाचार्याणां मुनेषो दृश्यते । अचार्यः शाकटायनस्तु नैजं व्याकरणं याम्बद्वये प्राक लिख्य । पत्रजलिमुनिर्गमिन्—

‘पुत्र कवर पुनर्दामीन् संस्कारोत्तरबालं ब्राह्मणं व्याकरणं स्मार्थायते’ ।

एतेनपि व्याकरणं द्विनि लोकाभ्य प्रवृत्तिं विरादामीदिति ज्ञायते ।

यत्र हि तपि भाषा स्थवहृगनीनता प्रयानि तदा तस्या भाषया ज्ञानं व्याकरणमन्तरेण न प्रनिपणु लब्धया भवति । व्याकरणमेव भाषया स्वरूपमं-
घटनं सर्वानना कुरुते । तस्माद् व्याकरणमेव भाषा-ज्ञान-लानां सर्वेष्वपि
भटानां सन्निष्ठायाः मन्त्रे मूर्धन्यं स्थानमप्यस्ते । व्याकरणस्य निदानमे-
वोपादेयतां धेष्टताञ्च तत्र तत्रावलोक्यैव तन्महिम्नि पुष्पैरभिहितमिदम्—

पद्मपि बहु नार्थानि तथापि पठ पुत्र व्याकरणम् ।

स्वजनं राजनो मामुष्मकलं शकलं महच्छत्रम् ॥

शत्रुशस्त्रमनयाय यः पुमान् वक्तुमिच्छति वचः ममान्तरे ।

यन्मुनिच्छति वने मङ्गोकटं हस्तिनं कमलजलनन्मुना ॥

व्याकरणानि अनुमिर्वदाकर्माहर्षिभिः प्रणीतानि । तेषु व्याकरणकर्तृषु
विद्वत्तलेषु—इन्द्र, चन्द्र, काशकृष्ण, आपिगर्गः शाकटायन, पाणिनिः,
कौमार, जैनेन्द्रः इत्येतेऽर्हं मन्त्रि सुप्रथिताः । न केवलमेतेषामष्टानामेव व्याकर-
णकर्तृणां व्याकरणान्यपि तु अन्येषामपि आचार्याणां व्याकरणानि श्रूयन्ते यथा—
कौमारं, मारम्बनं शाकटञ्च व्याकरणम् । व्याकरणकारान् भयं च व्याकरणान्य-
धिहृदयैरदुष्टोक्तद्वयं प्रधानमस्ति—

इन्द्रश्चन्द्रः काशकृष्णापिशङ्गी शाकटायनः ।

पाणिन्दमरवेन्द्रेन्द्रा जयन्त्यष्टादिशान्तिश्चाः ॥

ऐन्द्रं चान्तं काशकृष्णं कौमारं शाकटायनम् ।

मारम्बनं चापिशले शकलं पाणिनीयकम् ॥

मार्गनं मार्गं प्राधान्येन पाणिनीये व्याकरणमेव प्रचलितं वर्तते । इदं हि
पाणिनीयं व्याकरणं नितरामेव सुमसृद्धं सुमग्नं सुलभितं सर्वज्ञानं व्यापकञ्च
विद्यते । श्रीमद्वद्वत्कामधनिःश्रुतीनां विचारविषयानां तु नूनमिदम्—

पाणिनितः प्राचीनमेवंविधं सर्वतोमुखं व्याकरणं नामीदेव । इन्द्रचन्द्रादयस्तु
आदिशाब्दिका एव बभूवुर्न च व्याकरणकर्तारः । शाब्दिकत्वं ॥ शब्दशास्त्रपारङ्गत-
त्वम्, शब्दशास्त्रप्रचारकत्वमित्यादिभिरनेकैः प्रकारैर्भ्यवहर्तुं शक्यमस्ति । शब्द-
शास्त्रपदेन च न केवलं व्याकरणमपि तु कोश-मीमांसादिकमपि गृह्यते । शब्दप-
देन च पदं वाक्यञ्चोभयमपि समग्रोक्तुं शक्यमतो वाक्यार्थनिर्णयिका मीमांसापि
शब्दशास्त्रम् । ये चैतेऽष्टशाब्दिका कीर्तितास्तेषु विभिन्नप्रकारकमेव शाब्दिकत्वं
प्रमाणान्तरैः सिद्धयति । ते हि शब्दकोशरूपव्याकरणनिर्मातार एव सिद्धयन्ति ।
इदं हि स्वीयं मतं प्रकाशयन्त श्रीमन्तः सत्यव्रतसामधर्मिमहाशया अभ्यन्ते यत्
पाणिनेः पूर्वं कस्यापि व्याकरणस्य भक्ता नानुमानुं शक्या भवति । दृढतरप्रमाण-
दर्शनाभावात् । अतः पाणिनिरेव प्रथमो व्याकरणकर्त्ता स्वीकार्यः ।

पाणिनिरेव प्रथमो व्याकरणकर्त्तव्य इति न सर्वेऽपि विद्वद्भिराशङ्कते । तेषां
कथमस्मिन् यद्यपीदानीं पाणिनीयव्याकरणात् प्राप्तं किमपि व्याकरणं सर्वान्नपूर्णं
न प्राप्यत इति सत्यं किन्तु पाणिनेः पूर्वं किमपि व्याकरणं नामीदेवेति नाभ्युप-
गम्युं शक्यम् । सन्ति तत्र कानिचन साक्षीणि तरङ्गानि, तैः सिद्धं भवति यत्
पाणिनिमहर्षेः प्रागपि व्याकरणस्य सत्तासीदेव । तप्तहि पाणिनिरेव 'आह्' चाप'
इति तृतीयाविभक्तौ कवचनमाह्शब्देनाह, न च तृतीयैकवचनं तेन 'आह्' इति
पठितं, किन्तु 'दा' इति । तत्र 'आदिति दासंज्ञा' प्राच्यम् इत्येव व्याख्यातारो
ब्रुवते । तेनेदमेव सिद्धयति यत् प्राचीनेषु व्याकरणेषु तृतीयैकवचनं 'आह्' इत्येव
श्रुतमासीत्, तत् स्वपरिभाषायां द्विरवप्रयुक्तानि कर्माणि परिहर्तुं पाणिनिना 'दा'
रूपतां प्रापितम्, परं प्राच्यव्याकरणसंस्कारवशात् तस्यापि स्मरणरचनार्थं
सूत्रम् 'आह्' अपि निरदेति तेन । तथैव 'भीट आप' इत्यपि । न हि प्रथमा-
द्वितीययोर्द्विवचने 'भीट्' प्रत्ययः पाणिनिना स्वव्याकरणेऽभ्युपगता, अपि तु
'भी', 'भीट्' इति । प्राच्यव्याकरणसंस्कारवशात् सूत्रे 'भीट्' इत्यप्युच्चारितम् ।
अन्यच्च 'कर्मणि द्वितीया' 'कर्तृकरणयोस्तृतीया' इत्यादिषु द्वितीयातृतीयादिनाम्ना
विभक्तयः पाणिनिना विहिता, न तु द्वितीयातृतीयादिसंज्ञा स्वशास्त्रे कृता,
तत्रापि प्राच्यव्याकरणदृष्टसंज्ञाभिरेवात्र व्यवहार इति व्याचक्षते व्याख्यातारः ।
अन्यच्च 'तितुत्रतयग्निमुमरवसेषुच' इति दशसु कृत्प्रत्ययेषु इग्निपेधः पाणिनिना
पठितः । न चैतेषु बहवः प्रत्ययाः पाणिनिशास्त्रे कृत्प्रत्ययेषु पठ्यन्ते-तस्मात्
व्याकरणांतरस्याऽप्यग्राह्यता इत्येव वक्तव्यं स्यात् । किञ्च स्तम्भु-स्तम्भुप्रभू-

शब्दानुशासनस्य (व्याकरणस्य) यानि प्रयोजनानि पञ्चत्रिंशद्विंशतिभिरभाष्ये निजगाद तत्र चेद् मनामपि हवपातः क्रियेत तदा व्याकरणस्य महनीयता तदी-
योपादेयता तन्महत्ता च सम्यगवबोधुं शक्या भवति । अपिच वेदे वेदानां
रक्षायै व्याकरणव्यवधानमपेक्ष्यते । यो जनो लोपागमवर्ण-विचारश्च भवति स एव
वेदान् साधु रक्षितुमर्हति । तथाहि—वेदे 'जहार' इत्येतस्य क्रियापदस्य स्थाने
'जभार' इत्येतत् क्रियापदं प्रयुज्यते । व्याकरणानभिज्ञस्य दृष्ट्या 'जभार' इत्येत-
त्पदं न शुद्धम् स 'जहार' इत्येतदेव शुद्धं भव्या 'जभार' इत्येतत्पदमतुच्छार्थं
'जहार' इति प्रयोक्तुमुपमान्तो भविष्यति । कुफलञ्जैतदीपमिदं स्याद् वेदोऽनेक-
परिवर्तितपदवाद् । अयं हि महान्नर्थो व्याकरणज्ञानशून्यतया निपातितो भवेत् ।
तस्माद् व्याकरणाध्ययनमवितरामपेक्ष्यते ।

व्याकरणस्याध्ययनेन विभक्ति-विपरिणामस्य च बोधो जायते तस्माद्
व्याकरणमवश्यमध्ययनीयमस्ति । न सर्वलिङ्गैर्न च सर्वाभिर्विभक्तिभिर्वेदे मन्त्रा-
सन्ति निगदिता । ते चावर्यं यज्जगते यथायथं विपरिणमयितव्या भवन्ति ।
मावैद्याकरणस्तान् यथायथं विपरिणमयितुं शक्नोति । तथाहि 'अग्नये स्वा
हुष्टं निर्वपामि' इत्येतदस्ति वेदवाक्यम् । इदं हि वाक्यमग्निदेवताकं वर्तते ।
निर्वापकालेऽग्निदेवतामुद्दिश्य मन्त्रोऽयं पठितो भवति परं यदा सूर्यदेवता
लक्ष्यीकृत्य निर्वाप कृतो भवति तदा 'सूर्याय स्वा हुष्टं निर्वपामि' इत्येतेन विप-
रिणामेन पठनीयो भवति मन्त्र एव । इमं हि विपरिणामं वैयकरण एव सम्यग्
यथायथं कर्तुं शक्यते ।

मातृजेन निष्कारणो धर्मः पटङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च—इत्येतस्मादपि हेतो-
र्व्याकरणव्याध्ययनं परमापेक्षितं भवति । वेदस्य पटङ्ग-शब्दः पटङ्गेषु च व्याकर-
णस्य प्रधानत्वात् ।

सुखभतया यथार्थज्ञानं व्याकरणं विना न भवितुमर्हति अतोऽपि व्याक-
रणस्य पठनमपेक्ष्यते । इदं नु विदितमेव वर्तते यद् विज्ञानसुनावर्यमेव शास्त्रस्य
कार्यं ज्ञानम् । शब्दस्य ज्ञानं व्याकरणं विहाय न केनाप्यन्येन सुलभेनोपायेन
प्राप्यम् ।

सप्तसहस्रित्यतिमित्तेनापि व्याकरणमध्ययमस्ति । याज्ञिकः पठन्ति—
"स्थूलपृथ्वीमाग्निवाहणीमनृवाहीमालभेतेति तस्यां सन्देहोऽयम्—स्थूला वासी
पृथ्वी च स्थूलपृथ्वीति कथनमभिप्रेतं किंवा स्थूलानि पृथ्वीति यस्या सा स्थूल-

पृथग्विचित्रमिति शब्दः । अथैवाकस्मिन्मा न च्चरतोऽप्यवस्थति । यदि पूर्वप्रवृत्ति-
स्वरूपं ततो बहुमोहि । अथान्नांशोत्तत्र ततस्त्वपुनश्च इति ।

एतेन विवेचनेन व्याकरणस्योपादेयत्वं नन्महत्त्वं मनुष्यादयम् आचार्य-
एव जडिग्नान्दानानि च कतिपयानि महत्तानि प्रमृशति । स जादु यद् व्याकरणं
हि यो नरो न जानाति स शुद्धमपि वच् न प्रमृशति । शुद्धोच्चारणलाभाय
व्याकरणस्य पठनं कर्तव्यम् । अशुद्धोच्चारणकर्ता भवति सिद्धिमपनात्रे निन्दितः ।
नन्माद् विज्ञेयं मतनं हि उच्चारणस्य शुद्धता समुपगमनीया ।

अध्ययनं तत्रैव लाभप्रदं भवति नदार्थोच्चारणपूर्वकं निर्णीयते । अर्थावधार-
णायां कृते व्याकरणस्य ज्ञानमपेक्षितं जायते । यदध्ययनं वितर्थावबोधं कृत्
जायते तदध्ययनं सर्वव्याप्येति श्रुतेति । तदध्ययनं तु तदर्थं मात्ररूपमेव जायते ।
मया यत् किमपि पठितं तत्र ज्ञानं किं पठितमिति विचार्य स निश्चयना जायते ।
अतस्त्वन्मात्रं शुद्ध्यते । कथनस्य प्रयोजनमिति मेव यद् यत् किमपि पठनीयं ज्ञेयं
तदर्थेऽप्यपूर्वकं पठनीयम् । बोधपूर्वकं पठनं तत्रैव सम्भवं भविष्यतीति यदा
व्याकरणस्य ज्ञानं स्यात् । इत्थं हि विद्वान् एव जडिग्नान्धारणस्य महत्त्वं विद्वान्-
मोक्षे पुनराह—मानवेन शब्दप्रयोगे प्रयोगेन भविष्यन् । यः शब्दः केन
प्रकारेण प्रयोग्य इत्येतद् यो जानाति स स्वकीयेनैकेनापि शब्देन नैवं प्रभावं
जनयता मानवे समुपस्थापयितुं शक्नोति । जनतां स तां दितां नेतुमर्हति यां
दितामिति तस्या भावजनं तत्पदं भवति ।

व्याकरणस्य एव समुदाहारस्य विधिं नातु प्रयुक्ते । कथनस्यास्य भावं स्यं
यममुदाहारं व्यवहारं वा यदस्यांस्वारणं कीदृशं कार्यमिदमपि वैदाकरो एव
वेत्ति यतः स ह्रस्वदीर्घप्लुतोच्चारणेषु कस्मिन् भवति दीर्घं ह्रस्वं वा प्लुतमुच्चा-
रणं कर्तव्यमिति चेत् वैदाकरणस्याद् जानाति तस्मात् व्याकरणस्याभिज्ञता तु
संभवे प्रतिपत्तयेत्यनेन ।

अथ च व्याकरणविद् एव प्रयाजान् मन्त्रान् मन्त्रनिरुक्तान् विषयं पठितु-
मर्हति यतस्मादपि करणान् व्याकरणज्ञानपेक्षितानि ।

यो हि विद्वान् उच्चारणं तथा करोति यथा न किमपि पठ न कोऽपि स्वरो
न च किमप्युच्चारणपुष्टं स्यात् स एव यत्तत्कर्मण्यधिकारी भविष्यतीति । एतादृश-
स्याधिकारस्य लाभदायि व्याकरणस्य ज्ञानमर्जनीयमस्ति ।

वाच्ये सह तादात्म्ये सति शब्दस्य परमहृतेनायं सहापि तादात्म्यं भवितुं शक्नोति इत्येतस्मादपि हेतोर्व्याकरणस्य ज्ञानं ग्राह्यमस्ति ।

वाच्यगतस्य अर्थस्य यथायथबोधनिमित्तेन च व्याकरणं पठनीयम् । वाच्यार्थस्य समीचीनतया ज्ञानं न जायते तावत् न श्रुतेन वा लिखितेन वाच्येन न्निम्नि कार्यं सिद्धयति । वस्तुतस्तदनवगतार्थं वाच्यन्तु निरर्थं वाच्यं इव निरर्थकमेव । अतः सिद्धमिदं यदर्थबोधनाय व्याकरणज्ञता काङ्क्ष्यते ।

यद्यस्य शुद्धत्वं व्याकरणाधीनमस्ति । व्याकरणं वस्तुतस्ततउरिव वर्तते । यथा तितउना वस्तु निर्मलीक्रियते, तद्वद्वारेण लृण-कशादिका दूरीक्रियन्ते तथैव व्याकरण-साधनेन वैयाकरणो विचक्षणः अपशब्दान् अपसायं स्वकीयं वाक्यं शुद्धं सुशब्दललितं विचक्षे गृह्णति च तस्य साहाय्येन यथार्थमर्थम् । सुशब्दप्रयोगेन यथार्थार्थावगमनेन च शब्दार्थयोर्मध्ये ऐक्यभावनाया निर्माणं जायते । तस्या ऐक्यभावनायाश्च फलमिदं मयुरं समुत्पद्यते यत् स वैयाकरणः सुधीरनुभवतीक्ष्णः सत्य वस्तुभिः सर्वैः सार्थमेवयमेव । न सः किञ्च वस्तु भिन्नभिन्नपदार्थस्त्वद्-द्वयमपि वस्तुत एवमेवाभिन्नमेव । यत् स तदेव वस्तु, यद् वस्तु तदेव स-इत्येतेन ऐक्यानुभवेन भवति स ब्रह्मज्ञानज्ञान् । एतस्य परमपदस्य लाभस्य साधनभूतं यद् व्याकरणशास्त्रमस्ति तस्याध्ययनमनोज्वरयमेव कर्तव्यम् ।

किञ्च प्रायश्चित्तीया मा भून् इत्येतद्धर्मं, कृत्स्नितप्रत्ययानां ज्ञानार्थमयं च विभक्तिज्ञानमधिगम्य सुदेवाभिहितुमपि व्याकरणमध्ययनमवरयम् ।

आचार्यपतञ्जलिर्वर्णितव्याकरणाध्ययनप्रयोजनानि हि उपर्यभिहितान्येतानि व्याकरणस्य महत्तां तदीयामनन्यगामिनीञ्चोपादेयतानुच्चेद्व्योपयन्ति ।

शब्दं किञ्च शब्दशक्तिमविदृश्यं वादसं गभीरं व्यापकं विस्तृतं सूक्ष्मतमञ्च विमर्शनं संस्कृतव्याकरणं विदधद्व्याप्यते न तादृशं विचारं भुवि वस्या अपि भाषाया व्याकरणं कुर्वन् समवाप्यते । जगति एतादृशं कनमद् व्याकरणं विद्यते यस्य साहित्यं संस्कृतव्याकरणस्य साहित्येन महत्तमं स्यात् । न निम्नि व्याकरणं तत्सुलभधिरौघं प्रभवति । प्रथमम् वाच्यं व्याकरणानि संस्कृतभाषा निदधाति न तानि व्याकरणानि वाच्यस्या भाषा निदधानि । अस्या संस्कृतभाषाया एषा हि व्याकरणरङ्गता संस्कृतभाषाया प्राचीनतमता च साधयति । किञ्च संस्कृत-व्याकरणं सुदृश्यं वाच्यं व्याकरणाग्रन्था आप्यग्रन्था आलोचनाग्रन्थ-नग्रन्था अन्यविधाश्च ग्रन्थाः प्रतीता अभूयन् न तावन्तस्मादृशा ग्रन्था वस्या

अत्रि व्यस्यस्या भाषाया विविधा वक्रादन्त इत्येनम् मन्त्रं सर्वविदिनम् ।
 कस्या हि भाषायाः व्याकरणे अष्टाध्यायी-महान्याय-वार्तिकपट-वाक्यपदीय-
 परिभाषेन्दुशेखर-काशिका-भनोरमा-मिद्वान्तकौस्तुभ-वृहद्वैयाकरणभूषण-राष्ट्रिवाद-
 रत्नकौस्तुभ-वैयाकरणभूषण-स्युत्पत्तिवाद-स्योतवाद-रघुदेवमिदिप्रभृतयो हि मह-
 श्रमो ग्रन्थाः शोभन्ते ? कस्या हि भाषाया व्याकरणे पणिनि-पत्रवृत्ति-कल्याणन-
 कैयट-भट्टहरी-नालकण्ठ-जागेश-वरमणि-उपाधिन्य-सुखोपमदेवनट्टे-विईश्विन-समि-
 टरात्रजगन्नाथ-अप्यपदीक्षितप्रभृतयः संस्कारादीनां संस्कारान्तां सञ्ज्ञाताः ? कस्या
 हि भाषायाः व्याकरणोपरि लिखितस्यैकस्यैव ग्रन्थस्य पुत्रावन्तर्हीनप्रदीक्षाग्रन्थाः
 प्राच्यन्ते चावन्तर्हीनप्रदीक्षाग्रन्थाः अस्याः संस्कृतभाषाया अष्टाध्यायीनमकस्य
 ग्रन्थस्य ?

संस्कृतव्याकरणेन एव ॥ संसारस्य सर्वेष्वपि विज्ञापो लुप्तकञ्जया
 प्रशंसति । प्रो० मोनियगविच्छिद्यस्यो वदति—

संस्कृतव्याकरणं मम्य मानवमलिकम्प्र प्रतिभाया आश्रयावहं निद्रांजनसि
 पद् न कोऽपि हेतो नेनं ममयं चावशिष्यो नुरो निधानुमत्तकः ।

प्रो० मैरममूढरो वदति—भारतीदानां व्याकरणं संसारविनिर्वातां सर्वामामदि
 ज्ञानीनां व्याकरणेभ्यो गरीषो महादश ।

कौटिल्यः कल्पति—व्याकरणस्य ते नियमा नितरां मतकंनार्वकं कृता
 अनुवद् । छैष्टी च तदीयानितरां प्रतिभाया । मर वज्ज्० वज्ज्० हन्तारोमिद्-
 धाति-संसारस्य व्याकरणेषु पणिनीयं व्याकरणं श्रेष्ठं निष्ठकम्पानशोभि । तद्व्या-
 षमूढना भाषाया धात्वम्बदमिद्वान्तः प्रयोगरिषयश्च अद्वितीयः अपूर्वश्च
 मग्नि-दम्भुनः संस्कृतव्याकरणं मानवमग्निष्कस्य परमन्तुष्वर्चनं आविष्कारः ।

प्रो० टी० शंकाभकी कथयति—संस्कृतव्याकरणं मानवीयप्रतिभायाः सर्वोत्त-
 मसु रचनास्वन्वयमा रचना राजते ।

संस्कृतव्याकरणं स्वां भाषां स्वछैरज्येन परानेव विविधतां परानेव समी-
 यतां परानेव विविधतां नयति । तच्छारयाद् संस्कृतभाषा कौटिल्यगार इव
 मैन्नेरनमैद्विजुलैः परमप्रदंकरैर्विचित्राविचित्रैः सुन्दरसुन्दरैः एदरे-एदरे-
 मगा प्रदर्शनाव, परमनयादईदं-मिन्ने-मिन्ने, संस्काराणै रनेदं-मिन्ने-
 कञ्ज-विद्वानादिभिरगापैश्यामीभिः सुसमुद्भः सुशोभितो रसाकर इव, सज्जनसि ।
 तथाहि संस्कृतव्याकरणं सन्धिभिः संस्कृतभाषा नितरानेव मनोशां विधयति,

तन्ममामैस्तां विचित्रैर्गैव प्रकारेण गुरुना नयदपि लघुता प्रापयति । तत्कारकै
स्वभाषाया वाक्यानि नितरामेव नयनवतया पेशलानि-विदधत् समुपलब्ध
भवति, तत् तेषा सहायतया वाक्यरथान् भावान् अद्भुतैर्नेव विधिनाभिष्यन्ति,
तत् तान्यवलम्ब्यैकमेवायं विधिषया रीत्या प्रकाशयितुमुपक्रमते । अत्रास्मिन्
विषये त्रिचतुर्ह्वाहरणानां समुपन्यासो न स्यादनुचित—वक्ता हेराको वा 'कृष्णो
श्वेताभ्यो गरीयान्' इत्येतद् वाक्यम् 'अनिदेवान् कृष्ण' इत्येतेन प्रकारेणापि
वक्तुं हेरितुं वा स्वतन्त्रम् । 'त्वदीयं प्रतिवस्तु मां सवदनी' इत्येतं भावं कीदृशेन
अप्येन रूपेण प्रकटीकारवत्पदोऽसंस्कृतव्याकरणं स्वकीय-कारकव्यवस्थामहायतया
'सर्वं मामनुते' इति । कपिला त्रिष्टुप् घातजनितप्रसूहानामागमनं सूचयतीत्येत-
द्विधमर्थं त्रिषष्टिरभितरदैश्चारतरविधिपूर्वकं संस्कृतव्याकरणं कारकविषयिण्या
स्वीयया व्ययवस्थया प्रकाशयितुमुपक्रमे 'वाताय कपिला त्रिष्टुप्' इति । यत्रानिर्दा-
र्यभ्यादाद्यवस्थामान्य भुजान्भ्यो दीयते तदुपहामासं संस्कृतव्याकरणं भाषाया
वाक्य कीदृशेन सौष्टवेन सन्निवेशयति तदपि हरयताम्—

"मर्विपोऽपि स्यात्" इति । वस्तुतः संस्कृतव्याकरणस्य तु प्रतिप्रसरणं
नानाविधैर्वैशिष्ट्यैः संरचनीयताभी रमणीयताभीरव्यमस्ति तन्ममोन्द्यावहोक्तास्तु
कदापि न चित्तं तृप्यति । मन्त्रिषु 'सम्बद्गभु', 'सम्बद्गभु', 'सम्बद्गभु',
सम्बद्गभुरिषादीनि विचित्रतावहानि रूपाणि, सुवन्ते 'अमुमुयद्', 'अदमुयद्',
'अदद्गद्' इत्यादीनि किञ्च 'गवाङ्', 'गवाङ्', 'गोअक्'—'गोअङ्', 'गोऽङ्'—
'गोऽङ्', 'गवाङ्-गोअङ्-गोऽङ्' इत्यादीनि परमकौतुककारीणि रूपाणि भजमा-
नानि पदानि पर्यवेष्टय को न प्रधी प्रसीदतिनराम् । तिङ्प्रसरणं तु किमपि
निस्सपकारि ललितमेव मन्दनकाननं तत्र भाति । तत्र विचित्रविचित्रा धातुसरण-
सोभन्ते । तेषां तस्मात् कुमुमानि स्वकीयेन दिव्येन सौरभेण स्वकीयेन नानावि-
धेन रूपसौन्दर्येण स्वकीयया अनुपमव्यवस्थया सर्वेषामपि मनांसि नितरामेव
परिप्रीणयन्ति । तत्र प्रायेण वीक्षितमिदं जायते यदेकमेव मुममनेकानेकानि
आधर्यमाणरतिमप्रकारीणि सहनवानि विभर्ति । हरयता चरमं एक-एव गुणधत्तु-
ल्लिख्येयवचने प्रथमपुरे कियन्ति रूपाणि प्रदर्शयन्ति—'गोपायाञ्कार', 'गोपाया-
म्बभूव', 'गोपायामास', 'तुगो ए' । सम्प्रति 'ऊर्जुङ्' घातोर्लुङि प्रथमपुरे एक-
वचन एव केवलं बोध्यताम्—'और्जुङीत्', 'और्जाङीत्', 'और्जङीत्', 'और्जङिष्ट',
और्जुङिष्ट इति । 'भूज्' घातोः केवलं एति प्रथमपुरे एकवचनेऽधुना रूपभिय

इत्येतस्माद् गामीत्यर्थे सप्रत्यये कृते कियन्ति रूपाणि भवन्तीति वीचुन्नां
 विपश्चित-अवारपारीण-अवारीण, पारीण-पारावारीण इति । अयमनयोरतिश-
 येन पटुस्येतस्मिन् अर्थे तरुणि पटुतर इति ईषसुनि पट्टेयान् इति च भवति ।
 सर्वेष्वतिशयेन प्रिय इत्येतस्मिन् अर्थे प्रियशब्दादिष्टनि प्रेष्ट इत्येवंविधानि अने-
 कानेकचमाकारपूर्णानि रूपाणि दृग्गोचराणि जायन्ते । स्त्रीप्रत्ययप्रवरणमपि
 भ्रामनिद्वयी लक्ष्मीं प्रदर्शय विज्ञानामपि समेषां चेतामि सर्वाधिकभावेन स्वां
 दिशमावर्जयति । अहह सत्र पाणिगृहीतीं पाणिगृहीतां चन्द्रमुखीं सुकेशीं मुजघनां
 चरित्रा कदा करभोरुं पुषति गोपीं कामुकीं कामुकामन्याश्च गार्गायणीन्द्राणी-
 ममार्यामनाधीप्रभृतिपुनीतावदातविभाविभाविता पुरो निधाय व्याकरणमुपक-
 रोति जगद् मृगम् । वस्तुनस्तद्व्याकरणमहिम्नो गानं केन विधिना कार्यं येन
 पुनर्गिरो भूयन्ते । नमो नमो व्याकरणाख्याय ।

साहित्यशास्त्रम्

महत्त्वम्—साहित्यशास्त्रं शास्त्रान्तराग्नीव परनोपादेयं शास्त्रम् । वैदिकानां लौकिकानाञ्च शास्त्राणां सर्वाङ्गीकृतया ज्ञानं साधय भविष्यमर्हति यावत् साहित्य-शास्त्रस्य ज्ञानं न वर्तते । वेद-वेदाङ्गादिषु 'उत एव परमन् न हृत्तां वाचं ' ... 'अथेव पथे उपनी मुचामा'; 'ह्रा सुप'र्न मयुजा सवाया' इत्यादिकानि सन्ति-साध्यानि वाक्यानि एतादृशानि येषां भागान् न साहित्य-शास्त्रानभिज्ञो ज्ञातुं प्रभवति अथ च यो जनः साहित्यशास्त्रे न निष्णातोऽस्ति स व्यञ्जनाप्रतिपाद्य-मोक्षान् अधान् अपि भावबोद्धुं शक्नोति । एवं ग्न्यते तस्य गतिस्तेषु स्थलेषु केन प्रकारेण स्याद् यानि व्यङ्ग्यार्थविष्मिन्तानि व्यञ्जकपदव्यतिरेकानि च स्थलानि विश्रुते तस्मात् साहित्यशास्त्रस्यानिवार्यत्वेनाध्येतव्यतापेक्ष्यते । शास्त्रम्याम्यानेकम्बद्धीयविशिष्टता, त्रिलोक्यैव राजशेखरः शास्त्रमिदं वेदाङ्गमिव मन्यते । स मूने "उपकारकतादृष्ट्याः समममद्रमिति, ज्ञते च तत्स्वरूपपरि-ज्ञानादेवार्थानवगतिः" । स साहित्यविद्यां स्वनम्रविद्यामेव न मन्यते अपि तु तर्कप्रदीपानां दुष्करीतिनामधेयानां चनसृगमपि विद्यानां निष्पन्दमगच्छति । स्वर्कापाया काव्यमीमांसायां लिखति स—“पञ्चमी साहित्यविद्या” इति याया-वरीयाः “सा हि चतस्रगामपि विद्यायां निष्पन्दः” ।

शब्दार्थकाव्यस्वरूपपरसगुगरीतिदोषत्वविभाजालङ्कारादीनां विषयाणां निरूपणं प्रतिपादनं वा शास्त्रस्यास्य प्रयोजनम् । 'सत्सत्वात्नं किंवा सद्य परनि-र्भूति'—इत्येवमिदं तर्जवनस्य प्रमुखं लक्ष्यमन यः कोऽपि वेदादिशास्त्रीयं मर्मं मर्मविषयवाधिविगमिष्यति, किंवा आत्मकस्यागकामनया यद्वा यशोऽर्थममवाही-षट्पया अपवा लोक-व्यवहारमिज्ञतावगमनवान्मुद्या आहोस्वित् मन-परितोषगा-काहुया वा जमद्वलविदाशनलालमथा काव्यं चिकीर्षति तत्र च शान्दार्थयोर्मध्ये मर्मान्दर्भाजिमनि तस्य कर्तव्यमाद्यमिदं यद्मौ साहित्यशास्त्रं शरणं गच्छेत् ।

शास्त्रमिदं स्वजन्मममयादेव नितरां लोकप्रियता गतं तस्मादेतत् काव्या-लङ्कार-काव्यशास्त्र-क्रियाकर्म-साहित्यविद्यालङ्कारशास्त्रमहासास्त्रादिकृतिपय-नमाभिः समम्मानं सानुरागञ्च सभाहूतमभूत् ।

उद्गम — साहित्यशास्त्रस्योत्पत्तिमधिकृत्य काव्यमीमामाचारो राजगोपरो यथातथायिका समुपस्थापयति सा वध्ययि यत् श्रीगण्ड परमेश्वरैरुष्णदिग्भ्यश्च तुल्यपदे शिष्यभ्य उपदिष्टेन । एतेन कथेन शान्तस्थास्यादिभर्त्तवो भगवत शङ्करान् विदितो जायते । परमेनादृशीषु काव्यायिफासु न स्यात्प्रतिरो वैज्ञानिक काल भ्रष्टे । काव्यमौन्दर्यस्यापायकानि यानि गुणरीतिष्वन्यद्व्यादिताराणि साहित्यशास्त्रे त्रिनिष्कितानि सर्वांग्यपि तत्त्वानि मूलतः यदपु प्राधानि अवगित तस्मात् साहित्यशास्त्रमपि स्वोत्पत्त्ययमुपादानानि सामग्री वा यदभ्य एव लेभे— इत्येतदेव सत्यमस्ति । यद् स्वयमेव 'अमरसाध्यम्' इत्यनेन नाम्ना भुवन- विदित — "दिवस्य पश्य काव्य न भमार न जीर्यति" । एतं स्थिते साहित्य शास्त्रस्य जन्मप्राप्ती युनिमानैव सिद्धयति । इदं स्वयमेव यत् वेदाङ्गादिषु केशव साहित्यशास्त्रस्य तत्त्वानि समुपलभ्यन्त न च तानि शास्त्राणि प्र यत्नयाऽप्राप्य चतया वा तस्य शास्त्रीय निरूपण कुर्वाणानि दृष्टानि जायन्ते । तद्वैद्य शास्त्रीय निरूपणन्तु भरतमुनि-नमयान् प्रारब्ध भवते । भरतमुने समयमधिकृत्य विदुषां सन्ति भिन्नभिन्नानि मतानि । तस्य (भरतस्य) कालं विस्मयात् प्राक्शर्तिशत- दशमारभ्य तद्वर्गमिति ज्ञानवद्वय यावद् यो निघने तस्यान्तरात्रे सुधीभिः प्र देण विचिन्त्यते । अतः साहित्यशास्त्रस्य विभागं प्रदर्शयन्तु भरततमयात् पर तद्विभागस्यावसानं हि ईशवीयाष्टादशशतकेऽभवत् । तस्येतिहास्यं यथांशा सहस्रद्वयम् अभिव्याप्य विगतं सलक्ष्यते । तस्मात् तद्विरचनानेहा तावान् महान् स्वीक्रियते सुधीभिः । विद्वान्भूत चतुर्षु भागेषु विभज्यते—

१ भाषित काल (अज्ञातकालाद् भामह यावत्)

२ रचनात्मक (भामहात् आनन्दार्धेन यावत्—६०० तमस्तमनादात् ८०० तमवैष्णवादिपर्यन्तम्)

३ निर्णयत्मक (आनन्दार्धेनात् भामहपर्यन्तम्—८०० तमादात् १००० तमादपर्यन्तम्)

४ व्याख्यात्मक (भामहात् विभेधरपण्डित यावत्—१००० तमस्तमनात् वैष्णवादिदात् १७५० तमादपर्यन्तम्)

प्रारम्भकाले भरत भामहवेव मुख्यवाच्यार्थो प्राप्यते । भरत स्वर्वाये नाट्यशास्त्रे रस नाट्यस्य तत्त्वानि सुन्दरतया वर्णयन् हयगोचरो भवति । स तत्र जे०५२, चतुरोऽलङ्कारान् दश गुणान् दश दोषादयोऽस्तिष्वन् प्रप्यते ।

तर्जयं नात्रशास्त्रं वस्तुतो बीजमूलमेव । गच्छता कालेन विद्वांस आचार्यान्-
 द्वाद्विरगान् विनेतुः । मग्नानन्तरं मेघविह्वलप्रभृतयः कनिषथे विद्वांसोऽजा-
 सन्त परं न तेरां ग्रन्था उलम्बन्ते । मानहृष्टं साहित्यशास्त्रस्यातः प्रयत्न
 आचार्यो मतः । कात्यालङ्कारमिधमन्दीयो ग्रन्थः साहित्यशास्त्रस्य मुख्यः
 प्रयत्नो वा ग्रन्थः स्मृतः । रचनात्मकः कालः साहित्यशास्त्रस्य महत्त्वस्य कालो
 गण्यते । अस्मिन् काले सत्तत्ता रचना वस्तुतः साहित्यशास्त्रस्य गौरवशालिन्यो
 रचनाः सन्ति । पृथक्स्मिन् काले साहित्यमन्तरे अलङ्कार रीति-रस-ध्वनिनामकाश्च-
 त्वारः समग्रज्ञाया रीतिना अनुवृत्तः । अलङ्कार-मन्त्रज्ञाय मानहोर्द्ध-कदाद्याः रीति
 मन्त्रज्ञाय वृष्टिद्वामनौ, रसमन्त्रज्ञाय लङ्घट-शाङ्कुक-भट्टनाथकप्रभृतयः, ध्वनि-
 मन्त्रज्ञाय च आनन्दवर्धनः समजायन्त । निर्गयान्तकः कालोऽपि महीयान् कालः
 साहित्यज्ञाति मतो भवति । पृथक्स्मिन् काले बहवः साहित्यशास्त्रशागवतीणा
 उदययन्ते । ध्वन्यालोक-लोचनटीकाकारः अभिनवभारती-निर्माता आचार्यो
 अनन्तवर्गुतः, वक्रोक्तिर्ज्ञानिकाकारः कुल्लुकः, व्यक्तिविवेककारो महिममट्टः काल-
 स्यास्य प्रचारा आचार्याः सन्ति । रट्टमट्ट-भोज-राज-धनिक-धनञ्जया अपि काल-
 निमनधिदम्पु । आचार्यकुल्लुको वक्रोक्तिं प्रतिपाद्य प्रामुख्येण, वक्रोक्तिमन्त्र-
 ज्ञाय प्रतिष्ठापयामास, महिममट्टः स्वध्वन्या ध्वनि-विद्वान्तं विराचकार ।
 ध्वन्यात्मकः कालोऽपि नैत्रं महिमानं निदधाति । कालोऽयं दीर्घतमः । प्रथम
 ७५० वर्षाण्यभिप्राय्य सन्निष्ठते । अस्मिन् काले हेनचन्द्र विश्वनाथ-जयदेवा-
 दिका साहित्यस्य सर्वाण्यङ्गानि समीचीनतया वर्णयामासुः प्रतिपादयामासुः ।
 अन्यैः अप्यनदीक्षितः अन्ये च कनिषथे अलङ्कारेणैव रचि दर्शयामासुः ।
 शारदातनय-शिशूनूपट्ट-मानुदत्तप्रभृतयः साहित्यिकमिद्वान्तविवेचने प्रसंगनीय-
 सुयोगं यच्छुः । रूपगोस्वामी दिक्षायामभ्यां यं प्रयत्नं कृतवान् सोऽपि श्लाघ-
 नीयः । राजशेखर-चनेन्द्रानरचन्द्रादिका विद्वद्बरेभ्याः कविसिद्धाविरथे ग्रन्थान्
 अवप्रणयन् ।

आचार्य-मम्मटस्य तु साहित्यमन्तरे अवतारो वाग्देवताया अवताररत्नेन
 कल्प्यते । १००० तमे शतके प्रादुर्भूता प्रतिमेषमलौकिकी साहित्यशास्त्र-
 सम्बन्धिनः मिद्वान्तान् विपरांश्च समन्वयात्मिकायां सौख्या निम्नगितवती ।
 आचार्य आनन्दवर्धनो यदि ध्वनिविरोधिनः मिद्वान्तान् प्रच्यव्याय ध्वनि-
 मिद्वान्तस्यापनदारेण साहित्यशास्त्रस्य सत्तां शास्त्रज्ञानि द्रष्टव्यास्य, तदा

आचार्यमम्मटः वाचस्पतिनाथः प्रणीय साहित्यिकानां समष्टे स्वस्मात् प्राग्वन्निर्वा-
सहस्राद्या सञ्ज्ञातानामाचार्याणां कृती सम्यगवगाह्य तासां सारभागं निहितवान्,
साहित्यिकान् त्रिषयाश्च सर्वान् दोषविरहितायां सर्वाङ्गमुन्दरायां भाषायां
प्रस्तुतीकृतवान् किञ्च रम्यवनिगुणालङ्कारादीनां सर्वेषां महत्त्वमुपादेयत्वं वैति
ष्टयञ्च यद् यदस्ति तत् तत् सबलं माधुर्यया दर्शितवान् ।

इत्थं तत्त्वसम्प्रदायगता आचार्याः सर्वेऽपि साहित्यशास्त्रं प्रतिष्ठापयितुं
तस्य शास्त्रस्य माधुर्यं तस्य सद्भावि आह्वानि निष्पादयितुं निरूपयितुञ्च पूर्णं
मनोयोगपूर्वकं प्रयासं विदधुः । तेषां प्रयासादविरामात् यस्य साहित्यस्य बीजानि
नानि वा वृक्षादिषु विकीर्णान्यामस्तानि शास्त्रीयं रूपमधिजग्मुः ।

काव्यस्यात्मा—साहित्यशास्त्रिणामग्रे 'काव्यस्यात्मा कः ? इत्येष प्रश्नः
उपस्थितः आसीत् । एतत्तत्र किं तत्र वस्तुतः प्रधानमस्ति येन काव्यस्याध्यायः
जायते—इत्येतस्यां समस्यायां समाधानार्थमनके मनीषिणः प्रयत्नमिरे । केचन
अलङ्कारमेव काव्यस्य जीवनं मन्यन्तेस्म तदितरे गुणान्, तदग्रे रीतिं, तदपरे च
ध्वनिं काव्यस्य प्राणभूतत्वेन विचारयन्तिस्म । काव्यस्यात्मानमधिकृत्य सञ्ज्ञातायां
ममीक्षायां विविक्तता मदनममप्रदायान् उपादयामास । एषा सम्प्रदायानां
मध्य ध्वनिसम्प्रदाय एव 'काव्यस्य आत्मा कः ? इत्येतस्य प्रश्नस्य युक्तिमत्त
युक्तिप्राह्यं समुचितं युक्त्युत्तरं दातुमशक्यम् । एष सम्प्रदायः 'काव्यस्यात्मा
ध्वनिः' इत्येतत् स्वकीयं मतं बलीयसीभिर्युक्तिभिर्गरीयोभिस्तर्कैः पुष्टतरैश्च प्रमाणैः
प्रतिपाद्य तस्य युक्त्यां साधयामास । स ध्वनिविरोधे समुपन्यायिता वैदाकरेण
वृत्तानि भीमासक-नैयायिकानां युक्तीर्निराकृतवान्, किञ्च ये केऽपि साहित्यशास्त्रि-
णोऽलङ्कार वा गुण वा रीतिः वा वक्तव्यं काव्यस्यात्मात्वेन किंवा प्राणव्यनोपपा-
दयाम्यभ्युत्थनार्थमपि सर्वस्तर्कान् सञ्ज्ञाश्च युक्तीश्चिच्छेदुः । ध्वनिमतं वस्तुतस्तु
रम्यमन्यैव विकसितं स्वरूपमस्ति । आचार्यभरतः प्राधायेन रूपक- (हरप-
काव्यम्) मत्र दृष्ट्वा निधाय तदीयां भीमासाध्वके । आचार्यानां 'ध्वनिनादिका
ध्वनिममप्रदायस्य आचार्याः किञ्च ध्वनिपरिपोषका पण्डितपूपास्तद् विचार-
दि व्यापकरष्टा कृतवन्तः । रसो न यावद्यो भवितुमर्हति, स व्याप्य एव भूत्वा
स्थातुं शक्यः—इमां विचारधारांमुपसारयितुम् आनन्दवर्द्धनो ध्वन्यालोकमत्र
तारयामास । काव्य-व्यग्यमत्र प्रधानं तत्त्वमित्येतत् तदीयं मतम-आचार्यमम्मटा-
भिनयगुप्तश्चावस्येताम् । मम्मटस्तु व्यग्यस्य विशिष्टतां साधयितुं यं प्रयत्नञ्च

कार म तु न केवलं ध्वनिमर्तं मुहुरन्तः प्रविष्टास्यामाम अपि साहित्यशास्त्र-
मपि साक्षात् श्रेयसात्मकमाम । तत्रार्थान्तरं साहित्य रसगन्ताधरकारं पण्डित-
राजो जगन्नाथमनोऽभिप्रेयैव ।

रस — रसप्रदायस्य प्रथम आचार्यो भरतः स्वकीये नाट्यशास्त्रे पठे
मत्तमे पाष्याये रसस्य भावस्य च यस्मिन्पत्रे प्रस्तुतञ्चकार तत्साहित्यममारेऽ-
पूर्वमेव वस्तु । भरतस्य विभावानुभावाभ्यामिचारिमयोग्यद्वयनिष्पत्तिः—इत्येतद्-
रससूत्रे निश्चिनिश्चयया व्याख्या कुर्वन् आचार्यो प्राच्यन्ते । व्याख्याकाराचार्येषु
च भारः सन्नि मुक्या ते मन्नि इमे—(१) महलोद्भट्टः, (२) सङ्कटः, (३) मह-
नायकः (४) अभिनवगुप्तः ।

महलोद्भट्ट उच्यतेऽर्था भवति । स रसं विभावार्थः कार्यं मन्यते । तन्मतेन
रसः अनुकार्य- (सीता-रामादौ) मयिनिष्ठः । अनुकारित्वात् स नटे प्रतीयते ।
विभावमनुद्भावयति, अनुभाव उजाविनं तं प्रभावयति सञ्चारिभावश्च प्रतीति-
प्यं नानं तमुपचिन्तां प्रापयति—इत्येतद् स रसं लक्ष्यीकृत्य स्वमतं प्रकटी-
करोति । सीतां रामांश्चानुपायी आचार्योऽयम् ।

अस्मि सङ्कटः अनुमितिवादी । स रसं नानुशर्पतिष्ठं मन्यते । तद्विचारैः
स नरागौ भवति । अभिनयतः सौम्येन तांस्तान् अनुभावान् प्रदर्शयन् नटं
रसं सञ्चारिभावमिति रसस्य स्थितिं नटेऽनुमिति । वागवावरीमूत्राच्च स
(सामाजिकः) अनुमीयमानं रसमास्वदते—इत्येतद् रसविषयकं मतं सङ्कट-
स्यास्ति । अयमाचार्यो न्यायशास्त्रानुगामी ।

महनायकोऽस्मि मुक्तिवादी । तस्य रसविषये विचारोऽयम्—रसस्य निष्प-
त्तिर्न अनुकार्यं न च अनुकर्तारि भवति य तु सामाजिकेवानुभूयते । रसस्य
अनुकार्यगतताया वा अनुकर्तृगततायाः अन्तर्गतौ तु सम्बन्धः सामाजिकेन सह
स्थापित एव न भविष्येति । एवं स्थिते सामाजिकस्य रसस्य कं एतत् एवेति ?
तदुच्यते सामाजिकगतेऽपि स्वीकरणं योग्यम् । तदुच्यते सीतादिविभाव-
जन्यत्वात् । सीतादिकाः रामस्य विभावदिका भवितुं शक्नुवन्ति न च सामा-
जिकान् प्रति । साधारणीकरणव्यापारेण सीता-रामादिसम्बद्धमस्ति द्वीममिति
तत्र (सीतारामादौ) सामान्यकाम्नायादिरूपमेवावशिष्यते तस्मात् तेषुकार्या-
सीतारामप्रभृतयोऽपि विभावदिकाः भवितुं सामाजिकानां हृदयेऽपि मान्य-
यनुवन्ति । इदं हि साधारणीकरणं भावकव्यापारेण निष्पद्यते । साधारणी-

करण्याद् यदा सामाजिकान् प्रति परकीया परकीयत्वविहीना भवन्तः स्वकीयत्वे परिणमन्ते तदा भोजकत्वव्यापारात् ने सामाजिकारस्तं विभावादिकं भोक्तुमारभन्ते । इत्थं हि रस सामाजिकानुभूतिगतो जायते । रसमुद्दिश्य भट्टनायकस्येदमस्ति मतम् । साहित्यशास्त्रानुगामी आचार्य पृथक् ।

अभिनवगुप्तस्य वादोऽभिव्यक्तिवादनाम्ना विख्यातः । तस्य मनमिदम्—सामाजिक-वृद्धयस्थितः स्थायिभाव एव रसानुभूतेर्निमित्तं भवति । सामाजिकस्य मनसि वासनारूपेण रस्यादिस्थायिभावा ये स्थिता भवन्ति ते साधारणीकरणेन समुपस्थाप्यमानाभ्यो विभावादिसामग्रीभ्य उद्बुद्धा जायन्ते ततश्च ते तन्मयी-भावतया ब्रह्मात्वाद इव आनन्दोपायका भवन्ति । सामाजिकस्तदुपभोगावसरे नितान्तमेव वेद्यान्तरसम्पर्कशून्य सञ्जायते ।

आचार्योऽभिनवगुप्तो न भावकत्वं न च भोजकत्वं नाम व्यापारमाद्रियते । केवल व्यञ्जनारूपव्यापारं रसाभिव्यञ्जकताप्रयोजनेन स्वीकुरुते । व्यञ्जनाव्यापाराङ्गोकरणात् सः साहित्यशास्त्रानुगामी वर्तते ।

/ध्वनिः—अनुपदमेवाभिहितं यद् रसो न वाच्यो भवति । काव्ये विभावानुभावसञ्चारिणामेव कथनं क्रियते । तेषां संयोगात् स प्रतीतिमाप्नोति किंवा तस्य ध्वननमेव भवायत्त एव ध्वनिकारस्तं 'रस' इति नोक्त्वा 'रसध्वनि' इति वदति । ध्वनिः क इत्यत्र च भूते—

“यत्रार्थं शब्दो वा तमर्थमुपसर्जनीकृतस्वार्थी ।

व्यङ्गं काव्यविशेषः स ध्वनिरिति सूरिभि र्कथितः ॥

'तमर्थम्' इत्येतदंशं स अधः स्थिताभ्यां श्लोकभ्यां व्याचष्टे—

“प्रतीयमान पुनरभ्यदेव वस्त्वस्ति वाणीषु महारुचीनाम् ।

यत् सत्पसिद्धावयवातिरिक्तं विभाति लावण्यमिश्राङ्गनाम् ॥

सरस्वती रवाद्बु तदर्धवस्तु निष्यन्दमाना महती रुचीनाम् ।

अष्टौकसामान्यमभिष्यनकि परिष्कुरन्तं प्रतिभाविशेषम् ॥”

यद्यपि ध्वनिशब्दस्य अर्थो वाच्यातिशायि व्यङ्ग्यमित्येव सामान्यतः, परं पुरुषोत्तमभेदेन ध्वनिरित्येतत्पद व्यञ्जके शब्दे, व्यञ्जकेऽर्थे, रसालङ्कारवस्तुरूप-व्यञ्जनार्था काव्ये च प्रयुज्यते ।

स च अर्थं ध्वनिः साहित्यशास्त्रे लक्षणा मूलाभिधामूलभेदेन द्विविधः कृतः । लक्षणा मूलो ध्वनिरपि अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यात्यन्ततिरस्कृतवाच्यभेदेन पुनर्द्वि-

विधः । अयं लङ्गामूलध्वनिर्लङ्गणमाश्रित्य प्रवर्तते । अभिधामूलध्वनिरपि समेलद्वय-संलक्ष्यक्रममेवेन प्रथमं द्विविधं, पुनश्च संलक्ष्यक्रममेवो ध्वनिः शब्द-
शक्त्यर्थशक्त्युभयशक्त्युद्भवमेवेन त्रिविधः । वस्त्वलङ्कारगतत्वेन सम्प्रदायशक्त्युद्भवो
ध्वनिर्द्विविधः, अर्थशक्त्युद्भवो ध्वनिश्च द्वादशविधः । उक्तञ्च द्वादशविधनामुक्तिरयं
दर्पणं पृथक्—

वस्तु वाऽलङ्कृतिर्वापि द्विधायकं सम्मती स्वन ।

कवे, प्रौढोक्तिमिदो वा तन्निबद्धस्य चेति षट् ॥

षड्ध्वनिस्त्वैव्यज्यनामस्य वस्त्वलङ्काररूपकः ।

अर्थशक्त्युद्भवो व्यङ्ग्यो यानि द्वारत्तनेदनाम् ॥

उभयशक्त्युद्भवो ध्वनिरेक एव । मङ्गलद्वयं सर्वान् इहान् भेदान् ध्वनिरष्टा-
दशधा । ध्वनेर्मुक्त्या भेदास्तु पुन एव । अवान्तरमेवेन तु सप्तशतो भवन्ति । ते
हि महान्तो भेदा ध्वनेर्ध्यापकतां ज्ञापयन्ति ।

काव्यम्—ध्वनित्रादिन काव्यं भेदत्रये विभज्यन्ते—यस्मिन् काव्ये व्यङ्ग्य-
स्य प्राधान्यं भवति तन् ते 'उत्तमम्', यस्मिन् काव्ये व्यङ्ग्य-वर्षो वाच्यार्थाञ्चाधिको
रमणीयो भवति तन् 'मध्यमम्', किञ्च अत्र व्यङ्ग्यपरहितगुणालङ्कारमहितशब्दार्थानां
मनिवेशो भवति तन् काव्यं ते 'अवगम्य' इति आननन्ति । उक्तञ्च सम्मतेन
काव्यप्रकाशे—

"इहमुत्तममनित्यादिनि व्यङ्ग्ये वाच्याद् ध्वनिर्वर्ततेः कथितः ।"

"अत्रादिनि गुणीभूतव्यङ्ग्यं व्यङ्ग्यं तु मध्यमम् ।"

"शब्दचित्तं वाच्यचित्तमव्यङ्ग्यं तद्वरं स्तुतम् ।"

अत्र नाना काव्यमव्यङ्ग्यत्वात् । अमिनवगुण-विषयनायप्रसूनयः काव्यकोटी
न निक्षति । ध्वनिषु रमध्वनेः सर्वोत्तमत्वाद् यत्र तस्य सौन्दर्यं परिस्पन्दते
षण्डितराजो जगन्नायस्तत्काव्यम् उत्तमोत्तमकाव्यमिति अभ्यते ।

काव्यस्य लङ्गणं साहित्याचार्यैरेकविधं कृतम् । अत्र केशवश्च प्रणयाननाम-
शेषानामाचार्याणामभिमतानि काव्यलङ्गणान्युद्ध्रियन्ते—

(१) शब्दार्थौ सहितौ काव्यम्—आमहः

(२) काव्यशब्दोऽयं गुणालङ्कारसंस्कृतयोः शब्दार्थयोरन्ते—वामनः

(३) शब्दार्थौ काव्यम्—रुद्रः

(४) भदोपौ सगुणौ सालङ्कारौ च शब्दार्थौ काव्यम्—हेमचन्द्रः

(५) शब्दार्थौ निर्दोषौ सगुणौ प्रायः सालङ्कारौ च काव्यम्—यामटः

(६) गुणालङ्कारसहितौ शब्दार्थौ दोषवजितौ—विद्यानाथ प्रतापरुद्रे

(७) शब्दार्थौ वपुरस्य तत्र विबुधैरात्माभ्यधायि ध्वनि—विद्याधर एकाग्रहयाम्
एतेषां काव्यलक्षणानां दर्शनेन ज्ञायते इह यत् एते काव्यलक्षणवारा भामह-
वामनप्रभृतय आचार्या काव्यस्य स्थितिं शब्दार्थयोरेभयोरपि स्वीकुर्वन्ति ।
नागेश 'काव्यस्य प्रयोजक रसास्वादस्य ज्ञप्स्य शब्दार्थयोरेभयोरपि दृष्ट-
भवतायेतदभिधाय पण्डितराजप्रजगन्नाथस्य काव्यत्वधर्मं शब्दनिष्ठ एवेत्येतन्मतेऽ-
हं चिं दशयन् काव्यस्य शब्दार्थोभयनिष्ठमित्येतत्स्वीकुर्वान्नां काव्यप्रदशकारादीनां
मते भिन्ना प्रदर्शयति । पण्डितराज 'रमणीयार्थप्रतिपादक शब्द काव्यम्' इत्यत-
रकाव्यलक्षणं करोति । भामहवामनरुडटादीनां दृष्टि शब्दार्थयोरेव स्थितानाप्यते ।
ते घट्युत काव्यस्य मार्गं न सकलप्रयामा अभूवन् । काव्य कला हि कलासु
शिरोमणि । सा कलानां सामा । न चमत्कारपूर्णा मुल्लिखिता शब्दार्थौ एव
काव्योद्भायने सामर्थ्यं निधत्त । नौ तु सदुद्भावेन महायजमार्गं प्रमुखा ।
अत एव आनन्दवर्द्धन काव्यस्य स्वरूपं किमित्येतद्विद्वत्प्राह—“काव्यस्या-
त्मा ध्वनिरिति” राजशेखरश्च 'शब्दार्थौ शरीर रस आत्मा' इति निरुणाद,
कुन्तकश्च वक्रोक्तिजीवितकार शब्दार्थौ काव्यमिति न प्रीणयितुं शक्ताक । य-
काव्यस्य महत् । तदीया सर्वाविद्याविमौरवशालिता मय्यग्नं जनाति स्म । अत-
एव स आह—

“शब्दार्थौ सहितौ वक्रविम्यापारशक्तिनि ।
बन्धे व्यवस्थितौ काव्यं तद्विदाह्लादकारिणि ॥
शब्दार्थौ सहितावव प्रतीतौ स्फुरत सदा ।
सहिताविति तावव किमपूर्वं विधीयते ॥
साहित्यमनयो शोभाशालिनौ प्रति काव्यसौ ।
अन्यूनान्तिरिक्तं मनोहारिव्यवस्थिति ॥”

इत्य कुन्तकः काव्यस्य लक्षणं सविस्तरं प्रतिपाद्य तत्स्वरूपमवगमयितुं प्रयतते स्म ।

विद्यनाथाय अपि न भामहादीनां काव्यस्य स्वरूपमरोचत । स तु तदेव
काव्यं मेने यद्वसतमकमन ॥ आह—“रसामकं वाच्य काव्यम्” इति । आचार्य-
शेमन्द्रोऽपि काव्यत्वमभिज्ञानं पूर्णं प्रयत्नश्चकार । स न काव्यस्य शब्दार्थयोरे-
अलङ्कारेषु न गुणेभ्येव प्राप्नुमशक्तः । तद्विचारेण काव्यस्य तत्तावतिदूरे धमति
अतः स तत्र नैव विचारमेवमभिव्याज—

“काव्यस्यालम्कारैः किं मिथ्या गगिर्गुणैः ।
यस्य जीवितमौचित्यं विचिन्त्यापि न हृष्यते ॥
अलङ्कारसर्वद्वारा गुणा एव गुणा मया ।
औचित्यं रमयिदस्य स्थिरं काव्यस्य जीविनम् ॥”

मम्मटेन्द्रो विदुषः प्रायेण सर्वेऽपि काव्यलङ्काराः काव्यस्य यद् यत् स्वरूपं प्रोचुन्ते सत्तत्र सद्वदय-हृदयं कश्चिच्च कश्चिदभासमनुभवति । किमपि लक्ष्म-
न्वेवविधिं यत्र काव्यस्य स्वरूपं रूपं न ज्ञेयं न, किमप्येतादृशं यत्र मामान्य-
काव्यस्य कृते स्थानमेव न वर्तते, किमपि लक्ष्मन्वेवविधिं यत्र काव्यलङ्काराणां अपि
न मल्लयते ।

“तद्वदोषौ शब्दार्थौ मृगगावनलङ्करी पुनः कपि ।”

इत्येतन्मम्मटस्य काव्यलङ्कारमेव एतद्वत् लक्ष्यं यत् काव्यस्य यथायं स्वरूपं
पस्तीनि । मम्मटो यन्निगुणीकृतं यत्तच्चित्रकाव्यभेदाग्रीन् काव्यस्य विधाया
सर्वविधानि साधारणसाधारणानि काव्यानि यथोचितविधिना आद्रियते स्म ।
तदीये काव्यलङ्कारे तेषां सर्वेषामपि काव्यानामन्तर्भावो जायते यानि विशिष्टानि
सन्ति वा अविशिष्टानि सन्ति ।

व्युत्पत्तिः—साहित्यशास्त्रस्य विपुलानि विशिष्टानि एका हि मणीयमा
मुपमा च विशिष्टतास्ति तस्य व्यञ्जनादित्वम् । तदेकस्तु व्यञ्जनाया अभिधा-
लक्षणा तात्पर्याभ्यां विच्छिन्नगन्ता मिश्रणाद्वोपपाद्यम्यसनस्त्वया सौन्दर्यसौतसत्वं
माधयति । साहित्यं पदस्य पदार्थसामयस्यापि उपादेयत्वं सम्पत्तिं वेत्ति परं
काव्यं तात्पर्यामन्यथा प्रयोजनं सिद्धं स्यात्, कामं शास्त्रान्तरं नाग्राह्यं वा तथोर्मये
एकतरेण कृतार्थं वा गच्छेत् परं साहित्यशास्त्रस्य तौ द्वावपि (शब्दार्थौ) न
प्रयोजनं न तद्विदं माधयन् । साहित्यं तु न किमपि कथनमभिधया वचन-
मिच्छति । तस्य तु वाचकानि पदानि प्रियाण्येव न । लक्ष्यपदान्यपि तदीयम-
भिधायि साधयितुं न पारयन्ति । लक्ष्यशब्दास्तु तत्रैव प्रयुज्यन्ते यत्र वाचक-
पदमपि पादित्वार्थं यथावगतिर्न भवितुमर्हति । ते कामपि रूढिं वा प्रयोजन-
माश्रयं प्रयत्नन्ते । साहित्यन्वेवविधा वचनावलिं प्रयुज्यन्ति एवविधान्
अथवा अभिधायकानि वा वचनावलिर्न वाचकशब्दैः सृष्टा भवति न च तेषां
एव तेषां अन्तर्भूता भवन्ति यान् अर्थान् लक्ष्यशब्दा वाचकशब्दा वा प्रकटी-

सुर्वन्ति । तस्मात् न अभिधा न च लक्षणैव साहित्यस्य कृते पर्याप्तिः । अत एव तदुपस्थासि व्यञ्जना । आचार्यविश्वनाथस्तस्यापेक्षा समये प्रस्तौति—

“विरतास्वमिधाद्यासु यथार्थो बोध्यतेऽपरः ।

सा कृत्तिर्म्यञ्जना नाम शब्दस्यार्थादिकस्य च ॥”

गुणा — मधुर्म, ओज प्रसादश्च एते द्वयो गुणा सौन्दर्यप्रदि यथा धमर प्रयुज्यन्ते । यत्र यस्य गुणस्य प्रकटनमपश्यते तत्र तै स एव गुण उप युज्यते । तदुपयोगेन बाष्पी लेखो वा उत्कृष्टता याति, तदुपयोगेन श्रोतरि पात्रे वा समुचितोऽमोघ प्रभावो निपतति तस्मात् साहित्यिरा गुणान् आराधयति । गुणान् अधिष्ठ य आचार्यमम्मदो धरीति—

‘ये रसस्याङ्गिनो धर्मा शौर्यादय इवात्मनः ।

उत्कर्षेतत्वरते स्युरचलस्थिनयो गुणा ॥”

अलङ्कारा — अलङ्कारैः सौन्दर्यस्य वृद्धिर्भवति तस्मान् सौन्दर्यान्तराणि सौन्दर्यं वर्धयितुं तन्मिति तानपि आवर्जयितुमीहन्ते यथा दृष्टिर्वाङ्मा एव सौन्दर्यं रज्यति, ये हि आन्तर सौन्दर्यं यथार्थं सौन्दर्यं सत्य हि सौन्दर्यं नाभिज्ञातुं न सम्भावयितुं च ननुवन्ति । साहित्यिका स्वसम्भावनीय साध्यमुपकर्तुमेव तान् प्रयुज्यन्ति । आचार्यमम्मदोऽत्राह—

“उपकुर्वन्ति त सत्त यऽत्रद्वारेण जातुचित् ।

हाराविषदलङ्कारास्तेऽनुप्रासोपमादयः ॥

उपसंहृति — वदन्त-मात्स्यादिदर्शनानि वस्तुतो मात्स्यादिपक्षेऽप्युक्तं तानि न सन्ति मानवमात्रोपकारीणि । साहित्यशास्त्रमेव मानवमात्रस्य श्रेय प्रेष्य सम्पादयति । तदेव मानवस्य समता तदीया मनोवृत्ति सम्यग वेत्ति । तत् तथा भवते चेन सर्वेऽपि मानवा मध्यगतमित्रो भूत्वा रक्षाय परमार्थं हन्तुं शक्नुयुः । मानवो मनोऽधिबसति न च धियम । साहित्य तदेव मना विमली करोति । तमानवो यपु रतिशोककाथादिस्थाविभावेषु स्वपिति जागर्ति व्रीडति च किञ्च यान् निर्वदावेगैर्यथममदादीन् भाजान् अहोरात्र जीवनं व्यवहरति तान् सर्वान् अपि निरूपयति ।

साहित्यस्य विषय प्रयाजनादेश्याधिरारिप्रमृतीनां स्वतन्त्रत्वात् तस्य शास्त्राव निर्वापमेव । शास्त्रेषु तत् स्वीयमुत्कर्षमुप्रादेयउद्गाढाय विलम्बिततराम् ।

संस्कृतनाटकमञ्जुना

संस्कृतरूपकं स्वप्रकृत्या प्रवृत्त्या च जायन्तरूपकस्यो मित्रम् । नत
स्वव्यञ्जनः पुत्र आदर्शवादि । प्रकृतानुसंधानां राजयोगां वा चरितोद्गमप्रकारदत्तां
मानवानां चरित्रचित्राणि चरित्राणि चाभिनीय विविधव्यापाराणां घटनाश्च सर्वत्र
चित्रां विधाय तत्प्रदय्यानां जीवनचरित्रविधायास्तन्मूर्तानां धर्मस्य
च समुन्मीरणं न केवलं तत्सोद्वेगं, अध्यकात्म्यमित्येव मामाविष्टानां मनसि स्पि-
तानां स्यादभिभाषानां रमानकं तावे परिगमनं तदीयं प्रधानतमं लभ्यम् ।
अन्वितिचित्रानुसंधानात् तद् वैदितिकस्यो रूपकस्य स्वकीयामनितनगाभिनीं
विशिष्टानां गुणैः ।

संस्कृतरूपकस्येष्टो रमोऽनस्तसाधनार्थे नान्येष्टे तत्त्वानां समावेशो
विधीयते । “अवस्थापुनरुत्तिनांश्वम्” इति मन्वानेनापि संस्कृतनाटककारेण कथा-
वस्तु चरित्रचित्रादिषु भावेषु न शीतवर्गाराधयते । रम्याधनानुरागां यः कोऽपि
प्रायवापदनेनेष्यते तद्विरामाय तेनानुरतमिष्यते । पात्रचित्रण-सविधानरुदि-
योजनायां यदैव तेन कश्चिदेवंविधो भावोऽवटोच्यते यो रमानुमृतावन्तरायं
विपति तदैव सद्यस्तस्य तत्प्राप्तनमननुविष्टति यथा भावुका रसान्वादनं निष्प-
र्युहं विदधारम् । रमोद्रेकदिक्षायां संस्कृताष्टोचकेषु नितरामभिनिवेशोऽप्यने ।
“जाप्यान्मूर्द्धाऽप्यभिनीयमनाद् स्मरतेव सनु रचये” इत्येतदभिनवगुप्तस्य गुणे-
भङ्गीतस्य वच इह समुपलब्धं प्रमाणं आगतिं भारतमुनिम्बु स्वयमेवाचष्टे—

“नहि रमाद् भूते कश्चिदप्यनयं प्रवर्तते ।”

कथावस्तुना च वा पात्रचरित्रादिकस्य पर्युद्गमनेन सविशेषाने नानुनिकात्
पिनोति । तेषां मतेन संस्कृतरूपककारागनेष्वेव दोषः । परं नर्घ्यं वेदम् । भारतीय-
संस्कृतरूपकस्य मूलभावनाया अवगमनादेव ते तथा मन्यन्ते । संस्कृतरूप-
कारागान्तु विद्यार्थोऽयं यच्चानिरमाद् वस्तु विच्छिद्यता प्राप्तये च वस्तुदृष्ट्या-
लभ्ये रसं निरोधापयेत् । रूपककारेण तु सर्वदा मध्यमनार्गाविविधैर भवितव्यम् ।
उदीरितम्—

“न चास्ति रसनो वस्तु दूर विच्छिन्नता नयत् ।

रस वा न तिरोदध्याद् वस्त्वलङ्कारलक्षणै ॥” (दशरूपके)

उपशुक्तेन वचनेनेदं वदामि अवगन्तव्यं यत् सस्कृतरूपकेषु कथाश्रवणरूपेण यते । तत्स्वरूपं महत्तमं सस्कृतराज्यशास्त्रेऽतिशयसूक्ष्मतापूर्वकमाश्रितम् । भारतायै-
र्नाट्यरचना कस्या अपि क्षणिकभावनाया यथा न विधीयते । तदीय प्रयोजनं
प्राचा भारतीयविषयिता मत्तन निताम्न गम्भीर व्यापक सारभूमिम् वर्तते ।
'लोकवृत्तानुकरणम्' नाम्नस्य स्वरूपं स्मृतम् । लोकवृत्तस्य नामाभासमभिव्यक्त-
त्वात् नामावस्थान्तराभिकराच्च भारतीयानाट्यमिति कथ्यते । सीमितस्य
कुक्ष्यस्य पृष्ठतो घन्दीकृत्य न निधानुमीह्यते । भारतीया हि प्राचीना रूपरङ्गा-
नासन् अर्धगुणवो, न ते स्वानि रूपकाणि द्रव्याजनाय लिखितुः । न ते स्वानि
दृश्यकाव्यान्वपि स्वोदरभरणार्धमुपनीव्यस्येन अकल्पयन् । व्यवसायमधनत्वेन
न तानि सै प्राप्नुयन्त । अतस्तत्र तैर्महनीयानि चरित्राण्येव न्यधीयन्त । मानस
गतस्य काउम्भस्यापनयनं हि सना कर्तनमैव वस्तुन मज्जायते । कामक्रोध-
लोभमोहादिभावानां सन्ति ये प्रीडनरा, ये हि तेषां 'तिष्ठत' इत्येतद् वचो
निदाय तिष्ठन्ति, 'उपविस्तत' इति श्रुत्या उपविशन्ति 'गच्छत' इत्याख्यं
गच्छन्ति तेषां जनानामिन्द्रियदासत्वप्रधानत्वेन न कोऽपि लाभो न तेन चरित्र-
निर्माणं जायते, न च मनसः सशुद्धिरेव भवति । समाजस्य मध्ये आशया
मपारणाय, मानवीयस्य च अन्तर्गले उदात्तानां भावानामुद्बोधनाय राग-
द्वेषादिमतां पुरवणा कथाचरित्राणि च नैव कदापि सहायकानि भविष्यन्ती-
त्येतत्तुद्विधासात् तानि न ते आद्रियन्ते स्म । भरतकृत नाट्यशास्त्रस्यानु-
शीलनमिदमेव सायमगम्यपुरतः प्रस्तरीति—

“एतद् रमेषु भावेषु सर्वमग्नियामु च ।

सर्वोपदशजन नाट्यमेतद् भविष्यति ॥” (भरतनाट्यशास्त्रम्)

नाट्यं लोकहृदयमनुवर्तते । हृदयन्तु लोकस्य न सदैव पृक्कर्ममालोचयते ।
तत्र कदापि कुत्रापि रतिं निदधानि कदापि च कुत्रापि । कदापि तद् औदार्यं
कदापि तरङ्गार्णव्यं कदापि तद् सौजन्यं, कदापि तद् दीर्घं रजमाणमाप्यते ।
सस्कृतरूपं निम्गतां विशुद्धस्य हृदयस्योपरितना कर्म सस्कारजन्वा मलिनता
मपश्यन् तादृशीमेव सामग्र्यामुपयुनक्ति यादृशया लोकस्य समीहितं मिदूयेन् परयेच्च
सततं गच्छेत् स ।

संस्कृतनाटकानि नाट्यशास्त्रीयाणि विधिविधानानि मादुरं रचन्ति जीवनम्यै-
कदेशां चित्रं न प्रसूय जीवनस्य चतुरस्रं चित्रं प्रस्तुवन्ति । तानिन्मानवस्य न
केवलं गुणानपि तु नदृशन्तु दोषानपि आदिशन्ति ।

अभिज्ञानशाकुन्तले शकुन्तलामालोक्य दुष्यन्तस्य मानसे या भावना जाता;
अभिभारके राजकुमारस्य हृदये ये विकाराः सन्तु रक्षा, भृष्टकटिके मदनिकां
वीक्ष्य शर्मिलको यां दिशां नीलेशभवत्, मुद्राराक्षसे मलयकेतुर्याभिर्देशानामि-
रगृह्यत, रत्नाकरव्यामादौ चामरद्वया मागरिकाया चामीण्यां चवन्ध, वेणीमहारे
भीमः क्रोधपूगादिमासैर्यैरपीकृत्यत स्तानि सर्वोपदि तु मानवीयानि दृष्टव्याभ्येव
॥ विद्यन्ते । नाटककारो हि भारतीय स्वनाटकेषु मानवस्य सवांन् अपि मद्-
सद्भावात् पित्र्यति परं न स गुणद्वैतदेव दोषम्, मौजन्पञ्चनखेन वीजन्त्यं,
अनुक्रोशानेनैव निरनुजोक्तव्यम्, अन्यायत्रेनूत्वेन सत्यायम्, मद्राचारत्रेनूत्वेन
दुराचारश्च दर्शयति । प्रवीण्यानां क्षेत्रमपि परप्रभृतिनाटककाराणां नाटकेष्ववश्यं
हि अभ्यास-निर्दयानाशंसतादुराचारप्रभृतेष्वप्यद्भावा अन्ततो गत्वा निर्जनिनो
भवन्तः संलपिता भवन्ति । अभ्यास-वैजन्त्यादिका सर्वेऽपि दोषा न मये बले
रिपता भवन्ति ते अनृतमेव बलमवलम्ब्य उत्थिता भवन्ति तेषामुपान्तस्य मूले
न शाश्वतिका क्षणिकपिठिका भवति तस्मादेव कारणात् अनन्तरबलमवलम्बमानस्य
सर्वं भजमानस्य—भावरत पराजयो न कदापि सम्भवः । संस्कृतनाटककारस्य
नाटकेष्वन एव सन्तं प्रकाशस्य न्यायस्य सत्यस्य करगदा वृक्ष विजयो दण्डो-
परीभवति । संस्कृतनाटककारोऽप्यस्य अभ्यासस्य वा अशुद्धं दर्शयिष्यति
नानातत्परस्यैव सत्तां समुपस्थापयति न तु अन्ते सत्यस्यैव न्यायस्यैव तत्त्व-
विजयमशुद्धं प्रदर्शयति । भृष्टकटिके अमत्यस्य विजयं शुद्धको रूपस्या-
मयमङ्गं यावत् दर्शयति न स्वकीयं प्रकरणं तत्रैव पर्यवसाययति । भवभूतेः
उत्तररामचरिते प्रारम्भात् समाप्तिं यावत् काम शोक-मन्तापा इष्टा स्यु परं तत्रा-
पि अन्ते न तेषां विजयप्राप्तिं प्रकर्षं प्रदर्शित ।

“अस्मा या तु शोकस्य मुखदुःखमशुद्धा ।

नानादुरत्ययाना नाटके मग्मवेदिह ॥

सर्वनादै मर्षसै सर्वकामप्रवृत्तिभि ।

नानावस्थान्तरोपेन नाटकं संविधायते ॥”

(भारतनाट्यशास्त्रम्)

हृद्येतद् यन्नाट्यशास्त्रे प्रतिपादितं तस्यापुष्पतया रक्षां कर्तुं संस्कृतनाटकेषु पूर्णहाचरिता जायते ।

दर्शकानां मानसेषु रसस्योन्मेषं भारतीयस्य रूपककारस्य चरममुद्देशम् । अतः स कदापि न प्रतीच्यरूपककार इव कथावस्तुवादिष्यापारं रूपकस्य सर्वस्व-
ध्वेनाभ्युपगच्छति ।

भारतीया विद्वांसो देशस्य मर्यादां पोषयितुं गरिमां च वर्धयितुमनारतं प्रायस्यन् । तेषां मर्यादयि कार्याणि तदर्थमेव जन्म अगृह्णन्, तदर्थमेव ताम्य-
जीवन् तदर्थमेव तानि स्वजीवनमपि अत्यजन् । तेषां रूपकेष्वपि तस्यैव आदर्श-
स्य अवदानशोभा प्रस्फुरति ।

प्रयोऽनुरूपं प्रथमरतु वेधो वेपानुरूपश्च गतिप्रचारः ।

गतिप्रचारानुगतं हि पान्यं पान्यानुरूपोऽभिनयश्च कार्यं ॥

(नाट्यशास्त्रम्)

पौराणिके वा ऐतिहासिके उपाल्याने यदि रूपककारः क्वापि अनौचित्यमीक्षते
तदास्मां तद्व्यवर्जनपूर्वकं कथां निबध्नान्ति । अभिज्ञानशाकुन्तले कालिदासेन
दुर्वाससेन सापप्रसङ्गं पौराणिककथागतस्य अनौचित्यस्यैव निरामाद्य समुपगम्यते ।

भारतीयनाटककाराणां प्रयत्नं यदा भवति येन नायकस्य चरित्रं पवित्रं
सन्निष्ठेन न कालुष्यस्य संशयोऽपि तन्मनागपि मरुद्भूते । नायकचरित्रस्य रक्षार्थं
मिह सर्वत्र प्रयत्नं कृतोऽभूत् । एवविषयस्य प्रयत्नस्य दिशि सङ्केतं साधुतया धनंज-
यस्य निष्कलितवित्तानु पद्मिपु भवति—

“यत् तत्रानुचितं किञ्चिन्नायकस्य रमस्य वा ।

विरदं तत् परित्याज्यमग्न्यथा वा प्रकल्पयेत् ॥” (दत्तरूपकम्)

कथावस्तुन सरसत्वेऽभिमतेऽपि नौचित्यस्यातिरिक्तमणं तदर्थमाकाङ्क्षितमिह
भारतीयेन संस्कृतनाटककारेण ।

रूपकेषु न केवलं राजवंशोपज्ञाना वा महामानवानां चरित्राणि समुचित्व्यन्ते
अपि तु तत्र सामान्यानामपि जनाणां वृत्तमालिख्यते ।

“प्रस्थानप्रशो राजर्षिर्धोरोदात्तं प्रतापवान् ।” (सा० दर्पण)

हृद्येतद् यदुत्पीरितं तत्तु नाटकाभिधं रूपकं लक्ष्यीकृत्योक्तम् । न च तस्य
प्रकरणवृत्तप्रवृत्तिष्वपि अपेक्षा भवति । एवमेव न ‘केवल’ अभिज्ञाता एव तत्र
पात्रत्वेन गृह्यन्ते साधारण अपि अकुलीना अपि रूपकेषु पात्रत्वेन स्वीकृता

भवन्ति । प्रकरणकये रूपके सर्वविधानानपि पात्राणां मन्त्रिवेश स्पष्टमेव सर्व-
रवलोक्यते । भाषादिषु रूपकेष्वपि सधारणा एव जना दृश्यन्ते । तेषु तेषु रूपकेषु
उपरूपकेषु च नानाविधानानुच्चारणानां पात्राणां मन्त्रिविधानादिद निश्चयप्रभावेन
निर्दिष्टते यत् संस्कृतदृश्यकाव्येषु सर्वविधानामपि पुंसां कलत्राणाञ्च समावेशः
क्षिप्यतेऽथ च बहुविधानि च चरित्राणि तत्रालिख्यन्ते ।

संस्कृतनाट्यशास्त्रे गीत-नृत्य-वादित्रादीनां कलानां कर्तव्येनेदं सिद्धयति यत्
पुरातनतरं भारतीयं जीवनं कलानुरागमं बभूव । भारतीयेष्वेवा कलानुरागिणी
शक्तिमन्नाट्यप्रभृतेषु अत्रागः यदात्र वैदिकः कालो चित्रजृम्भे ।

“यस्यां गायन्ति नृत्यन्ति भूम्यां मर्त्यां म्यैववा ।” (अथर्वणि)

इत्येवंविधाः पञ्चय. कथननुपयुक्तं परिपुण्यन्ति ।

ईशवीर्यपञ्चनानकारम्भान् प्रागेव अत्रत्या अभिनयादिकलाः कृत्स्ननया
विकासमगु । शिलाटिन-कृशाश्वमञ्जरी संपत्तौ कलाभिर्मां प्रचारयामासुरिति
को न जानाति ? अत्रन्ता-मार्त्तप्रभृतिस्थानेषु तत्तद्भावविभाविताः कलाः
पर्यवलीक्यन्ते, तामां कलानां निर्देशो भरतस्य नाट्यशास्त्रे सर्वैः पर्यवेष्टयते ।
भामकालिदामशूद्रकादीनां रूपकाराणां रूपकाणिता एव कला शुद्धतयास्माकं
पुर आकलयन्ति ।

संस्कृतरूपकेषु पद्यानां बाहुल्यं विलोक्य, हन्त, प्रतीक्षा कतिपये कोविदा-
लोकका जुगुप्सन्ते तत्र । परं तेयमेव बन्धव नाहसीं बहुलतां प्रशंसन्त्यपि ।
तत्र ते प्रसीदन्ति । आगलः कविष्टाममहार्त्तं विपुलकायस्य स्वीयस्य ‘दाइनास्ट’
संस्कृतनाटकस्याकारमुद्दिश्य मविम्भरं यत्किञ्चिन्म तस्य सारोऽयम्—रङ्गमञ्चो-
परि अभिनेषं नाटकमवदृष्टमूर्त्यं भवति । उक्तमूर्त्यं तु तस्यैव नाटकस्य कृते
जनैः प्रतीयते यद् रङ्गमञ्चोद्वेष्टेन न प्रणीयते । वस्तुनस्तेनैव नाटकेन भेद्येत भूयते
यदावृत्तकपाटस्य निरुक्तनस्थान्यन्तरे भागेऽप्ययनार्यं विरच्यते ।

संस्कृतनाटककारः संसारस्यामीनवैविध्यानुभूतिमालम्ब्य स्वीयानि
पात्राणि घटयति; स न तानि स्वस्मिन्वैशिष्ट्याद् यथार्थजीवनाच्च संनयति ।
तदीयं परम्परागतमपि पात्रं न कदापि वैरम्यं जनयति न च तदीयं पात्रं कल्प-
नालोकस्यापि पार्श्वं भवति । तद् भूतलस्यैव प्राणवान् मानवः । दुष्यन्तो भरत-
मुनः सन्नाहयश्यमान्ते परं मञ्चपि तादृक् स पुरुष एव न तदिदम् ।

‘गच्छति पुर शरीर धावनि पञ्चादमस्तुन चेत ।
 चीनाशुभिव केतो प्रतिचात नीपमानस्य ॥’
 “अलमस्मि ततो हृदय तथापि नेद निवर्तयितुम् ।”
 ‘काम प्रत्यादिष्टा म्मरामि न परिग्रह मुनेस्तनयाम् ।
 चत्त्वत्तु दूयमान प्रयाययतीव मे हृदयम् ॥”

इत्येतद्वादिषोभिर्नाटककृत् तस्मिन् सन्नाशि मानवसुलभदुर्बलताया
 हृद्भाष स्पष्टत्वं मयुन्मीलयति । एतेन मिदृष्यनि यत् सम्कृतरूपकेषु पात्राणि
 यद्यपि सन्ति विविधानि पर तानि मसारस्यैव सन्ति पात्राणि न च घुलोकस्य ।
 अपि किं सर्वात्मिक शकार माधुर्यं इत्युनि कण द्रोण भीष्म दुष्यन्त-आगरिका
 पद्मानती वत्सुस्तर्दिमा मृगुबन्धव्य प्राणभृतो न भूया लोकाभ्यारस्य गन्ति ?
 अपि न एषु निर्दिष्टेषु पात्रेषु त एव दाया प्रदर्शिता ये मानवेषु निमग्नं
 प्राप्यन्ते । एवमिषाया स्थित्या कथमेतद् यत् सुसक्त यत् मरुतरूपकेषु अनै-
 र्गिकता सन्तिष्ठते । वस्तुनस्तत्र माय एवाश्रितो न च प्रिदश । को राक्षस
 पाणव्य चन्द्रगुप्त वा देव इति श्रुति ? रामो यद्यपि अस्ति उपमाननिहीन
 चरन् पर सत्कृतरूपकेषु भोऽपि मानवत्वं चिन्तितो न च देवत्वं ।

“सुमिता कामपि दशां कुर्वन्ति मम सम्प्रति ।
 त्रिमयानन्द-स-दमर्जना करगोर्मय ॥”
 ‘ज्या एसिष्ट निष्पागा रघूया वशनन्दिनी ।
 कष्ट भीतापि मुनयो सत्कर्तार न विन्दति ॥”

इत्यादिषु राम किं मानवाद भिन्न ? किं न तत्र मानवसुलभदुर्बलता ?
 मरुतरूपकेषु गृहीत कथावस्तु रामकृष्णविषयकमेव प्रायेण । तत्रापैषा
 रुचिप्रियता धरस्य जनयतीति मुवाणान् प्रति प्रमथराधवकार साधु ग्राह—

स्वसूक्ष्मा पात्र रघुतिलकमेक कलपता
 कवीना वा डोप म तु गुणगगनामवगुण ।
 यदतैर्नि शेरैरपरगुणलब्धैरिव जग
 त्यसाररुच्यै सप्तमुग्यद-सर्वसति ॥”

रामायणे महाभारते च श्रीवाल्मीकिच्यासाभ्यां सकलानामपि वेदशास्त्रादीनां
 निष्कर्षं सुबोधमरलभावेन सन्निहित । तत्र ताभ्यां भारतीयाचारविचारमर्यादा-

संवितीति चर्चन्त्यधर्मादिकाः मायु मन्त्रिभिरं प्रतिपदिताः । अतस्त्वनुभावपि
प्रत्यो महनीयः । गच्छन्तानेहमा तः द्वावपि भुतिर्धर्मानोपविषदादिभ्यः प्रेषांते
मन्त्रां सर्वान्धा अपि जननाया कृते, यतस्तयो मन्त्राणां सा स्वधर्मकर्मन्दा-
चारादिकं मौग्येन बोद्धुं शक्नुवन् । जनानां प्रवृत्तिं तत्रावलोक्य कवयो नाटक-
काराश्च स्वा रचनान्मुपजीविन्देन चक्षुः । काव्यनाटकद्वयोः सम्यग्भेदोप-
पन्नकारित्वे काव्यमेतद्वै ।

संस्कृतरूपकं पौराणिककर्मनिष्ठ मौन्दर्यपरं च वरीवर्ति । न तत्र अष्टौलाष-
ष्टुणाष्टुप्मात्रनिष्ठयज्ञानि हयानि द्रव्यं । बद्ध-समरादिविषयिणो नृपमण-
दनाश्च तत्र नादरं लभन्ते । न च भवन्ति तत्र द्वा कथना अनूतमूला । तेषां
कृति संस्कृति-भूतपर्यायान्ते श्रवणावर्णे कृता भवन्ति । मनःप्रमोदाद्यादिनां
तत्त्वानां कण्ठमध्यकं न तानि स्वभावात् संसृजन्ति । न तेषु निन्दनीयपुण्यजनका-
सिद्धतावानां विकृतानां च घटनानां समावेशश्च विधीयते । यद्यपि भूयस्यां
संख्यायां संस्कृतरूपकप्रणेताः नाट्यशास्त्रोत्तरजन्मप्रदर्शनविरपकान्
नियमान् त्रायमाणः एव बाधयन्ते परं क्षणिके तान् नियमान् उल्लङ्घयन्तोऽपि
प्राप्यन्ते । एवं स्थिते संस्कृतरूपकानां सर्वथा परम्परागामिभं मृदुलपक्षनिष्ठं
च न मिदपि । भाष्यकृतमूकमङ्गं नाम नाटकं श्लोकपर्यवसायि दृश्यते । बाल-
चरिते कंसस्य, प्रतिमायां च दशरथस्य निधनं रङ्गमञ्चे घटमान् दृश्योचरीभवति ।
सुशङ्कटिक-वेणीमंहार-भागानन्दादिरूपकानां मध्ये करगोद्भावीनि दृष्टानि स्थाने
स्थाने निरीड्यन्ति । इदम्भवत्येव संस्कृतनाटकं प्रतीय नाटकमिव कर्कशेन
निराकाशेन, हिंस्रानां शृङ्खला अमुहारिणीभिर्दुःखेष्टाभिघ्नन्तनीयया अमासुपि-
कृतया, रागाद्वैराग्यताद्वयेन क्रुध्यमाना च भीषणेन कुम्पापारेण चक्षुषं वर्तते । न
संस्कृतनाटकानां दृष्टिर्दृष्टान्तरनाटकानां दृष्टिरिव ऐहिकतादर्शिनी न च सा
'मानवस्य मूक्य' यप्रदर्शनेन मानवीयं जगत् समुज्ज्वलं दृश्यते-इत्यत्र स्तोत्रमपि
विधमिति । सा मानवे मानवतायाः स्वरूपमेवावलोकयितुमनिलयति । न चोप-
श्लेषमलीमम् श्याकदन्त-वैषम्योच्चापनादिदारुदुष्कर्मकथरं पापीयो जीवनं तस्यै
रोधने । सा कर्मवादमिद्वान्ते अद्वा विप्रानापि नियतीं विष्णुमवर्ति ।

भारतीयं दर्शनं मुख्यतः स्वयोरन्तराने न भेदमीदृशे । तस्य प्रभावः दृष्टान्त्यापि
साहित्यस्य अद्वैतीयो नृपामान्यस्य च हृदये एतावान् अनितरा निपतिन

आस्ते यदिह तादृशाना हिंसामयाना दूरयाना समावेशन न नाटकृद् आका-
ङ्क्षति न च जनतैव तानि दिदृक्षते ।

संस्कृतरूपकेषु यथाविधं समुत्कर्षशाली मनोऽभिरामोऽभिनयो विभाति
तथाविधं सम्भवतः कुत्रापि न विलोक्यते । ईशवीर्यान्धारभात् प्राक् अर्वाक् च
अभिनयननृत्य-सगीतादिकलाशिषाप्रदायिनीनां संस्थानामिह प्राचुर्यमासीत् ।
भरतस्य नाट्यशास्त्रमत्र प्रमाणम् । प्राचीनसमयेऽभिनयकलां परोक्षेन श्रिता-
सीत् । इहस्योऽभिनयो मनोविज्ञानाधारे च एतदस्ति । अग्निपुराणे नन्दिश्वरी
यऽभिनयदर्पणे मन्दारमरन्दे चाभिनयकलायां विशदं विवेचनं विराजते—

उत्पादयन् सङ्गद्य रसज्ञानं निरन्तरम् ।

अनुकर्तृस्थितो योऽर्थोऽभिनयः सोऽभिधीयते ॥

विभावयति यस्माच्च नानार्थान् हि प्रयोगतः ।

शास्त्राद्गोपाद्गमयुक्तस्तस्मादभिनयः स्थितः ॥

इत्यभिनयलक्षणमाकरग्रन्था उपस्थापयन्त आङ्गिकाचिकित्साहार्यादिचतु-
र्णामप्यभिनयानां वर्णनं विदधतोऽप्यप्यन्ते ।

“आस्यनालग्रयेद् गीतं हस्तेनार्थं प्रदर्शयेत् ।”

इत्यादिश्लोको हि आङ्गिकाभिनयमधिकृत्य क्रियम्भपुरमुपदिशति एवमेव—

यतो हस्तरतनो दृष्टिर्नो दृष्टिरततो मनः ।

यतो मनस्ततो भावो यतो भावस्ततो रसः ॥

इत्येतत् पद्यं च अभिनयस्य रसोन्मेषकर्ता कियस्या मनोशया रीत्योप-
पादयति ।

भारतीयस्य अभिनयस्य एषा चर्चा पुरातनस्य भारतस्य कलामुरागिता
प्रज्ञाशयिनी संस्कृतनाटकस्य तामुद्दिष्टतां निदधाति यामद्यतनानि नाटकानि
अद्यपर्यन्तं नाधिगन्तुमशक्नु । चिरकालं सभ्रातस्तदैव संस्कृतनाटकानि सर्वाङ्ग
पूर्णानि दृष्टान्यभवन् । नासीत् तदीयं किमप्यङ्गं न्यूनं वा कद् रूपम् । तेषां
मविधे कान्ता प्रेक्षागृहां पेशलो रङ्गमञ्च, उल्लितो वेशविन्यासः, भास्वराणि
भूषणानि अन्यश्च ममग्रो नाट्यपरिच्छद् प्राचुर्येण प्रावह्येन च स्थाप्यन्त ।
भरतकृते नाट्यशास्त्रे द्वितीयेऽध्याये हि एतद्विषयकं उल्लेखः समवाप्यते ।

संस्कृतनाटकानि सार्वजनीनसंस्कृते प्रचारकाणि सन्ति । तानि तस्या
मन्दश सर्वतः प्रसारयन्ति । तानि विरच्य भारतीयां संस्कृतिं प्रति सततमापन्नप-

मदेव संलक्ष्यन्ते । वस्तुनस्तत्र धर्मकामयो, धर्माययो, प्रणय-कर्तव्ययो,
स्वार्थ-एवमाययो ममत्या सा तु ममाहिता मन्ति ।

“धर्मयैकाना मनमेव सेव्या यो ह्येकमष्ट स जनो जघनः”

इत्येवमिति तेषा मन् महीय ।

अनामन्त्रिभिर्माविता पुण्यार्थमिता वरिवत्पा, ममस्वयकारिणी च मनोपा
नारत्नपमस्तुनेमस्तुष्टः । मस्तुष्टयः स्वेषु रूपकेषु तत्प्रतिपादनं नितरा
प्रीतिपूर्वकं विषाद्य विविधपरिस्थितिधीवीचमि तरन्ती मानवस्य मानमगतिं
चित्रयन्ति । कामवामनाया का द्वाष्टिः ? अयंम्य कापेदा ? का च तम्महता ?
इत्यादिकं सर्वमपि ते समीचीनतया सनादयन्ति । मानवजीवनमुन्नेतुं निर्बोद्धुञ्च
तत् तैरगमप्यवसाय सततं दृष्टो भवति ।

मानवस्य मानस कदापि धर्मं, कदापि च अयं आवश्यक्यति । धर्मैर्गाहृष्टो
भूया ननुय किं किं न दुःखनवहति । एतन्नेत्र धर्मेन वा कामेन आहृष्टो
भूया कानि कानि च महर्गीयानि कृत्यानि अनुष्ठानुमात्मानं निमोतयन्ति—
इत्यतः सर्वं रूपेण ममत्वं वदीष्यते ।

ज्ञान-धर्मं नष्टना मामनस्ये मयेव सगरः पुनर्मीचते—इत्यत्र मस्तुष्ट-
रूपतागामाख्या अविचला । मस्तुष्टरूपकाणि विचरन्ति यत् स्वयन्दुःखदुःख-
प्रेम न परिणामे हिनावह्य । कर्तव्यरक्षा अधिचार जीवयति । धर्मोऽधिरुद्धश्च
कामः श्रेयस्करः ।

दम्पत्यग्रस्य विशुद्धमुदात्तं च रूपं मस्तुष्टरूपकेषु दृश्यते—

“व्यतिथयनि पदार्थानाम्तरं कोऽपि हेतुः

न तत्तु बहिर्लपाधीन् प्रीतयः मध्यमस्ये ।

विक्रमनि हि पतङ्गस्योदये पुण्डरीकं

द्रवति च हिमस्तरनयुद्गते घण्टकान्तं ॥”

इत्यादिषु पद्येषु पवित्रप्रणवस्य निरवगा आभा सुस्पष्टमेव पालिष्यत ।
अनिज्ञानशाकुन्तले नाके प्रेयसः श्रेयसश्च सधर्मं चक्रित्वा मधुरं प्रदर्शितं ।
शाकुन्तला ममुपस्थितं श्रेयोऽवज्ञाय दधीषमि प्रेयसि प्रीयते । तदुदकं च मरार-
मेव भरतुने । जनार्दीर्घा ममत्या सा अवधूयते । वस्तुनः सस्तुष्टरूपकस्य
दृष्टिं सर्वेव शुद्धाचारमभिनन्दति । अनेनैव बौद्धिद्वयेन मोलचितं तदपि तु

अन्यैरपि यैः शिल्पैस्तदलङ्कृतमस्ति । तत् शब्दानां सौष्टवे, अर्पानां गाम्भीर्ये, भाषाया लालित्ये, वर्णनस्य वैशद्ये, वस्तूनां चास्तरया सच्चिदेशने, भावानां च अभिप्यक्षने विश्वस्य भाटकेषु श्रेष्ठम् । सर्वविधसुन्दरतायावादेव 'काव्येषु नाटकं रम्य तत्रापि च शकुन्तला'—इत्येतत् प्रशस्तिश्रीलामस्य सौभाग्यमुपभुनक्ति ।

इत्थं हि संस्कृतनाटकानि स्वसिद्धान्तरपरम्परादानवयान्येव सिद्धयन्ति ।

सुललिताभिनयैः समलङ्कृता

रुचिरभारतसंस्कृतिभूयिता ।

संस्कृतिपुराणविचारविभाविता

जयति संस्कृतनाटकमञ्जरा ॥

(२४)

भासो हासः

भरतविहितस्य नाटयशास्त्रस्याप्ययनेनैतद् विदितं भवति यद्भरमदीये भारतदर्शे दृश्यशान्दानां प्रगयनस्य व्यवसनं कविषु निताम्न पुरातनभास्ते । परं नाटयशास्त्रान् हरदत्तान्नरन यावन्ती प्राचीनता मिद्ध्यति तदनुसारेण तावन्ति पुराणानि रूपकाणि व्याग्रतं नोपलभ्यानि ज्ञायन्ते । नाट्यशास्त्रे ययो मुरविद्वय लक्ष्मीस्वयंवरनामधेययोर्नाटकयोस्त्वय्यो हरवते तच्छाटकद्वयं, पाणिनि-कृतायामष्टाध्याय्या 'पराशर्योऽपि लिख्या मिथुनतसूत्रयोः', 'कर्मन्दहृशा-क्षादिनि' इत्येताभ्यां षडिनाभ्यां मृगाभ्यां यासां नाट्यसम्बन्धिनीनां कर्तृनां संज्ञा संज्ञयते ता कृतयः कथञ्च बलियन्त्राकथयोर्ययोर्द्वयो रूपरयो पतञ्जलिः स्वकीये महाभाष्ये स्मरणं विवधानं प्राप्यते ते रूपके, बान्दापनः स्वकीये काममूत्रे येषां दुर्लभत्वमिनीनां नाटकाणां निर्देशं विदधाति, तानि नाटकानि, कालिदासमृगम्भरगणां मौमिह्व-कविपुत्रादीनां च प्रबन्धाः कुतः सगृहि मस्याप्यन्ते । अथ स्वनुसन्धानरमकात् प्रयत्नात् यानि रूपकाणि अनु-संहितानि सन्ति तेषु प्राचीनतराणि भामस्यैव रूपकाणि गण्यन्ते । तस्मादिदानी-स्तनोऽनेहा भामस्यैव आद्यमसकृतनाटककर्तृत्वेवाग्रतमुच्यते । भारविकाग्निमित्रे कालिदामेन सम्मर्यमाणत्वाद् भामस्य कालिद्रामान् प्राचीनतरतं मिद्ध्ययेव । कालिद्रामाद् प्राग् योऽयं भासो भारतभुवं भूययामास तस्य कालिदामस्मृतवा-जीवन-कालमधिहृत्य तु नेदानीं कोऽपि विवादः प्रवर्तते परं यानि अष्टोद्गा रूपकाणि रूपककारस्यास्य प्रथितानि सन्ति तानि लक्ष्यीकृत्य विद्वदो विवादः प्रवर्तमानोऽस्ति । महामहोपाध्याया गणपतिशास्त्रिणोऽयमिन्द्रिधत्तपैव तानि अष्टोद्गापि रूपकाणि भामस्यैव कृतिष्वेनाभ्युपगच्छन्ति परं सन्दिहाटना-मभिधानमेतद् यच्छाटकेषु तेषु केवलं स्वप्नवाच्यवदत्तं नाम नाटकं भामस्यगीतं वर्तते । ते स्वकथनपत्रे राजदेवरस्य—

“भास-नाटकचक्रैरिच्छेकैः खिलं परीक्षितुम् ।

स्वप्नवचनवदत्तस्य दाहकोऽभूच्च पावकः” ॥

इत्येतं श्लोक निघाय स्वमतं परिपुष्पन्ति । त इदमप्यादुर्गत् अभिनव-
गुप्ताचार्येणापि अभिनवभारत्या ह्येतस्यैव रूपवस्योल्लेख्य कृतो नाग्यस्येति ।

“तानि त्रयोदशाणि रूपराणि न भासकृतानि सन्ति । तेषां रूपकाणां
कतिपय एव अंशास्तद्विचिताः प्रतीयन्ते । ज्ञायते यत् कोऽपि बेरहवामी कवि-
भासप्रणीतान् भशान् विपतिस्म डॉक्टर घानंटोऽपि भासं त्रयोदशानामपि
रूपकाणां कर्तृत्वेन न स्वीकुरुते । सिरुवन ऐवी नाम प्रनीत्य प्रधी स्वप्र-
धामवदधं नाम रूपकमपि भासकृतं न मन्यते । तत्र वारणमिदं यत् सम्यति
परस्वप्रभासवदधं नाम रूपकमाप्यते तत्र स श्लोको नोपलभ्यते यं श्लोक
माभारीकृत्य द्वादशदाताभ्यदीसम्भूतो नाट्यदर्पणकारो शम्भुचन्द्ररत्नस्य भासकर्तृता-
मङ्गीकुरुते । एषां सहायारुहानां मध्ये केचन विवक्ष्यन्ति यत् ‘मत्तविलास
महसनरचयिता युवराजो महेन्द्रविजय विद्या आरचयचूडामणे प्रणेता
शीलभद्र इमानि रूपकाणि रचयाम्बभूव । इत्थं रूपदाप्येतान्मुहिरय महद्
वैमल्यमेव भूयते । परमेवविधाना वादानां प्रशाख्यानं ये विदधन्ति तेषामपि
संख्या किञ्च युक्त्यो हि सन्ति वलीयस्य । इदानीन्तनानां पर्यालोचकानां मध्ये
भूयिष्ठा पर्यालोचका त्रयोदशानामपि रूपकाणां कर्ता भास एवेति भाषन्ते । ते
तेषां भासकर्तृत्वपक्षे अधोनिदिष्टान् विचारान् उपम्यस्यन्ति—

१. नाट्यशास्त्रानुसारनिर्मितनाट्यानां प्रारम्भरूपमिना ‘प्रस्तावना’ इति
कथ्यते परमेषु नाटकेषु ‘प्रस्तावना’ इत्येतस्य शब्दस्य प्रयोगो न कृतः अपि तु
‘नामुखम्’ इत्येतत् पदं प्रयुक्तं दृश्यते । न तत्र नाट्यस्य न च कवेरेव नाम्नो
निर्देशः प्राप्यते—एषा विलङ्घिता शास्त्रीयपरम्पराया प्रचलनात् प्राग्वर्तिन्येव
वस्तुनोऽस्ति ।

२. नाटकेषु प्रारम्भो आरम्भोपक्रमेण कृतस्नाह्योनैवेपक्रमेण तत्र सारण-
मपि कृतं दृश्यते । बहुषु च नाटकेषु आदौ मुद्राट्कारेण पात्राणामभिधानं
विहितमस्ति । सर्वेषु च नाटकेषु ‘इमानपि महीं कृत्स्ना राजसिंह प्रसारतु न’
इत्येतदेव किंवा इत्येतत्सदृश भरतवाक्य दृष्टं भवति ।

३. राज्ञेयस्य भासकृतेषु नाटकेषु स्वप्रधामवदधं नाम नाटकं श्रेष्ठमिति
यद्युच्यते तस्य तदभिधानमुपलब्धं नाटकं स्वेन संविधानेन स्पष्ट-
परिपुष्पाति ।

५. प्राचीना ग्रन्थद्वारा चित्रितेषां नाटकानां नामानि मङ्गेनयन्त. क्वचिच्च नक्षीयान् रङ्गेकान् कारचन उद्धरन्तोऽवलोक्यन्ते । आलङ्कारिको भाग्यः प्रतिज्ञायौगन्धरायजनाटकस्य मूलकथामेव न सविस्तरमालोचयान्नर अपितु नप्रयमेकं प्राक्नपयमपि संस्मृताभाषायामुद्धृतञ्चकार । दण्डी 'टिप्पणीवृत्तान्तोद्गमि' इत्येनस्मिन् रङ्गेके विद्यमानस्यालङ्कारस्य भीमसा मपाण्डित्य कुर्वाणो ह्यने । इत्थरच श्लोको बालचरिते चान्द्रसे च ममुपलभ्यते ।

५ आचार्योऽभिनवगुप्तः स्वप्नवासवदत्तं नामप्राह कीर्तयन् किञ्च तस्यैकं पद्यमपि उद्धृत्य समवाच्यते अभिनवभारत्या 'कञ्चित् श्रीहा यथा स्वप्नवासव-
दत्तायाम्' इत्यभिधाय निर्देशो य आचरित न मुद्रितग्रन्थस्याङ्के द्वितीयस्मिन् नाट्यनिर्देशो प्राप्तो भवति । लोचने हि स्वप्नवासवदत्तस्य श्लोक एव उद्धृतो विद्यते—

मञ्जिनपञ्चकशार्दं नयनद्वारं स्वरूपतोऽनेन ।

उदघाट्य मा प्रविष्टा हृदयगृहं मे नृपननूना ॥

एव श्लोको मुद्रिते ग्रन्थे नास्तीत्यने परं सम्भवमिदं चरितपद्यनभिनवगुप्तस्तनये मूलग्रन्थे स्थितं स्यात् ।

६. एषु नाटकेषु चहयोऽपाणिनीयाद्य प्रयोगाः प्राप्यन्ते । एतेन एतेषां नाटकानां प्राचीनता सिद्धा जायते । प्राक्नभाषा च या तत्र प्रयुज्यन्ति सापि कालिदास काटप्राग्वर्तिनी प्रतीयते ।

७. भरतकृतनाट्यशास्त्रस्य सिद्धास्तानां कृष्णतया भवनगुगमनं निषिद्धाना-
मपि हरषामां रङ्गमञ्जोऽभिनवम च तं युगं सङ्केतयतो यदा भरतस्य नाट्यशास्त्रं पूर्णतया प्रतिष्ठं न लक्ष्मुं शाशाक ।

एवमिदं सर्वं विवेचनं नाटकानामेतेषां भागकर्तृत्वं प्राचीनतरादञ्च प्रपयति ।

भागस्य मन्त्रीमानि रूपद्वयम्—

१ स्वप्नवासवदत्तम्, २ प्रतिमा, ३ प्रतिज्ञायौगन्धरायजम्, ४ पञ्च-
गयम्, ५ मध्यप्रत्यायोगम्, ६ दूतवाक्यम्, ७ दूतघटोरकचम्, ८ कर्गभारम्,
९ इन्द्रम्, १० अविमर्शम्, ११ अग्निदेवम्, १२ बालचरितम्, १३
चादत्तम् ।

भाग स्वनाटकारा कृते रूपावस्तु विविदेभ्यः सेत्रेभ्यः संज्ञप्राह । तदीयेषां प्रवृत्तिस्तस्य प्रतिभाषा मौलिकतामभिभवति । तत्र नाट्यकौशलमपि प्रशंस-
नीयं परं तदीय तद्याध्यकौशलं सकष्टेभ्यपि रूपकेषु न समभावेन स्थितमवाप्तम् ।

येषां नाटकानां कथावस्तु रामायणाद् गृहीतं वर्तते तेषां कथा-सविधानं हि अति-
 श्रुय हरयते । येषु च रूपकेषु महाभारतीय कथावस्तु स्वीकृत विद्यते तत्रापा-
 सदीया नाट्यविदग्धता कथाविधानप्रवीणता च घस्तुन प्रशस्ततरा श्लाघ्यतरा च
 शोभते । तत्र तदीयाया प्रतिभाया समुज्ज्वलता सम्यग् दृष्टा भवति । इदं
 चेदत्राभिहितं भवेत् तदोचितमेव नितान्त स्यात् यत् स तेषु रूपकेषु श्लाघनीय-
 तरामेव सकलतामधिजगाम येषु राज्ञ उदयनस्य कथा गीतास्ति । स्वप्रवासव-
 द्वाप्रतिज्ञायौमन्धरायणयोः भेदस्य कारणमुदयनगाथैव । तत्कारणात् भासो
 विद्वज्जगति परामेव प्रियतामविन्दत । कवी रामायणकथां परिगृह्य ययो प्रतिमा-
 भियेकयो प्रणयनं चकार तत्र कृतानि परिवर्तनानि न सन्ति महावपुर्जानि,
 बालिसुग्रीवयोः सहदेव युद्धे प्रवर्तनं काव्यमन्तरैव रामस्य बालि निग्रहणं तारा-
 विलापस्यानुसृष्टेऽप्यत्र घस्तुतस्तु न किञ्चि कौतूहल जनयन्ति वर्धयन्ति वा ।
 प्रतिमायां कृता मौलिक्य उज्जावना सन्ति हृदयार्पण्य । इच्छाकुर्वन्त्यानां
 महीपानां येषां दिवङ्गततया देवायतनेषु प्रतिमा प्रतिष्ठापितारतेषु भूपस्य दश-
 रथस्य प्रतिमाया प्रतिष्ठापन, रामस्य कुत्सालताया अवगमनाय सुमन्त्रस्य वनप्रति-
 प्रस्थानम्, आध्रनागतस्य दशवदनस्य रामकृतमातिथ्यम्, शवणस्य पौरोहित्ये
 रामस्य पितृधाडाचरणम्, राम-साहाय्याय भरतस्य लङ्कागमनविनिश्चय, लङ्कानो-
 निवृत्तस्य सीतालक्ष्मणसहितस्य रामस्य दशनाय मातृ-पौरादिभिः सह भरतस्य
 कात्तारगमनमित्येतानि परिवर्तनानि नूनं कविकल्पनाप्रसूनाभ्येव सन्ति ।
 अवश्यमेवेतां कल्पना मनोभिरामा । महाभारतीयकथात्मकेषु रूपकेषु कवी
 हृषिदशेन निदधानोऽवाप्यते । अत एव महाभारतकथाविषयकाणि रूपकाणि
 रामायणकथात्मकाभ्यां रूपकाभ्यां रम्यतराणि ।

मध्यमव्यायोगे दूतघटोत्कचे च इतिवृत्ते कवि कतिपयवक्त्रकल्पना समुज्जा-
 वयन् वीचयते । मध्यमव्यायोगे भीमघटोत्कचयोर्द्वन्द्वयुद्धमथ च अनभिज्ञातत्वाद्
 घटोत्कचेन भीमस्य हिडिम्बायाः सविधे गृह्यमाणत्वं नूनं कौतूहलाद्यदम् । दूत-
 घटोत्कचे दुर्योधनघटोत्कचयोः सवादो वीररसमयोऽतश्चेतोदहरो नितराम् । दूत-
 वाक्ये दुर्योधन-मानमर्दनपरस्य कृष्णस्य वीरवाणी नाटकीयसंवादरूप्या
 महनीया । ऊरुमूत्रे दुर्योधनस्य चरित्रचित्रणे कवि काव्यनीयमेव सकलतामवा-
 प्नुवन् छेदनगोचरीभवति । पञ्चरात्रे कविर्विराटपर्वसम्बन्धिनीं कथां रदकीयया
 उरुहर्षणया नूतन एव रूपे परिवर्तयति । तत्र कथाया निर्वहणेऽसौ हृषिदशेनमेव

दर्शयामास । द्रोणेच्छया दुर्योधनस्य पाण्डवान् प्रति अर्घराज्यं प्रदातुं प्रत्या-
ग्रवगम्, कौरवैः साक्षममिमन्योः समरायमागमनं, भीमस्यायोधनमुवि अमि-
मन्योर्वन्दीकरणं कवेः कल्पनानां मनोरमाणि निदर्शनानि विभ्रामि । बाहुचरिते
यद्यपि कविना जवनवोहाः समुत्पादिता पर तामिनं नाटकं तस्मिन् कश्चित्
प्रभावो निपठितः ।

अविनारकस्य कथावस्तु न रामायणीयं न च महाभारतीयम् । तच्च
कल्पनाप्रसूतं प्रेमास्थानकम् । भाववेशस्त्वच्छचित् छचित् बलीयान् एव भूत्वा
मन्तिहने । आरदत्तम्यापि कथावस्तु मरमम् । आरदत्तवसन्नसेनयोः प्रणयवन्धनं
यत् कविरवानासत् तद्वितरामेव इत्तं कमानमानि प्रीयति ।

प्रतिज्ञायौगन्धरायणे यौगन्धरायगस्त स्वामिमत्तं चरित्रं नितान्तमेव मनो
मोदयते । यौगन्धरायणे महासेनस्य बन्दिगुहादुद्घनस्योन्मोचनाय उद्घनैव
सह बामवदृष्टायाः परिग्यनाय च वां भीमिन्द्राख्ये सा कृतं स्तुम्भा । कवेरेतत्
सकलं विधानं तु मनोरममस्त्वेष परं महासेनस्य रात्रिकेतनदरमपि न केनापि
प्रकारेण म्यूनम् । तदपि स्वीयेन सौन्दर्येण सर्वेषां चेन्नामि चोरपति एवमेव
दृष्टीपतिम् अष्टे रिदृष्टोन्मत्तकयोश्च संलपोऽपि अवनीय एव संवृत्तः । तत्र-
यामवदृष्टे पूर्णतयैव प्रभावात्मकता परिस्पन्दमानास्ति । तत्र उद्घनबामवदृष्टा-
पद्मावतीनां चरित्रं चित्रितं तच्च सर्वयैव मुन्दरम् । वस्तुतः कविरेतस्य रूपकस्य
प्रगद्यने वारतां सकलतां प्रपेदे न तादृशीमन्यत्र । स्वप्रयामवदृष्टं न केवलं
यामवदृष्टेऽपि नाटक्येवोत्तममपि तु तत् नाटकवगाथपि अष्टेऽपि नाटकेषु अन्यतमं
अष्टं नाटकम् ।

कर्णमारनाटकं यद्यपि भाषागमेव परं तत्र कर्णस्य दानसीलता कविना
छटितेनैव समारम्भेण समुपस्थापिता ।

नाटककारस्य भावस्य वैशिष्ट्यमिदं यत् तदीयं कश्चित् नाटकीयतां मृदु-
मुपकुर्वते । तदीयानि पदानि नाटकीयं घटनाचक्रं गतिशीलं विधत्ते । नाटकेषु
वारताः संवादोऽपेक्ष्यते तादृश एव संवादस्तत्र कविना कुशलतया प्रगिवद् ।
तत्रत्या भाषा तदनुगुणा सर्वभावेन । श्लोकानां मन्दर्मानुरूपा मन्त्रात्मकता
नाटकेषु प्रभावस्य मञ्जारेण सकलतापूर्वकं समैव संवृणोति । वस्तुतो हि
कवेर्नाट्यप्रगदनचतुरी किमपि लोकोत्तरं सौष्टवमवाहते । तस्य भावमन्यता
इदमपि विवक्षामिन्नप्रकारो निर्दिश्याममकारः ।

“कामेनोज्जयिर्नी गते भयि तदा कामप्यवस्थां गते

दृष्ट्वा स्वैरमवन्तिराजतनयां पञ्चेपव पातिताः ।

तेरप्यपि सप्तपथमेव हृदयं भूयश्च विद्या वयं

पञ्चेष्टुर्मदनो यदा कथमयं पष्ट. शरः पातिन ॥”

इत्येवविधाः सरलसरलाः प्रसादप्रसन्ना नाट्यसौन्दर्यसत्रार्धनपरा सत्य एव श्लोका भासस्य कृतिषु समोदं क्रीडन्त प्रेक्षग्रन्ते । अखणमात्रेण कवेः, श्लोकाः ममस्ता' विदितार्था भवन्ति । तदर्थवधारणे न मनागपि प्रयूह समुपस्थितो भवति । दशकं श्लोका वा अथवाक्ये तु अर्थस्यावगमनमार्गे समुपस्थितं प्रत्यक्षं सोढुं शक्नुते परं हरयकाव्ये न कदापि । हरयकाव्यस्य काव्यत्वं तु तदेवोत्तमत्वेन मतं जायते यद्विलम्बमेव समर्थमवगमयितुं प्रभविष्णु बोधवीति यो हि अभिनेतु-रभिलषितः । कवेर्भासस्य श्लोकाः संसृज्य तद्विधाः प्राप्ता भवन्ति यद्विधा नाटकेषु आकाङ्क्षयन्ते । संस्कृतनाटककारेषु कालिदास एव भासमतिशेते । तस्य नाटकेषु कविता नाट्यश्रियं येनावदातेन विधिना परिपुष्णानि ॥ विधिर्निर्मात-मेवाभिनन्दनीयस्तरमात् कारणात् कालिदास इव न कोऽपि कदाचित् श्रेष्ठो नाटककारः । परं नाटकेषु कीदृशी भावा कीदृशा श्लोका कीदृशा संवादाः सन्निवेशनीया इत्येतद्विविधिर्नी कला कालिदास स्वप्राग्वर्तिभ्यो भासप्रभृति-कविभ्य एव परिग्राह्येति प्रतिभाति न । भवभूतिर्महाद् नाटककार इत्यत्र न संशयः परं तदीयं कवित्वं अथवाक्यानुरूपं यावदस्ति न तावद् हरयकाव्या-नुकूलमतो भास' स्वकीयै नाटकरिप्यै-श्लोकैः प्राक्कमेव सहृदयानां हृदयानि रमयतीति मन्ये ।

भासस्य तु रूपकाणि त्रिलोक्य स्वास्तं तत्त्वगमेव प्रापयमिमं प्रपद्यते यद् रूपकागीमानि रूपकागमेव समुपपादनाय सृष्टाभ्यभवन् न चान्येन केनापि प्रयोजनेन । रूपकत्रष्टृणां तस्य, तदीया गद्यमयी पद्यमयी च रचना सर्वत्र मानवमानसमनायासेन नन्दयति ।

विस्तम्भं हरिणारण्यरन्ध्रचक्रिता देशागतप्रययाद्,

चृष्टा पुष्पफलैः समृद्धविटपा सर्वे दयारिचिताः ।

भूमिष्ठं कपिलानि गोकुलधनान्याद्येन्रवत्यो दिशो,

निःसन्दिग्धमिदं तपोवनमयं भूमौ हि बह्मवाभयः ॥

केवलय उच्छेक प्रदाम्भस्य तपोवनस्य त्रियमम्भपुर शत्रुर्भवन् मनुष्यति
हनि । निरन्तरैः श्लोकविम न केव तपोवनस्य वानमिदमिति सुव हि
पाको दर्शका वा दृष्टो भवति अपि तु तपोवनस्य सुन्दरता पवनता दिव्यताञ्च
अनुभवन् रान्निञ्च ततो विन्दमान मनदास मन्थयत ।

नामस्य गिरा सूचिरिव मन प्रमदयति । तत्र स र रग्मीरानुमृतिरव
लोकस्य वक्ष्यते । सा दुस्सहमपि भव मरुतव्यव दमादन्निन्दा रात्या प्रकृति
कनुं धमने । न मत्र मन्थायाः प्रवह कषपि प्रतिहनो भवन् मरुतधने ।
हरपताम्—

सुखमयो मनेद् दानु सुख प्राप्ता सुख तप ।

नुरनन्पद् भवेत् सर्वं दुःख मयस्य स्वयम् ॥

गुमानाञ्च विमलाना मल्लराजा च निस्पृहा ।

कर्तारं मुष्टमा लोके निजनास्त्र दुर्लभा ॥

नामस्य गद्ये विविधमेव वैलक्षण्यं दित्यति । सन्ति यद्यपि वक्ष्यन्ति लघु-
लघुनि परं तानि सन्ति मनोहृमावशाति । न तत्र हृदिमनाया लवाश्रय । सर्वत्र
स्वभाविकता शोभते—

(क) अहमपि नान उपासितव्या भवामि । (ग) परिधमः तथा मेद
नोपादपति यथाऽयम् । (ग) आर्षपुराश्रये परकीय मवृत्त । (घ) अप
पुरस्य विभामरपानमृता इवमपि नप्य पद्मवती अस्वस्था ज्ञाना । (ङ) आप
पुर-पद्मरागेन अतिवृत्त मनुदावतः । (च) धर्मप्रिया नृगमुखा नदि धर्म
धर्मनिष्पन्दः । (छ) तपस्विनः कुलधनमेतदस्य । (ज) हला, मा मैव,
मदविषय एव आर्षपुर य इदानीमपि आपाया गुगान् स्मरति ।

अपान न भवति कस्यापि पदार्थस्य शोभा । दर्पदीर्घतमममाना प्रवगास्य
केन नास्ति नाटकम् । नाटके तु भाषा सुवर्णैव भवति । छिद्यमानबहुलभाषा
अपवधारणे विम्वसुवदपति, वैरस्यञ्च जनयति । तस्मात्कारणं द्वापगानेव
भाषा प्रयुज्यते स्वनाटकेषु यथा नाटकश्री उपवर्णमापादयति । नदीया समाप-
वती पद्मवती अपि नाट्यगौरवे स्वर्णं निदधानैव प्रप्यते । हरपताम्—

चल विनुल्लिख्यतिः शोधताम्रायनाद्यो

अमरानुवविदश विविदाहृत्य माताम् ।

अमिजतनुविलम्बितस्त्रानुवर्णी

दितिनटमवनीं पारिवेपीव चन्द्र ॥

अत्र यद्यपि सन्ति समास्य परं न ते अर्थबोधनमार्गे नाटकद्रष्टु पुरः
प्रत्युहकगमपि उपस्थापयन्ति ।

अथो य श्लोक समुद्ध्रियते तत्र प्रशुकोपमा कवेर्मनोविज्ञानविशयिणी
ऊहा प्रतिलक्ष्यते किञ्च तदीया मधुरता विह्वलस्य चौरपक्षाशिकां स्मरामि—

अद्यापि हस्तिकर शीकर-शोतलाङ्गी
याला भयाकुलविलोल निगदनेत्राम् ।
स्वप्नेषु निरवमुपलभ्य पुनर्विवोधे
ऋतिस्मर प्रथमजातिमिव स्मरामि ॥

(अजिमारकम्)

इह चौरपक्षाशिकातोऽपि श्लोक उद्ध्रियते येनोभयोरपि पद्ययोर्मध्ये
समानभावेन निगजन्ती मधुरता आस्वादविषया भवेत्—

अद्यापि तामविगच्छय कृतापराध
या पादमूष्पतित सहसा गलन्ती
वस्त्राञ्चल मम कराग्रिजमाक्षिपन्ती
मामेतिरोपपाप मुवर्ती स्मरामि ॥

भासस्य शब्दा भवन्ति भवनीया । नैसर्गिकतालिङ्गितत्वात् प्रवाहपूर्ण-
भाषारिपक्षवाच्च तेषां, ते श्रोतृणां मनांमि भूता प्रीणन्ति—

दुर्योधन — कथं कथं दायाधमिति,
वने पितृष्वो मृगया प्रसङ्गत कृतापराधी मुनिशापमाप्तवान् ।
तदा प्रभृत्येव न क्षरन्ति स्पृह परामजानां पितृता कथं वदेत् ॥

बामुदेय—पुराविद भवन्त धृष्ट्यामि—

विचित्रवीर्यो विषयी विपत्तिं क्षयण यात पुनरम्बिकायाम् ।

व्यासेन जातो एतदाद्र एव लभेत राज्यं जनकं कथं ते ॥

भामो मानव हृदय विकारावबोधने परमप्रवीणतामधिगच्छति । बाह्य-
प्रकृतिवर्णनपटुतापि तत्र एहिता वीरिता भवति । जलद्वारेषु स उपमायां
स्वभावोक्त्याश्च नितरा स्नेह निन्धानश्च प्रतिलक्ष्यते । चरित्रचित्रणे तस्य
कुशलता निरुत्तमेव श्लाघनीया वर्तते । कवे इमे सर्वे गुणास्तस्य कृतिषु स्पष्टमेव
विलोकिता भवन्ति । पत्राग्रि तदीयानि न शार्ङ्गरथीदमका इव । तानि तु मन्ति

अनुमन्ति । तथा व्यञ्जितमस्ति अविस्मर्यमानानि एकैकानि स्वप्रभाव जने
जन स्थानयितुमर्हन्ति । को हि जनगदाय—

जनगमननिवृत्तिं पार्थिवन्यैव तान्द्र
मम पितृपरावत्ता वालम्ब्य म एव ।
मवनृदतिविमर्शो नस्ति इच्छा प्रवचना
मय च न परिष्कारैर्वाञ्छिता घ्राता मे ॥
हमे धनुर्न मयि सपनवचमात्रे
मुद्रानि मन्ति नार स्वघन हन्तव्याम् ।
देहेषु बद्धननुव मरुत हनानि
किं रोषाय रश्मि रश्मि पावकपु ॥

अथानन्तरं चरितम्बुधराय राम विष्णुं प्रभवति ? उदयनश्च स्वभावात्
स्वभावाद्भक्त्या च सर्वेषां मनोनिष्ठं प्रभावमात्रैव पवित्रम् । यान्त्रिक
वन्म्य बुद्धिमत्ता लोकवन्ता च न कस्य मनवस्य मनसमावर्तयति । तद्वा
स्वाभावान् शुभं प्रेष्य का न जनान् प्रीतिं निदानाति ? क्वं क्व पद्मपि
अद्वितीयमव ममि । येन सहृदयि करस्य वामवदत्ता एव वा पद्मपि
प्रतिना न म कदापि द्वे अपि त विष्णुं दधनम् । वामवदत्ता कविता यद्
द्वयं यद्य पत्रिपत्र पत्रिपत्र यद्य तत्र समुद्रात् प्रवर्तिता तन्मकरमपि वैशिष्ट्य
स्मार स्मार मन पत्रमव मुद्रं तद्वति । पद्मपि शाश्वतता मया लल
माद्वं च हृदये स्वीकृत्यदिप्रभाव निदानमस्ति । पत्रि-कथाय वामवदत्ता
वन्म्य हि त्यागस्य परिचय प्रवृत्ति म अनुकूल्य सृष्टिदिव्य वर्तत । नदान
हन्विष्य चरित्र नारीकथाया अलनुब्रमन्ति । सा हि वामवदत्ता पद्मपि
मगिनीवाचाति न तत्र सपद्मवद्विता सङ्कर्षिता स्ववरापि । तद्वापद हृदय
क्षेत्र परमोदयैव अस्मक ममच तद्वा सङ्कारा भूत्वापनिष्ठत यद्वा वप पद्मपि
मुद्रपनस्य प्रेक्ष्यन्वत परवाम । अविभक्त कुरङ्गप्रतिमपि निगन्तमव
मुद्रान्मिषितमन्यत । तत्र या मवुक्ता-मुषा कविता मवन उद्विज्ज ता
निर्वाप का नाभन पन्थ मन्थत । वस्तुनश्चरित्र-चित्रणे कविताअकलमद्वयं पद
चित्रपति स्म । म तत् प्रेम वर्णयति यत्र शुद्धता विन्दता च राजन । एव
वामवद्वे नाटक-दानां घनाना या मनोभिराना मङ्गलं स अवतारपि स्म
सा तु मरुपैव अद्वितीय अर्थो च ।

भासस्य नाटकेषु मानवजीवनस्य विविधानि बहूनि च क्षेत्राणि दृग्गतानि भवन्ति । तस्मात् तदीयानि नाटकानि मानवलोकास्य कृते निनाम्यमेव हित मर्यादयन्ति । न तत्र वर्णनं प्रचुरमस्ति न च कथायसंबन्धातिविम्बनमस्ति अन-
स्तानि रङ्गमन्त्रे सम्यग् अभिनेतुं योग्यानि सन्ति । सर्वत्र च तत्र नानारसाना-
मुन्मीलनं दृश्यते । नाट्यकलादृष्ट्वा न तेषु कोऽपि दोषो दृग्गतो भवति । तत्र
वस्तु, नेता, रम्य दृश्येतानि त्रीण्यपि तत्त्वानि मञ्जुलानि समुचितान्येव शोभन्ते ।

भाम कवि कालिदास्य शुद्धकश्च विशेषतोऽनुचकः । कालिदासस्य भासस्य
च रूपरेषु भावनास्य सविधानसादृश्यं च पर्याप्तमगच्छते । शुद्धको मृच्छकटिक
प्रणेतु भासस्य चाल्दत्तमतिश्रियत् । तदीय मृच्छकटिकं चारदत्तरयैव मृदुतर
रूपमस्ति ।

यदा यय शाकुन्तले चतुर्थेऽङ्के वृत्तल्लारिक प्रति शकुन्तलाया फौमलाद्
भाषाम् ईदामहे तदा स तन्द्भो भासस्य अभिप्रेकनाटकीयं स सन्द्भं संस्मारयति
यो हि मन्दोदरी भावभङ्गिभिर्विभूष्यमाणोऽस्ति । हरज्जवासवक्षस्य 'विश्व-
हरिणाधरग्यचछिता देशमातप्रत्यया ।' इत्येतद्विधा पङ्क्तयः शाकुन्तलस्य
'विधामोषगमादभिघ्नगतय शब्द सहस्रे मृगा' इत्येतादृशी पङ्क्ती तानन्द
स्मृतिपथे समारोपयन्ति । इत्थं भास कालिदासयो रूपकाणि परस्पर भावे
सविधाने च साम्यं सार्यं निदधानानि प्रायेण दृग्गोचरीभवन्ति ।

वस्तुतो भासो रूपककारेषु हि धनिद्वयीमेव धियं विभागो शोभनेतराम् ।
नटद्विरप सत्यमेवोक्तम्—

“मुनिभण्डमुरागैर्म्यंतलजगवृत्तिभिः ।

परेतोऽपि मिथो भास शरीरैरिव नाट्यै ॥”

(२५)

कालिदासः

चित् परममनोऽमीनयानुकम्पया संकृतकाल्ये साम्प्रतन्पि काव्यानां या
संयत्तवर्तिन्ये सापि काल्यवित्तम् । तस्यां विनाश्यानां संयत्तायां विद्योत-
मानानि स्वार्थयपि काव्यानि रमणीयतरमगीयतराणि पर्यवलोचयन्ते । न तेषु
पुरुषममपि काव्यमेतत्तसं यस्य साहित्यिकं महारं साहित्यमंयते न स्यात्
कर्म्मिन्निन् काव्ये चेत् सत्त्वानां रमणीयता प्राधान्येन परित्युक्तिं स्वयम्भिन्
शब्दाद्यंयोरुपयोगेण लोकभावर्न पावनं स्वरूपं परिलम्बि, कानि भावानां
मत्पना विभन्ति तु छवि चारुचन्द्ररुचरता श्रीदम्भि यति छविन् दुर्दोधानां
छिद्यद्विद्वानां पदानां पुष्कलता द्रष्टव्यं तु छविन् अलङ्काराणां प्रौढप्रभावाच्छ्रु-
तिननुने, कर्म्मिन्निन् यति गम्भीरा वाग्मिना प्रोक्ष्यन्ति स्फारत्सेरा तु कर्म्मि-
न्निदम्भैव कापि दिग्दा लक्ष्मर्विद्यन्ति । तदेवं हि स्वार्थयपि काव्यानि मन्त्यतु-
पमान्यतुर्नर्मानानि च प्रायेण । तेषां सर्वेषामपि काव्यानां मन्ते कालिदास-
वृत्ति काव्यानि स्वर्दीयानन्त्यतुर्नर्मानानि स्वीयमर्नविजयिना गुणनिहुरम्भ-
महिम्ना नैमनियिल्लोकरजनकृपाणेन द्रव्येन च श्रेष्ठाणि सन्ति । इदमेवं स्मरणं
यत् समग्रमपि जगत् कविकुलशेखरं कालिदासं—

“पुग कवीनां गगनप्रसरे कनिष्ठिकाचिष्ठितकालिदासः ।

अथरि तत्पुष्पकवेग्यन्तादुत्तमिना सार्धवनी बभूव ॥”

“पुण्येषु जगती मगरीषु काञ्ची

शारीषु रम्भा पुरेषु विन्धु

नदीषु गङ्गा विविधेषु शम्भु

काव्येषु माघ कविकालिदास ॥”

इत्यादिस्तननप्रसंगमामयैवैवदैरर्नितं प्रशंसन्तश्चिरादाकर्ष्यन्ते । कम्पान्
कारणान् कालिदासः प्रभूततमां लोकप्रियतां यजते कस्माच्च कारणात् स एव
कम्पनाननविगतकीर्तिप्रभुन हृष्येतदस्ति विचारणीयमेव । अरि किं पारक

कालिदासो विद्वान् आसीत् न तादृक् कविषु कश्चिदपि विद्वान् आसीत्, किं स
 एव नानाशास्त्रपारावारीणो बभूव, न कवीनां मध्यं कश्चिदन्य कविर्नाताशास्त्र
 विष्णोत सज्ज्ञातः ? चस्तुस्थितौरेषा न, कालिदासादपि विदुषो विद्वत्तरा किञ्च
 नाशास्त्रेषु गम्भीरतया निष्णाततां निदधाना क्वयोऽन्ये बहवो विलोक्यन्ते ।
 त सर्वं एष स्वकीय वैदुष्यप्रतापमेव लोके आरोपयितुं प्रयतमाना प्राप्यन्ते,
 प्रादणं तपु भूयिष्ठा जन-ममात्रे स्वीय प्रभाउमेव विशेषेण गस्थापयितुमुत्सुका
 हस्यन्ते न ते जनताया सविधे प्रयास तया सह स्यात् भोक्तुं पातुं गातुं वक्तुं
 हसितुं विलपितुं क्षयितुं जागरीतु च स्वमानसे उक्ता कामनां निदधाना अधि
 गम्यन्ते । ते भरतायां सुबोधायां गिराया स्व भाव जनकुन्दस्य पुरतः स्थापयितुं
 न चेष्टमाना वीक्ष्यन्ते, तेषां कथनस्याभिप्यक्तिर्न साधारणजनसमुदाय प्रति
 सम्मानभावनानिदधाति, ते पृताङ्गी रचना समुपन्यस्यन्ति या मानवानां
 मन्त्रिके तु स्वकीयमाश्रयकर प्रभाव समारोपयति परं न तेषां हृदये स्वीया
 स्मीयता निरुमपि श्रति, ते लोकस्य तु युद्धितस्वभावजयितुमभिलषन्ति पर
 हृदयतस्त्य मनोरेव अथवा अल्पमेव स्पृशन्ति—इत्यादीनि सन्ति कारणानि
 यदूनि यदुशात् न ते तद् यशस्तो श्लाघा नां प्रतिष्ठाञ्च गाहमाना दृष्टा भवन्ति
 यद् यशो या श्लाघा याञ्च प्रतिष्ठां कालिदासो विद्वमानो वीक्ष्यते । कालिदास
 सप्तार सेवितुं अनुप्राह । स स्वकीयानि काव्यानि सर्वेषामेव कृते—पुष्पवरागं
 मनुष्यानाञ्च कृते—सर्वान् । स स्वकीयैरदुष्यस्य प्रतिष्ठापनाय काव्यानि न
 चकार स ॥ लोकारोपनाय—लोक कल्याणोत्तरणाय—वैभवाचनं रचयामास ॥
 तं भाषा प्रयुयोज या जनताया विह्वमालाया—उभयो—अपि मानसमाव
 र्जयति । ॥ जनताया सकाशे स्वीय विद्वत्तेजोऽसह वितनितुं न गत अपि तु
 स 'अहं तयैव' इत्येताभ्यामीयतां निधातुमुपस्थितोऽभवत् । तस्य भावाभि
 व्यक्त्या मधुरता सरलता निरभिमानभावो हृदयकार्पण्यनैपुणी च निरागन्ते—
 इत्यादीभ्यनेरानि सन्ति कारणान्येवविधानि यद्वेतो ॥ —

“अस्पृष्टदोषा नलिनीव दृष्टा हारावलीव प्रथिता गुणीयै ।

प्रियाद्वपालीव निमर्द्ददृष्टा न कालिदासादपरस्य वागी ॥”

इत्यादिप्राज्यप्रशंसानां स्पृष्टणीयानां समन्तात् सौभाग्यमुपभुनक्ति ।

यस्तुतो न शब्दानामाढम्बरो, न चित्रता, नालङ्कारप्रचुरता, न वर्णना
 नामतिशयविस्तारो न दुर्बोधा वाचन्यावली, न समासानां भूयस्कृता न कठोरा

उहा, न च वाचकवाच्यविषयिणी पीनतैव काव्यमन्मादधानि पर तदागमस्य
कारणमन्यदेव किमपि भवति । अत एव नु ध्वन्यलोककृतं प्राह—

“प्रतीयमानं पुनरन्यदेव वस्वमि वागीषु महाकवीनाम् ।

यत् तत्प्रमिदावयवातिरिक्तं विभानि तावन्मनिवाद्भानाम् ।”

इयमुक्तिः कालिदासमदशद्वित्रिकवीन् उपसंहृत्यैव निर्गदिता आनन्दप्रधानेन ।
कालिदासस्य वाक्येषु मैत्रिकनाया उज्ज्वलतमं रूपं, ध्वेयऽपेक्षयोः समोच्चोः
सम्बन्धः, आत्मभावस्य हृदयप्रसङ्गं स्वरूपं, जीवन्निर्माणकारिणामाधारात्
दिप्त्यैव खाल्वा सर्वत्र उत्तरला भूत्वा प्रवहति । पूर्वविषयैस्तिष्ठप्रविष्टोत्पन्नान-
स्वात् तेषां, जगती वाचन्याग्रायां तत्र रमते न तावन्माग्रायां सा भारविमवभूति-
भाषणीहर्षादीनां कविनायाम् ।

अस्मदीयस्यैतस्योद्गीरनस्पायं मावो न कदापि यद् भारविमवभूतिप्रभृतीनां
कवीनां काव्येषु मन्दशिवलौक्य्याङ्गं स्थीनं शोभते तत्रापि सा सम्भवेन विभाजने
परं तस्या उद्भावनाय पारसो नैदतिरिक्तो भागः कालिदासेन स्वीकृता अभिव्यक्ति-
विधा पारसो तेन साररूपेण्मुच्यमिदंवाहादिनी समुच्चलाविनांविता, प्रकृते-
पादसं सम्बन्धनापम्भाविनुपपन्नं निरूपणं तेन विसर्गितं भारतीयमङ्गल-
दीपमानन्दपरम्परापारसं चित्ताकर्षकं पारसं मुरमुन्मीलनं तेनाभिनीतं,
गुणीतिहृषटङ्गादीनां सम्भारो वादर्योचिता सीमदा तेषोपासं समारेण
परिमितेन च वाचानिधयेन पारसं मनोमेषारजनं शुचितरं वर्णनं तेन कृतं
भाम्यः कोऽपि कविरुपाविष्टं तन्मयं प्रदर्शयन् संलक्ष्यते ।

कालिदासस्य काव्येषु सञ्चरमाणा मुन्दरता यामिर्विदित्पत्रमिः भम्बदा
कवीनां काव्यगत्यनि मौन्द्यापि अनिसते ताः प्रदर्शयितुमिह प्रयासो विधीयते ।

महाकविः कालिदासो महाकाव्यद्वयं लिखेत् कुन्तारम्भवत्, रघुवंशश्च ।
कुमारम्भवं कालिदासस्य कलायाः सुन्दरसुष्टिरिति । अङ्गुलमात्रमिष्यज्ञ-
कारितानुदात्तमुकोमलकल्पनाकलितत्वात् प्राञ्जलपदविन्यासवित्तित्वाच्च काव्यं
कुन्तारम्भवत्पुनिकदर्वि नितान्तं परिप्रियाति । कवेर्वर्नसकं रूपं तत्र खाल्वा
भयद् प्रेक्षन्पपेऽवतरति । कामदहन-पार्वतीतपस्या-श्रित-पार्वतीपरिमण्डिक्या-
वस्तुमूले वासनाजनितप्रमहुरप्रेम्न-फलं दुःख-वलेक्षपरम्परां विहाय भाम्यद्
किमपि । कामदहनानीं द्वाहमन्तरेण पारमार्थिकप्रेमपिणमनं न कदापि सम्भवत् ।

तपरचर्ययैव मनस्य शुद्धिर्भवति प्रेम्णि च परिनिष्ठितस्त्वमुत्पद्यत इत्येव अमर
सन्देशः कवे समग्रमपि विश्वमपि प्रतिष्ठितस्तथास्ति ।

महाकाव्ये रघुवरो दिलीपरघुप्रभृतीनां सूर्यवंशोद्भवानां नृपवरानां चरि
त्राणि चित्रोद्भूत कविर्देवेषु विप्रेषु गुरुजनेषु भक्तिभावं निधातुं गौं सेविनु
मतिथिं समानयितुं स्यागार्थं धनं समर्पयितुं लोकानुरञ्जनाय राज्यं भारं वेदु
विरुपेण स्वामित्रं स्थापयितुं जीवनमुन्नमयितुं योग-साधनयात्मानं इष्टुं च भान
वसमानमादिशति मन्त्रेणैव ।

कविः कान्दिदासो यमपि भावं चित्रितुमिच्छति त न स अभिधातृत्तिमाश्रित्य
वस्तुमुत्सहते स तदर्थं सततं स्वजनानामेव परिपूजयन् इत्येव चरीभवति शिरसि कृताया
लज्जाशीलतामाभ्यन्तरिकं प्रेमं तस्यां ज्ञान-दाहिरेकोप-प्रदक्षिणं स न शब्दै
प्रकटीकरोति तद्विशिष्टं स मूढमन्त्रेण विधानं स्वजनानामाधयति । “नेहा-मल
पत्राणि तगयामास पादौनी” इत्येव परिमितशब्दावलिरेव तद्वयां स्वजनया
पादौनीगतास्तान्, भयानपरिनिदिष्टान् शुभान् प्रियान् सनुपस्थापयति ।

‘जताव किल रावनं हासुदम्’ इत्यादिश्लोकस्थितैः कविर्देवे शब्दै
त “दशतपत्रं जगत् प्रभुत्वं” ; “मृतानुसङ्गां तव चेदियं गौ” इत्यादि-
श्लोकद्वये पङ्क्तिमपि प्रोक्तं तत्पदमेव स्वजनया प्रतिबद्धं समवासी भवति ।

“वाचस्पत्यया मधुवचनात् स राजा” इत्यादौ ॥ ‘राजा’ ‘धुनस्य’, किञ्च
‘कुलस्य’ इत्यादानि त्रिचतुराणि परमलघुलघुपदानि एव प्रयुक्ते परं तैरेव पदै
स “राज्ञः कर्तव्यं यत् स म्यायमाचरेत्, न स क्वापि पदपातं दर्शयत्, अहमपि
तव प्रजानां मध्यस्थिम्, मयि यो दोष आरोपितः स वस्तुतो युक्तोऽयुक्तो वेति
स्वया निश्चैतन्यस्ततस्त्वया दण्डनीय आरोपितदोषो जनः । ॥ तु जगति ज्ञानिनां
विदुषा मध्ये गीयते, स्वदीयन्तु तु सकलं यस्मिन् सगरभागीरपदिष्टापदशत-
सदृशा विश्वविदितम्याया नृपालाः समभवन्, एवं स्थिते कस्मात् स्वयाऽह
त्यग्ये किं स्वदीयैषा जनविशेषा जनप्रवृत्तिर्विश्वगोचरास्ति इत्यादिकं प्रचुरप्रचुरतर-
भावान् स्वजनयामिष्यस्वीकृत्यन् उपलभ्यते । वस्तुतः इह द्विब्रोदाहरणानामुपस्था-
पनं व्यर्थमेव । क्वचस्तु काव्यानि सन्दर्भायेव प्रारम्भादन्तर्पश्यन्तं स्वजनानामपानायां
भाषायामेव मीतानि सन्ति ।

काटिदास श्रद्धारी कविः कविष्वस्ति । स प्रेमपर्युपासको महान् भावुक-
दयवान् सौन्दर्यसेविषु शिरोमणिः कविरिति सर्वमपि जगज्जनानि । तस्य

दृष्टिः सौन्दर्यस्य कोमला भावनां मग्मगमिजानायेव न, तद्यच्छ्रीकृष्णोऽपि सा परमदरीगा। सौन्दर्यवर्गनेषु तदीयेषु तस्य सरस मनः सञ्चरमाण केन न प्रेरयते ? सन्दो यद् सौन्दर्यं बाह्यप्रकृत्या रमते तदेवाम्यन्तरिक्षामपि प्रकृत्या क्षीयति । न बाह्य सौन्दर्यमाग्यन्तरसौन्दर्याद् भिन्नम् । स्थान-भिन्नतावरण पर न परमार्थ-तरण इतिता—इत्येतदंशापनार्थं कविना कालिदासेन स्वकीया लेखनी कल्प-रचनाया प्रवर्तिता—

“पुनः प्रबालोपहितं यदि स्याद् मुक्ताफलं वा स्फुरद्विद्रुमस्थम् ।

ततोऽनुकुप्याद् विशदस्य तरयास्ताम्रौष्ठपर्यस्तद्वचः स्मितस्य ॥”

“आवर्णिता किञ्चिदिव स्तनाम्बा बायो वसाना तदङ्गाकरागम् ।

पर्याष्ठपु-पस्तककावनज्जा सञ्चारिणी पद्मविनी हतेष ॥”

इत्यादिछेकैः कवेः सौन्दर्यभाषनाया परिचयः सरलतयैव जायते ।

‘मितं च सारं च वचो हि चागमिता’ इत्येष गुणः कालिदासे विशेषतया विराजते । माघ भवभूतिप्रभृतिकवयः एते गुण निदधाना अपि उदेचन्ते तम् । ते तु वचन-विरतार एव असौदृशिता । पुरमुन्दरीगां वर्णनं कविकालिदासेन कृतं माघेनापि कृतं परं हृद्योरपि वर्णने महान् भेदोऽङ्गगम्यते । कालिदासस्य वर्णने व्यञ्जनाया श्री समवलेकयते परं माघस्य वर्णने न । माघस्य वर्णनं विद्यासमयं सद्यपि कालिदासस्य विद्यासविरहितमपि वर्णनं न जेतुं पारयति—

“जाडान्तरमेपितर्घटिहस्या प्रस्थानमिच्छा न ब्रह्म्य मीदीम् ।

नामिमविद्याभरणप्रमेग हस्तेन तस्यावबलम्य वस्तः ॥” (रघु)

“गलपामित्तमहोपलभ्यमाबहुलोदृतप्रतप्तुरोमराजिना ।

हरिवीचगाङ्गाकिचक्षुषान्धया करपद्मेन गलदम्बर दधे ॥” (माघे)

कालिदासस्य गद्य सरलं समासाधिक्यरहितं स्वाभाविकमाभाज्यक्षिप्तं परि-
दृश्यं दृश्यते परं भवभूतेर्गद्ये यथा विशिष्टता न विद्यते, तच्च कठिनं समासबहुलं-
भरवामाविक्रमं भवति । दृश्यतां कालिदासगद्यम्—

“अपि जातमगुणावमानिनि, क इदानीं शरीरमिर्वापयित्रीं दारिणीं ज्योत्स्नां
पठन्तेव वारयति ॥” (चाकु०)

मग्मति भवभूतेर्गद्यमीचयताम्—

“कहो दृष्टवनीकोत्पलश्यामलक्षितमभ्रमङ्गलनेन देहसौभाग्येन विस्मय-

स्निमिततातद्वर्यमानसौम्यसुन्दरश्रीरनादरन्विटतशङ्करशरासन शिखण्डमुग्ध
मुलमण्डल आर्यपुत्र आलिखित ।' (उत्तरे)

कालिदासस्य सवादेषु यत् सौष्टव यत् पाटनं यद् आश्रय शोभते न तत् यत्र
प्राप्यते । अत्र कविद्वयस्य सवादा निधीय त तान् अधीत्य च अनितरा मनोऽ-
भिराम सौन्दर्यमिति सुधीभिर्निगयनीयम्—

सिंह —अयं कवेनोरपराधज्जडाद् गुरो कृशानुप्रतिमाद् विभेपि ।

शक्योऽस्य न युर्भवता त्रिननु गा कोटिश स्पर्शयता घटोष्णी ॥

राज्ञा—कथं नु शक्येऽनुनयो महर्षेर्विश्राणनाक्षा-वपयस्विनीमाम् ।

इमामनूनां सुरभेरवहि वद्रीजसा ॥ प्रहृत एव्याऽस्याम् ॥ (रघी)

वेद्यदूत —दिक्चोरपटचाहलोचनस्नव चैद्येन घटामुपयुप ।

चदुपुङ्गवव-उसीहृदात् न्वयि पाता ससुरो न वामय ॥

सारथकि —परितप्यत एव मोक्षम परितप्तोऽप्यपर मुम्वृत्ति ।

परहृद्धिमिराहितम्वय स्पुटमिभिन्नपुराणयोऽधम ॥ (मात)

कालिदासस्य सवादेषु रङ्गमञ्चोपयुक्ततातिरकेण दृष्टा भवति । तत्र कदलमपैत्र
विशिष्टता न पर तत्र कषावस्तवपि गतिशील विलोक्यते । आसक्तवरपि नाटकाय
सवादादिक क्षेत्रं तुलनाग्निवया दृष्टया द्रव्यते तथा सोऽपि न कालिदासीय
सवादात् ध्रुवतर सिद्धयति । यतो हि आसस्य शब्दयोजनायां न तादृशी
सुधग्नितता, सुमधुरता नादमयता च प्राप्यते यादृशी कालिदासस्य सवादादिषु ।

कालिदासस्य कविता सर्वत्र प्रमादगुणगुणिकता वैदर्भीरीतिछलिता च प्राप्यते,
क्षीण्यताम्—

' किमात्मनिर्वादिक्थामुपेक्षे जायामदोषामुत सत्यजामि ।

एत्येकपञ्चाभयविकलवत्तादासीत् स दोषाश्चलचित्तवृत्ति ॥ (रघी)

निश्चिन्त्य चान-यनिवृत्तिनात्य त्यागेन वरम्या परिमार्ष्टुमिच्छत् ।

अपि एतदेष्टान् किमुतेन्द्रियायाद् यस्तोघनानां हि यस्तो गरीय ॥ (रघी)

नल विवादन यथाश्रुतसवया तथाविधमन्तव्यदोषमस्तु ॥ ।

ममात्र भावैकरस मन स्थित न कामवृत्तिर्वचनीयमीक्षते ॥ (कुमार)

एतद्व्याप्यवपि तद्व्याप्या कवितायामेव एव गुण एवैव रीति मलव्यते—

उदति पूर्वं कुमुम तत फल

चनादय प्राक तदनन्तर पथः ।

निनिष्ठनैनिष्ठिषोरयं क्रम-

स्त्व प्रयादस्य पुङ्गु संपदः ॥ (शकुन्तले)

दग्धतानां भवप्रमुषगैः कृजितं कोकिलानां

मादुग्धोद मनमिजस्य सद्यतां घृणुतेव ।

अन्ने चूतप्रमुरमिर्दक्षिणो मारुतो मे

सान्द्रं स्पर्शं करतल इव व्यापृतो मारुतो मे ॥ (मालविकाग्निमित्रे)

काठिशमो रमयिद् कवेः । यनयि स्वं प्रति म स्मरति विपति तं विलक्ष-

येनैव प्रकारेण अभिष्यनति । शृङ्गारः कस्यन्तु तस्य कविताया कामपि अनुता-
मेन विच्छिन्ति विप्राप्तः पर्यवस्यते ।

रामाक्षया एवमगं गीतां गहने कानने एषुमागतोऽस्ति । स सीता यदा
महीपते रामस्य शायनपुङ्गवः तदा सीतायाः मज्जायाः या शोकाकुला दशा तां
कविताद्वेषु परयन्तु—

“तनोऽभिपद्मानिलविप्रविद्धा प्रभरयमानामरणप्रसूता ।

स्वमूर्तितामप्रवृत्तिं घटित्रीं कृतेव मीता महमा जगाम ॥

इदंशकुवंशप्रभवः कथं ररां त्यजेदस्मान् पनिरार्यद्वत् ।

इति क्षिति संक्षयितेव तस्यै दुर्गा प्रवेशं जननी न तावत् ॥”

शृङ्गारस्य संयोगपक्षः विप्रलम्भपक्षश्चोर्भा कविता चारु भिन्नितौ । संयोग-
शृङ्गारस्य मयुरमापाते चेम्भनमि कौतूहलं वर्धते तदा कुमारसम्भवस्याहमः सर्गो
विलोकनीयः । संयोगशृङ्गारस्यालम्बनपक्ष उदीपनपक्षश्च द्वारपि यत्केनैव दृष्टव्यौ-
स्त्वन्तर्गत्यैव काम्यस्य वस्तुवर्णनविषयकस्तुनीयः सर्गोऽनुत्तीर्णनीयः । विप्र-
लम्भ-शृङ्गारस्य चेतोमूर्ध्ने मनः स्पृहयति तदा मेघदूतकाम्यमेव तदर्थमलं स्यात् ।

एषा इह संयोगशृङ्गारश्ची. चरमीषयनाम्—

मस्वजे प्रियमुरेनिपीडनं प्रापितं मुक्तमनेन नादरत् ।

मेगलाग्रमदलं लतां गतं हस्तमस्य सिधिलं द्रोणे वा ॥

अथ च विप्रलम्भशृङ्गारोऽपि विलम्बन् विलोकयताम्—

अनेनाहं प्रतपुननुना गाढनष्टेन नष्टं

मासेगशु द्रुतमविरनोऽष्टदुःखिणेन ।

उज्जोऽप्युदमं ममधिकनरोऽप्युदमिना दूरवर्त्तं

सङ्घर्षैस्तैर्विपति विधिना वैरिणा रुदमानं ॥

ससार विषय विमुक्तस्यापि कण्वस्य मन शकुन्तला स्वभर्तृगृहं गच्छन्ती
वीक्ष्य क्रियद् दूयते इति हरयताम्—

यास्यत्यद्य शकुन्तलेति हृदय संस्पृष्टमुत्कण्ठया

कण्ठ स्तम्भितवाक्पवृत्तिकलुपश्चिन्ताजड दर्शनम् ।

वैकुण्ठ्य रुम तावदीदृशमहो स्नेहादरन्ध्रौकस

पीरूपन्ते गृहिण कथं न तनयाविरलेषदु सैन्यै ॥

कालिदासस्योपमानो रसात्मकत्वाद्भसरमणीयत्वमतितरामेव च मर्मरसशिव-
मवलोकयते । औचित्ये सन्दर्भे च शोभाया समुत्पादनस्य कला तासु नितान्त-
मभिनन्दनीयास्ति । द्विषाण्युपमालङ्कृताभ्युदाहरणानि वीक्ष्यन्ताम्—

“तां जानीया परिमितकथां औचित मे द्विर्नाय

दूरीभूते मयि सहचरे चक्रवाकीमिवैकाम् ।

शाबोरकण्ठो गुरपु दिवसेष्वेव गच्छासु बालो

जातो मन्ये शिशिरमपितः पद्मिनीं चाश्वरूपाम् ॥”

विधिविधानरूपतापाद्यकथाकी निष्ठायां चक्रवाकाद् विद्युत् भवति यद्येऽपि
एवम तुर्वर्षभोग्याश्चापाञ्चैजकान्तात् पृथक् अस्ति—अतस्तदीया कान्ता कान्त-
वियोगविधुरास्ति द्वयोरपि सम्तापस्य समानत्वात् कवे ‘चक्रवाकीमिव’ इत्येपो-
पमा क्रियती समुचितसन्दर्भशोभासर्वार्द्धिका च वर्तते । पद्मिण्युपमितत्वात् यद्य-
मेयस्या, तस्या लुकोमहत्वं कृताग्रत्वं सितस्वरपद्मसुलत्वादिकञ्च क्रियन्मनोज्ञ-
भावेन मेघकस्य पुरतः समुपरिधत् भूत्वा तन्मनो नन्दयन्ती इत्यपि विलोकनीय
वर्तते ।

“अप्यग्रणीर्मन्त्रहृतामृषीणां कृताग्रबुद्धे कुशली गुरस्ते ।

यतस्त्वया ज्ञानमरोपमास लोकेन चैतम्यमिवोष्णरश्मे ॥”

इह मन्त्रहृतामग्रणीवर्तन्तु उष्णरश्मिरश्म उक्तस्तेन तस्याभिनतेजस्वं
ताप्राप्तज्ञानस्याज्ञानान्तविनाशनामोक्षफलत्वञ्च प्रकटीभवति । उपमायां
विद्यमानोपपुक्तता समुचितता च नितरामेव मन प्रीणति ।

त वीक्ष्य वेपथु मती सरसाद्व्याटि-

निधेषणाव पद्ममुद्वलमुद्बहन्ती ।

मार्गाचलम्यतिकराकुलितेव सिन्धु-

दौलाधिराजतनया न ययौ न तस्यौ ॥

अत्रापोरमा तन्मर्ममपि अतिनरामेव समीचीनतया प्रकाशयन्ती लक्ष्यते
यद्यिच्छितं विस्तारैश्च पद-परिचितं नैतावत्या ललिततयाविमोदयितुं चमस्ति ।
मार्गाचलाकुटिनयिन्नुना मह पार्श्व्याः साम्यं कृत्वा कविः पाञ्चननामये पार्श्व्या
मनसो मुरवत्वमाश्रयवत्वं किञ्चिद्व्यनाविचारणाद्यमत्वं शालीनत्वं लज्जालोत्थं
स्वितेरलङ्कारवत्त्वं इत्यादिवद्भूतभावान् समुपग्यापयतीति सुधीभिर्विचार्यम् ।
‘उपमा काञ्चिदामशेति यदाभागकं कालिदासे लक्ष्योक्त्य श्रूयते तत् सर्वयैव
सत्यम् ।

अलङ्कारानां प्रयोगे कविः स्वीयां सूचनमन्मैश्वर्यां प्रकाशयति । न तानुप-
पुन्य प्रचुरतापदविमर्शं वक्तव्यं परिमिततरपदैवेव प्रकटीकर्तुं सद्वचनं मरु-
तयैव हर्षं गतं करोति । तस्य कवितायां व्यर्थमेवालङ्काराणामुपयोगो न
हरयते । अतः सा स्फुटचन्द्रतारका विभावरीष विभाति । नवानुमानव्यव-
धप्रयायेनैव समागतमिह । उपेक्षा-दृष्टान्तायांन्तरम्यासादिका अलङ्काराः कविः
बहुभुतत्वं व्यापकद्वयवत्त्वं ज्ञापयन्ति ।

“कस्यचन पदार्थस्य मयम् विडोक्तं कृत्वा तस्य स्वाभाविकतया यद्
यथायथमर्थं तदेव कलाया उक्तृष्टं स्मृतं” इति यद् रश्मिन् आह तत्कालि-
दासस्य प्रकृतिवर्णने कृच्छतयावर्णनवति । तदीये प्रकृतिवर्णने तस्य निरीक्षण-
नूतनता, नवदयताया उदात्तता, कदरनाया अभिनव उन्नेपो विधेःतन्ते । तद्-
प्रकृतिभिरस्तस्य प्रकृतिजन्यपुष्पके सैशवादेव क्रीडनं वर्णनञ्च वेदयन्ति । तत्र-
चनापानत्र, प्रकृतिलक्ष्मीस्तया विराजते यया मणिमालायां स्वर्गसूत्रम् । अङ्गु-
मंदाक्षेद् अङ्गुतां मर्वेषां मुन्दरतां दर्शयति तदा मालविकाप्रिमित्रं कमनीय-
कलेवरा मालविद्यं प्रहृतेदस्याः प्रतिमूर्तिवेन कदपरित्या सञ्चिरेतयति । पुष्पा-
मन्मवे यदि कविः प्रकृतिपुत्रा जन्मस्पटीमूर्तं हिमालयमेवोपायनो करोति तदा
नेघदूनं स प्रहृषामेष जमयति । विक्रमोर्वर्यां प्रकृतिर्हमहूत-नाजोद्यानावि-
अप्परसाञ्च स्तुति यदि आभानं परिममयन्ती वीरयते तदा रघुरसे सा कञ्चिद्-
वशिष्टाधमस्य रूपं परिचाय, कञ्चिद् वरतन्तोर्विद्याविद्योपमानमाधमपद् मूल्या
कञ्चिच्च त्रिवेगी मूल्या समुरस्थिता भवति । अभिज्ञानसाकुन्तले तु दर्शकाः प्रहृषां
शकुन्तलां प्रेक्षन्ते शकुन्तलायाञ्च प्रकृतिम् । आपान्नु तावद्व्रतमुदतां शालनि-
यांसगम्पी पुनरेष्टीकर आपूतवननिकरः सुखस्पष्टं समीरः, मूदन्तां तावत्
सिद्धिदनां यद्भवंशदिभ्यः केकाः, विडोक्तयन्तां तावन्मनोहरेभ्योति यथा-

हन्तानि, क्षीयन्तां तावद् उच्चमिताननानां कलनिर्हादानां सारसानां पञ्चयः
प्राणविषयीक्रियतां सानन्दं सरसीवीचिविद्योभसीतलोऽरविन्दामोदः । वस्तुन-
कालिदासः प्रकृतेरन्तःस्थलस्य भूषमद्रष्टारित ।

कवेः कालिदासस्य प्रतिभाचातुरी चरित्र-चित्रणेऽपि सर्वथैव कुशला । अत-
रविदंस्यापि चरित्रं चित्रयति सः सजीवो भूत्वा हृदयावर्जको भूत्वा समये
समुपस्थितो जायते । तस्य पात्रे पात्रे जीवन-शक्तिराचरणचूडं चकारित । व्यक्तित्वं
प्रतिपादयन् सशरीरं भूत्वा नेत्रयोः पुरतोऽवतरति । उमा-सीता-शकुन्तलोर्षदी-
मालविकादिनां स्त्रीपात्राणि तदीयानि कां विस्मर्तुं शक्नोति ? दिलीप-रघु-राम-
दुष्यन्त-पुरुष प्रभृतिपुरवपात्राणि प्रेक्ष्य को न मानव प्रेरणादिशेष मश्नुते ? किं
सिंहाय स्वदेहमुपानयन् महाराजो दिलीप यदापि कस्यचनपि जनस्य हृदयात्
क्षान्तो भवितुमर्हति ? किं कदापि—

“बभूव राम सहसा सवाप्सरसुपारवर्षांश्च सहस्यचन्द्र ।

कीलीनभीतेन गृहाक्षिरस्ता भ तेन वैदेहमुता मनस्तः ॥”

इत्येतस्मिन् श्लोके दृश्यमानो राम सकलामपि मानवजातिं स्वदिशि आकर्षयन् न
रोदयति ? अपि किं दुष्यन्तस्य—

“येन येन विदुष्यन्ते प्रजाः स्निग्धेन बभूवुः ।

स स पापाहते तासां दुष्यन्त इति घुष्यताम् ॥”

इत्येषा निरा मानसाश्वासनदायिनी जगतीतलस्थप्रजाजनस्य युगयुगान्तरं यावत्
क्षौत्रेन्द्रियं न प्रीणयिष्यति ?

कालिदासस्य काव्यानां मीम्ह्यमिदमपि विद्यते यत् सत्रानेऽज्ञातानां ज्ञान-
गरिमापि स्वकीयया दिव्यया तेन प्रभया मानवानां मनांसि नितरा रक्षयन्
कज्जुम्भते । कालिदासस्य सत्तद्दर्शनशास्त्रादिसिद्धान्ताः काव्यावारा एव भूत्वा
समुपस्थिता भवन्ति । न च तेषां सत्ता तदीयेषु काव्येषु स्वकीया वैभवमिदं
दृग्गोच विधाय रयानुं प्रमदति—इत्येतदस्ति च कवेः कालिदासस्यान्यदपि
विलक्षणं वैदग्ध्यम् । दृश्यताम्—

“पण्यञ्चमुत्मान् गुणानञ्च पशुपादुञ्च समीक्ष्य सकलम् ।

रघुरस्यञ्चद् गुणत्रयं प्रकृतिर्यं समलोष्टकाग्रम् ॥”

“न नवः प्रसुराकलोदयात् स्थिरकर्मा विरराम कर्मजः ।

न च योगविधेनैवेतरा स्थिरधीरा परमात्मदर्शनात् ॥”

इत्यादिना योगदर्शनस्य सौन्दर्यं कियस्या मनःशुधा रीया,

“अत्रस्य गृह्णो जन्म निरीहस्य हतद्विष ।

स्वपतो जगत्कस्य थायाम्यं वेद कन्तर ॥”

इत्यादिनेपनिप्रतिपाद्य तत्र कौटुम्भ वचनपात्रवन,

“बहुधाऽप्यगमैर्मित्रा पन्थानं सिद्धिहृतय ।

स्वरूपं निपतन्मयोषा आह्वयिषा हृषाणवि ॥”

इत्यादिना अद्वैतदानस्य निष्किलनेषस्तिरस्करिष्ये तेनरक्ष्य कौटुम्भं ललितेन सङ्केतेन,

“एवममनन्ति प्रकृतिं पुरयर्धप्रवर्तिनीम् ।

तद्दर्शनमुदासीनं त्वमेव पुरय विदुः ॥”

इत्यादी “अनामेका लोहितशुक्लज्वाला” इत्यादिना मुक्तिं कियन्तीवृत्तेन कवि प्रति-
पादयन् शङ्खचरीभवति ।

कलिकाम परमोदरमना परमप्रदमनीयप्रतिमाप्रकाशवेशजो महाकवि-
र्लङ् । मन्मदाधिकनाम्न स सर्वथैव दूरे समनिहत । स सर्वमपि विश्वं स्वदेशं
मेन । स स्ववर्मं तदेवाम्भयं शुष्कितमिमतो वर्तने । तस्य महामानवतां
प्रकल्पनं श्लोकादिना—

“पृथैव मूर्तिविभिदै त्रिषा सा ममान्यनेना प्रथमावरात्म ।

विष्णोर्हर्मस्तस्य हति कदाचिद् वेधास्तयेस्मावपि यानुराधी ।” (कुमारो)

“रमान्तराष्येकस्य दया दिव्य पयोन्नुत ।

देने देने शुभेद्येवमव्यम्यमवमविक्रिय ॥” (रघू)

अस्या सा गिरा दस्यामेव कवि स्वकल्प्यानि समग्रं, अन्येपञ्च घरा यत्र स जडे ।

शकुन्तला

“उदरेऽहं दातुं दी यत्नं ह्येवं वृत्तं सप्त एव दी प्रकृतं अथ हृत्स
दिरलाह्न, एवम् अथवा हृत्स दी सोल हस चार्द्ध, हन् रेचार्द्ध कीलेह, केह,
उदरेऽहं दातुं दी अर्थ एवम् हेविन हृत्सेहक हनवम सोलनेम वग्वाह्न ? आह
नेम दी, ओ शकुन्तला, एवम् अथ पदवत्स हज सैह ।”

हृत्सेतस्यां हि चतुष्पदां पुरोपीयेन कविवरेण्य ‘गोथे’ महानुभावेन शकुन्तला-
सुरिरप्य स्वीया दृष्टिं स्फुटतया प्रकटीकृतास्ति नो तदीयेयं चतुष्पदी देवद-
चतुष्परी । वस्तुतः सा प्रकाशस्तम्भ इव प्रतीयते । समग्रमपि भाटकं तदीयेन
ज्योतिषा सर्वथा प्रकाशमानं भवति किञ्च भाटकीवाग्मन्तरिकी प्रकृतिः प्रयास्यु-
न्मीलनं कृत्वा तया । गोथे विरचसिति यद् शकुन्तला तात्पर्यकुसुमावरस्य
सुमनःसीरनं प्रीयताया शुचितायाश्च परिपक्वं मधुरं फलमेव प्रत्यक्षं भुवि
विनाति । सा स्वर्णकं मूलकं च पकीभूतमेव विदधती समुत्प्लसति नूनम् ।

गोथे कवेरिमासुद्भावनां भाषुकतामेव तदीयां मत्वा वयमुपेक्षितुं प्रभवा-
मोक्ष चेदमपि यथं विचारयितुमर्हामो यत् सा अभिज्ञानशाकुन्तलमुत्तम-
कवितावेनाद्रियते परमेष्ठिनं तत्त्वम् । तस्य श्लोक एव आनन्दादेगवशाद् प्रादु-
र्भूतायुक्तोच न । अपि तु अस्ति सः सदसद्-व्यक्तितुंगंभीषिण आलोचयस्य
गम्भीरविमर्षजानन्तरप्रकटीकृतो निर्णयोऽभिज्ञानः । विद्वान् आलोचक इत्येवै-
वादिर्निर्देशविशेषमस्ति कृतेऽश्रेयितम् । गोथे स्वस्वरूपेणाभिधायति यद्
अभिज्ञानशाकुन्तलं तत् तथैव वर्तते यत्र विकासस्येतिवृत्तं सन्निहितमस्ति, तत्फलं
परिणमद् विकस्वरं सुमनमस्ति, तद् दिवि विपरिवर्तमाना वसुधास्ति, अस्ति च
तत् तद् पार्यवर्त्तं यत्रात्मज्योतिः परिरफ्यते ।

असंशयं हि शाकुन्तले संयोगानां समवायः शोभते । बाटकरय प्रमुखं
लक्ष्यं भौतिकताया आप्यात्मिकतायां सन्निवेशनं वर्तते । प्रथमस्याष्टकस्य मध्ये
चेद् आदिमा योगा अस्मादिनो रागात्मका मनोभावविभक्तता भौतिकाः सन्ति
तद्वत्त्वस्याह्वयान्तराद्येऽन्तिमा योगा आप्यात्मिकाः सन्ति, ते आनन्दामृत-
चरिणो विरच्यमानुदजान् सन्निवृत्तं समुपतिष्ठन्वेऽस्मद्दृष्टिसमूहे । मेरे रूपं

कस्यचन विशेषस्य भावविशेषं कमपि, आहोस्विद् बोधमन्तं कमपि चरित्र-
विशेषमेवाभिज्याप्य प्रणीतमपि तु पार्थिवसौन्दर्यधरातः प्रेमोत्थाप्य नैतिक-
सौन्दर्यस्याविनाशिनीं धरामध्यामयितुं तत् (प्रेम), सृष्टम् ।

कालिदासः परमसुखपूर्वकं भुव स्वर्गायिणैरवर्धेन मण्डयति । तस्य मेदिनी
इदस्या नैर्मर्गिकतया नाकेऽन्तर्भवति यन्न वयं "तयोः सन्धिरस्यलमेतदि" इत्येतद्-
बोधनाय सीमारेखामपि विधातुमीक्षितमहे । प्रथमेऽङ्के कविः शकुन्तलाया योवन-
मुलम्बुबलतायाः पतनं नैव निगूहति, सः स्पष्टमेव तावत् पतनं नापकस्य
नायिकापादत्र चरित्रे समानभावेन दर्शयितुमुपसरति यावद्धि तादृशं तावति च
वपसि सम्मबम् । सः शास्त्रस्योद्गमवेगवादा शत्याश्रयलतामुन्मथता चातु-
भाष्यशीलताञ्च सम्यगेव सर्वाङ्गीकृतयाऽऽलिलन् संलक्ष्यते । गम्भीरत्रपाया
सुरदात्मरूपनस्य च मध्ये न आव्यमानं मध्वरं समीचीनतयोन्मीलयितुं
बभौऽवाप्यते । शकुन्तलायाः स्वरस्य दीप्यमानं प्रमत्तमिदं यत् सा दुष्यन्ते
समागते न पूर्वं स्वकीयान् भावावेगान् संयमोपेक्षणोन्मुक्तान् कर्तुं कदापि नतहतैः
ना नैव जानाति यत् कथं सारमानं वशीकुर्वीत कथञ्च सा स्वात्मान् भावान् निगूहेत् ।
सा कामे सर्वदानमिहासीत् न सा स्वान्तं शोषयितुं कवचमेव धारयति स्म
न अपि सा प्रेम्णो बलीयसां रागात्मकतायां ससेते स्म नायका चरित्र एव
स्वस्नेहिनी दुष्यन्तस्य शङ्कते स्म । तपस्विनो दुहिता स्वतरीररक्षकाद् दूरं आसीत्
तथैव, यया मृगो हि बन्धो भयाद् दूरेऽवतिष्ठते ।

दुष्यन्तः शकुन्तलां मितागतमेव स्वाभाविकभावेन जेतुमवसरमविन्दत् ।
यथा कविरस्यश्चरित्रस्य गम्भीरतरां पावनताम् आल्लितुं न मवागपि काटिग्यं
छनते स्म तथैव स न अन्यपूर्वाभावं गमितां स्वाभाविकीं परिपूततामधिकुर्वन्पा-
नस्या पतनमपि प्रदर्शयितुमीषदपि विद्वद्वत्प्रभुवत् । इदमस्ति तदीयाया
शकुन्तला द्वितीयं प्रमत्तम् ।

वन्द्यं पुत्र्यं स्वस्योपरि निरवितं रजः परिमार्ष्टुं न मृग्यमरेषते । अस्ति
शकुन्तला अनादृता; रजस्तदुपरि चिसं भवति, परं तथाप्येव स्वीयां मनोज्ञां
शुचितां सा अनायासेनैव शमितुमीष्टे । रजो यद्यपि शकुन्तलोपरि चिसं बभूव
परं न सा तत्र अचेतत् । वन्द्यः सरलस्वभावः कुरङ्ग इव गिरिनिर्झर-स्रोत इव
सा तद्विषया सापि निर्मलैव अहरपत ।

कालिदास इवा तपस्वि पालिता नववयस्कां नायिकां शकुन्तलां प्रकृते-
 रशङ्कनीयघोपरि विचरितुं स्वयैव स्वच्छन्दतथोन्मोचयन् समवाप्यते । न
 पुनरपि कदापि च निरणद्धिता विचरणात् । तादृशेन प्रकारेण प्रदर्शयन् अपि
 वसिष्ठा सगमवन्धुर शोकमहानशीलमाध्यात्मिककठोराभुशासननिष्ठजीवन
 पन्थाभादर्शयन्वा पर्यवस्यन् प्रेक्ष्यमाण सञ्जायते । प्रारम्भे आत्मनात्मनि
 एव विस्मृता प्रज्जनिप्रकर्षादेशचर विदग्धप्रतनिजगदिव प्रतिभाति सा परमन्ते
 तितान्त्रागभीरमा मान जिदघता नारीव शोकमिडोना, प्रगाढसदिष्टुल्यमयमो
 पवसादितपरायणा धर्मात्मनामीश्वरापुराणपराणामाचरणमाचरन्ती स्वशरीर
 प्रनादिभि क्रोरोरैस्तनुना नयन्ताः लोचनवाचरीभवति । महात्मागरस्य सरित्तत्र,
 प्रकृत निगमभङ्गस्य च क्षम व्यापारयो तमोहनास्पृता ब्रित्वा कालिदास
 स्वकायो नायिरामनुषाया कलाकुशलतया कल्पितवानित्यत्र च स्तोके पि
 भवति । तस्य पि गीत मर्मिर्मता च तस्या आसीदप्सरा । तस्या
 जगुर्विज्ञाहस्ततपस ममतायत पर तस्या भरण पोषण च तस्मिन् हि आश्रमोदने
 यभूय यत्र प्रकृतिदेश आत्ममयग्रस्य च, सुन्दरताया स्वनिरोधस्य च वसति
 सुहृद्भाजपूर्वकं दृग्गतीभवति । असत्यपि तत्र कस्मिंश्चिदपि सामाजिके रुढिगते
 यद्यने नियत स भूमिर्धर्मसाम्बन्धिभिः पर्यैर्नियमोपनियमैः परिगृह्यमाणवला-
 भयने । शकुन्तलाया गान्धर्वद्विहोऽपि बीषयते तदनुगुणमेव मुद्रा विभ्राण ।
 भग एव तत्र प्रकृते रुचता प्राप्यते पर मोषयमस्य समाज्ञाभिमत प्रवि-
 श्यते । नून नाटकमुपमाननिहीन भवत् समग्रेऽपि साहित्ये ससोभते, तत्र इतन्त्र-
 तया सहात्मनिसम्पन्नस्य विद्यमानत्वात् । उपयोरप्येतयोः सख्योरस्तथयो
 सगपरायात् तदीया प्रसन्नता अप्रसन्नता सर्वा, सयोगा विद्योगारच सकला
 उपसृता स्यन्ति ।

शरन्तलाया सरन्तायां नैमर्मिकता विभाति । न वस्तुतस्तु सा स्वाभाविकी
 सरन्त निरन्दाकमुल्लसति । तथार्हयोरपि विभिन्नाया परिस्थित्यां परिपोषणाय
 तद् निरन्तया कारण प्रतीयते । शकुन्तलाया सरन्तायाः बाह्यतास्य अणी-
 दापि भग्नो न पततेऽनप्य मिरन्दाया सरलता न तस्या सरलता सञ्जति ।
 अन्तरिगुणपद इत्यते यत् शकुन्तलाया सख्यौ तस्यास्तस्मिन् प्रथमकटिकाव
 प्रविष्टा व्यावृत्तिरिति भवति । सा लौकिकतायाः कस्मिंश्चिदप्यने परिचिता
 न परिचिततत्त्वं यत् शक्यं यतो हि यत्र तपोयने सा वसति चक्रे न तदेकान्तता

समाजान्तरानां पृथग् विधाय सन्तिष्ठते स्म । तत्रापि गार्हस्थ्यधर्मं परिपालयते
स्म । सा स्वभाप्रविनीता शकुन्तला चाक्षरगन्धमिश्रता दधानापि नामात्
तदनुभवदायिनी । विश्वस्ततया तन्मानयोपरि स्वकीयोऽधिकारः कृष्णतया कृत-
कामीत् । वस्तुनस्तस्याः पतने कारणमियं विश्वस्ततैवास्ति । शिन्विदमपि मयं
यद् इमे ये शुभास्तां पानयाम्यनुवृत्त एव तस्याः परमपङ्कजनाह्वयमुदारमपि
कर्तुं ममयां अज्ञायन्त । यद्यपि शकुन्तलाया आस्था परस्वतन्त्रेण प्रहारेण नष्टता
नीयाऽभवत् परमेया तद्व्यापि विश्वस्ततैवास्ति सा तस्यामविच्छेदा धीरतां द्रष्टव्यां
सहिष्णुतां प्रणयदेवतां मरमना सञ्चारयतिस्म । मिरन्दाया शान्ता न जानु
एतस्या भीरुताया अग्निपरीक्षायाः शरन्यतानिशार । न सा लोककट्टताया बहु-
मतिमपि ममराज्यनवमरं कदापि आयादयतिस्म ।

अस्मदीया विश्वेहिणो भावाः प्रकट्यमानजनोपापनकारिणे भवन्ति । तन्नि-
श्चातेनारिमन् नाटकेऽनुसृपतावततामुद्यमानिविश्वेहिनावनारिणा नलज्जाला निना-
पयितुं कृतोऽस्ति प्रयामः । परं न स चिरं तदुत्पादे सत्तां द्रष्टुमिच्छति । तस्य
बैष्णवभाषारिणो लीलां पदं मन्दपं स निरोधानुं तं, मन्त्रं पदरेपमपि विद-
धाति । चेद् दुर्वागसः सापाद् बहुपत्नीवद्दुष्पन्नहृदपरित्यागः कापि द्वैवीधट-
नेव भाषटिभ्यत तदा स परित्यागः परमनृसोऽप्यदनीयज्ञोऽकत्रनक एव सिद्धोऽ-
भविष्यत् । तत्राविधे मयि तु परित्यागे, न नाटके शान्तिर्जीविनुं प्रभवन् न च
तत्र ममानाधिकरणस्यैव भ्यानुमर्हत् । अवतारितायां अत्रनिष्पदां कविना सा
द्वारण कृतस्ति वस्तुनस्तद्वेनो राजहृन्मागो नास्मदापदने तद्वेगं जनयितुं न शक्नोति
न चागामिमेव यद् प्रभवति । पञ्चमोऽङ्कः सर्वमप्येतत् प्रसर्जति । शकुन्तला
आगच्छति; राजा सापाच्च तन्मनिशानुं चमने । स ता कटुशब्दैर्वज्रानाति ।
शकुन्तलाया इदं दूषते तावति च । सा नृपहृन् तं तं प्रणयभावं स्मारयति
च । कविरेतद्विषयकं यद् इत्यमवतारयानाम तत्र तस्य कविबद्धलायाः परमपदं
रहं पापने । एतद्विषयवावतारनात् प्राक् कविना हंसपरिचारीता तीर्थया-
याविता वस्तुनस्तानादनद्वयानुममृष्टा मतिमाकर्ण्य ओतुर्मात्रं नितान्तनु-
यातं संलभते :

अहिमवमहुलोमुत्रो भवं

तद् परिशुम्बिभ पूजमन्त्रं

कमलवमद् मेचमिषुदो

महुवर ! विहरि ओ सियं कहे ?

गते चतुर्थेऽङ्के यदा शकुन्तला पितु कण्वस्य शुभाशिनश्चपोवनस्य च सकलस्य शुभा कामना आदाय समुद्र स्वभक्तुं भवनं प्रतिष्ठते तदारम्भदीप्यमानसं तास्ता प्रियप्रियतरा आशा निवृत्ताति तस्मैवोपरिभवग्यशनिपात ।

यदा विदूषक आह 'किं दाव गोदीप्य अग्नौ अवगच्छो ?' तदा राजा सस्मितः प्रावोचत्—“सकृत्कृतप्रणयोऽयं जन । तस्या देवी वसुमतीमन्तरेण मधुपालमममगतोऽस्मि ।” नृपते प्रणयगताया पृथस्याग्रहलताया स्वरूपमेतन्न वस्तुतोऽभ्यर्पणरहितं पञ्चमस्याङ्कस्य प्रारम्भे कश्चि आचार्यस्य प्रपञ्चेन पाठ्येन प्रदर्शयति यद् दुर्वासस शाप मानवीयप्रकृतौ किं कीदृशं च योजं वपति हन्त ।

चतुर्थमङ्कं पर्यगन्तो यदा यद्य पञ्चममङ्कं प्रपद्यामहे तदा वयमस्माच्छत्रीन एव वातावरणे प्रविशाम । साधु महारामनामार्क्षससाराद् वयं राज्ञः प्रामादमुप सरामो यत्र दयाविहीनानि हृदयानि कुटिलकुटिलतराश्च प्रेमपथा सर्वत्र सम्प्रेषयन्ते । सुवर्गस्वप्नो हि य आध्रमपदे विलोकितोऽभूत् स इह भग्नो भवितुमारभते । शकुन्तलाया सार्धमागती द्वावपि सिन्धौ तस्त्वनमनुभवतो यद्यी हि अपरमेव किमपि जगत् समवाप्तौ स्त । सा हि जगती सर्वतः अग्निना ग्रस्यमानास्तीति तावन्नुवभूवत् । पञ्चमस्याङ्कस्यादावेतद्विधौ स्वर्गो सस्पृश्य कविर्भुव्यन्तकृतकालान्तलापरिमाण-सहनार्थं न सञ्जयति ।

भर्तृकृतस्यागं शकुन्तलाप्रमाकमते । ततश्च शकुन्तला वस्त्रप्रदत्तेव सञ्जायते । सा विश्वस्तद्वस्तुप्रनाहिता मृगीव तदा प्रविलक्ष्यते । सा वनकुमारी आशाशून्या कार्यपरिविद्धेव साप्यसप्रस्तेव हन्तमर्माविदारणकारिण्या व्यथया व्यधिनेव तदा प्रतिभाति । एकेनैव मूलादृष्टायातेन सा तस्मादाश्रमात् समूलं विच्छिद्यते यत्र सा चिरमुवास । ज्ञायते तदीय सम्बन्धस्तस्या स्वकीयेनाश्रमेण सार्धं न मनागपि शान्दिक आसीत् न चैव लाक्षणिक । दुर्गपदेव तस्या प्रियाणि मित्राणि पक्षिणो मृगा, मृग्य, वृक्षा, लता—तत आकृष्यन्ते । तस्या पूर्ववर्तिनो जीवनस्य सुन्दरता दान्ति शुचिता चैकदैव सा विमुष्य दूरे पलायन्ते । सा जायतेऽशरणा एकाकिनी च । एकेनैव क्षणेन प्रथमचतुरङ्गाग्निं गीतं भवति उपसङ्गतम् ।

गम्भीरतरा निस्तब्धता एकाकिनी च हन्त, सामावेष्टय त्रिजृम्भमाणवलोकिता भवति । सा, यस्या मृदुला हस्तान्त्री आश्रमस्य निगिलमपि गसारं नेत्रे बाधुत्वे पर्यवर्तयत्, सम्प्रति सर्वथैव एकाकिनी सन्तिष्ठते । सा

स्वकीये साग्नशोकैरिमां विशालां रिक्तां पिपति । कण्वस्याधमग्रति शकुन्त-
लाया निपतने न कालिदासस्तदानीमुचित मन्यते । दुष्यन्तेन कृते परित्यागे, न
तस्यास्तदाधमे दान्त्या स्वस्थतया च सद्वामा कदापि भग्नव । अमुना तु
रदीया प्राक्नवी ग्यति परिवृत्तिमुपेतास्ति, तस्या सम्बन्धस्तरमान् संपारात्
सग्नति विधिदूरे नीनो वर्तते । यदि भूयस्तस्याः स्थितिरन्विगमनेव पुराणे
वातावरणे कृतमविन्यत् तदा अनुपस्थितामवस्थां प्रति कटुविरोधस्यैव प्रदर्शन-
मघटिष्यत । इदानीं तस्या व्यथितायास्तस्य गरीयसः शोकस्य कृते युक्तर
योग्यतरश्च तीरदधमवेदिनमार्गात् । न कविर्नवे स्थानं तानि पुरातनानि मिश्राणि
तदीयानि दत्तानि न च तान्याश्रयनान्येव सन्निध्यानि यानि तद्विचित्रिरलेप-
जनिततापनयनाय अपेक्षितानि भवन्ति । कवेर्मीनं हि सद्-विविधयकं
केवलमस्मदीयायास्तां शरगरहितानां विस्तप्यतामश्वत्थिनीं चेतनाञ्च गुर्वा
विधानि वा कलु शकुन्तलां परिवेष्टय सस्थितास्ति । मात्र मंशानिश्चेत् पति-
त्यक्ता पक्षी कण्वस्याधमग्रति प्रापितामविन्यत् तदा नूनं महर्षेराश्रमपदं
दिग्ग्यापिना छन्दनध्वनिना परिपूर्णमात्मवस्थत । शकुन्तलायां तत्र प्राप्तायां
नित्यं पादपानां वस्त्ररीणां च तदीययोश्चमयोः सम्पौराणि अतिरतिविशालस्य
प्रफुटनं सम्भवमार्मात् तस्मादेव कारणात् कविर्न तां तत्र निनायेत्यस्मान्नि-
श्चयते । परं मारीचाश्रमस्य पर्णशालायामपरिचितायां तु सर्वपैवानुद्बेगोऽतिर्दे-
वश्च अस्माभिः प्राप्यते । केवलमस्मन्नयनयोः पुरतः परित्यक्त्याः शकुन्तलायाः
मा मूर्तिः समुपस्थिता जायते वा नि सीमं शोकं वहन्ती ध्यातव्यस्तपस्वीव
तपस्यायां निरतास्ति ।

सग्नति दुष्यन्तः प्रगाढानुसन्धेनानिषीत्ता गतोऽस्ति । पृथ. अनुतापस्तद
पृथ । मावच्छकुन्तला नैतेनानुसन्ध-तप माचनेन विविता भवति तावत् तत्रपनं
न कामपि महत्तां दधानि । शैवभोद्धततरङ्गस्याङ्गमादुयितस्य वेगः शकुन्तलां
नृपाय प्रददौ परं न वस्तुतस्तत् तस्य शकुन्तलेपरि जय इति चक्षुं शक्यते ।
तस्या अधिगमनं तु यथार्थं समर्पणेन, तपसा वा भविष्यं शक्यम् । यत् प्रदाम-
मन्तरेण लभ्यते तत् हस्तान् सन्मपि भवति लघुनयैव । तस्मादेव कारणात्
कविर्नोपि प्रगविनी तपश्चर्षाभिना चिरं तापवति येनोपावपि तौ तथान्योन्म
प्रतिगृहीतातां यथा भवेत्तस्मात्सम्बन्धमम्बद्धौ । यदि शकुन्तलायाः परिमृ-
स्तदेव भूपतिना कृतो भवेत् यदा सा प्रथममेव तदुराजभवनग्रति नीतामवत्

तर्हि नियतं तस्या स्थित्यां तथा हंसपदिकानामेव संख्या मघर्षेत । सापि शोकाकुलमुपेक्षितमर्थविरहितं जीवनं नयन्ती नूनं दृष्टा स्यात् ।

शकुन्तलार्थं तु तद्विधोऽपि प्रपञ्च शुभाशतैव अस्तिद्वयत यद् दुष्यन्त-
रनां कठोरदादयेन प्रत्याचक्ष्यी । यदा तस्या कठोरताया कृताया कृकलं तमेव
प्राहुरम् तदा न ॥ तस्यामात्मानं विरामं कर्तुमशक्नुत् । अदमनीयतरस्य बलवत्तर-
शोऽन्तर्मानममदीद्रवत् शकुन्तला च स तथा सचरकार यत् सापि तत्रैव
ममौ । अन्तः प्राक् न कदापि स भूपरनादशमनुभयमवाप्तुमन्तरमासादयति स्म ।
नान पुनरपि कदापि व्यापातपथेन प्रेम्णस्तादृशं रूपं धर्मञ्च द्रष्टुमनेहसमेव
लब्धवान् । वस्तुनस्तु पृथ्विधानुभूयुषभोगार्थं सन्नात्र मीमांसयेव न
निदधति । तेनामाकाङ्क्षा आयामममन्तरेणैव तोषं नृसिं चानुवर्तिता तस्मात् ते
तत्र कदापि ममवाप्तुं शक्नुवन्ति यत् केवलं तपसा त्यागेन च सुलब्धं भवति ।
नियतिर्दुष्यन्त तद्वान् । गभीरतरे परितापे प्राक्षिपत् । तेन स पारमार्थिकप्रेम्णः
पात्रमभवत् । शकुन्तलाप्रत्यादेशान्मामूलममार्जयत् ।

इत्थं कालिदासः कल्पितस्य मानसस्य दोषं हि सर्वं साकक्ष्येनाभ्यन्तरानलेन
प्रवृत्तं सलक्षितो जायते । स तथा न चक्रे येन बाह्यदृष्टिर्न सत्सर्वं द्रष्टुमर्हत् ।
यदान्तिमेऽङ्गे अजस्ताः पतन्ति यथं सर्वाण्यपि दुरितानि क्षिप्रस्ततां गमितानि
परयाम्, अस्मत्पुरतः परिपूर्णपरितोषामितानन्दजविता हि शान्तिः सर्वत्र
गरिमत विलम्बन्ती परिस्फुरति । शकुन्तलादुष्यन्तयोर्पदा परस्पर मेलनं घटते
तदा तयोस्तस्या मन्निधी नैतिकता सर्वाङ्गीगभावेनारदाततां शुभना पुनीत-
ताञ्च गमिता दृष्टिपथेऽवतरति । वस्तुनो गोष्ठे सत्यमाह—‘शकुन्तला कम्पाङ्गस
दीर्घोपास दीर्घोपास ऑफ्द्रेग्ना जिद् दी क्रूट्स् ऑफ् ऑट्मः इट् कम्पाङ्गस
हेविन एण्ड् अर्थ इति । निरवयवतया शकुन्तलायामेकं सुखलोको विलोपित
परमपरो हस्तमाह्वन । करिना प्रदर्शितं यत् प्रथमेऽङ्के दुष्यन्त शकुन्तला च
प्रगवकारित्वेन क्रियन्नुद्गता परिषेवयन्ती दृश्येन पर मसमेऽङ्के तयोयोगो
भरतस्य मानुषित्वेन स्थित् सन्धना विभ्राणः प्राप्ता भवति । प्रथमोऽङ्क स्तूर्ज-
मेनोत्प्रेषणेन ॥ दीप्यमानोऽस्ति । तत्र तरलनाम्ने प्लवमानां महर्षेस्मन्ता,
तस्या मघरी चञ्चलतया समुद धावन्त्यौ, नञा मुमनोभिर्हसन्तौ, वनवल्ली,
सीरनोऽगमतां भ्रमरावलि, पादपान्तर्हितस्य मनोहररूपस्य दुष्यन्तस्य मेघनधरेः
पादपेभ्यः पयः प्रददतीनां निमृगामपि वधरकानामनसूयाप्रिध्वंवाशशकुन्तलानां

मखिलकं पथंवलोकनञ्च प्रेक्षामहे वयम् । यदेव मङ्गलमथ नन्दनविपिनं दुःख-
न्ममानसोन्मत्प्रियी शक्नुन्त्याप्यामञ्जरे तत्र एव निवसितीति च भवन्तीति ता
वयमीक्षामहे । अस्माद्धि यापिनशकुन्तलाज्ज्वालादरण्यात् स्वरण्य निनान्नमेव
भिद्यमेवमवन् यद् मङ्गलाप्रतारा भरतस्य जननी दहृन्त्या अत्र शरणं प्रथ-
पयत । न तत्र पश्यन् पित्रस्त्रीनां कस्यकाणां दर्शनं भवति, न तत्र ता द्रवतय
एव, या दर्शयानां मनामि कस्येयमिति न च तत्र श्यामाङ्गमुष्टिपरिवर्द्धितसो
हृदिर्गोशावक एव वीक्षितो भवति । तत्र एक एव रात्रि स्मरन्मपि कान्तार-
ममारुह्य सीदद् प्राप्यन् प्रेक्षितो जायते । स एक एव सर्वेषामपि भगोक्तवान् ।
प्रियतामुपशोभन्मुष्मीनां ललानां कमलोपनां, पुष्पाणां वृन्तानाञ्च वस्तुनाञ्च
स्मर्यभिष्याय परिमुञ्चति तत्र पर्णशालामधिवसन्य प्रियताप्रोतचिन्ता
वहन्त्य कारवन् शयविरा मावहितनया चाल वल्लभैर्बल लालयन्तो दृष्टा
भवन्ति । तत्र वयं शकुन्तलामागच्छन्तीं परयाम । सा परिष्वये वन्दने वमाना
निपमदाममुष्मी एनैकवर्गि अग्निष्करगभनुर्विरहमेव दधाना शुद्धशीला हव-
पदेऽवसरति सर्वेषामप्यस्माकम् । तस्या दीर्घकालाभिष्यापिभिन्नप्रेमभिन्नार्द्राप तद्वच
प्रदाय यत् तथा रहो दुःखमेव कृतात्मगतार्द्रावित्तमार्थम् । माम्भन सा नूनमेवैव
गौरवेण मण्डितानि, मारुत्यपुनांसममुल्लमान्भावस्य ललितैव प्रणिमा । इदानीं
करा हातु प्रमथेत् ।

इह नाटककारमन्दैः दर्शयन् लक्ष्यते यदसौ कुमारमम्भवं दर्शयामास । न
मरीति यत् तदेव प्रेम शय्यद्विषयते तस्यैव प्रेम्णः सततमभिवन्दनं न्द्रियते तदेव
पुनर्गतं वेगं च प्रेम कथ्यते यन्मैतिकदर्शाभिप्लितं भवति । नैतिक्तमवहाय
यत् स्वरज्ज्वाला निरुद्धगतया चान्द्र्यं नीयते तद्विरोधैव म्लायति उपरमने
च । एष प्राक्ननशालस्य कस्मिन् प्रेम प्रेम न मन्वने यद् बाह्यदर्शनवर्ता
प्रिरिपुतिमाश्रित्य विद्रुम्भने । प्रेम्णोऽन्तिम चरम वा लक्ष्य भवति श्रेय इति
तरीयं सुराडो विचार । स वदति यत् तत्प्रेम न सुन्दर न च पावन न चानन्दं
पुण्यस्य नार्थारथ, यदीम्ल मर्दङ्गि व्यथितं च, यन्नामानं ममाने त्रितनोति न
च यः कुटुम्बे अतिथिषु प्रतिवेशिषु च एवं विद्यति विस्मयम् ।

मारुत्य कृते प्रवृत्तिरपि प्रिया निवृत्तिरपि प्रिया । तदुभयत्र स्तिष्ठति ।
मारुतं सामाहिकजीवनप्रयोजनेन तु आत्मानं बहुषु प्रतिष्ठायति तत् तत्र जायु-
पश्यादिकं किमपि नोपेयते । तद् मौलिकार्थं विस्तार एव रन्तुमीदृते परं

तदाप्यात्मिकजीवननिमित्तेन रह एव निवासं कामयते । सपोवेदिकायान्तु तदे-
क'वयेव भूत्वा निषीदति । प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रिययक्रयोरनयोर्विचित्रयो सिद्धान्तयो-
र्मध्ये वर्तते एकतेति कालिदासो मन्यते । कुमारसम्भवं अभिज्ञानशाकुन्तलं च स
इमामेकतामेव दर्शयितुमलेखीत् । सिद्धान्ताविमौ एकतस्तु आत्मान गार्हस्थ्य-
जीवने विनिवेशयतोऽपरतरश्च विरजम्के जीवने हि सखिवेशयन । पश्चिष्टजानां
यं संसारमद्यजस् तत्र मानवीय पुत्रं सिंहशावकैः सार्धं क्रीडन् दृश्यते
उदजवांसिनः साधोरश्च आत्मा गृहजीवनं सपोमयजीवनञ्चोभयमपि विभ्रत्
परिदृश्यते ।

वैराग्योन्मुखानां संन्यासिनां वर्णशालामाचारशिलां कृत्वा कालिदासः गृह-
स्थस्य गृहं प्रतिष्ठापयन् प्राप्यते । कामस्य सम्बन्धमैन्द्रियवासनातो दूरे विधाय
॥ तं विरक्ततायाः पूते शुभे च सिंहासने आसयन् परिरुचयते । भारतीयधर्मप्र-
न्धेषु कामो धर्मोपेतं प्रदर्शितोऽस्ति । तस्योपरि पूर्वतया सैर्यम-नियमानां शासन
स्थापितमस्ति । कालिदासः सौन्दर्यतात्रैरुत्प्रयित विधाय तं कामस्यन्धमा-
प्लवति । तदुत्थापितायां मुग्धरतायां विमलता मर्यादा श्रेयश्च प्रकाशन्ते । सा
स्रैः सर्वैरप्यहैः सकलमपि संसारं परिध्वजते । सा त्यागमयी वर्तते, सा प्रकृत्या
न रजसाविहा, तस्या अन्तराले न मानवस्य मानस्यारश्च धर्मादपेता असंयता
मलिना च प्रीतिः अनुमात्रमपि स्वार्थं लक्ष्मुमर्हति । सा शारवतिकदाग्निमात्मनि
सखिदधाति । सर्वा अपि चञ्चलता उष्णलताश्च तत्र तथैव निगूहीता भूत्वा
मलशिना भवन्ति यथा शुभविषानस्य समुद्रे सकलान्यपि त्रिष्वंसकारीणि
श्रेतासि दासीभूतानि भूत्वा समित्ठन्ते । तस्मान् ईदृशं प्रेम पादाविकात्
अनियन्त्रिताच्च प्रेम्णो ह्युत्कृष्टतरम् । कालिदासः शाकुन्तलं समुपस्थाप्य जनता-
भिर्दमेव आदर्शं धर्मं पावनं प्रेम परिग्रहीतुं प्रेरयति ।

कालिदामस्य जीवनदर्शनम्

महानहिमसालो कथिङ्गलालपुत्रः कालिदासो मगधकुमुदरावा महतीमंकाटी
किङ्कनुर्पश्रिय परिशृङ्ग प्रादुर्बन्धुः । अनिक्रान्ता यद्यपि महामह्यसमाप्ति
रेहितता गतस्य तस्य ज्यानिष्मनो नक्षत्रस्य, पर यमालं कमिलायामनी त्रितनुते
रम वसुमनीय तेन नान चिदाद् गौरववर्ना मन्यमाना मगधं नैजनीलिमुद्यमयन्ती
समुद्र नन्दति साग्ननमपि ।

महाकवे कालिदामस्य इक् प्रकयनगादपि मुद्रा पायोधेरपि गर्भीरतरा
बन्धुः । तत्र यथा दाम्पत्यमविलाना प्रमदिवरा तस्मिन्ना भूवा विवमौ तपैव
तत्र ललितना मवांसमपि कलाना कमनीया कान्तिप्रार्थ चकामन । तदीये
कविने तस्याः धीविविपिगी धीश्च मस्सुरनि, एतावद् न तत्र तस्य व्य-
हारपरीयन्तनाया आमापि मंनुर्दति । स व्यावहारिके हि आदर्शे प्रपति स्म
न च वाचिके । तदीय विपश्चि न केवलं विषयगृन्दास्काय हिताय शोभते-
षतिनु तज्जगतीनलवर्तिना समेशमपि पुमा हृने विराजते । तदीय ज्ञानं न नीरम
तत्र प्राणि-मन परिशीलनश्च साग्रा गिगधता ममुद्देलनि । तस्य कविता
यथा भुवमेव नाक विरागु प्रयस्यम्यवलोभ्यते न तथा सा हा दिव गमयितु
प्रयतमानावाध्यते । तस्य रचनाना विपुल्यमकाद्या यम्मानव स्वकर्तव्यानि स्व
धर्मद्व प्रायम चिते सगविषामनि विनूति सग्रागि व सातानि सविबेकमुप
मुवानो भूभुवनमुद्रप्रभानुछनु चेटेन । स कवि सामारिकेण मौन्दयेपु^१
पारमर्मिक सौन्दर्यमवलोकयाद्वकार । यथायमौ प्रहृतेरुसद एव सतत
जीवन तपद् प्रतिमति एग्मेवदपि प्रतिन्दयते यदर्मा नैजवमति प्रमूनमगधै
अयामितवैभवविलामविभ्रानमानेनु नगरेषु चक्रे । दैवमभावे अदधानापि तस्य धी
स्वीद्यानमिहर्षि मानवभावे निववन्ध । मानव क ? म ऊ वयति, ऊ प्रीडति,
ऊ हम्ति, ऊ लपति, ऊपविशति, ऊ तिष्ठति, ऊ नुयति, ऊानुरचति, ऊ
विरगयति, ऊ स्वयति, ऊ च आगतीयेनम्यै सम्यगज्ञाशीत् । स मानव तेभ्य

^१ रघौ ४, ८ । ^२ शकुन्तले, ३।० कविन्देव प्रणीते, पृ० २७०, २९१ ।

^३ रघौ १०, २० ।

पदार्थेभ्यो नाराटाकृपति येष्विन्द्रियवृन्दं रमते परं तमजस्रं स्याद्ये तपसि यज्ञे च
प्रवर्तयन्नेव संलप्यते । मानवस्यात्त्रनोऽसीमत्त्वादाकाङ्क्षति य यदमौ (मानव)
स्वीया महनीयता स्वकीयं रूप स्वकीयामसीमाञ्च क्षन्तिमभिजानीयात् । ॥ न
यस्मिन् करिमश्वेकस्मिन् चेत्रे स्वं सीमितं विधाय सन्तिष्ठेत् । स सर्वत्रापि
विहरेत्, सर्वत्रापि रश्मिं दर्शयेत्, सर्वानपि भोगान् उपभुञ्जेत् परं तथा
हुषाणो न स्वशिवेक-प्रयोगं विस्मरेत् । महाकवेः काठिन्नामस्यैषोपश्लोकनीया
वृष्टिर्वितन्मति तदीयेवमुदात्ता धीः स्फुटतयैव तस्य तत्तद्गन्तानां साहाय्येन
सचेतसां पुर समुपरिचिता सञ्जायते । अतस्तदुक्तीनामिह परिभाषनमुद्धरणानाञ्च
समुपस्थापनं कृतं स्यात् ।

कालिदासो जीवनस्य सौन्दर्यं सार्यस्य ममुरकर्षञ्च यत्र यत्र प्रेषात्रके रगीयेषु
क्षान्तेषु तत् तत् परमपेशलेव वक्रोत्तिवन्धुरेण मार्गगाभिष्वानक् । स जीवनस्य
मुपमापञ्चार्ति-प्रशमने विवेद् तस्मादसावभिदधी—

“आपञ्चार्तिप्रशमनफलं सम्पदो द्युत्तमानाम् ।” (मे० पृ० ५३)

अर्थस्य संग्रहं तमेव ॥ प्राशंसत् यस्यागायानुदीयते । वक्षि च स —

“भादानं हि विसर्गाय सतां वारिमुचामिव” (रघी ४, ८९)

स तदेव जीवनं धन्यममंस्त यदस्ति तप पूतम् । तदीयोऽर्थं द्रवीयान्
विश्वासो यत् तपोऽन्तरेण न सिद्धिः कापि सम्भवा, तस्मात् स सर्वत्रापि तपो-
महिमानं गावन् आसाद्यते । शाङ्गुस्तले स—

“वसमीकार्पणमिदममूर्तिरसा समुदसर्पस्वभा” (७, ११) इत्यादिना,

“कृताभिपेकां हुतजातवेदमं त्रगुचरामन्वतीमधीतिनी ।

दिरघवरतामृपयोऽभ्युपागमन् न धर्मवृद्धेषु धय समीपयते ॥” (कु० ५, १९)

कुमारसम्भवे इत्यादिना च स्वपाठकवर्गमति मैत्रं भावानुबन्धनं करिम्न्
जीवनेऽस्तीति सौकण्डं प्रकटीकरोति । स मुदहभावेन विद्याममिमं निदधाति
यन्मानवस्य भद्रं पूज्यानां परिवर्त्यायामस्ति सन्निहितमतोऽभिदधाति—

“प्रतिवध्नाति हि धेयं पूज्यपूजान्यतिश्रम” (रघी १, ७९),

कविर्यज्ञ शून्यं जीवनं न वरं मेने । तद्विधाज्जीवनाशु स मरणमेव महोप-
रुहयेनावागमन् ॥ प्राह रघुवंशे—

“किमप्यहिंस्यस्तव चेन्मतोऽहं यथाशरीरे भव मे द्यान्तु ।

प्रकान्तविष्वसिषु मद्विधानां पिण्डेष्वनास्था शत्रु औत्तिष्ठेषु” ॥ २, ५७ ॥

जातनस्य शिरनेदग्ने स्मिरने नितान्तमेव दुःख्यां निदधानि स तु तज्जी-
वनमेव जीवन मन्यते यत्र नाना मद्गुणा विभावन्ते तद्-दृष्ट्या जीवनस्या-
धोऽस्मिन्—“गुण्यता” नत स शंसति—“पदं हि सर्वत्र गुणैर्निर्घाद्यते” ।
(१० ३, ६०) नानमेवद जगति प्रतिपदननुष्ठान्तेमेव प्रयत्न दृश्यते ।
जीवनस्य गार्हस्थ्यं वर्तन उपरकरुर्माणि । यज्जीवनं परार्थं प्रयुज्यते तद्व्यक्ति
जीवनं स्थापयति येषास्ति कर्तव्यचारगा । स तानेकेष्वन्ताकलयति—

“पयांपर्यंतस्य सुरैर्हिमासो जलाजय स्थाप्यतरो हि वृद्धे” (१० ५, १६)

न केनापि मानवेन धेनयि तृप्यते—दधेनू बांधयति यन्मानवः प्रकृत्या
धेनूशीलोऽस्मिन् जेय जाग्नानं धेयमि न नियोज्य नियोजनपन्थ्य तदा स
तया केनापि दोषेण प्रेर्यमाण एव कुम्भे तस्य स्वनं श्रेयस्यवृत्तिशीलवान् ।
तत्रायनूप्रकृते श्रेय प्रियवान् मिद्वन्दिदृष्ट यन्मानवस्यान्यथावरणं यद्
प्राप्यते तदुपाधिदोषादेव । इदमेव सर्वं विविच्य कविर्भगवि अग्रमुनविधाना-
निकया रीत्या—

“उज्ज्वलमन्यापनमग्रयोगाद्देयं हि यत् सा प्रवृत्तिर्जलस्य ॥”

(१० ५, ५४)

तज्जीवनमपि न क्वि साधु मन्यते येनोपकृतो न प्रयुपकृतः । अत स
उदीरयति—

“प्रतिप्रिदम्बं भवतो न कुर्पा—

• वृथा हि मे स्यात् स्वपदोपलब्धिः ॥” (१० ५, ५६)

कवि स्वकृतां स्वकर्मभिमनं वस्तुभावं वा अयान्तरस्यानुमेन प्रकृत्यु-
षांग प्रायेण प्राप्यते किं वा स स्वकीयान् विचारान् अग्रमुनविधाना महेन
द्वारणाभियन्तना प्रापयन् विदोष्यते । य पुरतः स्वेन जीवनेन सर्वपामन्यमेषां
जीवनमभिभूय मन्तिष्ठते तस्य पुण्यस्य जीवने प्रीति निदधातः कवि प्रवर्तति
कीरया वचोमङ्ग्येति दृश्यताम्—

“नचप्रकाराद्दमकुलापि ज्योतिःमती चन्द्रमपैव रात्रि” (१० ६, २२)

विदिद निरय मानवस्य कधीरताया जाग्रयगं नास्ति हिमप्यक्षय्यं वा
वचनीयवम् । मानव-मानवस्य तु घर्म एव यं यद् सुखमवाप्य तत्पर्यादिति दुःख-
म्वधिगम्य विदिदिति । तस्माच्च विचारवान् जनस्तद्वर्यां गतं तं जने विदोष्य

कृतमयेत् । कवे कालिदासस्य हृदयन्तु पुनरुक्त विषयगत जनप्रति नितरामेव समवेदनां निवृत्ति अत एव तु स ।

“अभितप्तमयोऽपि मार्दवं मजत कैव कथा शरीरिषु” (२० ८, ४३)

इत्येतद् भ्रुवाण श्रूयते । जीवनप्रति कवेरुद्वेष्टि परामर्शकृष्टता वहति । तदोया दृष्टिस्तज्जीवनमभिनन्दनीय मन्यते यदस्ति गुरुभक्तिनिष्ठ गुरुजनादश पालकम् । कवेरुद्वेष्टण गुरोर्गरीयान् न कोऽपि तद्विरोधेन सा (कविद्वेष्टि) तदाज्ञा सर्वयैवाविचारणीयामवगच्छति । गुरुषु यास्ति तदीयास्था सा दृश्य-ताम् प्रवृत्तिम् कथासम्बन्धे—

“स शुभ्रवाग्मातरि मार्गवेण पिबुनियोगान् प्रहृत द्विपद्वन् ।

प्रत्यप्रहीद्व्रजशासन तदाज्ञा गुरुणा हयविचारणीया ॥” (२० १४, ४६)

कविमानवस्य यथार्थमेव जीवन चित्रित निवृत्तिन सर्वत्र प्राप्यते । पर स हृदयिष्ठति सदैव, यत् मानवस्तथा प्रत्यस्तथा यत् तदीय जीवन भव्यमुद्भूत स्याद् भवच्च कव्याणवृत्ति । जीवनस्य सुन्दरता कव्याणोऽभितिवशोऽस्ति न च कदाज्जनम् । तस्मात् स मानव महनीय जीवनप्रति हेतु कामयमानो मानवजीव नस्य प्रवृत्ति कवास्तीति ज्ञापयितु निगदति अग्निवर्णचरित्रवर्णनच्छ्रेण—

“दृष्टोपमपि तच्च सोऽयजत् सङ्गवस्तु भिरजामनाश्रव ।

स्वाधुभिस्तु विषयैर्हृत्स्मृतो दु गमिन्द्रियगणो निवायते” ॥ (२० १९ ४९)

यतो मानव स्वमभिलषितं लभते तत् एव प्रयानि तत्रैव स रज्यति, तस्मिन्नेव याचते, तस्मिन्नेव च स्व भाव निवृत्तिनि । अस्म्येतद्विशता मानवीय जीवनस्य विशिष्टता । कवि-दृष्टेरेषापि विशिष्टता नागमान तिरोधानुमर्हति—

“अम्बुगर्भो हि जीमूतआनकैर्तमिन्यते” । (२० १०, ६०)

कविस्तद्वय आपने यदमी मानव-जीवनस्यान्तरात् प्रेक्षत । मानव-जीव नस्य प्रवृत्तेर्गुण्यन किं वा विरहयन न कवेरुद्वेष्ट, तस्य तु लक्ष्यमस्ति मानव जीवन-धर्म-विरहणम् । स कवल मानवजीवनमुपधापयति । न च तस्मिन्नु मिरहति न च निन्दितम् । इदंस्ववरय यत् स मदैव जीवन मानवीय रचयति—कर्मणा सस्कृतमुन्नेतुश्च कामयते शृणुम् । अथ च स यथास्वलमिदमपि दर्शयितु यतते यत् कीदृश जीवन तस्मै रोचते । परमतद्विषयकमभिधान तस्य न भवति साक्षात्तयामिहित तद् भवति सदैव परात्तया निगदितम् ।

“अपथे पदमर्षयन्ति हि भुवनोऽपि रजानिमीलिता” (२० ९, ७४)

इत्यादिपङ्क्तयो हि उपर्युक्तं स्पष्टमेव परिपुञ्जन्ति ।

जीवनं तत्रैव रमते यत्र तदर्थाप्तिर्न पदार्थभङ्गानुते—इत्येवमादिभिराहः कवि-

रनत्र नैवं पश्यन्तश्च प्रकाशयन् प्रतिभाति—

तं प्राप्य सर्वावयवानवयवं व्यावर्तताऽन्योपगमन् कुमारो ।

न हि प्रवृत्त्यं सहकारिण्यं वृष्टान्नरं काङ्क्षन्ति पटुपशालि ॥ (१० १, ६९)

कविरनस्मिन् जीवने न प्रीतिं वचनाति यत् स्वभ्यामिनो हिन प्रियं वा कर्तुं
तु न शक्नोति परं तस्मिन् चित्तकारकं विदधति भवतु नाम सा चित्तकारकता
ज्ञात्वा भङ्गात्वा वा, निश्चयानया भविष्यतया वा । इत्यमेव स्वं भावं स प्रकारा-
न्तरेण वदति—

“स्थानं नियोजनं हि दावयमग्रे ।

गिनारय रथं स्वयमचतेन ॥” (१० २, ५६)

मानवी जगति समाग्रे भावं दृष्टीयात्, स गुणवत्सु समयं नयेत् । स्वकीयान्
विचारान् प्रकटीकृत्य ररद्वीयान् गुणैश्चाविर्भाव्य समाग्रे स्वीयं नैवं स्थानं चजेत् ।
एतद्विषयावरगङ्गीकरणेन जीवनं निर्मिन्नं भङ्गिमुपहति । जीवनं तदेव भवति
बन्धनीयं यस्य गगना समाग्रे कृता जायते । कविरिषेतत् सर्वं क्वदि निषायैवेदं
कथयन् प्रतीयते —

“सम्बन्धमाभारप्रवृत्तमाहुर्वृत्तः स नौ सङ्गयोर्वनान्ते ।

तदभूतनायायुग ! नार्हमि स्वं सम्बन्धिनो मे प्रथमं विद्वन्मुख ॥” (१० २, ५८)

जीवनं प्रेम्णा सिध्यतम् । प्रेम तस्मिन् प्राग्गद्गां शक्तिं सञ्चारयति । तेन
तस्मीवति, नमिति वधते च । जीवनस्य मूलमूर्तं तस्मैव वतते प्रेम । मारीनरा-
धुमावपि तत्प्रेम्णैः स्तः । कविर्जीवनस्यैवं प्रधानं तत्र सर्वेष्वपि मानरेषु उपै-
संवृद्धिमाभादुषद् विलोकयितुमाकाङ्क्षति । स इच्छति यजीवनं प्रेम्णा पावनं
भवेत् । तत् तदनुमर्देषुगुह्यते स्यात् । न स तत् प्रेम ‘प्रेम’ इति पुनीतेना-
भिधानेन स्यादनुमर्देषु यदनाचारदोषेन दूषितं स्वार्थ-विषेयं समृद्धं वा विद्यते ।
तस्मात् स पुनःप्रेमरेषाञ्च जीवने महतीमेव अर्हा निदधाति । कविः प्रेमप्रवरपदे
जीवने, मन्ये ।

“सागरमुद्रिष्यः क्व वा महानद्यवनरति” (शा० पृ० १६५)

“किन्नरं चित्रं यदि विशाखे शशाङ्कलेखःमनुवर्तेते” (शा०, पृ० १६५)

इत्यादिभिः स्वीयां प्रतिभापयन् इव प्रतिभापते ।

मानवीय जीवनमपल्यानमालोकयितुमुसुक्मानसमवाप्यते । अपश्य
मुदितमवाप्य तत् प्रसीदति ॥ सित च तदवलोक्य विपीदति तत् । अपश्यस्य
सुखदुःखे जीवनस्य सुखदुःखे स्त इत्येतप्येयानुभूय च कदाचित् कविर्जीवनस्य
प्रियतरं तत् प्रति च नितरामेव नैसर्गिकानुद्गाराऽनुद्गिरघवलोकितो भवति—

“आलस्य दन्तमुकुलाननिमित्तहासै

रष्यक्तवर्णरमणीयवच प्रवृत्तीन् ।

अङ्गाश्रयप्रणयिनस्तनयान् वहन्तो

धन्यास्तद्गुरजसा मलिनीभवन्ति ॥ (शा० ७, १७)

अनपारयता भवति ॥ खदति विचिन्त्य स वसति—

“कष्टं तत्तु अनपारयता” (पृ० ४००, शा०)

अपश्यतां लक्ष्मीदृश्य कविर्षान् विचारान् निश्चाति स्म ते विचारारतस्याथ
स्थितासु पठिष्यु दृष्टा भवन्ति—

“सन्तति शुद्धवरया हि परत्रेह च शर्मणे” (२० १, ६९)

कविर्मन्यते यत् सन्ततेर्मानव पैतृकाद् ज्ञानानुक्ते भवति—

“असद्वपीठ भगवन् ज्ञानमस्यमवेहि म” (२०, १, ७१)

जीवनस्य धर्मशास्त्राभ्यामिव कश्चरभिलषितमस्ति तस्मात् स मन्यते यत्
सन्ततिहीनस्य पुरपस्य पितरोऽमृता एव सन्त स्वयं विपण्णा एवोपनिशन्ति—

“अस्मात् परं वत यथाश्रुतिं समृतानि

को न कुले निवपनानि नियच्छतीति ।

मून प्रमृगिविक्रयेन मया प्रमिक्त

धीताभुशेषमुदकं पितरं विवन्ति ॥ (शा० ६, २५)

इदं सर्वं मयानमपि कविं सन्तानस्य श्रुतगामित्वं शक्तिशालित्वं पुष्ट्याग्रत्वं
विनयशालित्वमेव च परिप्रीणाति । अस्त्येषा हि दृष्टिर्वस्तुन कवे सन्ततिमति
जीवने अत एव तु स “श्रुतस्य यायादवमन्तमर्भक” (२० ३, २१),
“ कपाटवत्ता परिणद्धरन्धर ” (२० ३, ३४) “नीचैश्चिनयान्तरयत” (२०
३, ३४) इत्यादीन् भावान् अभिव्यनक्ति ।

कविमहानुभावोऽथ भवितव्यतायां विश्वमिति परं न सा भवितव्यतायादिता
तं प्रीणाति या हि अलमै पुण्यार्थपराहमुगैरभिनन्द्यते । स तु गतजन्मसु
कृतानां कर्मणां विषाकमेव ‘भविष्यता’ इत्येतेन नाम्ना व्यपदिशति । भवित

व्यताविशयिकास्नदीया उक्तयस्तदैव क्षुता भवन्ति यदा कृतेऽपि प्रयत्ने घग्ना
न विनिवायां भवन्ति धूयनाम्—

“न विस्मरामि । किन्तु सर्वं कथयिष्यामि यदापि मृतरि” इत्युद्दिता तथैव
गृहीतम् । अथवा भविष्यता सन्तु बहवर्ता” (शा० ४० ३६३) प्रयत्नेऽकृतप्रति
कथयन्त घग्नुनोऽवाप्ती क्वाणं भविष्यतेत्यतश्च मन्दने कविरत्न बहू—

“शान्तिमिदम्” “भविष्यता द्वारुणि भवन्ति सर्वत्र” (शा० १, १६)

अपरोक्षकारिता जीवनस्य, भवन्ति मङ्कटावहा प्राप्ता । अतस्तदैव जीवन
कविर्न विचारयति यत्र समग्रान्यपि कार्याणि विमुक्त्यकारितया विरीयन्ते ।
रहस्यगतादी तु विदेयत परीक्षितजनकनङ्गायमिदं कवेर्यत्नः ।
तदीयमिदं वच—

“अतः परीक्ष्य कर्तव्यं विद्वन् मग्न रह ।

अज्ञानहृदस्पृष्टं वैर्भवन्ति मर्हदम् ॥ (शा० ५, २४)

जापयति यत्रावने परीक्ष्य कर्तव्यमिति कवेरिष्टम् । जीवनमपि कवेर-
यमपि विचारो वर्तते यत्रावनेन कर्मणि कुशलं भाव्यम् । तज्जीवन निम्ननीद-
मन्ति यत्कृतेन कर्मणि विदुषा मानस न नुस्यति । जीवनस्याप्यर्थं शोभा विदु-
स्मनःपरितोषकारिकमकारिता । कविरत्नस्य जीवनमुद्दिग्यैषा दृष्टिरधोदित्विते
वाक्यं स्पष्ट प्रतिलक्ष्यते—

“आपत्तिषाद् विदुषां न साधु मन्ये प्रयत्नविज्ञानम्” (शा० १, २,)

कवेरिष्टया प्रज्ञा लोकप्रतिष्ठा सैव साधु-स्तुत्या भवन्ति या भवन्ति स्वमुक्त निर-
मिताया लोक-मेवमपरायणाश्रितजनपरिमापविनिवारिका । जीवनस्य यदभाव-
रत्नम् कविरत्न काङ्क्षति । तद्विचारो जीवनमप्यर्थं एवमिदं स्वर्गोद्दिष्टीना
लोक-मेव । स व्याहरति दुष्पुण्यजनलोकमर्थव्याप्तेन—

“स्वमुक्तनिरमिताय स्थितये लोकहते

प्रतिदिनमपवा ते वृत्तिरेवविधैव ।

अनुभवति हि भूतार्ता पदपस्तोत्रमुष्ण

शमदति परितोष क्षायया मग्नितानाम् ॥” (शा० ५, ३)

कवि काण्डासोऽस्ति परमोच्छिद्यचारवन्दुर । न तस्मै जीवनस्य कला-
रहितत्वं रोचते । स जीवन कलामु कुशलं द्रष्टुमनः । जीवनं तदेव तद्विवरणं

यत्र कला विलसन्ति । तदीयेषु कान्येषु राजमाना कला स्फुटतयैव बोध
यन्तीद यन् स कलाकलितमेव जीवनमाद्रियते ।

कार्या मैकतलीनहसमिधुना स्रोतोवहा मालिनी
पादास्नामभिनो निपण्णहरिणा गौरीगुरो पावना ।
शास्त्रालम्बितवक्त्रकलस्य च तरोर्निर्मातुमिच्छाम्यध -

श्लो० कृष्णमृगस्य वामनयन कण्ठ्यमातां मृगीम् ॥” (शा० ६, १७)

पादभ्यासवक्त्रवग्निरक्षणास्नेत्र लीलावधूतै-

रत्नरत्नापाखचितवलिभिश्चामरै क्लान्तहस्ता ।

वेरपासवक्षो नक्षपदमुत्तान् प्राप्य वर्षाप्रविन्दू

मामोक्षयन्ते त्वयि मधुकरभ्रेगिदीर्घान् कृत्वा चान् ॥ (मे० ५० ३५)

“नहो रागपरिवाहिणी गीति ” (शा० ५० २६४)

“तवास्मिगीतरागेण हरिणा प्रसन्न इति ” (शा० १, ५)

हृत्पादेषु कवे सगीत मृत्युचित्रकलादिप्रियत्व स्पष्ट दृश्यते । एतेन सिद्धयति
यद्गमौ जीवन कलाकलित दिरञ्जति । कवि कालिदास भारतीयवर्तनधारा
अभिभ्याष्य शोभमाना पर्यवलोक्यते । तस्मात् स न कस्यामपि दृष्टायां नैसर्गिकीं
प्रसादभिय मोक्षुमभियाङ्कति । आरम्भ आनन्दमयत्वात् स न म्रन्दनपर
जीवन जीवन मन्थते । स तु तत्र सतत विनोद रिमयतां विविधकलमीडानां
विलासमवलोकयितुमिच्छति । तद्दृष्ट्वा जीवनस्वार्थो नास्ति त्विच्छतोदासीनता
वा । परमिदमपि न बोधनीयमेतेन यत् कविर्जीवनस्य तत्त्वस्यो दूरे घस्तुम
भिलषते । न दृष्टव्यताम्-जीवनस्य-अस्मरता (१० ८, ५१) सम्यग् वेत्ति । न
जानाति यद्-“मरण प्रकृति सारीरिणां विवृतिर्जीविनम् ” (१० ८, ८७)
॥ इदमपि अवगच्छति मृदा यज्जीवने कदापि सुखमवतरति कदापि च दुःखम्-
“कस्याप्यग्त सुखमुपगत दुःखमेवान्ततो वा ।

भीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रेनेमिक्रमेण ॥” (मे० ३० ४६)

पर किं नाम दुःखमिदमित्येतत् साधु वेत्ति ज्ञानवाक् कविरथम् । दुःखस्य
नास्ति स्वरूपा स्थिति । न तद्विवेक-वाधो पुरः स्थानुमर्हति । ज्ञानानलो
निमेषमात्रेण दहति तत् । इदमेव सर्वं विभाष्य कवि कालिदासस्तत्तत्जीवन एव
निष्ठा निदधानि तदेव जीवन सोऽङ्कति तस्मै जीवनायैव स्वच्छन्दा ममपंपति
यदस्ति सदैव ज्ञानविभाविभासितमानन्दसागरतरङ्गतरङ्गित माना-गुणोद्भासो
हसित विविधावदातविधाविद्योतित सुष्कलकलालोलम् ।

जीवनेऽर्थकामधोरपदेयता सदैव विद्यन् इति स ज्ञानानि अन्वय्य १५३ निपु
प्रतिपादितमिदं यज्जन्तस्य मत्ता अर्थ-कामधोरपरी विद्यतास्ति । परं तत्पापम् ।
नुगतम् । तदभिमतमतस्तस्य जीवनदर्शनं तस्मिन्नेव जीवने स्पष्टमिति यद् धर्मान्
गतमर्थं कामञ्च निवर्तते—“अन्वय्यंशमौ तस्यान्ता धर्मं यद् मनीषिण (१८ १,
२५) । न जीवनस्य कामस्य तदित्यम् । येन तस्य तत्ताविध्वंसमन्तानि उपनि
श्यात् तदा स कदापि न दाह्यन्ते दाह्यन्ते दुर्वासा, मेवे यत् तद्विपर्ययः ।
कुवेरेणाभिज्ञापयन्, कामदेव च कुमारसम्भवे श्वश्रवेण भरमानि परिवर्तयन् दृष्टा
भवितुमर्हत् । स जीवने धर्मविरुद्धं कामस्य तु न देहेषु गच्छति न मर्त्यादिदेवदानि
विहरे न च आनयेत्यपि । कपि काष्ठिनातो परिगन्तुं वृक्षान् प्रीति भिन्नानि
यद्य स परिमागमापादयति तदग्नौ मीम्बं दूर्शनम् । तदीयं हि दूर्शनं मीम्बं
मेव मुक्तपदैवतमस्ति । अतः स मीम्बं गन्धर्वमेव प्रीतिमादिषत् । तदेव तं
तोययति । मीम्बं प्रियता आश्वमेधावरणस्य अन्वयम् । येन वधिराजः सुखं
पशुजानि तदा विमयी 'तुराधारवाश्' इति वारुं दास्यः । यतः सर्वमा
आम्बम् ।

"दीप" तादृशिवारि नैवप्रसङ्गं श्रीकाशिनन्दनम्

सुसमाप्तमिति किं तां गतिरन्यथा भवति तत्रापि ।

सर्वज्ञानविद्यालयों के विषयों में समावेशित करने के लिए

भिक्षुप्रमाणवर्गविग्रहमात्रेण प्रोक्तव्यं न प्रवृत्तम् ॥" (भा० १, १३)

"नमो भगवते वासुदेवाय"

विष्णुसंज्ञा नमः वसुधैव कुटुम्बकम् ।

॥ श्री गुरुभ्यो नमः ॥

ସଂ. ୩୯୩୪ ପ୍ରକାଶନ = ଚିନ୍ତା ୩ (୧୯୮୩, ୦୧)

၂၀၁၈ ခု ခုနှစ် နှစ်အတွက် အသက် ၁၈ နှစ် အောက် ကလေးများ အား
 အသက် ၁၈ နှစ် အောက် ကလေးများ အား အသက် ၁၈ နှစ် အောက် ကလေးများ
 အသက် ၁၈ နှစ် အောက် ကလေးများ အသက် ၁၈ နှစ် အောက် ကလေးများ
 အသက် ၁၈ နှစ် အောက် ကလေးများ အသက် ၁၈ နှစ် အောက် ကလေးများ
 အသက် ၁၈ နှစ် အောက် ကလေးများ အသက် ၁၈ နှစ် အောက် ကလေးများ

[illegible]

हुताग्नीनाम् ”, “त्यागाय सम्भृतार्यानाम् ”, “शैशवभ्यस्तविद्यानाम्”, “हुगोपात्मानमत्रस्तो भेजे धर्ममनातुर ”, “ज्ञाने मौनं चमा शक्नोती ”, इत्यादिषु श्लोकेषु नितान्तमेव स्फुटभावेन प्रययन् समवाप्यते ।

यस्मिन् जीवने स्वपनाम्यवहरणादिकमेव दम्भोचरी भवति तज्जीवनं मानवस्य जीवनं न, तदस्ति पशो जीवनम् । मानव जीवनस्य कृतार्थता न तावदेव । अतः कवि काङ्क्षति यन्मानवो मानवीय जीवनमङ्गीकुर्यात् । मानवीयजीवनं मानवस्य पवित्रता, पुरणार्थस्य फलोदयगामिता, विश्वस्य सेवां, विद्यानामर्जनं, धिया शास्त्रानुगतं, कर्त्तव्येषु अभिनिवेश विषयेष्वनासक्ति गुणेषु प्रणयमपेक्षते तस्मात् कवे कालिदासस्य दृष्टिस्तद्विषयेषु जीवनं जीवनावेन स्वीकरोति । केदाञ्चन जनानां कथनमिदं यत् कवि कालिदास स्वकीयेषु काव्येषु यस्मिन् जीवने प्रीतिं दर्शयति तज्जीवनम् आदर्शजीवनमस्ति । न तदस्ति सामान्य जीवनम् । परमिदं कथनं न समीचीनं प्रतिभाति । समाजस्य कल्याणाय राष्ट्रस्याभ्युत्थानाय विश्वस्य सस्काराय नास्ति सामान्यजीवनस्य कदापि अपेक्षा मनागपि । सामान्य जीवनं हीनता इरिद्रतां पराधीनतां ज्ञानाविषयानवलम्बामन्त्रयति । तस्योपरि शासनं भवत्यन्धस्य । तत्सर्वैरपि सदा दासीक्रियते । तज्जीवनं सामान्यं तु पशूनामेव दृते हितकरं न मानवानां कृते । मानव-शरीरमवाप्य खेद आहार निद्राभयमैधुन्येव तद् गमितं तदा तेन को लाभो जातः । अतः जीवनं तु तदेव यद् एष कवि कालिदासो जीवनत्वेन स्वीकुरने ।

धन्योऽयं कविर्यो विश्वस्य पुरतो जीवनस्य स्वरूपं तदीयं मर्मं च समुपस्थापयामास । धनूतो जीवनधारिणो ममद्ये जीवनप्रतिष्ठापका भूत्वा ये कवयोऽवतरन्ति ते कविभिर्भरा गौरवशालिनी भवति । प्राणिनश्च जात्यासनमयस्य आसस्य च परिग्रहणाय सदैवसरं लभन्ते । जयति कविकालिदासो जयति ।

कालिदासकवितायां राष्ट्रियता

भारतस्य राष्ट्रस्य राष्ट्रियत्वं किमित्येतद्वगन्तुमस्माकं पुरो यद्यपि ध्रुतयो ब्राह्मणानि अरण्यवानि उपनिषदो वेदाङ्गानि श्रौतगृह्यसूक्तपथमसूत्राणि दर्शनानि पुराणानि शान्तायण महाभारतं शिलालेखम्पुष्पकैव-भूवननमलब्धप्राचीनप्राचीन-तरमुज्जादिविविधमामयः शोभन्ते परमुक्तं हि तत्त्वमवबोद्धुं केवलं महाकवेः कालिदासस्य काव्यान्त्यैव सर्वेष्वपि-यामहे । राष्ट्रियतान्तप्रदर्शनार्थं न तत्रापि तद्दीपानां सर्वेषामपि काव्यानां सांख्येनोन्मीलनमिह सम्भवत् । तथाचरणेन तु निबन्धस्यास्य कामो ह्यतिगरा द्योयतामायादयेत् । तस्मादत्र तु तत्रापानि कानि-चनैत्र स्थलान्युपात्तानि स्युः । एतदध्वनोभ्युपगमेताम्भिर्दीपं तदुत्तरं पावनं सरलतामवाप्नुमहेत् यस्याकलनमत्र सममीक्षितमास्ते ।

सर्वेषामपि सुधीन्द्राणां विदितचरमेवेद् यकालिदासस्य तु समस्तान्यपि काव्यानि प्रारम्भादन्नं दावद् राष्ट्रियताभावभाजिनानि भूवा काव्य-संमारे संशोभन्ते । अस्त्येव वग्नतस्तु कविः कालिदासो राष्ट्रियः कविः । सः भारतीय-ताया दर्शनाय भारतीयतायाः प्रतिष्ठापनाय भारतीयतायाः समुच्चमनाय स्वकी-यानि सकलान्यपि काव्यानि समर्प्य । अतो नैतदस्माकमपि स्थलं यच्च स्याद् राष्ट्रियताभाजिभूयितम् । कस्यचन राष्ट्रस्यानुदयाय तस्य रक्षणाय तस्य संवर्धनाय च जनानां हृदयेषु राष्ट्रियतायाः सञ्चारार्थं वितान्वमेवापेक्षितं जायते कालिदासस्य काव्यान्वस्यां दिशि यादृशं सुन्दरतरं प्रहृष्टतरञ्च कार्यं संगदायन्ति न तारुण्यं कस्यस्तरस्य काव्यं विदुषद्वलोकयते । कालिदासस्य कविचं हि अभिरुचममात्रायां समीचीनया रीत्या स्वयं परिपालयत् सग्रेसर्वैव विद्वांसः कालिदासमेवं रुचमाना हरन्ते—

“वयमपि कवयः कवयः कवयोऽपि च कालिदासाद्याः ।

हृदो भवन्ति हृदग्रिन्तामगयोऽपि हा हृदं ॥”

यत्पुरि—

“आग्रहद् ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चमी जायताम् आराध्ते राजन्सः शूर हृदयोऽति-
भ्याचीमहारयो जायताम् । शोभती धेनुर्बोधाश्नह्वानाय मणिः पुरन्विषोपा जिष्णु-

रथेष्ट । सभेयो युवांस्य यजमानस्य वीरो जायताम् । निकामे निकामे पर्जन्यो वर्पन्तु । कलघरयो न आपघय पच्यन्ताम् । योगधेमो न कल्पताम् ॥”

इत्येषा हि या राष्ट्रियताभावोन्मेषिणी राष्ट्रप्रार्थनाचरितानि सा हि सर्वत्र सर्वत एव कविशालिदामस्य पुनीतासु रचनासु विभासते ।

यत्र यत्र हि पारमेश्वरी आस्था समवेक्ष्यते तत्र तत्र नून भारतीय आत्मा विनम्रत इत्येतद्धि सत्यं न कदापि विस्मरणीयम् । भारतराष्ट्रस्य राष्ट्रियता यैवं-
हुभिर्पादानैर्निर्मितमस्ति तेषामेकतमं तिष्ठन्मृतमुपादानमीश्वरवादिवमस्ति ।
इन्मानन्दमय सत्यं कवेः कान्दिदामस्य सर्वोत्सर्पि कृतितु सर्वत्र नरीनृत्यत्
दृग्गोचरीभवति । दृश्यताम्—

(५) “वागर्थाविव मञ्जूर्ली यागयप्रतिपत्तये ।
जगत पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरी ॥” (रघौ)

(६) “वेदान्तेषु यमाहुरेकपुरष व्याप्य स्थितं रोदमी
यस्मिन्नीश्वर इत्यनम्यविदध शब्दो यथायाचर ।
अन्तर्यश्च मुमुक्षुभिर्निधमिनप्राणादिभिर्मृग्यते
स स्थाणु स्थिरभक्तियोगमुलभो नि श्रेयसायास्तु व ॥”
(विक्रमोर्वरपाम्)

मातङ्गो विद्याया शोभते विद्या च विनयेन शोभते—इत्येतद् वीक्ष्य राष्ट्र-
हनेन आत्मा देशं एवं विनेतुं समुचिताननुकूलं च सत्कारान् प्रयुज्जते स्म ।
कवि कालिदासो विनय नाम गुण देशस्य प्रगुणीकर्तुं प्रायतत—

“मन्दं कवियश प्रार्थी गमिष्याम्युपहारयताम् ।
प्राशुल्ये कले लोभादुद्गाहुरिव धामन ॥” (रघौ)
“युक्ता युगव्याप्यतवाहुरसल कपाटवत् परिणदकन्धर ।
वपुःप्रकर्पादजयद गुरु रघुस्तथापि नीचैर्निमयादहरयत ॥” (रघौ)

यत्कार्यं प्रारब्धं तत्प्रमाप्तिर्भावत् न स्यात् न स्याज्यमित्येषा प्रकृति-
भारतस्य चिरायुष्वा भवेत्, तस्यातिथिपूजनभावात् दिनानुदिनं पुष्टिमृष्टेत् ;
यत्नमग्नयि तत्कर्म महीयोजगति वृद्धिमुपयात्, दुष्टानां निग्रहणेन, कर्तव्यानां
पालनेन च मृगं शान्तिश्च समुत्पद्यते तस्मादिमे वैश्विष्ट्ये चाष्टद्वितीये स्त एते-
तदेतोलं कियो मज्जाय सतत साधु प्रेषितं स्यात्—इत्येतद् विष्टरय कविदेशस्य
स्वरय ताद् सर्वान् धर्मान् स्वकाव्येषु विविधकृपाप्रकथनव्याजेन कीर्तयति—

- (क) “सोऽहमा जन्मशुद्धानामा फलोदयकर्मणाम् ।
आ ममुद्रचितीशानामा नाकरयवर्मणाम् ॥
(न) यथाविधिहुताग्नीना यथाक्रमाचितार्थिनाम् ।
यथापराधदण्डानां यथाकालप्रबोधिनाम् ॥ (रघौ)

भारतीयराष्ट्रभावना यैः प्रकाशरिर्मभिः समुल्लसति तेषु गुरुभक्तिनाम्-
प्रकाशरिर्मनितरानेव ललितामामा विमर्ति करिमारतस्वैतां विनिष्टता मंत्रिबु-
मुपदिशति भारतीयाज्जवत्स्नान्—

- (क) “तयोर्जगृहसु पादान् राजा राज्ञी च भागधी ।
तौ गुरुर्गुरुपत्नी च प्रीत्या प्रतिननन्दतुः ॥”
(ल) “ममाष्टविधेन मया महर्षिर्विज्ञापितोऽभूद् गुरुद्विगायै ।
स मे चिरादास्थलितोषचारं ता भक्तिर्मेवागमयत् पुरस्ताद् ॥”
(रघौ)

भारते छट्प्रारम्भममयादेव गौमातेव मता । तस्या रश्मि संवर्धनं च
देशोऽयं स्वकीयेषु प्रधानेषु कर्तव्येषु अवगच्छति । तामन्तरेण नास्य देशस्य
देशपूजा न पितृवर्णनं न च अतिथिपरिचर्यैव भविष्यमर्हति तस्माद् तत्परं हि
भारतं राष्ट्रियगुणेषु अन्तर्भावयति । कवि. कथाव्यपदेशेन गोसेवाप्रति देशस्य
जनं जनमाह्वयति—

- (क) “आस्वादवन्नि कवलैस्तृणानां कन्दूयनैर्दशनिसारजैश्च ।
अध्याहृतैः स्वैरगतैश्च तस्या. मघ्राद् ममाराधनतत्परोऽभूत् ॥”

- (न) प्रद्विनीकृत्य हुतं हुताश-
मनन्तरं भर्तुरन्धर्मी च ।

घेनुं मवन्मां च नृपः प्रतस्थे

मन्मज्जलोद्भूतप्रभावः ॥ (रघौ)

भारतीयराष्ट्रभावना यजमियास्ति । सा मरुतं वरं मन्थने परं यशोनाशं न
कदापि द्रष्टुमिच्छति । सा प्रागन् अनि ममर्थं तदुपाज्जीयन् चिरादुत्सुकतरा एता
भवति । सा स्वजीवनमेव धन्यं तेनावगच्छति । भारतराष्ट्रस्य परिष्कारार्थमिमां
विशिष्टं प्रति भारतीयानां हृदयमावर्जयति दिलीपोपाख्यानमुपस्थाप्य—

- (क) “चतान् चित् प्रापत् हृत्पुद्गलं चप्रस्य शब्दो भुवनेषु रुढः ।
राम्येन हि तद्विपरितृषे प्रागैरपञ्चेनामतीममैवां ॥”

(२) शिम्प्यर्हिर्यस्तत्र चे-मतोऽहं यत्र शरीरे भव मे दयालु ।

एकान्तविधिमिषु मद्दिधाना विष्टे-वनास्था खलु भौतिषेषु ॥ (रघौ)

स्यागो हि भारतराष्ट्रियताया सर्वस्वम् । कविस्तमेव रघुचरित्रक्रीतनकैतवेन
निदधाति सहस्रम्—

(क) “म विश्वजितमाजहे यज्ञ सर्वस्वदक्षिणम् ।

आदानं हि विमगांश्च सतां वारिमुचामिव ॥”

(ग) “त भूपतिर्मातुरहेमराशिं लब्ध कुबेरादभिषास्यमानात् ।

दिदेश कौत्साय समराग्नेव पादमुमेरोरिव यज्ञभिन्नम् ॥” (रघौ)

(ग) जनस्य साकेतनिगतिनस्तौ द्वावप्यभूनामभिन-यसखौ ।

गुरुप्रदयाधिकनिष्ठुहोऽर्था नृपोऽधिकामादधिकप्रदश्च ॥”

भारतीयैर्यदुक्तं तस्य सदैव पाठनमपि कृतम् । ते वचनरत्नायां महान्ति
रहान्ति कष्टानि सहमाना जगता चिराददरयन्त । ते सर्वस्वमपि सकलानि
गुणान्यपि त्यक्त्यन्त पर वचनमुक्तं न कदापि । वस्तुन एषा विशिष्टता वचन-
गलनविषयिका तान् बहुषु तु स्तेष्वपातयत् । इयं तेषां जीवने नितान्तमेव महामू-
ल्यवती मिद्धाभवत् । ते हि, यतः, सर्वस्वेन स्वेन इमां केन प्रबभूवुः । परमेतद्-
गुणवशात् ते समग्रेऽपि भुवने प्रसिद्धिमगु । समग्रमपि जगत् तेषु गुणमिमं
विलोच्य सर्वथैव तेषु अविचारपूर्वकं विश्वमितिस्म । कविभारतरस्य स्वस्य
विशेषतां स्मारयितुं वचनपालनधीरस्य दशरथस्य कथामुपन्यस्यति ।

‘स्य किलाभासिता चण्डी भर्त्रा तत्सधुतो वरी ।

उद्वपामेन्द्रसिक्ता भूविलसन्नाविवोरगी ॥” (रघौ)

विदुराशापाठने हि भारतीयता रज्यति । कविस्तदेव दर्शयति—

‘पित्रा दत्ता रदन् राम प्राङ् महीं प्रत्यपघत ।

परधाद् वनाय गच्छेनि तदाज्ञो मुदितोऽग्रहीत् ॥” (रघौ)

राज्यनृपणापराधमुल्लता भारतीयराष्ट्रियताया विलक्षणैव विशिष्टनैका ।
नाश्रय्या राजानं सुखान्मुपभोक्तुं राज्यमभ्युपागमन् । अपितु क्षत्रियाणां प्रजा-
पालनं कर्तव्यमस्ति प्रमुखमिति विचार्यैव ते राज्यभारदुर्बहमवाप्त । कवि-
रिमामेव राष्ट्रियतां प्रदर्शयितुं वस्तुन इमा पृथ्वीनिबन्ध—

(क) दृढभक्तिरिति ज्येष्ठे राज्यनृपणापराह्मुत्तर ।

मातु पापस्य भरतः प्राथमिक्तमिवाकरोत् ॥ (रघौ)

(ग) अल्पज्जन्ता वसतिरनुनाद्याग्रमे सर्वभोग्ये
रचायेगादपमरि तयः प्रत्यहं मन्त्रिनोति ।
अन्यापि द्यां स्पृशति वसितश्चारणद्वन्द्वगीतः
पुण्यः शब्दो मुनिरिति मुहुः केवलं राजपूरं ॥ (शाकुन्तले)

(ग) स्वमुखनिरमलाय विद्यये लोकेनोः
प्रतिदिनमयथा ते वृष्टिरेवं विधैव ।
अनुभवति हि मूर्ध्ना पादपद्मप्रसुप्ता
दामपतिं परितः द्वापया मंथितानाम् ॥ (शाकुन्तले)

तपेवतानां तपस्विनाञ्च रचनं राष्ट्रियचमिदं हि नियदितुं कालिदासः

ब्रह्म—

(क) “किं तावद् प्रतिनामुपादत्तयमां विष्मैस्तपो दूषितं
घर्मारण्यखेषु केनचिदुत प्रागिन्धमश्चेष्टितम् ।
बाहोस्विद् प्रसवो मनापचरिर्नैर्विष्टमिमतो वीर्या-
नित्याकृदबहुमतर्कमपरिच्छेदाकुलं मे मतः ॥ (शाकुन्तले)

(ल) अल्पमनीमन्त्रज्जन्तामृतीयां कुशाग्रबुद्धे कुशली गुरुने ।
यतस्त्वया ज्ञानमग्रेयमाहं लोकेन चैनन्यमिदोऽप्यग्रमेः (रघु)

(ग) आचारवन्धप्रमुनैः प्रयनैः संवर्धितानां मुनिर्विशेषम् ।
कश्चिच्च वारवादिस्तुष्टवो वा अमस्विद्दामाभनरादपानाम् ॥ (रघु)

ब्रह्मैव गृहमेधि-यं भारतीयनायै रोचते न च विषयोपभोगाय हृष्येतिदिशि
प्रकाशं विपद् कविब्राह्म—

“मूढा चिराय चतुरन्ममही मयनी क्षौष्यमिममतिरपं तनयं निवेरय ।

भर्ता तदर्जितकुटुम्बमरेण भार्यं शान्ते करिष्यमि पदं पुनराग्रमेऽग्निम् ॥”

(शाकु०)

भारतीयराष्ट्रियतायामियमपि स्पृहणीया विनिश्चिता विमानि यद् सा नारी-
प्वाररपिपं निवध्नाति सा नारी संसारमागरतारिणी मन्यते सा विश्वमिनि यद्
तां विना न यत्न-पूजादिकादं पूर्तिमवाप्नुते न च तत्तदनुष्ठानानि फलप्रदाय-
कान्येव भवन्ति । कविरेतमेव राष्ट्रियतां कियथा सुन्दरतया अथः स्थितेषु
लोकेषु न्यस्यति ।

- (क) धृतिरस्तमिता रतिरभ्युता विरत मेयमृनुनिरसव ।
गतमाभरणप्रयोजन परिशून्य शयनीयमद्य ॥
- (छ) गृहिणी सचिव सखी मिथ प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ ।
करुणाविमुखेन मृत्पुना हरता खा वद किं न मे हृतम् ॥ (रघौ)
- भारतीयराष्ट्रियत्वस्य वैशिष्ट्यं नार्था पय स्वसत्ताया निलयनञ्च वर्तते ।
कविकालिदासस्यापि स्थितेषु स्थलेषु अग्र्यस्वतन्त्रस्य राष्ट्रियत्वस्य स्पष्टमेव दीप्ति
मत्तापूर्वकं सत्पुरुषं विलोचनपथमुपैति । वीक्ष्यताम्—
- ‘ कस्याणुबुद्धेरथवा तवाय न कामचारो मयि शङ्कनीय ।
ममैव जन्मा-तरपातकानां विपाकविस्तृ-त्पुनरप्रसङ्ग ॥
किं वा तवा-धनप्रियोममोषे कुर्यामुपेक्षां हनजीविनेऽस्मिन् ।
स्याद् रक्षणीयं यदि मे न तेजस्वदीयम-नर्ग-म-तराय ॥
साऽह तप सूर्यनिविष्टर्षट्कर्षं प्रमृतेरचरितुं यतिष्य ।
भूयस्नया मे जनना-नरेऽपि स्वमेव भर्ता न च विप्रयोग ॥ (रघौ)

विना तपसा न भवति मन-गोपनं न आत्मैव भवति बलीयान् । तपो
हि किञ्चिदपि हन्ति । तपो हि मनोभिलषितानि सत्यान्वपि सपञ्चीकरोति ।
सर्वान्यपि शास्त्राणि पुराणानि च एकस्वरेण तपसो गुणानजस गीत्वापि न
सुष्यन्ति । मनुसाह—

यद् दुष्करं यद् दुरायं यद् दुर्गं यच्च दुस्तरम् ।

तत् सर्वं तपसा प्राप्य तपो हि दुरतिक्रमम् ॥

भारत राष्ट्र सनातनात् कालात् तपसि भित्तिर्या अद्यामास्यां च निदधान
भवलोक्यते । तपो हि वस्तुनो भारतीयस्य राष्ट्रियत्वस्य परम मास्वर रूप
वर्तते । कवि कालिदासोऽह स्वकीयेषु सर्वेष्वपि काम्येषु तपोनिहितप्रदोऽ
वेक्ष्यते । स स्वकीयाणि पात्राणि मनोमालिन्यनिरसनोद्देश्येन तपसि प्रवर्तयन्
सर्वत्र समवाप्यते ।

सदूपसम्पदा चेदास्मान् कोऽपि बलीयांस मयते तदा वस्तुनोऽमी भ्रम
एवास्मान् पातयति । न रूपं न च सम्पद एव कारिण्यद् मौक्तिक्य पारमार्थिक
दित सम्पादयितुं शक्नुवति । तदर्थं तु तपोऽपेक्ष्यते । तेनैव मानसिकमुत्थान
सम्भव तेनैव मनस श्रद्धि सम्भवा । मनसि जाते शुद्धे सर्वमपि लब्धाय मानयो
लब्धुं पारयति तस्मात् तप एव श्रेयसां मूलम् । तप समवाप्य सौ-दर्यं न

माधनान्तरमवाप्तं सौन्दर्यं जेतुमर्हति—इत्येतस्मादेतौ. कविः कालिदासः कुमार-
सम्भवे उमापावनचरितगानव्याजेन भवतीति यत् पार्वत्यामयं भ्रम एव ममवर्तत
यस्यां स्वयमुन्दस्तथा भगवन्तं साकुरं समवाप्तुं प्रेरयामास । तद्बशात् सा
प्रथमं स्वोद्वेगे न सफलतामियात् । अमफलतानन्तरं सा तपोऽन्तरेण न तारते
मनोरथे निद्रिः सम्भवेति निरर्थेन शोके—

“तथा ममद्यं दृष्ट्वा मनोभव पिनाकिना भग्नमनोरथा सती ।
निनिद्रा रूपं हृदयेन पार्वती प्रियेण सौभाग्यफला हि चारुता ॥
इदं स कर्तुमवन्द्यरूपतां समाधिमास्याय तरोमिरात्मनः ।
अवाप्यते वा कथमन्यथा हृदं तथादिषं प्रेम पतिश्च तादाता ॥”
“भृगालिकायेन्वमेवमादिमिर्जनै स्वभङ्गं श्लपयन्त्यहर्निशाद् ।
तप शरीरैः कठिनैरुपाजितं तपस्विनां दूरमथश्चकार सा ॥” (कुमारसम्भवे)

स्वच्छन्दता न कदाप्युपकारिणी । सा धतनाकृपाते निमज्जयति । शङ्कन्तला
धन्देनाम्बवर्जित । अतः सा दुष्यन्त-परित्यागजनितं कष्टमप्युवाह । कविः
कालिदासस्तस्मादेव कारणत्वात् शङ्कन्तला तपसा शोचयितुं कामपमानस्ताम-
शीशपद् करयपाथमे च तपश्चरितुं प्रावर्तयत्—

(क) “मुमते, यदि इमं वृत्तान्तं नियमम्यापृतायै शङ्कन्तलायै निवेद्याहः”
(शाकु०)

(न) “वयने परिधूमरे वमाना नियमचाममुत्तीर्णैकवेणिः ।
अतिनिष्कटस्य शुद्धशीलाभमदीर्घं विरहमृतं विनर्ति ॥” (शाकु०)

यद्यो यदा स्वाधिकारात् प्रमाद्यतिस्म तदा तमपि कविरयं गृहाद् दूरीकरोति;
तमपि न रामगिर्दाश्रमेषु निवासयति येन न प्रमादाश्लुष्येत, हृते च स्वकीये
प्रमादे निश्चेत, कदापि न पुन प्रमादमनुष्ठानं प्रतिजानीयात्; अनुदादेन च
मानसं स्वं नेनिज्यात्; प्रेक्षसीप्रणये न तया रज्येत् येन पुन स्वामिशारे
षेधयेत् । इदमेव कृष्णं विमृश्य यद्यपि वस्तुतोऽप्यौ तपस्येव निषोद्धयति
तत्कभागानकरं मेघदूतं च प्रणयति अनमामान्यमुपदेष्टुम्—

“कश्चित् कान्तविरहमुखा स्वाधिकारात् प्रमत्त
, भादेनास्त्रंगमितमहिम्ना वर्षभोग्येण भनून् ।

यद्यथा जनेन जनकसन्तानयाद्यानपुण्योदयेषु

त्रिग्वधच्छायातरुषु वसतिं रामगिरिर्नाश्रमेषु ॥" (मेघ०)

महाकवि. कालिदासस्तपोमहिमानं सकलेष्वपि सर्वेषु काम्येषु गात्वा
'भारतस्य राष्ट्रियतायाः प्रमुखमहं तपः' इत्येतद् बोधयति भारतीया जनताम् ।

भारतीयराष्ट्रियता संस्कारेषु भवति । यथा साजोदले चर्पणान्मगिर्भवति
भासुरस्तपैव संस्कारैर्मनवोऽपि चालितकालुष्यो जायते । सः संस्कृतो भूयो-
ज्जासते । तस्माद् भारतीयता तेन तेन संस्कारेण तस्य मानसं पवित्रीकर्तुं सततं
जीवनपर्यन्तं प्रयत्नमानैव दृश्यते । राष्ट्रिय कवि कालिदामो हि संस्कारसम्बन्धिनीं
राष्ट्रियतां स्मारयितुं तामह्नीकर्तुं च प्रेरयति विविधेन प्रकारेण—

"स जातकर्मण्डविले तपस्विना

तपोवनादेश्य पुरोधसा कृते

दिलीपसूनुर्महिराकरोद्भव

प्रयुक्तमंस्कार इवाधिकं बभौ ॥" (रघु०)

यानि साधनानि देशं यावत् आभ्यन्तरतश्च सुन्दर सुसमृद्ध समुच्चतश्च
सर्वविधभावेन कुर्वन्ति तानि साधनान्येव 'राष्ट्रियता' इत्येतेन नाम्नाऽभिधीयन्ते ।
तेषु हि साधनेषु विद्यास्ति साधनप्रमुखम् । भारतं विद्यां स्वकीयराष्ट्रियतायाः
जीवनमन्यते । तत् ताम्रैव तस्या आधायकत्वेनावगच्छति । विषया राष्ट्र्यं द्युर्भं
परपति धिरायुर्भवति सिधराविचलभीकं भवति, भवति चात्रैवमिति भारतस्य
विश्वासः । तस्यामन उद्योताऽयमुच्चैः—

"सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिन संतरिष्यसि ।"

कवि कालिदामो हि स्वकीयं राष्ट्र्यं विद्यायां रतं विलोकयितुमुत्सुकः । ॥
तारुणं सन्दर्भं समुपन्यस्यति येन देशं प्रेरणामवाप्नुयात्—

(क) "अधोपनीतं विधिवद् विपश्चितो विनिन्युरेनं गुरवो गुरमियम् ।

अवगम्ययथाश्च बभूवुरत्र ते क्रिया हि वस्तूपदिता प्रसीदति ॥ (रघु०)

(ख) निषेग्यसञ्ज्ञातरुपर्य-कार्यमचिन्तयित्वा गुरुणाहमुक् ।

वित्तस्य विद्यापरिचक्षयया मे कोटीश्रतशो दश चाहरेति ॥" (रघु०)

राष्ट्रियताघटकेषु तत्रैषु धर्मो नाम तत्त्वमपि प्रमुखम् । अम्युदयनि धेन-
व्यात्मकायात् स सर्वेषामपि मानवानां सुहृत् । छतिष्ठमादमादिका एव धर्मस्य
अङ्गत्वेन प्रसिद्धाः । धर्मस्य महत्तामुद्दिश्य प्रोक्तम्—

एक एव मुहूर्त्तस्य निधनेऽप्यनुयाति यः ।

शरीरेण समं नाशं सर्वमन्यत्तु गच्छति ॥

राष्ट्रस्य धर्मोपेक्षणं सर्वथैव वाञ्छनीयम् । कालिदामहृदितु धर्माख्याया
राष्ट्रियताया प्रतिपद दर्शनं भवति—

(क) “रिक्तामात्रमपि क्षुण्णाद्वा मनोवर्त्मनः परम् ।

न व्यतीतु प्रज्ञास्तस्य निधन्तुर्नेमिदृशतयः ॥” (रघु)

(ग) स्थिरैर्दण्डयतो दण्डयान् परिणेतु प्रसूतये ।

अप्यर्थकामौ तस्याहना धर्म एव मनीषिणः ॥ (रघु)

(ग) “कुतो धर्मक्रियाविम्व सनां रक्षितरि त्वमि ।” (शाकु०)

(घ) “किं हृत्कार्यदेयो धर्मं प्रति त्रिमुखोचिता राज्ञः ।” (शाकु०)

(ङ) महाभाग, कामं नरपतिरपि स्थितिरस्ती

न कश्चिद् वर्जानामपमपमृष्टोऽपि भजते ।

तयापीदं शाश्वत् परिचितविविधेन मममा

त्रनाकीर्णं मन्ये हुतबहूपरीतं गृहमिव ॥ (शाकु०)

यज्ञोऽपि भारतीयराष्ट्रियताया महनीयाह्वयेन स्मृतः । न हिमा यज्ञेन
राष्ट्रियतन्म्य निर्धुनि । यज्ञस्य महिमा श्रुतिमारम्भाश्रुनिकं साहित्यं पाषात्
विगत आम्ने ।

(क) “यत् पुरपेग हविषा देवा यज्ञमतन्वत”

(ग) “देवा यद् यज्ञं तन्वाना अवमन् पुरपं पशुम्”

(ग) “यज्ञार्थान् कर्मणोऽभ्यन्त्र लोकोऽयं कर्मब्रन्धन”

(घ) “इष्टान् भोगान् हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविता”

(ङ) “यज्ञशिष्टादिनां सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषै”

इत्येवमादीनि ग्रन्थानि वाक्यानि यज्ञमहिम्नि शास्त्रेषु प्राप्तानि भवन्ति ।
कविः कालिदामश्च तमेव यज्ञमुद्दिश्य तत्तत्कथानिवन्धेषु समुद गायन् श्रुतो
भवति । स तथेदृते यथा भारतं नैजमिदं राष्ट्रियत्वमभिजानीयात् । तत्काल्येषु
सर्वेषु यज्ञोद्देशोऽवलोक्यते—

(क) “मन्वांश्चामाजो प्रथमो मनीषिभिरवमेव देवेन्द्र सदा निगद्यते ।

अजघर्द्वाचाप्रयतस्य मद्गुरोः क्रियाविधाताय कथं प्रवर्तसे ॥” (रघु)

(ग) “महर्षेस्माखिरयाद् रचामि न दृष्टिश्चिन्मत्वाद्यन्ति ।”

(ग) “साधन्तने मवनकर्मणि संप्रवृत्ते वेदीं हुताशनवर्नीं परितः प्रयस्ताः ।”

(पाकु०)

(घ) यज्ञाङ्गयोनिस्वमनेक्ष्य यस्य

सारं धरित्रीधरणवर्मं च ।

प्रजापति कल्पितवज्रभावं

कैलाशिपथं स्वयमन्वतिष्ठत् ॥ (कुमार०)

भारतीयराष्ट्रियत्वस्यान्वयतमं वैशिष्ट्यमिदमपि यत् तद्वाचिमीतिकता-
मुपस्योक्तयश्चि आध्यात्मिकतामुपवीणयति । कवि कालिदास आध्यात्मिकतां
भारतराष्ट्रस्य शीरवामरणं मन्यते ।

तदीयमिदं मुखं विश्रमणं यदाध्यात्मिकता राष्ट्रस्य जीवमस्ति मुपापते ।
सा तजीवनं भवति वर्धयति प्रमोदयति च । धृतराष्ट्रश्च न स्यादित्यन्तरि अदि
तु सा तस्यामृतवाद्य कल्पने । भारतीयराष्ट्रियता इत्यप्येतावती पुरातनी
अद्य जीवति ह्यस्य कारणमस्ति “आध्यात्मिकता ।” अतः कवि कालिदासोऽप-
स्थितेषु स्लोकेषु आध्यात्मिकताश्रितं विमन्त्राणां राष्ट्रमुपदिशति स्वकीयाध्या-
त्मिकत्वाक्यं राष्ट्रियत्वं इवीये चरिते परिणमयितुम्—

“अथ वीक्ष्य रघु प्रनिष्ठितं प्रकृतिप्वारमत्रभारतवत्तया ।

विषयेषु विनाशधर्मसु त्रिदिवसेष्वपि निरुद्धोऽभनत् ॥”

“अकरोदचिरेभरं चितौ द्विप्राग्मकलानि भस्ममात् ।

इतरो दहने स्वकर्मणा बभूते ज्ञानमयेन बह्निना ॥”

“न नवः प्रमुखाफलोदयान् स्थिरकर्मो विरराम कर्मज ।

न च योगविधेर्नवेतरं स्थिरर्षिता परमाश्रद्धांतात् ॥” (रघी)

कलाप्रियता भारतीयताया कमनीयमङ्गमद्भुतम् । एषा कलाप्रि-
यता मनोहराणां न केवलं पुरा जन-नवनानि जनमानसान्तराभवदपि तु सा
भारतं समृद्धवागापया अपरिमितया च श्रिया निगरामेव समृद्धमयंलमिनस्य कुर्वती
सर्वमिन् अपि भूमुखने च प्रयितञ्चकार । पुरातनं भारतं कलासु प्रीति विपुला
निदधौ । वारवामनशास्त्रादिना तस्य कलाप्रियत्वं सम्यग् विदितं जायते ।
भारतन्यात् देशस्थास्य विश्वविदिता कलाप्रियतामिषा राष्ट्रियता चयं जगाम ।
भारतं जना संसारे यन् चारिण्यादिना ज्ञानुमत्तंस्तदा नन् ने कलाप्रि

नर्तयया ज्ञानु प्रवभूवु । अन् एवास्मानिदिह कला 'राष्ट्रियत्वेन' समुद स्मृता ।
कवि कालिदास—

“विभुवन्त ललितवनिता मेघदूषाप मचित्रा

मगिताय प्रहृतमुरग्य खिग्धगम्भीरवोयन् ।

अन्मन्मोय मणिमयमुषन्तुज्ज्वलन्निहम्ना

प्रसादान्वा मुलयितुमल यत्र तैर्मनैर्विदेषै ॥ (मेघ०)

इत्येवमादिभिरनेकै श्लोकै स्वदेनवोमित्रां हृदयेषु कातुरागितामुपावयन्
ममवलोचयते । इय हि सर्वत्र कालिदामन्व काव्येषु राष्ट्रियकवित्वं वैजयन्तीव
दोषयमानमुच्चैश्चक्षकस्मि । मूयानुभारतीया कालिदाम भारतीभक्ता । येन
पुनस्तेषां हृदयभवन राष्ट्रियत्वलोकेनालोकितं स्यात् ।

मेघदूते कालिदासः

मेघदूत नाम काव्य सस्कृतसाहित्यस्य प्रसफुरत्प्रभारत्ममसित मानवप्रकृते-
र्बाह्यप्रकृतेश्च तत्र निरीक्षण सूचमनया कृत वर्तते । तत्र बाह्यप्रकृतिर्यादृशीं
प्रधानता गमितास्ति न तादृशी कस्मिन्नप्यन्यस्मिन् काव्ये गीता परिलक्ष्यते ।
तद् यस्तुतो विरहप्रपीडितस्योत्कण्ठितहृदयस्य मामिकव्यधारिणः । तत्र प्रणयस्य
विह्वलता विवशता विकलता च आत्मान साकारे रूप परिणमयन्ती सलक्ष्यते ।
आन्तरिकाणां भावानां यादव चित्रण मञ्जुलनया सुदुलनया च तत्र कृत दृश्यते
न तादृश कवाप्यन्यत्र । मानवरस मानसिकान् भावान् प्रबोधयितुं यत् सौन्दर्यं
भवति प्रभविष्णु तदेव सौन्दर्यं तत् काव्य मधुर त्रिकिरत् सचेतसा पुर
समुपनिष्ठते ।

सर्वेषामपि सुधियामिदं मातु सुचिद्वितमेव यत् सौन्दर्यमेव काव्येषु 'रस'
इत्यनेन नामधेयेन विधुतम् । कविस्वमेव साधयितुं काव्यं कथयति । मन्त्रालया-
विधानं स रसः शृङ्गारकरुणादिभेदेन नवविधता भजते । नवस्वपि रसेषु शृङ्गारो
नाम रसो रसराज इति सर्वेऽपि साहित्यशास्त्रिण साधु विद्वन्ति । यथा त्वरया
स मानस मन्थानि भक्षयति चपलयति च तत् तथा नागरतस्मात् स रसेषु
श्रेष्ठो रसो मत् । सयोग विप्रलम्भभेदेन स द्विविधः । उभयोरपि भेदयोर्विप्रलम्भ
शृङ्गारो मधुरतरः । तत्र चेतसो द्रुतीकरणवृत्ततातितरा तरस्विनी भृशं विभानि
तस्मात् तत् पर मधुरिमाणं न कोऽपि अन्यो रसो विद्वति । एष विप्रलम्भ
शृङ्गार एव मेघदूतस्य काव्यस्याङ्गी रसः । यद्यपि विप्रलम्भे शृङ्गारे काव्यान्तरा-
व्यपि स्मृति बहूनि, परमत्रयं तद्दार्ढ्यमिधुनमन्यमेव विलक्षणता बहूति,
अन्यमेव वस्तुनस्त्रोपपादनप्रवीणतां परिपुष्पाति, अन्यमेव भावाभिप्यञ्जनकरीं
ललिततां विभर्ति, अन्यमेव कुशलां कलां कलयति अद्भुत एव सरम्भ सर्वत्रात्र
विभ्राजते तस्मात् काव्यमिदमनन्यगतामेव कमनीया श्रियं लालयति । नारय
तदीयमेकमप्यङ्गमेवविधं यच्च स्यात् सुन्दरतरम् । यथात्रार्थो हि प्रसादयति
मानसं तथैव शब्दोऽपि आह्लादयति तत् । यथा भावानां वस्तुनाथ भावुकान्
नितरां प्रीणति तथैव दृष्टोऽलङ्कारगुणादिमामव्यपि भृशं नन्दयति तान् ।

एतासां विशिष्टानां सद्भावादेव काव्यमिदं सर्वगानि सर्वाणि काव्यानि सहेलं
परिहमद् दृग्योचरतां प्रपद्यते ।

मेघदूतं यद् वर्जयति तद्धिनरां प्रियम् । यावच्च तद्वस्यति तावच्च पाठको
न च श्रोता ततो विररमति । तत् समनसा मनसु उत्तरोत्तरं वार्तादयी-
नुक्तनां महोदयी कुन्तुहन्ति । आतामेधयत् स्वाग्नस्य मर्मभागं धूनयति, तत्
मुक्तान् मुकुमारात् आवाहन् नन्दबोध्योत्थाप्य च तान् मञ्जरुमण्डपान् दिशति ।
मानवस्तन् काव्यं गानद्वयनविशेषचरितं काव्यं न मन्था वर्जितमावस्तामन्य-
चरितं काव्यं मन्यते । वर्जनविधेस्तदारवात् तत् तादृशमेव भवत् सचेतसां पुरः
परिस्फुरति । तत्रयां मन्देहापायां मानवां नैलमन्देहापायानेकावाचरति,
अप्ययनस्य अरुणस्य वा वेडायां नत् कामन्येनात्सतां स्थितिं एतत् ५५ शान्
पाठकः कोऽहं वचाहमिन्देत् सर्वं विस्मयन् यथाद्विहमेवाभ्यामनमिति स्थितिः ।
साधारणीकरणस्य प्रावृत्त्यनेनावृत्त्या सर्वत्र सर्वत्र सजायते विनतं पपाठ-
स्तनितामन्दमान्त्रानन्दे निमज्जयुग्मज्जति च । तदन्ते द्वैतना विरो-
दयति अद्वैततोन्मियति द्विजम् । धम्मदीयमातरुं शमगिर्पाश्रमे अस्मद्वा-
स्ताकान्तज्ज मदनमलकायां परिगमते । अन्मादृष्टे पुरस्ताद् वप्रदीपापरिन्द-
गजनेत्रगीषाणां जलघातानां घटोष्ठिहन्ती समुद्रोत्थानि, सर्वत्र सर्वत्र चापाटन-
मस्य सुवना समुद्रिता भवन्ती इहन्दुं रज्जपितुमुपकनने; क्षिमाधिक्येन सर्वमपि
वानावरणं तन्मिन्नेव वानाग्रणे परिवर्तते यस्मिन् काये अस्मिन् वनानि ।
मन्यन् पुनमेवोक्तं कैनापि—

“अपारे काव्यमंतरे कश्चिरेव प्रजापति ।

ययास्मै रोचते विरवं तथेदं परिवर्तते ॥”

रमणीयार्थनिपादका शब्दाः काव्ये सर्वत्रापेक्ष्यन्ते । शब्देषु रमणीयार्थानां
तद्बोध्यमिति यदा ते व्यञ्जकतां वहन्ति एवमेवाथा अपि त एव विद्वद्भिरा-
भवन्ति ये व्यङ्ग्यतां निर्विशन्ति । अधिमेघदूतं व्यञ्जकानां शब्दानां व्यङ्ग्या-
नाञ्चापानां पदे पदे दर्शनमुपलभ्यते । व्यङ्ग्यव्यञ्जकता काव्यस्यानुत्तममानीदर्य-
मिति । अतएव आचार्य आनन्दवर्धनः प्राह—

“सोऽयं स्तद्व्यङ्ग्यमानर्ण्ययोगो ऽब्धश्च यश्चर ।

यस्ततः प्रयभिज्ञेयौ तौ शब्दापौ महाकवेः ॥”

॥ मेघदूतस्य मनोऽभितमसन्दीर्घलसिततामयलोकपितुं कानि चनोदाहर-
णान्युद्ध्रियन्ते येन तस्य सा विशिष्टता दृष्टिसरणिमवतरन् ।

“क” सम्बन्धे विरहविधुरां स्वयुपेयेत जाया

न स्यादन्योऽप्यहमिव जनो य पराधीनवृत्ति ॥”

इत्यथ प्रयुक्त ‘क’ इत्येतत् पदं विप्रलम्भशृङ्गारस्य सार्गान् अपि भेदान् प्रति
अधुरमित्तित विदधत् स्वसत्तामुपस्थापयति । मेघे सति सम्निहिते मानेऽर्थाकृत्त-
प्रकासादिजनित विप्रलम्भता सम्भोग एव यथासम्भवं राग्निविज्ञाते न कोऽपि
ना तदा असहनीयं विप्रयोग सोऽहं पारयति । य कोऽप्युपाय उपलभ्यते
समात्मन्य विप्रयुक्त प्राणी स्वकीयो प्रियतमामारिहत्यामानं रमयति । तथा-
विधेऽपि यने यो न विप्रयुक्तमपनेतुं जमते नृचमसां नितास्तद्वनीयो दीनश्च ।
अतः ‘क’ इति पदं स्वनीयतादीनतापर्यमभिव्यजति ।

“काले काले भवति मवतो यस्य संयोगमेव

स्नेहस्यैकशिरविराजं सुखतो वाप्यमुष्णम् ॥”

इत्येतस्मिन् श्लोके समागतं ‘काले’ इत्येतत् पदं यदा सुहृद्वन्नुपेति तदा
इत्येतद्वर्षकात्तत्पूर्वकं वर्तते । कामोपेकतां प्रकटीकरोति ।

“मार्गं तावन्नुज्ज्वल्यतस्तद्व्यापानागुरुषु

सन्देशे मे तदनु जलदं शोभसि ओन्नपेदम् ॥”

इत्येतस्मिन् श्लोके पठितः ‘पेदम्’ इत्येव शब्दः सन्देशस्य पिञ्जितसुखात्
विनिगमयन् पिञ्जयति यत् प्रियतमायै श्रेयः सन्देशः केनापि सुभगोनाभि-
हृत्यमित्रेणैवाकर्ण्यते । सन्देशस्य नितागतगुरुत्वात् रहस्यमपराधं यद्यपि
सर्वत्र परमोऽनुकमया तत्पूजने स्वाभिलाषं प्रदर्शयते परं यः स सर्वश्रवणविषयी-
क्रियते । तद्विषयविशिष्टतायुक्त्वात् तस्य पेयतायाः सर्वधैर्यान्वितविप्रपेयत्ववि-
जयिता सिद्धेव । अष्टन तु अविरला अपि प्राप्तुं शक्नुवन्ति परं दयितायै
श्रेयमाणं सन्देशाभूतम् कोऽपि विरल एव वातुं शक्नुवति । तस्मादष्टनं प्रियासन्देश-
शामृतस्य पौष्टशीलमपि कलाभ्यासोऽहं न शक्नोति ।

“सद्यः सारंगकृष्णसुरमिचैत्रमाहृत्य जालम्”

इत्येतस्यां पञ्चम्यां समुपन्यस्तः ‘चैत्रम्’ इत्येव शब्दः ‘कलत्रम्’ इत्येतत्सर्व-
मभिव्यज्यन् परकीयायाः उपभोग्यतायां निमग्नमवदेव सुखं अधुरमित्तेतं माधु-
माययति ।

“अन्तर्मात्रं धनं तुल्यितुं मानिषः शक्यति त्वाम् ।”

इत्यत्र प्रमुञ्चेन ‘यन्’ इत्येतेन घटेन विवक्षितमिदमस्ति यन्नेघं द्वि
(मञ्जुषाद्) गुरुतां दहति स्वभावस्य च सान्द्रतां दुष्माति तस्मात् स
सन्देशमापन्नविषयकं गुण्यनं कार्यं वेद् इत्यनेति, वरुणो भवतु नाम व्युत्पन्नः
परमपूज्यताद्विनिर्देशकं कार्यान्वयि सन्नुपपन्नान्तरादम्, एवं तु पूर्वोऽपि अत्र
मर्वा अपि बाधाः परामूय कार्यं मञ्जुताद्विनिर्देशमि । एवमेव ‘अन्तर्मान्,
इत्येतेन इत्येतेन प्रतिनिर्देशादपि यद् ‘मेघ, एवं स्मरवान् अस्ति, बलवान् कं न
वशाकृतं चमते, अगद्वलराग्नि एव श्रवति, स एव विषमवातादपि पुनः
रघुतां शक्नोति, अनुत्तरेनवविनूयितायान्तकाया वातुरायपृष्ठिभूताया स्म
मेघान्वात्र मङ्गले त्वत्सोऽन्तर्मात्र-मङ्गलचम्बन्-एव स्वस्यो मूला स्यात्
ममयं किञ्च मन्दंतां आवयितुं धम ।

“तां जानीमः परिमितकथां जीवितं न द्वितीयं

दूरीभूते अपि सहस्रो चक्रवाकीमिवैकम् ।

गङ्गाकन्या गुरु दिवसेष्वेव गच्छतु दातां

जातां मन्ये दिगिरमपिता पद्मिनीं वन्यरुताम् ॥”

इत्यत्र प्रमुञ्चे ‘जीवितम्’ ‘द्वितीयम्’ इत्येते द्वे अपि पदे मध्यमद्वयवर्गेक-
रमुपपादयत । तौ शक्ये इत्येते। अन्तर्मात्रेन निरुद्धो जीवनेन तु न निरुद्धो र्त् ।
एव यथाज्ञानाया जीवितवृत्तिः स्यात् तदा तदनुभिः समनेव यदस्यापि इतीर
नामुक्तं भवत् रघुतां प्रमवेत्—इत्येकदुष्चननं कवेरिष्टं ताभ्यां दशम्याम् ।
एवमेव ‘चक्रवाकीमिवैकम्’ इत्येता यदावतिः तापस्य परस्मैपदान्तरिहायैव
प्रकारात् इत्येव ‘चक्रवाकी तु दिवसेष्वेव गच्छतु दातां परं मरुदितोपति तेषां विराट्-
इतिर्जातं प्राक् कदाप्यवर्तित् तस्मात् तस्या इत्या त्वान्तमेव चिन्तनीयता
नीनास्तीत्यादिकारणनिष्यनक्ति । किञ्च ‘पद्मिनी’ इत्येव शब्दो यद्यप्यस्या
मौकुनार्यं ‘दिगिरमपिताम्’ इत्येतत् तस्या विरहजनितमतिबन्धवत्कान्ति-
दिग्ममिच्छाकरोति ।

“तस्मां शमासं सिध्दिदत्तना पञ्चविम्बापरोही ।”

इत्यादिरलोके मन्मदुक्तानि ‘सिध्दिदत्तना’, ‘निम्नननि’, ‘सुहिरादेव
घातु’ इत्येवमदीनि एतानि यद्यकान्तादाः मागदराडित्वं, पञ्चापुष्पत्वं
मदनतितोऽर्थं किञ्च तस्या निमित्तमुपनष्टनायुःमन्त्रिं धनदन्ति ।

“वाचाल मा न तनु सुमगमन्यभाव करोति”

इत्यत्र सन्निवेशित ‘सुमगमन्यभाव’ इत्येतत् पद सुप्रग्यनेन सौन्दर्यं सुन्दरस्य हि यद्यस्य निरवलेपतामाविर्भाष्य तस्मिन् परिपन्दमानां कामपि हृदयहारिणी भावुकतामभिच्यनक्ति ।

‘वेणीभूतप्रतनुसलिला सा स्वतीतस्य मिन्धु

पण्डुच्छाया तदरहतस्त्रनिभिर्जीर्गर्गर्गैः ;

सौभाग्य ते सुमग विरहावन्धया स्वज्ञयन्ती

कारयं येन त्यजति विधिना स स्वपौत्रोपगच्छ ॥”

इत्यतस्मिन् श्लोके समावसितानि वेणीभूतप्रतनुसलिलादिपदानि केशपाशे रियागवशाज्जनित केशपासीय रूपस्य कृशावच्छ ध्वनयन्ति । ‘विधिना’ इत्येष च शब्द ‘ममोगेन’ इत्यनस्मिन् अर्थे पर्यवस्यति किञ्च ‘उपपाद्य’ इत्येतस्य शब्दस्य ‘यत्’ प्रत्ययान्तता मञ्जुलामेव स्वजनानां समवतारययताम्—

विरहावश्यया कृशाता गताया मुग्ध्या कृशाता प्रियतमसमीपगमन्तरेण न दूरीभवति अतस्तस्या गाढालिङ्गनमतितरामेवौचित्यावहम् ।

“भर्यादित्य हुतबहमुत्ते सम्भृत तदि तेज ”

इत्यत्र प्रयुक्त ‘तेज’ इत्येतत्पद तेजस साक्षाद् भगवतो मूर्धन्तराग्रात् पूज्यत्व किञ्च ‘मुग्धे’ इत्येतत् पद ‘पवित्रता’ इत्येतमर्थं प्रकटीकरोति ।

कुशलकवीना कृतयो भवन्ति विश्वजनीना । कवय काम स्वरचनासु कस्यापि पुरुषविशेषस्य किंवा कल्पितस्य कस्यचन चरित्र गायतु पर तेषां तयाविधान्यपि काव्यानि वस्तुतस्तु मानवमेव वर्णयन्ति । तत्र मानवस्यैव सामान्यस्य धर्मा भावाश्चरित्रञ्च गीयन्ते अतस्तेषा रचना—काव्यानि—जगद्धिता-यैव कल्पन्ते । कथाविशेषस्तु तत्र व्यपदेशावबैरोपतिष्ठते । कवि कालिदासोऽपि अस्मिन् मण्डूते यद्यस्य सन्दर्शाङ्गनश्चन्द्रनैतद्व गायु प्रावर्तत यन्मानव इह नृभुवन स प्राणा विद्यते य कदापि आधिभौतिक कदापि आध्यात्मिक कदापि आधिदैविक दुःख शरणीकरोति । कदापि त्वेवविधापि दुःस्थितिरनमास्कन्दनि यन् तानि त्रिविधा भारे दुःखानि दुःखपदव त दुःखानि । तस्य कुशलभ्यु जगति कदापि इत्यत्र भवत्येव न । स दुःखागरे स्वकीय रनहिन सम्मरति, आकाङ्क्षति, च तदीय दर्शनं, तत्प्रापिष्व स्वकुशल-संवाद प्रेषय, स्वप्रेमास्पदस्य च कुशल-

वृत्तान्तावामनम् । एतदर्थं स तस्यामवस्थाया य कनपि प्रयत्नं कर्तुं पारयति
तमेवावलम्बते निर्मिलम्बम् ।

कवि सम्पत् ज्ञानादि यन्मानव प्रकृत्या निर्बलं प्रागमृदस्ति यदपि तत्पक्षे
प्रच्छ भवति किंवा कृत मज्जायत तत् तन्मात्रमपति प्रग्यति च परमतावता तु
न तस्य कोऽपि जायत लाभ । अविच्छ युक्त्येव यत् तादृगुपायोऽवलम्ब्यत
यथाविधेन स प्रसोऽपि स्यादुपकृतश्च स्यात् । कविर्यत् कम आरब्धपति
तन्मात्रमेव भवति । ननवस्तदायन कार्यं प्रसन्ननामतिशयामधिगच्छन्
उत्तरोत्तर भौनिकीमाप्सामिहोऽत्र समुच्चरति विन्दति ।

कवि कानिदास एतस्मिन् मेघदूतकान्द मानवस्य दुर्वृत्ताया कोमल
हृदयताया अर्थात्तयाश्च पक्षे भुक्तास्तस्याम्युपायश्च कामपमानस्त कान्तिदा
सिदाति यथाचित्प्रवृत्तम् । इति च म २—

“वाक्त्रा मोघा वरमपिगुणे नायमे लम्बकम्”

इति—

“न वृद्धोऽपि प्रथममुक्तारं चया मश्रयाय

प्राप्ते मित्र भवति विमुक्त किं पुनर्पमानं चै”

इति—

“रिक्त मर्षो भवति हि लघु पूर्यता गौरवम्”

इति—

“मन्दादग्ने न ग्लु मुहदाम्मुपतर्प्यम्भा”

इति—

“आवर्त्तनिर्गतामनकला सम्यग् दृष्टमानाम्”

इत्युपदिशन् भुक्ते भवति ।

लोकस्य सर्वाङ्गा शुभ भूषादिभ्यः कबरमिमनस्त स “तारशत्रु-
मन्दशानककावसकाकर्णनावधते पाकानां धानृणां चेनोऽतिनरा ध्यानावस्थित
भवति चेत् तदानीं ननुपकरिणी वानोन्मय भवेत्, चेत् तेन मङ्गलमयोपदङ्ग
मुपासायिता स्यात्, चेत् तेन हिनय सम्मति समुपस्थापिता क्रियेत तदा नियत
तामने मनोऽपिहित्वा विधात्यन्ति मह्यं यत् समुचिते सद्बमरे समुदीरिता वक्
प्राप्ते सख्यैव भवतीति निश्चित्य स्थाने स्थाने नानाविधान् उपदिशन्
उपन्यस्यन् कथंदा प्रवाहमग्रे समुपमारयति । ‘स्पर्धकर्मसु प्रथमानाना नरा’

परिभव प्रयान्नयतस्तादृशोऽस्यो फलहातिकर्मस्य दूर पुर सस्यातस्य' मित्येतद्
यच्च एव ॥ अवतारयति—

“ये सरग्मोत्पतनरभसा रवाद्भग्नप्राय तस्मिन्
मुक्ताभ्रान सपदि शरभा रुद्धयेयुर्भवन्तम् ।
तान् कुर्वीयास्तुमुलकरकाकृष्टिपातावकीर्णान्
के वा न स्यु परिभवपद निष्फलारम्भवत्ता ॥”

“सुखदुःखानि जीवनेन सार्धमेव सयुतानि सन्ति कदाप्येतच्च सम्भव
याकोऽपि जन सतनमप्यन्तमुत्ताम्येव निर्विशेष वा सदैव दुःखान्येव । जीवनम-
रित् सुखात्मिकायां दुःखात्मिकायाञ्च घटाया-भुमयविधायांमपि भूषा-प्रवहति ।
तस्मात् द्वन्द्वानि सपैर्म्यं तितित्येत देही”त्येतज्जावमेवमुक्तावयति—

“कस्याप्यन्त सुखमुपनत दुःखमेकान्ततो वा
नोर्ध्वगच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिकमेव ॥”

कवेलोकांनुभवो मदान् तस्य दृष्टिर्दर्शनी तदीयं ज्ञान व्यापकमगाधज्ञात-
स्तस्यापिपु सत्यस्य कमनीयतालोचनगोचरीभवति । स यत् किमपि वक्ति
तद्वच्च सरयवात् स्वकीयेन दिव्येनालोकेनाज्ञान तमो ह्यदियुचिद्वनन्ति । तदुक्ति
स्थितसरयताश्री प्रेक्षयताम्—

‘मेघालोके भवति सुखिनोऽप्यन्यथावृत्तिं चेत
कण्टारलेपमणयिनि जने किं पुनर्दूरसन्धे”

अन्यदपि भूयताम्—

“वामानां हि प्रकृतिवृषणाधेतनाचेतनेषु”

अन्यदपि विलोभयतां पीयतां च रस —

“छीणमाद्यप्रणयवचन विभ्रमो हि प्रियेषु”

अस्मिन् समारे मानवमभितो विपद् सञ्चरतेऽस्तस्तेषां कुशलमेव प्रष्टव्यं
स कुशलाहाङ्गिण सकाशाच्चून सुखमनुभवति इत्येतत् तस्य सर्वदास्माभिरनु-
च्यते । १. ४. रि. यदास्माकुशलं चरितुं शक्ति तदास्माकं मन आसीदिति । कविरिदं
मेव सत्यं दर्शयति—

“पूर्वाभाष्यं सुलभविषदां प्राणिनामेतदेव”

करगावृत्तेरादान्तरामत्वरूपमर्थं दर्शयति कविर्मे शब्दैः—

“मां मन्यस्तामरणमवला पेशलं धतमन्नी
शरयोत्पन्ने निहितममकृद् दुस्तु-त्वेन गात्रम् ।
स्वामप्यन्वे न्वञ्जलमयं मोक्षपिप्यत्यवरयम्
प्रायः सर्वो भवति करगावृत्तिरादान्तराम्मा ॥”

काव्यस्यास्यापर सौन्दर्यमस्ति प्रकृतिसुषमायाश्चाकृत्या चित्रगद्ग ।
आश्रितोऽन्नं धावत् काव्यमिदं प्रियाया प्रकृतेरनवधानि अवज्ञातानि च
विविधानि बहुलानि हर्यानि प्रस्तवीति कविः । वस्तुतः मयस्त्विदं यत् काव्य-
मेतद् प्रकृतेरेव काव्यमस्ति । तत्रान्यन्तरीया बाह्या च प्रकृतिरन्योन्यं गाढमा-
लिङ्ग्यन्ती ब्रीह्यन्ते । चेतनाचेननयोर्मधुरं मयोयं कारयित्वा तयोरैक्यधियञ्च
अगतं पुरो वितरय कविर्यमुपकारं मनोज्ञं अगतप्रकारं तदगं तत् सर्वपैव
कविर्गति कृतज्ञतां वहति । अस्मिन् काव्ये अङ्गिनि-पुष्टयो मेघ स्वयं सन्देशहरः
स्यात् ; मार्गञ्च यस्य मेघस्य रहस्यावहज्योति-पुष्पपावनं गगनं स्यात् ; अलङ्का-
रान्नु यस्य मेघस्य तरंगीया नाना सानुमत्यरित्-कान्तारादिपदायाः स्फुरतस्मिन्
काव्ये काव्येतादृशं स्थानं कथं द्रष्टुं शक्यं भवेत् यच्च स्यात् प्रकृति-पेशलम् ।

मेघदूते क्वचित् खिन्नचङ्छायातल्लमितः पुण्योक्कपूतो रामगिर्याश्रमः, क्वचित्
कुटजकुमुमानां सौरभम्, क्वचित् बलाकानां पङ्क्तिः, क्वचिच्चातकानां निबहः,
क्वचिदुत्तिष्ठतीग्राया वसुधायाः सुन्दरता, क्वचित् स्रोतसां इन्दुहारिणी तरलता,
क्वचिद्भक्तशायनस्य च्छटा, क्वचित् सद्यः सीरोत्कण्ठसुरभिचैत्राणां हसन्ती श्रीः,
क्वचिच्च मधुकरगुञ्जितकुञ्जानाञ्च लक्ष्मीः दिभ्यानेव विभ्रमान् प्रवर्षन्ती
छरपते । वस्तुतः काव्यमिदं प्रकृतेरनुपमा रङ्गशालेव भाति । यथा प्रेक्षापृष्ठे
उपविष्टो दर्शको रङ्गमञ्चे विविधानि विचित्र-विचित्राणि हर्यानि पश्यति तथैवास्य
काव्यस्य पाठकोऽपि स्वसमुत्थे मनोहराणि प्रकृतेर्वहूनि रूपाणि नवनवानि
प्रेक्षते । विन्ध्यदिक्कानां महीधराणां कमनोयता कदाप्युपस्थिता भूरास्मान्
नन्दयन्ति, कदापि स्फुटकमलामोदमैत्रीकषायः शिखावातोऽस्मान् संस्फुरय
प्रभादयति, कदापि वन्यखीरतिपरिमलोद्गारीणि शिलावेरमान्यस्मदीयां कामवासनां
जागरयन्ति; कदापि कनकविरूपाखिण्या सौदामनी अस्मान् रञ्जयन्ति; कदापि
सागरतनयस्वर्गमोषानपङ्क्तिर्मन्दकिनी न पुनरिति । अहह, ज्ञायते-अस्मिन् काव्ये
हि देवस्य मङ्गला अपि प्रकृतिः कविना शब्दप्ररूपे परिवर्णं सम्यगितिहा-

पितास्ति । काव्यमिदं न यद्यपि काननं न विविधपशु पक्षिप्रदर्शनमवत नान्यदेव किमपि कौतुकनिवेदनं, परं सचेतसा वृन्दं, दन्तिना निकरः, चमरीणां निवहः, शरभाणां समुदायः, चकितानां हरिणीनां वृन्दम्, चक्रवाकयोर्मधुनः, मीनानां श्रेणी, गन्धेतानामाढी, पारावतानां निकुरम्बम्, सैलराजस्य हिमालयस्य शोभा, देवदारुणां वनम्, कीचकानां ध्वनिः, सर्वसौन्दर्यसङ्घनं कैलासस्य साधुता, नानाकुसुमपुरभिन्नुरभीगुणान्वितं, रत्नानामर्चिः, जललवस्थन्दिनश्चन्द्रकान्तमणयः, मरकतशिलानां राशिः, स्मारिकायां शब्दः, जलकुण्डलपानां कान्तिः, गैरिकादिधानूनां ध्रुविः, कदलीनामुद्यानम् । मुक्तानां समूहः, सूचीभेदा तमस्विनी, चन्द्रिकोद्भास्यमाना रजनी, अन्ध्यानि चानेकानि वस्त्राणि वस्त्राणि वस्त्राणि मृदमाप्यापद् विद्यानानि लक्ष्यन्ते । मेघदूत काव्यमास्माकं समवे प्रकृतिर्देव्या नयनाभिरामां ध्रुविमेव, न केवलं विलासिनां मानाविभ्रममपानि हर्षार्णवेव, न च राजराजस्य सर्वसमृद्धिसमृद्धामलकामेव, न च भोगप्रधानजीवनस्य सौन्दर्यमेवोपम्यस्य त्यपि तु तत् सूक्ष्ममाप्यारमिकं सौन्दर्यमपि मञ्जिदधाति । तदेव तस्मिन् शृङ्गारपरकाव्यमास्तेऽपरतस्तत्पिच्छवचैतन्प्रतिपादनपरञ्च काव्यं विद्यते । आप्यात्मिकतत्त्वस्य रहस्यभूतत्वात् काव्यमेतदाप्यारमिकं सौन्दर्यमभिधया न प्रकटीकृत्य रहस्यात्मिकमेव शीघ्रा तदाविर्भावयति । इह हि काव्यस्यास्यापरमेष्ठेर्देहिष्ठ्यं नैवम् । कविकाण्डिदासस्य शिवतत्त्वं तदेवास्मैतत्त्वं यद् वेदन्तप्रतिपाद्यमस्मै तन्महं वर्तते । एतद्धि तस्य तस्यान्येभ्योऽपि काव्यस्य स्फुटमभिप्रेक्ष्यतीभवति । अत्र हि काव्यादस्मात् तस्य ध्वननं दृश्यितुं विद्यात्रयञ्च आधीयते ।

(क) “भक्तं कष्टद्विविधं गगै सादर वीक्ष्यमाणम्”

(ख) “पुण्यं पायास्त्रिभुवनगुरोर्धामं चण्डीश्वरस्य”

इत्यादिना तस्य तत्त्वस्य त्रिभुवनगुरोर्ध्वं,

“कुर्वन् सख्यावलिपङ्क्तौ शूलिनं श्लाघनीया ”

इत्येवमादिना तस्य तत्त्वस्याविकल्पलक्षणप्रदानशीलत्वं,

“नृत्तारम्भे हरं पश्यतेरार्द्रनागाजिनेष्टदाम्”

इत्यादिना तस्य यद्विधपादायत्तपशूदरण्यमात्म्यं,

“तत्र स्कन्दं नियतवर्तिं पुष्पमेधीकृतात्मा”

इत्यादिना तस्याखण्डतत्त्वस्य सूर्यातिशायितेजोवत्वं सकलमभ्युपस्य

भूमिं च ज्ञापयन् कविर्वक्ष्यमाणामिराभिः पङ्क्तिभिन्नस्य स्मरणं पुन पुनर्वि-
दधन्नृप्यति—

(क) “धौतापाङ्गं हरदाक्षिरुचा पावकेस्तं मयूरम्”

(ख) “शोभां शुभ्रत्रिनयनदृपोत्सात-पङ्कोपमेयाम्”

(ग) “संयन्त्राभिस्त्रिपुरविजयो गीयते किञ्चरीभि”

(घ) “हिरण तस्मिन् मुञ्जगात्रपं शम्भुना वृत्तहस्ता”

(ङ) “क्रीडाशैले यदि च विजरेत् पादचारेण गौरी”

(च) “मन्वा देवं धनपतिमस यत्र साचाद् वसन्तम्”

तस्य शिवतत्त्वस्याव्यक्तिं विना न दुरितानि नश्यन्ति न चाविनाशि पदमेव
हस्यते शाश्वतमतः कविलोककल्याणाय तदाराधयितुं केनापि कोविदप्रियेण
प्रकारेण वदति—

“तत्र व्यक्तं इपदि चरणन्यासमर्धेभ्युमीले”

राज्यं मिद्वैस्पचितर्कलं भक्तिनत्र परीया ।

पतिमन् इष्टे करगविगमादूर्ध्वमुद्धूतपापाः

सङ्कल्पन्ते स्थिरगम-पदप्राप्तये ध्रुवपानाः ॥

कवि इवेन काम्येनानेनेद्रमपि समुपन्यस्यति जीवः स्वदुष्कर्मरूपरापवशात्
स्त्रीयप्रियतमाभूतपरमात्मनो दूरीभूय परं सन्नापं भुनक्ति । ‘कुर्वन् संप्या-
वलिपट्टतामि’त्यादि भुरवज्जोक्त्याभिप्यञ्जनामेतां विदधति यत् कामशान्ति-
शङ्करोपासनयैव सम्भवा । स शम्भीरया गिरया रहस्यमिदमाकलयितुमुत्सुको
यत् कामो महारानिर्मानवस्य; न तावत् तं जेतुमसौ प्रभवति यावत् तस्य
सहायो न भवति तेजोनयः सेनानी । शङ्करादेव लभ्यः सः । सः शिव एव
आद्यादित्यं तेज आगमिन् विदधाति । तत्त्वामर्ष्यादेव जीवः स्वसुपुञ्जानादप्यं तत्
तेज आधानुमीष्टे । मूलाधारादिचक्रवट्कनपि भेत्तुं यद्वा स पारयति तदैव स
तत्तेजसः स्वयमीहित-साधनायां साहाय्यमवाप्तुं समो जायते । तस्य परमेशस्य
त्रिपुरविजयिणं पिनाकपाणिं मुञ्जगवलयिणं गौरीपतिवृद्धं यत् कविना निर्दिष्टं
तच्छुश्रुषुपनिषदोऽनुगच्छन्ति सर्वथा । तत्रापि तपैव प्रतिपादितम् । इष्टा-ज्ञान-
क्रियारूपपुराणां विज्ञेयत्वाद् स शिवः ‘त्रिपुरविजयी’ति, मेरुदण्डरूपपिनाकस्य
कुण्डलिनीरूपज्यायां नमनकारित्वात् स ‘पिनाकी’ति प्रोच्यते । आधुरेण भाषेन
दैवेषु भावेषु सत्त्वभिभूतेषु स्वाधिष्ठानचक्षुस्थितः कामो विषं जनयति । विषमिदं

रेन पृवा । तदिन्द्रियाणां दलं हिनस्ति । चेत् प्राणी तत आत्मानं गोपायितु-
 कामस्तदा शिवं शरणं यजेत् । स तद्विपनिग्रहणे प्रभुः । मानसो योगनाश्रित्य
 तथाविधशक्तिस्वरूपस्य योगेश्वरसिद्धस्याधयं लब्धुमर्हति । अवाप्ततदाश्रयः
 स लीलयैव जयति कामम् । आसुरवृत्तिपरिभवकुरित्वात् शिवः स्कन्दजन्मेति
 गीयते । जितमूलाधारध्वजपीठाधिष्ठितशक्तिसर्गित्वात् स 'सुजगद्भूषण' इति प्रहृते-
 पुरयानुगामिरवात् स 'गौरीपतिरिति'ति कीर्त्यते । एतदिदं सर्वं रहस्यं कविना गूढयैव
 भाषया मेघदूते निगदितम् । औपनिषदं तत्त्वं-ब्रह्म-मेघदूतं यादरोनाभिनवेना-
 नुपमेन न प्रकारेणाभिप्रेयति नयति न तादरोन प्रकारेण काव्यान्तरमाविर्भावयति
 तस्मादेव कारणात् काव्यमिदं स्ववर्गीयकाव्याभ्यतिशेते । यस्तुतो मेघदूतमनन्य-
 लब्धानन्तसौन्दर्यधियालङ्कृतं विद्याय कवि कालिदासः प्रणिनाय । मन्ये आन-
 न्दवर्द्धनाचार्यं कविकालिदासभारतीमेव प्राधान्येन लक्ष्यीकृत्येदमाह—

यरस्वनी स्वाहु तदयंवस्तु निरयन्दमाना महतां कवीनाम् ।

अलोकसामान्यमभिग्नयति परिस्फुरन्ति प्रतिभाविशेषम् ॥

(३०)

अश्वघोषः—

यानि सुसृजुलानि साधनानि मानवस्य हृदि सुसान् मासान्, उद्बोधयन्ति
तेषु काम्यं नाम साधनं सर्वोत्तमं स्मृतम् । तत्र 'कठिपये' एवविधा गुणाः
शोभन्ते यैर्मानवस्य महत्त्वं प्रागेव सरलतया सुखपूर्वकञ्च सम्प्रतिपद्यते । एषा
हि तदीया महत्ता सत्प्रति बहुषु मानवहितावरणपरेषु साधनेषु तदुद्भूतं
गौरवान्नमन्धासपति । लोकदुःपाकर्षणे तस्य प्रसन्ननीचं पटीपस्कन्धं वीक्ष्य,
स्यादिप्रभावसंस्थापने तस्य अमोघं सामर्थ्यमवलोक्य धर्मप्रचारणस्य श्रेष्ठं
साधनं तदेवैव, यतोधिगमनाय तन्निमित्तमेव उल्लिख्यमाणं विमूरय सर्वेषामपि
शास्त्राणां ज्ञानस्य प्रकाशनार्थं प्रतिभायाः सदुपयोगार्थं वैदुष्यस्य वर्धनार्थं
लोकप्रियतायाश्च लाभार्थं तदेव सुखदं समीचीनं विश्वजनीनं करणं निश्चिप
चेनमि, महान् दर्शनपण्डितो बुद्धधर्मानुगः कविबुलकुमुदकलाधरः अश्वघोष
काम्यानि प्रवेत्तुं प्रचक्रमे—इत्येषऽस्मदीयो यो द्रवीयान् रिचारम्मन्—

“इत्येषा श्युपशाम्भवे न रतये मोक्षार्थगतां कृतः

श्रोतृणां ग्रहणार्थमन्यमनतां काम्योपचारात् कृता ।

यन्मोक्षात् कृतमन्यम हि मया तत् काम्यपमार्तं कृतम्

पानुं तिष्ठमिवौषधं मयुयुतं ह्यं कथं स्यादिति ॥”

इत्येतारुतर्ग्याः सौन्दर्यनन्दस्या पश्य. खलु परिपोषयन्ति ।

अश्वघोष इतिहासगीतस्य महाराजकनिष्कस्य गुरुराप्पीदिति अनुमन्धातृणां
मतम् । केषाञ्चन जनानामिदमपि कथनं यत् स एव महायानसम्प्रदायस्य
माध्यमिकशून्यवादस्य च आद्य प्रवर्तक आसीत् परमितरेषामभिधानमेतद्
अन्त्यान्मिकशून्यवादस्य प्रवर्तके अत्यन्तम् अस्ति विद्वत्सु यत्पूर्वः । अन्त्यान्मिक-
शून्यवादस्य महायानसम्प्रदायादस्त्वात् जनश्रुतिरेषाऽप्रयत यत्रमौ माध्यमिकशू-
न्यवादमपि प्रवर्तयामास । परं केचन तु वं महायानसम्प्रदायस्यानुपाधिवेनापि
नाम्युपागच्छन्ति । ते प्राहुयत् महायानसम्प्रदायस्य ॥ प्रादुर्भाव एव तदा
नामवत् । स तु अश्वघोषकालात् प्रायेण वर्पशनकानन्तरमुदिष्य । अस्तु

नैतद् विषयविवेचनमिहाभिमतम् । अत्र तु केवलमेतावदभिधानमिष्टं यत् स्वसमयस्य महान् दार्शनिको बौद्धविद्वदग्रेसरो विपश्चिदासीत् । “आर्य सुवर्णापी-
पुत्रस्य साकेतस्थ भिक्षोराचार्यभदन्ताश्वघोषस्य महाकवेर्वादिन कृतिरियम्”
इत्येषा सौन्दरनन्दपुष्पिकास्थिता पङ्क्तिस्तस्य सुवर्णाश्वस्य पुत्रस्य सार्वतस्य
वास्तव्याय प्राप्तभदन्तरिद्वत्त्वञ्च प्रकटीकरोति ।

अश्वघोषो बहुन् बौद्धदर्शनसम्बन्धिन साहित्यिकाश्च ग्रन्थान् अमृतत
पर दर्शनविषयकेषु ग्रन्थेषु विदुषा मध्ये महान् विवाद एव ध्रुयते । ‘महायान-
श्रद्धोपादसंग्रह’, ‘वज्रसूची’, ‘गण्डीस्तोत्रगाथा’ ‘सुगलङ्कार’ इत्येते तेन
जलेखित दर्शनग्रन्था इत्येषा सुप्रसिद्धिर्वर्तते पर तेषा तत्कृताव माधापि
बहुभिरकमतेनाङ्गीक्रियते । साहित्यसम्बन्धिनीषु तत्रचमासु न परस्परविरोधिभ्य
उक्त्य श्रूयन्ते । ‘बुद्धचरितम्’, ‘सौन्दरनन्दम्’, ‘शारिपुत्रप्रकरणम्—इत्येता-
रित्तोऽपि कृत्य समयश्वघोषस्येति सर्व एव स्वीकुर्वन्ति । एतास्वाद्ये द्वे काव्ये
स्त अस्या च प्रकरणमस्ति । शारिपुत्र प्रकरणस्यान्वेषण प्रो० ह्यूडर्सब्रकार ।
कथ्यते यदुत्तेन प्रकरणेन (रूपकेण) सममेव ॥ अन्यच्च खण्डितं नाट्यद्वय-
मनुमन्धी । खण्डितत्वात् तयोस्तन्नामादिकमविदितमेव विद्यते । पर ते
अश्वघोषयैवेति प्रतीयते तयोरश्वघोषीयाया आपाया भागामिष्यजन-
मरण्याश्च दर्शनात् ।

बुद्धचरितमष्टाविंशतिमर्गनिबद्ध महाकाव्य कविश्वकार इति विद्वांसो ददन्ति ।
परमिदानीं तु तत्र चतुर्दश सर्गा एव प्राप्यन्ते । पञ्चमे ईशवीये क्षान्ते धर्मरक्षो नाम
अष्टिद् भारतीय पण्डित काव्यमिदं दरद (चीनी) भाषायाम् अनूदिनवान् ।
अष्टमस्य क्षतकराभ्यर्गे त्रिविष्टपीयमापायामपि तस्यानुवाहोऽभवत् । एता-
शुभावनुयादी साम्प्रतमुपलभ्येते । अनूदित काव्यमिदं जाम्स्टनो नाम आग्ल-
विद्वान् आग्लभाषायामनुववाद । कव्यरसाख्य हिन्दीभाषायां योऽनुवाहोऽद्यप्ये
लभ्यते ॥ आग्लभाषात एव कृतो वर्तते । इस्तिनो नाम यात्री काव्यस्यास्य
सूहाकारवत् प्रतिपादयति तस्मात् ज्ञायन् इदं यत् कबिरिद काव्यरसज्ञ
मेवाष्टाविंशतिमर्गेषु निबन्ध । काव्यस्याधिकनमोऽस्तौ घामिकेण दार्शनिकेन
च विषयेनोद्ग्रहित आस्ते । तस्मात्तत्र तेषाविध् छलित्य काव्यावत्त राजेते
यथाविधे छलित्य कविने सौन्दरनन्दे भासेते । पर बुद्धचरिते प्रदर्शित
काव्यकौशल ‘कथाश्वघोषे हि मरम प्रमथ प्रकृष्टं कविम विलसाम्’ इति

बुद्धचरितज्ञान्यात् विदितं जायते । बौद्धमंमारे बुद्धचरितमनिशयतया लोकप्रिय-
तामगमत् । यात्री इमिषो लिखति यत् भारतस्य पञ्चमु प्रदेसेषु दक्षिणभाग-
तटवर्तिषु द्वीपेषु (देशेषु) सर्वत्र बुद्धचरितं शोयत इति ।

सौन्दरनन्दं नाम काय गौतमबुद्धस्य विमान-नन्दनं नन्दं तस्य पत्नीं
सुन्दरीञ्च लक्ष्मीकृत्य गीतमस्ति कविना ।

सारिपुत्रप्रकरणे मैत्रेयस्यायन-सारिपुत्रयोर्बुद्धाद् दीक्षाग्रहणस्य वृत्तान्त काय-
मर्यादाभाषायां प्रस्तोतुं कर्तव्यं । नैषा रचना यद्यपि पूर्णा प्राप्ता परं तद्वलोकनेन
तरना अङ्गुलमप्रमिषद्भावं सम्भाव्यते । कथं नर्दीया शृङ्गारान् प्रस्थिता भूया ज्ञान-
मायाया ज्ञानता भवति ।

अपि च ये गण्डितरूपेण रूपके स्वस्वयोरेकतरमिहोक्तं सैव उदा चरन्ति
या प्रबोधचन्द्रोद-आधुरिमास्ति अपरत्र रूपकं यमिका विदूषक-दाप-दापोमृ-
तिपात्रैः परिपूर्णमात्रं वर्तते ।

अथर्वशतस्य कान्यानि सम्मूलापाहित्यस्य सुन्दरतमेषु काव्येषु गण्यन्ते ।
भावविभावितस्य काव्यस्य प्रायेण सर्वं अपि त्रिकिरणरूपेण विभान्ति । तत्र
काव्यस्वरं नैषादिं सौन्दर्यं विन्यस्तया शोभमानमवश्यम् । काव्य हि अलङ्कारादि-
जनितं सौन्दर्यं तत्र व्यूनमेव विद्यते । तत्र तद्विधा सुन्दरता काव्यन्तीकया
सुन्दरताया वङ्गताय-समुत्पत्ताय—एव प्रयुज्यन्ति । न च तत्र कविना ता नैज-
कलाकुशलप्रदर्शनाय मनागपि परिगृहीता । कवि स्वकीयानि दादानि
मनोरञ्जनमात्राय न प्रीतिनाय । अपि तु तस्य तद्वचनाप्रयोजनस्यार्थं लोक-
हितसाधनम् । अतएव तत्र नैतिरु-वर्णनपरा, मनोह-मनोहरा उपदेशा
धुना भवन्ति । कविनाम् सर्वान् अपि उपदेशान् स्वरचातु काय-मत्तुरिगा
मत्तुरान् संगीत-मुद्यथा चाक्षरानवृ-मभिरिच्छाद् विधाय निहितान् । अतएव ता
रचना, साहित्यमंमारेण श्रेष्ठविधिविधं गम्यन्ति न्यन्ते ।

बुद्धचरितं सौन्दर्य-उभयमपि अवशोभय चरित-वस्तु साधु परिवर्त-
ममुपस्थापयत् । नै हे अपि काव्ये नैः कलाप्रिययो र्वै सौन्दर्य-वर्त-
मानवर्त साक्षात्प्राप्तिं प्राप्त-वर्त अद्यान्व प्रत्य-वर्तमानवर्तवर्तमभिरिह्य
वर्त-वर्त मान्यता इत्येवमेव लोचयती विद्यतेते ।

अथर्वशतस्य अगमनि बुद्धे द्वितीयमा चरित-वर्तवर्त । अतएवस्य मन्त्रिप्रव-
मत, लोकप्रमदं बुद्धस्य परिवर्त-वर्त गातुं काव्यमवृत्त । तत्रैव वटीपदी

द्रवीयसी च भादना प्रज्ज्वाल यत् सर्वत्रैव संमारे बुद्धस्य मिदाम्ना उपदेशाश्च
प्रवृत्ता स्तुयन् लोकोऽयं भद्र परयेत् भद्र शृणुयात्, भद्रञ्च आचरेत् । प्रकाण्ड-
पण्डितत्वाद् दर्शनशालाभिष्ठातृत्वाच्च स भगवतो बुद्धस्योपदेशानामग्निराले ख-
दितमीदृशं चिन्तयैव समो बभूव “गुणैर्हि सर्वत्र यत् निर्धारयते”—इत्येतस्मात्
कारणात् बुद्धस्तन्मानसे प्रवेशमलम्भत कविरपि ‘एक एव मुहूर्तम्’ इत्येतद्
विमृश्य भगवदुपदिष्टधर्मस्य प्रचाराय लेखनीं प्राणमुदत् । तदीयलेखनीतो ये
हि द्वे बुद्धचरित्रधर्मान्द्रनन्वानिधाने काव्ये समुत्पद्ये तयो आलोकेन निर्वन्तार्यं
सत्सारोऽयं चिर प्रकाशितो भवेत् । बुद्धचरितस्य हर्षणेन कवे समदर्शितायां द्युधि-
कर्मणि च विद्यामो जायते । कवेर्मायतामीदृशं यत् कस्यापि श्रेष्ठस्य कर्मण
आचरणाय न धयोऽपश्यते न कुलमेव । स बुद्धचरिते स्पष्टमेवाचकयत् इत्येव—
तस्मात् प्रमाणं न वयो न वंशः ।

कश्चित् कचिच्छ्रूयमुपैति लोके ॥

“सर्वं मयात् प्रिय मयाश्च मयात् सत्यमप्रियम्” इत्येतं मिदाम्ना स बुद्ध-
चरिते बौद्धधर्मवद्वा कियत्सुन्दरतपोपन्यस्यति—

“सान्त्वयन्नाथ न च मार्यवद् यद्

उज्ज्वलं तथैव न च विप्रियं यत् ।

सान्त्वयन्नाथं परं च तत्

द्विधाशक्यमन एव वक्तुम् ॥”

तदीयस्य बुद्धचरितस्य द्वादश सर्गो बौद्धदर्शनस्य मिदाम्ना प्रस्तवीनि ।
सौन्दर्यस्य च षडश सर्गो दुःखवादमधिकृत्य कविना सरलमरमसाग्नेरु
लौकिकदृष्टान्तोपन्यामपूर्वकं मृष्टः ।

बौद्धधर्मस्य चचारि आर्यमन्यानि बोधयितुं कवि कथयति—

“वाचात्मकं दुःखमिदं प्रमत्तं दुःखस्य हेतुं प्रमत्तामकोऽयम् ।

दुःखस्यो निवारणमकोऽयं प्राणायमकोऽयं प्रसामन्य भागं ॥”

जीवतम्यानि यत्र स कियन्मरुतया प्रन्तौति—

“शून्यंतीति परिवर्तनं पुनः

चयं प्रयात पुनरेति चन्द्रमा ।

गतं गतं नैव तु मच्चिवन्ते

जलं नदीनाञ्च गृणा च यीवतम् ॥”

अनुमृतिवृत्तिमयं जन पुन प्रवृत्तिपथमवलम्बमानं प्रत्यक्षं परमशुद्ध
भावन सम्प्रेक्ष्यनुदितमयम्—

“वृत्तं वनं मृषालाभ्या महतो व्याघ्रमयाद् गिति मुनः ।
प्रतिविचिन्ति वागुरा मगधरानो गीतरवा वञ्चिनः ॥”

अद्यापि मन्त्रमायस्य सुन्दर मायनम्, यथा च पुष्टिपुराणा अद्यापि
शाठ्यमिच्छयमयम् स्थिरतामरनुव्रतं, वृत्तस्य रक्षया अनुमृतिव्याप्ति सम्भवा, न
वपुषा न च वचसा काङ्क्षे प्राप्ता यदापि पङ्क्त्या, यानी न छन्द दूषणीया,
शरावचनयः पश्यन्तं अन्तर्धनस्य दारमिन्त्रविधानि नृविष्टानि क्षत्रि-
निर्मन्त्रकाराणि वञ्चनानि मय कविनाया प्रतिपद् शोभन्ते ।

इन्द्रियारवणनं नृपानि पुनर्वन्म च रूपद्रव्य विविचिन्ति—

“कार्यं परमधनं नन्मन्त्रिन्द्रियमवरः ।

इन्द्रियाणि ह्युपनि नृपय च नवाय च ॥

तस्मात्परमकलाकरा मराग खड्गान् अथ रमयन्तं नानाम् ।

मन्त्रार्थं भवविनिर्गमप्रसक्तमामिन्त्ये च नृपि कृषाम्ब प्रमदम् ॥
वैदधये ममुरदिष्ट निष्ठां कवि महत्प्रममवमुपयन्ति—

“दीपां यथा निर्वृतिमनुपता नैव गति गच्छन्ति नानदिष्टम् ।

नि न काञ्चिद् दिदि न काञ्चिद् क्लेशवदं केवलमेति शान्तिम् ॥

तथा दृता निर्वृतिमनुपता नैव गति गच्छन्ति नानदिष्टम् ।

दिश न काञ्चिद् दिदि न काञ्चिद् क्लेशवदं केवलमेति शान्तिम् ॥”

अरवधाय्य प्रतिभा वतुर्मुनी नार्थम् । स प्रथम दार्शनिकमननरच कवि
रामीन् भवन्त तस्य काव्यरचयि नानि कुरुदे प्रवृत्त प्रमत्ताः खलोकदते
न तदीया कविता दार्शनिकतां कदापि पृथग् भविष्यन्ति ।

‘वज्रमूर्च्छा’ नाम प्रथमदीपा विज्ञानवद् सूक्ष्मतया रङ्गीरतया च
तार्किकपद्धत्या विविचिन्ति । विज्ञानवद् समार विज्ञानमर्थं विकरारयन मायने ।
मूलभूत विज्ञानमिदम् अथवा ‘भूतनधन’ इत्यत्र सङ्गदं व्यवहरति । अथ
शेषरूपेण ‘भूतनधन’ उपनिषद्मनाम्ना द्वाभिमूर्तेषु लक्ष्यते । तत्राभिरु-
नामिहयेन्द्रियधरेषु दर्शनया मनस्वया हस्यते । उपनिषदा तत्रानि परि
गृह्यथवा स्वमेवा परिपश्य तै, विज्ञानवादिनामाचर्यपरम्पराम्नि

नवमेर पन्थानमघटयत् । परम् 'अरघे'षो दार्शनिक एव आसीत्—इत्येतद-
भिधानं न न्याय्यम् । तस्य काव्यग्रन्थेषु तदीया कविहृदयता मध्यमेन दीयते
तस्मात् स दार्शनिकेषु महान् दार्शनिक कविषु च महान् कविरपि बभूव । चेत्
तदीयासु काव्यरचनासु दार्शनिकतायाश्च निविज, वैदिकपर्याणिर्कनिहानिर-
विचाराणां घटारच मञ्जुला उद्बलन्त्यो विलोच्यन्ते तदा तस्यात्मना तु काव्य-
कृतेर्भूषणमेव न च दूषणम् ।

अरघोप कालिदासादिशिरिषि न रसवादी न च माघादिशिरय इव
कलावादी एव । स तु प्रचारवादिषु कवित्रयिषु । स रस साधनार्थेन मेने न च
साध्यत्वेन । तस्य कलोपदेशवादिनो भवन्त्यपि न नीतिग्रन्थायते । उदात्ततादर्श-
दर्शकत्वात् तस्य काव्यानि साहित्यस्य महत्भोग्यमप्यद् एव मन्ति । मैथु ओन्नद्ध
उदात्तत्वमुद्दिश्य 'सैवोदात्ततेति प्रेक्ष्यते या नैतिरमर्यादामलम्बने' इति यद्वो-
चत तद्वचनोपस्य साध्यरचनासु निररा चरितार्थमिवति ।

अरघोपस्य पृष्ठे शान्तस्मरणकारित्वात् तदीया कविना शान्तरसविष्टि-
शुद्धलिता सर्वत समवेक्ष्यते । एतत्तस्य यत् तत्राय शान्तो न विरमता-
कारी । वीरकल्याणारसना सप्रविष्टत्वात् कविना दूषुमेव मौन्दर्यमादाय
मचेतसो पुन समुपनिष्ठते । शृङ्गारस्य यत् मौन्दर्यं बुद्धचरितस्य तृतीयचतु-
पञ्चमसर्गेषु मौन्दामन्दस्य च चतुर्थदशमसर्गयोर्व्यवहारिणं लोभते तस्य
कवे कविप्रतिष्ठापनाय अलम् । शृङ्गारे चेतस्य कपेस्तदस्थत्वादपि न शृङ्गार-
स्तदचनानु कवापि म्लानतां वा क्लान्ततामासादिनो हरयते । सन्ति कवे-
भस्य कवितासु शृङ्गारस्य चेतस्यलपेक्षत्वरणि भावमयानि प्रभावप्रतिष्ठापनपराणि
चित्राणि यद्यपि यद्विनि पर न सन्ति तानि ऐन्द्रियविलासमयानि । न तानि
एचिदपि कुतितशृङ्गारवन्ति हरयन्ते । रसिन्मानमानन्दसुधातञ्जारी कवे-
रैतस्य शृङ्गारस्य च निपीयता तावत्—

मुहुमुहुर्मदप्याज्रसस्तनीलाशुभा परा ।

भालक्ष्य रक्षना रेने स्फुरद्विद्युदिव क्षपा । (सु० च० ४, ३३)

पण्यं युवतिर्मुजासदेशादवविस्त्रमितचारपाशमन्या ।

सविलासतान्ततान्ममूषोर्विवरे कान्तमिशमिनीय शिरये ॥

(सु० च० ५-५१)

सा त स्तनोद्वर्णितहारयष्टिलयापयामाम निषोध्य दोम्यां ।

कथं कृतोऽर्पानि जहाम चोच्चैर्मुग्धेन सार्चकृतकुण्डलेन ॥

(सौ० ४, १९)

रमणीया सौन्दर्यं कविरलङ्कारमवलम्ब्य यत्र वर्णितवान् तत्र तस्य भद्रम्भुत-
योजनाया स्वानाविकृता निरान्तमेव दर्शनीया सवृत्तास्ति—

“कायात्रिंशसा वदनानि रेजुर्नान्नाम्यङ्गलकुण्डलानि ।

स्याविद्वर्णम्य इवाकरेभ्य पद्मानि कादम्बविघट्टिनानि ॥”

(सौ० १०, ३८)

कविनायामेतदीयाया करग्रसम्दापि प्रवाहः सान्द्रः । इह श्लोकद्वयं तत्रमा-
प्लुतं निधीयते । तत्र कविप्रयुक्तवस्तुप्रचक्षते किंरूपकालङ्कारा करमुपप्लुवंत
एव विष्टांकरन्ते—

हमारच विधिष्ठविन्दुवाहव

प्रमृष्टरारावतदीर्घनिस्वना ।

विना कृतास्तेन सहावरेषणै

भृश इदं नोव विमानपङ्क्तयः ॥

(कु० ख० ८, १७)

साधकवाक्कीव मृदं धुङ्ग

रपनाप्रपञ्चतपकवाक्का ।

विरपङ्गमानेव विमानसस्यै

पारावतै कूजनलोलकटै ॥

(सौ० ९, ३०)

नास्य कवे इत्यन्तमो भगवन्ते करण इव बहुविलापरा । सुदुश्चरितस्य
प्रपोद्गते मौन्दुरनन्दे च सप्तदशे मये वीररमन्य हृदयग्राहिणी आना विधानि—

तन स वीर्यद्विनितात्तम

मम्यङ् प्रधानोत्तमसाहनस्य ।

मार्गाद्विमानद्वयता वनेन

शनै शनै बलेदाचमू जगाहे ॥

(सौ० १३, २४)

अथ स्थिते श्लोके सप्तास्य दुःखमयता नाद्यां मौन्दर्यस्य च दीप्त्यता
प्रेक्षणीया—

मलयङ्गधरा दिगम्बरा प्रकृतिस्यैर्नन्दन्तरोमभि । (सौ० ८, ५१)

यदि सा तव सुन्दरी भवेत् नियतं तेऽद्य न सुन्दरी भवेत् ॥

स्वयतीमशुचिं स्पृशेच्च कः सपृणो जर्जरभाण्डवत् खियम् ।

यदि केवलया स्वचातृता न भवेन्मधिकपत्रमात्रया ॥

अथघोष प्रकृष्या रचिविशेषं दर्शयन् न प्राप्यते । प्रकृतिशोभाप्रदर्शन-
योग्यस्थलोपेक्षगमिदमेव ज्ञापयति । सौन्दर्यनन्दे सप्तमे सर्वे प्रियाया विशिष्य
मनुभवन्त नन्दमुदीपयन्तीं प्रकृतिं प्रेक्ष्यते—

स्थितं स दीनं सहकारवीथ्या

मालीनसमूर्द्धिद्वनपट्पदायाम् ।

भृशं जङ्गमे युगवीर्यबाहु

ध्यात्वा प्रियां चापमिवाचकर्षं ॥ (सौ० ७, ३)

सौन्दर्यनन्दकाव्ये हिमालयवर्णनप्रसङ्गे कविना चारतरा प्रकृतिपुष्पमा-
चित्रितास्ति परं तत्राय प्रकृतिवर्णनं कालिदासस्य प्रकृतिवर्णनमिषं न मरस
प्रसङ्गः ।

अथघोषस्य कवितामधीस्थं स्पष्टमिदं जायते यत् तन्मनो यावत् प्रमिपाद्य
विषयप्रतिपादने रमते न तावद्वलकारादि नियोजने । परं स्वाभाव्याद् यत्रापि
तेषां सन्निवेशं संज्ञातं सोऽन्तरामेव रमणीयतां बहति ।

कवि स्वकवितां सकलस्यापि लोकस्य हिताय लिखेन्न च घर्गविशेषस्य
कृते । तस्मान्न तत्र वर्गविशेषमनस्तोषिणी सुन्दरता दृश्यतां भवति । परं
तथापि नाप्यपि कवे कश्चित् नाणुमात्रम्यूनं क्षामं विहृताङ्गं वा पर्यवलोक्यते ।

कवे कवितायाम् उपमा रूपकोत्प्रेक्षा-व्यतिरेकाप्रस्तुतप्रदासानुप्रास यम
काङ्क्षिनामलङ्काराणां सुललितस्य प्रयोगस्य आभावः कदापि सत्यस्यते । उपमा
प्रेक्षयताम्—

तं गौरवं बुद्धगतां चकचं

‘मार्पानुरागं पुनराचकर्षं ।

सोऽनिरक्षयाम्नापि धयी न तस्यै

तरतरङ्गेऽपि च राजहसः । (सौ० ४, ४२)

रूपकमपि परयन्तु—

मा ह्यहंमा नयनद्विरेका

पीनस्त्रनाभ्युन्नत-पद्मछेपा ।

भूपो चभासे स्वकुलोदितेन

सौर्षाग्निनी नन्ददिवाकरेन ॥ (मी० १, ४)

कविररवधोयो भाषां सरलां मृदुलाञ्च प्रयुनक्ति । न तत्र दीर्घदीर्घतरा-
समाया भवन्ति । तत्र केषाञ्चन पृथविषानां साधनानामपि प्रयोगः प्राप्यते
पं तदुत्तरकालवर्तिन्यां कवितायां न दृष्टा भवन्ति । सर्वत्रैव भाषा प्रमादपेक्षाला-
बैदनी-विलमिता नम्रोत्ती समुत्तमनि । सा च सुगन्धनोद्गता-शितरिणी-शादूल-
विशीहित-आलिनी-वामनतिलका-वंदस्योपजाति-ग्रहपिनी-खचिरानुप्लुमात्रिबिदिध-
पद्मन्दोमुदुरपास्तु संक्रममाण चकालि ।

कविः अरवधोयो भाषाया मावामिष्यजनायां यन्मुनिरूपनविधायां च कालि-
दासमनुकरोति नृशम् ।

अयः स्थिताः श्लोकाः कस्मिन्न कालिदामकृतरलोक्तप्रसं जनपन्ते कं न
कालिदामरगितपुराङ्गनाविचेष्टितानि स्मारयन्ति—

ततः कुमारः सतु गच्छतीति

श्रुत्वा जन प्रेय्य जनात् प्रवृत्तिम् ।

दिरङ्गया हर्म्यतलानि जग्मुः

जनेन कान्येन कृताभ्यनुज्ञाः ॥ (शु० च०, ३, १३)

ताः स्वस्तकाब्दीगुणविधितारच

सुप्तप्रबुद्धाङ्गुललोचनारच ।

दृष्टान्त-विन्यस्तविभूषणारच

धौतहृलेनापि भृताः परोक्षः ॥

प्रामादमोषानतलप्रगदै-

कार्श्रारवैर्नूपुरनिस्वनैरच ।

विप्रासदन्त्यो गृहपक्षिर्मथा

नन्योन्यदेगारच सनादिपन्त्यः ॥

वातायनेभ्यस्तु विनि मृतानि परस्परोपाधितकुण्डलानि ।

श्रीगां विरेतुर्मुलमन्दलानि रुक्मानि हर्म्येधिव पञ्चजानि ॥

इष्ट्वा च त राजसुतं स्त्रियस्ता

जाग्रदव्यमानं वपुषा धिया च ।

धन्यास्य भार्येति शनैरवोचन्

शुद्धैर्मनोभि र्दल नान्यभावात् ॥

अथ किल व्यायतपानवाहू

रूपेण साक्षादिव पुष्पकेतु ।

त्यक्त्वा धिय धर्ममपैष्यतानि

तस्मिन् स्त्रियो गौरवमेव षण्ड ॥

नूतनम् अश्वघोषस्य रचनां कविरवकटाचमं कृतिलोकां सम्मि । तासां-
मुद्देश्य दुःखान्तम्यो भोगविलासेभ्यो मानवमाकृष्य तस्य स्यागतपरोप-
कारादिसद्गुणान् प्रति उन्मुदीकरणं वर्तते । यद्यत्र कवे सत्यमुद्गारानु-
भूतीनां दर्शनमवाप्नुम, यौद्धधर्मस्योदारदृष्टिं निभालयाम, जीवनशक्तिं विलोक-
याम, हृदयार्कषणस्य चाश्रयकारिणीं चमनां विन्दाम ।

सत्यमिदं यत् कालिदासं सस्कृतवाच्येऽद्वितीयामेव कोटिमाटीकते पर-
न्तपि तद्विधे सत्ये कालिदासस्य वैदिकपौराणिकैतिहासिकज्ञानात् अश्वघोषस्य
चद्विषयकं ज्ञानं प्राप्यतया सूच्यम् । अश्वघोषो वैदिकपौराणिकविषयानां
महान् भाण्डागार आसीत् यदि कालिदासस्य रचनासु ऋग्वेदस्य इत्यादिका
पृष्ठभूमिरूपते तदारवघोषस्य रचनासु यौद्धधर्मस्य विश्वजनीनगम्भीरनैतिकता
विलोक्यते । अश्वघोषोऽपि कालिदास इव लोकोत्तरप्रेमभावनां मानवजीवनस्य
मनोऽभिरामाणि चित्राणि प्रकृते सुपमा सरलां कविकर्मप्रौढताञ्च चित्रयति पर-
न्तेषां हि चित्राणां चास्ता तामुद्यमरतां गाहते या हि कविकालिदासस्य
रचितासु सपरिस्पन्दं प्रस्फुरति । नादमीन्दुर्यं गेयारमकता च इत्यतदुभयमपि
अश्वघोषस्य कवितायां नितरामुज्ज्वलतामयी मुदात्तता विभूत । कालिदास इव
अश्वघोषोऽपि प्राचीनस्य भारतस्य औपसीं सस्कृतिमुद्रात्ताभ्यादर्शान् विनिवे-
पयन् स्वकवितायां सम्यगवेक्ष्यते । यस्तुतश्चक्षितं पृथक् कवि कालिदासमन्यति-
भाषानो द्रव्यते । द्वयोरपि कव्यो वाच्य निर्माणप्रयोजनमेकमेव । नात्र सशय-
रूपदपि अश्वघोषस्य कवित्वे तद्वच वैशिष्ट्यं विराजते येन कविरवस्थान्धर्षता
नयति समीचीनतया । धन्येयमश्वघोष-कविता ।

मुद्राराक्षसम्

कथं विराट्पदस्य प्रतिभाया गजानन्यतिजनलान्गर्भिणीषु मर्त्यावस्य
मुद्राराक्षसस्यावलेकननाभिपद्ममवनि मन्दम् । सर्वेष्वपि मर्त्यरूपेषु
तदाय रूपक स्वकाय महत्त्वविशिष्टमदधान रातन । य विषयनदय तद् रूप
काया जगत्पवननार म विषयं छद्मिद्वयं तस्मिन्निद्रूपके स्थान । विषय विराट्
परिमहमात्र न तद्बैशिष्ट्यमपि नु तस्य विनिर्द्वयमपि यत् तत्प्रतिपदविषयस्य
निर्बह्यं नितरामेव विद्वद्गमिनः न सम्यक्त्वद्वयक विषयन न विन नञ्
यत् । मर्त्यरूपककाया या प्रत्यक्षारामवलयस्य स्वस्वरूपका विन्दु घुञ्जलाऽ
हरपत्न्य ता सर्वयाऽवश्याय रदकस्यास्य कथा स्व रूपक कर्तुमुपपद्यते । स
स्वर्कापाद्रूपकापिका निद्रूपकञ्च बहिरन्तरात्, नन्तरा च प्रत्यक्ष विषय-
मयानाम् । स ५५ दिवस समष्टि यावत् स्व रूपकमज्जित्वा र्थमर्थमलनमि-
पूर्णतया पूर्णमवभूत् । रूपकस्य कथं कथं नञास्वतया मञ्जर मङ्गविधिना
विधायैव स शान्तिमवप्नुनाकत् । यद्यपि रूपकमिदं र्थरसप्रधानं पर मर्त्यानि
र्थरसाभ्यानि रूपकानि तुल्यमस्यापिरोहन्ति । आत्मस्य प्रतिष्ठादंगधरादरा
कूर्त्तानिविषयक मदीपि नास्य साम्य कर्तुमर्हति यत्तस्मिन्मौञ्जविना मा न हरपते
या ह्येतदीयामौनस्विता नृपति प्रमवेत् । तुमुलहवस्य भावना प्रद्वन्द्विदि
प्रचक्षताया मेदना प्राणपहारिणं घम्भरतानहरद्वि, करबलादिनिदिनप्रहराना
संकरमुपायपदनि हृदयान्त्र ह्येवा धावयदपि वामहारा नान रदक मद् रूपक,
यत्र न दुम्भुमीनां गर्जनं न चन्द्रहासाना चन्द्राभियगो न चोद्भयभगना भर्मे
युद्धमेव रणजिरोहन्ति, जेतुं चमत । अत्र तु चात्रयराक्षसयो कूर्त्तान्किङ्कितदा
निशितेभ्यः शस्त्रश्रेष्ठोऽपि निश्चितरे धिजा एव ममर चलयन्ती बोधयत् ।
अत्र एव तु तत्र चन्द्रगुप्तमौर्यं “विनैव युद्धैर्दार्पणं जितं दुर्जयं परकल”मिति
व्याहारन् मुनो भवति । नात्र रूपकं सारत्रमेकमपि बोधयत्, ममन्त्रे केवल
चन्दनदामस्य त्राया हृन्मन्त्रे प्रविशन्ती दृष्टा भवति पर न मा नाकस्य
प्रमुत्सेषु कर्षेणु रेषानात्र सम्बन्ध निदधति । मा तु चन्दनदामस्य चरित्रस्यो-

कृष्टता प्रदर्शयितु मञ्चेऽस्याहता । सत्यपि स्त्रीपात्राभावे, अमर्यपि च हास्यरस-
कोविदे विदूषके नाटक नाकर्षणेन हीन न च रोचिष्णुत्वेन शुन्य, नाटककारस्य
कथावस्त्वैतावद्ग्रन्थिल गभीरमुत्सुकता-कौतूहल सवर्धनरत, भाषैव तस्यैता-
वती ओजोवती तीव्रवेगरती, वस्तुप्रतिष्ठापनवर्गनीयत्रिषयवर्गनकुशलतैव
तस्यैतावती विचित्रा यत्नवापि न दर्शन-पाठको वा प्रयासयुद्भवेन गृह्णानि
निरसता गच्छन्ति च गतकुतूहलताम् ।

रूपकस्य प्रारम्भादवसानपर्यन्तं चाणक्यो राजमरच अन्योऽन्य कूटनीत्या
पराज्जेतुमिषती नवनवा घटना अवतारयन्तौ वीक्ष्येते यदापाततस्ता विशृङ्खला
विशिष्टज्ञाश्च प्रतिभासन्ते परमन्तनो गत्वा यदानाथ उपसंह्रियते तदा सर्वासामपि
घटनानास्यन्ति फल युगपदेवोद्बुध्य दर्शकागामग्रे स्वं वैभव विननुते । नाटकस्य
स्यापार पूर्णतयैव गण्य । रूपककारस्य प्रतिभापात्रेण कथावस्तुभियम्यनकौशलेन
हि न प्रापि श्रुताया वा अरुचिरताया कणोऽपि स्थातु शक्नोति तत्र । वस्तुन
सुघटितस्य कथावस्तुनो नियोजने स्वस्वव्यतिरिक्तविभाक्विभाक्वितानां पात्राणाञ्च
समावेशने ओजोमयस्य वातावरणस्यावनारणे वीरस्वस्य चोष्मीलने मुद्राराक्षस
रूपक साहित्ये रतुभ्यमाफक्ष्यश्रियाश्लिष्यमाणमस्तीत्यत्र न स्तोकोपि सशय ।

चरित्राणां चित्रणरूपकेऽस्मिन् ललितं नितामन्तम् । तद् विलोक्य रूपककारस्य
हृदय्या अस्यामपि दिशाया निरमयकारिणी नैपुणी विदिता जायते । कुशली
नाटककारस्तथास्वन पात्राणां सृष्टिञ्चकार यथास्वेन तानि अन्योऽन्यस्य पात्रस्य
चारित्रिकधारनाया विकासने सहायकानि स्युः । चाणक्य राजमयोर्गुणल चन्द्र-
गुप्तमलयनेत्योरश्च द्वन्द्वमेवविधमेव घटने । चन्द्रगुप्त मलयकेतो समचै, चाण-
क्यश्च राजसस्य पुरस्ताद्विधाय यदा तत्र शष्टि चिष्यते तदा स्पष्टमेव तद्विधा
विशिष्टता प्रनिलप्यते यानुपदमेवैपर्यभिहिता । चाणक्यस्य राजनीतिकचानुरी
न नैजगुपमानं निदधानि । अहो, तस्य गूढचरनियोजनपटीयस्कताद्भुतैव,
तस्य निपकृष्टव्यविघटन त्रिलक्षणम्, तस्य च साम-दानभेददृष्टानां चतुर्णामेव
नातिपथानामवलम्बन विचित्रमेव । कूटनीत्यां सरय तस्य प्रज्ञा प्रविशन्ती
वीक्ष्यते । तस्य कार्याणां गुप्तबीजानि तदा वेद्यन्ते यदा तानि फलशालीनि भूया
सर्वशामग्रे वैशद्येन प्रसृतानि भवन्ति । तस्य पदे पदे, कार्ये कार्ये, चेष्टायां चेष्टायां
किमपि न किमपि रहस्य निधत्तत्वेन प्रचदन् न भूत्वा सन्तिष्ठते ।

“तन्मयाप्यस्मिन् दस्तुनि न शयानेन स्थीयते । यथाशक्ति क्रियते तद्ग्रहणं प्रति यत्नः ।”

“म मया चपकलिङ्गधारी नन्द वसवघप्रतिज्ञानन्तरमेव कुमुदपुरमुप-
नीय सर्वनन्दाभात्यैः सह सख्यं ग्राहितो विशेषतश्च तस्मिन् राक्षस मनुष्य-
संविश्रम्भः ।”

(अन्तरागतम्) “कथमय प्रकृतिचित्तपरिज्ञाने नियुक्तो निपुणः ।”

इत्येतानि अस्यानि च तानि तस्मिन् नाटककालिकिनानि वाक्यानि चाग-
म्यस्य तेरागनेकेषां गुणानां दिशि मयुरभिज्ञिनं कुर्वन्ति येषां स्थौल्येनापि स्मरणं
कृतम् ।

मः स्वयमेव चन्द्रगुणं स्वच्छन्दैव चरितुं तदादेशांशोऽङ्गद्वयितुमाज्ञायति
येनारातिपक्षः क्षणिकमुक्तासं प्रापित् स्यात्, भवेत्तच्च स स्वोद्योगे श्रेयः । संवृत्त-
मपि तत्रैव फलं यत् तदभिमानं वन्द्य ।

वस्तुनो नाटकमिदं यस्माद् गति मति स्फूर्तिं च लभते स चागम्य पृथ-
गान्यः कोऽपि । चागम्यो हि अत्र तद्व्यक्तित्वमभिव्याप्य चकाञ्चि यत्र
हृदयाद् बुद्धिर्निपुलनरा । तत्र भावनत्वं न तथाविधतया बलीयो यदाविधतया
बुद्धितावन् । तस्मादेव कारणात् तस्य समये विपश्चिना मौलिः सादरं नतो
भवति । न तत्र वदान्यताया न्यूनता किन्तु स्वदूतनीति साधयितुं मः कठोरता-
मपि आचरन् वा कौलिशीं मन्तं प्रयोक्तुमुद्युक्ते—

“अद्यापि वक्ष्यमानां वक्ष्यः को नेच्छति शिवा मे”

“वन्ध, कार्याभिनययोग एवास्मान् व्याकुलयति न पुनरुपाध्याय-
महन् शिष्यव्रजे कुशीलगा ।”

इत्येतानि वचनानिह साङ्गिभूतानि ।

न चागम्यस्याग्रे राक्षसस्य नीतिर्भवति मङ्गला । परं तथात्वेऽपि राक्षसस्य
मानवता, मृदुलमनस्कता मुहुर्द्वयमलतानिनरामेव स्पृहणीया । राक्षसीनि-
रङ्गस्यैव भव्यवस्त्रयममौ पराजितः परं मानवतायाः क्षेत्रे विजयवर्तीस्तमेव
वृणुते । अस्मि राक्षसे वक्ष्यं घोरतयस्य मृदुता परं हृदयतावस्य तु तत्र बली-
यम्बता विपुलता च वर्तते । तस्मादेव हेनोः प्रथमममौ दर्शकान् स्वदिशाया-
मावर्तयति । तस्मिन् संदेश्यदरवीषां प्रेमानुवर्तते । सः स्वयं तस्य स्वम्बामिनो
निमिषेन अमूनपि स्वान् उद्धति ।

“देवे यते दिवमतद्विधमृत्युयोग्ये

क्षौट्रेष्वरे तन्मघिदृश्य हृतं प्रयत्नः ।

तस्मिन् हने तनयमस्य तथाप्यभिदि-

दैवं हि नन्दकुलानुरागो न विप्रः ॥”

हृत्पादनि वचांसि तस्य पुरगार्धपरत्वं कथापपन्नयोऽपि पुरगार्धं हि तर्दाम-
श्चागच्छस्य पुरतो निष्फलतानुदैर्तत्त्वपि प्रययन्ति किञ्च निष्फलपुरगार्धवाद्
तस्य, तत्रागतं निराशानप्यभिष्यञ्जन्ति ।

राक्षसस्य प्रभुभञ्जितसाधारणो बुद्धिमदृष्टतापि नान्यजनमुत्पन्ना, तथापि
तच्छास्त्रमनिरास्य आत्मपतिहानारोपयितुं नाशब्दं जगति, तत्र प्राग्भवेव
कारणम् । एकतरनावद् चन्द्रवदस्य सदृष्टपरम्परया प्रतिहता भयङ्गी
राक्षसस्य चेष्टा न निम्नपि कल्प्यादितुं इच्छा, अपरतश्च अभिचार-
क्रियादिभिरास्त्रैर्गच्छिदलधामन्यं कंदलया अलौकिकशक्तिमत्पदा सम्प्रापन-
कुर्वाणोऽपि प्रतिनिरर्तयन्निम्न प्रतिपक्षगच्छन्तित्र विधाय मैत्रनेत्रप्रकटना-
श्चरमायेषु । यत्र यत्रैव राक्षसस्य गम्भीरनातिप्रयोगाश्चक्याङ्गीकृतं नीतिमार्गं
हन्तुं प्रयुक्तो बभूव, तत्र तत्रैव अभिचारक्रियाजन्यप्रतिपक्षप्रतिघातशक्तिर्जायन्ती
चागच्छमेव सकलबाननं चकार प्रतिहतमनोरथश्च राक्षसम् । असौ दावदुद्धि-
यलं स्वस्वामिनं चन्द्रदामानं मौक्तुमश्रवं प्रयासं विदधानोऽपि चेत् पराभूत
पूज भवति तदा तत्र दुर्नियतिरेव कारणं प्रतिभाति । न कर्त्तव्यमप्याह सा कदापि
विमुक्ततां यदी ।

“कथमत्रापि दैवेनोपहृतावयम् । अथ क्षयितस्य चन्द्रगुप्तस्य क्षीरे प्रहृतं-
नस्तदमुक्ताणां राजगृहस्यान्तर्भात्तं सुराङ्गनेत्य प्रथममेव निदसतां पीभम-
पार्जना यो वृत्तान्तः ?”

हृत्पादनि वाक्यानि तस्य दत्तस्यपराधनतायां प्रलम्भमागानि सन्ति ।
स्वर्त्तस्यपरं जने तं सदा प्राशस्त्यम्—

“..... अथवा स्वाम्यर्थमुपारतो न क्षोभ्यस्यम् ।”

‘क्षत्रेणैव गुणा वाक्या’ श्रवणे गुणस्तस्मिन् सर्वे पर्यवालोकि । स दैवे
विधमितिस्म “दैवान् परंतकस्य स निहतो यस्तस्य राज्यार्धहृद्”, “न हत-
श्चन्द्रगुप्तो हनौ दैरोषहर्जरत्नौ दैवेन” हृत्पादिषु अनेकेषु वाक्येषु तस्य दैव-
पदिता धृता भवन्ति । गजनेत्राणां योऽपि स्वयमवस्य विधुनेषु राजनोति-

प्रयोगे अगम्यते नत एव तु चागम्येऽपि मरमैव सदैव नरः राजर्षिनिज्ञा-
मनुमन्यमानस्त च त्रुसस्व मग्निः कर्तुं सर्वमेव मन्त्रयोगादकर ।

“हाय पञ्चमदौ तनुमापे रचयस्तस्य विस्तरनिच्छन्

नीताना गमिना कठमनादन गूढमुद्भेदयत् ।

कुर्वन् बुद्ध्या विमर्गं प्रभृतामपि पुनः सहरन् कादंतां

कर्ता वा नाट्टानामिममनुभवनि कपेशनस्मद्विषो वा ।” इत्यादिनि

ननुक्तानि वाक्यानि तत्र नानिनिष्पन्नानि हस्यपितृनेव नाटककारो ह्युपनिषातन्
वीक्षते । तस्मिन् मुह्यन्मात्रातिमुह्य पवित्रेऽविषयश्च । चन्दनदासस्यामून्
पतुनमी स्वसाधुतमपि उपेक्षन्मुपक्रमते—

येन श्रानिकुञ्ज रिपोरिव कुल ह्य विनरपत् पुग

मित्रा इत्यने मङ्गोप्यत्र इव स्वस्थेन देन स्थितम् ।

आत्मा यस्य दद्यात् व परिमचक्षुर्हृताऽपि प्रिय-

स्तस्येय मम मृदुलोकपदवीविध्यन्तव्यवस्थाम् ॥

चागम्येऽपि तस्यालोकमानन्दमुमङ्गि तस्यालोक मङ्गद्वय पूर्यता
मिज्ञाताति स्म । अमुनस्तस्य ते ते गुणः पुनः न चन्द्रानुमन्याना यदनेऽपिष्टपदितु
प्रेषयामसु ।

‘पञ्चदशदेवर्षिभरमन लोकं ज्येष्ठ मेरते

न गच्छन्मनु ये प्रियत्तिपु पुनस्ते तद्गतिश्चाप्या ।

ननुपे प्रउदेऽपि पूर्यमुह्यतामङ्गेन निमग्नया

मरुया कार्यधुरां वहन्ति बहवस्ते दुर्लभास्त्वहता ॥”

“इत्यत्रादिदवप्रागन् यथा तस्यायनादि ।

तथैवास्यादि प्राया नून तस्यपि न प्रिया ॥”

इत्यादिवाक्यानि कथं नृपः स्तुत्येवैपरिहयित प्रमथयन्ति ।

प्रेऽपि इमे पात्र श्रममूयाया रदाय न स विन्दनुर्मीलितनी हरदते ।

या इतिहासः नृपदत्तविधिर्न गच्छति विष्णुः ॥ ३० ॥ नृपः च चात्मा
नृपेतिहासः ॥ ३० ॥ दत्तः न । रदाय न । परमुनारवि बुद्धिचिरेषावलिनी
एत मुमचिवऽपि जना पुनः उमयत्र निविद्यता प्रुर्गनन्तो रक्षा जायन्ते ।
इति राजर्षिनिषेधस्यामुनी कुलप्रीडाकुलौ स्त । न केऽपि कस्मादप्यून
भनयोर्द्वेतरि प्रयररत्तर्षिनिचयता आहितुषिद्वस्वाधः स्थितानि पञ्चमि-
मिष्यन्ते—

“कौटिल्यधीरञ्जुनिवद्धमूर्ति

मन्ये स्थिरां मौर्यनृपस्य लक्ष्मीम् ।

उपायहरतैरपि राक्षसेन

निवृण्वमाणांमिव लक्ष्यामि ।

तदेवमनयो शेमुनीशालिनो मुमन्त्रियोर्विरोधे संशमितेन नन्दकुल-
लक्ष्मीः—

“विद्वेषोभृंशमिह भन्निमुष्यषो-

र्महावने वनगजयोरिवाग्नौ ।

अनिरक्षयाद् गजप्रशयेव भीतया

गतागतैर्भुवमिह विद्यते धिया ॥

चन्दनदास इव समुद्रजगतिदुर्लभस्तत्र—

“शुचिस्त्वं त्यागिता शौर्यं मामाग्नं सुखदुःखयोः ।

दाक्षिण्यं चानुरक्तिरथ सत्यता च मुहद्गुणा ॥”

इत्येतेषां मुहद्गुणानां वाम आर्यात् । ॥ शिखायामपि परिशिखायां निपत्यापि
न सौहृदपयादक्षमत् । न कापि प्ररोचना तं सम्भार्गाद् भ्रंशयितुं प्राभवत् ।
स्वकुटुम्बोपरि दारगवष्टानां पातोऽपि वर प्राणानां त्यागोऽपि वरं परं मित्रे
वेक्षामपातो न वर कदापीत्येतद्वाद्वा रक्षन् एवामी लोकेनादृशं । तस्य चरित्र-
पैपात्यन्तदुर्लभा महनीयता चाणक्येनापि प्राप्तमि—

“मुलमेव्यर्च्यलानेषु परसंवेदने जने ।

क इदं दुष्करं कुर्यादिदानीं शिखिना विना ॥”

चन्द्रगुप्तो मलयकेतुश्च काममेताद्युभावपि नाटकेऽधिकशक्तिमत्परितशालिनौ
न स्याताम्, परं न सौ चाणक्य-राक्षमयोर्दाहयोचितवेन मतौ भविष्यमर्हत् ।
चन्द्रगुप्तोऽस्त्यादशराजा । स चाणक्ये शिष्य इवानुवर्तते । प्रमुक्तशया सह मन्त्र-
गतैरपि महच्च साधु वेत्ति । सोऽनिशं चाणक्यनिर्दिष्टेन मार्गेण गन्तुं मन्त्रद्वौ
हरयते । स तदादेशेन कृत्रिमं कलहमपि तेन सह कर्तुं प्रस्तुनो भवति पर न
मनसा तादृशमपि कलहं क्षमयते । न ब्रूते—

“कृतककलहं कृत्वा स्वतन्त्रेण किञ्चित् कालान्तरं व्यवहसंभ्यमिण्यायांदेश ।
न च कथमपि मया पातकमिवाग्न्युपगतः” । स परमकुशलशासको राजधर्म-
परायणमानसोऽधिपतिरासीद् इत्येतदपि तस्य वैशिष्ट्यं प्रकाशयन्तीमाः पश्य —

“राज्यं हि नाम राजपमानुबुद्धिपरस्य नृपतेर्महद्वीतिस्थानम् ।”

“दुराराध्या हि राजलक्ष्मीरक्षवद्विरपि राजमिः ।”

मलयकेतुरेकान्ततत्सन्धिविपरीतः । तच्चरित्रं तस्मात् (चन्द्रगुहा) विरुद्धमेव । चन्द्रगुहा शान्तो गम्भीररत्नः । मलयकेतुरशान्त उद्धतः दुःशीलश्च । स (मलयकेतुः) पादलिपुत्रस्य गाढप्राभादे राजमानं सिंहायनमप्यासितुमुत्सुकः । स इत्यनि—

“भीरुमनस्य विहाय स्वयं नृपतिः स्यात् इति ।” परं न सत्र विवेकः । मावागिष्टो भाषा यत् किमपि कर्तुं सञ्जति । चागस्त्यस्य गुप्तचरानाये निरप्य म राज्यमन्त्रान्निन्दतयावधानाति । स बुद्धिरहितवाक्काचसे न विशसिनि—

“राक्षस, राक्षस, नाह विधम्नघाती राक्षसः, मलयकेतुः स्वकृद्दम्, तद् गच्छ, समानीयता सर्वात्मना चन्द्रगुहा” ।

इयेताः पदयोऽत्र प्रमाणम् ।

वस्तुनो निशागदस्य साधारणवाचरणतराण्यपि पात्राणि सन्ति सबलानि । विरुद्धक-मिद्वर्षक-निपुणकाऽहितुष्टिक-सकटदामप्रभृतिमर्वाण्यपि पात्राणि नाटक-कारस्य प्रतिमावर्णिकया हृदयहारिवर्गवन्ति भूशोषस्थितानि भवन्ति गूढक इव एतेऽपि नाटककारः प्रागवन्ति चरित्राणि सञ्जति । इदमपि कथनमुच्यते इत्यात् यदेतच्चित्रचरित्राणि ततो हि स्फुटतराणि यथार्थतराणि च । एतच्चित्राणि पात्राणि स्मृत्वा रूपककारो विशासदत्तः स्वं रूपकं दुरुद्धरावधीतिविषयावबोधन-चममेष चकार । नात्र सन्देहो यद् यथा स वस्तुमंशोजने योम्यस्तपैव चरित्राणां चित्रणेश्चि चतुरः ।

रूपकमिदं यस्यां शैल्या कविनाविनिर्बद्धं सा शैली सिंहोरुमावहनी । प्रत्यक्षर सा स्फूर्जति । वीररमो मूर्तिमान् भूत्वा स्त्रीयेनानभिभवनीयेन प्रतापेन भुवं वेपथन् सर्वतः सोमते । श्लोकेषु अलङ्काराणां प्रयोगस्तावान्पुत्र विदितो पावता भावानामुद्भायना वैराघेन प्रस्तुतेत् । पात्रानुरूपा एव भावाः सन्निवेशिताः प्राप्यन्ते तरमाद् रूपकाभ्युपगतो विषयः यवापि नाशुमात्र म्लानो भवन् हरपते । नृनोपाद्वे हृन् दारद्वर्णनं कथानकस्य प्रगुणीकरणे सहायकृन्मिग्रमिष सञ्ज्ञातम् । यैरुपायैर्नाटकस्य सर्वाण्यवयवानि समुपचिन्तानि भवितुमर्हन्ति ते सर्वेऽप्युपाया नाटक-निर्माणचतुरेण सम्पक् प्रयुक्ताः सन्ति ।

चागस्त्यः पुरस्सिंहः । तदावनादित्, चविस्तम्भटश्रीरुष्टीरपि निर्गमयति ।

वस्तुत इह नाटके यादृश पाद्य तादृशदेव तदीया उत्तिर्यादृशी उत्तिर्यादृशमेव
तदभिरुच्यजनमपि वर्तुवीति । श्रूयतां चानवय-सिंहगर्जनम् धमिनन्दनीयाया-
मभिरुच्यजनायाम्—

(क) "विश्रान्तैर्नयशालिभि सुसचिवैः श्रीवक्रनासादिभि-
नन्दे जीवति या तदा न गमिता स्थैर्यं चलन्ती मुहुः ।
सामेकरवमुपागतां घृतिमिव प्रह्लादयन्तीं जगत्
कञ्चुकादिव चन्द्रगुप्तनृपते कर्तुं ह्यवस्येत् पृथक् ॥"

(ख) दैवमपि द्वांसं प्रमाणयन्ति ।

राजनो महान् मेधावी सदसद्विवेचनवरीयान् तस्मात् तस्याप्युत्ती-
रतद्वसुगुणेनैव प्रकारेण प्रकटीकरोति—

साधये निरिधतमन्वयेन घटितं विघ्नत् सपथे स्थितिं
व्याकृष्टं च विपद्यते भवति यत् तत् साधनं मिथ्ये ।
यत् माप्य स्वयमेव तुल्यमुभयोः पथे विहृद् स यत्
तस्याङ्गीकरणेन वादिन इव स्मात् स्थामिनो निग्रह ॥"

इत्थं सर्वत्र नाटके गद्यस्य वद्यस्य च मध्ये स्थितानां भाषानामभिरुचि-
कविना समुचितेन प्रशंसनीयेन प्रकारेण कारितास्ति ।

अप्रस्तुतविधानमपि कवि ग्रीणाति । तदपि कविना मनोज्ञतया दर्शितम्—

"आस्वादितद्विरदृशो गितशोणशोभो

सम्प्यारुणामिव कलां शशालान्धनस्य

जृम्भाविदारितमुखस्य मुखात् स्फुरन्ती

को हर्तुमिच्छति हरेः परिभूय दंष्ट्राम् ॥"

कवेर्लभन्या प्रभूतबलशालिनीत्वात् तस्या एकैकं पदं बहुकार्यसम्पादनकारि-
मिदमिति । अतएवैतस्माच्छ्लोकान्म केवलमप्रस्तुतविधानसीन्दर्यं हृत्पथेऽवतार-
यपितु भोजसरदृश गौड्या रीते प्रकर्षं पूर्णोपमाप्रस्तुतप्रशंसात्तद्गुणाख्याना-
मलङ्काराणां कान्तिरस्य सम्पन् दृशकाणां चेतोसि धोरयन्ति युगपदेव ।

अहो कवेरस्य सर्वे प्रयासा वीररसमेव समस्तोऽपि नाटके परिपोषयन्तो दृष्टा
भवन्ति । स अलङ्काराणां प्रयोगमपि तथैव करोति यथा तत्प्रियो रस उद्दीप्येत ।
आश्चर्यम् नितरामिदं यत् स गङ्गारमपि तथैव विनिवेशयति यत् मोऽपि

नैजमन्मानमुग्रमर्च्चोपरियतो भवितुं पारयति । हरयताम् इह तदामा किञ्च
मममेनेश्च क्षमिमवकारिणीं तेजस्विता—

“वामा बाहुलना निवेश्य शिथिलं कण्ठे निवृत्तानभा
स्कन्धे दक्षिणया बलान्निहितयाप्यङ्गे पतन्त्या मुहुः ।
शाटालिङ्गनमङ्गर्षादितमुत्वं यस्योद्यमाशङ्कितो
मैर्दस्योरपि नातुनापि कुलने वामेतरं श्री स्तनम् ॥”

काटिदाम-भाष मधमूनिप्रवृत्तिकधीना स्वभावोक्तीना मौन्दर्पन्तु निपीतमेव
मग्नतोह शन्यपि कवे स्वभावोक्तिविषया तर्पयन्तु महदया आत्मानम्—

धूर्तैरन्वीयमाना स्फुटचतुरकयाकौविर्द्वैर्दक्षनायौ
नालङ्कुर्वन्ति रम्या पृथुजघनमराक्रान्तिमन्दै प्रयत्नैः ।
अन्योऽन्य स्पर्शमाना न च गृहविभवै स्वामिनो मुक्तशङ्का
भावं श्रीमिर्मज्जन्ते विजिममिष्टिनि पार्श्वं पौरमुत्था ॥

राजनीति-वीररमयोरुभयोरपि भास्वज्ञा परिदधानाऽप्येव स्वभावोक्ति-कियता-
शेपेनोद्युक्ता कविता ।

अनुपममेव हरयशस्यानामिदं हरयक्रान्त्यम् । श्लेषस्य ममीचीनोपयोगोऽयमेव
यद् भवितुं न भवेत् सागरण्वीरवृष्टम् । कविरेव एतत्प्रयोजनमेव श्लेषमुप-
युजति—

मूरम्ह स केतुशम्भमम पूर्णमण्डलमिदानीम् ।
अमिमवितुमिच्छति बलाद् रक्ष्यमेतं ॥ बुधयोग ॥

कवि- प्रवृत्तिमुन्दरतामपि दर्शयतीह । परं तदीया सा श्रीरपि नाटकीया
भावता तन्मनरामेव विदधाना पश्येत्पश्यते—

विपर्यग्न सौर्धं कुलमिव महारम्भरचन
सरं शुष्क साधोर्हृदयमिव नाशेन मुहद्वाम् ।
फलैर्हाना वृषा विगुणविधियागादिव नया
स्तृणैरदृष्टा मूनिर्मनिरिव कुनीतैरविदुषः ।

नाटकमिदं विडोक्त्य सरलनयैव नाटककारस्य न्यायस्योनिषाधुर्वेदराजनीति-
शास्त्रनाट्यशास्त्रादिविविधेषु शास्त्रेषु वैदुष्यमगाध प्रश्रवणयाचिरुद्ध भवति ।
यद्यपि कविरथ स्वरचनायां बहूनि ध्वन्दास्त्रुपयुषोऽत्र पर स्रग्भरायां शार्दूल-
विक्रीडिते च तदीया रुचिर्विचित्रो रममाया प्रतीयते ।

नाटकेऽस्मिन् विशिष्टनेयमपि महीयसी यदिदं ललिताभिः सूक्तिभिरुत्तमोत्तमान् उपदेशान् अपि प्रददाति । अत्र तत्त काश्चन सूक्तय उद्ध्रियन्ते—

(क) “पुरन्ध्रीणा प्रज्ञा पुरुषगुणविज्ञानविमुखी ।”

(ख) ‘ किं शेषस्य भरव्यथा न वपुषि चमा न चिपत्येव यत्
किं वा नास्ति परिश्रमो दिनपतेरास्ते न यन्निश्चल ।

किन्त्वङ्गीकृतमुत्सृजन् कृपणवच्छलाभ्यो जनो लजते

निर्म्यदं प्रतिपन्नवस्तुषु सत्तामेतद्धि गोत्रप्रतम् ॥”

(ग) “मनस्वी दम्परावात् स्त्रलति च न दुःखं वहति च ॥”

(घ) “परायत्त प्रीते कथमिव रस वेत्तु पुरुष ॥”

(ङ) “तेषां लाघवकारिणीं कृतधियं स्थाने श्वकृत्तिं विदुः ॥”

(च) “ये सख्यमेव हि गुरुनतिपातयन्ति
तेषां कथं नु हृदयं न भिनसति लज्जा ॥”

अस्मिन् रूपके तत्र तत्र प्रयुक्तानां ताम्बा तासां सस्कृतैतरभाषाणां पठनेन कवेः एतस्य शीरसेनी महाराष्ट्री मागधी प्राकृत-नापासु विद्वत्त्वं ज्ञातं जायते । निःसशयं रूपकमिदं रूपककारस्यास्य महनीयां सफलतां कृति । भाषाभाव-
कविप्रवस्तुपात्रचरित्रचित्रणादिकानि सर्गान्यपि तेष्वनि कामपि अद्भुतां सफ-
लतां गाहमानानीदं हरयन्ते । कथं हि प्रशस्येत कविरयं यस्तामपि राजनीतिं
नर्नयतिस्मिन् स्वकृती वा हृदयीकृत्य स्वयमेवैवमाह—

“मुहुर्लक्ष्योन्नेदा मुहुरधिगमाभाउगहना

मुहुः सम्पूर्णङ्गी मुहुरनिकृशा कार्यवशात् ।

मुहुर्नरपद् श्रीजा मुहुरपि बहुशपितफले

एषो विप्राकारा नियतिरिव नीतिर्नयविद ॥”

(२०)

भवभूतिः

इह मनु ज्ञानि कवन्ति मन्ति रूपकाणि तत्र कविशब्देनैवमगोत्रमवधनी
भवभूतेरुक्तमथाशयिनश्च नामभूतनुत्तररामचरितमैव रमायनपादं सामान्यं
विदुःकुर्वन्ते न मेव हनन् ।

उत्तररामचरितं हि भवभूतेरुक्तम रूपकम् तत्र तस्य नाट्यप्रतिभा सर्वत्र
चरितप्रकाशं विकिरन्ती दृश्यते भवति । यद्यपि प्रकृतेर्भारतवत् तस्य
मालतीमधव-महावीरचरिते-उत्तररामचरितमिदेषु त्रिविधं रूपकेषु भाव
प्रवणम् । यद्यपि पञ्चुत्तररामचरिते तु तत्प्रमाणेनैव परिपुराणि ।
विराट्चरिते इ अत्र तत्र निरुक्तं मन्त्रराममादिने विद्यते । तत्र द्वांको
भावानां मित्य चित्रं चरितं ईदृशं न स अररामचरितम् प्रकृतेराहव्य
च कट मयवद् हरयद् प्रेक्षते । इदं चरितं यन्मालतीमाधवे घटनात् सपोद्धने
कवित्रय नामिनः सार्वभौमस्य पर महावीरचरितोत्तररामचरितयोर्न घटताम्
मनसापि शिथिलतावप्यते । उत्तररामचरितं कविशब्देनात्र मन्त्ररामचरित-
ननुमेदिवदमं विदुषाणि । तत्र च चित्रदर्शनस्य यं योजना विदिता सा
प्रभूतकृतप्रदग्निं निदधति । एकं सा पूर्णमया र्वताया निशंभमन्या
नौचिनीमोचनि अरराम मीनाग्रनि यद्वा दृष्टिभ्यो शिवानुष्मानपराय-
नयो प्रथमं च सा निपादयत्येतावद् न सा जूम्भकाग्रप्रदानस्य परेन लव-
कुसरो रामस्य पुत्रवेनानिज्ञातवद् कारयतीत्य बहुकार्यस्य दनहृतवत्
तस्या, सा योजयितुं कवेनाद्यकलनिष्ठातया कथावस्तुनिबन्धनविदग्धना
समुपवृत्तयविमोचयति । चित्रवर्ध्या हृदयार्था विविधनानां एषावलि
हृदय मीना पुनरपि तत्र विद्यते इति स्वीय देहदमनिबन्धनकि रामोर्ध्व
अरममन्तरेण लोचनचरितुं सरोव परिदग्धस्वस्वमरमुते । रामो मां
निर्वमयतीत्येतत् तत्रस्थानामनपि स्तोकं न प्रभु माता परदति-
दुर्गन्धार्थवद्वत्, सा चित्रमन्त्रपात्रवदुत्तमेव सल्लतामपि द्योतयन्ती
नटके मन्त्रिहते ।

तृतीयाङ्केऽवतारिता छायासीताविषयिणी कल्पनापि कवेर्मनोविज्ञानवित्त्वं लक्षयति । सीताया अपमानजनितवेदनाया स्वामाविक्रयैः रीत्या अपनयन कारित्वात् कवेस्तदपि कल्पनाकलितं कार्यं तस्य स्थायनीयमेव सवृत्तम् । हृदय प्रभुदुःखेदनाय हृदयममंभागे स्थितस्य गूढविषादस्य विनोदनाय रामकृत प्रशमाया स्वकीयाया आकण्ठनेन समुत्पन्नस्य सुखस्यानुभवनाय च न कश्चिदन्य उपाय आसीदतः कविकृतः स उपायो नितरामेव श्रुत्य ।

वस्तुतस्तृतीयोऽङ्कः कवेर्नाट्यचातुर्यां विरचण निदर्शनम् । तमङ्कः सयौग्य कविर्निर्मातुं दुःसह्यपि कार्याणि विनैवायाम् साधयितुं शक्नुमः । तथा कृत्वा राममनिवारणीयमिन्दात् पाति सीतामपि । तस्मादनन्ताद् रक्षति यः पतिव्रतनिकारादुत्पद्य पत्नीं ब्रूति । तृतीयाङ्कस्य प्रणयनचातुरी कवेरिदमपि मनोज्ञं फलं जनयति यत् सप्तमेऽङ्के नैसर्गिकरीत्यैव सीताया पुनः सयोगरूपं कार्यं सम्पद्यता याति ।

कवेर्धन्वासयोजनसम्बन्धिभ्यां निपुजनाया अन्यच्च उल्लिखितं निदर्शनमस्ति सप्तमाङ्कस्थगर्भाङ्कः । तद्विषयिणी कल्पना वस्तुतस्तत्रैव सम्भवा भवति यत्रावसानं सुखमयं घटते । कवेरियमूहा नितान्तनवीना । सा अद्भुतं रसं सहकृत्य दर्शकानां चेतासि क्षीतूहरेण पूर्यमाणानि करोति तत्रैव घटनानां सविधानं सर्वत्र आदितोऽन्तं यावत् सुगन्धल सयत् सुरिलद्वयं वर्तते । पृथिव्या समीचीनतां नाटके वस्तुतो नाट्यकलानशीलो नाटककार एव सञ्चारयितुं शक्नुते । कवेरेया कुशलता महावीरचरितेऽपि दृश्यते । प्राचेतासाधमपदे बीसल्याजनकादीनां सम्मेलनमपि कविकल्पनायां पेशलप्रसाधनत्वेन नाटके शोभमानं भवति ।

रूपके कतिपयेषु चरित्रेषु रामस्य सीतायाश्च चरित्रमतितरां सुललितम् । लक्ष्मण-जनक-चन्द्रकेतु-लव-कुश-वासुकी-बीसल्या-ऽरुण्यती-गङ्गा-पृथिवीप्रभृतीनां चरित्राणि सत्राण्यमेव महत्त्वं भजन्ते । भवभूती राम गृहाधिपतित्वेन चित्रयति तत्र स सदीय दैहिक नैतिकञ्च तेजः सम्यगङ्कते । शम्भूकस्तस्यासुरसद्वारकावात्, न प्रशसति । सीताललितं कलम गोपायितुं सः सैरवर्षमुपसर्गं शीघ्रयते । कुशस्तः "आशसनीयपुण्यदर्शनं स महारामा" इत्यभिधाप्य रत्नायते । स ब्रह्मकाशस्यासीद् गोप्ता । अगदक्षय तज्जीवनस्य लक्ष्यमासीत्—“इदं विरव पाप्य विधिवदभियुक्तेन मनसा” । सत्यम् इदं यत् कर्त्तव्यं पालनं न भूषण्यत्वेन मेने । सः कर्त्तव्यरक्षोद्देशेनैव कर्त्तव्यमवतिष्ठति न च केनाप्यन्येन

प्रयोजनेन । प्रजारन्जने हि स्वकीयनृपस्य स कृतार्थतामसंस्त । एतदर्थं
सीतामपि परिदृश्य मानवीयजीवनस्य चरमं कष्टमभ्युवाह—

स्नेहं दयाञ्च मौर्यञ्च यदि वा ज्ञानकीमपि ।

आराधनाय लोकस्य मुञ्चतो नास्मि मे व्यथा ॥

स्वराज्ये स न मनागपि पाप सेदुमचमन । ब्राह्मणमुत्तमकालमभ्युता
मृत जीवयितुमसौ तत्परचारिणं शम्भुकं जवान । तस्य जीवनं धर्म-आगारं
मुवनध्यतिष्ठत । धर्मस्य किं नाम सौमर्ष्यमित्येनन् मम्या विवेद—“ह्रीकि-
कानां हि माधूनामयं वागनुवर्तते । शरीरा पुनराद्याना वाचमर्थोऽनुधावति” ।
न तावत् स सामाजिक्याः सेवायाः विरराम यावदसौ पूर्णया न सम्पुनोष ।
स पात्रान् मन्त्रीनिधराः श्रेष्ठः शासक आसीत् तावानेष स महान् प्रशंसास्पदं
भर्ताप्यासीत् । सीतां स प्रजारन्जनाय पुनोच परं तदर्थं हृदयं तदीय मन्त्रिकं
कदारि न तां विस्मरत । स मनन दिवानिज तद्विप्रागेन दम्भजनान एव
दृष्टो वनूत् । सीताविषयकेन अगाधेन सन्धेन च प्रगदेन तस्य मानसं क्रन्द-
दुःखैः तज्जीवनस्य प्रतिष्ठग शुभाव—

दलति हृदयं शोकोद्वेगाद् द्विधा तु न भिद्यते

बहनि विकलः कायो मोहं न मुञ्चति चेननाम् ।

ज्वलयति तन्मूल्लर्शहः करोति न भस्ममात्

प्रहरति विभिर्मर्मस्तेदी न कृन्तति जीवनम् ॥

सीतां स्मारं स्मरं स कदा न विलपन् मुनौ यभूव—

“हा हा हेदि ! स्फुटति हृदयं, ध्वंमते देहवन्ध-

शून्यं मन्ये जगदविरलज्वालमन्त्रज्वालि ।

सीदन्त्ये तमसि विपुलो मज्जतीवान्तगता

विबट् मोहः स्थायति कथं मन्दभाग्यः करोमि ॥

सीतायाः का-स्पर्श एव तस्मिन् चेतसां अस्वासादयितुं शक्ताक । तत्स्पर्शन-
स्मिन् अमृतमयप्रणोऽभिदधत्—

“आलिङ्ग्यमृतमधैरिव प्रणैरन्तर्वा बहिरपि वा क्षीररघान् ।

संस्पर्शः पुनरपि जीवयन्नस्मदानन्दादपरमिवाध्याति मोहम् ॥”

सीताया गुमान् शुद्धतां च प्रति तदृष्टये महती अद्या उज्जगार । दृग्-
बन्धुव-पतिव-निदृक्वादिषकलक्षणा नूनं स महान् आदर्शपुङ्गवो मूर्ध्नास्मिन्

ससारे चिरेजे वस्तुतः स भुवो भूषणमासीत् । तेन जगदिदं परमेव गरिमाणं जगाम ।

यथाविधो रामो मानवताया परमरमणीयं पावनोऽवतार आसीत् तथाविधमेव भवभूतिं सीतामपि तत्प्रेमसौ स्वकीये रूपके परमनिपुणहृदयं चित्रया मास । नाटके सा परनीधेन चित्रितस्ति न सा तत्र मन्मथेन पुत्रीधेन चित्रिता बीद्यते । सा रामार्थं सर्वं सेहे । सा तद्वितापैव अधीयन् । सा ध्यायेव तमनुजगाम । निर्वासिते सति रामे सा सर्वान्यपि सुखानि प्रताप्य चरणेन, राममनुजगाम । वस्तुतः सा एका सतीतिशोभनिर्गरी आसीत् । यदा हि निरपराधा सा स्वयं रामेण निर्वासनं प्रापिता तदापि न सा रामे एकमपि अपशब्दं प्रयुज्ज । सा आत्मानमेव दुरोभागिनीं मेने । आत्मानमेव सा पुनः पुनः आक्राशत । “एवमपि मन्वभगिण्यहं वा पुनरायासकारिणी आर्यपुत्रस्य” “सखि धासन्ति । स्वमेव हारुणं कठोरा च । वैधं प्रलपन्तं प्रलापयसि” इत्यादीनि तद्वचसां रामेण तत्प्रेमं कियत्परिवर्तं कियत् नि स्वार्थमासीदिति स्पष्टमेवावगमयन्ति । भर्तृकाङ्क्षाग्रति एतादृशमात्मसमर्पणं संकृतपशियागेऽपि स्वकीयस्य भाग्यस्यैव दोषित्वेन स्वीकरणं सीतायाराममुदात्ततां तां महत्त्वं शोचयति या न कोऽपि मानदण्डो नातु प्रभवति । नाटकस्य नृतीयोऽङ्कः सीताया गम्भीरं पतिविषयकं प्रेमं चित्रितकुर्वाणं प्रेष्यते । पतिदुःखं न सह्यमासीत् तस्या । श्वकुशलोत्पत्त्यनन्तरमपि सा पतिमेव नितरां सस्मर । न किमप्यनिष्टं तस्य स्थादित्यथा तदीयान्तिमकाममासीत् । तस्याश्चरित्रस्य शुद्धतां तु रामश्चिरादेव अवेत्—

“उत्पत्तिपरिपूर्ताया किमस्या पावनान्तरै ।

तीर्थोदकं च वह्निश्च नान्यत् शुद्धिमर्हति ॥”

सीतायां रामस्य प्रेमं कियत्महदासीदित्येतत्तु यदा पराकाष्ठो भ्रियं गतमीक्ष्यते यदा सीताया हिरण्यनीं प्रतिकृतिमश्वमेधयज्ञानुष्ठानाय प्रतिष्ठापयन्तं रामं पर्याम । सा धृष्टना सीताया अपरिमेयस्य निर्दोषस्य चरित्रस्य सर्वविजयी विजयः । दन्त, यथमस्मिन् नाटके सहदेव स्वमातरं सीतां लक्ष्मणप्रति “इयमपि अपरा का” इत्येतेन वचनेन उपहासं कुर्वाणां पर्याम । वस्तुनो जगति सा उपमानशून्यैका आवर्त्तपतिमता महिष्ठानीत् । यदाचारमुपदेष्टुं ससारं भारतस्य च मातृमुद्यततमं कर्तुमेव सावततार । लक्ष्मणो नाटके महान् रामाज्ञापाठकः स्वार्थविहीनोऽनुज इव यति । रामस्याज्ञापाठने स आत्मानं

गौरवशालितममस्मि । स स्ववन्धुरस्य रामस्य तेषु सर्वेषु कार्येषु महान् महारथको बन्धुरमूव यानि रामस्य चरित्रं सम्यगुच्यमस्मिन्मनिरा नञ्जीवनेऽ-
घटन्त ।

कविर्नाटकेऽन्यानि च सर्वाणि पात्राणि ममुचिन्तया कुशलतया च आनन्दे ।
न कस्यापि पात्रस्य स्वरूपमहत्त्वञ्च विपरीतस्या निवृत्ततया वा तच्चरित्राय-
कर्तृकारिण्या रीत्या व्यक्तं भवेदित्येतदर्थं स भृशमयनिष्ठ । उद्योगे चास्मिन् स
मङ्गलतागतं प्राप्यते ।

कथं कृतिनिम्ना विलोक्य तस्य विचारविधा साधु विदिता मनायते । वस्तुन
को जन कीदृश इत्येतत् तस्याचरान् चिचारान् रचनान् विलोक्यैव ज्ञानं भवति ।
उत्तररामचरिताध्ययनेन भवभूते प्रग्यशांलभनृत्वं चात्मस्यवर्षितृत्वं च निदधति
तस्य प्रिया प्रेम—

“इयं गेहे लक्ष्मीरिषममृतवर्त्मनिर्नयनयो-

रमावस्या स्पर्शां वपुषि बहुलश्चन्दनरस ।

अयं बाहु कण्ठे शिशिरमधुगे मौक्तिकमर

किमस्या न प्रेयो यन्नि परममहयस्तु विरहः ॥

“अद्वैतं सुखदुःखयोरनुगुणं सर्वाम्बवस्यासु यद्

विधामो हृदयस्य यत्र जरसा वस्मिन्नदायौ रतः ।

कालेनावरणाययान् परिणते यत् स्नेहमारे स्थित

भद्र तस्य मुमानुषस्य कथमप्येकं हि तत् प्राप्यते ॥

इन्देनाम्ना रत्नोक्त्याम्ना स्फुटमेवाभिप्यक्तिमुपैति । अयं च

“अद्वाद्वात् स्तुत इव तिज स्नेहो देहमार

प्रादुर्भूय स्थित इव बहिरचेतनाद्यनुरेकः ।

सन्धानन्दप्रतिबिम्बितहृदयप्रत्यवेष्टाप्रमितो

गाढारब्धः स हि मनः हिमप्योतमानामतीव ॥”

“अमृताध्यात-जीमूतं किमिदं बह्वनस्य ते ।

पतिष्वद्वाय चात्मस्यादयमुत्कण्ठते जनः ॥”

तदीयं दमलं पित्रवत्तस्यां रत्नोक्त्याम्ना नेत्रयोः पुरतः परिपूरितुमस्मिन्
भवति । प्रकृतिद्वय-वर्णने स तस्या मीयं धूमरश्मि रूपं निदधाति । तस्या-
स्तदेव स्वरूपं तस्मै रोचत इव । तस्या वा सम्तापस्य स्थितिमीदृशे न हर्षो-

नगदस्य । स्वेस्तादशवर्णनमालोच्य तस्य प्रकृतेर्निराशास्पदता विगण्यता च
 ॥ वल्लभ्यते । तदीये रूपके विदूषकस्याभावोऽपि तत्प्रकृतेस्तादृशत्वं परिपोषय-
 त । निदाघस्य भीषणकटोरतां तत्प्रसरप्रतिभा साकारां कृत्वोपस्थापयति ।
 इत्यन्ताम्—

“निष्कृजस्तिमिता छत्तिप्रचिदपि प्रोचण्डमखस्वना
 स्वेच्छासुप्तगभीर-भोगभुजगभास प्रदीप्ताम्रप ।
 सीमाम प्रदरोद्रेषु विरलस्वरपागभसो यास्वयं
 मृग्यन्ति प्रतिसूचकैरजगरस्वेदद्रव पीयते ॥”

कौशिकानां पङ्क्तिः, मौकुलीनां कुलम्, कुम्भीनसानाञ्च उद्द्वेजनमिह कियद्
 भी तेमुत्पादयन्तीत्यपि धैर्येण विलोक्यताम्—

“गुणशुभ्रकुटीरकौशिकघटागुष्कारवरकीचक-
 स्तम्बाद्वरमूकमौकुलिकुल मौञ्जप्रभिषांश्च गिरि ।
 प्लस्मिन् प्रचलान्निना प्रचलतामुद्भ्रिता कृजिनै-
 रद्वेष्टन्ति पुराजरोहिणिरस्फुटेषु कुम्भीनसा ॥”

पुनराश्चानि वर्णनानि कवेः गभीरप्रकृतित्वमवश्यमभिव्यजन्ति । इदं तु
 न अत्र सुशक्तं यद्य तत्र विमोदप्रियताया ललितपद्यप्रियताया अभाव एवासीत् ।
 तद्वत्त्वं उत्तररामचरितसरशस्य करणरसप्रधानस्य रूपकस्य वा मालतीमाधव
 तादृशोन्मुक्तप्रणवस्य प्रणयनमेव कदा सम्भव स्यात् । कदापि न निराश्रिता
 भूयस्यैव ; न वर्णनीयस्य पदार्थस्य स्वरूपं तत्तूनां धर्मान् प्रत्यक्षीकृत्य समु-
 पस्थापयति । यदा नदीदलकल धारावितुमिच्छति तदा तासां कलकलध्वनि
 ध्रुतिपथमायानि यदामी किङ्किणीनां रणस्फार धाववितुमभिलषते तदा स
 रणकारोऽपि स्पष्ट ध्रुनो भवति । प्रकृतिपर्यवेक्षणे वस्तुनो हि तस्य दृष्टि सूक्ष्मा
 वर्तते । भारवि-माधवीर्धर्पमुहारीणां प्रकृतिवर्णनमप्रस्तुतविधानात्मकमेव दृश्यते ।
 एतावत् तु ततो मुक्तमेव प्रतिलक्ष्यते ।

भगभूतेर्भारती शृङ्गरे कञ्चो च यदि कोमलकाम्पतपदावलिपेशला तदा सा
 वीरे रीद्रे चोऽकटकटोरदीर्घनरसमामलसिता विलसति ।

“भूयो भूय मन्विधनयरीरध्वया पर्यटन्तं
 दृष्ट्वा दृष्ट्वा भयनधलमीतुङ्गवातायनस्था ।

साक्षात्कामं नवनिव रतिमन्त्र्यामाद्यं यद्
गादोक्तम्यामुल्लिखल्लितैरङ्गैस्तत्प्रति ॥

इत्यत्र तदीया या सेवनी मुक्तोभयनां चित्ररत्नी मनुहमनि मैव
“तच्छृणोमृष्य कूर्चं प्रयत्नय धूम्येधनूयामि मांय—
म्यमरिद्धकृष्टविभ्राद्यवयवमुल्लमाभ्युद्गूर्ननि जगत्वा ।
भातः पर्यस्तनेत्र प्रसदितदशन प्रेतरष्ट करंका-
दृष्ट्याडग्निसंभ्यं स्थितुगनमपि क्षयमभ्यप्रमत्ति” ॥

इत्यत्र चीनार्थं मयातकञ्च हरणं कियत्पादवेन प्रकटयन्ती मनुवतिरुते ।

भवभूतेः कलायां वैदुष्यस्य प्रतिभाप्रवृत्तिनाया कथनादाय चेनोहा मम-
स्वपञ्चकारि । य मृगो कम्पे, रीडे, वीते, मयातके च अनष्ट, मलीलं मानन्दं
निचरन् रचितो जायते । रतेयग्नकप्रवृद्धेन कारि निष्ठांमो भावान्पते यत्र
कलाया मोहं मंदरीनुं न जगत्क तत्र मदीया भाव-मुपमा स्थाननामेव गता
हरपते । माछनीमाधवे महावीरचरिते च यः ममामान्पदवहनां किञ्चाद्रुमा-
मिहचमन्धो अतितां रुचिं निर्धानः अवान्पते । पूर्वविरम्यामिनिवेदास्य
वर्णनमुत्तरात्मचरितेऽपि यत्र तत्र भवति ।

भवभूतिः प्रेमभावस्य कादम्बरिकाभिप्रायां न अद्वये । तद्विचारेण प्रेमा-
म्यन्तरं बलवेद । अत्र तदीया दृष्टा मायदगानि—

“म्यनिचरति पदार्थानाम्नाः कोऽपि हेतु-
र्न गन्तु बहिष्पादीन् घातयः संश्रयन्ते ।
विहसति हि पनद्रस्पोदये पुन्दरीकं
द्रवति च हिमररमातुद्रते चन्द्रकान्तः” ॥

यदिः करुणामनेव प्रधानं रमं मन्यते इदंनत् तस्य गिरेयं प्रययति—
एवो रतः कस्त्य एव निनिप्रमेदाद्
मिहः पृथक् पृथगिवाभयते विवतां ।
आवर्तदुदुदतरङ्गमयान् विवता-
तम्भो यदा सलिलमेव ॥ तम्भनम् ॥

भावभावकलायाः प्रेक्षणं तदुपरादनञ्च-उभयमपि-कविर्मन्त्रिर्ज्ञानानि ।
अप्यन्तराणि इदमभ्य व्यक्त्यायां परिपमनं ये कलाकोविदा विदन्ति तेभ्यन्दन-
मोऽयं कविः । पञ्चवर्षां तन्मया माधं प्रयान्ती सीता रामस्य मुनपुरां वान्ते-

भाक्कयं यामनेरुभाउविभूयिता दशामासमाद् तदर्शनं चेत्कौतूहलं तदा कवेरस्य
श्रूयता श्लोकोऽयम्—

“तटस्थ नैराश्यादपि च क्लृप्त विप्रियवशाद्

विद्योगे दाघेऽस्मिन् क्षतिनि घ्नोत्तम्भितमिव ।

प्रमन्न सौजन्यादपि च कुरुगैर्गाढकरुण

द्रवीभूत प्रेम्णा तत्र हृदयमस्मिन् क्षण इव ॥”

भवभूतिभांगानामुदरदर्पां प्रविशति, स मर्मभागोन्मीलनानुणेन घटाप्यन
तानभिद्यनन्ति, ॥ तादृशान् पृथ दाहान् प्रयुनक्ति यादृशा शब्दा कमपि भाव
मनोवेग वा दसंयितु प्रभञ्जित । तदीय लक्ष्यमेवेदं यद् गूढातिगूढानि तत्त्वानि
प्रकाशमृष्येयु । न स भावमौन्द्यकलनाय उपमौल्येचयोरवलम्बने नितरा
मनो निक्षप्यति । ते अत्रुतयैव सन्निधानुमीहते स । चित्रदर्शनावसरे ममुद्-
गतान् राम हृदयान् हृद्यान् भावान् प्रलीति स इत्यम्—

‘अयं ते घाप्यैस्तुटित इव मुक्तामणिमरो

विमर्षन् धाराभितुङ्गति धरणीं अर्जरक्ता ।

निरुद्धोऽप्यावेग स्फुरदधरनासापुटतया

प्रेषामुध्रेयो भवति च भराध्मानहृदय ॥’

सरस्वतीभाषाया कवे पूर्णोऽधिकारो वर्तते । स अत एव, यस्य पदार्थस्य
निरूपणाय यादृशी भाषापेक्षते तस्य पदार्थस्य निरूपण तादृश्यामेव भाषायां
कुरुते । उक्तवैदुष्यवत्तया तीक्ष्णतरप्रतिभाशालितया कल्पनाकल्पितचित्ततया
च तदीयानि सर्वाण्यपि वर्णनानि प्रवाहपूर्णानि प्राञ्जलाणि च भूवोपस्थितानि
भवन्ति । सुक्ष्मवर्णनवरमिममथ स्थित श्लोकमुद्धृत्योपरि निवेदितं यच्च प्रमाणित
कर्तुमिच्छाम—

‘आगर्जद् गिरिभ्रुकुञ्जर घटानिस्तीर्णकर्णम्वर-

ज्यानिघोषममन्ददुन्दुभिरवैराध्मातमुज्ज्वल्यन् ।

वेष्टद्भैरवगण्डमण्डनिकरैर्धरो विघाते भुव

मृष्यत्कालकरालवस्त्रविघसन्त्याकीर्णभाणामिव ॥’

भरभूति कविर्यथा अलौकिकया काव्यशक्त्या नितान्तमनुपमस्तथैव शास्त्रीये
पाण्डित्ये चार्युद्धत एवासीदित्येतत् सत्यं तदीयादथ स्थितापञ्चलोकादवगम्यते—

‘यद् घटाप्ययनं तथोपनिषदां सांख्यस्य योगस्य च

ज्ञान सारमयनेन किं ? न हि तत् कश्चिद् गुणो नाटके ।

यप्रौढचमुदारता च वचसां यजार्थतो गौरवं
तत्तवेदमि, नतन्मदेव गमकं पाण्डित्यैवद्रव्ययो. ॥

तस्य तात्पर्य-पाण्डित्य-व्यञ्जकानि कानिचन उदाहरणानिह प्रदृश्यन्ते—
महावीरचरिते कविरयं पुरोगेय-प्रशसाया 'राष्ट्रगेय' पुरोहित' इत्याकारकम्
पेनेद्रनाङ्गस्य मन्त्रमुद्गमं वीचयने । उत्तररामचरितस्य चतुर्थेऽङ्के वनक-
मुखादेव 'अमुषां नाम तं लोका' इत्यादिवाक्यानि निर्गम्य स ईशावास्योप-
निषद्विज्ञाता विज्ञाययन् प्राप्यते । तत्रैव च—

“विष्णुरह्येन मग्ना मैघनां रूपमामयि ।

मङ्गगीव चित्राणां छावि प्रविष्टय कृत ॥”

इत्यनेन मङ्गेन स अद्वैतवेदान्तवैदुःस्मुजामयन् मनमाद्यने । मौनमहि-
म्नायनमवाध्वनेन तस्योक्तं मौनं यामिभूता धर्मशास्त्रागाराणिता च
स्पष्टं सुविदिता भवति । इत्यमारानन्दे विद्वेकनेन तस्य मानासाधनित्यादना-
वायामेनैव ज्ञाता आद्यते ।

भवभूतिग्नररामचरितस्य कृते कथावस्तु वाक्पङ्क्तिरामाद्यद् उग्रह ।
स तस्य पञ्चवनाय च विदेशेन वनने शशी कविद्वन्द्वामग्र । भयत्र
प्रति मोऽग्रचशतोऽधमर्ग । विदुषां कथनमिदं यत् तदप्यलेश्वरज्ञानं
कविद्वन्द्वामग्र—

‘तयोर्दयाप्राविनमिद्विषायां नामेदृषः मयसु विप्रवस्तु ।

प्रसन्ति तु श्रान्दपि दृष्टकंषु मज्जिग्यमानानि सुस्तम्भनूतन ॥’

इत्येतस्या उदावनाया एव विस्तरा विभानि ।

सीता बहुन्तला च द्वे अपि गते अमरतां यत्र ते अन्तरम्यामात्मान् ।
काटिद्वामग्र रामः सीता परित्यागावसरे शोचति—

‘रात्रिर्विषास्य श्विप्रमृतेऽप्यग्निः परयत कीदृशोऽयम् ।

मत्तं मदावरशुचिं कट्टं पयोदवागादिव द्रुपंभ्य ॥’

भवभूते रामेऽपि एवमेव दूषने—

‘यत् मावित्रैर्दीपितं भूनिषानैर्लोकप्रेष्टैः साधु शुद्धं चरित्रम् ।

ममगन्धान् वज्रमाला कज्जली स्याद्येदंमिदं हस्त धिक् मासघन्दम् ॥’

सीता बहुन्तला, —द्वे अपि महिष्यौ—मवैषैव स्वम्भयया पर्युक्षिते
भवतः । सीतायाः पती रामः बहुन्तलायाश्च पतिर्दुःखन्तो बहुदिनानन्तरं हि

आश्रमे स्वामिजान् श्रुतिपालितान् प्राप्नुत । द्वात्रिंश राजानौ स्वस्वमुत्तस्याकृतिं
स्वकीयाकृतिसवादिनीं वीक्ष्य विचारमग्नौ भवत । कालिदास अभिज्ञान-
शाकुन्तले सप्तमेऽङ्के 'अस्य बालकस्य रूपसवादिनी ते आकृति' इति किञ्च
भवभूतिरपि उत्तररामचरिते षष्ठेऽङ्के 'अये न केवलमस्मत्सवादिनी आकृति'
इत्येतद् उपन्यस्यति । कालिदासस्य शाकुन्तला भवभूतेश्च सीता द्वे अपि स्वस्व
भर्तृविरहदुःखात् निनान्तमेव दूयेते । चिरकालव्यापिविच्छेदमनानन्तर
यदा शाकुन्तला दुःप्यन्त परयति तदोद्गिरस्येव 'न खलु आर्यपुत्र इव' इति,
भवभूते सीतापि एवमेव तमालोक्य बहुकालानन्तरमाह—'हा कथं प्रभात-
व्यद्रमण्डलपाण्डुराकृति' इति । दुःप्यन्त शाकुन्तलामधिकृत्य यदि वक्ष्येव—

‘वसने परिधूसरे वसाना नियमचाममुखी धृतकवेणि ।

अतिनिष्कलस्य शुद्धशीला मम दीर्घं विरहमत बिभति ॥

तदा उत्तररामचरितेऽपि सीतामुद्गिर्य तमसामनति तद्वैवम्—

‘परिपाण्डु दुर्बलकपोलमुन्दर दधती विलोलकवरीकमाननम् ।

कलस्य मूर्तिरिव वा शरीरिणी विरहव्यथैव वनमेति जानकी ॥’

भासस्य स्वप्नवामवदत्तीयात् पञ्चमादङ्काद् भवभूतिः स्वकीयोत्तरराम
चरितस्य तृतीयाङ्के प्रणेतुं साहाय्यं लभत इति च विषयानामो विचारः । अस्तु
तावत् किमपि । कवेर्भवभूते रचनेषमुत्तररामचरिताभिधा श्रेष्ठरचनास्ति ।
गोवर्द्धनाचार्यस्तस्येमां कृतिमुद्गिर्य सर्वथैव सत्यमाह—

‘भवभूते सम्बन्धाद् भूधरभूरेव भारती भाति ।

एतत्कृतकारण्ये किमन्यथा रोदिति प्रावा ॥’

वाक्पतिराजश्च ‘गडदबहो’ काव्ये प्रशसतिस्म एव कविवरमिमम्—

भगभूतिगलपिनिर्गतकाम्यामृततरमकणा इव स्फुरन्नि ।

यस्य विशेषा अद्यापि विकटेषु कथानिवेशेषु ॥ (सस्कृतव्यासा)

अन्यो धन्यो लोकातिशायियशोराशिसमुज्जासितो विश्वविदितमहाभूति-
भक्तान्नि ।

भारविः

दुर्दैववशाद् भारतवर्षादपिज्ञानभाम्करे विरायाम्भुनेनेऽपि तमसमाहू-
 त्वा भारतीया आर्याः कथमनुनापि विगनान्मृनिहुरम्यं मुनस्मृतिमाः
 सर्वस्य स्वजीवनं सफलमिव मन्यन्ते इति चेद् विचार्यते केनचिद् विचारवत्,
 तर्हि तन्मानस एतदेव प्रतिपादयते यदेतस्यां विजयवैजयन्तीविभूतिनायां वसुध
 यामिदानीमपि नन्दन्ति केशवनामिलमुवनमनआवर्जनकुसुमलतां तत्वात्
 गौरवविभा यामिः प्रमोदिनस्वाम्नाः सन्तोऽस्मिन्नप्यनेहमि सर्वे पृथग्भिन्ने ।
 पुनरोत्तमाङ्गिप्रपञ्चनरागपावनीकृते भारते अनुग्रहेण स्वं कृताधीकृतं
 कामयन्ते । देशम्यास्य विज्ञातस्य नैमर्गिकमुपनामहीयमा सनातनधर्ममहमा
 मुरमरन्दनीप्रिया च माध्वनमपि भारतीकमामानं सर्वोपरि वेदिदीनि ।

ममशामुषमृच्छीकृन्दिक्प्रान्तानां सरस्वतीवरगम्भरमिजचञ्चरीकागा ध्याम-
 वावमीकि-कालिदास-भवभूति-बागा-म्विकादत्तन्यामप्रभृतीनां महादेशस्यास्य
 कविप्रवराणां कविबलीगणकजनं यद्यपि जम्भदुर्भिन्यनिविधानाधिरेण तिरोदि-
 तानपिजगाम तथाप्यलुनस्वन्दिनी तद्वतुरजनधारानिलसद्यो त्वां
 ममरंमन्तीव हमारयन्तीवातीनतौरवगाथा, उवाद्यन्तीव कौतूहलं वैत्रेशिक
 विवशिमन्दोहना, मज्जयति मुष्यशराकारेऽपारे रमिच्छनिकरम् ।

एतस्मिन् विपुलविपुले वसुधागले न विप्रः कियन्तोऽमुमन्त उपपन्ते ।
 लोपन्ते च दिवानिशम्; परं 'कीर्तिर्यस्य स जीवति' इत्येतामुच्चिमन्वर्धक्यु-
 मेवेदानीमपि कविभारवैरथगौरवगुस्मिरोपन्यासविदग्धस्य विमलवज्रान्तरगायाः
 गम्भीराया मुरवाचायाः शान्ता प्रतिमा मुमनसां मानसेष्वज्जं शान्तिमुरमरिनं
 मञ्जारयति ।

यद्यपि महामहिमशाली महाकविभारवि कविकुललतामकालिदासमभवभूति-
 वद् यशोऽधिगन्तुं मानसवाणुं वा न शक्नोति तथापि कटोरतरमाचनमन्तो-
 पित्राया मकल्लोकाराध्याया वाग्देवतायाः शुभाशिया सुधीस्तोमे कवि'वरादे-
 शरमेत्कं प्रदूर्य महतीयमनन्यमुलममापनमलङ्कृत इत्यत्र नास्ति कदापि

प्रतिपत्ति । यथार्थेषु कुसुमाकरस्तथैव कश्चिपु कालिदासोऽपि वरीवर्ति इत्येतद्
यद्यपि सत्यं, पर तथात्वेऽपि भारविऋचिता रसपिपासूनां सहृदयानां वेद्यैव ।

प्रतिक्रमे काव्ये भवति कापि विलक्षणता । यमन्ते विद्योतते कापि कमनीया
कान्तिर्नूनं, पर तत्र न सा रमणीयता या नीलाग्न्युदयतामु शोभते एवमेव
तामु घटान्मपि न राजते सा सुन्दरता या पार्वणक्षारदेन्द्रेऽश्विन्द्रकाया मिलसति ।
भवति युरिष्ठा सुन्दरता । कम्मै कापि शोभा शेषते कश्चै च कापि । श्रीरस्य
मधुरिमा इत्येव पत्र, द्राक्षाया मधुरता रस्यैव, शर्करायाश्च माधुर्यं नैजमेव ।
एवमेव प्रतिशे । कविता रसा रसा मरमना । समुपन्यस्यातः । रसपिप.स.व.
संघेभ्योऽपि मरमेभ्यस्तत्वेभ्योऽन्नारत्न रस पायं पायमात्मान परिप्रीणयति तस्माद्
भारवे कविताया अपि गभीरार्थसौन्दर्यसुन्दरत्वादानन्दाधायकत्वात्कलितपद्-
पाचनात् सता धीमता नितरा सा प्रीतिकरी ।

भारवि, कलापक्षेऽभिनिवेश निदधानोऽपि माय इव न शब्देभ्यं चोभयोग-
म्भीरतामभिलषते न च स. श्रीहर्ष इव श्रीदोषीना दीर्घदीर्घतरोऽग्रवने परिरम्भ-
प्रीडयाञ्च प्रीतिविशेषं पुङ्गवि । तदीया चित्तवृत्तिविशेषतोऽर्वागरीयस्कनायां
रमते । वर्णनात्मकं तत्प्रधानं भोजनि भूगर्भा मुदं चिन्दने । दत्तप्रीडापामपि
सा वृत्तिमरनुते भृशम् । तस्यास्तद्विधाया दृष्ट्या दर्शनं विशेषतः पञ्चमे
पञ्चमे च सर्वं भवति । सा क्षेपेऽनुरज्यतीति सत्य परं तदीया सानुरक्तिर्न
नावती सीमामालिङ्गति यावती मातृम्य श्रीर्त्यस्य वा । काव्ये प्रयुक्तेषु पदेषु
शकुटावमर्षं गुरुर्ये वचस्यपौनरुक्त्यमप्य चार्थयामर्थेऽतिद्वयगतिर्यं स्वादेवेत्येव
एव तदीय. फलानुपन्न सिद्धान्त प्रतिभगते ।

‘शकुटता न पदैरपाहृता न च न स्वीकृतमर्थगौरवम् ।

रचिता पृथगर्थता गिरा न च सामर्थ्यमपोहितं क्वचित् ॥

इत्येतेन नैजेन श्लोकेन कवि स्वाभिमतमेवमुक्तावयन् प्रतिलक्ष्यते ।

भारवे कविताया नैतिकानि तत्त्वानि स्वकीयामाभामादः । प्रायेण सर्वत्रैव
दीप्यन्ते । तस्य व्यापहारिक शास्त्रीयश्रानुभव परिपक्व प्रगल्भश्च । पण्डिता
अपि तदीयास्तान् नैतिकान् सिद्धान्तान् अनुभवभावितानि वचांसि च रसनाप्र-
यतीनि विधायात्मान घन्य मन्यन्ते ।

अनुभवेन स यद् यद्वर्जितयान् तत् तत् तस्य काव्ये यत्र तत्र विचीर्णं वर्तते ।
दिनवारके दि वषणे मनोहारिता दुर्लभा इत्येतमनुभवं स इय प्रकटीकरोति—

‘क्रियासु युक्तैर्नृणं चारचक्षुषो

न वदन्तीया प्रभवोऽनुचाविमि ।

अतेर्हमि चतुमपाधु साधु वा

हित मनोहारि च दुर्लभ वच ॥

महात्मनि कृते विराघोऽपि नशुभ जनयति । तेनापि विगेषी ह्यमत्रान् एव
जायते । अत एव आह—

तयापि चित्तं म भजन्तीयादा

तनोति शुभं गुणमपदा यदा ।

समुच्चयन् भूमिमनार्थपद्मनाद्

वर विगेषोऽपि सप्त महात्मनि ॥

यस्य कपेऽग्रम्यो हृत्पद्म विनाशने प्रनविशुभ तस्य वशवर्तिनाया
मकलमपि जगदायानि हार्थेनद् वीष्य वदति स —

त्राभ्यर्चयेत्तस्य त्रिहस्तुरापदा

भवन्ति वरदा स्वयमव देहि न ॥

भविमृश्यकारिता विपदामारपदमिधेनदुभूय निवदति स —

महत्या विदधीत न क्रियामविवेक परमापदा पदम् ।

वृणते हि विमृश्यकारिण गुणतुन्धा स्वयमेव मग्नद ॥

अगति सर्वत्रद् विलोकयते यद् यो जन सतनु साध्य नाचरति स दूयते

वामन् स सर्वानि—

भवन्ति ते मूढचिञ्च पराभव भवन्ति मायाविनु ये न मायित ।

प्रविरय हि इमिन् सगस्तयाविधानमवृताङ्गविशिना इवेयव ॥

गुणैर्मनुष्य आदर लभते न च वपुर्विस्तरेण इत्यतः कथयति—

प्रविवेक गामिन् कृत्तस्य निवममववाय गच्छत ।

तस्य पदविनमिनो हिमवान् गुह्या नयन्ति हि गुह्य न सति ॥

अधिकारी स्वामिन मकाशमन्मनमवप्य वधिततेजा जायते अत आह—

लभे परां क्षुतिममयैःधूपमूह

ममतावना ह्यधिकृतस्य तनोति तेज ।

वस्तुतो भारवे काव्य पद पदे नैतिका पिदान्ताभ्रिनिर्माणकारिण-
सूत्रय समवाप्यन्ते । ‘नयवर्माण प्रभवतां हि धियः’, ‘न निहन्ति घैर्दमनु-

भासगुण', 'मु'रतागमे हि विराजते', 'गुणा प्रियस्रेऽधिकृता न सस्तव',
'न रम्यमाहार्यमपेक्षते गुणम्', 'वस्तुमिच्छति निरापदि सर्व' इत्यादिविधाभि
प्रचुराभिः सूक्ष्मभिः समग्रमपि काव्यं प्रपूयते ।

भारविश्रियया स्वकीयेऽमरराग्रे लोकानुभवान् प्रचुरान् प्रयुज्जानो
बोधयते तथैव न हृदयार्पणमरिणीं, सामग्रीमपि सुसुदुर्लभं भूयमोमुपयुज्जानो
दृश्यते । सः सुदुर्लभदुर्लभराग भावानामपि मन्त्रिवेशने समता विदुः प्रति—

मध्यमोपलभे लम्बदंशौ
पुनरुत्पुनिसुपुंयुषि भानौ ।
धीराह परिदृष्टिजिह्वा
हारवष्टिमित्र वामरलक्ष्मीम् ॥

मानवो निम्नगती विविधभरणव्यवसायिभ्यो रक्षि प्रदर्शयति । तस्य मानसे
पुत्रविधा भावाः सदा उद्बुद्धा भूत्वा निवसन्ति ये सुतेषु सृष्टशालयो विनोदेषु
चञ्चला क्रीडासु उकण्ठिता कलासु कुतूहलिनो भवन्ति । उपरिस्थितेन श्लोकेन
कविर्मानवशालद्वारप्रिया भावुकतामभिधनति ।

अशुपाणिभिरतीव पिपासु
पथत्र मधु भृश रसयित्वा ।
धीयतामित्र गत चित्तमेव-
ल्लोहित वपुर्ग्राह पतङ्गः ॥

इत्येतेन श्लोकेन कविर्मानवद्वयस्यान्तराले सोऽपि भाव उत्तरवितो भूया
चनिष्ठते येन प्रेर्यमाण स (मानव) मधु पानादिनिरमाण रमयितुमुक्कटामिच्छति
करोति' इत्येतं भाव प्रकाशयन् समजाप्यते स ।

मानवस्यापमपि स्वभावो दृश्यते यद्गमौ नये मये प्रीतिं योजयितुमुत्सहते ।
न स पृथग्निन् पृथग् नृप्नोति । स उपभुग्यैकं वस्तु वस्यन्तरमुपभोग्नुमीहते ।
कवि कदाचिन्मानवस्यैतादृशीमेव भावुकतामभ्यस्यतेन श्लोकेनाभिधनति—

आज्ञातपि जने नतमूर्ति
प्रेम तत् प्रवणचैनमि दिग्ग ।
मन्यमानुविद्धे विरमस्या
चापलेन ॥ सुजनेतरमैत्री ॥

मनोरञ्जन विना न मानवो जीवितुमर्हति । शिरोद्वस्तस्य जीवनशक्तिमेषयति,

नेन स प्रसीदति । नमै विविधता विविधता च रोचते, न स अखरिवर्तनीयता-
मिच्छति; एकमना नमिन् हृद्यम् चतयति, स मनो नम्रयितुमनेकव्यपारेषु
प्रवर्तन-दुर्धनं तदीयं भावं दर्शयितुं नूनं स आननति—

गङ्गा नु विविधान्तरैस्तदा-

मानितं नु गगनं स्थगितं नु ।

परिता नु विषमेषु घरित्री

मंडिता नु ककुमस्तिमिरैः ॥

मानवो न सदैव मनो निरुद्धं स्वामुं सक्तोति । अनप्य स कदापि यदि
भगवन् भजमानः प्राप्तो भवति नु कदापि सः अपार्थं विगृह्यति संलभ्यो
भवति । मनसाद्वरयात् स कदापि अन्यविषेणानि साधनेन मनो विनोदयितु-
माकाङ्क्षति । कवि —

“दानसो साक्षात्तरेण विमुक्तः

केनहीकुमुमकैरपानु-” ।

पूर्वमुष्टिरिव लम्बितकान्ति-

वायव्य दिगमंशुममूहः ॥”

इत्येतेन श्लोकेन मानवस्य मनोविनोदनीं प्रकृतिं प्रत्येव निर्दिशति । एवं
विधानि बहूनि स्वल्पानि काव्येभ्य कवेः शोभन्ते । यानि मानवस्य सुसुदुर्लभा
भावनां नितरामेव मोक्षयन्ते ।

कवेः काव्यस्य कथावस्तु महान्तरस्यामेकां प्रवृत्तयश्चतुर्नामाधितय सुगति-
तनां नीतमस्ति । अस्ति सा घटना शत्रुं जेतुं पशुपते मकाशाद्वज्रानाप
अर्जुनस्य तपश्चरन्मित्रेणा न यद्यपि मनःप्रीयवक्षरिणी परं कविमामपि
नीरमां घटनां नितान्तमेव भरमां विहाय काव्ये कथयति—इत्येतेन श्लोके प्रसाम-
नीयं कलाकौशलमस्ति नृपैः ।

कवेः काव्यमिदं वीररम्य काव्यमस्ति । तस्य नायकोऽर्जुनोऽस्ति यो
महार्जुः धानुः शूरविरोध-रक्षणश्च महारथिनामस्ति, नृप्य नयिषा द्रुपदपि
वीराङ्गनास्ति । सा वीरवंशस्य दुहितृम्यास्ति च वीरवंशस्य वीरस्तुषा । कविः
स्वयमपि वीरनानुरागो । अत्रानि नेत्रमि यन्मि शौर्य-आह्वयोपमाह्वयु काव्येषु
तदीया रचो रमने—इत्येतादृशमपि स्थित्यां स्यात् न तत्र गन्धर्वाणामप्यरमाश्च

कुसुमचयनादिविविधकीडानां पानगोष्ठीसुरतादिस्नानाच्च वर्जनं कदापि युक्तमिये-
तदभिधानं न समीचीनम् । कविरेतादृशी मनश्चञ्चलकारिणी कर्त्तव्यमार्गभ्रंशिनी-
साध्यसंहरणपटीयसी स्थिती सविस्तर साटोपमुच्चैस्तरा वर्णयित्वा स्वनायकस्य
धीरधुरीणतां दर्शयितुमिच्छति । “विकारहेतौ मतिं प्रिक्रियन्ते येषां न चेनासि त
एव धीराः” इत्येतदवगमयितुं न तत् तत्सर्वं जगौ । तादृशेषु प्रसूहेषु सत्स्वपि
तदीयो नायको न स्वकर्त्तव्यपथाद् मनामप्यसंयत, अप्सरस सुराङ्गना रङ्गी-
याभिर्योगिजनहृदयहारिणीभिरपि सुन्दरताभिर्विकारोत्पादनमिषुणो मनोरमो
मधुरो मधुमनयोऽपि स्वकीयया सुषमयापि मार्जुनं वशीकर्तुमीक्षते रम इत्येतत्
तत्सर्वं सर्वेऽपि तत्काव्यपाठका सम्पन् ज्ञानीपुरिषेतेन प्रयोजनेन कवि स्वीये
धीररसप्रधानेऽपि काव्ये तत्सर्वं निबध्म । तद्वर्णनस्येदमेवोद्देश्यं मान्यत् कि-
मपि । “कनिश्ठासर्वं निरूप्य स्वीया काव्यबलानैपुणीं ज्ञापयितुमना” इति चेत्
तदापि न कथमप्यमुचितम् । काव्ये तस्य सर्वस्यापि वर्जनं नु मितरामपेक्षितं
भवयेव । न तद्विधं वर्णनमन्तरेण कापि कृति काव्यं भवितुमर्हति । काव्यलक्षणे
तस्याप्यन्तर्भाव साहित्यशास्त्रिभिः श्रियते । कविकर्मं निताग्तं दुरुहम् । तदति-
गहनम् । प्रमिद्धीचित्स्योपनिबन्धनं न यदि कृतं स्यात् तदपि न वरम् । तदनु-
चितम् । तेन रमो भवति भङ्गोऽनपेक्ष तूष्टम्—

“क्षणीचिरादस्ते मान्यद् रसभङ्गस्य कारणम् ।

प्रसिद्धीचिन्त्यवन्धस्तु रसस्योपनिषत् परा ॥”

कवि स्वनायकस्य धीरधुरन्धरताया प्रदर्शनं निमित्तेन कलाया उपयोगं
विधाय वस्तुतस्तस्या (कलाया) उत्कर्षमेव धर्षयामास । अन्ये कवयो यद्वो
यदा केवलं कलाया प्रदर्शनाय कलामाकलयाञ्चक्रुस्तदैव कविर्बर्णमानस्यापि
पदार्थस्य मध्ये जीवनं सञ्चारयितुं तां प्रयुज्जानोऽग्राहो भवति । तस्मात् तद्विधे-
रप्य कविभ्यस्त्वय महीयान् ।

भारवि कविरभिलषते यत् तस्य काव्यमधीत्यालोच्य च समाजं समुन्नतं
संयमी इवप्रतिज्ञं कर्षयन्निष्ठश्च स्यात् भवेच्च स निर्भय उत्साहवाञ्छ । स्वपाठ-
कानां मानसेऽदृश्योत्कटोत्साहोत्पादनार्थं तन्मनसि एतावतीं सुरदा त्वरा जायति
यदसौ प्रथमं एव सर्वं द्रौपदीमेवावनारयति प्रथमम् । स तद्दृष्टेर्गोजस्विनी
रुसादवर्धिनीं शक्तिमञ्जारिणीं निरसमुपस्थाप्य तत्कर्तुमुपक्रमते यत् तदीयमिष्टं
वर्तुतीति । अयन्तामिह तदीयानि कतिपयानि वधांसि वक्ष्येति—

गुणदुष्टमनुसृतमात्रं कुलभिमानो कुलत्रा नराधिप ।
 परैश्चन्द्रन्य च दृष्टापहारयेन्मनोरमामात्मवधूमिव प्रियम् ॥
 भवन्तमेतद्द मनस्विगर्हिते विगर्तमान नरदेववर्मनि ।
 कथं न मन्तुर्ज्वर्यत्युर्ध्वरित दामानर शुक्मिवाग्निगच्छिव ॥
 परिश्रमेत्तोहितचन्द्रनोचिन पदानिरन्तर्गिरि रेशुम्भित ।
 महारथ सत्यधनस्य मानस्य दुनोनि नो कश्चिदप्य वृकोदर ॥

ॐहो कुरुत विजिग्य यं प्राप्ते वसु प्रापच्छत ॥ वीराप्रणी घनजय
 वल्कवायामि वयान त्रिलोक्य कथं तत्र दृश्य न व्यथन ? अपि किमेतौ
 द्वावप्यनुचौ कर्तरे प्ररनो दायानां प्रख्यापि तव मानसं न भिनधि ? अहह,
 कौटुम्भी शौचनीयादभ्या तत्र सञ्जानन्ति । कदापि स समय आमाद् यदा त्वं
 चारणहृन्मुनिर्गानिमग्नलैर्गोधिगोम्भव मग्नति हन्त, तदा शोछारो जागरयन्ति ।
 अपि नृपेन्द्र ! चेन् चनामेव मुग्धमाघनमद्यच्छमि तदा—

“विहाय लक्ष्मीपति लक्ष्म कामुकं चराचर मण्डुपुण्ड्रिह पावकम्” ।

भारवि समुत्तेजसापूर्णमेव काव्य करणीयावेन साधु मेने । स भोजोभयं
 भावमेव स्थकीय काव्ये सधिवेदायति स्म यन दुर्बल सवलता गच्छेत्,
 उन्मादविहीन उन्माद लमेन, नूनस्यापि अभिभूतस्यापि वेत्त चेतनां प्रपद्येन ।
 पुनश्चन्द्रोदयस्य पूर्यधर्ममी स्वोयं काव्य प्रचण्डाकिराहितमुद्धतधीरं भीमं
 समुद्धतभावप्रववत्तया औपदेश्य मानधना वीरल्ललनामुचिनीस्त्रिषवाहूपयोग-
 प्रशङ्कया समुपभ्यस्पतिरन ।

कविभारविर्न केवलं धीरतापूर्णाता भावना प्रकारान् धनीयसीं प्रौढा
 भारवी विरेन्द स राजनीत्यामपि महान् परावारीण आसीत् । भीम यप्रशस्त-
 राजनीतिपरमुक्तिवान् स वादयानाम् तत्र तस्य (कवे) तद्विषयिका वा
 विदग्धता स्पष्ट प्रदर्शयन्ति या राजनीतिप्रकाशपण्डितानामपि चेतामि
 विस्मादयति भूयम्—

“द्विषन्मुदय मुमेधया गुणवन्तनर सुमरंग ।

न महानपि मूर्तिमच्छता फलमग्नप्रवत् परिचय ॥

अचिरेन परम्य भूयसीं विपरीतां विगण्य चामन ।

अप्युष्टिदुपचने कृती कुरुते नाप्रतिकारमन्यथा ॥

प्रभव सल्लु कोपदण्डयो कृतपञ्चाद्विनिर्णयो भव ।

स विधेयपदेषु दक्षता निवर्ति लोक इवानुरूप्यते ॥”

ह्यापाद्यनेकश्लोकानुपस्थाप्य राजमीत्युपदेशप्रदान्, स स्वपाठकेषु राननीत्य भिन्नतामपि सञ्चारयितुमना भरित येन ते छलरूपकुटिलताजुलेऽस्मिन् ससारं स्वकीय जीवन नेतु पारयेयु जनुभ्यो रक्षाञ्च स्वीया कर्तुमहदु ।

कस्मिन् अवसरे कीदृशानि वचनानि प्रयोग्यानीत्यत्र पूर्णतया निश्चार्य वाक्यावलि कविर्निर्दिधाति । स उत्तेजनाकारिण वचनानां प्रयोगे यथा नदी न स्तथैव स सान्त्वनाकारिणामपि वचनानां निबन्धने निपुण ।

अपवर्णितविश्वे शुची हृदयग्राहिणि मङ्गलास्पदे ।

विमलता तत्र विस्तरे गिरा मतिरादर्श इवाभिरच्यते ॥

इत्यादिश्लोकावली तस्यैव गुणविशरोऽपि प्रगुणीभवन् समचे स्थित सञ्जायते ।

भारविकर्षवर्णा भूयातो गुणा निराच्यते । तत्र श्रुतिसुलभता शोभते तत्र तद्वैशिष्ट्य विलसति येन द्विषामपि मानमानि प्रसीदन्ति, तत्रायेषु वर्णेषु मनोज्ञाच्छटाच्छुरिता भवन्ती मर्यतञ्जकास्ति । तत्रायेषां पदानि गम्भीराणि पर न तांनि प्रसन्नता विजहति वस्तुतः पृथुविधा चन्दनीयां गिरा कृतपुण्य कर्मान एव विन्दन्ति ।

अथ कविर्यदपि वर्णयति तत्सर्वत्र विधाय साकार कृत्वा पुर पाठकानां सुपस्थापयितुमद्भुतामेव बोदिदनामभिकरोति ।

शारिफुय ईश्वरन्ताम्—

कृतोर्मिरेव शिथिलत्वमायता

ज्ञाने ज्ञाने शान्तदयेण वारिणा ।

मिरीत्य रेमे स समुद्रयोपिता

तरङ्गित चौरमविपाण्डु सैन्यम् ॥

तत स कृजक्कलहममेवर्ण

सपाकसस्थाहित पाण्डुतागुणाम् ।

उपाससादोपजन जनमिय

प्रियमिवासादितयौवना भुजम् ॥

अस्य कवे काव्येऽलङ्कारागमपि मन्त्रितो दर्शनीयः । तेषां मन्त्रिवेदानं
कावे यत्र यत्र कृतं तत्र तत्र ते द्विगुणमात्रा परिप्लव्य उचित्युक्तो हस्यगन्ते ।

“जनैश्चप्रानमनित्वैर्कर्मभिः - मधुपताया मन्त्रिवंशवन्धवः” इत्यत्रो-
पमाः । “विपाण्डुमिच्छानतया पयोधरैः -

न दिग्भ्रूना कृतता न रावते ॥” इत्यत्र रूपकम्,

“नवविनिङ्कनपाकुमुमन्त्रितं व्यतिमतां निकटेग म्हात्मनाम् ।

विजितमान्धमधूर्यमिव क्षिप्त्वा निचितकाननमिच्छितु मानुषु” ॥

इत्यत्रोपेक्षा, “मनाकञ्चनित नितम्बस्विरं

चित्रं मुनिनन्दनैर्दृष्टममुम् ।

मता फगवनोऽपने स्मरणा

पगन्तवमुच्छा मुधाधियमनि ॥”

इत्यत्र समानोक्तिर्यमस्य, स्वर्गोत्तमप्रदर्शनपूर्वकमलङ्कारस्य च स्वस्वरमि-
त्या मधुमुग्धमित्युक्तं समुदात्तम् ।

एते कावे स्वयुगम्य भावनानामावर्तौ भवति । एतस्मादेव कारणात्
काव्येऽस्मिन् चित्रकल्पस्यापि चित्रं प्रस्तुतिः । इति स्वयुगस्य काव्यनिकाना
चित्रकाव्यस्यान्तमुधाविशामावर्तौ चेत्तदुक्तिं तदप्युक्तिं माननेकां स्तोकान् अरच-
यत् तेषु एक एकाग्रं द्रष्टव्यम्—

“न नोऽनुषो नुषो नो जाना नानावना ननु ।

नुषोऽनुषो ननुषो नानेना नुन्ननुन्ननुत् ॥”

इत्यत्रैतेनैवानुपमे नकारेण “अथन्तु नैतादृगतो न फलापिपद्यम्” इत्यनेन
मव प्रकटयितवान् कविः । अहो, एतादृशया दृष्टवया भाषाज्ञानेन कियत् कदि-
नम् । अन्तर्हृदयेऽपि विविधं न कदाप्येवविधां रचनां दरेष्टा वा निम्ना नेतुं
शक्नुमः । येषां मन्त्रिषु वैदुरी प्रतिष्ठा चित्रकाव्यप्रगल्भत्वात्तुरी च भवति त एव
स्वाचर्यायामेतादृशीं कलां दर्शयितुं समन्ते । एषापि कला स्वकीयं सौन्दर्यं
निर्दिशति ।

भारवे प्रकृतिवर्णनमुत्पन्नानामलङ्कारानामलङ्कारोपदेशे । सूर्यास्तवर्णने,
रात्रि प्रभतादिशोभनरूपेण उद्दिष्टवर्णनकला, किञ्च चतुर्थे तथा पञ्चमे च सौ-
न्दर्यवर्णनकला तदोपादृश्या इत्येवमिह भवति । प्रकृतिवर्णनेऽलङ्काराणां प्रयोगस्य-
स्यैव परम् अद्भुतविधानस्य महानादि विमानि—

“उत्पुल्लस्यलनलिनीवनादमुष्मा-

दुद्धूत सरसिजसम्भव पराग ।

घाग्याभिविविधति विवर्णित समन्ता-

दाघसे कनकमयातपत्रलक्ष्मीम् ॥

इत्यत्र भारवेरप्रस्तुतत्रिधानमेकान्ततो मौलिकतां गतमास्ते । इयं कल्पना कवे स्वीया । अतएव तु कविरयम् ‘आतपत्रभारवि’ इत्येतया प्रशसया प्रथितो विपश्चितां समाजे । अग्रया निदर्शनापि अपूर्वैव ।

कविभारविरक्तुन्द शास्त्रेऽपि सुधी । तद्दीये काव्येऽत एव चमा प्रभा प्रमिता-
चरा रघोदता-कान्तोत्पीडा-जलोदतगति-शालिनी वंशपत्रपतितप्रभृतिविविधानि
छन्दासि दृष्टानि भवन्ति ।

काव्येऽस्मिन् न कापि समुदाचारस्य विनयस्य चानियमगम् । भीमो महात्मा
उद्गतो भट क्रीडो च । पर तदीया अपि उक्तयो न कश्चिदपि मर्यादोक्लघनका
रिण्य प्राप्यन्ते जोजस्विनी भवमयपि वाणी तदीया न पृथ्वा । कवे पात्राणि
स्वविरोधिनां वाच शाश्वतश्वाश्वततया शृण्वन्ति । सानि स्वपक्षस्य मण्डनं पुक्ति
पुक्तेन तर्केण विद्वानानि लक्षयन्ते । न तेपुद्गेय कदापि विलोक्यते । न द्वैष्य
कापि तत्र मनागपि वर्तते । द्रौपदी भारताधीश्वरी अस्ति, अतो यादृशा हृदय-
भावा यादृशाश्च व्यवहारा उपयुज्यन्ते तादृशा एव कविना तस्यां दर्शिता । सा
सम्पाकाले कुसुमपरिपेक्षा पर विपद्देहायां कठोराणि कष्टाभ्यपि सहमानावा-
प्यते । तस्यां समुत्तेजनापूर्णभावानां भग्या भा भासते, तत्र सा वागी सरलितास्ति
या विपक्षविष्वंसाय मम्मुमपि समुत्पादयितु चमा । न सा परं परोक्षराममू-
पावती किन्तु तस्यामागमीयजनाभ्युदयाभिलाषानल प्रचण्डतया विजृम्भते ।
सा युधिष्ठिर यदुवाच तत्र सा शालीनता समुन्मीलति वासित भारतीयाग्रनानां
भूरगम् । इय द्रौपद्या एव वागी वाराणिसारजनिन पाण्डवानामनुत्तापाशुशुचिणि
दुधुचे राजान तद्वन्धूष्य सपत्नानुषङ्गेतु प्राकुरुषत् कृष्णद्वैपादनस्य च सहकारित्व-
मदीदपत् किञ्च धनज्ञय दिव्यास्त्राधिगमनायानुनुदम् ।

कालिदासादिविविधतया सह कविनामेतदीयां तुल्यतोच यदिद दुर्लभमेव तत्-

कालिदासस्य कविता शारदी चन्द्रिकेय कुसुममग्नारमभृता मवीना बल्लरीव
निष्कलङ्कलङ्कारान् आधधाना रूपमपदा सम्पादिनाभिधाना तरुगोव स्वमौर्द्ध्ये-
णैव स्वयमुन्मनस्का विद्वान् यमापतितैव मनोहारिणी च । अयभूतिकविता तु

वर्धयिष्ये महिषी, अमयप्रदायिनी कात्यायनाय स्नहसुधाप्रभवान्मृता कर्णामयी
जननाय शान्तिमयैर्ममपुरा श्रिग्धा च । भारविकविता तु सुगम्भरमागप्रतिम
निरामरणा धूमरकान्ति । अक्षमूर्धमात्रममृतकरा मन्द्यामिनीव, तनस्त्रिनी
निर्गन्धिनीव गाम्भीर्यवती ।

हरिकुलनिरोमणे कव्ये अन्य कविताया प्रशमय्या केनानि मयमुक्तम्—

प्रकाश सर्वतो दिप्य विदधाना मता मुद ।

प्रबोधनपरा हृद्या भा रवरेव भारव ॥

महाकविर्माधः

महाकवे कालिदामस्य भावतरलता भारव कलाकशलता, भट्टिकवे वैयाकरणता दृष्टेतास्निग्धोऽपि विविष्टता श्रेष्ठा कविकुलनित्यस्य माधस्य कविताया समवेता अवन्त्यो आसन्त इति सर्वेषा रसिकशिरोमणीना जिदितमत्र सन्यक्त । तत्रस्य कलापक्षो भारव कविताया विद्योतमान कलापक्ष यथा निदायान परिलक्ष्यते तथैव तत्रस्य वैयाकरण्यं भट्टिकास्य विभ्राजमान व्याकरण विरपक्ष वैदुष्यं च व्यक्कुर्वन्मित्र समवलोक्यते । कलाकृतकुशलतायां यद्यपि माधोऽद्भुतमनन्वधित सुधस्य विभति पर सत्यपि तथापि, न तत्र सा भावतरलता मिलीक्यते या कालिदाम परिरुक्ति । निश्चप्रचभावेन सत्यमिदं धन्माधस्य भावपक्षो भारवेर्भट्टिश्च भावपक्षाद् गतोयान् पर तदीय उमी भावपक्ष कालिदामस्य भावपक्षेण परिभूयते । उच्चरालक्षतिषु कविषु य प्राधान्येन कलामेव अविरपत ते स्मिन् भारविमाध श्रीहर्षश्च तस्मादुतामव कवीन् रष्टवा समचे मन्त्रिप्राय माधस्य स्थानमिह निर्गन्तु यत्न ह्यन स्वान् । कालिदामो न कलापक्षपातिना कवीना समुदाये परिगण्यते, भट्टिपि स्वतन्त्रमव मार्गमवलम्बते । तस्मात्माध तुल्यितु नेमावुभावपक्षपेक्षितौ ।

भारवि स्वकीय त्रिरातार्जुनीय काव्यं कलाया यदुत्तरल रूप दर्शयामास माध स्वकीये शिशुपालवधे काव्ये तस्या रूप तनोऽप्युत्तमतर प्रकाशयामास । यद्यपि श्रीहर्षे कलाकलनमैपुणी चरमोत्कर्षमिदमिमी दृश्यते तत्र भाव विभावन चानुरी च विपश्चिन्मनस्तोपिगी परिलक्ष्यते पर माध पुन्योरभयोरपि क्षेत्रयो वचित् वचित् श्रीहर्षमपि धनिक्रममाग पश्यवलोक्यते । पुनःत्रयस्य यत् स स्वकीय माधनाम काव्य तादसीभि क्लृष्टाभिर्मन्थिभिराकीर्षमाण न कर्तुमिष्टं पारशीभिर्जटित्वाभिर्विद्वद्भिर्विच्यमान स्वीय काव्य श्रीहर्षश्चकार । प्रष्टुं तमकाव्यप्रधायकगुणतालिराजत काव्यमि- श्रीहर्षं ह्यन तत्तत्प्रकारितिलमपि मत् नैपथीयचरित न जनुमर्हस्यत एव महाकविमाध 'काव्यपु माध' इत्येतद् यदा त्रियोऽधिगमनपीभाव्यमुपश्रुजान कवीना जगनि विराजते ।

महाकविमाध स्वपूर्ववर्तिना कवीना प्रभावेण परिगृह्यमाणो दृश्यते तद्व

नाया. छापि कालिदामाद्भवेत्तुभरगिधिनत्वात्, कापि भट्टिकविस्वीरु नव्याकृप-
पाटवपटोहमिनपद्धतिनिष्ठत्वात् किञ्च सर्वत्रैव प्रायेण भारविगृहीतवर्गनविधि-
विलम्बितत्वात् ।

भार्यं कालिदामस्य मनःप्रमोदनपटीयमी पद्धति प्रीणाति स्म तु भूश पर
म स्वपाण्डित्य प्रकाशनव्यामोहं न सवरितुं तत्ताक धनएव नदीधकात्तए
पुकादो नयोदो न च मर्गे तदनुमनकाणिदामवर्गनविधा नकारभरनिर्मुक्त
अतिरिन्तररहिता च न दृष्टा भवति । कालिदामस्य वर्गन मित भवदपि मार्मिकं
भवति माघस्य वर्गनं विस्तृत पर न मार्मिकम् । तद्विस्तीर्णतायामपि तन्मोक्ष्यं
न ननु शङ्कोति येन मानस्य स्वसितो धुञ्चन् रमेरानन सञ्जायते ।

द्वान्दामप्येताभ्यां वर्जिनायं प्रमानकोमाया विद्योतमानं वैशिष्ट्यमीष्यताम्—

निद्रावमेन भवताप्यनवेद्यमाग

पर्युत्सुक्यमचला निशि सङ्कितेव ।

लक्ष्मीविमोक्षयति येन दिगमन्त्रा

मेऽपि स्वदाननरुचि निजहति चन्द्रः ॥ (कालिदाम)

उदयमुदितशीतिर्षानि च मद्रता मे

धननि न धरमिन्दु मोऽपरामेय गत्वा ।

स्मितरुचिरिव सद्य माग्यमूय प्रभेति

सुरानि विनादमेश पूर्वकाष्टाद्गताया ॥ (माघ)

पुरासुन्दरीवर्जनमुभाभ्यामेव विहितं परं तत्रापि भेदोऽवाप्यते । कालिदामकृतं
तद् वर्णनं चेत् व्यञ्जनप्रधानमग्नि, तदा माघस्य तद् विलम्बितालम्बितमग्नि-
तरामालोच्यते—

जलान्तरप्रेक्षितहरिन्या

प्रस्थानभिन्ना न बह्वन्ध नवीनीम् ।

नामिप्रविष्टाभरणप्रभेग

हृत्तेन तस्यावचलस्य कामः ॥ (कालिदाम)

बलयार्पितामितमहोपतप्रभा-

बहुलीकृतप्रनसुरेमराजिना ।

हरिवीर्याशङ्किकचक्रान्यया

करपद्मेन गलदम्बरं दधे ॥ (माघ)

श्रीहर्षकविप्रयुक्तेषु पदेषु यादृशं लालित्यमुत्तरलं भवति तादृशमेव माघेऽपि बहुत्र सूत्रद्वलोक्यते—

राजीरराजीरशूलोलभृङ्ग मुष्णन्तमुष्ण तनिभिस्तरुणाम् ।

कान्तालशान्ताललना सुराणा रघोभिरघोमितमुद्गहन्तम् ॥ (माघ)

मिनाशुवर्षेवपि स्म तद्गुणैर्महर्षिषेवैव सहकृत्वरीवहुम् ।

दिगङ्गनागावरण रणाङ्गणे यज्ञ पट तद्गङ्गातुरी तुरी ॥—श्रीहर्ष

माघ रुचि कविरेव न बभूव स प्रकाण्डपाण्डित्यपेशलोऽग्निलशान्तरा-
हरग मेधाशतं विद्वान् अपि आसीत् । यथा श्रीहर्षेऽगाध वैदुष्य त्रिललाम तथैवा-
स्मिन् कदापि त्रिपुलत्रियोदम्बान् उत्तरङ्गित सन् जगर्ज । मृनमेतदीया विद्वत्ता
भारवे श्रीहर्षस्य च विद्वत्तातोऽप्यधिरतरासीत् । तत्र शास्त्रागमकेषां ज्ञान-
मनितरा सुरज समार गुरतरञ्च ध्वराजत इत्येतत् तन्मन्त्रानुशीलनेन स्पष्टमेव
सुविदिन यज्ञावते । पदे पदे स्तेतदीय काव्यमेतस्य महाकवे गम्भीरतरं वैच-
क्षण्यं प्रस्टीकृतं प्रेषितं भवति । टीकाकारेषु श्रीपण्डितमञ्जिनाथोऽप्रेमरः । ए
नानाशास्त्रमर्मवित् विद्वन्मूर्धस्य सुप्रथित । तस्य कविमिमसुरिरय—

ये शब्दार्थपरीक्षप्रणयिनो ये वा गुणालङ्कृत्रिणा-

सिक्तकौतुकिनो त्रिहर्षुमनसो ये च ध्वनेरध्वता ।

सुभ्यन्नावतरत्रिते रससुधापूरे मिमद्धन्ति ये

तेषामेव कृते करोति त्रिदृति माघस्य सर्वकृपाम् ॥

... ..

अस्यां माघकविर्वयमु कृतिरस्तसृत्तिसमेवतात् ॥

इत्येतदुदीरणं विद्वत्सङ्गस्यस्य कयेर्महनीय परमप्रकृतं कविर्षं साहित्य-
शास्त्रपाराक्षरीणां च त्रिशिष्टमुक्षोषयति ।

महान्वितिर्माघो यद्यपि उरुहृष्टप्रतिभाशाली कविरासीत् । तदीये कार्ये च
अद्भुत प्रीतिमा क्षाणवीयो हृदयस्थ प्रकृष्टञ्च प्रागल्भ्य प्रतिपद् समुच्छलति
परं प्रबन्धकाव्य यादृशमेतिवृत्त निर्दण्डमपेक्षते तादृशं तत् तत्र न बीज्यते ।
एव कदाचिन् न तस्योपेक्षामेव चकार । स तु तस्यां दिशाया तावदपि ध्यानं
दर्शयन् न हरयते यद् "शास्त्रिणोऽपि यस्यां न लिपन् प्राप्यते । न तस्य
काव्यं मन्तुलिनं यथास्तेन न च प्रायाःकाले नानाव्यय समुच्चिरसौष्ठवमिति
दृष्टमि भवति । प्रबन्धकाव्ये तेषां मन्तुलिनतातिरामपेक्षते । काव्ये मेघं
कथावरुन न तस्य यमनं त विस्तारमाकाङ्क्षति यो विस्तारस्तद्वर्णनविषयक-

मन्त्र चतुर्थात् सर्गात् त्रयोदशमर्गपर्यन्तं कविना व्यनक्ति । काव्यभिमतं मूल-
कया प्रथमे द्वितीये चिह्नं चतुर्दशान् सर्गात् विंशं सर्गं यावत् सम्मशायते । कवि-
स्तेष्वपि गीतकण्ठेषु सर्गेषु प्रमद्व्याहारेषु यौगेषु वर्णनेषु ध्यानविरलेषु निदृष्टा
संलक्ष्यते । प्रबन्धकाव्ये तत्रापि वीररमप्रधाने इति गृह्ये एवंविधमकाण्डमुत्तम-
मप्य च शृङ्गारलीलानां तावान् विस्तृतालापो नायुचिनः प्रविभाति । काव्यस्यास्य
शृङ्गार-प्रबन्धकाव्यायुक्तो न, अपि तु स मुक्तकाव्यकृतेऽतिशयनयोचि
प्रतीयते । भारवेरिति गृह्ये तु अप्यगमा वनविहरणं युक्तं तामा शृङ्गारिका
भावाच्च मङ्गला प्रतिलक्ष्यन्ते परं राजसूयं यज्ञं सम्भावयितुं प्रसिद्धानां यदूना
रैवतकशिरी केवलैकहिदिवाभिन्यापिनो निवेदास्यावसरे ताया विलासमयीना
वेष्टाना तद्विवेन विभक्तारो मन्त्रिवेशनं नाधिकं समीचीनमिव लक्ष्यते । शृङ्गार-
रमस्य प्राचुर्यान् वीररमप्रधानमपि काव्यमिदं शृङ्गाररमप्रधानमिव प्रतीयते ।
शृङ्गाररमेन वीररम इह अभिमूषमान उपमर्द्यमानश्च प्रेक्ष्यते । कवी यद्यपि ११
प्रतिभा परित्यजति या मङ्गलतापूर्वकं वीररममयीं शृङ्गाररममयींश्च कविना
सङ्गृहीते परं हन्त, न कविः स्यात् सङ्गृहीतायां प्रतिभा तदर्थं प्रायुज्यते । कवेः प्रमू-
वेगवनी मनोभावनातरङ्गिणी कामपदम्यामेवाशां ता निनाय । यद्यपि कविर्न
चरितकाव्यं स्वदुर्ममानं निपुणोऽस्म परं स कदाचित् रत्नघनानेहमि ति-
स्मरैवेवं तथ्यन् । तस्याद्वादशः सर्गाः प्रायेण सादृशमेकधोघनीयं धाताद गं
सृष्टुने पादनां चरितकाव्यपरम्परायामवाच्यते । तत्रस्थौ श्लोकौ द्वौ ईष्येताम्—

“आयन्तीनामविरतरयं राजकानीकिनीना-

न्निधं वैश्वैः सममलशुभिः श्रीपतेरभिप्रति ।

भार्मीदोषैर्मुहुतिव महद्भारिधेरपगानां

दोलायुद्धं जगत्तुरग्वानमौद्धत्यमात्राम्” ॥

“भोजंभावां वज्रणे अस्तिनानामाद्व तीक्ष्णं मार्धमरेन नूनम् ।

ज्वालान्दाशानुदमन्ती तदन्नस्नेजस्तारं दोस्तजिह्वा वचाशे” ॥

कवेः काव्यग्यामिन् सर्गे वर्जिते रगाजिरे भूमौ पर्यस्तानि पूर्वेन्दुप्रभास्य त-
पत्राणि हचिन्, जनं मृदन् मत्तो द्विपेन्द्रः कचिन्, तूष्णीरावा कचिन्, महंगा-
धानैर्दारिद्र्यं दन्तिकुम्भस्थल कचिन्, त्रिवर्दीची सैन्धवीशोर्विचिपन् आत्रावन्त-
कोर्ध्रं दूरं समन् वीरः कचिन्, सत्रोर्ध्वगधारेण चन्द्रहासेन विदारितो मर-

कच कचिद्, कचिद् गतिना देवा, दुन्दुभीनाञ्च प्रगादो हरयन्ते भूयन्ते च निगन्तरम् ।

प्रथमे गगं च केचन श्लोका वीररमात्मजा शोभन्ते । सन्नि ते वीररमस्य मनोहराणि चित्राणीव । पद्मिन्यामस्य धीरा गभीराश्च गतिर्नरामेव हृदयाकर्तृणी प्रमाध्रेणीं निगन्त-नी वीररमात्मजस्य तस्य वर्णनस्य सौन्दर्यमेधयन्ती वीक्ष्यते । बोध्यनाम्—

‘वृद्धश्चित्रलानिपुणकण्ठघट्टनाद्विक्रीणलोलाग्निक्वग सुरद्विप ।

पग प्रभोरप्रमहिष्णु वैष्णव न चन्द्रमस्याक्रमनाधिरन्धरम्’ ॥

वीरपुरन्धराणां धैर्यस्य विष्वभि, उल्लगनामपि भटानां निर्भयपु माससपु च रूपनाम्नादनन्तरि लङ्केक्षस्य दीर्घं श्रियता ओजस्थिता प्रकारेण वर्णयत्पु कवि पुन प्रेक्षयता चगम्—

‘विभिन्नशङ्ख कलुषाभवन्मुहुर्मदेन दन्ताव मनुष्यधर्मज ।

निरस्तगाम्भीर्यमाप्तपुष्पक प्रकम्पयामास न मानस न स” ॥

“रणेषु तस्य प्रहिता प्रचतसा सरोपहुकारपराद्सुरीकृता ।

प्रहर्तुरेगोत्तमशरज्जघो जघन कण्ठ सभया प्रपद्विरे” ॥

काव्यमिदं धरनुत कविप्रति वीररसात्मिकाया रचनाया रचनार्थं प्रभूत स्तम्भर प्रायश्चलत् पर कवि स्वमानसस्य शृङ्गारप्रियायात् प्राप्तमपि तमवसर-मनुकूल स्वजीवाच्छ्रयाद्व्यमयत् । नोऽपि भारविरिव श्रीहर्ष इव च कामवाम मदीपनपर विलासिताप्रियवृत्तिमवर्धनरत शृङ्गार परमोद्धतेन प्रवाहण सर्वकवेण वेगेन समुल्लासयन् नितरां पर्यवेक्ष्यते । भारव शृङ्गार इव अस्यापि शृङ्गारो न माधिर्यकारी वर्तते । न हर्षभारव्यो शृङ्गार इव एतदीषोऽपि शृङ्गारोऽन्त-र्रणस्यान्तराले प्रविश्य सहृदय रञ्जयति शृङ्गम् । यथा कालिदासस्य शृङ्गारो मन परिप्रीणयन् जीवनमहचरो जायते न तथा अस्य शृङ्गारोऽरमदीयो जीवन मुहद् भवति । अस्य शृङ्गारोऽपि हर्ष भारव्यो विशृङ्गार इव षण मानस समुरीप्य निरमति । न तस्य प्रभाव कालिदासस्य शृङ्गार इव स्वात्ते शाश्वतिको भूत्वा भवति क्षित । पर कलाया महत्त्व पुरो निधाय चेद् विचारो विधीयते तदा तु नय कविभोरविमोष श्रीहर्षमपि कचिद् कचिद् अतिनरां श्लपयन् दृष्टिो-चरीभजति । यन्तुन इमे श्रोऽपि कवय कलाया प्रहर्षं दर्शयितु तद्विषयिण्या मुन्दरतायाश्चरमां सीमां समुपस्थापयितुमेव स्वस्वकाव्यममृन् । तस्मात्

कालिदासेन सह पुरां तुलायामाहोपमनुचितं न भवति । कलाया अपि नैज सौन्दर्यमस्ति, तस्या अपि स्वकीयं महत्त्वं विद्यते तस्या, अपि स्वयं मूल्य वर्तते । तस्यास्तन् सौन्दर्यं तस्यास्तन्महत्त्वं तस्यास्तन्महत्त्वं वैलक्षण्यं येषां कवीनां काव्येषु निवरां समुत्तमद् वीचितं जायते ते सन्ति मात शौर्ध्व-नारदवः । एतेषां त्रयागमपि भाष एव केच । एतां हि तस्मिन् कलाया कोवितायाश्च द्वयोरपि सार्वभौम सौन्दर्यं परिधीयते सार्वत्रिकञ्च कर्मनीय-जनवलोक्तये । अन्य कवे कवित्रयस्य क्षुरस्वतया परिपूर्णवाग्दे विद्वांस एतदीयं ग्रन्थं निगुप्यन्वयं काव्यनादकत्वेनोररिर्बुद्धिः ।

भाषकवे कान्ते क्षत्रचर्गनस्य वनविहारस्य जलश्रोद्धायाः सन्ध्याया प्रभात-
देल्लया विलामिनीनां शृङ्गारवैष्टायाश्च यानि चान्तरागि चित्राणि चकामनि
तानि निश्चप्रसम्भावेन भाहित्यमंसारस्य श्रेष्ठनिर्गन्धेन महदपमुचियो मन्गन्ते ।
कत्रियंद् वर्णयितुमुपक्रमते तत्र न केवलं वर्णनीय- पदार्थ एव स्वशोभयातुपमया
रमिकानां वेनामि चोरय-यपि तु अन्यानि बहूनि सौन्दर्याणि स्वकीयान् भवता-
त्तात् विशामान् उपायनीकृत्य मानुषान् निवरां रमयन्ति । परयन्तु प्रथमं
प्रेषाग्नं क्षत्रपु कुमुमाकरस्य दक्षिणी ललामासु—

‘मुरया मनुवोचितमाधवी-मधुममृद्धिमनेधितमेधया ।

मधुकराग्रनया मुहुन्मदध्वनिभृता निभृताचरमुजगे ॥

विलुलितालकमदनिरामृगन्मृगहृतां श्रमवारि हलादत्रम् ।

मनुनग्नतति मरसां दलत् कुत्रलयं वलयम्मस्तावयौ ॥’

इ-येनाभि-पेक्षपदपङ्क्तिभिर्विस्तृतस्य कवि- यच्चित्रं चित्रयितुं प्रयत्नम् न
न केवलं समन्वयैव दर्शनं भवति, तुलनालकाणां ललनालकानामपि
परमात्मदृक् दर्शनमपि समवाप्नुते, एतावदेव न मरुतमरुतरपदविम्यामस्य
विभाषा अनुप्रासपमकयोः कर्मनीयापारुष्याया वैदम्याश्च विलामधियोऽप्यन्तमेव
मनोमोदविषादं दर्शनं समुपलभ्यते ।

वनविहारं वीक्ष्य मग्नि मोदन्ताम्—

अनुवनमयिनञ्चुव-मर्त्तुभिः सह पदवीमपर पुरोगतायाः ।

उरमि सारसा-प-द-प्रतिमनयानुपदावर्षादान- ॥’

एतद् वनविहारस्य चित्रमपि अनुवमलुगच्छन् कामिनन्तु दर्शयन्ते परं तत्र
मन्दपदमञ्जरीनामो यन्मुञ्चनिरपि स्वयं प्रणयं मर्वनः प्रसारयन् प्रत्यन्ते ।

तद्धेतोयत् सौन्दर्यं रसिकानां पुर उपनिष्ठने तदपि प्राग्यतया प्रमोदयति प्रर्षासमाजम् ।

इमा प्रेक्षन्ता मलिले क्रीडन्तीं युवतीम् । इयं स्वमीन्द्रर्षेण देवानामपि
५ तामि विस्माययति । एतदीयौ सुकोमलौ करौ कमलविभूषिणी स्त । इयं
मलिलात् उत्तरन्ती समुद्रान्मध्यमानात् प्रादुर्भवन्ती लक्ष्मी इव अहो प्रतीयते
इत्येवविधं रञ्जुर हरय येषु मनोज्ञेषु पदैषु कवि अलङ्कारध्वनिमुपमामुपन्यास
पूर्वकं दर्शयति सान्ध्यापि प्रेक्षन्ताम्—

‘दिष्टानामपि कृतविस्मया पुरस्ता

दग्भस्त स्फुरदरविन्दचारहस्ताम् ।

उद्गीक्ष्य श्रियमिव काञ्चिदुत्तरन्ती

मस्मार्पाञ्जलिमिधिमन्यनस्य शौरि ॥’

अहह, आध्यात्मिका अपि कामिनौ धमानुरागिणीभिर्वारयुवतीभिरनूयन्ते ।
अवधूनाश्च ते हस्त, कथञ्चन मुञ्चन्ति ता इत्येतद् बोधयितुं करिना कीदृशी
मुमुद्री शब्दमरणिरनुसृता सा ध्यानपूर्वकं निलोकनीया—

“आर्द्रशक्तिशयिनीमुपेयिष्यद्भिः ससक्ति भूतमपि भूरिषोऽवर्तनै ।

अग्नेय कथमपि घामलोचनानां विस्त्रेयो वत नवरक्तैः प्रपेद” ॥

कथय स्व भावमायिर्भावयितुं न शब्द न च अर्थमेव अपि तु द्वावथ अव-
लम्बन्ते । हूयोरपि समाश्रयणमात्रेण न ते तोषशङ्कन्त प्राप्यन्ते ते तु तावदल-
म्बमाना सहृदयहृदयसहितमात्मानं नन्दयितुं ध्वननस्यापारमपि सश्रयन्ति ।
अस्मादेव कारणात् इहोपर्युक्तं भावमभिव्यङ्क्तुं भाव कवि शब्दशक्तिमूलध्वनि-
मुन्नावयन् पर्यवलोकयते ।

सूर्याग्नवेष्टामनोहरताधुना निभाळनीया—

“प्रतिकूलतामुपगते हि विधीं विकलत्वमेति बहुसाधनता ।

अवलम्बनाय दिनभर्तुरभूजं पनि यत करसहस्रमपि” ॥

जीवने न केवलं सुखमप्यद एव तत्र दुःखविपक्षोऽपि वर्तन्ते । आप्यासि तत्र
विविधानि विचित्रतराणि परिचर्तनानि हाहाकारमयानि उल्कायोज्ञामयानि च ।
भमारोऽयं सुखे भवति सुदृढं न च दुःख-इत्येतदुपदिशन् कृपालु कवि
अस्माच्च यतस्य सूर्यस्य स्मरणीय हरयमर्षान्तरन्यामालङ्काराण्युक्त विधाय
प्रस्तौति ।

वर्णनं ॥ सर्वे एव कुर्वन्ति । मूर्खा अपि कुर्वन्ति पण्डिता अपि, वैज्ञानिका अपि इतिहासकारा अपि राननीतिज्ञा अपि अर्थशास्त्रिणोऽपि नीतिशास्त्रिणश्च अन्येऽपि सर्वे । पर कवीना वर्णनमदति सर्वेभ्योऽपि विलक्ष्य भवति । कवि-
भग्नि न ध्रुवयोरेव अपि तु मनस आसनश्च उपरि स्वकीय प्रभाव समुप-
स्थापयति । अन्येषा कथन न चिरस्थायि भवति कवे कथन तु मानव आजीवन
न विम्वरति । तत् शास्त्रनिक भूया मानस्य अमृतकरण स्वकीय किङ्कर
कृत्वा तत्र स्वकीय जननान्तरम्याप्यैश्वर्य प्रतिष्ठापयति । इदमस्ति कवि-
कविताया अनन्यग वैशिष्ट्यम् । स कदापि स्व वक्तव्य समामोक्त्या, कदापि
अप्रस्तुतप्रशमय, कदापि पर्यायोक्तेन, कदापि परिसरपया, कदापि श्लेषेण,
कदापि विरोधाभासन, कदापि श्लेषेण, कदापि च अलङ्काराग्नौ प्रकटीकरोति,
कदापि स महत्तापामपि ध्वनिभेदाना मध्यम्यतमेन ध्वनिभेदेन व्यक्तीकरोति,
स्वा विवक्षा कदापि च शब्दायमायुष्यैव । माघोऽपि कवि स्वकीयेऽस्मिन् महा
काव्ये सर्वान् अपि ललिततमाम् मार्गान् स्वीकृत्यां सर्वत्र वीक्ष्यते । तदीय
प्रतिपक्षन सौन्दर्येणानुप्राणित भवति ।

अस्य कवेर्लेखन्या अद्भुत प्रमात्रोऽयं यत् निराकारमपि भाव साकार
कृत्वा श्रोतु पाठकस्य च पुर सा सकलतापूर्णं निधानु चमते । सा निर्जन्ममपि
मनीष विदधाति, दुःखिनमपि मुक्तिष, नीराशमपि सहाय कुरुते । को हि जन-
एतादृक् —

“धानधीनवयावकराण मुद्गुवो निमृत्तपुम्बनदश ।

प्रेममामगररागरमेन स्व किलाघरमुपाति गण्ड” ॥

“अशुकं इतवता तनुबाहुदगस्तिरकपिहितमुग्धकुचाप्रा ।

भिन्नशब्दवलय परिणेश पर्यगमि रभमाश्चिरंश” ॥

कायेतद्विधानि सरममरमानि पद्यानि निशम्य ता दशा न गच्छन् यो हि
दशा कविममेतादृक् श्लोकै प्रापयितुमभिलषते ।

अस्य कवे प्रकृतिवर्णनं कल्पनाभिराकीर्णं यथै परिपूर्णं च सत् यथा
मनो रमयति सर्वेषामतितरा तथैव तदीयम् अप्रस्तुतविधानेन आवृत मद्रपि
नितरा मन प्रीणयति प्रभातादिवर्णनम् । अचिद् तु कवे प्रकृतिवर्णनकैलङ्कृता,
अचिद् शृङ्गारिणा अप्रस्तुतेन विधानेन अचिद् सा अन्यविधेन अप्रस्तुतविधानेन
विभूयिता हरयते । कवि सर्वत्र मानवोचिता शृङ्गारसमुच्चमित्रप्रेष्टा प्रकृष्टा-

मारोपयन् प्राप्यते । अग्रस्तुतविधानेषु च स्वकीय शृङ्गारप्रिय पाण्डित्य च विनिगमयन् स सलभ्यते । सर्वत्रैव तदीयमग्रस्तुतविधानं हि तस्य विलासिता-
नुरागिणीं प्रकृतिं सूचयति । एतदर्थं पद्य सप्तमनवमैकादशमर्गास्तु देदीप्यमानानि
प्रमाणानि सन्ति ।

माघ स्वभावोक्तेश्च कुशलश्चित्रकारो वर्तते । स्वभावोक्तिमाध्यायां अलङ्कारेषु
गणयन्ति पर राजानककुन्तकस्तु तरया अलङ्कार्यत्वमेव मन्यते । स्वभावोक्ते
दृष्टान्ता सफलता तदा मता भवति यदा वर्ण्यस्य विषयस्य चित्र पात्रकस्य
मानसपत्रे यथायथतया अवतरितुमर्हति । अस्य क्व स्वभावोक्तिषु राजते
ह्यमेव विशिष्टता, नैतादृशी विशिष्टता अन्येषु कलावादिषु कविषु दृश्यते ।
स्वभावोक्त्या द्वावेव कवी विभुतौ । प्रथम कालिदामस्ततश्च द्वितीयोऽथ माघ ।
पञ्चमे, एकादशे, द्वादशे, अष्टादशे च सर्वे स्वभावोक्ते कतिपयानि चित्राणि तु
अतिसुन्दराणि दृश्यन्ते । दृष्टव्यमिह तस्या श्री —

‘गणद्वयमुपश्रितवता पयस सरोप नायेन हृन्धपरारणमारतेन ।

अम्भोधिरोधमि पृथुप्रतिमानभागरुद्धोद्दन्तमुसलप्रमर निपेते ॥’

‘प्रहरकमपनीय स्व विनिद्रासतोच्चै प्रतिपदमुपहृत केनचिन्नागृहीति ।

मुहुरविशदवर्णा मित्रया शून्यशून्या इददपि गिरमन्तर्बुध्यते नो मनुष्य ॥

सत्रादाश्च माघस्य अतिमरुता ओज पूर्णाश्च भ्रमन्ति—

उदाहरणत्वेन तस्यैव श्लोक इह निधीयते—

‘अनृता गिर न गदमीति जगति पटद्द्विधुष्यते ।

निःशमथ च हरिमर्चयतस्तव कर्मणैव विकसत्यसंयता ॥

छन्दसा प्रयोगे सुकविर्माघो भारवि कालिदाममपि अतिप्रमते । अथ
विविधानि भूयिष्ठानि च छन्दानि प्रयुक्तानि प्राप्यते । सर्वेषामपि छन्दसामद्भुत
सफलञ्च प्रयोग विदधानि । पञ्चमे सग प्रदुक्ता वसन्तनिलका किञ्च एकादशे
मालिनी नितरामेव सुन्दरता बहत ।

पदविन्यासे यद्यप्यतदीये विकटवन्धनानिवद्धा गौडी विज्ञेयते पर तत्र
परमप्रियम् आकर्षण दृश्यते । यस्तुतो यादृशी सुन्दरपदसंख्या अस्य कवे
पर्यवलोभ्यते न तादृशी अन्यस्य कवे कस्य सा प्राप्यते । रत्नाकर हरिश्चन्द्र
प्रमृतयो बहुतरा कवय एतदीयपदविन्याससौन्दर्यस्य पुरत स्वकीय भाहं

मादर नमरन्ति । नवनवदन्दप्रयोगे निनरामभिरुचि विलीक्य च तत्र विद्वाम्
कविमिममेव प्रशमन्ति च 'नवमर्गंगते माये नवसञ्चो न विद्यते' इति ।

इदानीमेतस्य महाकवे काव्यात् प्रिचतुराणि तानि उद्धरणानि निर्धारयन्ते
ये तस्य नानाशास्त्रनिष्णाततावगम्येन—

'प्रतिशरणमर्शाग्रजोतिरग्न्याह्निताया विधिनिहिनिविग्निधौ सामिधेनीरधीत्य ।
हृन्गुहुरितौघस्वममस्वयुर्वर्धुनमत्रमुपलीडे स्वा तु मातालयमग्नि ॥'

एतेन वदवैदुष्य किञ्च—

'महायाय दधनो सरूपना दूरभिन्नफल्ग्वो क्रियाग्रग्नि ।
शदशामनविड समामयाविग्रह इयवमसु स्वरेण मे ॥'

एतेन तस्य वैदिकप्रशस्तिप्रमथ च चतुर्दशे मर्गे कृत् ऋतुवर्गन तदाय
तस्य श्रोत्रियस्य ज्ञापयति ।

अथ साधनयोगगान्धे स्वीयमधिरात्र निवृत्तौ—

तस्य साधनपुष्पेन तुल्यता विभक्त स्वयमकुर्वन् क्रिया ।
कर्तुंता तदुपगमनोऽभयद् उत्तिभाति करण यथार्चिनि ॥'

'मैत्रिहित्तिरग्निरग्निदा विराय क्लेशप्रणामिह लक्ष्म्यवर्चनयोगा ।
एतानि च सख्युत्पन्नान्यतयागम्य बान्धुमिति नामपि समागम्यता निरोद्धुम् ॥

समागमायाज स गम्भार पाण्डित्यमवाप—

'शदिनामनपन्नन्दमुच्चैर्गोकयल्लक्ष्मिदोऽनुवाक्यया ।
यादया यवनरुमिगोऽयनम्भन्वतानमपत्तिर्य देवताम् ॥'

आग्निदेवेषु दर्शनेषु यथा स प्राशस्त्यमग्निवताम् तत्रैवामी वास्तिवदृशनेष्वपि
उच्चज्ञानमविन्दत्—

'मर्कटार्कशरारपु मुक्ताङ्गुष्ठान्यपद्मम् ।
मौगतामामिवाभान्यो नाग्नि मन्त्रो महीमृताम् ॥'
इत्यादिभ्योऽपि अस्या दिशि मङ्गेन कुर्वाण प्राप्यन्ते ।

काव्यस्यास्य द्वितीय मर्गो राजनीतिविशारदतां च कवे प्रख्यापयति सत्ये

स्थले व्याकरणशास्त्रस्य सूक्ष्मसूक्ष्मतरान् अपि प्रयोगान् प्रयुञ्जानोऽर्थं कविः
प्रेक्ष्यते किञ्च भाषेयं मुञ्चिष्येवानुगच्छन्ती सर्वत्र समवाप्यते ।

यादृशं प्रकृष्टतमं शास्त्रेष्वयं कविः पाण्डित्यं निदधौ भगवदनुकम्पया तादृशी-
मेव कवित्वशक्तिमपि निदधाति स्म तस्मात् काव्यमस्य महाकवेः काव्यत्व-
दृष्ट्या पाण्डित्यदृष्ट्या च उभयविधया दृष्ट्या श्रेष्ठं काव्यं मतम् । एतादृशविलक्षण-
काव्यस्य स्वरूपं प्रति विद्वद्बुद्धीराणांमिमा उक्तं सर्वथैव युक्ताः—

कृत्स्नप्रबोधकृद् बाणी भा रवेरिव भारवेः ।
माघेन चाप माघेन कस्य कस्य न जायते ॥
माघेन धिमितोरसाहा नोरसहन्ते पदक्रमे ।
भा रवेरिव स्मरन्तः कवयः कपयौ यया ॥

(३५)

कविर्दण्डी

कस्यचनारि इतस्य माहित्य तदीय-साहित्यगतिगो भवति हंप्रयमान
देर्दप्यमान च पृथग् । नञ्जति समावस्य इपं । समावस्य सर्वमामरि
भवनाना किञ्च परिवर्तनसंलाना विचारधाराः । तत्र प्रतिविम्बितवत् ।
तस्माच्चद कश्चिन् भारतीय-समाज भावना धाराया विचारधारा-संस्कृति-मन्यता-
हीनि-नानिष्ठपञ्चानु कामयते तदा न संस्कृत-साहित्यमनुशीलयत् । तत्रै-
कताऽस्मद्दृष्टिनय पुरातनतमस्य वैदिककालस्य हृदयभिरामा सरतावदाया
मन्नाया मातिवकी नैमर्गिकी श्रीः अवनरानि, एकजश्च रामायण-महाभारत-जातक-
मेददूत-नैरघापचरित-गीतगोविन्द-भानिर्गविलम्ब-सम्पापगा-तद्विकालस्वरूप-
प्रदर्शकानि नवनवानि ललितानि चित्राणि च हृमोचरानि जयन्ते ।

संस्कृतसाहित्य यत्रोत्कृष्टोत्कृष्टतराणि महाकाव्यानि, रूपकानि, गतिरा-
स्यानि च शोभन्ते, तत्रानवधाना रमणीया गद्यरचनाश्च भूयस्य परिस्फुरन्ति ।
संग्रहितिकेऽनेहस्युपपन्न्यमानस्य गद्य-श्रित्वस्य कथा-साहित्यस्य ग्रन्थानामवगे-
हनेन स्फुटनयैव प्रतीयत इदं यत् संस्कृतगद्यमस्तिरदैव कथामको विक्रमो
मिष रूपद्वयमप्यद अचकत् । कथा-साहित्य वस्तुजात तु परिगृहाति लोक-
काम्यम्, पर तत्र प्रभासो महाकाव्याना पद्यतो पर्यवर्तयते । इमानि कथादम्भूनि
कानिचन तु एतिहासिकी घटना आश्रयमिकाणि चन च कवि-कल्पना ।
एवविधानानि कथानकाना सङ्ग-बोधाप्यते यत्रैतिहासिकी घटना कविच्छ-
न-त्र द्वे अवि-मनुजमनः । अत्र सर्वत्रापि वर्णनविधिः स एव विलमति यो महाका-
व्येषु । पद्यो वर्णनानि सर्वतः समप्रधानानि अलङ्कारबहुलानि शैव-मुग्धि-
तानि च समप्रधानानि । तत्रापि सा सरमा श्रियमृन्नां छा गितिमरिदादीना
लक्ष्मी वन-निहारवटकेदयदिमन्निधनीमामा पर्यवर्तयति सत्त्वमामनुते ।
एतद्विषं सकल सर्वाङ्गशुद्धि मौन्दवं वामवदत्ता-हर्षचरित-कादम्बदांतिषु परि-
स्पन्दमान केन न वीक्ष्यते ? अरन्ध्वर्धमानस्य दग्धिविकृतललापस्य रचना

कोटिमिमामाटीकमानापि न तमलङ्घन-परिवेपं परिष्वजते यं सुबन्धु वाणप्रभृ
नीना रचना । सुबन्धो वाणस्य च रचनासु दृश्यमान गद्य काव्यगद्यमसित न
च गद्य केवलम् । पर दण्डिनो रचना केवलगद्यमयी भवन्ती अस्माकं पुरत
समुपस्थिता जायते । स्वकालवर्तिन्या गद्यलेखनपद्धत्या आवर्जितो भवन्नपि दण्डी
मात्मान दान्धां क्रीडायामरिमत ।

सस्कृतगद्यसाहित्यस्य द्वितीयं रूपं पञ्चतन्त्र हिनोपदेशादिनामिरासु नीति-
कथासु दृश्यते । इमा गद्यसाध्य-परिधेदूरे स्थिता भगवत्स्य स्वाभाविकेनैव
प्रसारेण विचकासिते । आमां नीतिरूधाना गद्यमेव सैमतिक्रियात् स्मरमामान्ययो-
धगम्यमस्ति । दण्डिनो गद्यं गद्यस्योपर्यभिहितयोर्द्वयोरेपि रूपयोर्मध्ये एकतर-
मपि नावलम्बते । तदस्ति मध्यममार्गस्य निदर्शनम् । गद्य-काव्येषु कथा-
वस्तु भवति अल्पीय परं तद्-वर्जनं भवति भूय शाब्दिकश्रमस्फारश्च गरीयान् ।
पर नैसर्गिकया रीत्या प्रणीतेषु गद्य ग्रन्थेषु न वर्जनस्यानवधिको विस्तारो न च
शाब्दिकस्यैव चमत्कारस्य गुरुरवयवकृतैव भवति । कथाग्रन्थेन प्रवाहस्तत्र
स्वाभाविकी गति निरुधान् प्रवहति । दण्डिमहाकवेर्दण्डमुमारचरिते कथावस्तु
कुत्रापि वर्जनं पुण्योद्ग्रथितं नास्ति । न तत्र कापि हृथतास्ति न च तद् दुर्बो-
धेन वर्तते । भाषास्ति तत्र प्रवाहमयी स्वाभाविकी च । यदपि स्थलं समासति-
शयवद्विद्यते तत्रापि नास्वाभाविकतास्ति ।

सस्कृतगद्यलेखकेषु दण्डी एव ईदम् गद्य-लेखकोऽस्ति येन न कृत्रिमतापूर्णं
गद्यं भृशमादृत न च पञ्चतन्त्रादिप्रमुक्ता मरत्या सुबोधो च गद्यशैली अप्यग्नमुपे-
क्षिता । तस्याभिरुचिर्द्विविधयोरपि गद्य सौन्दर्ययोरासीदत न तं मार्गं परिजग्राह
यत् पाठक उन्नयोरपि गद्य-सौन्दर्ययो मुखमास्वादयितुं शक्नुयात् । स अस्मिन्
प्रयासे निनरा साफल्यमपि अधिजगाम । सुबन्धुर्बाणश्च स्वस्वरचनाया यद्
गद्यं श्लेष विरोधाभास-परिस्फुरादिवानाढ्यद्वारा लङ्घनं क्षीर्णदीर्घन्तररुमासमाकुलं
शब्दचमत्कारचान्तरम् निहितगन्ती तदपि तद्विधानां कल्पनालोकरनीना कथाना
कृते युक्त समीचीन च वर्तते । यदा च तस्मिन् महनीये उद्देशे दृष्टि सिध्यते
यदुद्देशेन सुबन्धुवाणाद्यम्नादस गद्य निबन्धुस्तदा ॥ तामु तामु कृतिषु
प्रयुक्तस्य तद्विषय गद्यस्योपयुक्तनोपादेयता ततोऽप्यधिरनरे प्रकाशं यमायाना
जायते । दण्डिन पुर कथावस्तु उद्देशश्च अन्यत्रिधमेवासीत् । आदर्शसमार-
सम्बन्धिनी कथा न तरय समये स्थितार्थीत् तस्य स्वप्ने यथार्थस्य लोचस्य कथा

मतिष्ठमानाभवत् । ज्ञानस्य कटूना स्यादना समुत्पन्नस्य स हृदय । तस्यमद
वर्तिन समन्तिकस्य ज्ञानस्य रहस्यनि तस्यनि च स्युस्त्वनिनाप्यनदुरेण्य
हृदि निधाय स म्या कृतिमपूजत् । अतस्तद्विषयां स्थितानां स्यादना च प्रकाः ।
नय किञ्च तद्विषयस्य हरस्यस्य पूर्यर्थं मैव भाषा नदव स्यात्त सपथां धिततर
सङ्गततरस्यस्य दा भाषा वक्ष्य गद्य स्याद-अस्मया विद्वत् दत्तं प्राप्यत् ।

[illegible][illegible]

॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतायां अष्टमोऽध्यायः ॥

अवभूव । तस्य तत्र स्थितिं प्रति काव्यादर्श-प्राचीनटीकाकार-तदुक्तवाचस्पतिमु-
पिपोऽथ स्थित पद्यमिद्विज कुर्वते—

नामिवयमध्या परितश्चतुर्गोविभूषिता ।

अस्ति काचित् पुरी यस्यामष्टवर्णाङ्गया नृपा ॥

इतिहासकाराणां प्रथममभिधानमिदमासीद् यद् दण्डिन प्रपितामहो भार-
विदानीन् पर सम्प्रति—

स मेधावी कविर्विद्वान् भारवि प्रभव गिराम् ।

अनुख्याकरोन्मैत्री मरेन्द्रे दिष्णुवर्धने ॥

इत्येत द्वितीयविभक्तियुक्तभारविपद्वन्त श्लोकमाष्टव तेषामिद् मत यत् तस्य
प्रपितामहो दामोदर आसीत् । एष विषयो वस्तुनोऽपुनापि समिद्ध एव ।

काव्यादर्शोत्थितो राजवर्मा (रातवर्मा) एव नरसिंहवर्मा द्वितीय इति
मन्वादी प्रो० २० नरसिंहाचार्य—डॉ० बलवत्करी द्वारापि “दण्डिन समय
सप्तमशतकोत्तरार्धभाग” इत्याद्युच्यते । प्रो० बलवत् उपाध्यायश्च स्वकीये
‘संस्कृतसाहित्येतिहासे’ तस्य विद्यमानतो सप्तमशतकस्यान्तिमे किंवा अष्टमश-
ताब्द्या प्रारम्भे मन्यते ।

दण्डिनस्यो ग्रन्था परम्परया सन्ति प्रख्याता । तत्र काव्यादर्श दशकुमार-
चरितनाभिधानी ग्रन्थौ तु नि समिद्धतया तदीया मती स्त । केचन छन्दोवि-
चितिमपि तस्य रचनां मन्यन्ते । पर छन्दोविचितेरल्लेख सुषम्भोर्वासवदत्ताया-
मपि प्राप्पते । द्वयोरपि विभिन्नमालगामित्वात् छन्दोविचितेन दण्डिकर्तृत्व
मिदप्यनि । डॉ० कीषस्यापि मतेन छन्दोविचिने वृषत् ग्रन्थव नोपपद्यते ।
‘लिपनीव तमोऽङ्गानी’ इत्येत श्लोक काव्यादर्शेऽपि प्राप्य विद्वान् पित्रो
मृच्छकटिक दण्डिरचित मन्यते । परमम्भेयनपरा नात्र श्रद्ध्यते । श्रीचन्द्रशेखरी
पाण्डेयप्रमृतिमिस्तरव (मृच्छकटिकस्य) पुष्टे प्रमाणै मृच्छकटिकमुपपादित
अस्ति । अत्रतिमुन्दरीसज्जिवाया रचनाया प्राप्ताया नाधिक- कालो जात । सापि
रचता दण्डिकृतैव चिद्भिर्मतास्ति । एषा कथा मत्ते पटी च समयाप्यत । यथा
मिमांसात्रिमुन्दरी दशकुमारचरितस्य पूर्वपीठिकाया प्रारम्भिक रूप मतीयते ।
अथपि डॉ० अणामे ‘काव्यादर्श-दशकुमारचरित’यो प्रणेता दण्डी एव न, अपि तु

द्वयोरपि ग्रन्थयोर्विम्बयिता मिश्र-मित्रोऽस्ति' इति भणति परं विदुषामधिकतरा संया न तन्मयेऽस्ति । अतः काव्यादर्श-दशकुमारचरितान्वन्तिसुन्दरीयेतन्नामधेया कृतयो दण्डिन एव सन्ति ।

केचन विद्वान्यो दण्डिन उपरि गुणाद्व्यस्य प्रभावं परयन्ति । तेषां मतेन दण्डी गुणाद्व्यरचिनवृद्धकथावर्णितघटनाधार एव दशकुमारचरितं प्रणिनाय । अन्तु नाम किमपि । दण्डिनो दशकुमारचरितं तस्योक्तप्रतिभावावमुच्चैः प्रमाणीकरोति । कवि स्वकीयेन प्रणिमाकौशलेन कल्पनाचानुस्येण च तद्रचनां तथा कृतवान् यथा तन् लोचप्रियतामाम्नादयेत् । कविनैवेऽस्मिन् प्रणामे पूर्णां सकलतां प्रयानोऽस्मिन् ।

दशकुमारचरिताध्ययनेन विदिनं सञ्जायते यद् दण्डी मनसासदृशलोकाचार-विचारानुमते गुणाद्व्यो मेधावी विद्वान् आसीत् । तस्य दशकुमारचरिते विराजमानाभिर्नानाविशभिस्तत्पारिपूर्णमी रोमाञ्चकाग्निर्भाभिर्दनाभिस्तस्यानुभवशान्तिवर्तितावादिगुणा स्फुटतैव प्रकटीक्रियन्ते । रोमाञ्च-साहसविस्मयगर्भाभिर्घटनाभिः समुल्लसितवद् दशकुमारचरितस्य जगन्नाथुनिकाजगतो मिश्रम् । छल-कपट-हिमा-प्रताडनाद्वन्वालीकावलीकनारिभिस्तद् वस्तुतस्तु मानवलोकोद-स्थापन परम् । घटनानां यथार्थत्वे प्रवेत्तुं प्रतिभापाद्वरितार्यवर्ति वृद्ध संलक्षणे । मुग्धा कथानेकावान्तरकथाभिरुद्ग्रथिता वर्तते । तत्रापहारवर्मणश्चरितमनिरा-रुद्धपङ्कटाकं विद्यते । तेन सार्धं नपस्विनो मारीचस्य हृदयविहीनाया गगिकाकाम-मञ्जर्या जैनमिच्छेच्छावन्तरकथा कविना समुपग्राहितास्ति । न केवलं तच्चरितेन साकमन्यान्यकुमाराणां कथाभिश्च महापि कतिपयावान्तरकथाः विदुषा ऐवकेन प्रस्तुतीकृताः सन्ति । सर्वत्रापि तासु तासु कथासु तथ्यवादि-वातावरणं दीपयते । न दण्डिनो लक्ष्यं नीति-शिक्षणं न च मचेतोन्नद्धपरञ्ज नमेव । तस्य तृदेवमस्ति स्वयमयमव्यन्धिन्त्या, ज्ञानाद्या भारतीयमात्रस्य यथार्थचित्रसमुपग्राहणम् । तस्य लेखनी समाजगतान् दोषान् उन्मूलयति ताननाशुत्यामगुरतः मद्भिदधानि । सुवन्धोर्वागम्य च दृष्टिरस्यादर्शमात्रप्रेषिणी परं दण्डिनो दण्डिनं तादृशी । माम्नि यावाध्यादलोक्नशीला । तस्मात् स समाजस्य सर्वविधानां दोषानां समुपस्थापनाय विविधानि पात्राणि मूढलयन्तः समुदलभ्यते । सा कलानुरागिणी चास्ति परं कलापङ्कः मोऽनुरागान्तरा उपरि

नैज स्वच्छन्द शासनं न कुरुतेऽपि तु सैव तं स्वच्छया शासित । अत एव तद्भाषाया तद्विधिरिति चित्रणपेक्षी प्रसाह मर्तुं समुदीप्यते ।

दण्डिकवेर्विशिष्टतेयमस्ति यदमी भुवन्तु किञ्च बाण इव न त्रिभ्यशक्ती रूपयुनक्ति । न तस्य कथावस्तुनि मन्धर्वं किञ्चराप्सरसामरनारणा कृतारिते । न तत्र सामान्यजनबुद्धयगत्याश्चमाशरचान्ता प्रदर्शिता सन्ति । तस्यास्था न त्रै वेऽपि तु पौरपेऽस्ति । पूर्वपीठिकाया दैवस्य महारवे दैवे अ वले विश्वारोऽस्ति दर्शित , मालवेश्वर शिरोमयादाम्बुधया वीरारातिनात्तननिपुणया गदया मगधेश्वरं पराभजति, मगधेश्वरश्च अपि वचने विश्वस्य भाविनो निजसूनोर्यल पीर्ययोः शी मुख्य दधान कान्ता एव दिनानि व्यरयेति, पर नैवा हि पूर्वपीठिका दण्डिगणं तनि प्राक्तमजानुपन्न । दण्डिन प्रीते कथाभागे तु ईदरयो निपात्यधीना धाना न वृष्टा प्राप्यन्त । मर् एव कुमारो किञ्च सर्वाण्यप्यजान्तरकथागणानि पात्राणि संपुण्यमयमयं दधून् जयन्ति । नैजामिप्रेतसाधने ते नूनमुचितमनुजानुपायज्ञातल्लभन्ते । पर एव सर्वं प्रदर्शनं कवेरभिमतमेव । न केवलं पुन्य पात्राणा चित्रण तत्र, प्राणवत् कृत्वा विहित नारी पात्राणि चामुमिति विधाय चित्रितानि सन्ति । गणिका कुलटादिचरितानां, कलहपराणा धूर्तानां, दम्भरतानाञ्च मनुष्याणा चरित्राणि समुपन्यस्य दण्डी स्वकृत्वा तां पोष्यतामुत्पादयितुं प्रयतते स्म यथा गाढकन्तस्मयवर्तिन सम्राजस्य सर्वा अपि दशा मरुदग विडोक्थितु मभवन् ।

दण्डी मोक्षतरुवर्गरथ धृत्तमालिखितुमभिलषते स तु मध्यमवर्गस्य जीवन गातु पल्लीपत्नीसुमुक्तता निदधानि । अत एव तस्य रचनाया छपणका, ऐन्द्रजालिका, भ्रष्टारतपरिवना, राज्यधुता राजानो राजतनया, चाराहना, कुटिम्यो, बर्मन्पापरसहायका भूर्ता, दूती-वर्म प्रवीणा निष्ठाचर्य, मिदहस्ताधीरा, सून-काङ्कानिराश्रयिप्रश्रष्टा निष्ठाव —सप्तविधा एव जना—द्वष्टु शक्या सन्ति । नृपाणामादर्शमयानि चरित्राणि प्रति किञ्च त्रिकालदर्शना महर्षीणा दैव्या शक्त्य-मश्वर प्रदर्शनमपि दण्डिनोऽभिरचिर्मनामपि न प्रतप्यते । स न भूलाक प्यवरा रिटावस्तु-पनिमुमाञ्छति । तदाया तु दष्टि मर्धयैव सैद्धान्तरी स्यावहारिकं च विद्यते । चेन्मानवो युगपदत्र धर्माधर्मज्ञानं न निपतिनु पारयेत् तदा तेन एवो द्वौ या, सिद्यन्ति दिनानि, द्वातयौ, तथाचरणेन न काऽपि स्याद् दानि । अरिश्चेद् बलेन पुरोधसेन वा न जितो भवेत् तदा भेददण्डादिपरा कापि

नानिरनुमरणीया । प्रयोक्तव्या च सा । अपहारवर्मविधुनदिकानां चरित्राणि
इदमेव तस्य सङ्केतवन्ति । एतावदेव न, दण्डिना ॥ अलौकिकदार्ढ्यानमप्युरोग
एतादृशानामेव दुष्कर्मणा कृते कृत । दण्डी गणिकया नारीचं वसङ्कतं कारयित्वा
तरग्रिना चपकानां माधूना निचाचरान् च दुर्बलानां समीचीनतया ममुर-
न्यस्यति । न स मानातिक्र-दोष निगूढनपदे आसीत् । वस्तुनोऽन्यत्रत्रदिश्या
यायाभ्यप्रियता दुर्लभैश्च वर्तते ।

दण्डी नारी-हृदयामिजाने परामेव पटुना ग्राहते । तद्वचनाया क्वापि पनि
वद्विकाया नृशसमानमाया नाया जघन्य चित्र हरपते, क्वापि च पनिप्रागया
मृदुत्वान्माया पनिनतया मनोरमा चैन पावनकरी डिश्या आमा विमानि ।
'धूमिना' नारी-हृदयस्य निर्दयताया जग्नि गतिन प्रनीको यदि, तदा 'गंभिरी'
पनिप्रागया पनिनतया सुगुणिया अवधाना प्रनिमा माति ।

आमा कथाना कैतुमेत्पादकात्रयंकारकयनान्वितवत् तत्राहुतरस्य
प्रभूनता सञ्चरमानावलोचन । ज्ञान विधानरुशान्विधारद्वाद् दण्डिन-
स्तरप रचनाया राजनीनेनितितारुणा, कामरुशस्य निगूढानां तथ्यानां प्रभा
चैरमाश्रम्य विचित्रविचित्राणामुद्भूतानां बहुलता दृष्टा भवन्ति । तन्म्यतिर्दण्डिन
विचित्रपाणिद्वयवत् प्रकटाकराणि । पञ्चवृर्ध्वपनानां पुरश्चायासुयापुपभु-
नार्थि दण्डी वस्तुनो जनताया कविगम्नि । यदि सुविद्यं सप्तमरानकवर्तन्य
भरतमुखो जनताया हर्षविधात्री, मुख-दुःखे, आमोद प्रमेदी, हृदन-गुदने, नावार
विचारो च शत्रुं कामयन्ते तदा ते दण्डिनो दण्डुमाश्चरित परिशीलयि-
म्युप-ते ।

श्रेष्ठस्य कवे काव्ये नममयवन्ति संसारस्य सर्वाङ्गीर्यं दर्शनं भवनीयम्-
लघन दण्डिन कृपां सर्वयैव चरितार्थिभवति । तस्मिन् काले समाजस्य भित्ति-
रनघ्रूढ-मुदरनेऽदृश्यत—“मागे च रुदति नियमे नैगमानां ताम्र-वृद्ध-
हेलाहलो मगन-मं न् ।” तदा जनेषु व्याघ्रचर्मने हनेश्च व्यवहारो मृगमाय दने
दृष्टे तद्विक्रपो वीदिनोऽनूत्—“अमाश्रयत् तत्र व्याघ्रचर्मे हनेश्च शिवाय-
वागत, किं न जानामि ।” वृषाज्जैडञ्चनार्थं तदानीं दशनाक्या प्रयोगं कृतं -
भवत्—“त च बाल वदनालीमुग्धोदृताभिरजि-” “नं जरमन्प्रमम् ”
तस्मिन् युगेऽपि अना टप्यवन्ति अव-येवन्त । उन्नेषु कामेभ्यश्च प्रमुते

मत आसीत्—“मदनमहोरसवाय रसिकमनासि समुद्रासयन्”, “अभूष घोषणा-
श्च काम रसय ।” द्यूतप्रथा प्रचलितासीद् भृशम्—“अनुप्रविरय च द्यूतसभा
मच्चभूतं समगसि ।” वासताम्बूलवीटिकायां नितरा निषेवणमदरयत्—“हेमकर-
ण्डवाच्च, वासताम्बूलवीटिका कर्पूरस्फुटिका निरष्टीवम् ।” स्त्रीदासु विविधासु च
तदा जयतानुरागोऽप्ययत्—“तस्मिन् कन्दुकोरसवे पुन समाभासितारिम ।”
नृत्य गीतचित्रादिकलासु प्रेम प्रतिगृह व्यालोक्यत्—“बुद्धिश्च निसर्गपटुधी
बलासु मृदयगीतादिषु चित्रेषु च काम्यविस्तरेषु ।”

दण्डिनो दशकुमारचरित, साहित्यिन्द्रदण्डा, वस्तुत एका परमप्रशंसनीया
रचनास्ति । सा हि रचना-रयानककाव्यस्योज्ज्वल निदर्शनमस्ति । तस्यास्या
नस्य सप्राणानां पात्राणां चित्रण शिष्टदास्यसुविलम्बितमपुनरुद्भवभुव उपरि
कुशलेन लेखकेन प्रस्तुतीकृतमस्ति । आरुपानस्योक्त सौन्दर्यं खलु अर्धस्य
विशदतया, रसस्य मनोज्ञाभिप्यवस्था, प्रतिपदरम्यत्वा ललिततया, व्यवहार-
चमया प्रवाहपेशल्या च जायया नितरा कमनीयतरता नीतमस्ति । अत सुवर्णं
मिष्ट समीरभ भगत् सफलमपि लोक परिप्रीणयत् समवाप्यते ।

नानागुण सुन्दराया रसपारिप्लवायास्तस्या रचनाया इह काश्चन पङ्क्तयो
भिन्न भिन्नस्थलगतः समुद्रप्रियम्ते सचेतसा चेतासि मन्दयितुम्—

(क) ‘अयं किं प्रवीमि दीर्भाग्य नाम जीव-मरणमेवाह्वानानाम्, विनोप
तश्च कुलवधूनाम् । तस्याहमस्मदुदाहरणभूता । मातृप्रमुखोऽपि ज्ञातिवर्गो
भासवश्चैव पश्यति । तेन मुदष्टां मां कुरु । न चेत् त्यजेयमसौव निष्प्रयोजनान्
प्राणान् । अविरामाच्च मे रहस्य नाश्राभ्यम्’ इति पादयो पपात ।

(पृ० २२१ नि० प्रे०)

(ए) विभावरी च व्यभासीत् । अभूच्च मे मनसि किमप स्वप्न, किं
विप्रलम्भो वा किमिदमासुरी दैवी वा कापि माया । यद् भावि तद् भवतु ।
नाहसिन् तत्त्वता नावकुप्य मोक्षयामि भूमिशय्याम् । थावदायुरग्रयायै देवतायै
प्रतिपायितो भवामि’ इति निश्चितमतिरतिष्ठम् । (पृ० १९४, नि० प्रे०)

यत्र जम्बुनो, हरयस्य, स्थितेर्वा प्रकर्षो विना दीर्घदीर्घतराणि वाचयानि किं
वा अतरेण समामावर्त्तौ न प्रकटीभवितुं शक्यस्तत्र कविना तद्विष-सौन्दर्यावि-
र्भावनप्रयोगानुरोधेनैव तदाश्रयश्च कृतः । हरयनाम्—

(ग) एवमनेककरजमपुर विहरन्ती • आम्बानिन्वेय-शैलितैर्दन्तवृद्ध-
रश्मिपालैर्नीलापल्लवैरिव मुम्बकमन्परिमलप्रहङ्ग-शैलानिन्वेयनाडयन्ती गोमूत्रि-
काप्रवरेषु घनदर्शितरागविभ्रमा विद्युहन्तामित्र विडम्बयन्ती, अक्षपतनोत्पतन
निम्बवस्वमुफाहारम्, अङ्कुरितयमसलितदूषितकपोलपत्रमङ्गशोषणधिरुतप्रव-
पल्लवानिन्म, आगलितस्तननगशुकनिषमनम्भृतेकपाणिपल्लव च निषमो-
त्थाय निमीह्योन्मीर्य स्थित्वा गङ्गा चैशानिचित्र पद्मकोटन राजकन्या ।

(पृ० २०९-२११, नि० प्रे०)

दशकुमारचरिते कविना व्यावहारिकशैल्यनुगुणान्धेव पदानि चारुचिन्तानि
सन्ति । कानिचन तु पदान्धेनादृशान्यपि शोभन्ते यानि प्रयुक्तानि कविस्तेषु स्पष्ट-
हरणोपतानुरूप धनमपि सञ्चारयन्ति । उपहस्तिना मलनश्लेष्टमनीषोदञ्चय
किंशार-कालशेष-मद्गु पञ्चवीरगोष्ठादिकानि पदानि बहुनि यानि पदनि कविना
प्रयुज्जानि तथा प्रयोगस्वेदमेव प्रयोजन यत् तानि स्पष्टवहारे समायतानि स्यु ।
तत्र—“गृहिण प्रियहिताय दारगुणा”, “दुष्करमाधन प्रज्ञा”, “इह जगति हि
न निरीहं देदिनं भिय मभ्रयन्ते” —इत्यादिका सूक्तयोऽथ च—

“... आगमदीपस्थेन लहस्यना मुनेन वर्तते लोकयात्रा । दिग्य हि
चक्षुर्मतमवन्नविषयसु व्यग्रहितविमृष्टादिषु च विषयेषु दाम्ना नामाप्रतिहतवृत्तिः ।
तेन हीन मनोरथ्यायतविज्ञाटपोल्लोचनयोरन्ध एव जम्बुरधंशानिष्वमाम-
प्यात् ” इत्यादिका (पृ० २५७, नि० प्रे०) शान्तीनिबिरपका उपदे-
शाच्च पाठकान् मयुरमुपदिशन्त समुहयन्ति ।

दण्डिनो रचना-शैली वस्तुतोऽनुपमा प्रभावशालिनी भोजस्विनी च वर्तते
नितराम् । यारि रचना तेन सृष्टा सा नैस्तेनैजैर्गुणै परामेवोत्कृष्टतामुपेतास्ति ।
काव्यादृशस्तदीयोऽलङ्कारसाधस्य महान् प्रप्य, दशकुमारचरित गद्यकाव्येन
अञ्जुन प्रन्यारतम्, किञ्च तस्यावन्निमुन्दरी, या अपूर्णैव प्राप्यते, च अनितरामेव
सहृदयहृदयाभिरामा रचनास्तीति को न सचेता वेत्ति । प्राचीनानामालोचनाना-
मस्य कविकुलसितोमगेर्दण्डिनो विषये तु सम्मतिरियम्—

“जाने जगति वल्मीकौ कविरित्यभिधाऽभवत् ।

कवी इति ततो व्यासे कवयस्त्वपि दण्डिनि ॥”

(३६)

वेणीसंहारम्

अमरनाथोपर्युपासकैर्नाट्यशास्त्रपारायारीणै स्वसिद्धान्तानां प्रतिपादनार्थं
सेभ्यो रूपेभ्यो हि उदाहरणान्यचीयन्त तेषु वेणीसंहार नाम नाटकगुणलेखनार्हं
मरिचि प्रामुख्येण । वेणीसंहार भट्टनारायणो रचयामास । आसीत् स का-
कुत्त (कलौज)-वासिन्धव । न स स्वरचनायां नैवजीवनपरिचयः शोभमपि
प्रदत्तवानस्तस्य जीवनविषयक उद्गतस्वभोगार्हं एव लीयते । वन्द्येति तदिदं
रम्यं अभिज्ञानिनामापद् विनिवारयितुं यत्तार्थमनुदावति केनास्तेतिहासविदा
मनम् । वदन्ति च ते यदमी महीपति सप्तमेशवीर्यादे समजनि । यद्येतत्स्थान
युक्तं तदा भट्टनारायणस्य स्थितिकाल ईशवीर्य सप्तम शतक मिद्वपति त्रिद
नरैषैव चण्डाधिराजस्य चण्डायाया स वसतिद्वन्द्वे—इत्येतदप्युक्ति भवति । म-
य एव विद्वत्प्रियो राजा 'मृगराज'स्मै सपतेनोपाधिना त कविकुलमूर्द्धन्य विभूष
याद्वकार । केचित् कथयन्ति स गुप्तराज्यानेहमि चतुर्थं विष्टीयशनके प्रादुर्भूव ।
अ-य वदन्ति यद् यहिरद्वन्द्वे प्रमाणेभ्यस्तस्य काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तिनारात्
वामनात् प्राकृतत्वं निष्पद्यतेऽतस्तस्य समयो निश्चयप्रचतया सप्तमशतकवत्
पतायते । वामन स्वर्गीय ग्रन्थे भट्टनारायणकृताद् वेणीसंहारादुद्धरणमेकमुद्धरन्
प्राप्यत तस्मात् स अष्टमशतके सजाताद् वामनाख्यं प्राचीनतर इति न
यतिभाति ।

यदीति वेणीसंहारस्य कथावस्तुन जाधारे महाभारतम् । द्वैपदी वणी वन्द
नमन्त्रिधर्मि घटना या महाभारते घणिनास्ति सामवादाय नाटककारो नाटक
रचय प्रणिनाय । पर नाटकीया सुन्दरता सञ्चारयितु स तत्र यथेष्ट परिवर्तन
नमपि चकार ।

सन्ध्यवस्यार्थप्रकृतीनां प्रतिष्ठापन नाटके यथास्थान त्रिधातव्यमिति यत्तार्थ
शाम्बाभिमत तस्य पालन वेणीसंहारे पूर्णत्वास्ति विहितम् । सन्ध्ययोजनमा

मवरय नाश्रयाम्प्रदत्त क्रमो नानुसृतं मनुष्यलभ्यते । तथा हि, नाश्रयविषयकेषु
ग्रन्थेषु मुख्यग्रन्थेषु प्रथमं विनोमनस्याङ्गम्योद्देशेन कृतस्तत्र प्राप्ते पर
वर्गमन्तरं प्रथमं प्राप्तं नतश्च विनोमनस्योत्तमोऽधिगम्यते । एवमेवान्यत्रापि
सम्पद्यन्त्यानया समासाद्यते स्थितिक्रमः । वेणीमहारनाटकान्तकथावस्तुनोऽस्ति
प्रमुखं साध्यं दुःखदहनयाया वेण्या उत्तमनम् । कार्यस्यास्य बीजमस्ति युधिष्ठिर-
स्यामर्यो न च भ्रमस्य । तस्मिन्मोदयमन्तरेण सयुगाद्रोषगं न सम्भवितु
शाक्नन्ति । सम्पराय विना चिकीर्षितस्य कार्यस्य सम्पादनमपि सर्वपैव दुर्घम् ।
नाटकस्य प्रथमेऽङ्के विद्यमानात्—

‘निर्वागवैरद्वहना प्रसमादगीणा नन्दन्तु पाण्डुनया सह माधवेन ।
रत्नप्रसाधितमुखं चतुर्विभ्राञ्च स्वस्या भवन्तु कुन्तरानसुता ममृष्या ॥’

इत्येतरमाच्छ्लोकान्—

“यत् सद्यत्र नभस्मीरुमनमा यत्नेन मन्द्रीकृतं
यद्विस्मर्तुमर्पीहितं दामवना शान्तिं कुलस्वेन्दुना ॥
तद्दूतारणिममृतं नृपसुताकेशाम्बराकरं
क्रोधोयोनिरिदं महत्पुरुषेन यौधिष्ठिरं वृत्तम् ॥”

इत्येतरज्जोडं यावत् युधिष्ठिरस्य क्रोधोऽधीनमेवोत्तमम् । एतं प्रथमेऽङ्के मुख्यमधि-
शोभते । द्वितीयस्मिन्ऽङ्के प्रतिमुखमन्धिरपनिबद्धास्ति । तत्र युधिष्ठिरस्य मन्दु-
रूपं बानं विन्दुव प्रयासं प्रसरति । कविभानुमनोऽष्ट स्वप्नं वर्गयित्वा ‘मह-
मृष्यागं मन्त्राध्वं समिधं मिषादि दुर्बोधन-भ्रातृन् वाक्यं निधाय कौरवाणां
विनाशस्य प्रयासवता मूषयति । तृतीयस्मादङ्कात् गर्भं नग्निर्भवति प्रारब्धः ।
सोऽङ्कं पञ्चमं यावद्व्यतिष्ठते । षष्ठेऽङ्के—

“भीमनं प्रियमाहमेन रथमात् म्वल्पावश्यं जने
मर्वे जीवितमशयं वयममी वाचा समागोपिता ॥”

इत्यतोऽवमर्शमन्धेर्नायकं प्रारम्भः । स च भीमाभिज्ञानकारिणीं धृष्टना यावद्
धीस्थितोऽस्ति । निर्वहणमन्धस्ततः प्रारम्भ्यते यतो भीमं कञ्चुकीं क्षमिजानुमर्हति ।
स मन्धि पर्यवस्यति नाटकपर्यवसान एव ।

शास्त्रीपट्टया वेणीमहारस्य कथावस्तुना विज्ञाय रत्नार्णि पुष्करूपो नाटकः स

कला विधानदृष्ट्या न निर्दोष सिद्धयति । नाटकस्य वेणीमयमनरूपा प्रधान-
घटनामान भीम प्रतिज्ञया सार्धं निबध्नाति । पर नाटककारो न महाभारतस्य
समस्तस्यापि कथावस्तुन समावेशनविषयक लोभं सवरीतु पारयति तस्मात्
सोऽसम्बद्धा अपि घटना संयोजयितुमीहते । एष तदीयोऽभिनिवेश कथा गतिं
प्रति बाधकं सञ्जात । वीररत्नप्रधाने रूपके दुर्योधन भानुमत्स्यो प्रणयचित्रणमिता-
मृतमनुपयुक्तं वर्तते । काव्यप्रसादकार साहित्यदर्पणकारश्चोभौ मृगमुपकोशन्तौ
विलोक्येते प्रवृत्तिं ताम् प्रसीच्य प्रथो डॉ० कीयोऽपि न मङ्गता मन्यते ।
य एतु नाटकस्यास्य नायक दुर्योधन मन्यन्ते ते प्रणयचित्रणस्यास्यार्थचित्तय
प्रतिपादयन्ति । पर मत्स्यपि नायकत्वेन दुर्योधनेऽङ्गीकृते नेद् प्रणयदृश्यमुचित
प्रतिभाति । न तेन हि कथावस्तुनो गतिं प्रकर्षं वा प्रीकृत्यमुपैति न च दुर्योध-
नस्यैव चरित्रमुच्चित्रितत्वमासादयति । एवमेव तृतीयाहस्थित कर्णाश्वत्थान्नोर्वांगु-
लमतितरा प्रभावपूर्णं सद्यपि न किमपि नाटकीय प्रयोजनमुरीपयति अतस्तदपि
नापचायै कल्पते । अश्वत्थान्न शास्त्र्यामानदृष्टि भीमकर्तृकं दुःशासनं वधचित्रणेन
तत्र च दुःशासन रक्षणविषयिकायाश्चेष्टाया अश्वत्थान्नो विरतत्वं व्याख्यानेन न
भीमस्य महत्तोषचयमृच्छति । अश्वत्थान्न दुःशासनं गोपायितुं प्रक्रान्ते सति
यदि भीमस्तदुराशोणितपाने साफल्यमप्यरामियत् तदा भीमस्य गौरवमव-
र्येत् । पट्टे अङ्के चार्वाकराक्षममवतार्यं कथामावर्तयितुं विधीयमानं प्रयामोऽपि
नापेक्ष्यते । तद्वदभाषोन्नयना तु धीरोदात्तनायको बुधिशिर उपहासं गमित इव
प्रतीयते । तामवस्थां नीतरस्य तस्य तत्कारणिक चित्रणं न कमपि प्रभाव जन-
यति । तावत्स्थाभाविकमव प्रतिदृश्यते ।

नाटकेऽस्मिन्नाटककारेण महाभारतीयानां बहुलानां घटनानां समुपस्थाप-
नार्थमीहा तु कृतारितं परं न स तत्सकलघटनानुष्ठा एकस्मिन् सूत्रे प्रोक्तमव-
मत । न तावन्नाटकीया कथा विकासं मनु धावेत् न च यावत् सा धारेव
गतिरीला स्यात् तावन्नाटकं कला न गरिमाणं गन्तुमर्हेत् । नाटकऽत्रैतद्विधमपि
वैशिष्ट्यं नोपलभ्यते । नाटककारा वर्णनेन तु कथां विान्वान् सलक्ष्यते परं स
तत्र (कथायाम्) व्यापारेण गतिं प्रदानं समवाच्यते । अतुर्थेऽङ्के सुन्दरकृत-
रणाग्निवर्णनमस्ति तु कविबलित परं तत् कथावस्तुनो गतिं क्षुपयति ।
अस्ति च तत् विगलितप्रभावम् । एवमेव भानुमतीकृत स्वप्नवर्णनमपि न
तावन्तं विस्तारमपेक्षते यावान् स तत्र वीक्षितो भवति । इत्थं वेणीसद्वारस्य

विनिष्ठा घना द्यष्टया तु मन्त्रि प्रभवदेशः । रमाभुता मग्नेस्त्वर्गिन्यश्च पर
ममष्टया ता नादकर्मणि वायव्याना नागकीया प्रभवित्युता मन्दोक्त्वन्ति ।

नादकर्मणा कथं वन्ति क्वचिद् क्वचिद् भवितीना घनाया सूचनायि
प्रदनायि किञ्च मन्त्रि भवमूर्तिरिव पनाकास्यानक गण्डद्व प्रयुक्तान् प्रप्यते ।
आयन्त्यु मन्त्रेण तद् 'द्वामेष्टिकभारनोति' इति विद्यते । द्वितीयस्मिन्नष्टे
दुर्धनो यद्वै स्वा महिर्भू भानुमती स्वकीयोऽयमप्यस्यामपि निवेद्यति
तद्वै कञ्चुकीं आगम्य मन्त्रि निमन्ति । अनेन इति शब्देन दुर्धनो रमन्-
विषयाया भविष्या घनाया मन्त्रेणमविषयानि । इति शब्देन तत्र मन्त्रा मन्त्र-
मिष्येन रमन्त्युमेन सहान्वेति । अन्त्ये मयावर्तेन मरणा रपकेन मन्त्रि-
यान् जपते । अत्र तस्य उक्त्य पद्वय उद्दिष्टमन्त्रे—

“राजा—तन्निमित्तमन्त्राणां कर्त्तारिऽनन्तमप्याम्ने देवो ।

यन् —लौलाशुकस्य पवनाहुतिनाशुकान्

तद्वै दृष्टिहारि मन लेप्सन्वाग्यवस्थ ।

अप्यमिषु तव चिर जपनस्य तस्य

पर्यन्तेन करमेह ममोऽयुगम् ॥

(प्रविरय पद्यावैवे सग्नान्ता)

कञ्चुकी—देव ! ममम् ।

राजा—केन ?

कञ्चुकी—देव, मन्त्रेण ।

राजा—कस्य ?

कञ्चुकी—ममम् ।

राजा—आ ! किं प्रष्टव्यम् ?

भानुमती—राजा, किं भव्य मन्त्रेण ।

राजा—यिद् प्रष्टव्यम् ! कृत्वापमद् ! कोऽयमन्त्रः ॥ व्यानेह !

कञ्चुकी—देव न कश्चिद् व्यानेह ! सत्यमेव प्रवर्त्तते —

मग्न मन्त्रेण भवनो मरणा रपकेनम् ।

एतन् विद्विष्वक्वा ददाकन्दमिव विनी ॥”

एतद्विधा कौटिल्यस्य मृष्टा नागकृता । गण्डकदेवस्य योजना

त्रिधनायमतेनैतादृशी योजना 'पताकास्थानकं तृतीय'मस्ति । अन्यत्रापि अहि-
शतनकुलादिपदप्रयोगस्थले नाटककार क्षीतुहलोत्पादनस्य कृते प्रयतमानोऽवा-
प्यते । यस्तुतो नाटकस्य कथावस्तुवरयमेव रचिरं परं नाटकीया कला न तत्र
समुचितं सज्जा अयन्ती दृग्गोचरीभवति ।

नाटकस्यास्य नायको दुर्योधन इति चेन्न, तदपरे भीमो नायक इति,
तदितरे नायको नाटकस्यास्य युधिष्ठिर इति मन्यन्ते । ये दुर्योधनं नायकं
मन्यन्ते, तेषां कथनमेतत्—

(क) दुर्योधनस्य चरित्र-चित्रणे परिवर्तनं विशिष्टतया विधाय नाटक-
कारस्तं (दुर्योधनम्) चरित्रेणोच्चैरुत्थापयितुं यतमानो दृश्यते । इदं ज्ञाप-
यति यत् कवेर्दुर्योधनस्य नायकत्वमभिलषितम् ।

(ख) प्रथममङ्गं विहायावशिष्टेषु सर्वेष्वप्यङ्केषु दुर्योधनो रङ्गमञ्चे दीप्यते ।
प्रथमेऽङ्केऽपि स, रचनार्यकलापप्रति प्रेक्षकाणां दृष्टिमाकर्षयन् विलोक्यते ।

(ग) दुर्योधनगता शूरतारमसम्मानभावना च तमस्मदादरभाजनतां
प्रापयति । अस्ति स उद्भटो भटो विश्वमनीय सुहृद् स्नेहार्द्रश्च भ्राता । न स
भीम इव विक्रयनाम्रियः । तदीयानि दौर्बल्यानि अस्मदीया समवेदनां तदर्थं
जागरयन्ति । मानवतायां स भीमाम्महीयान् । स पराजितोऽपि विजैतुर्भीमाद्
गरीयाद् ।

(घ) नाटकीयं कथावस्तु दुर्योधनहेतुरेवातितरा मनोम्राहिणी हृदयार्प-
णकारिणी च ।

नाटकस्य नायको भीम इत्येतन्मानिना मतमेतत्—

आदिमादृक्कान्तिमाह यावद्—

“चञ्चद्भुजममितचण्डमदाभिधात-

सङ्गर्णिनोर्युगलस्य दुर्योधनस्य ।

रथानापविद्धघनशोणितशोणपाणि-

रुतमयिप्यति कथास्तव द्वेवि भीमः ॥”

इत्येता प्रतिज्ञां विभ्रानो भीमः सर्वत्र गजं धूयते । द्वितीय-तृतीय-
चतुर्थाङ्केषु स रङ्गमञ्चे नोपस्थितः प्राप्यते परं तदीयस्य कथंभारस्य सूचनां
प्रेक्षका सलभमाना उपलभ्यन्ते । द्वितीयस्मिन्नङ्के कञ्चुकी भीम मरता रथकेतन-
भद्रस्य सूचनां प्रददाति । तृतीयस्मिन्नङ्के भीमरथैषा गर्जना नेपथ्ये श्रुता भवति—

“इष्टा येन शिरोरहे नृशुना पाञ्चालराजा मञ्ज
येनाभ्याः परिधानमप्यपद्रवं राज्ञां गुह्यां दुः ।
यस्योरम्यतशोगितामवमह पातुं प्रतिज्ञातवान्
मोऽथ मद्भुजपञ्चरे निपतिनः संरचना कौरवाः ॥”

चतुर्थेऽङ्के सुमद्राको भीम-पराक्रममुपगम्य यन् प्राप्यते । इत्थं भीमो वेणीमंहासि-
कथावस्तुनो मूढापार एव मिदयति । वेणीमघमनाख्या घटनेन प्राधान्येन
भीममवगच्छते । वेणी-मंहासहेतोर्ममस्व—

“मम्यानि कौरवज्ञानं ममरे न कोपाद् दुःशासनस्य रुचिरं न पिबामुःस्त ।
मञ्जुर्नयानि गदया न सुयोधनोक्तं मर्त्यं करोतु भवतां नृपतिः पतेन ॥”
इत्येतां प्रतिज्ञैव बीजं प्रतीयते । भीमः प्रतिज्ञामेतां पूरयितुमादितोऽन्नपर्यन्तं
यत्नशीलः समामाधते । तत्कोपेन तु ज्ञानं भवतीति यत् न आज्ञानवशादापि
स्वप्रतिज्ञा-पूरणाय समुद्यत आसीत् । चेष्टाटकाद् भीमस्य व्यक्तित्वं पृथक् कृतं
रदान् तथा तत्रावशिष्येन एव हिम् ? नाटकस्य नामापि वस्तुनो भीमस्य
प्राधान्यं साधयति । अतो भीम एव नाटकस्यास्य नायको मन्वस्य ।

एतस्य नाटकस्य नायकत्वं हि युधिष्ठिरे समुल्लसतीत्येतद् अभिदूषतां
विचारा इमे—युधिष्ठिरो नायक-गुणान् निदधाति । स महामत्सो गम्भीरोऽविक-
रयनः स्थिरो निगूढादृष्टो दृढबलोऽस्ति । सः सत्यं पातुं कुल-क्षयाशङ्कया शान्ति-
प्रतिष्ठापनप्रयोजनेन युद्धाद् दूरीभक्तुं मग्निबलं कर्तुं निवृत्तमेव प्रयत्नं कृतवान् ।
शान्तिप्रियता तस्मिन्नां सीमां गतासीत् यत् सा न तस्य आदुर्मयोऽरोचन । सः
न कदापि मनागप्यविवूरपकारितायां अति बबन्ध । नितरामपतत यद् दुर्पोषनो
नैजं दुरभिवेशं परित्यजेत् ; कृतेऽपि महति प्रयासे यदा स (दुर्पोषनः)
कीदृशमपि सन्धिं कर्तुं नोद्यतः सञ्जातस्तदा बाधिन एव मूढा युधिष्ठिरो
युद्धमनुपुषत् । आसीदसी परममौम्यः परमोदात्तस्वभावः औदार्यान्दातमानसः ।
रूपककारस्तस्य यं श्रेयमस्मत्पुरतो निदधानि तत्र मौम्यता देखस्वित्ता च इत्येते
द्वे अपि विशिष्टेन शोभेते—

“यत् सत्यधनमङ्गभीरुमनसा दानेन मन्द्रीकृतं
यद्विस्मर्तुमशीदितं दामयता शान्तिं कुलम्येच्छता ।
तद्दूषनारम्भमन्वृतं नृपमुनाकेनाम्बराकर्षणैः
श्लोपःपेनिरिद्धं महत् कुरुवने यौधिष्ठिरं जृम्भते ॥”

अरयोऽपि युधिष्ठिरस्य समाश्लेषता श्लाघने । तेऽपि विश्वसन्ति यद्युधि-
ष्ठिरस्तेऽपि न द्वेषयिष्य निदधाति । शालीनत्वात् सर्वशुभचिन्तनकारित्वात्
तस्य, तेऽपि तस्मिन् श्रद्धयते । एतराष्ट्रस्तमधिकृत्य वक्ति दुर्योधनमाश्वासयन्—
“वयम् एव गतेऽपि मत्प्रायं नया किञ्च करोति युधिष्ठिर ? अन्यच्च सर्वमेवापकृत
नानुमन्यते ।” युधिष्ठिरस्य भ्रान्तप्रेमास्त्यनुकरणीयम् । भीमस्यानृत-निधनवार्ता-
माकर्ण्य म स्वयमपि प्राणान् हानु चिताया, सञ्जायते सन्नद्ध । तस्य युद्धजनि-
तत्रय पराजयरूपफलभोक्तृत्वाद्यच्च नाटकान्ते “प्रीतनरश्रेष्ठ भगवास्तद्विदम-
स्मि” इति भरत वाक्याभिधानकारित्वात्, स एव नाटकस्यास्य नायक इति ।

नाटके यादृशमुज्ज्वलतर चरित्र नाटककारेण युधिष्ठिरे दर्शित न तादृश
तत् स न भीमे न च दुर्योधने दर्शयन् समवाप्तो भवति तस्मात् कथरपि युधि-
ष्ठिरस्य नायकत्वमिष्टमिति प्रतीयते ।

उदात्तचरित्रेषु पात्रेषु श्रीकृष्ण एव प्रामुख्यम् । नाटककारेण स भगवद्वतार
रूपेण चित्रितो न सामान्यपुरुषरूपेण । “प्रवेशकाले किल तत्र भगवतः पारा-
शर्यनारदमुम्बरजामदग्न्यप्रभृतिभिर्मुनिवृन्दारक्षैरनुगम्यमानस्य भरतकुलहित-
काम्यया स्वयं प्रतिपन्नदीप्यस्य देवकीमनो” इत्यादिकैः प्रथमाके
समुपस्थापितैर्वाक्यैस्तस्य सर्वश्रेष्ठव्यक्तित्वं नाटककार आलिखति । स दुर्योधन-
सभायां गत्वा दीप्यकर्मणेन पादवेनानुष्ठितवान् यां हि ॥ राजनीतिकीमाश्रयकरी
कुशलतां दर्शितवान् तत् पादव सा च कुशलता रूपककृता विलसणेनैव प्रकारेण
प्रकटीकृतान्ति । दर्शको रङ्गमञ्चे तत् तत् कार्यं कर्तुं नोपस्थितं परयति त पर
तदीया सा सदापि पटीयस्कता तत्त्वमस्य ममुपनिष्टे । स पट्टेऽह एव समुपस्थितो
जायते नाटक कथाया । सूत्रधार स एव हृष्येतत् सत्यं कस्य न सचेतसः पुर
समुपस्थितं भवति ? स एव युधिष्ठिरमभिप्रेक्ष्य द्रौपद्या केशसयमनोत्सवञ्चारम्भ-
यितुमादिदेश । नाटकस्य समाप्ती नाटककारस्तेनैव “तत् कथय महाराज, किञ्च
स्मात् परं समोदितं सम्पादयामि” इति व्याहारयति । एतत्सर्वमेव श्रीकृष्ण-
रूपान्वयगामिनीं महत्तां ज्ञापयति । यस्तुत एव श्रीकृष्ण एव धर्मसाहाय्येन
यदराजनीतिचातुर्येण यज्ञोक्तोत्तरप्रतापेन पाण्डवा स्वमाच्छस्य साधने तस्मिन्
महासमरे विजयश्रियमधिगन्तुं प्राभूवन् यत्र द्रोणपाथं भीष्मपितामहं वर्णप्रभृ-
तयोऽतएवनिखिलविश्वमुविदिनशौर्यैस्तद्विपक्षे समतिष्ठन्त ।

पुररपात्रेण कर्गोऽथ यामा च प्रमुखपात्रे स्तः । अथ याम्नघरिन्ने विद्येते द्वे
विशिष्टेन वीरपुररुचिर्नृ मन्त्रं च । नृ निरनोद्गन्माक्यं सोऽदितरा दूयते ।
तच्छ्रेष्ठेनाहने भू शरानिषु स्वहोत्रस्य यामभिगच्छन्ति विद्वानि म, मा निर
रामेवाभिनन्दनीया । तदीय प्रभाव सर्वप्रतिभ्यासो भूवा विनृम्भते । सेना-
नृवबुद्ध्यापि ममुपस्थित प्रयूह विगच्छन्त यः प्रतिज्ञा परितृप्तानि मापि
नाम्नाभाविही । पर प्रनेचावद् म यद्वा शत्रोर्दु नात्मन रक्षितु न शक्नोति तदा
मा ह्ना प्रतिज्ञा नम्मानस्यनुतयमुपादयति किञ्च कर्तव्याहर्निर्गन्तिम् । रूपक-
करहन्स्य वक्ष्यमाणामेनामवस्थामादिग्य नक्षरिप्रमुद्रमता प्रापयन् प्राप्तो
भवति :—

“मत्यादधनृत्तं श्रेयो धिक्स्वर्गं नरकोऽस्तु मे ।

मीमाद् दु क्षामनं शत्रुं त्यक्तमप्यष्टमायुधम् ॥”

नाटके कर्गो महोद्गमवीराग्रगीत्वेन चित्रित परं तदभिहितानि श्रुत्वा “एवं
किञ्चाभ्यामिप्रायो यथाश्रयामा मया पृथिवीराज्येऽभिरेकस्य इति । तस्याभावाद्
बुद्धस्य मे द्वाद्यगम्य बुधा दाम्प्रहणमिति तथा कृतम् । एतदर्थं कौरव-
पाण्डव पक्षपात प्रवृत्त महार्मप्राप्तस्य राजकस्य परस्परव्यमरेचभागेन तेन
प्रधान पुररुच्य उपेक्षा कृता ।” इत्येतदादीनि वचामि तक्षरिप्रमपकरणं नयन्ति ।

नारी पात्रेण द्रौपदी भानुमयी स्तो मुरये । नाटकाद् द्रौपद्या वीरचरित्राद्वना-
त्वस्य परिचय समवाप्यते । तस्या क्रोधे वीररंभोद्भूतापास्तनयाया, वीर-
वंशस्य वीरमुपावासनेजन्त्रिणा विद्युदिव परिस्फुरन्ती समवलोक्यते । “णाह,
उदासीनेषु तुरेसु मह मण्डु, ण उग उविदेसु ।” इत्यादीनि तस्या वचनानि
कौरवहृतावमानना जनित क्रोधानलज्वाला मन्तप्यमानं तस्या मानममस्मन्-
पुरत मन्त्रिदपनि । दरमन्ततो गत्वा द्रौपद्या कोपो नाटकीयकथावातुनो न
वीरमिव प्रतिभानि । अवान्तरवीरवेनैव तस्या क्रोध प्रतीपते ।

भानुमती नाटके एतिव्रतपरा नाती इव चित्रितामि । एष्टादृशुभान् स्वप्नान्
तस्या इदमप्यन्यनिष्ठाद्वि । सा मन्तं स्वभर्तृकरुणानकाहुयैवात्मान वष्टे निपा-
त्यापि मन्त माधयति । “जत्रउत्त, जहवि एव्यं तहवि गुम्किदपडिण्णमागेट्ठाणं
वन्तु मट्ठाण”-इत्येतानि तदुच्यन्ति पदानि नरणा विवेकवतीत्वं प्रथयन्ति । “स्त्री-
भावेऽपि वर्तमाना वरं भवती पुनर्महाराज इत्येतन् कञ्चुकिनोदीरित वचो
मुगपदेव तद्गताननेकान् गुणान् अभिमनन्ति ।

नात्र सन्देहो महानारायणेन पात्राणां चरित्रचित्रणे प्रशसनीय साफल्यं
संलक्ष्यमस्ति तच्चित्रितेषु चरित्रेषु न ह्यपि कृत्रिमत्वं दृश्यते । सर्वत्रैव तत्र स्वाभा-
विकत्वमुपलभ्यते । अत एव तु नाटकमेतच्चरित्रप्रधानेषु नाटकेषु गण्यते ।

यद्यपि रूपके रससूतीयत्वेन अतस्तथापि तत्राभिनेयत्वस्य स्थानं प्रमुखम् ।
अतस्तत्समर्पमप्यतिशयं स्तन्तिष्ठते । वेणीसहारनाट्यभिनयश्चष्टया न सकल नाट-
कम् । न केवलं तत्राभिनेयनैपुण्या कृशस्वमपि तु तत्र कथावसवश्च गतिशील-
न वीर्यते । न्यायसारां च मयोजनमपि न प्रशस्तम् । न तस्य दृश्यकाम्यत्व-
निकटे शुद्धं निष्यति । रस परिपक्वश्चष्टया ॥ नाटकमिदमेकं सकलं सुन्दरं
प्रभावोत्पादकं नाटकं वर्तते । नाटकेऽयं प्रधानो रसोऽस्ति वीर । तस्य रमन्त्य-
प्रवाहं प्रथमाङ्कादेवानवच्छिन्नया गरवा प्रवहन्नुभूयते । स रसान्तराणाञ्च
स्रोतास्यात्मनि सञ्जिद्यमानो नाटकभूषणमाग्लावयन्नमते आनन्दे परिगमते ।

वीरभावभावितस्य भीमस्य तु—

- (क) “मध्नाभि वीरवशात् ममरे न कीपाद्
दुःशासनस्य रघिर न पिबाम्पुरस्त ।”
(ख) “मध्यापन्नार्णवाभ प्लुतनुहरचलन्मन्दैरुष्मानधीर ,
कोणापातेषु गर्जन्प्रत्यघनघटान्योन्मत्तबहुषण्ड ॥”
(ग) “अम्योग्यास्फालभिन्न द्विपरुधिर वसा-मास मरिचक पट्टे ।
मग्नानां स्यन्दवानामुपरिहृतं पदम्यस्य विमग्नतपत्तौ ॥”

हृत्पातिका पुङ्कटा वीरोक्तयस्तु श्लाघित एव क्षुतिगता भवन्त्येव अभ्येषामपि
दुर्योधनाभ्यासप्रभृतीनां वीरपुङ्गवानामुक्तयो नितरां वीरभावमुत्पाद्य हृदये
सञ्चारयन्ति सर्वेषामपि आनवानाम् ।

द्वितीयपरिमण्डले पार्थस्य जवद्वय वधप्रतिज्ञाया भीता जयद्वधमातरं दुःशला
सान्त्वयता दुर्योधनेन कृतं स्वयमूर्ध्वगं वीररमरवातिमनोज्ञं निदर्शनमस्ति—

“कोदण्डम्याविणाङ्गैरगमिरिपुभिः षड्ढोन्मुक्तदंष्ट्रैः ,
छिन्नान्वोन्वातपत्रैः मितकमलवनम्रातिमुत्पादयन्ति ।

रेणुपस्तार्कभासां प्रचण्डमिततादन्तुराणां बलानां

माक्रान्ता भ्रान्तिभिर्निद्रिति दिशि ममरे कोटयः सञ्चरन्ति ॥

स्वपिनिधनवृत्तं निशम्याचराम्नो हृदयं शोकं सन्ततं शत्रुञ्च प्रति दष्टं निञ्च

तद्विषयमनप्रेरगया प्रेरित च जायते । तन्मनो मवति तन्मनस वीरोरमाह्वन् ।
तदुत्साहाभिष्यचना विडोक्कनामस्मिन् रणोक्ते —

‘पितुर्मृत्वि सृष्टे ज्वलद्गलमास्त्रपरशुना
कृत यद्रामेग शुनिमुपगत नम्रमवनम् ।
किमयश्च ग्रामा तदरिरधिरामार विषम
न कर्म ध्याधान्य प्रभवति विधानु रगमुख ॥”

अतुं नृपमेतयामंय युद्ध यद् वर्जित तदपि वनं महात्माहमञ्जारम् ।
अतुं नृप युद्ध-कौशल विडोक्क को न मवयुत्साहवान् ? यथा नाटकं वीररमस्य
परिपाकोऽवलोचयते तथैव रौद्ररमस्यापि । नामदुर्योधनयो क्रोधोद्गारास्तु नाटके
ध्रुवन्त एव पर रौद्ररमपरिपूर्वमागा गर्वनाश्र यतस्तत आकुर्यन्त । अश्व-धामन
धनम्मित्त वचने रौद्रस्य स्वादो गृह्णताम् —

“यो य दास्य विभक्ति स्वमुत्तुस्मद् पाण्डवीना चमूना
यो य पाञ्चालगात्रे सिशुरधिकवषा यमंशया रणा वा ।
यो यन्नाकर्मसार्चा चरति मयि रणे यद्य यश्च प्रताप
क्रोधेन्यस्तस्य तस्य स्वयमपि जगताम-तरस्या-रणोऽहम् ॥”

यद्यपि नाट्यशास्त्रीयनियमाश्च रङ्गमञ्चे युद्धरथमुपस्थापयितुमस्मि दस्य परमत्र
नाटके यत्र यत्र समरचित्र वर्जित तत्र बीभत्सरसस्य मत्वर मयैव दामोदरी-
भवति । धरयतम् —

“हृदमपु-भगशोगिर्दहि कुम्भगहरस व-र्हि शस्त्रिदम् ।
अग्निश्च अ पिबामि शोगिश्च बलिशसद् शमले कुवीभदु ॥”

यद्यपि नाटकस्य प्रधानवीररसवात्राटके वीर-रौद्र-बीभत्सरमाना शालुर्प्यमन्ति
पर तत्र द्वितीयाङ्के शृङ्गाररसोऽपि आस्वाद्यते । भीम निधनस्य कृत्वा न ध्रुवा
द्वीपश-युधिष्ठिरयो कृते कुरुविष्टाये कुरुारम आस्वाद्यता यानि ।

“आत्मारामा विहितरतयो निर्विकल्पे ममाधी
ज्ञानोद्देष्टु विघटिततमोघ-यय मावनिष्टा ।
य धीयन्ते कमपि तमया ज्योतिरा वा परस्मान्
त मोहान्ध-कथमयममु वनु द्व पुराणम् ॥”

इत्यत्र दार्शनिकी भावना विश्व—

“ज्ञायादा न यथोर्ध्वेन यणितारनी द्रोणभीष्मौ हतौ

कर्णस्यप्रसन्नमग्नं यस्मयतो भूतिं जगत् शङ्खुनात् ।

यस्माना विघनेन मे ख्यं रिपुं ज्ञेयप्रतिज्ञोऽभुना

मानं वैरिषु मुञ्च ताव पितरावन्धप्रतिभौ बाल्य ॥”

इत्यत्र नित्यज्ञाया वेदनाया आर्तज्ञायाश्च क्रीडणीं त्रियतीं च प्रियाभिपत्ति-
सञ्जातादि ।

माटकार्यं गृहीतं कथाऽस्तु यद्यपि प्रवृत्तिवर्गमात्रं नास्ति प्रवृत्तिं परं
कविना तदर्थमवसरमधिगन्तुमीहा कृतं वास्ति । माटकेऽत्र प्रवृत्तेर्भूदृष्टं मूर्च्छाभय-
विधं हरयं चित्रयन् कवि प्राप्यते । प्रमाणस्य मनोभिरामं दृश्यमीक्ष्यताम्—

“प्राप्येयमिधमस्मद् कशम्कोषौ

पु वै सम निपतिना रजनीं प्रवृद्धै ।

अर्कगुभिश्चमुकुन्दोदर-साम्प्रदाय-

समूचिनानि कमलाग्न्यदय परस्मि ॥

प्रवृत्तेर्भीषणश्च हरयं चित्रोन्वयताम् —

‘दिपुं भूदादिप्रपादस्त्वन जटिलं चलत् पामुदङ्गोऽन्तरिक्षे

प्राङ्गरीशर्करालं यधिषु विगणिना स्फ-धकोपै सधुम् ।

प्रासादानां निवृत्तेऽभिनयं जलद्वेष्टारं गम्भीरं धीरं

श्व-धारम्भे समीक्षे वदति परिदिशं धीरं । किं सम्प्रमेय ॥”

नाटके प्रधानस्यानुरूपैव तैश्चपि दोभते । यत्तच्छो रसरत्नारण्येऽत्र भाषा
विभाति । य रस कवि प्रगृह्यितुकामोऽस्ति तद्व्यभिर्भवने तस्य भाषा
सर्वबोधयुक्ता । भाषाया कवेरेकाधिकारः । धीरसत्त्वस्या दृष्टताया गौरी रीति
समुच्चिता भवति । नाटकेऽस्मिन् विरसप्रधाने नैव रीति परिस्पन्दते । गम्भीर-
श्वनिदूषणानि परिगृह्य समामान्यानि च यदानीं प्रमुञ्च्य कविना सर्वत्र
ओजोगुणस्य गृहि कृतमस्ति । गौरीरतिनयमुन्नमिताया ममाभ्यस्यपदमगुणितया
गम्भीराया ओजोगुणविधाविनाया अप्याया मदभावात् धीरो रौद्रश्च द्वानपि रसौ
नितरा विनादौ भूत्वात्मानं समुपस्थापयितुं प्रयत्नितुं सञ्जातौ रतः । दृश्यकाव्ये
पुनः तैर्ही यद्यपि न प्रिया मता पर रमपरिपाकस्तु तद्विधिर्नैव मार्गो भवितु-
मर्हति । अतः काव्यवदृष्ट्या तु रीतिरिषादैव कल्पते स प्रकारः ।

नाटकेऽस्मिन् अनुशाम-यमकादिस्तब्दालङ्काराणां प्रयोगस्त्वस्यैव परम् 'आश-
स्त्रप्रहारात्-(२, २)' इत्यादौ विशेषोक्तिं विभावयते, "विकिरधवल्लदीर्घात्
(२, १६)" इत्यादौ कारकदीपकस्य, "किं नो व्याप्तदिशाम् (२, १७)" इत्यादावुपमापकयो, "कुर्वन्वासा हनानाम्" (५, ३६)" इत्यादौ सहोक्ते
सौन्दर्यमेवमेवान्यत्रान्यथाञ्जालङ्काराणां नाट्यालङ्काराणां च सुपमा कविना सा-
दृशितान्ति । अलङ्कारा इयं नाटके अनेकेषां छन्दसां प्रयोगो दृश्यते । तत्र
शौरसेनी सातवीं प्रभृतिग्राह्यतमाप, अत्र सन्धक् प्रयुक्ता प्राप्यन्ते कथनस्य
सारेऽप्य नाटकमेतच्छालकलारष्ट्रया यद्यपि नोत्तम पर काव्यकलारष्ट्रयोत्तममन-
सूय विदुषा समारे सम्मानलभते ।

(३७)

रत्नावली

शास्त्रीयपद्धतिमाधिय निरचितेषु हरयकाव्येषु सञ्चाजो हर्षवर्द्धनस्य 'रत्नावली' नाम हरयकाव्यमेक श्रेष्ठ हरयकाव्यमस्ति । सत्कृष्टताया कारणमिदमस्ति यत् तत्र तेषामुदाहरणानां सत्त्वाविकृतमा वर्तते यानि ज्ञान्यशास्त्रा वस्यचन रूपकस्य विशिष्टताया प्रदर्शनाय अपेक्षते ।

रत्नावली नाम्न्यरुहादृष्टवैव नोत्तमा अपि तु सा हरयकाव्यदृष्टयापि एकाभि नन्दनीया कृतिर्वर्तते । नाटिकाकारेण तत्प्रणयने तद्द्भुत कीशलमभ्युपायमि येन तत्र शास्त्रीयपद्धतिविषयक सौन्दर्यं कलात्मकञ्च शुद्धं साहित्यमुभयमपि नितरा मनोऽभिगम भूषणमानमुपस्थापयितु चमे सञ्जते स्म । कुशलकलाकारस्य कृत्वा मन प्रीतिकरैरङ्गैर् वर्णशालेरयस्य रूपे नैसर्गिकीमाभा किरन्ती प्राणान् प्रवाहयति । न कलाकार शास्त्रीयान् सिद्धान्तानुपेक्षत । स तेषु रमते । ते च तस्मिन् रमन्ते । कलाकारस्यैतद्धि निमित्तं वैशिष्ट्य दृग्गोचरीभवति हर्षे, अन एव शास्त्रप्रतिपादित सन्ध्यङ्गक्रम विधानं स रत्नावल्या यथाविधि सरलं समवाप्यते । मुख्यसन्धेर्द्वादशरङ्गेषु करणमेकादशमङ्गं वर्तते विलोभनञ्च चतुर्थं पर रत्नावल्या प्रथमं करणमङ्कितम् — "नमस्ते भगवन् हुतुमालुध भनोपद रानो मे ह्वानी त्व भविष्यसि" इति । ततश्च तत्र विलोभनम् —

"अस्तापास्तसमराभासि नभस पाव प्रयाते ररा

वारधानी समये सम नृपजन सायन्तन सम्पन्नम् ।

सम्प्रत्येष सरोरहयुतिमुप पादास्तवामेवितु

प्रीत्यु कथं नो दशामुदयनस्येन्दोरिबोद्धीचते ॥" इति ।

अत्र विलोभनं सहोद्भेदाभिधमपि सन्ध्यङ्ग विभाति । भवति कलाकार स्वतन्त्र । तत्र राजमाना स्वातन्त्र्यप्रियता वस्तुन कला ध्वनयति प्रमाधयति च ताम् । नयनाय हर्षे कलाकारस्वमन्वयता यति ।

अर्थप्रकृतयः, कथावस्था, सध्वज सन्ति वस्तुविकासनस्य साधनानि । हर्ष रत्नावल्या तत्तत्साधनानि सन्धक् प्रयुज्जान प्राप्यते । रत्नावल्या

कथावस्तुन. प्रधानं ध्येयमग्नि रत्नावल्युदयनयोरद्वाह । कविना विन्दुमन्त्रे
यौगन्धरायाम्—

“द्वीपादन्तर्मादपि नभ्यादपि जलनिर्घर्षेऽप्यग्न्याम् ।

आर्नाय इतिनि घटयति त्रिधिरभिमतमभिसुम्भामृतम् ॥”

इत्येतयोर्वशा माय्यस्य वीजे हृष्टमेव निर्दिष्टम् । एतन्मादुपसितनाट्टलोकात्—

“भारमोऽग्निम् स्वामिनो वृद्धिर्मे” देवेनेयं दूतहस्तावन्मे ।

विद्वेभंलिनाग्निं मयं तथापि स्वेच्छावरो भोजं पृथग्निं मनुं ॥

इत्येतद्वृत्तं वाच्यं वीजमेवोपस्थापयति कवि । यौगन्धरायारूपं किङ्कार-
ग्नावस्थां समुपस्थायति । वीजाभिधाया अयं प्रकृते आग्नावस्थायाश्चान्वयो
विधीयते मुक्तमग्निर्नैव । अथ च मुक्तमग्नावेव वीजस्योद्भव उद्गमना संस्पृ-
ष्टशोमहतादिकञ्च निरूप्यते । एतेषा मन्त्रावो रत्नावल्या प्रथमेऽष्टे विद्यते
नस्मात् तत्र मुक्तमग्निर्नैव परित्यज्यते ।

“मग्नादेव मगोस्त्वग्निमुप पादांस्तत्रामेतिमुम् ।”

इत्यादिका वैतालीया गिरामाहर्ष मागारिका “कहं अहं सो रात्रा उदभगे जम्भ
अहं नातेन दिग्ना” “इत्यादिकं” यद्विद्वदिति तत् नन्वानमे प्रादुर्भूतं प्रेमनि-
म्यनक्ति कथाविक्रमने च तज्जायते माहात्म्यम् । कविरिषिभिर्ह अयं प्रकृति
विन्दुमुपधिरति । मागारिकोद्गमनमालिखितं यद् यतने तद्वै प्रयत्नाया कार्वा-
वम्याग्निं विन्दुप्रयत्नयो मंगलिं प्रतिमुखमग्निमन्ये भवति । रत्नावल्या
द्वीपापाद्वे प्रतिमुखमग्निरेवाग्रे विद्यते । रत्नावल्या नाटिकात्वात् तत्र पञ्चाङ्गप्र-
कर्तः मन्त्रिवेत्तो नापेक्ष्यत इत्येतद् विमृश्य न कविना ते प्रदत्तिने । ते दिना
प्राचीयतादि नापेक्ष्यन्मुपैति तस्मात् तदनुपस्थापनं न काम्यं हानि जनयति ।
तृतीयाष्टे रत्नावली (मागारिका) वेपं परिवर्त्य राज्ञं संगन्तुमभिसरलोपाप-
मवस्थाने परं न वर्तते न उपक्रमो निगपद् । वामवद्वत्ता मनुष्यं व्याहन्तु
इत्येति । भवति च न उपायो व्यहृतः । राजा यद्यपि नत्राहस्मादेव मागारिका-
मगन्तुते परं तद्वक्तिसमये “भो एवं वन्दे जदि अत्राला वन्दावली मवित्र न
आत्रादि देवीवामवद्वत्ता” इत्येतद्विधाव विद्वत्को हि वामवद्वत्ता आगमना-
नृत्तान्पुनरुदयति इत्येतद्विधाया स्थितेविद्यमानत्वात्, तृतीयाष्टं प्रपञ्चासमि-
धावस्था भवति । तथाविधत्वात्, तत्र गर्भमग्निः समुपतिष्ठति । “देवोद्गमनं
मुख्या नान्यमत्रोपायं परवामि” “इत्यादिकानि वचनानि क्लृप्तं प्रकृते मद्भवेत-

यन्ति । कविना नियताप्यवस्थामेव दर्शयितुं हि तद्विषयक प्रक्रम समुपन्यस्यत । चतुर्थेऽङ्के हि भग्निवाधा यावद् रत्नावल्या प्राप्तिः सम्प्लूहा प्रदर्शितास्ति परमन्ते तदाप्यवमरो विप्रविहीनश्च समुपस्थापितः । एतत् सर्वं चतुर्थस्याङ्कस्यावमर्श-सन्धिमात्रं प्रययति । तस्मिन्नेव चतुर्थेऽङ्के सिंहलेश्वरस्य सचिवो वसुभूति सागरिका निर्वर्ण्य बाभ्रव्य “सदृशीय राजपुत्र्या बाभ्रव्य” इति यद् व्याहरति तस्य तद्व्याहरणाच्चिह्नसन्धिः समारब्धो भवति । यौगन्धरायणकृत सर्वरहस्योऽमीलने रत्नावली परिग्रहीतुमुद्यमग्रतिं वासवदत्ताविहितेऽभ्यर्थने च कलावाहि स्फुटतयैव दर्शकानां ममचेऽन्तरति । अतश्चतुर्थोऽङ्क उपमहत्तिसन्धिं जुपते । कथावस्तुनि चमत्कारमवतारयितुं नाटिकाकारेण पताकास्थानकानामपि प्रयोगोऽस्ति कृतः । धनञ्जयन अग्न्योक्तिरूप पताकास्थानकमथ च समासोक्तिरूप पताकास्थानकमित्यतद् द्वयमेव प्रतिपादितम् । कविनामयोद्धूयोरपि सन्निवेशो विहित स्वरचनायाम् । “यानोऽस्मि पद्मनयने” इत्यादौ अग्न्योक्तिरूप पताकास्थानकं किञ्च “उदामोऽकलिका विपाङ्गुररुचम्” इत्यादौ समासोक्तिरूपं पताकास्थानकं शोभमानं परचनयेव भावुकाः । इदं सर्वं नाटिकाया अस्या शास्त्रीयपञ्चायनुगामित्वं बोधयति ।

नाटिकाकार प्रस्तावनानन्तरं विष्कम्भकद्वारेण नाटिकास्थाया कथाया पूर्वं-वर्तिनोऽंशस्याभासमात्रं प्रददाति । स च अतोऽयम्—“सिंहलेश्वरस्य सुता रत्नावली यं परिणे यति स चक्रवर्तिरवमवाप्स्यति” इत्येतदग्न्योक्तिर्विदुष्यो कौशाम्बीश्वरस्यो-द्यमस्य मन्त्री यौगन्धरायणो रत्नावलीमुद्यमार्थं सिंहलेश्वरं याचते परं सिंहलेश्वर उद्यमस्य वामवदत्ताराज्ञीवावात् तस्य तां प्रार्थनां प्रत्यादिशति । ततो यौगन्धरायणो “लाक्षाजकं ग्रामेऽग्निना वासवदत्ताऽदह्यत” इत्येतमनृतमुदन्तं वितरयो-द्यमस्य कृतं सिंहलेश्वराद् रत्नावल्या अधिगमनेऽधिगच्छति साफल्यम् । परं दैवाद् रत्नावलीवाही पोतोऽर्गवे निमज्जति । फलकेनैकेन सायात्रिका उद्धरन्ति-रत्नावलीम् । जानीना च सा यौगन्धरायणस्य सन्निधे भवति । यौगन्धरायणस्तो ‘सागरिक’ इत्यनघ्राग्ना प्ररयाप्योद्यमस्यावरोधे देव्या वामवदत्ताया सेवायां नियुनक्ति यनाद्यन स्यादावजितस्तां प्रति । रत्नावलीरुधयेतदज्ञानन्तर-मारब्धा भवति ।

नाटिकाया प्रथमोऽङ्कं मदनमहोत्सवस्य दर्शनीयं दृश्यं समुपरिधत्तं भवति । सागरिका तस्मिन्नेव कमनीये सद्वसरे उद्यमदर्शनस्य समवासे पुण्यमयी

बेलाभगुने प्रच्छन्नाया दशायाम् । नदृष्टये प्रगयतीत्यमुष्वा प्रयमोऽहो भवत्यवति ।

द्वितीयस्मिन्ने उच्यते विरहनाथ तदा सागरिका स्वमनोविनोदनाय राजान-
मालिष्यन्ती बोधयेत् तत्पत्नी सुमगनेदयनवियोगवद्विद्वन्मात्रा तामुपवरन्ती
समुपलभ्यते । राज उदयनस्यापि एक पथे सागरिकाऽऽलिखिततश्चित्र, यत्र सुमद्र-
तया सागरिकायि आलिखितायाम्, भवत्यति । चित्र बोध्य मृत सागरिकाया
मनुष्यति । सुमद्रताया प्रयत्नेन सागरिकोदयनया आलिष्यमपि मत्प्रापते ।
सर्पेणवशात् तश्चित्र वामवदृष्टादृष्टिगत भवति । नृप चित्र विष्टोक्त्य वामवदृष्टा
कुप्येति विचरत्ये चिन्तां प्रतिपद्यते—इत्येतदप्येव प्रदृश्यं द्वितीयाह्वाऽपि
मद्वृत्ततामुपैति ।

सागरिकोदयनयोर्मेलनार्थं सुमद्रता विदूषकायोजितयोजनाया वामवदृष्टावग-
त्या सर्वमपि समीहित वैषय्यं यानि । राज वामवदृष्टाया पुग्नाद् मृग
निहेति । राजानुनयति ता पर न मया रोषो दूरीभवति । यदेषा सर्वापि
म्यति सागरिकायुनिमापद्यते तदा मायन्त दूयते भवति च मा ज्ञानानं
व्याशब्दितमुद्यता परं भगवदनुकम्पया न मा पुनरुदता भवितुं पारयति ।
वामवदृष्टाकां प उभावपि सागरिका विदूषकवमनको स्वसम्पत्तां भवति ।
राज्ञो वेदना चिन्ताश्च वरदृष्टमृतीय समाहिमेति ।

राज्ञो वामवदृष्टा सागरिका चन्द्रिनीं विचार्य विगूढयति च क्वपि ताम्, अथ
च प्रवरयति यन् मा उच्यते प्रस्थापिता । तदीया रत्नमाला कम्मैचन भूवेवाप
देया स्यादियेना लहनामाकाङ्क्षा ज्ञापयति सुपंगता तां (रत्नमालाम्)
विदूषकायैव प्रपद्यति । विदूषकमनसा रत्नमालया राजानं रञ्जयितुमीहते ।
इतीं राजानं विजयकर्म 'रत्नमाला मन्त्रिणा कोशल्येण विजयो लब्ध' इत्येतेन
श्रुतेन वृत्तान्तेन प्रीयति । पतन्मित्रेवाम्बरात् काञ्चनमालाऽऽहृत कश्चन पुं-
जालिक स्वर्गपुंजालविषया कौतुकं विनोति । वामवदृष्टासहितो नृपति
यदा तस्मैतुल्यजितमानसं गृहमानो राजभवनमध्याम्ने स्म तदैव राज्ञो
नाम कञ्चुकी यो रत्नावलीयातेन सिद्धिर्दृष्टा रत्न कश्चिन् किञ्च सिद्धयेत्यस्य
मन्त्री वसुमन्त्रिणो रत्नावल्या साकमगच्छन् पतेत्य निमग्नत्वाऽऽधाराववा-
हिनीऽभूत्, जागती । तां विदूषकस्य प्रीतिं सागरिकाया रत्नमालयाऽहृता
प्रेष्य 'इदम् रत्नमाला रत्नावल्या प्रदीयते' इति शङ्केते । वसुमन्त्रिवामवदृष्टा-

तद्वनमन्त्रिघटनोदन्तमारुह्य जलयात्रा निमग्नता रत्नावलीप्रावनादिविषयक सकल
नपि न्यनिकर आवयति रानानम् । राजापि यदा तत् सर्वं श्रुत्वास्मात् तदैवास्त-
पुरेऽग्निज्वाला प्रसरन्त्यो दृष्टा भवन्ति । विलोक्याग्निना दग्धमानमग्नं पुर
वामवदत्ता भीता भवन्ती तत्र वन्दिनीत्वेन स्थिता सागरिकामग्रे पानु मोदोग नृप
प्रार्थयते । राजाऽपि तत्पुत्र सागरिकाश्रीवनरक्षार्थमग्रावेव प्रविशति । वामवदत्ता
विदूषक वाङ्मय वस्तुभूतयश्च महोपमनुधावति । पर सागरिकोद्गारेणैव सह
अग्निरपि दग्ध्ययकस्मान् । वस्तुन स अग्निरैन्द्रजालिकैर्ननुक्रमेदामीत् ।
नामीत् परमाधनोऽग्निः । वस्तुभूति वाङ्मयौ 'सा सागरिका तु तत्पुत्रो रत्नावले
वेति विज्ञाय नितरा प्रीयेते । तस्मिन्नेवानेदृशे यौगंधरायण सर्वमपि
रहस्यमुन्मीलयति । राजा सर्वमपि तन्निशम्य विस्मय हर्षञ्च विन्दति ।
वामवदत्ताया कृतेन मन्त्रियेनानुरोधेन च नृपो रत्नावलीं पदपङ्क्तौ परिगृहीते-
ह्यनन्तं सर्वमपि वस्तुपात निधाय भरतवाचसेन सह नाटिका भङ्गपुष्पमहता ।

नि मत्तय नाटिकाया कथाऽस्तु गिताऽस्तु सुघटितं सत् युक्तियुक्तया रीत्या
विक्राममभ्युपैति । नाटिकाकारेण हर्षणं स्वकीयया निशितया प्रतिभया
मनोभिरामया च कल्पनया तासां ललितललिततराया घञ्जाना घोजनानि
विहिता या नैसर्गिकता चमत्करिता च परिष्वज्जाना कथाया कामपि
रक्षिता भूर्णा गतिं सञ्चारयन्ति । सारिकया सागरिका सुमगतयोरालापस्य
पुनरावर्तनं यत् कविना कारितं तेन च उद्यमस्य स्थान्ते सागरिकापरकप्रेमा-
विर्भावनस्य या प्रभावपेशला कान्तभावनोद्भाविता तत् पुनरावर्तनं सा च
भावना भव्या नाटिकामतितरां गतिमयीं विदधाते । एवमेव नाटिकायां
सागरिकाभिसारसम्बन्धिनी किञ्च तदभिमरणोत्प्रेक्षेद्विषयिका च या घञ्जा समुह
सति त द्वे अपि घञ्जे हर्षस्य दृष्ट्या कल्पनाया परममन्दलनिर्द्धानावन
विभामते । ऐन्द्रजालिकयुद्धावना तु आनन्दपूर्णमद्भुत आनावरण सृजन्ती
अनिर्घर्षनीयायामुल्लासवत्या आसुराया भूमिकाया नाटिका सवृणुते ।

अत्र नाटिकाया मायक उद्यमो घोरललितनायकः । तस्य चरित्रे विला
सिता, प्रेमपरता, कलाप्रियता, प्रणयपरायणता च दृश्यन्ते । प्रहृष्टास्ति यं शिष्ट
मुकोमन्त्रः । परिजनेषु च तस्य सहृदयभावो विद्यते । यद्यपि नाटिकानियमपा
रतस्याष्टाटिकाकारणोद्यमस्य विलाससुललितं प्रणयप्रवणमेव रूप प्राधान्येन
प्रदक्षितं पर सापि घञ्ज नाटिकायां कविना तद्वहेतितास्ति यया तस्य राजनी-

निनिष्पातव विलक्षणं च सौख्यमनवगमं ज्ञायते । इदमपि मम्यम् विदितं भवति यत् स प्रगल्भलोचना मयुरनयनगामु वेलासु विगृह्येदनायसु क्षणेपु च न गजकार्येभ्यो भवयुदासीनः । विव्रयवर्णः कोशलविजयवृत्ताभ्यन्तमाकर्ष्य स हस्यवन्मग्नति स्वकीयहार्तिकधन्यवादान् मह्यं व्याहरन् कोशलनरेशस्य च शूरता स्थापते—“मधु कोशलपते साधु, मयुरपि ते स्थावनीयो यस्य शत्रुघोऽप्येव पुण्यकारं धर्मयन्ति” इति । तत्राज्ञमन्तरेण सागरिकाऽऽनयनाध्यवसायाद् यौगन्धरायगम्य शङ्खिनहृदयता किञ्च “कथमसौ मामनिवेश किञ्चित् करिष्यतीत्ये-
तत् तद्वचनं शीघ्रं राजनीतिमग्नति मतत जागरूकत्वमभिष्यनक्ति ।

धमन्तकविदूषकस्य च चरित्रचित्रणे कविना स्थाप्या सफलताधिगम्यते । तेन तेन पाटवेन तस्य चरित्रमालिखितं येन विदूषकापेक्षिताः सर्वेऽपि गुणा ह्येव न सोऽप्येव गच्छेयुः । नर्मवाचिष्यस्तु वरहस्पत्यन्यायतुष्टारस्य—मनोविनोदक-विचित्रमत्वं—मुख—दुःखमहचरव—हाम्यप्रज्ञाणत्वादिसद्गुणा कुशलेन कलाकारेण यथोचितेषु स्थलेषु अगम्यमगचे विधीयन्ते । राज्ञि विदूषकस्य प्रगाढभक्तिग-
रमीयता च वर्तते । स नृपमानसप्रमादनाथ कामवद्वताप्रवृत्त निग्रहं समुप-
महते, अनल—प्रविष्टे मति भूयसी सोऽपि तमनुव्रजति । “भोदि मरुचं मरुचम् । मयामि वग्नुमेव जड् इदिसो कदाचि अग्नेहि दिद्वपुस्वा”, किञ्च “मह्यदि-
णोहि भोदपदि चिरस्म दाव कालम् उदरं मे सुपूरिदं किदम्”, अथच “भो वमस्य न पदे मनुजरा गेउरमर्दं अगुहरन्ति । गेउरमहोग्नेव एमो देवीर परिग्रगस्म...” इत्यादिकतदुद्गीरितवाक्येभ्यस्तस्योपरिभणितानामनेकेषां गुणाना
मन्तवः स्फुटतया समवाप्यते । ‘द्विपदीयण्डं’ स ‘चर्चंगी’ इति निगद्य तु स्वविदू-
पकारं नितरामेव विवस्त्रं विधाय समुपन्यस्यति ।

रत्नावल्या मुग्धान् विभाति । उदयनप्रथममावात्कारकाले सञ्जाता तदृशा तस्या मुग्धता व्यनक्ति—“एद पेक्खिअ अनिमद्धमेण न मक्खमोमि पदार्तो पदं विगन्तुम्” । तस्यामनिन्द्यं पुनोतमेव मौन्दर्यं समुत्तरलदबलोक्ष्यते । नृपोदय-
नस्य हृदये न मात्रनोदियेनदर्थमध्यवमितः प्रयत्नोऽपि तस्या अनुपममुन्दरता प्रकटीकरोति । राज्ञः—

“इश पृथुनरीकृता त्रिनविजाध्वपत्रविच-

ञ्चुभिरेपि साधु साध्विनि मुन्धै ममं व्याहृतम् ॥

शिरांसि चलितानि विस्मयवशाद् भुव चेतसा

विधाध ललना जगत्प्रयललामभूताभिमाम् ॥”

इत्येषा सामधिकृत्योक्तिरपि तस्या अलौकिकसौन्दर्यवत् वेदयति । अस्ति सा कलापारगता सुन्दरी । चित्रकलायां सा नैपुण्यविशेषं निदधाति । गच्छिप्रसङ्गां प्रशमयति पुन पुनरतलसरी सुसगता । राजा तदालिखितचित्रं विनोदय तस्या मनुरक्त सञ्जायते । परिस्थितिवशात् सा अवश्यपि राजननया दासीबोधयमान्ता-पुरेऽहानि गमयति ण्तद्वेनोत्सङ्गा मनो न जातु ग्लानिर्मुञ्चति । तां दृष्ट्वा नीतापि सा स्वपितृकुलमर्चादारचायामस्ति सावधाना । वञ्चं पृष्ट्वा सा सुसगताया वापार्जनयना भवति । कूर्पां भूयैव सा स्वमर्षां वरास्योदयतां च पुगपदेव प्रकटीकुरुते । तारुण्यं तज्जीवनं न तस्यै रोचते च गमपि, परमुद्यनगत प्रेम जीवनं भारयितुं तां सनिबन्धमनुसृण्वि । जसति च सा—“ता परस्मैमग्नमिदं वि मे जीविद् पदस्व दम्येन दाणिं बहुमतं सपुत्तम्” । नैजाम्बयाभिमानशालिण्यां तस्यामारम-सम्मानभावना बलीयसी भूया सस्फुरति । सा अपमान सहमाना न स्वजीवनं बोधुकामा । तद्भित्तरगरहस्ये सति ज्ञाते वामरदत्तया सा अपमानाद् वर स्युरिति विभूय लतापारोनात्मानं शिघ्रास्ते । न तस्या प्रेम औचित्यमतिक्रमते । सुसगता तत्प्रेमैवमभिनन्दति—“न कमलाकर वर्जं विरवा राजहस्य-यन्त्राभिरमते” ।

अस्ति वासवदत्ता राज्ञ उद्यनस्य प्रधानमहिषी । तत्सुहृणीयप्रेमहेनो राजोद्यनं सर्वथा तदधीनं एव । न कोऽपि च ग एतादृक् यस्मिन् सा राज्ञ प्रेम पारावारे न निटीना प्राप्येन । तज्जीवनमेव तज्जीवनं तदनुकूलमेव तत्पदवासस्तरमाद् राजा न कदापि तस्यां प्रमाद्यति । अत्र—

“प्रिया मुञ्चत्येष स्फुटममहना जीवितममी ।

प्रकृत्य प्रेम्णा रत्नलिनमविष्य हि भवति ॥”

इत्येतदालिखितं मृगं वचं प्रमाणम् । वासवदत्ताया परमोदारकदयता तस्या पदयमनरक्ता च तद्वानितरामेव स्फुटनया प्रकाशमुपैति यदा राजप्राप्तादममि पृष्टीतं प्राप्य सा मन्त्रं घन्दिनीत्वं नीतां सामरिकाममेव पानुमवनीन्द्रं प्रार्थयत—
‘जगत्पुत्रं मम गिरिधराय वृष निभ्रष्टेन सन्मिदां माभिरिजा विवज्जदि । ता न शरिणाञ्जु अज्जता” । परिजनेषु तस्या दाक्षिण्यं सदैवावलान्ति भवति । विदूषक-नेतृमन्त्रपि सा सम्मानपुरस्सरं मोचयति ।

नारायणसु सुनन्ताया अपि चित्रमनुकरणीयम् । सस्ति सारङ्गिका-
मया । मा तु सन्निव सन्निव सुख तु सम्यग्वात्सल्यमिवन्ति । मया सुनन्ताया
म गुग मशमने । विरहतापमन्त्रहाया मया सारङ्गिका म न पनमनेने
परिवरमा प्रपन्ने । मापि चित्रक या दृष्ट निदधति । मागिकऽऽनित्तं
द्वयचित्रकउत्ते मा निजिज्ज मगिकामपि नऽऽलिरा चित्र कामपि प्रन
नीया गोला प्रापति । तस्या वाक्पुत्र तद् मया विदिन मयि यदा मा
उदनेन सह मयति । मा मयदा सारङ्गिका द्वितर तन्मर्दनमनुष्टु
मुपनेन य विदुषक प्रपर्वति । यतुन सन्निव चर्चमरी ।

नाम्पदस्य विद्यामिदु यद्वादिनाया नाको वीरलित्वालिप्यते । न
प्रपत्तीया प्रपर्वन् । पुनश्चिनात्रिकाया प्राधान्य श्रुतम् भवति ।
रत्नवतीनायुव हर्षे तमर्चनम् यद्वाच्यमनदिति । प्रयमके कति
वैपन्नेयवय द्वाभ्याचक्राद्य द्वि हरय श्रुतारमलुग्वतवगप्रतिपद-
पूर्वमनचनति । वाचवद्वनद्वनयो मृदुगीय प्रेम तु मग्निम् रत्नापौरुषे
जीवनमेव सञ्चारयति । कविनामिका सारङ्गिका उदपन्म्य च प्राधावने
मयि प्रतिष्ठापयति । नऽ श्रुतस्य मयो विद्वन्ममिधौ द्वावपि पदं
मक्तद्वयक रिश्रिवा हयेने । प्रेमद्वयो गुग श्रवा चित्रद्वनदिना जयते
हयेनकारात् तन्मर्दपि नात्रिका कुद्वय उरकार मन्चननया निव
यति । श्रुते हावन्मि नैव मयम् । नदक परकीयाया वा समिपि
काया हावा मृग प्रीति । परमेण्या नदिकायामिदमस्य प्रपत्तयेदम्य
पितृवाद् हावा नामानमनिनेयया पणिमयिनु वमने । तपचेडि उदयन
म्यापौरुष्यायरे ते अम्बद्विद्वद वीर मति—

“प्रपदविद्वद्वा हरे वरते द्वावि न इद्विता

धयति धन कर्तुये रम्य पदेषरी ।

यदति गृहो यद्वनोति प्रयमद्वयदे

रमयतिवरी मदेनम्या तयारि नि धानि ॥”

मन्मिधे परकीयाया हान्तिता एव । प्रियमममिधन मद्रुवा
अपि भवत्यनन्दम् । परकीयाया प्रेमि तु मद्रुवा प्रेमतास्य हते
वादननिव मयने । रत्नवतीनायुव विद्वन्ममिधे द्वावपि कृन्ति ।
अन्तगुणे मयिगृहते द्वावदन सारङ्गिकामेष्टुं यति नऽ तपरा-

सुरमन्त्रभयन् इति—(लब्धे वृहीरवा निमीलिताद्य स्पर्शमुखं नागान्) “अहो
यत्र मेऽपगतोऽय मन्नाप । शिथे, समाश्रयिहि, समाश्रयिहि”.

“यच्च लग्नोऽपि भवती न दहस्येव पावक ।

यत्र सन्नापमेव स्वर्शते हरति िधे ॥”

तदेव सवोगशृङ्गारस्य परिषार साधुयककृतया चोपपादिन । सागरिकोदयनयो
प्रेम प्रिलम्बशृङ्गारे पूर्वाश्रयत्वेन समुपसिद्यते । शिथेमाग्निप्रज्वालिनाया
सागरिकाया वक्षामि चक्षणापि तन्मात्रमेव दत्तामुन्नीलवस्ति—“इह न
अदिनिमस जगदो बहुदि सर सखिद्व हम् जग परिषद्व अग्नेमेत दत्त-
परिषिद्व जग अश्रुवक्षन्तो न दज्जसि ” सागरिकाया चक्षणेतिस्मिन् उद्ग-
प्रलापोन्मादध्याधिप्रभृतिविरद्वदता व्यज्यन्ते । उद्गयनस्यापि विरद्वताभाधिप्रग
कविना कुतलतया कृतम्—

“वाणा पञ्च मनोभयस्य निवृत्तास्तेषामनमयो जन

मायोऽस्मद्विउ एव दक्ष इति पञ्चोके प्रसिद्धिं गतम् ।

इह तत् श्रुति विप्रतीपमधुना यस्मादसक्यैरथ

विद्व वाभिजन शरैरशरणो नीतस्त्वया पञ्चतान् ॥”

विरहे प्रियजनस्य वस्तु नितरां प्रेमोपायनपरस्य मानस धिबोति—इत्येतत् तद्व
च नाटिकेयमुपायनीकरोति —

“कण्ठारलेव समामास तस्या प्रलपयाऽनया ।

तुल्यवाक्येण सन्वीयेय तनुरावाक्यते मम ॥”

तदेव पञ्चद्वयमपि परिष्ठाक गमितमिह ।

एतस्यां नाटिकायां शृङ्गारसंवादाद्योऽस्येव सर्वत्र परमन्येऽपि रमाशनेकं
तत्र तत्रास्वाद्यन्ते रसिकजनैः । सङ्ख्यद्वयम्—

“अलम्पस्तशिरस्त्रशस्त्रकृपणै कृत्तोत्तमाङ्गे चय

ध्यूवास्तस्यरिति स्वनेत्प्रहरणे धर्मोद्गमद्विदिनि ।

आहूयानिमुखे वा कोसलपतिर्भगवे प्रधाने वले

शोकेनैव रुमण्वता अरशनेर्मत्तद्विपत्तो हत ॥”

इत्येतस्मिन् श्लोके वीररममास्वादयति । तत्र चार्यां नाटिकायां सधानशरम-
आस्वाद्यतां याति यत्र कथिलमुष्टो भूवा सर्वत्र सम्भ्रमं धितनुते हि द्व पदाति
शासादे प्रमरति । तत्र करणस्यो रसिकान् परिप्रीणयन्तीति यत्र समुभूतितो

रत्नावल्या-मगरे निमग्नत्वं निमग्न मृदुलमातसा वामवद्धा रोदितुमागमते ।
ऐन्द्रजादिकर्म्मिणे चमत्कारपूर्णे कीचुके कविनादभुनग्मो विनिवद्धः । इत्थमस्या
भाटिकायां सव्यपि प्रधाने शृङ्गारे रम्यान्तरागमपि मफलाभिव्यञ्जना कविना
कृतान्नि ।

हर्षं प्रकृतिप्रेमी प्रनीयते । अगद्व नु तैरान्तपुरप्रेमलीलां वर्णयतापि
प्रकृतिवर्णनार्थमवसरोऽन्तर्लोकना भागिने पुर । तेन प्रकृतिर्द्विप्रिधत्तेन वाच्यते
उदीपनप्रेमाञ्जल्यमागंग च । धन्यस्तने रत्नोके प्रकृतेरदीपकं रूपमगर्भा-
विनम्—

“उग्रद्विद्रुमगान्निभि त्रिमलयैस्वाभ्रां ग्विर विभ्रनो
मृदालीविरतैः कलैरित्तदं षष्ठाहरीलाभृत ।
धूमन्तो मलयानिटाहनिचलैः क्षान्ताममृदैर्मुहु-
र्भासित प्राग्ग मनुप्रसंगमनुवा मत्ता इवामी दुमा ॥”

मग्नपङ्कटारमुत्थेन प्रकृते श्रीनिभादनीया—

“हेति रत्नमुग्रद्वजेन कक्षिनः शोभापिरम्भारिणा
परपाञ्चानि निनिर्जितानि सहसा गच्छन्ति रिष्यायताम् ।
क्षुब्धा रत्नपरिदारवारयनितागीतानि शृङ्गादना
लीयन्ते कुनुमान्तरेषु शनैः सञ्ज्ञानलजा इव ॥”

कविः सूक्ष्मनयापि प्रकृतेर्निरीक्षणे पटीयात् । तदीयमिमं गुण प्ररनीति
सौख्योऽयम्—

“पुरं पूर्णमेव स्वर्गयनि तनोऽन्यामपि दिशं
कमात् क्षामश्चिद्रुमपुरविभागोस्तिरयति ।
उपेन पीनतं तदनु भुवनस्थेष्वमफलं
तमभ्यवर्तंष्य हरति हरकण्टप्रतिहरः ॥”

नाटिकाया भागा सरला अश्रितदत्तप्रभाया सुलजिता च वर्णते । न तत्र दुर्मुहाणि
पदानि सन्ति, न च समाश्ववदुलता । सर्वथैव सा रम्यारुपास्ति । वाक्यानि न
सन्ति तत्र दीर्घदीर्घनराणि । “कष्टोऽयं ननु मृदभावाः”, “मनश्चलं प्रकृत्यैवे”
त्यादिभूतिभिः समुल्लसति सा सूक्ष्मशान् तत्रार्थे गम्भीरतापि समागतान्नि ।
तत्रैव प्रनादो मातुष्यं च काटिदामं स्मारयति । नास्ति कवे शैली मवभूति-

भट्टनारायणयो शैलीव कृत्रिमा । तस्य शैल्या त्रिशिष्टतेय यत् तत्र चित्रात्मकाना
 प्व-यामवानाञ्च पदाना प्रयोगोऽभ्युपगत । मधुरभावाभिन्त्यक्यर्थं वैदर्भी
 ह्यपेक्ष्यते । कविना सापि स्वकृतावङ्गीकृतारित । कवेर्भाषाया वैशिष्ट्यमेतदपि
 वर्तते यत् तत्रालङ्कारा स्वाभाविकतयैव सम्पगता सन्ति । तत्रोपमोपमेशप्रता
 पातिशयोक्तिविभावना-समासोक्त्यादीनामलङ्काराणां श्रीभृङ्ग सचेतसा चेतो
 हरति । शब्दालङ्कारेषु श्लेषोऽपि कवये रोचत । नाटिकाया नाट्यशलाया काव्य
 कलायाश्चाभयोर्मञ्जुलतया समन्वय सञ्जातोऽस्ति तस्माद्भानवली सर्वधैवैका-य
 तमा सफला कृतिरिति शम् ।

शूद्रकृतस्य सृष्टकटिकञ्च

सम्कृतमाश्रित्ये शूद्रकस्य यथाः सर्वत्र प्रसृत प्राप्यते । तेनैवैवम्य कथामरि-
स्यागरे^१, शिष्टिनो वक्षस्तुमारचरिते, चागस्य हर्षचरिते, कादम्बरं^२ च, शिवद-
स्य वेतालपञ्चविंशतिहासो, कस्तूरस्य राखनरत्निका, रत्नदुर्गा^३ च
ग्रामस्य, मेगादिने^४स्य वेशविशेषस्य विहोरस्यचन्द्र नृपस्य नान सादरे
कीर्त्यते । अन्ये^५ चानेके स्वस्वग्रन्थानामु अनर्थं चरित चरित्र च चान्नपत्य
चिप्रयत्नः प्रेषयन्ते । सृष्टकटिकस्य आनुत्वे चास्य प्रसारितमीदृशमत्रे वयम् ।
नृपस्य विदुसं गोमामेनदीपं प्रशम्भनानर्थात् चेतः सप्रभनन्ति प्रचयं प्ररति
यन्तुनमसौ मेदिन्या प्रथितकीर्तिगुणशक्ति-मनि-मग्नश्चो विचक्षणमूर्धन्यो
विशारदनिवप्रसीदन्तु । सत्यमपि तदीयार्था स्मृतां विवदम्परीमृतायानन-
सादितम्पुटेनिहास्यप्रमाणार्थं, तस्य सुधवकुलपगिगुण-गान् नर्तिनोऽक्रम्यतापुण्य-
रत्ने^६रावाह संदेशस्यमेव वस्तिष्ठति मौज्यायवचनेहमि भुवनमेदं स्वगरिगा-
नुत्तमयाम्भूवेति निर्धार्यते ।

पुनरावकाशवदन्तमपि निश्चयपूर्वकमेतन्नामिषातुं पश्यते यच्छूद्रकः क
भासीत् कस्मिंश्च काने दूतां ज्ञात्वन्मृदरा गौरवगिरिप्रवरे शृङ्गे समारोप्या-
मान । विद्वद्दीप्य श्रीचन्द्रवली^७ पाण्डेय वाद् यद् वानिहीपुर पुलुमादिष्व

^१ तन्मात्र शूद्रकात्मोऽपुद् भूयतिः प्राप्तिविक्रमः ।

(कथावर्तिप्यारे ११ये तरङ्गे, पृ० ४१४)

^२ 'राजा शूद्रको नाम' (कादम्बरम्, पृ० ९, लि० २०)

^३ रत्नदुर्गा, कुमारिकाश्रये ।

(शूद्रकः कविचरितु ३२९० वर्णजट्टेनेतु सम्भवः)

^४ { अ } राजसेवकशृङ्गेविज-उत्तिरुमौनिकृत शूद्रककथा ।

(आ) भोवकीनिपामधेया पञ्चविंशति आहतकाव्यस्या शूद्रकस्या ।

(इ) मोजेनास्तिवपुतेन चतुस्मृत् विक्रान्तशूद्रकं नाम नाटकम् ।

(ई) काव्यादर्शशेकामा वादिबधेनोन्निवितं शूद्रक-वर्तितम् ।

^५ श्रीचन्द्रवली पाण्डेयः शूद्रक, पृ० ३८ ।

शुद्धक आसीत् । डॉ० रिमथ^१ आन्ध्रवंशसम्भव सिमुवमेव शुद्धकं निर्धारयति । प्रो० स्टेनकोनो^२ वयते यत् २४८तमे सैन्ताब्दे सम्भूतः शिवदत्ताय चित्तीरा एव शुद्धक आसीत् । दशरुमारचरितरचयिता दण्डी एव शुद्धक इति^३ श्रीपिशोलीऽनुमिमीते । काश्चन हस्तलिपयस्तु वदन्ति यच्छालिवाहननृपतेर्मात्रा एव शुद्धक इत्येता संज्ञा जुजुषे । स एव, गच्छताग्नेहसा, प्रतिष्ठानन्द नृपतिर्जज्ञे । इत्थं शुद्धकीयस्य किञ्चमधिष्ठित्य गतान् विवादः श्रूयते यथा, तथैव तस्य समयमुद्दिश्यापि गन्ति सैका उहा ।

कवि कदम्ब शुद्धकं विक्रमादित्यात् ग्राम्भवमन्गच्छति, परं दहहणाभिमत कतमोऽयं विक्रमादित्य इति न स्पष्टम् । केदयं स विक्रमादित्यो यो डॉ० राजगोपाणेयवृत्तानुसन्धानानुसारं बालिदासस्येराभयदासः गालवगणप्रमुखो विक्रममन्सरप्रवर्तनस्तदा शुद्धक ईशवीयाब्दचर्तनकालात् प्राग्वर्त्तं सिद्ध्यति । यदि डॉ० रिमथ त्रिचारोपरि ध्यानं प्रदीयते तर्हि दशुदगमन्त्रिचा प्रतिभाविधत्मा श्रीशवीयाब्दात् प्राग् शासिन्या नृत्तीयस्य राजावद्ये समभवत् । मार्तमेनाख्यप्रतीत्यपण्डितप्रणीतभारतेतिहासानुसारं मगधराज्यं शिवराजामा राजसम्प्री १९१तमेशाब्दे २२२तमं व्यापदित इत्येतेन शुद्धक ईशवीयद्वितीयशतवर्त्तं यभूवेति ज्ञायते । टी० प्लीटो त्रिमूरयति यच्छुद्धकसुसुरीश्वरत्वेन आन्धान् पराभूय २४८-४९तमेशाब्दे चेदिसंमसरं प्रार्थयितुं इत्येतेन तदीया त्रिमागता नृतीयशतकयायिनी निष्पद्यते । इन्द्रपुराणेऽपि यदि अज्ञा निधीयते तदा स महासैन्तमेशवीयाब्दात् २२२तमं तर्हि जायते यतो हि पुराणानां रचनोपसिद्धिद्वेषीय ततश्च यान्त्रिक समयपद्यते । अत्रन्तिमुम्हरीकथाया उगितस्य शिवराजानिमहीयस्य समयेऽयमानीति बेपाञ्चन फोविज्ञानमतमिधमेव पुत्राशानितमे सैन्ताब्दाभ्यर्जेऽजनिहेति प्रमाणीभवति । (परं पुराणोक्ततिथिमाधुन्य नु शिवराजते काल सैन्ताब्दमावर्तति चतुर्थे पञ्चमे वा शतके निर्णयते) श्रीजैशोबीमहाभागस्तु प्राठ यत् स सैन्तस्य नृपशतकास प्राप्ततन ।

^१ स्टेनकोनो इण्डियन क्वा पृ० ५७ ।

^२ ए० ए० मेकडानन, ए हिस्ट्री ऑफ स० ति० पृ० ३६१ ।

^३ हिन्दी विश्वभारती, पृ० २८९९ ।

^४ दी हिस्ट्री एण्ड कल्चर ऑफ दी इण्डियन पीपुल, स० ३, परि० १५, पृ० २९८ ।

सृष्टुःकटिकस्य नामाविवक्षाः स्थितेभ्यः दृष्टिं निरूपयति ॥ श्री० भोटासङ्करनाथ
आचारे^१ यत् न्यायविशयस्य भावते सुलभासनामन्तरं सङ्गुल । तस्मात्सृष्टुःकटि-
कस्य शूद्रक ईश्वरवन्द्य पञ्चमस्य शतकस्योक्त्यादौ न दृष्टस्य शतस्य प्रा-
प्तेः सृष्टिः । स्थितेभ्यः पुनः पुनः महद्दले नष्टजगता हनेऽप्य विवक्षाः
प्रकटोक्त्या यत् स्थानान्यनन्तरीना स्थितिं सृष्टिमात्रं पूर्ववर्तिनीतिः ।^२

शूद्रयोः सृष्टुःकटिके तस्मैः^३ दृष्टस्तेभ्यः निगोत्रिवर्ग इत्यन् परा दगह-
निर्दिष्टावरोहदधेर्मित्रं प्रतिपादितम् । दृष्टानकादवगम्यते यत् तद्वर्ग
भावता वराहमिहिरात् पूर्वमवर्तन । एतं निवृत्तिं शूद्रस्य दगहनिर्दिष्टम्
पूर्ववर्तिनमिति दनञ्जि । वराहमिहिरौ सुलभादे^४ गजान । तेनेदमेवदन्तं
सृष्टुःकटौ सुलभासनादवत् प्रागेवैकवोर द्वितीये किं न त्वीपान्मन्वृत्तं
प्रादुर्भवत् । आचार्यदलेकं पञ्चाशत्^५ दिक्पेक्षं यत् तस्य स्थितेः सार्वभौम
पञ्चमाशुतकाश्च दृष्टानि पञ्चद्वितीयाणि ।

सृष्टुःकटिके क्षिप्त्वा स्थानानि कार्यान्वाच्यं, तत्र सृष्टुःकटि विविधा प्रादुर्भ-
वात्, श्रीमेरी-आगरी-रा-मरी-चा-हाली प्राच्यारम्भित्वाः-अवलोचन, तत्र
च सनातनानि 'जाह्नव-आशर-कार-रा-सुबा-दी-ने' पञ्चदि गमकाव्य, वाग्य-
मन्ताया मनननिष्ठिताय, धर्मिकरम्भित्ति, चन्द्रस्य सार्वभौमद्विष्टं च
समेष्टय शूद्रकस्य वा सृष्टुःकटिकस्य पुरातन-रता नि सन्निवृत्तना सिद्धयति ।
सुलभाछात् प्रादुर् विज्ञ भौमर्तन-प्रत्यपननामन्तर भारतस्य राजनीतिर्का स्थितिर्न^६
सौरवहादनेभ्यः भारतीयैर्निहायः सार्वा । प्रागेव १५० वर्षाणि दायद्वय
राज्यस्य स्थितेः व्यालोचन । दासगनां बाहुबन्धन, केन्द्रीय-प्रदेश-भावाद् वा
क्षीण्यत् सर्वत्र राजदुन्दुभेव प्रभवत् । सृष्टुःकटिके पूर्वविधाया स्थितेः

^१ सृष्टुःकटिकस्य; पृ० २८४ ।

^२ श्री हिन्दी एण्ड कम्बर ऑफ़ दी इण्डियन पीपुल, खं० २, पृ० १६,
पृ० २६४ ।

^३ 'अङ्कारकविस्तृत्य प्रणीतस्य बृहस्पतेः' । (मृच्छ०, १, ३३)

^४ श्री हिन्दी एण्ड कम्बर ऑफ़ दी इण्डियन पीपुल, खं० २, पृ० १२,
पृ० २२१ ।

^५ सृष्टुःकटिकविस्मयी, पृ० ११९ ।

^६ स्थितिः - भारतीयसन्दर्भे तथा सृष्टि का विवक्षा, पृ० २०५ ।

स्पष्टमेव दर्शनमाप्नोते । अतो विश्वासोऽयं भवति यत् शुद्धकं सातग्राहकगुणे—
ईशरीयद्वितीयशतकस्याहोस्तिवृत्तनीयस्यान्तरा^१ सम्प्रगूय ।

मृच्छङ्कटिकस्य कर्तृत्वमधिहृत्यापि तर्का भूयन्तेऽनेके । विदुषा मध्ये
उद्गरो मृच्छङ्कटिक शुद्धककर्तृत्वमभ्युपपत्तौ नोपपत्ता दृश्यन्ते । श्री डॉ० पिनेटो^२
नाम प्रथी मृच्छङ्कटिकस्य कर्ता दृष्टीति मन्यते । श्री टॉ० सिलवा लेनी^३ च
मृच्छङ्कटिक ग शुद्धकस्य कृति मनुते । सम्भवेत्त कश्चिदस्य एव कवि शुद्धकनाम्ना
ताम्ररत्न प्रययामास । श्री डॉ० कीथोऽपि^४ मृच्छङ्कटिकं सूत्रकं प्रणीतं नाम-
वदति । तद्विचारानुसारं कश्चित् कविर्भासते चारदत्तनाटकं कार्यकविप्रौढकथां
समावेश्य त्रिभुजं च त-मृच्छङ्कटिकनाम्ना स्थापयामास । तदेवं मृच्छङ्कटिकस्य
कर्तारि नामानिमात्रा भूयन्ते ।

यद्यु पूर्वमुक्तं विमुक्तं शुद्धको, वा शिवदत्त शुद्धको, वा पुत्रुमाजी शुद्धक
इत्यादि तद् यदि सत्यत्वेन सम्भाव्यमस्ति तदा एतेषां परम्परातः समागता
जनश्रुति अपि—अत्रितथो भवितुं शक्य । पौराणिकसाहित्यमपि यस्याधारमे-
वाशय समुपि । प्रचलितं च जायते । परकीयसाहित्यासङ्केपस्य साहित्य
सङ्ग्रहे शक्यमस्ति यद् वा कश्चिज्जनः कस्याञ्चन मौह्यसामर्थ्यान्मन्यत् त्रिमपि
अवधार्य तस्य प्रभवेत्यतर्भासयितुं पर कोऽपि कस्यचन देशस्य जनताया मध्ये
प्रचलिता द-तस्या नामयितुं समूहः न कदापि शक्नोति इत्येतस्मात् कारणद्वयं च
ध्येयं विनाला साक्षात्प्राप्तत्वात् तस्मिन्नापि कश्चिं कदापि त्रिपुल्लिखा गुण-
यत् भास्य समरूपसन्निभो ददन्निद्वेषस्य तर्पणस्य शुद्धकस्य भूपते सगुणवति-
रपि सम्भवा । तेषु तेषु ग्रन्थेषु तस्य चर्चा वा कृता गच्छते न रा। सर्वमैनालीरैव
सम्भवा । परमेतेतेनैवं न वेद्यं यद् ये मन्वनास्तत्र तत्र जने शुद्धकस्य तर्कवन्ति तेषां
तर्कं प्रस्थापयते । भारतीय पुरातनतः यत् साहित्यमिदानीमुपलभ्यते तत्र
मूलं या-प्रभावात् प्रचलत् स्तकीये शुद्धे रूपेऽन्विष्टं सदात्मानं स्थापयितुं न
शक्नोति, अतो निश्चयश्च यथा किमपि प्रवीय प्रमाणमन्तरेण न यत् कथयते ।
तस्मात् मृच्छङ्कटिकस्य कर्ता शुद्धक एव प्रतीयते । यदा हि चामराचार्यो तज्जनाया-

^१ मकडान्त ए हिस्ट्री ऑफ सस्कृत लि० पृ० ३६१ ।

^२ लीपिमेटर इण्डियन १८९०, पेरिस ।

^३ डॉ० कीथ सस्कृतज्ञाना, पृ० १३८-१३९ ।

एङ्गागृहीतौ मृच्छकटिकस्य सौक्यमनुभूय मृच्छकर्मोक्तस्य एवमेव प्रवेत्
म्येनाङ्गीकरोति, यदा हि—

“शुद्धेनामृच्छिवा स्वेच्छमा मङ्गलधारया ।

जादु भूयोऽप्यनुभूय वाचा मन्त्रगितार्थमा ॥”

इत्येतेन स्तोत्रेण दण्डी शुद्धकमुपगम्यन् प्राप्नोते तदा सम्भावयैता इदमनुनैति
यच्छुद्धक इत्येतद्वानुधरयिता मन्त्रिगिरेणोपवर्गमभूत् । स मृच्छकटिकं नाम
कपटं प्राकृत्य नाम भयङ्करं रूपकमाश्रित्य चार्कपालादिकृत्तेन सत्यं
प्रागेपीव । अतश्चान्न चरित्र सम्भवतः शुद्धकमनितरामप्राप्तुं स तस्य
कलेऽत्र मन्त्रधामामास स्मिन् चान्द्रकदोहारं पश्यन्महनीयं च चरित्रमुदीपयामास
च मन्त्रानुपपत् ।

काव्य प्रतिभाया एवैषा कान् शुद्धक उद्यतेषु कविषु नास्तीति भवेत् पर
तत्र काव्य प्रतिभापरयमेव शिलेताम् । अन्वयात् सत्यस्यैव सत्यं कथं हि
भाष्याद्यमानो भवितुमर्हत् । मृच्छकटिकस्य लोकप्रियतां प्रमुखां कारा तस्य
नागरमपेक्षन्मपि । प्रस्तावनपानेव द्रष्टा हास्यरम्येन पुनस्तुमवति ।
गुप्तासारमस्तु तस्य प्रधानो रम्योऽस्त्येव । प्रयत्नादस्यचतुर्थं हरमादेव तनुद्वय
शान्तिरामा समोचरतिवति । पञ्चमोऽत्र चतुर्थं हरये सम्भीगम्यहार हृष्यतना
स्वाद्यते मन्त्रेभि—

पुनै विह्वलमात्रवर्गकनिमैग निमग्नोचरै

मन्त्रैरवर्गवित्त सुरभिनि इति प्रदीपानिलै ।

पुनश्चोदमन्त्रमप्यपिनी स्वच्छन्दम्याना

एषा कान्तमित्राग्वर प्रियतना विष्णु मन्त्रिनि ॥ ५४६

चतुर्थोऽत्र हरये चतुर्थं विदुषको स्थाप्यैव मन्त्रमेवाया मन्त्रेति यदा, तदात्रि-
मदस्तु हास्ययो रमानो पुनरप्येव विदुषः पुन न मन्त्ररयति सङ्कटं इदम् ।
मन्त्रेऽङ्ग—

“मैत्रेय मे ! किमिदमद्य मने पश्यते

हा माङ्गलि ! दिवकुले विप्रले प्रमृता ।

हा रोहसेन ! नहि परममि मे विपत्ति

मिष्यैव नन्दयि पश्यमनेन निन्दन् ॥ ५४७

इत्यादावथ च दामेऽङ्गे—

उत्तिष्ठ भो ! पतित-सायुज्यानुसन्धिन्

निष्कारणेपगतग्राम्भव ! घर्मशील ! ।

यत्न कृतोऽपि सुमहान् मम मोक्षपाथ

दैवं न समदति किं न कृतं त्वयाच ॥ १०३१

रोह०—भस्ते चाच्छात् । मं मारेध, शुद्धय आयुक्तं । किं मय गतेन वादयं ? इत्यादिषु च कल्पतरुसमसार उच्चैरुत्तरलीभयन् केन न इत्यते ? कस्य न हृदय शोकेनाप्लावितं सञ्जायते, को न मन्दन् ध्रुवो भवति । अष्टमेऽङ्के—
‘चिद्दे उ हे दुष्टतमनसा । चिद्दे’ इत्यादीनि वाक्यानि भयमुत्पादयन्ति, “अज्ञ जि वे हिअभगद् नुम च दान ज्ञेव मोडेमि” इत्यादिवाक्यानि च बीभत्स जनयन्ति केन नामुभूष्यते ? निश्चय चतुर्थेऽङ्के—“एसा उण का ? पुत्तपायारन-पावदा उण-ह-हुअणिविद्धत्त-तेत्त-चिद्देहि पार्देहि उयामणे उणविद्धा चिद्देदि”
• • • “अहो ! मे अपचित्ताहणीए पेद्धित्थारो । ता कि एव पवेमिअ महावेधं विअ दुआरमोहादध घरे णिमिद्धा ?” इत्यादीनि विदुषश्चक्षामि भृशं हृदये हारपातम् सञ्चारयन्ति सञ्जनान् भित्तस रजयन्ति । शर्विलकार्यकर्मोऽपि न्यय वयचित् वयचिद् वीररसस्याभा सम्पद् वर्पन्ती प्रविरुद्धिता भवति । विन्ता-निर्देशस्थानिप्रभृतिमञ्चारिण्याया यथावसर रमिक्केम्मः रत्न सेना रामर्पयन्तः समवाप्यन्ते । एतेन विवेचनेन शुद्धकस्य कश्चिप्रतिभासव सायु निश्चित जायते । तद् दामेतरमाद् शुभम् तस्य रचनया कमनीयमेव रम्यं प्रदर्शय प्रस्तुरति ।

कश्चिर्दपि वर्गयति तस्य इत्य समये मादार् भवत् रापुपतिष्ठते ; यदार्प्य—

“दामिद्रवात् पुरयस्य बाग्धवज्जने दावये न स्मितेष्टते

मुक्किग्धा विमुक्तीभयति मुह्यद् स्फारिभिन्मवापद् ।

सायं हासमुपैति शीलदारिद्र्यं कान्ति परिग्रायते

पापं कर्म च यत् परैरपि कृतं तत्तस्य सम्भाष्यते ॥” १०३६

इत्यादिना दारिद्र्यं,

“चिन्तामय निमग्न मात्र सलिलं दूनेर्मिदं द्वायुल

पर्यन्त स्थित-चार नक्त मन्दं नागावहिन्वाधयम् ।

नानागान्ध-चक्र-पश्चिद्विचरं कायस्थ-सर्पावपद्

नीतिपुण्यतटस्थ राग करणं हिमै समुदायते ॥” १, १४

इत्यादिना राजाधिकरणं,—

“महावानाध्यातैर्महिषहृत्नीलैर्जलधरै-

श्लैर्निक्षुपचैर्जलधिमिरिगन् प्रचरन्ति ।

इयं गन्धोदासा जह्नुरितराग्याह्वयती

धग धागपातैर्नगिमयदार्निभय दृष ॥” ५, १२

इत्यादिना च वर्षां वर्गयितुमुपक्रमेण तदा तत्तद्वस्तुनां इत्य णटनस्त्वनुभूति-
प्रतिमाश्चावयन् पश्यति ।

यन्मृच्छकटिकमुत्तमा कोटिं नयति तदग्निं तस्य कयागस्तु । तर्हि या नय-
नितगमेव प्रकुरता घटनाचक्रेण पूर्णमागस्ति । अत एव प्ररग्गमिष्ठ नितरा
ए-कमिपतामुपेतमग्निः । रुग्णस्यास्य प्रशंसनीया विशिष्टतेदमस्य विभानितनः
यत् तद मयमयनर्तिनो वेशसावस्ये परि गन्धन् प्रकाश विपति । तत्त्वलेभ्य
जायत इदं यत् तदानीन्तनेऽपि दुगे समाजे ब्राह्मणना महत् सम्माननार्थात् ।
‘विद्यविशेषालङ्कृतः किं कोऽपि ग्राह्यः काम्यते,’ ‘पूतनीधो मे ब्राह्मणजन्’
इत्यादिपन्थिभिर्जाह्नानो विद्याभ्यस्य च तेषां समाजे प्रातःप्रतिष्ठं ज्ञानं
जायते । परं ते नानादुर्मयमनेऽपि निर्दिष्टा अदरयन्-दुत्यत्र प्रमाणां हासित-
योऽस्ति । तेऽप्ययनाशयनादि स्वकर्म विहाय व्यापारादिस्मृत्त्यादग्निं स्मैष्यत्र
तु चान्द्रश्च एव निदर्शनम् । न सार्यं ग्राह्य आसीदिति स्वकृता लिप्या एव ।
जातिवादस्तदा प्रचण्डतर आसीदिति ‘अरे ! तुमं पि को ?’ ‘अरे का न-
जात्री ?’ इत्यादिकानि पापयामि स्पष्टमेव तस्यमिष्ट निदर्शितम् । अगरे एव
वृत्तिनादिना पृथक् पृथक् यत्नय आसन् । द्वितीयाह्ने चारुत्तम्य सस्त्र
प्रदानं सर्वहृत्कथयति—‘मं नलु अद्विचारे प्रनियमति । नगराणि राजमार्गं
मुशोभिताम्भाले कयन् । शब्दिनमपि व्यग्रधामीत् । पर रात्री दीपगगभाना
सायन् प्ररग्गो नागध्वत अतो रात्रयायां अपि अन्धकाराक्रान्ता अदरयन् ।
तमपि चिट-वेदादिना अमन्त ममत्स्यन् । रात्री मार्गोऽनमापन्नममार्पत्’
य दापय निर्भयं जनां कटहायन्तो मिय प्रताप्यन्त प्रादेगवाप्यन्त । यानां
चन्द्रावटिभारशदिना प्रादुज्यन्त । धनयन्तो गहनरेज गजानपि प्रादुज्यन्

१ प्रयमोऽङ्कः ।

२ ‘एवहृत् चिट्ठि’ अं० ६ ।

३ अत्र ग्राह्य गन्धयन्-अं०-२ ।

पानीवेन मरणा स्त्री पर्यगृह्यत परममरणाया ग्रहणमपि प्रतिषिद्धं नासीत् ।
 ब्राह्मणा कस्यापि वर्णस्य नारीं परिगृह्णन्तश्च अदृश्यन्त । सतीप्रथाया^१ अपि
 प्रचार आसीत् । समाप्ते घृतस्य प्रचलनं, क्षाम-प्रथा घेरयापरता च अदृश्यन्त ।
 'घृतं' हि नाम पुरषस्य अमिहामनं राज्यम्, 'सुहृत्त, अदामो भवतु', 'दरिद्र-
 पुरषमक्रान्तमना, खलु गणिका लोके अवचनीया भवती'त्यादीनि घृताभ्यन्त-
 रप्रमाणम् । तस्मिन् काले कलानामप्रवाह्युद्यतासीत् । जनाना मगीते महती
 रुचिरवाप्यत—

त तस्य स्वरमन्त्रं मृदुगिरः शिलच्छ्र तन्त्री-स्वन,
 घातानामपि मूर्च्छनान्तरगतं नारं त्रिरामे मृदुम् ।
 हृलामयमितं पुनश्च ललित रागद्विरचारित
 यामाय त्रितेऽपि गीतसमये गरुडामि शृण्वन्ति ॥ ३, ५ ॥

चित्रकलायाश्च सर्वत्र प्रचार आसीत्—“चित्रकलायस्मिन्विही मद्गिणाः”
 (अ०-४) प्रतिमा-निर्माणकलायामपि जना वृत्ता आसन् (अ० २), देशस्था-
 र्थिकावस्था नितरामेव धरमासीत् । शिवारस्तदा सुवर्णघटिनक्रीडनकैरस्मीडन्—
 इत्यस्मिन् त्रिषेऽपि सङ्केतो लभ्यते । वैदिकधर्मस्य बौद्धधर्मस्य बौध्दधर्मस्य
 प्रचार आसीत्—‘पासा यलि सपदि गद्गृहदेहलीनाम्’—अ० १, ‘दावेर
 एमगके दाधुनेति अ, २ । रूपरस्याध्ययनेन स्फुटनयेत् तस्मिन् काले
 राजनीतिरी दृष्टा शोचनीयता गतासीदिति ज्ञायते । देशो लघु-लघुतायेषु
 विभक्त आसीत् । क्षामन प्रत्यक्षोऽतिष्ठोऽज्ञाप्यत । अपगधिनोऽनिकठोरतया-
 द्दृष्टव्यत च ।

तस्मिन्कालेषु वस्तुनो, मृदुस्फटिकगन्धुभुतमनुपमस्य रूपम् । तत्र
 रूपरङ्गरेणानिर्देशम्वेन प्रेमरुधा राजनीतिकघटनाभि मह नियम्य गीतास्ति ।
 मस्मृतादिहियं चित्र चित्रणप्रधानेषु रूपरेष्वन्यतम रूपरमिदम् । तत्र सर्वविधा-
 नामपि पात्राणा मन्त्रिदेश कृतो रूपककालेन तस्मात् तत्र समाजस्य यथार्थं सतीर्यं
 च चित्रं दृश्यत सञ्जायते । तत्र जीवन-घटनानां च त्रिविधाना समुपरिपतरवात्
 तद्वरुमश्च-कृते नितान्तमेवोपयुक्त वर्तते । प्रकरणस्यास्यैकेऽङ्के ३२स्व-
 विविधता निदधाति । नास्त्येकोऽप्यङ्क एतादृक् यो न स्वात् वैलघ्न्यमाक ।

क्वचिद् दूनदरस्य यशदृक्कस्य वर्गं ददंकेभना रचयति, क्वचिद् नृणां
 चैर इविलकं रक्कगयिन्मा वरगन मन्विमलुतिष्ठति, क्वचिद् प्रवहन्ना
 विपर्याया भवति क्वचिदुद्यन वमन्तमेनाया व्यापादनाय कृदन् शब्दर अचरति,
 क्वचिद्विहरणस्य हरयमन्वि तु क्वचिद् वधस्थमन्वि । ययकृत पनि भक्ति,
 कृष्ण, गुणेषु आत्मक्ति, उदागता च म्वा विद्याभामा किरम्या वाचरन्ने लहकन
 कृष्णधर्म कौरयं सैदयादिद्विपरिग्यान्मन्त्रिना घोर नन प्रभुन हरय ।

दृष्टकर्मिके मन्त्रनशा भावा, रम्यदा उरना, मरमाथ करना प्रनिपद्
भवत्यन्ने । भावा तत्र मरला प्रवहमयी च रिग्रव । अस्ति स पूर्णतया कया
वन्नुनु । तस्या कालिदासस्य चाग्रा भवन्नुन्नतान्तान् न, न च अवन्त्य
महता मयानानि चित्रपर भावाना मार्मिक चित्र वादश तत्र चकान्ति
तादशान्यत्र न ।

अत्रैतच्चित्रोऽपि गूढकस्य प्रतिभाऽप्रतिभा । तस्य रचनाया सर्वत्रापि
पत्राणि दर्शकस्य भानस्यार्थे नैव प्रभाय स्थापयन्ति । न सचित्रस्य चित्रम
मपि विग्नं शङ्कन्ति । तेनापि पुनर्विग्नगण उदारस्वभावा इत्येवमप्य
इदमवमानया उपधारता नान्दलासु कुशल अनाविच्छरिता एकोत्तर
छायायवता यथातेना महदपि इति न कदाचन यत् ता स्वमनामन्दिर
प्रतिभाय नान्दलाय कदाचन ।

मन्त्राचार्यस्य पामेनवत् निर्दोषमा
सन् या माचराना प्रदेष्टुं कृतं, यत्र विमर्शने कोऽपि विमानित, यत्र
स्वचरिणः परायणता नाना, यः स्वयंसावित्र्यसमेव श्रुतुं मनः, यदि
जगत्त्रयपदोद्भासकः—

दीनाना वरदृष्टं स्वयंभुवनं मन्त्रानां कुम्भा

आदयं दिविनावा मुचरेनिङ्ग शाळवलासमुद्र ।

मङ्गला नावजन्ता पुह्यगुग्निधिर्द्विभेदरस्यो

होहः श्लाघ्यः सः डाकचक्रिणः मना चारुयतीत्र चान्द ॥१४८॥

अथ, सुदक्षप्राप्त्य मैत्रयस्य—

(क) 'किं अण्य, तर्हि गदुक्क गेद्दिम्मदि । मिअस्सीअदु गणिआवय मद्दोत्ति' । पृ० २५३, (चौमन्वा प्र०)

(२) “मम मय ममाग्रतः, य इदानीं मम त्रिषवस्य” दुर्गुमिता माधवी-
ननानप्याकृष्य कुसुमावचये न करोति””म दधमीदृशमशार्यदुभयटोयविरहं
परोति । मस्तं ते क्षतग्रण्डं करोमि । १० ५०४ ;

(३) “जुतं ववेदं””ता चम्हणीप दारम “विअवजम्म अणुगमिहम” ।
१० ५५५

इत्यादीनि वचनानि स्मारं स्मार यो न मानयो भवति चिरं विश्रुततत्त-
द्यापार । वस्तुतः शदार-तर्विल-संवाहक-स्थावर-चन्दनकार्य-भूतादिना
गन्तातामपि पात्राणा चरित्रस्य चित्रणे कविना स्वप्रतिभाया आश्चर्यरर वीरल-
मात्रितम् । मानवस्यावपञ्चवान् तत्तार्थं दोषस्तु सम्भ्र पृथ । अत एव कापि
चरित्र चित्रणे यज्ञाना वापि म्यूनता नो मनो मनामपि शृणोति । केपाञ्चन मति-
मना मनांक्षि रूपकस्याद्याधोदिगिरितास्तुत्यो व्यथयन्ति—

१. प्रवृत्तिवर्गनस्य म्यूनता, मासस्यापि प्रवृत्तिवर्गनावसरस्योपेक्षाम् ।

२. पञ्चमाङ्गपर्यन्तस्य पञ्चमाङ्गपर्यन्तगामिण्या कथाया अग्रवर्तिन्या कथाया
तद् तयोर्जनेऽक्षमता ।

३. वसन्तमेनां मुसो विहाय चारुदत्तस्य पुं-पञ्चरङ्गकजीर्णोद्यानगमनम्—
इत्येतस्या घटनाया अस्वामाविशता ।

४. “सुदृढं न निज्जादो रात्तीए, ता अज पञ्चरर पेकिरहम्” । इत्ये-
तस्मिन् वाक्ये कथाया उपमारणेऽस्तमर्थता ।

५. ‘सम्पदं अधिभलं गच्छिन्नं यवहालं लिहावेमि’ इत्युक्त्वापि शकारस्या-
धिकरणमिति परस्मिन्हनि गमनम्—इत्यादिकाभिर्वातांभि कथाया अप-
करणम् ।

६. सत्यामपि वसन्तसेनायामादर्शगणिकायां, तस्या असाधकादिकात्तार्थ-
देशिरूपाश्रयम् ।

७. पञ्चमाङ्गस्याग्निसदृशं हिरया न वस्मिन्नपि दृश्ये कस्यापि रसस्य पूर्ण-
तया परिपक्वम् ।

अस्मिन् रूपके शृङ्गकेन मानवस्य प्रेम चित्रयता सन्दिष्टमिदम्—सायस्य
प्रेमरसागस्य च फल भवति वरम् । एतेनां गुणानां सद्भावे संतारेऽपि सुख-
मवाप्नु शक्यम् ।

रूपकनिर्माणस्य विद्वान् देशभिधानि—

"दी ह्यसौ राजा आसीत् पितृवत् इति दन्त्योक्तिः एव तावत् समस्त औक्त्युक्त-
नैमित्तिकोक्त्यर्थं, इति प्रथमं औक्त्युक्तं प्रथमं औक्त्युक्तं मोक्षोक्त्युक्तं, प्रथमं एव तावत् सैव
साहचर्यं तु दी स्त्रीकृत्यार्थं, इति प्रथमं औक्त्युक्तं मोक्षोक्त्युक्तं, प्रथमं एव तावत् सैव
विद्वान् इति औक्त्युक्तं मोक्षोक्त्युक्तं ; एतत् इति दन्त्योक्तिः इति दन्त्योक्तिः
इति, प्रथमं एव तावत् सैव, इति प्रथमं औक्त्युक्तं मोक्षोक्त्युक्तं, प्रथमं एव तावत् सैव
इति एव तावत् सैव ।"

—॥॥॥

नलचम्पूः

संस्कृतशास्त्रे 'चम्पू' रित्येतामभिधा भजमानस्य कान्यस्य अवतारणा गद्यतास्थानान्तरं संतुष्टा । चम्पूकाव्यं, यस्तुतः, गद्यराष्ट्रस्यैव उपर्युद्धग प्रतीयते । तस्मान् तस्य जन्मगद्यकाव्यस्यानन्तरं स्वाभाविकतया च सिद्ध्यति । दशमात् दानकान् प्राक् चम्पूकाव्यस्य न भवति दर्शनम् । यद्यपि वैदिकसाहित्यानु— कृत्वा गद्यतुर्वेदीयसाहित्यानु— गद्यपद्ययोर्मिश्रणं हरयते परं न । गद्य-पद्ययोर्योग एतादृशो, यादृशो हि चम्पूकाव्येऽस्मिन् । चम्पूकाव्यं गद्य-पद्ययोर्मिश्रणाय अन्वामेव विधायामिलपते । न सा विधा वैदिके साहित्येऽस्तीत्येते न च पाटीभाषाश्रितेषु गद्यपद्यमिश्रेषु जानकेषु । आर्यशूरस्य जानकमालायामपि गद्य-पद्योर्निधानं येन त्रिभिर्नानुष्टिप न विधिरपि न चम्पूकाव्यस्य गृह्यतामिष्ट । इदमन्वयस्य जातकमाठावामूर्तिरूपा गद्य-पद्यमेलनपद्धतिः किञ्च हर्षिगोत्रनादां प्रज्ञाप्रज्ञायां स्वीकृता गद्य-पद्यमिश्रणमिहा रीतिश्चम्पूकाव्यस्य स्वतन्त्राधान-कर्मणि साहाय्यं प्रादुक्षाम् । चम्पूकाव्यस्यान्तर्भाव आख्यायिकायामपि न भवति । आख्यायिकायां नायकः स्वयं वक्ता भवति किञ्च तत्र वक्तापरावक्त्रपद-स्वयं, प्रयोगोऽभीष्टो भवति अत्र तु न । चम्पूकाव्यस्य लक्षणे 'गद्यपद्यमयं क्वायं चम्पूरित्यभिधीयते' इत्येतद् विहितं यत्, तत्र लक्ष्यजरीरालिख्यते यच्चम्पूकाव्ये भाषा-मर्यादा त्रिषयागं वर्गनं पद्येषु स्यात् किञ्च वर्गनारमकानां त्रिषयागा विवरण पद्येषु । सम्भवत एतद्विषयैव मीन्द्रयस्य चम्पूषु वाञ्छित-त्वाद् भोजराज —

“गद्यानुयन्तरमिश्रितपद्यमूनि-

ह्येषापि वाचकलया कलितेन गीति ।”

इत्याद्यन्धी ।

साग्रतं यानि चम्पूकाव्यान्पुष्पलभ्यन्ते तानि सन्ति दशमशतकावकाळ-गामिनि । परं पद्ये दत्तेकं सम्भूतो हि काव्यादर्शकारो कीदृशविरचाचम्पूकाव्यस्य लक्षणं लिखन् हरयते । एतेन तु चम्पूकाव्यानां रचना तस्मिन् काले वा तत्कालान् प्रागपि सञ्जातेनि सिद्ध्यति ।

पुराणनवमं यज्ञभूकाभ्यसद्योषलभ्यने तदस्यस्मदीयं प्रभुतमिदं 'नलचम्पू-
काव्यम्' । नलचम्पूकाव्यस्य प्रणेता त्रिविक्रममहः पञ्चदशशिकनवमशततमेशवीये
संवत्सरे शाण्डिल्यान्वयं संवर्धयामास । नौमारीस्पशितालेष्वात् तस्य नेमादिभ्य-
स्तुभ्यं सिद्धयति । स हैदराबादान्तर्गतस्य राष्ट्रकूटकुलवृक्षमणेरिन्द्रराजस्य
मृतीयस्य राजसमायाः प्रमुखपण्डित आसीत् । नलचम्पू इत्यनायाः कालोऽस्मि-
रङ्गं बहिरङ्गं च प्रमागन्वल्मस्य निश्चिनो भविषुमर्हति । नलचम्पूः प्रथमे
वर्णनामे त्रिविक्रमो बाणनटस्य नाम निर्दिशति—

सम्पद् वागद्विनीयेन नमश्कारधारिणा ।

धनुषेव गुण्डयेन निशेधो रञ्जितो जन ॥

एतेन तस्य बागाद्वीर्वातिवचस्य च—

परंतमेदि पवित्रं जैश्रं नरकस्य बहुमनं रादनम् ।

हरिनिव हरिमिव हरिनिव वदति पय पश्यत पयोऽशी ॥

नलचम्पू इत्येकस्यास्योपरिस्थितस्य भोजराजकृतमम्बनीकण्डामणे दृष्टवान्
तस्य स्थितिर्भोजराजात् प्राग्वर्तिनी सिद्धयति । इदम्बम्बनरङ्गं प्रमाणम्
माम्यनेट (हैदराबादमण्डलान्तर्गतं) जहीपेन्द्रराजमृतीयस्यमिपेकावसरे (पञ्च-
दशशिकनवमशततमेशवीयाब्दे) कृष्णकलाकलेष्वोऽनेनैव कविना त्रिविक्रमेण
लिखितम् । स नागडेवत्र बहिरङ्गं प्रमागमन्ति । एताभ्यां बहिरङ्गाभ्यन्तरङ्गाभ्याञ्च
प्रमागम्यतं नलचम्पूमेतुत्रिविक्रमस्य दशमशतकस्यैव स्पष्टमेव विदितं जायते ।

त्रिविक्रमस्य द्वे कृती स्तः—मदालसाचम्पू, नलचम्पू ।

संस्कृतमाहिरणे त्रिविक्रमस्य कथानौ कारणमस्ति तद्वीया रत्नेप्रतिवन्धन-
नैतुमी । रत्नेप्रत्य प्रयोगस्तु वामवदत्ताया तेन भुवन्नुवापि कृतो यः स्वयन्नामानं
'प्रत्यहरत्नेप्रत्यप्रवन्धविन्द्यामवैदग्ध्यनिधि'रिति घोषयति । वस्तुनो घोषगया-
मस्या तद्वीयायामनुमात्रमपि नास्त्यनृनम् । आसीदपि सः प्रत्यहरत्नेप्रत्यप्रव-
न्धविन्द्यामवैदग्ध्यनिधिः । अतएव तु तद्वचनां वामवदत्तामुद्दिश्य वानः शंसन्ति—

कवीनान्महर्षी रूतं वामवदत्तया ।

सम्पदेव वाण्डुग्रायां गतया कर्गोत्तरम् ॥

परं सुवन्धोः रत्नेप्रत्येवनाया विद्वान्म आगन्निहयं निदधाना हरयन्ते । 'सुवन्धोः
रत्नेप्रत्येवनाया भवन्तो'त्येव प्रथना किञ्च 'रत्नेप्रत्येवनायं' प्रायः अमत्रपदेभ्यैव
चमत्कारो मयतीत्येवाम्नि द्वितीयापत्तिः । परं त्रिविक्रमस्य रत्नेप्रत्येवना सरला-

समझा च भवति । समझरूपस्य योजनायां यादृश सारस्य त्रिविक्रमो दर्शयति न तारतामस्य कोऽपि कवि प्रयुञ्जान प्राप्यते । समझरूपस्य प्रयोगो यद्यपि कतिपयै कविभि कृत परमर्यप्रतीत्यर्थं तत्र वदानामेतादृशमर्दन करणीय भवति यद्गुरुसंयोजनं तत् सचेतमामपि चेत्तपि अर्हति जनयति विज्ञाद्यप्रतीतिनिमित्तेन मद्बुद्धानां दुःसाध्यधर्मावरणमपेक्षणीय मप्राप्यते । त्रिविक्रमस्य समझरूपेण न सन्त्येवविधा । पाटकोऽप्येनैव अमेणोमयपक्षरुच्यार्थरोचने चमो भवति । त्रिविक्रमस्य रूपेणे मनोऽनितरां रमते, तन्मतेन पुण्यशालिन कवय एव धार्मी विविध-
जटेपविडामैर्विभूषयितु भवन्ति समर्था —

“समझा काम्तिहारिण्यो नानारूपेवविचचना ।

भवन्ति करयचित्पुष्पैर्मुने वाचो गृहे म्रिय ॥”

लघुलघुपु अनुलुप्तुसेषु सरलममझरूपसंयोजने नि मंशय त्रिविक्रमस्य धाणी महर्नी विदग्धता विमर्ति—

“अप्रगल्भा पदध्यामे जननीरागहंतव ।

सनयेके बहुलाभाया कवयो बालका इव ॥”

अत्र श्लोके समागतानि ‘पदध्यामे’, ‘जननीरागहंतव’, ‘बहुलाभाया’ इत्येतानि पदानि रूपेणैवशादेव चमत्कारधारणां वहन्ति ।

धारणां स्त्रीधायां निदिगमनस्वभावात् त्रिविक्रमस्य, मत्स्य कथाया प्रसाहे न पुनर निर्वहण समवाप्तं भवति । वस्तुन कथानिर्वहणस्य चिन्तैव न तन्मानमे विद्यते । रूपे विनिवन्धनाय साध्यानां व्ययमेव ॥ सर्वत्र मन्वसा-
मस्तप्रैवात्मान रमयति । प्रथमोऽष्ट्यामे मृगयाया किञ्च वष्टोऽष्ट्यामे विष्णुपाटप्या वर्णनस्य विदुलगा कथा प्रवाह नितरां निगम्य विमृग्यते । कवि इत्येव कविष्वस्य प्रयोग रूपेणयोजनाया वर्णनायाश्च विधायैव परां तृप्ति यतोऽस्ति । न कविष्व नेताकदेव । येन स आत्मान हृनहृष्य मेने तन् तु तर्दीय बाहमेव रूपमिष्यत्र स श्लोकमपि चिन्तनमुचिन न अमस्त । समष्टोऽष्ट्यामे एव कथाया यद्गुनी गवरण चकार तदपि इदमेव ध्याहरत् प्रतीयते । यथा कवि झाच्छा स्त्रीधायां कुण्ड-
लोऽस्ति तथैव स आख्यामपि दृष्ट । अहो यदा तर्दीया कवपना उद्दीयन्ते तदा ॥ गङ्गायमुने द्वे अपि ध्योत्रि प्ररहन्त्या इत्यपयेऽवनीर्णे जायेने । तद्विचित्र एव कवेरतामप्यमिर्हति प्रगाडी प्रकटीकरोति वा आख्यां स्त्रीधाया प्रीयते । वस्तुन

कवीनां सृष्टिर्विदग्धैव भवति । द्रष्टव्यं गङ्गा यमुना च यदि मूलोक्ते प्रवहन्तस्तर्हि
कवेर्गङ्गायमुने गगने प्रवाहं स्त्रकीयं विनश्य जमवृन्दं परिप्रीणयतः—

उदयगिरिगताया प्राक् प्रभापङ्कहाया-

मनुसरति निशीथे शृङ्गमस्तावत्तस्य ।

अयमि क्षिप्रमपि तेजः मागम्यतं व्योममर्ष्यं

सलिलमिव विमिश्रं जाह्नवं यामुनं च ॥

एतस्या एव नद्याया ऊहाया हेतोः कविरयं त्रिविक्रम 'यमुनात्रिविक्रम' इत्येतया
प्रसादया विद्युतोऽग्निं बुधमण्डले । चण्डपालः कवेरस्यानया यमुनाविषयिकया
कवनया परां प्रीतिं विन्दन् कविमिममेवं स्तवीनि स्म—

प्राच्याद् विशुपद्गङ्गेनोरपूर्वोऽयं त्रिविक्रम ।

निर्ममे विमले व्योम्नि तपद् यमुनामपि ॥

भावामकेन्दवि स्पष्टेषु त्रिविक्रम स्तेवं प्रयुज्जान. प्रेक्ष्यते । नलम्प्रति
दनयन्त्या हृदयेऽनुरागः समुपपद्यते, नस्या अङ्गेषु रतिभावाद्बोधकानां साविक-
मावातामात्रा बोधयते । त्रिविक्रमो मय्या एतस्याः स्थितेर्वर्णनाय प्रौढोक्तिं श्लेषो-
क्तिश्चाभिरय यां विविधां चमत्कृतिमाननुते परयन्तु प्रेक्षावन्तस्ताम्—“अयं
विधान्नात्रात्र वाचरयताविकोच्चारितानष्टविस्पष्टवर्णं वर्जितनिरभरादे राजहंसे
'नहं मन्वापी' इत्यभिधायोरुपमाना कृतोत्तरामङ्गेन द्वित्रन्मना युतानुरागेन ।
वश्ये, चिरान्मितिनामि' इत्युच्यैवास्तिस्र हृदये प्रवृद्धया चिन्तया । 'पुत्रि कथं
कथमपि दृष्टामि' इति संन्याधेवातिङ्गिता सर्वाङ्गेनूत्कृष्टवदन्या रोमाञ्चावस्थया ।
'तद्वर्गि, स्वम्यनानिदानीं शैशवव्यवहारः' इत्यभिधायैव मुग्धे मृष्टा प्रमुग्धेन मुग्धे
वैकर्ष्येन । 'मुग्धे मुप्यतां स्वच्छन्दभावः' इत्यनुशास्येव प्राहिता निराशा
गुरगा मकरन्दजेन दम्पयन्ती ।”

एतस्मिन् अवसरणे नटधाम्नूः कविना दम्पयन्त्या अनुरागजनित-
मङ्गल्या वर्णयता नद्वानकमनोमाह्वयैवण्यादिमात्रिकभावानां, चाक्षर्यादिवधः
मन्विद्यतानुभावानां, चिन्त्यादिप्रकारिणावताह्वयिदि सधुर मङ्गेनः कृतोऽग्निः,
परां कविममुप्यापितोऽशोरोऽपि धमकार आत्मानं ज्ञात्वा सुन्दरताया परिवेष
एव विरमयति, तस्मात्कारणान् मयेता दम्पयन्त्या औत्सुक्यजनितया आद्याया
रागोद्बोधपावस्याया अनुभूतिमेव विधानं न पारयति । उक्तेः सकलमपि सौन्दर्यं
ममद्वरन्तेन हेतुप्रेक्षया च स्वनियन्त्रणे कृतमस्ति ।

दमयन्त्या शरीरसौन्दर्यवर्णनेऽपि कवे प्रधानं लक्ष्यं तस्या सौन्दर्यविम्बो-
ज्जावनं न भूया साधर्म्यमूलकार्यालङ्कारमालोपस्थापनमेव इष्टं भवति । दमय-
न्तीगुणरूपमायुर्यचित्रणे कवे समग्रापि यमता नाधिकसफलतामधिगच्छति ।
किञ्च कवेर्भणितेभ्यस्तत्कारण्यतापि उग्रेष्टापयन्तमेव परिस्पन्दते—

‘इतस्ततो निपतन्मण्डलमणिमयूखमञ्जरीनालच्छलेनामान्तमित्रं कान्तिरस-
वियरमुत्सृजन्तीम्, अशेषाङ्गावपवेषु प्रतिचित्रितैरासन्नचित्रभित्तिरूपकैर्मायाविभि
सुरासुरैरिव विषीयमानारलेषाम्, अम्रसिधते पन्नरागमणिदर्शने कन्दपातुरे रागिणि
शशिनोव कङ्कणयापितच्छायायाम्, अशेषजगद्भिज्जवास्त्रमालामिव मग्मधस्य, सङ्केत-
वसतिमिव समस्तसौन्दर्यगुणानाम्, अधिदयतामिव सौभाग्यस्य, विपणिमिव
लावण्यस्य, शिवपसर्वस्वपरिणामरेण्वामिव विधातुः, अनन्तससाररोहणेकरद्वय-
मूर्त्त्या दमयन्तीमद्राचम् ।’

शिविक्रमस्य प्रकृतिवर्णनमपि एवमेव श्लेषेण प्रौढोक्त्या चाक्रम्यमाणमस्ति ।
तदीय प्रकृतिवर्णनं प्रायेणोद्दीपनरूपं विभ्राणमेव समुपलभ्यते । सत्यमपि ससार
भ्रमे निपातयन्त्या परिहसितदुग्धफेनधावत्यापाश्रमिद्वकाया वर्णनं यद् भ्रातृम
दलङ्कारेण कृतमस्ति तदस्ति मनोज्ञम् । परं तदीयं सौन्दर्यं यदि प्रतिभोक्तमि-
त्यपि भ्रातृमदलङ्कारालोक परिधेरभ्य-तर्गतमेव वर्तते न ततोऽग्रे—

मुक्तादाममनोरथेन वनिता शृङ्गमि वतायने

गोष्ठे गोपवधूर्दधीति मभिनु कुम्भीयानां वान्दति ।

उच्चिन्वन्ति च मालतीषु कुसुमभ्रदालत्रो मालिका

शुभ्रान् विभ्रमकारिण शशिकरान् परयत्नं कौं दृष्टति ॥

शिविक्रमस्य कलायां पाण्डुरस्य प्रतिभायाश्च हृदयहारी समन्वयो विभ्राजते ।
तत्र समासान्तपदसघटनाया आभा अनुप्रासिक्रमरकारं प्रकृष्टकोटिमारीकमाना-
मीदीरीतिश्च विलम्बणामेव लक्ष्मा खञ्ज-ती पर्यवलोकिता भवति । इह विभ्र-
मलीवर्णनात् द्वित्रिस्थलानि उद्गम्यन्ते । तान्यवलोकयत्यस्य कवेरुपरि निदिष्टा
विशिष्टता तु भवेदेव ज्ञाता प्रकृतेरपि सौन्दर्यस्योपरयापने भवभूतिरिवायमपि
कवि परमनिष्णात इत्येतदपि विदितं स्यात्—

“माचारन्तिकपोलपालिविषलदानागुमिच्छुमा

श्रीहरकोटकुलार्धचर्चितपतन्मुरतारसामोदिता ।

अन्नमुग्नितपायमन्धरमन्त्रोल्लसनामगदपा

कर्मैता न हसन्ति हन्त हृदय विन्ध्यस्यलंभुमय ॥”

उपरिष्पिन. होको भयना पुरा विन्ध्यभूमीना शोभा न्यटथान् मग्निनि नर्मदा-
यास्र प्रिय दिले कयन्तु मुधिय —

“एषा मा विन्ध्यमन्धरविपुलशिखरमङ्गररङ्गा

मम्मोगध्रान्नर्गराधयक्षवरवभूतमंदा नर्मदा च ।

यस्या मान्ड्रुमालोललितनलमितमुन्द्राम्बुनिर्द्वे

मिदं मेघमल एने मृगमृदिनदलकम्बला कूलकन्या ॥”

कायनस्य कमनीयताति कविना निनरा ललित्या लिङ्गिनाभि तत्र मनुजिहा
गुप्तन, मुद्रमुद्रनरनरगा पद्वय, गात्राङ्गुलानामितमनन उन्मुनिर्विधिषर्वाव-
गुगां विदगानामराव, कोविडाना मनुगे न्न, नमालाशंक मुचुकुन्दादि-
पादपा, मुमनया मकाम्बुमीडगामारा, चडोर-मारम कुर-कपोत-कुङ्कुट-
कुङ्कुमपूगडैना लुल्ल हृदया क एमाहन् पश्य च मनो मोदने । सर्ग कवि-
चित्रिं वन चित्रं पश्यन्तु भयन्त —

“तन्नेरिषेडू-निगमुद्रुडविमलिनरहलमङ्गरन्दीकरामारमुरमितनूनहेतु मु-
न्यमृगारिहृनशवानलउगालयमाने-मृदवावरमीमनिनीपर-अद्वागविमिनानोह-
काननेषु नत्रन-प्रग्नितुगङ्गामितनमा-नरदिग धितनशानुमेयमाद्यमयूर-
म-इलेषु मदनार-गुलिङ्गमन्मुन्नीसिन्धम-गङ्गापोतकुङ्कुङ्कुङ्कुलकुहरितेषु
हृन्तुरपरिगितमय-गिमरेषु चडखर्क-मारपररमनीयेषु विदगनु देव सह
मैन्देन नर्मदीमिमन्त्राणि-तात्तिनलनापल्लवेषु वनेषु ।”

रविचित्रिने हि एतेमिन् मनोमिगम चित्रे वर्णाया. धी हृदयेऽनरानि
किं वा ननिमायिका-। सुरमा निधीयता नाव-—“अथ कदाचिदुषमन्पयो-
धरात्तरपण्डूरावलीविराविता, कमलदलकामनयना, सुरपाप-अङ्गरभ्रुव,
विद्युन्मन्मैत्रलाटकारधारिण्य, शिखायामुष्ककलहमका, प्रौढकरोलुपञ्चार-
हारिण्य, कम्पनयगा, निरम्हनसङ्काङ्कान्निकलपयोधमुषमगदना, मकल-
जगज्जेगीयमानगुमिममनुपमरुन्पावग्दगशिराविनं रावानमयलोचयिनुमिवा-
यनान्ति रम वर्णा ।”

त्रिविक्रमस्य वर्णानि मन्नि दधति छिन्नानि पर सर्वत्रापि तत्र प्राज्ञलः
प्रवाद, प्रवादासदं जीवनम् होकोधरा मूर्ति, हृदयानन्दावहं चामर्य, रुचि-

परिपोषिणी। स्वरलहरी च समुच्छलन्ति । यदपि कविर्वर्णयति तत् साकारं भवन् नेत्रयो पुरस्ताच्चरीरस्यति । यदा तत्कृतं मृगयावर्णनं स्मृतमेव भवति तदास्माकमग्रे कार्दमिककर्पटयवनदमूर्धवा दण्डरण्डपाणय मूरकमोचिताकारा वागुरावाहिनोऽनन्ता पाशहस्ता पापद्विका समुपस्थिता सजायन्ते, भयादुद्यमितकन्धरा ऊर्ध्वकर्णसंगुटा भकाण्डोद्धीनप्राणा वनप्राणिन मर्धत्र सन्तिष्ठमाना लोचनगोचरीभवन्ति, हयानां हेपारव श्रोत्रेन्द्रिय श्रोतुमारभते, शत्रुनिकुलस्य कोलाहलेनास्मभिकेतन्मपि पूर्णमाण जायते, भयङ्करा सारमेया हृदये भीति-मुत्पादयितुमारभन्ते, गज केशरिभस्त्रसमाकुलानि निविडानि जनानि दारीरस्य सकलामरि रोमावलिं वेपयितुञ्चोपक्रमन्ते ।

चेम्ममसि कृतसदंतुनिवासस्य विपिनस्य दर्शनाकाङ्क्षा जागर्ति, चेत् पद्मसं-
प्वाहारेषूमुक्ता वर्धते, चेन्नाल्यपरिपाटीपटूना मयाना मृशेषु दृष्टि प्रीतिं निर-
भ्नाति, चेदमृगक्षुतां कविवाचामाकर्णने चित्तगृत्तिरस्वरते, चेद्वीणाप्रवीणकिन्नर-
मिधुमगीतानि श्रोतु कामनातितरामेधते, चेन्नाचनोत्सवकराणां विलासिनीलास्य-
विलासानां विलोकनार्थं मयनानि सन्त्युक्पिडनानि, चेन्मृदुवाद्य विशेषशब्दश्रवणे-
ऽभिलाषो बलीयास्तदापि त्रिविक्रमस्य कृतिं नलचम्पूनिपेक्षता सचेतम् ।

अहो, त्रिविक्रमकृत नलचम्पूकाव्य केन प्रकारेण उपलोक्येत । काव्यकला
स्वयमेव नलचम्पू भूत्वा भूग्यामवतीर्णैव प्रतिभानि । अत्र यदा पाठका विलास-
विहगाना मङ्गलबलभीं स्मरराजस्य राजधानीं शृङ्गारस्य रङ्गशालां दमयन्तीं
निभालयन्ति तदा तु तं महानन्दसहोदरमथवा महानन्दादपि गरीयास्तमानन्द-
मनुभवन्ति पुन पुन ।

अमृतद्रववर्णवैरिष चित्रितावयवा मोहनमणिसिलायामिवोत्कीर्णाम् ,
आनन्दरन्ध्रवैरिष घटिणाम् शृङ्गारदाग्नि इवोत्कुहिताम् वशीकरणपरमाणुभिरिव
विनिर्मिताम् , मदनमृत्पिण्डेनैव निष्पादिताम् , बल्लेषुपुत्रिकाभिव दृशो ,
आकषेणमणिशलाकामिव हृदयस्य, जीवनौषधिमिवानुरागस्य, जयपताकामिव
मदनस्य, सङ्केतकमनिमिव स्मरसौन्दर्यगुणानाम् , अधिदेवतामिव सौभाग्यस्य
विपणिमिव लालण्यस्य, शिखरपर्वरपरिणामरेणामिव त्रिगान्, अनन्तमसार-
रोहणं करानकन्दलीं दमयन्तीमालोक्य सतां मनो विस्मृतसरलव्यापार भजति
न चन्द्रे, न कमले, न प्रवाले, न रम्भायाम् , न इन्द्रधनुषि, न सरिद्वीचिपु,
न कोटिलायापे, न शिषिनी मृदे, न हसगत्यां, न सरसि, नोद्याने न भजने, न

चाम्यत्रापि कुत्रापि तत् तादृशीं रचिसनुवध्नाति यादृशीं त्रिविक्रमस्य सृष्टौ नल-
चम्पूनाम् समुदाया दमयन्त्याम् ।

चतुर्थे उच्छ्वासं मालङ्कायनो नलं यद् यद् उपदिदेश तत् सर्वं तेषां कृते
परमहितकारकं यथा कल्याणेष्वभिनिवेशः । तदधीत्य निशम्य च चेतसो मलिन-
भापहृता भवति, आदर्शमार्गः समवाप्तो जायते, अज्ञान विवृण्वता गच्छति,
ज्ञानज्योतिः प्रादुर्भवति, विषयो चित्तस्थितिः, सम्पदश्च सर्वविधा समुन्मील्यते ।
स्वपात्रकान् प्रति त्रिविक्रमस्य मनसि कियतीं महतीं हितचिकीर्षां रात्रते-हृदये
विचारस्तरकाल एव हृदये समुत्पन्नो भवति यदा नत्र-यं स्थलं मालङ्कायनहृतो-
पदेशविरपकं हृद्यत जायते । पाठका —

‘तत् तान्, सुविषमेयवर्तिनि विदुर्द्विषाम् ह्वास्थिरे स्थितस्नायये मास्म-
विष्मन् मयेन दिनयम् ।

आवयंय गुणान् । निर्गुणे चतुर्षां सुवरपेष्वपि कस्याग्रहो भवति । अन्यस्य
कथा । निःकले वीणाध्वनिरिव प्रशम्बने च पुरुषः । मा गा श्रिया श्रियो वा
विषयम् । अधिकमलम्बनिरनार्थयगता ह्ये शीघ्रं क न प्रतारयति ।

किं तेन जातु जनेन अनुयीव नहारिणा ।

आरोहति न यः स्वस्य वंशस्थाग्रे वरजो यथा ॥

हृशदिना शिवाप्रदानि मन्मार्तप्रदर्शकानि शान्तिदमपुण्यादकानि करंमि-
विक्रमस्य वचामि मन्मार्तप्रदाना स्वजीवनस्य पापेपरवेनावच्छन्ति । अथ च
नलचम्पूः —

“जयस्यमन्मार्तप्रदानावनतलोक्ककपदुम”

पुरन्दरपुष्करजिह्वहृन्दचूडानगि ।

अगतिकुलकन्दलीवनविनाशदावन”

मममनुनिमानसप्रवरराजह्मो हरि ॥”

हृषेयविग्रहरिस्तुतिरकरानेकचक्रोन्ममन्विताया मुनियो मेषप्रदं तस्य
विभाजयन्ति ।

नलचम्पूकाव्यं श्लेष-मुन्दर-चम्पू-तत्रानन्दे च परिसर्य विरचिते-
दीनामलङ्काराणामपि वितरामेव हृद्यं सन्निवेशं समुपयन । यज्जनेश्वरगणे
परिमलया पश्यन्तु प्रथमप्रवणः—

“यस्मिंश्च राजनि जनिनववानन्दे नन्दयति स्निग्धं, स्निग्धे जनिमकरा,

तलेषु नानालयभङ्गा, नृम्येषु विषमस्तरणप्रयोगा, वाद्येषु दण्डकरप्रहारा पुण्यकर्मा-
रम्भेषु प्रबन्धा, मारिद्यूतेषु पाशप्रयोगा, पुष्पितकेतकीषु हस्तच्छेदा, न्यग्रोधेषु
पादकक्षणा, कम्बुकम्पदनेषु नेत्रविकर्तनानि आसन् न प्रशंसु ।”

विरोधविद्यापि विलोकनीया विषयिणि —

“दुग्धजनाश्च न च ये लङ्कापुराणा, समूत्राश्च न च ये लम्पटा, प्रमिदाश्च
न च ये लम्पाका, कामवर्णाश्च न च ये लहना भन्मार्गस्य, मन्त्रवपसोऽपि न च
ये लम्बालका, महाभारतिकाश्च न च ये रत्नोपजीविन, सेविताप्सरसोऽपि न च
रम्भयान्विता ।”

सुगमुप्रेक्षायामपि मनो रमयन्तु मनीषिणो ह्रमयन्ती मौन्दर्यसुधा दिवन्त —

“आकरिमककठोरकाष्ठप्रहारप्ययामिषानुभवन्ती, विन्दतु वीणाव्रजो माधु
र्धमितीव प्रतिपन्नमीनमत्ता, हभेता कर्णोत्पले परभागमितीव सुपुलितनयना
प्राप्नोतु क्षोभा मुक्तावली दोसिजालमितीव मुकस्मिता, गच्छतु पद्यायां कण्ठावल-
म्बिनी चम्पकमालेषमितीवाद्गोहृत्यैवर्णा, हभतां लीलाकमलमित्र सौभाग्य-
मितीवोष्णसितवदना, सा सज्जमभूत् ।”

त्रिविजमस्य एषा हृदिर्निलचम्पूरत्तरकालवर्तिता कवीनां मानसानि
नृशमावर्जयामास । कवय स्वकीये गद्ये तामेव श्रिय तामेव शब्दच्छटा स्तम्भ-
मिता प्रयासमाचरितुमारेभिरे । विद्वज्जगति चम्पूग्रन्थप्रणयनस्य महती प्रगाढोत्सु-
कता गमुदपद्यत । जयसस्य कवेरिद्विजमस्यैव प्रभावोऽद्यतमनीयो यद् धनवाता-
दयस्तिरुक्कमभरीप्रभृतिगद्यकाव्याना, सोमदेवमूरि हरिश्चन्द्रादयश्च पशस्ति-
रुक्कचम्पू नीवधरचम्पूप्रभृतीना चम्पूकाव्यानां प्रणयनस्य प्रेरणा लक्ष्यन्त ।

त्रिविजम प्रशंसन् सत्यमेवदमाह अण्डपाल —

शक्तिचित्तिकमस्यत्र जीवाह्वे कानिलघिनी ।

रमयन्तीप्रव्रधेन सदा वलिमतोदिता ॥

विक्रमाङ्कदेवचरितम्

पुगलने भारते देह-शास्त्र-उर्ध्व-स्मृति-कथा-पुरातन-काव्यानुर्वच्योतिर्विद्या
 व्यायिकाधनुर्विद्यादिनां सनतो विरदा यथा शिष्टमालदेवु प्रचलिता आमन
 तथैव इतिहासनामको विषयोऽयत्र पठन-पाठनगत आसीत् । नभ्यापि प्रचार
 इह आसीत् । सोऽपि अत्र्यानां विपश्चिद्वाराणां लेखनीभिरनुगृहीत आसीत् । त
 म पुराणेऽन्तर्भूत आसीत्, न न महाभारत-रामायणयोरेव अगम्यत । तत्र
 गमना तु एतेभ्यः सर्वेभ्य एव पृथगप्यवर्तत । तस्य पार्थक्ये प्रमाणं प्रथम
 कोप एव वर्तते । कोपे प्रामाण्येनां साक्षात्सुखेभ्यो लभ्यते नत्र तस्यापि चर्चा-
 पुरगेर विहितारित । अमरकोप आह—“इतिहास पुगलुत्तम” इति । एतेन
 स्पष्टं सिद्धयति यद् इतिहासमिषो विषय सर्वथैव भारतमिषानां विषय
 आसीत् । भारते तस्य लेखनादिकञ्च तथैव प्रारम्भत दयाम्येषां विषयान् ।
 लेखनादिकं प्रचलितमासीत् । भारतीये सम्राजे इतिहास प्रिपत्रेषु रचिकरेषु
 विरतेषु मनो बभूव । जना इहत्या-उत्सुकतापूर्वकं नत्र स्वकीया प्रगाडांमभि
 रधि निदधुः । अत्र एव तु कविर्जालिदासवागदिकास्तं सादरं स्मरन्तेऽवा
 प्यन्ते । महाकविः कालिदासः अभिज्ञानशाकुन्तले लिखति—“किन्तु वाहनी
 निहामनिषण्णेषु कानधमानानामवस्था धूयते तादृशी तव परयासि ।” महाक-
 विरांगो लिखति यत्—“चन्द्रापीड” “कथासु, नारकेषु, आख्यायिकासु
 काण्डेषु, महाभारतपुगलेतिहासरामायणेषु “...कीर्तलमवाप ।” महाभारतेऽय
 इतिहास इति पदं प्रदुष्टमवाप्यते । वक्ष्यमाणानु पद्भिषु प्रदुष्टम् ‘इतिहास
 इति पदं पर्यन्तु—

“भारतमर्देतिहासस्य पुण्यां प्रत्यर्थसंयुताम्” आदिप, १, १९

“इतिहासा सर्वदाख्या विविधा-श्रुतयोऽपि च” आदिप, १, ५०

“इतिहासपुगलानामुन्मेषं विर्मितं च यत्” आदिप, १, ६३

एतेन द्विषात्रदक्षिणेनापि विवरणेन भारतम्येतिहासप्रियत्वं सिद्धयति ।

जनं स्पष्टतो जायते यद्वैतिहासस्य लेखनपाठनादिमन्विषयी पदनिर्भूतमना-
 रणञ्च प्रयुतासीत् । एतस्मिन् सम्ये न्वितेऽपि अथ प्रतीत्येषु प्रक्षिपु केचन

कथयन्ति यद् भारते इतिहासलेखनानाम् ऐतिहासिकबुद्धेश्च अभाव एव
 अदृश्यते । इतिहासस्तस्मिन्नेव देशे जनुर्ग्रहीतुं शक्नोति यत्र वस्तु-वस्तुः । समृद्धि-
 मरुते, राजनीतिकस्वनन्तरता न कदापि भारते दृष्टाऽभवत् तस्मान् तत्र वस्तु-
 कलापि नैजजन्मग्रहणस्याप्यवसर न लब्धुं शक्नुवन् । भारते इतिहासानुसारेण
 कारणमिदमपि घटते यद् भारते न कदापि राष्ट्रियभावना स्वस्य भरणस्य
 पोषणस्य चानुकूलान्यवसाधनानि अधिगत्तुं समर्थाऽभवत् । इतिहासानुसारेण
 हेतुरयमपि विशेष्ये यद् राजनीतिविषयिण्यो घटना भारतीयानां जनानां प्रति
 क्रियास्तस्मिन्नेव मोक्षोपयितुं प्रयत्नयुक्तस्मिन्नेव यत्र (ग्रीक) देशोपरि कृतानां
 परिणयनीयानामाक्रमणानां प्रतिघातेन हेरोडोटसस्य इतिहासः समुद्भवितः ।

इतिहासमाहस्य एतादृश आक्षेपान् विदधाना भारतोपरि, कीधादिका
 विद्वांसः धूयन्ते । नैतेष्वक्षेपेषु वर्तते सत्यता घटनम् । भारते न कदापीतिहा-
 सानां न चैतिहासिकबुद्धेश्च अभावोऽभ्युपगम्यपरिष्ठापितैः प्रमाणैः साधितमेव ।
 स्वस्य स्वस्य देशस्य समस्य च दृष्टयो भिन्ना अपि भवति । एतद्दृष्टिर्मेधा-
 देव अस्मदीये भारते तस्मिन्नेव इतिहासलिखितानामितिहासानां पद्धतिरपि
 न देशान्तरीयनिहासपद्धत्यनुगुणा मवीक्षिता जायते । देशान्तरीया विद्वांसो हि
 अध्ययना अध्ययनान् इतिहासलेखनस्य नदुद्देश्यं प्रयोजनं वा अनुमन्यमाना न
 समवाप्यन्ते यदुद्देश्यं प्रयोजनं वा भारतीयं मेधाविनोऽनुमेतिरे । भारतीया
 पण्डितारिणधीमा घटनावलीनाञ्च वर्णनं न इतिहासस्य उद्देश्यमवागच्छन् अपि
 जीवनस्य शाश्वतानां सिद्धान्तानां समुपस्थापनं च राष्ट्रियमभूतं समुच्च-
 यनमेव ते इतिहासस्य आदर्शमयजम्भुः । इममादशमत्र पुराणिधाय ते इतिहासान्
 प्राणेषु । दुर्दैवाद् रामायणं महाभारतादयो य केऽपि इतिहासा आत्मानं पातु-
 मशक्नुतेषु निदिष्टोद्देश्यं स्फुटतया परिबीजितं भवति । भारतीयानां प्राचामिति-
 हासकाराणां दृष्टिराधुनिकेतिहासकाराणां लेखनसरणिं कस्माच्चान्नीकृतवती यत्र
 सत्यनयनानि काराणि—(१) भारतीयं दृष्टान्तिकविचारधारा न ऐतिहास-
 यान् यथार्थमुत्पन्नं मन्यते । तद्दृष्टौ समृद्धिर्निम्बारास्ति नास्ति तत्र यत्कृता ।
 सांसारिकाणां विषयाणां विचारणं मायाकृते भ्रमानाये एव निपतनमस्ति ।
 (२) पारलौकिकेषु शिष्टेषु भारतीयं दृष्टान्तिकविचारधारा गरीयसीमत्र
 निदधाना प्रेक्ष्यन्ते । (३) भारतीयानां कमसिद्धान्तो, य मतेन मानव-
 जीवने काऽपि अचिन्तनीया घटना घटितुं शक्नोति, ऐतिहासिकघटनानां

सद्यने संध्यने च न मनामपि रुचिमयीदृशत् । (४) भारतीया ज्ञानीदेतिहा-
सस्य प्रतिनिधिर्वेन राम-कृष्ण-नल-युधिष्ठिरादीन् एव अमंमत ।

आश्चर्यमिदं, भारतीयाः अथ गम्भीरतया ग्रीक्या च अनुशीलने कृतेऽपि
सति प्रतीक्याः ग्रन्थो भारतीयानां ग्रहति ग्रहति च ज्ञानं नाशयन् । “भार-
तीयेषु इतिहासकाराणामभावस्तत्रैतिहासमिदं” इत्येतत्
तेषामभिधानं ॥ तद्विषये इममेव मन्देहं जनयति । अस्तु । भारतमध्यपरमेव
स्वरष्टयनुकूपागामिनिहास्यान्ना कृष्टि चकार । सास्त्रेण प्रामाणिकानामितिहासानां
रचना न यदि प्राप्यते तदा तत्र कारणमस्ति-विप्लवसंक्रान्ताभाक्रमणानां बहुलता ।

“राजनीतिकस्वतन्त्रता न भारते कदापि दृष्टाऽभवद्दिनि यदुच्यते तदपि न
मध्यम् । पुरातनतमे काले तु भारते पूर्वातया राजनीतिकं स्वातन्त्र्यमयत्नम् ।
अस्मिन् दिश्ये—

भुवोऽप्युतं प्रष्टुगीहि वायून्
द्वयूयतोऽभरात् पादपश्य ।
सर्वं दिश समनम सध्रीषी
भुवायते समिति कल्पतमिदम् ॥ (अक्, १०।१०३)

एवं विरो वृणतां राज्याथ एवमिमाः प्रदिश पञ्चरेषीः ।

यस्मिन् राष्ट्रस्य कटुदि भयस्वततो न उग्रो विभवान्स्ति ॥ (अथर्व०, ३।४।३)
इत्यादिना मन्त्रा मन्त्रि प्रमाणभूता । वैदिके युगे मन्त्र-राज्य-राज्यप्रयोरुभयो
रपि दर्शनात्वेदं मिश्रयति यद् भारते राजनीतिकं स्वातन्त्र्यम् प्रारम्भदेव यी
चित्तमभूत् । आर्येषु भौत्य-राज्याय वैरात्य साम्राज्यादिशासनपद्धतीनां य एव
उद्देशो लभ्यते, किञ्चित् तद्वैज्ञानिकसहायमेवार्थो भवति यद् भारते राजनीतिकं
स्वतन्त्रता नासीत् । भारतस्य यद् दुर्भाग्यमुद्दिष्टमभयत् तद्वरपरमेव एवरो
देशः समुद्रमगन् । परं तत्पननकात्म्योक्तैश्च राजनीतिकस्वतन्त्र्याभावरिष
यत्तं दोषारोपणं ॥ नोचिन् प्रतिभानि ।

परिमन् देशे अनु-याज्यवश्य-मार्गो-जनक-मिह-वृद्धस्वतिमरशा वागिम
नोऽजनिपत् पुरातनतमे काले, किञ्च कृष्ण-मरशा गीतोपदेशका महाभारतकाले
समुद्रपयन्त, अथ च सामन्तिकेऽपि भारते राष्ट्रराज्यार्थोऽस्माद्विनिष्कसुरेन्द्रनाथ
मदनमोहनमालवीय-महिकारा महाद्वारा समजायन्त तद्-भारतदेशमधिगन्त

‘ववनृत्तरत्नाया अत्र अनाय भामीत’ इत्येनत्कथनं कियदनुचितम् । एवमेव राष्ट्रियभावनाया राहित्यमपि यदुक्तं तदपि नानृताद् रहितम् ।

यस्य देशस्य धृतयः—

“भद्रमिच्छन्तः ऋषयस्त्रविंशतपोदीक्षामुपनिषेदुरग्रे ।

ततो राट् च लभोजश्च जान तदस्मै देवा उपमनमन्तु ॥”

(अथर्व० १९।४।१)

“ना मयान् प्रायण मयवर्चसो जायताम् आराधे राजस्य शूर इत्य्योऽति-
व्याधी महारथो जायताम्” “कल्पनाम् ।” (यजुषि)

इत्यादिभिर्मन्त्रैः समग्रमपि विश्वं राष्ट्रियभावनामुपदिदिशुस्तदेव भारतं
लक्ष्यीकृत्य “न भारते राष्ट्रियभावनानुबूलानि साधनानि समवाप” इत्येतद्
भगवन् किं युक्तम् ?

अस्तु नाम हिमपि वैशिष्ट्या वदन्तु । अस्मद्देशे इतिहासनां प्रणयनमिति-
हामरारा, स्वमंस्कृतिनिर्दिष्टभागेनैव ॥३॥ । मस्कृतसाहित्ये न केवलमिति-
हामा अलितयन्त इतिहासप्रधानानि काव्यानि च लिखितान्यभूवन् । बाणभट्टस्य
“हर्षचरितम्”, बाणनिराजस्य “गौडरहो”, पद्मगुप्तस्य “नयग्राहसाङ्गचरितम्”,
कलहणस्य “राजतरङ्गिणी” किञ्च विरहणस्य “विश्रमाङ्गदेवचरितम्” इतिहाम-
प्रधानकाव्यादेव सन्ति सर्वत्र प्रथितानि । एतेषु ऐतिहासिकेषु काव्येषु अप्र
केवलं विरहणस्य ‘विश्रमाङ्गदेवचरितम्’ गृह्यते यतो ह्यत्र तस्यैवैरस्य विमर्शन-
मिष्टम् ।

रश्मिरप्रदेशास्नस्य-अयेष्टरलशाभनेकादृशतत्प्रानुभूत—महाकविपिण्ड-
ण-प्रणीतमहाकाव्य-विश्रमाङ्गदेव-चरितमस्मद्देशे चालुक्यवंशावतसस्य चमुधा-
पिण्डस्य विक्रमादित्यपट्टस्य चरित्रं प्रस्तवीति । तत्र तच्चरितं स्वनिरिच्य
विक्रमादित्यपट्टस्य यितु आह्वयमग्नस्य निघन, राजकुमारीचन्द्रलेखोद्गाह,
विक्रमादित्यस्य सोमेन्द-जयसिंहाभिधानयोर्भ्रात्रोर्भ्यतिर, चोलानां पराजया
किञ्च अन्धा वृत्तिपर्यविविधा घटना सन्ति कविस्वसनुत्सवित्तायां मनोऽभिरामायां
गिराया गीता । काव्ये चालुक्यवंशस्यादिपुरुरो विद्यानुरजुत्तुकादुद्भूत इत्येतद्वाङ्
मुदीरितम् । काव्यनिकषारम्भानन्तरं परम्परायामुच्चैरोऽप्राप्यते महान् ।
विरहण प्रथमं तैलप नाम नृपतिमवतारयति तस्मिन् राष्ट्रवृद्धवित्तयश्च गापति ।
अन्ये शमनेकेषां भूवृत्तमानां तु वर्णनं कृतमेव परं विश्रमादित्यपि आहवम-

हृष्य दिशिदृष्टयोऽन्वेन कुर्वाणं म दृश्यते । यद्यपि कविना उडुलाम्नादयो घटना-
स्वकाशे वर्णिता यदस्यां हि पुरातृन्तोपरि प्रकाशं चेत्तमे नितान्त महापद्मा
भवन्ति परं यत्र कवि स्वनायक्युग-गौरवानुरागामितवशान् नस्योक्त्यै प्रदर्शन
एव पूर्ण मनोयोग प्रदर्शति, तत्र एवविधाया घटनाया घटनमवलोक्यते या न
केचन हनितायाः परिपोषयन्ति । पर माग्निके समये बहव इतिहासलेखक
देश-जाति-सम्प्रदायादिप्रचलितहेतो स्व-स्वेतिहासे अर्जिताना घटनाना वर्णन-
मनिविष्टां पूर्वकं विद्वाना दृष्टा भवन्ति एतादृशया स्थिताविदमपि मुक्कण्ठ-
तया कथनं न समीचीनं प्रतिभासते यत् कविमुखा घटनामस्यामेव वर्णयामास ।

अस्ति विष्णुदेवचरिते वीरग्य. अङ्का । तत्र सर्वत्रैव बहुना युद्धाना वर्णनं
त्रिलोकिनं भवति । यद्यपि कविना कथं सर्वत्र वैदर्भी शीतिरवलम्बितास्ति पर
यत्र यत्र श्लोके वीरतायाः, मेतायाः, समरस्थ च दृश्य कविना आलिखितं तत्र तत्र
श्लोके वीरतायुक्ता पदावली वर्णयते, सैन्यमनुस्य वर्णनं च कवि-लेखनी
य-कौशलमनुप्राप्यति तत्कौशलस्यामध्यान् पाठका स्वमनसि सैन्य मन्त्रि-
मन्त्रिद प्रेषणे । तेषां श्रोत्रेन्द्रिय दुन्दुभि चरि श्रोत्रमारमते, कुञ्जराणां
भारेण नोचैर्गच्छन्तीं युधिवां तेषां मयनेन्द्रिय त्रिलोक्यितुं सुषमयमरनुते, तुरङ्ग-
गुणैर्यापितं समार-रज्जोदिग्भागात् आवृण्वन्; गजमदाशुभिर्घराभाद्रां भवन्तीं च
ते लोचनगोचरां कर्तुंभवमर लभन्ते । सैनिकानो प्रमाय, शस्त्राणां भिषग-
शान्प्रकटनपूर्वकं विप्रुष्मानुकारि प्रस्फुरत्यकाशः, समन्तादपयपत्तमुलहंला-
होलाहलः, सगसमेति शब्दं कुर्वन्ती रथाना पङ्क्तयः, हयाना गजाना पदातीना
परममपोषदिनी श्रेणी च पाठकस्य श्रोतुवां पुरो युगपद्वतीणां जायन्ते ।

राजा आहवमत्त. कादशो महानुद्भयो योद्धामीत् हस्येत्—नप्य क्वि
किम्पूर्वरतोद्भयितारामुन्माहादभ्येत्पादिकायां कातरस्यापि शोणिते उज्जानाया
मञ्जरिण्या भागशां भविष्यानीति त्रिभोजयतां चमस—

कौशेयक चमनिलकस्य यस्य पीत्वानिभात्रं द्विजना प्रनापम् ।

आलोढ्य चमन्नुभिराचक्षम् चोटीकपोलस्यलब्धनानि ॥ ११० ॥

दोषप्रनापानलमन्निधानाद् विभ्रत् पिरामानिव अकृषाम् ।

प्रमारुष्वीपनिर्दिधारा धारानुदारा कवलीचकार ॥ १११ ॥

नि-नेषनिर्कोसिनराजहंसं सद्गुणं बालाम्बुदमेवकेन ।

भोजयमानुत्सुपपत्तरेऽपि य कर्निहंसी त्रिमीचकार ॥ ११२ ॥

सूर्यमरुतस्य जयसिंहदेवस्य प्रचण्डारातीनामपि मानसे सन्तापसमुत्पादकं
प्रतापं कथिरेवं वर्णयति—

प्रतापभानी भजति प्रतिष्ठा यस्य प्रभातेष्विव संवृणेषु ।

सूर्योपलानामिव पार्थिवानां केषां न ताप प्रकटीयभूव ॥ ११८१ ॥

यात्रासु यस्य ध्वनिनीधरेण दोलायमाना सकला धरित्री ।

आर्द्रवगाधिष्ठित - पृष्ठपीठमकमंड कूर्मैर्पति चकार ॥ ११८२ ॥

शब्दायत्नं कियदोज विपती विकटता कियंश्च वारणो रमो विभाजते । सम्प्रति
समराज्जे हताना भूपाना दृशकम्पनकृद् द्रव्यं द्रव्यता किञ्च कविना नद् द्रव्यं
कियद् विलस्यगच्चतुर्गं प्रदर्शित तदपि विलोक्यताम्—

त्रिरीटमणिष्व मरीचिवीचिप्रच्छादिता यस्य विपद्यभूषा ।

चित्ताग्निभीत्या समराज्जेषु न रागुहीता सदृसा शिवाभि ॥ ११८३ ॥

काव्यनायको विक्रमाङ्कदेव जैशवादेव समरोत्सवोत्कण्ठो दृष्टो यभूय । नादव-
मल्लदेवस्तदीय पिता अद्भुतमाहमाङ्कमेकवीरं तमेव सिंहासने प्रतिष्ठापयितुं
मनसाचक्षुः । स राजलक्ष्म्या संरक्षणं तस्यैवानुलसत्तस्य भूभारधारणक्षमयो-
र्भुजयोर्विशालम्—

“अलङ्करोत्यद्भुतसाहसाद् सिंहासनं चैवयमैकवीर ।

एतस्य सिंहीमिव राजलक्ष्मीमङ्कस्थिता क क्षमतेऽभियोक्तुम् ॥” ३।१७ ॥

विक्रमाङ्कदेवो बहुमन्त्र्याणान् महासमरान् जितवान् । आसीदसौ त्रिलोकवीर —

“त्रिलोकवीर कियतो विजिग्ये न दुर्दमानां प्रतिपार्थिवानाम् ।

दोर्विक्रमेणाद्भुतसाहसेन महाहयानाहवमस्तसूनु ॥ ३।१८ ॥

महोदुराणां महोभानां रणप्रचण्डानां गुरुरमानां जितमानासम्परायाणां महाभटा-
नामपि परावृत्तकारिण शत्रुप्रलयपवनस्य सम्मुखे गन्तुं विक्रमाङ्कदेव एव
शक्तिं निदधी—

“उद्गतिदृष्टपारपौरुष स्वयमुत्तममदेन दन्तिना ।” १।५।१८

“असिना विशिलै सतोमरै सहसा कुञ्जरघावनेन च ।

स सहस्रमिवोद्भटन् करान् प्रतिपक्षयदीधितोऽभवत्” ॥१।५।१९॥

महाकवी विशदणे अद्भुतैव भयङ्करसमारवर्णनपटीयस्कता समुद्गच्छति । तस्य
लेखन्यां तदमोघ बल सञ्चरते यत् सर्वत्र शोणितापगानां रोमाञ्चकृद् तद्दूरय-
मुत्पादयितुं प्रभवति यद्गलोक्य कालस्यापि हृदये हठाद् भीतिं प्रवेष्टुं प्रधावति

‘महामयाना करचालयष्टय समुच्छ्रितद्वारगोर्मिनिर्मला ।

विनिर्गता कोशखिलोदगस्त नत कुनान्तपादोरगसनिभा वसु” ॥३७१५॥

‘पदे पदे शास्त्रिनपङ्कपातिना दिनेश्वरस्य प्रतिविम्बमालिका ।

अवापदापानकुनूहलागतचपचरस्त्रीचपकोपमेयताम्” ॥ ३७१६ ॥

इदं विक्रमादित्यवचनं महाकाव्यं चालुक्यवशाद्भव्यं वर्णयत् वाच्यं, तद्वशाद्भूतं प्रचरन्त्यपराक्रमरसलपार्थिवानां वृत्तं च तत्र समवाप्य ह्येव वृद्धरादया भव्यकव्यं यन्महाकविना स्वकृतार्चनिहासिकं तस्य विनर्थाकृतम् । परं दूषणमिदं प्रापानं यत्र प्रतिमानं न तत्रादृष्टम् । प्रकृतकृतिरितिहासमूलादि काव्यमेव नेतिहासम् । अत्र महाकविर्विरहणस्य प्राधान्येन कविबन्ध प्रकाशनीयं वर्तते न चेतिहासमत्रम् । यावन्नितिहासमत्रमाविभाविन तदानुपङ्गिकत्वेन न प्राधान्येन कविना चेदत्र काव्ये रचनापद्धत्य किमपि अनुचितं ब्रूयन्निहुन तदा तत्तु समुचितमेव ह्येन । कवि—

“यत् स्वादनुचितं वृत्तं नायकस्य रमस्य वा ।

विरद्धं तत् परित्याज्यमन्यथा वा प्रकल्पयेत् ॥”

इत्येता हि शास्त्रज्ञा आज्ञापयन्ति ।

वस्तुनः काव्यमेतत् स्वकीयतत्तद्गुणहनीं सस्कृतमाहित्येऽप्याचारणमेव स्थानमधिनिष्ठम् । एतन्मयाभिनन्दनायस्य काव्यस्य प्रणेता विरहणोऽस्ति विलक्ष्य काव्यविरचित्प्रकाशनप्रवर्गे विरहणवरोऽनहपमधुमम्बुलकल्पनाकुशलः । प्रसादाभिधेन गुणन वैदुष्यास्तथा मतोज्ञया सात्या चैव कवि काव्यनिर्माणं कविबुल्लगुरो कालिदासस्य शैलीं विमर्शितम् । रस ध्वनिस्तुम्भसमासौक्त्यादिभिः सर्वपैव सनाधीकृत्य काव्यमिदं कुशलमहाकविना श्रीसरस्वतीचरणसरविजयोपादर मदिनयज्ञं समर्पितम् । वस्तुनः कविना विरहणवेद काव्यरसं मङ्गलसाहित्यमयारस्य गरिमा महिमा च नितरामेव वृद्धिं नीतौ ।

काव्येऽस्मिन् उपमानिशयोक्त्यर्थान्तरन्यासकाव्यस्ति ज्ञायांपविप्रमृतयोऽलङ्कारास्तु मन्थय बहुव परमेष्ठस्य काव्यस्य मध्ये उपेचालङ्कारस्य ॥ अतितरामेव मनोहरा लोकोत्तरसौन्दर्यशालिनी माला दृष्टिगोचरिष्यति । इह कतिपय रङ्गोकास्तदीपार्थपश्येत्तु गाय निधीयन्ते—

यस्येव स युगपदाभिनीषु प्रोतप्रतिष्ठापतिमौलिरत्ना ।

गृहीतदीपा इव विन्दते स्म तद्गान्धकारे रिपुक्षत्रबालम् ॥ ३७१७ ॥

इह कविनाऽनुस्यूतराजमौलिरत्नेषु क्षरेषु गृहीतद्वीपकृन्मुप्रेक्षितम् ।

यद्वैरिसामन्तनितमित्रनीनामध्रान्तमन्तापददर्शमाने ।

पराङ्मुखं शोषप्रशङ्कयेव कुचस्थले कुङ्कुमपङ्कमामीत् ॥ १११०५ ॥

अत्र कुचस्थले कुङ्कुमलेपस्य पराङ्मुख्यं स्तनयोः शोषशङ्काया हेतुत्वेनोप्रेक्षितम् ।

य वीक्ष्य पाथोधिरेधिज्यष्ठापं शोणारमभि क्षोभितशोणदंष्ट्रैः ।

क्षोभाद्भीक्ष्णं रघुगजरागजोर्णवमस्फोटमिश्राच्चक्षे ॥ ११२०९ ॥

अत्र रक्तशायणेषु जोर्णवमस्फोटस्फुटमुप्रेक्षितम् ।

एवमिधाभिर्मथुरमधुराभिरुप्रेक्षाभिः काव्यमेतन्निगरी त्रिभूगितं यद् भृशं मचेतसा चेतामि चोरयति ।

मग्नानि अभ्येषा च त्रिचतुराणामलङ्काराणां छत्रि प्रेक्षन्ताम्—

“भोजसमापादप्रिसुक्तधाराविपातमात्रेण रणेपु यस्य ।

कक्ष्यास्तकालानलचण्डमूर्तिश्चित्रप्रकीर्णमिरराप क्षान्तिम्” ॥ ११९४ ॥

अत्र विरोधाभासः,

“भूय रणे यस्य जयामृतेन क्षीय क्षमाभर्तुरभूत् कृपाण ।

एका गृहीता यदनेन धारा धारामहस्य यशमोऽवकीर्णम्” ॥ ११९६ ॥

इह परिपृष्टि रलेपश्च,

“जम्बायमेकं कृतवान् कृमी यश्चालुक्यगोत्रोद्भवस्तमलोऽपि ।

यस्मिन्भूपालगुणान् प्रजानां विस्मययामास निजैश्चरित्रैः ॥ १११०१ ॥

इह व्याजस्तुतिश्च सहस्रवान् प्रीणयन्ती स्वशोभां सर्वतो विकिरति । साग्रतं ध्वनि रमणीयतापि त्रिलोकनीया—

“सोऽयं रणे नर्तयिता कव्यघान् मद्भ्यधभूपालस्यहस्यमेव ।

त्रिलोक्यनां मुन्दरि चेदिराजस्तनवास्तु दष्टि स्मरवैजयन्ती” ॥ ११९७ ॥

अत्र कव्यघनर्तनस्मरित्वेन शौर्यातिशयरूपवस्तु ध्वनिनम्,

“उत्तममशामाय पयोर्निधेयैस्तैरि जयस्तम्भमदम्भशोर ।

असूयित स्वैरविहारशीलैरालानभीत्या अलवारजेन्द्रैः” ॥ १११११ ॥

इह जयस्तम्भे समुद्रगजानामालानस्य भ्रान्त्याऽसूयेति प्रतीत्या भ्रान्तिमानलङ्कारो व्यङ्ग्यः ।

“उन्धाय नन्दुवशान्मन्त्रिं प्रवृत्ता

कपं गते झटिति कुक्कुटम्भनादे ।

किञ्चिन्नुवादिन्मिमं प्रमुखापनार्य

प्रनेदकेलिशानेषु पुन पन्नि ॥ ११९३ ॥

इदं वचनं श्रुत्वा अश्रुजलमुद्य रम्य निषेध परामेव नृसिंहवानुवन्ति मधुका ।

कामं यन्मया श्रुत्वा तत्र तत्र बन्धव भरमरागलज्जनाम् ।

हन्तात्रनिषट्पन्नानि पालता कुशुमिरे मधुमरा ॥” ११९४

“यामिनीवपिन कामपि काम्ना दुर्लभानामिलपन् ध्रुवमेपि ।

तानवन्ति हिमपि तन्नुमनानं मानहोनविदिन परमार्थ ॥” ११९५

इत्येतद्वाक्यं श्रुत्वा श्लोका माधुर्बुगमुद्बुद्धन् मनवाप्यन्ते । कविमधुरं प्रमद
च गुणं प्रतिपद्यन्त द्वावे कलिदाम स्मारयन्ति । एतावदेव न तल्लालिप्य क्वापि
द्विदिन, क्वापि च जयदेवस्य, क्वापि च श्रीहर्षस्य लालिप्यमपि अत्र दिव प्रति
लभयते । यमनादिकानामृता चर्जनन्वेनद्वय मप्यदिकविहृन्नुर्वर्गवेर्षप
वचनं अत्रिद्वयमुत्तरद्वयं किं वा तत्र परिणामं प्रतीयते—

“उन्नाद्यन्तपुत्रेण पुण्यमनुना केर्लीमुव पट्टिना

मरे भद्रमय दिदन्ति कुमुदप्रामारन पादप ।

चैत्रगात्राश्रमरायपविर्षा दैन्य परित्राजिन

कामं यन्मया श्रुत्वा तत्र तत्र बन्धव भरमरागलज्जनाम् ॥” ११९६

“वृद्धकोकिलकेपिना गुलिधनु शिक्षा मन्मथेवने

निष्ठा चन्दनमालेन मन्द दावाभिमादाह्वति ।

किञ्चिन्विध्यति दुर्मना इलपितु कामेन मैत्री मथा

कुरु धावति दुर्लभे स्वपि मयी का का न वादलताम् ॥” ११९७

सुमंस्त कविमोक्षेवाद्भ्यश्चैवितरामेव हृद्यतया शक्तिः । तत्र म मरुतुपरि
वापि श्रयते—

“मञ्जु इवमि पश्चिममिन्धे मिग्धमग्दाल परिमय ।

मस्वनम्पुत्रियुक्तमग्नौ द्वापयन्मन्मथन धाम ॥” ११९८

वदन्मन्मथि च छटिरद्वय ।

“प्रार्थनार्थमिव रत्नार्जना भानुरन्ध्रमग्नमृत्तकान्ति ।

मधुनुन्नपदापनिना विद्यते न महानमपि न्यूनम् ॥” ११९९

इदं यन्मया श्रुत्वा तत्र तत्र बन्धव भरमरागलज्जनाम् ॥

काव्ये कवि स्थाने स्थाने सज्जिवशिताभि सूक्तिभि स्वकीयान् पात्रकान् प्रति न केवल सभागे प्रदर्शयत्यपि त्वसौ स्वप्रकृति परिचयमपि प्रददाति, म एतदपि आपयति यत्स तेषु तेषु भावेषु विचारेषु वा अभिरुचिं निदधाति । कवि निहिताना सूक्तीनां महोपकारत्वादिहापि त्रिचतुरा एव सूक्तयो निधीयन्ते—

(क) “इयं हि छत्रमीधुरि पासुलानां केषां न चेत् कलुषीकरोति ” ३, ४२

(ख) ‘ न कृच्छ्रेऽपि महाभागास्तयागमत्पराङ्मुखा ’ ४, ६७

(ग) “यस्यसि रतिर्महतां न देहपिण्डे” ६, ७७

(घ) ‘ प्रायेण देहविरहादपि दुःसहोऽय

सर्वाङ्गसज्जरकर प्रियविप्रयोग ” १६, ४०

अस्य कवेर्नवममर्गस्य स्वयवरवर्णनं कालिदासवर्णितेन्दुमतीस्वयवरं तु स्वदायव धन्या अपि वृत्तदीया उक्तयस्तत्तत्कण्ठयुक्ती स्ववदस्य प्राप्स्यन्ते । तथाहि—

‘लोकांतरसुखं पुण्यं तपोदानममुल्लवम् ।

मन्तति शुद्धवश्या हि परत्रेह च शर्मणे ॥ (रघु०, १, ६९)

‘ किमश्वमेधप्रभृतिमियाकमै सुतोऽस्ति चेलोभयलोकवाग्धव ।

जग पितृणांमदनतुमसमा कथं लभन्ते गृहमेधिन शुभम् ॥ ” (वि० २, ३४)

‘ अन्धेषु स्थलपथीकृतेषु न पूर्यते जवविधौ कुतूहलम् ।

इत्यकुर्वन्त दिगन्तगोचरं नूनमस्य तुरगांश्चमारज ॥ ’ (वि०, १४, ६२)

‘ प्रयानुमस्माकमिथं कियत्पदं धरा तद्भूमोधिरेपि स्थलायतम् ।

हताव घोहैर्निजवेगगतिरै पयोधिरोधक्षममुरिषत रज ॥ ’ (नै०, १, ६९)

यस्तु न हृद काव्यं सस्कृतकाव्येषु नैज विशिष्टं गहश्च निदधाति । यस्यापि दृष्टिपथे काव्यमेतत्तत्तमागच्छति न काव्यमिदमधीत्यातितरा प्रीयते । पाठकस्यापि काव्यमेतदेकतस्त्रैतिहासिकी घटना सन्निध्यापरत कविखलवमीमत काव्यस्यास्य कर्ता विवृणु स्वपात्रक यथा परिप्रीणाति न तथाऽम्ब कवयः । एतत्कृताश्रीरपि आशिका कर्णमुन्दरी विक्रमाङ्गायुदयलवचम्पूकृतयश्च रसिकानां मानसेषु हर्षमभित सञ्चारयन्ति । सुभाषितसंग्रहप्रथं ध वपि एतद् रचिता अनेके श्लोका एव स्यन्ते । सत्यमुक्तम्—

धिवहणस्य कवेः प्राप्तप्रमादैव सरस्वती ।

नीयते आनु काउ य दुर्जनैर्न घनैरपि ॥

नैषवं विद्वदौषधम्

अनरवागीमाहित्यमुषीशिरोरखविषविदितयशा नैषवीयचरितमहाकाव्यरच-
यिता कविचक्रवर्तमगिस्तार्किकव्रगदलङ्कारो श्लोकोत्तरप्रतिभापावन धीर्हर्षो
महाकविर्यत्नितपद्मनिबन्धनावाप्तविधिप्रचानुरीकश्रमरकारचाहपाशुमित्रनार्पप्रकाश-
पण्डितो वैदुन्यानुबन्धिभावितनिबन्धप्रपननिपुणः शास्त्रीयस्य पाण्डित्यस्य कवि-
त्वस्य चानुपम एव रत्नाङ्गो बभूव ।

स यथा मानसमञ्जरीसमुन्मूलनविषाधिन्दा ग्रहनिपेक्षलाया कविनाया
विरचने परां प्रवीणतामगाहृत नयैव पण्डितप्रकाण्डमद्वचूर्गनचतुरायास्तर्ककां-
श्यकर्कशाया गिराया गुणकनेऽपि अद्भुतामेव विदग्धतां बभाव । यो हि श्रीहर्षः
कविना-कामिनीकरलीलाकमलमूर्तं नैषवीयचरितमराचन् स एव श्रीहर्ष-
प्रगाढपाण्डित्यमुज्ज्वलदण्डवद्भूमूर्तं स्वर्णनखण्डन्याचमरि अजप्रम्यन् । यः श्रीहर्षो
मनोऽनिरामया कामनकविना करनरेषु स्वीयां विमलां समशायैत्रयस्तीमुदत्-
तुलन् स एव जयचन्द्रकान्तकुब्जनरेन्द्रमन्त्रि स्वपितृपादपरात्रेनुत्तार्किकतूह्य-
व्योदयनभ्यापि वैदुःप्रजनितमद्मपि अचुचूर्गन् । कविकुलपारावारपौर्गमामीन्दो
श्रीहर्षस्येपमुत्तिर्नितान्नमविनयैव—

“साहित्यं मुकुमारवस्तुनि हृदयायग्रहप्रस्थिते

नक्तं वा मयि सन्निपातरि ममं लीलायते भारती ।

शरया वाग्नुमृदुतररब्धवती हर्माङ्कुरैराम्भुता

भूमिनां हृदयह्रमो यदि पतिस्तुतया रनिर्योपिताम् ॥”

श्रीहर्षो न केषलं कविर्दाशैनिको वा बभूव स महान् मायको योगी च भूत्वा
सुवि बभौ । विद्वानगिमन्त्रमिदि मस्वतीमातृवरममवाप्तिश्च तस्य साधकत्वे
योगिन्यै च समुज्ज्वलं प्रमाणम् । मस्कृतस्वीना मध्ये हि पूर्वविधा कवयो
नायिका यत्र कविप्रयोगित्वयोमंजुलो योग परिष्फुग्न प्रेक्षयेत् ।

अद्वैतनिदाननिहितरचित्रयो महाकविर्दाशैनिकमिद्वान्प्रतिपादने
व्यङ्ग्यवती मन्त्रि मन्धन्य दर्शनविदां संमारेऽभिनां सुदं विनन्वानो राजने ।
तदयो हि नैषवीयचरितस्य सप्तदश मर्चो दर्शनशास्त्रविषयकवैदुःप्रम्य

निक्रोपल सन् शोभते । चार्वाकमतस्य तत्र मण्डन सन्दनञ्च एताव या प्रौढत-
 रतयानुष्ठित यदमौ सर्गो दर्शनशास्त्रमिह प्रतीयते । चार्वाकाननन ये निचारास्तत्र
 क्वचिना प्रनिष्ठापितास्तेऽद्यननानामपि भू निरवादिना तर्कान् सिद्धान्ताश्च परिह-
 सन्त प्रतिलक्ष्यन्ते । चार्वाकमतानुगामिन सन्ति प्र यश्चप्रमाणमात्रसभाजनपरा ।
 न तेपु अनुमानस्य सम्मान न च शब्दस्य । तस्मत्तेन चैतन्यगिनिष्ट सहननमेव
 क्षामा, मरणमेव मोक्ष, न क्वापि स्वर्गो न च क्वापि परमेश्वर ।

“वायवीवेत् सुख जीवेदण कृत्वा एन पिबेत् ।

भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागममं कुत ॥”

इत्येव तेषामुद्धोपो लोकाविदित एव । कवि श्रीहर्ष एतान् पूर्व नास्ति कदर्शनम्
 मन्थिन मिद्धान्तान् कीदृश्या प्रवाहव्या मनोविनोदिन्या रीत्या समुपस्थापय
 सीति प्रेषयताम्—

“कं शम म्रियता प्राज्ञा म्रियाप्रीतौ परिश्रम ।

भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुत ॥

एव च म्रक्ष्य च म्रियते मुनी तु ब्रह्म केवलम् ।

इति स्वोच्छिष्टिमुक्त्वा पुनश्चैदग्धी वेदवादिनाम् ॥

अग्निहोत्रं यथा तन्त्रं त्रिदण्डं भस्म पुण्ड्रकम् ।

प्रज्ञा पौरुषेण स्वाना जीवो जल्पति जीविका ॥”

मोक्षे भुक्त्वाभाव इत्येतत्प्रतिपादकं गौतम कवि कीदृश्या वक्रोक्त्योपहमनीति
 प्रेषयताम्—

‘मुक्तये यं शिष्टावाय शास्त्रमूचे सचेतसाम् ।

गौतम तमवेक्ष्यैव यथा विध्य तथैव स ॥”

नैयायिकानामीश्वरवादिनाविधाया कविनरस्यापेक्षकारे विलोकयताम्—

“दवक्षेदस्ति सर्वज्ञं कर्णाभागावन्ध्यवाक् ।

तत् किं वाग्ययमात्राज्ञं कृतार्थयनि नाथिन ॥”

दानधर्मस्य वैयर्थ्यप्रतिपादनपराया व्येस्वरया लण दष्टि सिध्यताम्—

“किं त्रित दत्तं तुष्टेयमदातरि हरिप्रिया ।

दत्त्वा सर्वं धनं मुग्धो बन्धनं लब्धवान् बलि ॥”

दर्शनं यदि किमपि सद्वादि तु अपरमग्निं जसद्वादि, तदितरं तु सदसद्वादि ।

तद्व दर्शनानि भिन्नभिन्ना-येव मतानि प्रतिपाद्य जनानां मतिं भ्रमे पातयन्ति ।

अद्वैतत्रिवेदसंग्रहं तु वाङ्मनस्यैव निष्ठां पञ्चमीं कथितवन्मते । तदि-
 म्नामेव न म्यते श्लोके प्रसङ्गानि—

'मृतुं शयच्छति न पञ्चतुष्टये नः

नहानगमिति न पञ्चमकंदिनये ।

अथा कथं निरुपगच्छन्ति नैः स्वान्-

महेश्वराय नमः ॥

कवेर्भवत्तुपुत्रस्योऽनितगन्धर्व मने मनेजगद्गृह् । प्रियेनृपायस्य तन्द सवेर्भवत्
किन्त्वस्ते गम्भीराः सन्त्रयर्षाः । स्वर्जोदयानया प्रक्षिपदा गृह्यन्तेवोद्वाहयितु-
मीदृजे यतनम् । हरदत्तम्—

‘महान् प्रमुखाङ्गारश्च यः’

पञ्चदशयोगावनि होइ पर ।

आदौ दग्ध्याग्निं हन्ति मृतोऽयः-

सर्वे भूतेषु प्रथमं सर्वं भूतं ॥

अथ ध्याकम् । जगद्भ्यद्वाराभ्य गरीदम्भता कविर्विदुष्येनैव विविनेतराथ
त्रैयाकरान कीदृया उल्लिखदा ध्यामगिष्या परिहृति ।

सकलैरेषि उदयेषु कवेर्गणितनितैव जहदयम् । मर्त्यमण्डपद्वन्द्वतटं
प्रति मन्दोदयलोकं पृथक् सङ्केतयन्—

“अनीलवपा दय निशि अतिशयवन्दिदंगदयम् ।

अग्निदेवममयं स्य निमंते हिमदि नैविरवदुमिज्जने ॥

इत्यत्र 'योगे' अग्नियोगवशेऽस्तिद्विद्वेषद्वित्तं त्रित्वं च दृष्टव्यं योऽस्ति-
 मामलक्ष्मं उनेतीत्यत्र 'वृत्तम्' इति सार्वभौमविरचितं दत्तां नगरादं-
 व्याजेन निश्चयनं कति । स्वकोषद' नीमाम' मिद्वयाया द्विती कश्चिद' म्यनेन-
 श्लोकेन सदेतये । वाचस्पतिमुनिलेखने—

“इदं न” इति ते इतिषुनिम्बु सच नराहुःश्री

धर्मदां मृत्ना हुनिप्रतिमरी कृदन्वितामृतम् ।

वर्षाणि पुनर्ना पुनस्त्रिभुवनं शुद्धदृष्टादेशनाद्

इमं निनिर्दिष्टं तद्विषयम् ॥

इत्यत्र कर्मप्रतिपत्तिरिति कुत्रियंगुलुहिरव प्रवर्तते । सा विधिर्विष्णुः परः प्रवि
पश्यति तदेव धर्मं इत्युच्यते । नानामा कुपुष्ट धर्ममेव विवर्तते । सा तदेव

कर्म कर्मत्वेनानुमन्यते यदस्ति श्रुतिसम्मतम् । तस्मात् सा 'चोदनालक्षणायां
धर्म' इत्येतेन सूत्रेण धर्म लक्षयन्ती जगती कर्माचरितुं नुदति । 'अङ्गीकृतं सुदृ-
तिन' परिपालयन्ती'त्येतत्कथनीयं कथनं च भीमासादर्शनमिद्वान्तप्रदर्शनपूर्वकं
कवि प्रकटीचकार । एषा चमत्कारचालिता इह वीक्षिता भवति सम्यक् ।

“ज्यवेक्षि रत्नत्रितये जिनेन 'य

स धर्मचिन्तामणिर्द्विज्ञतो यया ।

कपालिकोपानलभस्मन कृते

तदेव भस्म स्वकुले स्तुनं तया” ॥

इत्येतस्मिन् श्लोके 'रत्नत्रितयेन' इत्येतद्व्याख्याय कवि' स्वस्य बुद्धदर्शनप्रावीण्यं
प्रदर्शयति । वक्ति च ॥ यद् बुद्धोपदिष्टं सम्यग्दर्शनं-सम्यग्ज्ञानं-सम्यक्चारित्र्य-
लक्षणरत्नत्रितयं न हेयम् । कलिनाशनदमयस्तीनलकीर्तनापदेशेन मानाविधं
नैजं ज्ञानमाकलय्य श्वकाभ्यामृतपानपरायणान् जनान् अपि तत्तद्व्याप्तीयज्ञानेन
परिप्रीणयितुमुत्सहते ।

“ज्वाप्तस्य वामोरु विचारणायां

वैशेषिकं चारुमतं मतं मे ।

भौलूकमाहु स्वलु वर्चनं तत्

चम तमस्तत्त्वविरूपणाय ॥

इत्येतेन श्लोकेन कविरक्तस्तु स्वीयं वैशेषिकदर्शननैपुण्यं निदधात्यपरनोऽमी
'भौलूक'मित्येतेन पदेन वैशेषिकदर्शनमप्युपहसति मनोरञ्जनपूर्वकम् ।

महाकवे. धीहर्षस्य नैपथीयं चरितं कलापसपातिनां काव्यानां शिरोमुदु-
मणि । परं कलालीलाविद्यासानीं केलिकुञ्जस्ये सत्यपि तस्य कलावादिवाण्याम्न
रमिव न सीगम्येन तत् सङ्ख्यबुधबोधगम्यम् । तदीय रस सौम्यदर्पणं स पृथो-
पभोस्तु चमते यो भायुक सन् शास्त्रार्थतत्त्वावगमममममनिक्षिप्तप्रतिभावान् महाब्र-
ह्मैवाप्यपि धरीवर्ति । स्वकाव्यस्य काव्यान्तरालव्यवैशिष्ट्यं स्वयमेव कविरा-
मनति—

यथा मूनस्तद्वन् परमरमणीयापि रमणी

कुमाराणामन्त करणहरणं नैव कुरुते ।

मनुस्मृत्येवमन्वयति सुधीभूय सुधिय

किमस्या नाम स्याद्वरसपुरुषानाद्वरभरै ॥

आदिमारम्य अन्नं यावद् यावन्तोऽपि स्तेका चत्र उल्लसन्ति तावन्मु सकलेष्वपि
ललितानां पदानां रमणीय निबन्धनं विभ्रमति । पर तेषु ललितपदावर्येव न तत्र
विलङ्घने पण्डित्यमपि वितनुते । भानानास्त्रनाचनरत्नान् धीप्रदायधारिशब्द-
परिपूर्णमाग्न्याच्च ते ललिता अपि स्तेका प्रतिभाशालिनां शास्त्रिणां समुदायमेव
निजरा प्रीयन्ति । मामान्यधिय पुमासो न तत्र सर्वाङ्गीगनया पूर्णमानन्दमा-
स्वाशयितुमर्हन्ति । पद-लालित्यसोमा अत्र काव्यस्य क्षणमवलोक्यताम्—

“तत्रादनीन्द्रचयचन्द्रचन्द्रलेप-

नेपथ्यगन्धवहगन्धवहप्रवाहम् ।

आलीभिरापतद्नङ्गसत्तानुसारी

संहस्य सौरभमगाहन मृद्वर्गम् ॥”

“देवी पवित्रिणचनुर्मुञ्जममगा

आगात्पत् पुनरिमा गरिमानिराम्नाम् ।

अस्फारिनि कृपङ्कपागमनायपाय

पाणिप्रदादनुगृहाण गगं गुणनाम् ॥”

यथैतन्मिन् चान्ति काव्य प्रतिपद ललित रसैव काव्यस्यास्य प्रतिस्तेकमलङ्का-
राणां सुपमा त्रिलोकिना भवति पर तया नैषामङ्गाराणां सौरस्यमपि पशु
प्रवीचमरेक्षते । द्वित्र, स्तेका काव्यस्याग्न्याङ्गाराप्रियत्वं ज्ञापयितुं निधीयन्ते—

“कल्पे नित्रहेतुद्वन्द्वं किमु चरन्मद्यगितायुम् ।

स तदुच्चकुची भवन् प्रभातरचन्द्रमनमाननेति यत् ॥”

इत्येव स्तेकोऽनुमानरूपकअग्निमदुल्लेखविशेषाभासाङ्कारैरलङ्कित्यमागोऽस्ति ।
परं यावदेतन्मद श्लोकस्यायंविभागः । न अत्रतितावत् नष्टदङ्गारचट्टाचमकारो
म हृदयनयन प्रमोदयितुमलम् ।

“अपि लोकयुग हतावपि भुतदृश रमणीयुणा अपि ।

भुतिगाभितया द्यस्वमुर्ध्वतिभाते सुतरा धरापन ॥”

इयत्र वचनश्रेयक्रियाकारकदीपकनुनयने गितान्द्वाराग रक्षितान् प्रशुरतिनराम् ।
परमत्रापि अलङ्कारास्त्रस्य सूक्ष्मत्वनमन्नरंगाङ्गारजनित मधुर्यं न सुलभमेव-
मेवेदं कविप्रयुक्तम् ‘द्यतिभाते’ इत्यत्रस्मात् पदम् व्याकरणविषयकं मौन्द्यमपि
स एवास्वादयितुं शक्तेन योऽस्ति वैषाङ्ग्यम् ।

अथ स्थिते श्लोके समासोक्तिधिय प्रेक्षन्ताम्—

नवा हता गन्धर्वहेन लुब्धिता

करम्बिताक्षी मरुतक्षीकरैः ।

दृष्टा नृपेण स्मिन्तोमिकुञ्जाला

दरादराभ्यां दरकम्पिनो पथे ॥

कवे कार्यमिदं परमरमणीयम् । तत्र साहित्यिकानां सर्वस्वं ध्वनि स्वेन गुणा-
रङ्गारादिजिह्वेण अधरीकृताभूतमाधुर्येण माधुर्येण रमिकानां निकर मुहुर्मुहुर्धि-
न्वन् विद्योततेतराम् ।

“एन नल त दमयन्ति परथ त्वज्जातिमिरयालिकुलप्रबोधान् ।

ध्रुवा स नारीकरवर्तिसारीमुग्धात् स्वमाशङ्कत यत्र दृष्टम् ॥”

हृदयेतारुणानां श्लोकाणां बाहुल्यं तत्र विभाति यद् अलङ्कारभूते शङ्काप्रभृति
विविधभाव-सम्पुर्णस्य धिया सुधीसमात्र प्रीणाणि भृशम् । प्रकृते श्लोक
इह मारीवाशये मारीवाशयभ्रमाद् वस्तुना भ्रातिमवलङ्कारो व्यस्यते ।

वस्तुष्वने सौम्यं दर्शयित् कविवरोच्यस्य श्लोकोऽयमधीक्ष्यताम्—

“अपि लङ्घयुषि प्रसर्पन्तोर्ममिते कामितशरैरगाधताम् ।

स्मरयौवनयो म्वलु द्वयो ष्छरत्नभौ भवन कुचाकुभौ ॥

अत्र हि कुचयो स्मरयौवनच्छरत्नकुम्भरोधेषया तयोरीभक्त्य कुचयोऽस्मानिष्टदि-
भ्यः पत इत्यलङ्कारेण वस्तुष्वपि ।

श्लोके कथेमनोवृत्तिनितरा प्रायेण सर्वत्रैव रममाणो बोध्यते पर त्रयोदश सर्गे
या वृत्ति रवङ्गीय श्लेषविषयकमनुराग प्रकृष्टतरता नयन्ती पर्यवसिता भवति ।

‘देव पतिर्निदुषि नैपधराणगरया

निर्णयिते न किमु न विद्यते नवण्या ।

नाथ नल गन्धु तवाति महानलामो

यद्येनमुच्छसि वर कतर परस्ते ॥”

इत्येतेनैकैव श्लोकेन श्लेषानुरागी कविरिम्भाग्निधम्वरुणनलान् पद्मापि वर्णयन्
भट्टे, वीक्ष्यमाणो भवति ।

महाकवीनां रचनानु निसर्गतपैवानुभासयमवादीनां शब्दालङ्काराणां घटा
आपतिता भवति । सा तथा काव्यगगनमावरीतु स्वतः पृथ सातिशयवशं धारयती
बोध्यते । न तदर्थं ते स्वल्पतमेऽपि प्रयासे प्रवर्तन्ते । अस्मादेव कारणात् अस्य

मदाकवे काये ते सर्वत्रैव विदुर्नमः प्राप्यन्ते । अत्र तु केवलं न चिन्ता
स्वयेत्या एव मौनस्य वर्धयितुमुदाहरण्येन स्तेचद्वितय निर्धारणे—

यमकन्य नया विभा विभाया—

“अवलम्ब्य दिव्ययामवे चामाश्रयमात्ममनम् ।
म विलम्बनेऽवनीमृत फलमैरिष्ट रमालम्बनम् ॥”

अनुप्रासस्य पेक्षया नन्दयन्स्वतुना—

फलक म नदालिजमानना-
द्वलम्बिपुलम्बविरितेरितै ।
यमश्रिगम्य सुनालयनीविशान्
एनतः स विदुर्ननुम्बर ॥

अप्रभुनविधानेऽपि कविरयमद्विनाय । तदीदृशा विधिहता क्वापि शास्त्रीयकव्य-
माकलिना मते, क्वापि श्रद्धारिगीभिरहाभिरहमिना मनी, क्वापि च लोक-
व्यवहारप्रचुरतया अनुता मनी हृदयधेऽवनगति ।

अप्रभुनविधानं कविर्यदकवनाललिनम्—

“अत्रमूनीनकुटुनोपिनैरायास्यमानं चरणेषु रेशुभि ।
रयप्रकर्षेऽदयन्मनमगतेऽनस्य सेनोभिरिवाग्निमिहति ॥”

अप्रभुनविधानं श्रद्धारिक्करनालेत्तम्—

“अद्य मद् विरहोष्मणि मज्जिनं मनमित्रेन ननुयुग तदा ।
वृत्तानि न कदा कदाचित्कदा नरुजलदूषरद्वित ॥”

अप्रभुनविधानं लोकप्रवहारबन्धुरम्—

“पदेलिभं दाहिममर्धविज्यमुत्तार्य सम्पद्यगिषेऽजितास्य ।

तारामप बाहुमुज्जादमीय कायेन निहृद्वन्मित्ररिषपूपम् ॥”

कविरप्रभुनानां यदन वदाकरा दर्शनकामरागद्विभ्योऽपि विदधानो हगोच-
रानवति । एनाहसानि पद्यान्यनिदुरवगाहानि मन्ति । कालिदासमाधादिकवि-
निगपि एव पन्दा अनुसृत परममिम्न नैपथयो खेषा प्रवृत्तिनिनरा प्रौढतनुपे
नावप्यते । दर्शनव्याकरणादिम्य एवोपमानान्यप्यानि कविनेऽनदपि न,
माहितय नाट्यरत्नोऽपि तानि गृहीतानि हरपन्ते ।

“न वर्तमे मन्मदनाटिका कथ प्रकाशरोमवन्मूत्रधारिणी ।

इह कविनाऽनुम्यूतरात्रमौलिरत्नेषु शरेषु गृहीतद्वीपकृन्धमुत्प्रेक्षितम् ।

यद्वैरिसामन्तनितमित्रनीनामध्रान्तमन्तापसद्व्यमाने ।

पराङ्मुखं शोषशिशुवेव कुचस्थले कुङ्कुमपङ्कमामीत् ॥ १११०५ ॥

अत्र कुचस्थले कुङ्कुमलेपस्य पराङ्मुख्यं मननयोः शोषशङ्काया हेतुत्वेनोत्प्रेक्षितम् ।

य वीक्ष्य पाथोधिरेधियच्चापं शोणारमभि शोणितशोणदंष्ट्रैः ।

शोभाद्भीषणं रघुगजराजजीर्णवगस्फोटमिश्राच्चक्षे ॥ ११२०९ ॥

अत्र रक्तशायनेषु जीर्णवगस्फोटसमुत्प्रेक्षितम् ।

एवविधामिर्मरुतमधुराभिरग्रेष्वाभि काव्यमेतन्निनरां त्रिभूषितं भद्रं भृशं
मचेतया चेतामि चोरयति ।

सम्प्रति अध्येषा च त्रिचतुराणामलङ्काराणां क्षत्रि प्रेक्षताम्—

“भोजसमापालत्रिमुक्तधारानिपातमात्रेण रणेष्ु यस्य ।

कक्ष्यास्तकाटानलचण्डमूर्तिश्चित्रप्रकोपाग्निरराप क्षान्तिम्” ॥ ११९४ ॥

अत्र विरोधाभासः,

“ध्रुव रणे यस्य जयामृतेन क्षीय क्षमाभर्तुरभूत् कृपाण ।

एका गृहीता यदनेन धारा धारामहत्त्वयस्यसोऽवकीर्णम्” ॥ ११९६ ॥

इह परिप्लुति श्लेषश्च,

“जम्ब्यायमेकं कृतवान् कृती यश्चास्तुक्ष्मगोत्रोऽक्षवरमलोऽपि ।

यारपूर्वभूपालगुणान् प्रजानां विस्मारयामास निजैश्चरित्रैः ॥ १११०१ ॥

इह व्याजस्तुतिश्च सहृदयान् प्रीणयन्ती स्वशोभां सर्वतो विविरति । साम्प्रतं
ध्वनि रमणीयतापि त्रिलोकनीया—

“सोऽयं रणे वर्तयिता कव्यवान् मद्राम्भभूपालग्रहस्तमेव ।

विलोक्यनां मुन्दरि चेदिराजस्तवास्तु दष्टि स्मरवैजयन्ती” ॥ ९१९७ ॥

अत्र कव्यधनतर्तनकारित्वेन शौर्यातिशयरूपवस्तु ध्वनिनम्,

“उत्तममश्रामाय पयोनिधेर्वस्त्वरे जयस्तम्भमदम्भजोर ।

असूयित स्वैरविहारशीलैराजानमीत्या अलवारणेन्द्रे” ॥ १११११ ॥

इह जयस्तम्भे समुद्रगजानामालानस्य भ्रान्तवाऽसूयेति प्रतीत्या भ्रान्तिमानल-
ङ्कारो व्यङ्ग्यः ।

प्रकृतिर्वर्णनविषयक प्रेम कवे मुख्यतोऽस्तुनविधानरतम् । य तत्र प्रकृते-
र्विग्वचित्राणि दृश्यन्ते । मयोगे विप्रयोगे च तदीया प्रवृत्ति संलक्ष्यमाण
भवति । श्रयममर्गे वर्जिता प्रकृतिपेक्षता नलनुपनापयन्ती चेद् अवलोचयते तदा
चतुर्पमर्ग-ममुल्लामिता सा दमयन्तीम् ।

“सरमिजवनान्युद्य पद्धारपनामि हनन्तु न
चनरचिसुदृढं नन्दामुपैतु न कैरवम् ।

हिमगिरिस्थितायादग्नि प्रनीममदस्मिन्
कुमुदविपिनस्थापो पापोरुर्निजनिद्रया ॥

काञ्चन किरान् स्फुटप्रकम्प
वद्य व्यधाद् यस्य दिनद्विपस्य ।
तस्यैव मध्या रचिरान्वधारा

ताराश्च कुम्भस्यलमौष्ठिकानि ॥”

इत्यादिषु एकोनविंशद्धारिणमर्गयो शोभमानेषु स्तोकेषु प्रदर्शिता प्रकृतिलक्ष्मी
सयोगे रचिमाकल्पयन्ती र्दृश्यन्ति ।

प्रकृते रम्यता स्वभाषोक्तीनाञ्च विन्दता यदृशी माधकाय वाचन मानस-
मोदवर्तिनी न तादृशीहेति केचञ्च काय-रमिकाना विचारः ।

वस्तुन सङ्गनकायेषु नैपथ्योचरितमर्गाश्च कृष्टपदमन्त्रारानि इह दिष्टाश्च
तत्राप्याना मुमुक्षुलालिताना पदाना रमणीयता अलङ्काराः चमकास्य चारना,
अनम्यनीकाशा अनुश्रामविलासाश्च चित्रिता । काव्येऽस्मिन् उपचारागमय
चोपमाना विभक्ति मर्वयैव अनुपमा इषा भवति । नात्र मर्गयो यदेतन्काव्य
मर्गय मचनमा धिय चित्तञ्चोभयमदि पूर्णतया परित्यजयति । एतया मयिष्ठाना,
परमस्वाप्तीयाना गुगनमग्रे कस्य नाम हि जनस्य रष्टि द्वित्रस्तुत्तममा
हुर्वन्तमाश्च पुनरुक्ततादिदोषा कथमपि नावर्जयेत्तु इहनुबन्ति । एतन्काव्यप्रश-
सायामिदं युक्तमेवाक्य केनापि—

“तावद् भा भारवमानि यावन्मधस्य नोदय ।

उदित नैपथ्ये काव्य क माध क च मरवि ॥”

काव्यकुञ्जेश्वरो जयचन्द्र स्वयमेवास्मै क्रान्तदर्शने कवय नाम्बुदयमापनञ्च
प्रदाय सम्मान यदुदार्थत् ननु वस्तुतोऽस्याभरयशस्कस्य कवान्द्रस्य सरस्वति-
समारापनममवाशप्रतिभादा पुरो नाहिरष्टमपि मद्भ्य मूल्य वा निदधन्ति । अहो
तस्य शमुपरी धन्या यां तदाय प्रतिद्वन्द्वः अपि स्थापने एवम्—

“हिंसा सन्ति महत्त्वशोऽपि निपिने शोभ्योर्वीचीयोत्तता

मन्त्र्यस्य पुन मनुजोमहि महं सिंस्य विशोत्तरम् ।

केलिं कोलकुलैर्मदो मदरत्नं कोलाहल नाहलं

संहयो मन्त्रिष्वथ यस्य सुगुणे स्थापिते हुङ्गते ॥”

मैत्रधीयचरितं मानवजीवनस्य ममद्यना नाङ्गते तत्र गृह्यारस्यैव एकदेशिचित्रं चित्रितं कथामयोजनमपि कलात्मिकया दृष्ट्या नाधिकं सुभाषीनमित्येतद् यत् काव्यमिदं लक्ष्यीकृत्य केचन शंसन्ति न तत्रास्मदीय मनो रज्यति । जगत्या सर्वेऽपि मानवा येषु भावेषु जीवन्ति तेषां भावानामत्र काव्ये सर्वत्र मनोरञ्जनकारिणी सुन्दरता रममाणो दीयते । चन्द्रस्य आह्लादकता, सुमनसा सौरभमाराभाणां मनोज्ञमन्जुलता, उदामा कामन्तिकीर्षी सुन्दर्या सौन्दर्यग, संगीतस्य माधुर्यम्, गुणीपमास्तिते सरसा पदार्था क न मानव रमयन्ति ? काव्येऽस्मिन् एते सर्वेऽपि पदार्था नितरामेव प्रवीणतया कलात्मकतया गीताः सन्ति । तेषां सौन्दर्यस्योन्मीलनाय कौशलस्य वा सीमा कविना प्रदर्शितास्ति या कदाचिद्वा-
स्येन कविनाविर्भादिता । मानवस्य प्रकृति संतारोन्मुग्गी वर्तते । तस्या मंसारोन्मुखता काव्यमेव तथा परावर्तयितुं प्रयतते यथा वा मनस्तुष्टिसंलक्षिपूर्वकं हसन्ती हसन्ती तत्तत्पथं प्रति स्थीया दृष्टिमुन्निपेत् यदधिगमनेन शाश्वतिरी शान्तिरनन्तरं सुगन्ध समवाप्यते । काव्यमिदं स्वकीयस्यास्य कर्तव्यस्य पालने न मनागप्युपेक्षा कुर्वद् दृष्टं भवति । काव्यमिदं भदेव दर्शयति यन्मानवे निमग्नतो वसति । स्मरेण मानवस्तपति सपमेदेदं, कविरपि श्रवीतीदमेव—“मलस्य तन्वी हृदय विवेश यद्” । स्मरोपतप्तता न जघन्योऽपराध । मानवस्तु अस्यैव काम-
फोषलोभमोहादीनामाकृतिः । परं स न एतैरेव विनिर्मितः । तस्मिन्मोहकागिषु तत्त्वेषु बुद्धिरप्येकतम तत्त्वम् । मद्रमहिबेचनपूर्वकमाचरणमेव मानवस्य ‘धर्म’ इति निगद्यते । अत एव नीतिकारोऽप्याह ‘धर्मो हि तेषामधिरो विशेष’ इति । तस्मात् कश्चित्तमेव, तामेव भाषामाधिरूपदिशति काव्ये यस्या भाषायाः प्रयोगाय स आदिष्टो भवति—

“स्मरोपतप्तोऽपि मृशं न स प्रनुर्विदभेताञ्जं तनयामयाचन ।

त्यजन्त्यमूर्ध्ना च मानिनो वरं त्यजन्ति न स्वेकमयाचिनवतम् ॥”

मानवस्य कुतूहलाजान्तमनस्कता सर्वविदिता । कविस्त्वामेव स्वकीये कामं जगन्मलप्रया चतुरनयादीहशत् । अस्ति च मानवो निपतिपरतन्त्रः । एतद्धि निपतिपरवशावमपि मानवस्य लक्षणेऽन्तर्गतमस्ति । कविस्तदेव निर्दिशत्येवम्—

‘अक्षरयम’रेष्वनवप्र-द्रष्टा यथा दिशा धारति वेधम् मृगम् ।

नृपेन च येन नयानुगमने जनस्य जितन सशान्तामना ॥”

मानव प्रकृत्या स्वार्थपर म स्वार्थायितो भवा कदापि नरपि कतुमुदयुक्ते येन पर शानं विपन्नता प्रयति । कायमिद मानवस्य ना प्रकृति न्यथन सम्मुने नस्य निशारेण्यदिशति सन् परं विनाश्य स्वायमजन न मानवस्य धर्म ।

विश्वामवुरा द्विगमपि आरग धर्मरता निन्दति—

“विगर्हित धर्मरतैर्निर्वर्णं विहित्य विश्वामवरा पिपामपि ।”

कविरप—“मनस्तु य नोऽपि जानु यानु मनोग्ध कष्टस्य कथ म ।

का नाम याग द्विरावराप्रहामिनाय कयदन्त्रा ॥’

इत्यादि यद् विविपं वचनमस्य दमयन्तम् अर्वावदन् तन् सर्व मानवमेव पूर्णतया व्याख्याति । तत्र मानवप्रकृतेरेव उन्मथं भानि । कामे हि मानवे नलवत्तमो भाव । तस्य भावस्य मशान् अपि स्वभावानु भर्माश्च रश्मिन् नलद-मयन्तीचरितकर्मिन्त्याज्जेल नितान्तमेव माधुतया दर्शयतिस्म । मानवं ज्ञान-मज्ञान च वर्तत तत्र बुद्धिर्मनश्च गज्जे । तस्य हि एनस्या उभयरिरताया यत्र निरूपणं ना प्रकृतिं भवति तन्मानवमग्रज्याया वर्णनमिति प्राच्य । यत्र काय दमयन्ती कामयमानस्यपि नलस्य इन्द्राम्यानिदेवचतुष्टयस्य यद् दूरा गीतं, देवदूतता गतस्य नलस्य दमयन्त्या सवित्रे गमने तस्याश्च पुष्पगाव् देवना मन्तेनस्य मनुपस्थापनं यदमिहित, इन्द्रमत्रिकाज्ञान अपि देवान अवनाय मृदुदूतस्य नलस्यैव दमयन्त्या वरणं यदुपनिवद, कराकलेर्निन्वनीय यदाचर-णमुदग्रपित, लच्छास्त्रागा मतापुपस्थापनेन मानवस्य प्रज्ञाया सर्वाङ्गीदेवतो-द्रेकाय प्रयनो य हुन, मद्रापरमोर्मिमगरनूनस्य कायस्यास्य छिष्टछिष्टतरम-न्धुदग्रपितारं यद् विहित तदेतद्विन्मपुपक्रमय मानवं पूर्णतया प्रदर्शयितुं तस्य मशान् अपि ताम्नान् विरोषान् प्रकाशयितु इत्ययच्च बुद्धिपचञ्च आलिङ्गितु ज्ञतम । जन महाकविता श्रीहर्षेण यदुद्देश्य पुरो निधाय काव्यधेष्टमिदं मृष्ट तस्यैदेश्यस्य पूर्णं मशविपनथात्र मवृत्ता । इय हि नैपथीयचरितानां कविता त केवलं कविता सा नेट्रयविडमिता कवितासने । नामवगाद्य मानव कविश्च वेदुपयोजमयमपि एतुम हि । विद्वत्तामायापरपनेरेतकाभ्यापत्र विरुता मेव-नयनहर्निसम् ।

गद्य-विकासः

गौर्वाणवाण्या गद्यमाहित्य परमउल्लितं पाण्डिपदेशाच्चिरस्तनञ्च । वैदिग्-
मंहितानामुद्यो यस्मिन् पूतनमे पुरातननमे युगे बभूव तस्मिन्नेव युगे
गद्यमप्यभिप्यक्तिमगमत् । ऋग्यजुर्वेदस्य तैत्तिरीयसंहिताया यस्य गद्यस्य दर्शनं
भवति तदस्मिन् गद्यस्याद्यं स्वरूपम् । तस्या महिताया किञ्च नस्यैव वेदस्य
काठकसैत्रायण्यादिमहितास्वपि गद्य तावयामेव मात्रायां परिलक्ष्यते यावत्पा
मात्राया तत्र पद्यानि शोभन्ते । तत्रश्च गद्यस्य प्रणिष्टा अथर्ववेदे वीक्ष्यते ।
अथर्वंग पद्यो भागो गद्यामक एव समग्र समवाप्यते । ब्राह्मणग्रन्थेषु तु सर्वत्र
गद्यमेव विद्योतते । आरण्यक मादिरयमपि गद्यमय भवद् विमानि । उपनिषद्
प्राचीनतमोपनिषदपि गद्याभिज्ञैव भूया विभ्राजते । तद् वैदिकमाहिषे गद्यस्य
प्रयोगोऽतिव्यापहरवेनोद्गातावेन च कृतो हरयते । आवेदोपनिषदन्ताना ग्रन्थाना
गद्य पर्यालोच्य ज्ञायते यद् गद्यस्य विकासं दानं शनैः समजायत । यथा यथा
समयो व्यतीयाथ तथा तथा सन् पर्यपुष्यत् । वेत्प्रयुक्तद् गद्यद् ब्राह्मणारण्यकेषु
प्रयुक्त गद्य परिष्कृततर विलोक्यते । उपनिषद्ग्रन्थनिर्नि र्गद्यं तु रमणीय उत्कर्षं
परिस्फुरति । वस्तुनो वैदिकब्राह्मण समुग्मालिना गद्यपरम्परा स्फुटमेवेदं ज्ञापयति
यद्भूमदीपो देशो गद्यस्याविर्भावने चिरात् सान्द्रस्नेहमदर्शयत् ।

अत्र वैदिकमाहिषाद् गद्यस्य त्रिचतुराण्युद्धरणान्युद्ध्रियन्ते येनोपरिकथित
रूपं पुष्टिमाप्नोति स्यात्—

“मृगुर्वै वारि वन्यपितरमुपमत्तार अर्षाहि भगवो ब्रह्मेति । तस्मा एतत्
प्राधाच । अथ प्राण चक्षु ओत्र नमो वाचमिति । तद् होवाच । यतो वा
इमानि भूतानि जायन्ते येन तानि रचन्ति । यत् प्रयन्त्यमिममिहामि । तद्
विनिष्कस्य ।” (तैत्तिरीय०)

‘ त एका एव एभि प्र उवाच । अथैवमुवाच—‘वहग राजानमुपधाव
पुत्रो म जायता नन वा दनं इति । ‘तथा इति म वरुण राजानमुपमत्तार—
‘अथ न वदता, वन वा यर्ष’ इति । तथेति ।’ (ऐतरेयब्रा०)

“मूर्धाऽहं ग्रीवाभ्याम्, मूर्धा समानाना भूयन्मम, कृत्र मा वनश्च मा हामि-
थाम् । मूर्धा च मा विषर्मा च मा हामिथाम् ।” (अथर्ववेद)

वैदिकसाहित्यस्य भाषा विषयप्रधानास्ति । न तत्र सौन्दर्यं प्राप्यते । तत्र
समास-प्रयोगोऽपि न दृश्यते । तत्रशब्दानामान्यतानां भाषाया रोचिष्णुता
मरणात् स्वाभाविकता च वीक्ष्यन्ते । न तत्र प्रौढत्वं न च साम्प्रतिष्ठल्यमितानि
पदान्देव ग्राह्यानि भवन्ति । परं ग्राम्याधिकृताया कुत्राप्यभावे नास्ति । एष हि
नवीया प्रमत्ता पत्रावली किमपि विवित्रमेव मायुर्यं वर्णति । यो हि मधुगिमा—
“मयं वद, धर्मद्वार, स्वाध्यायाम्ना प्रमद”, तमयो मा ज्योतिर्गमय, तेनोऽस्ति
तेनो मयि घेहि” इत्यादिकाया मरणा परित्वजमानाया पदपङ्क्त्या सुप्त
प्रोनिष्ठ द्वादि न नाट्य मुक्त्वं प्रमत्तता वा नादृशी, कृत्रिमताकलिता पदभेगी
प्रयच्छति ।

आण्यकस्य गद्यस्य सौन्दर्यं वीक्ष्यनाम्—

‘एतमेव विदि वा मुनिर्मवति । एतमेव प्रवृत्तितो लोकमिच्छन् प्रवृत्तिम् ।
एतद् एव वै तन् पूर्वं विद्वाम् प्रजा न कामयन्ते ।’

वैदिकयुगे यादृशया गद्य निबन्धनशैल्या विपश्चिता मनोऽनुराग प्रावर्तते न
तादृशया शैल्या तदुत्तरकालवर्तिनो विद्वानो रचि वृत्तयन्ते लोचनगोचरीभवन्ति ।
अत एव तद्विषय्य गद्यस्य विकास प्रमादश्च निरुद्घोऽभवत् । वैदिकयुगस्य गद्य
सामान्य वर्तते । तत्र सैव भाषा प्राधान्येन प्रयुज्यन्ति या वैदिकव्यवहारे
व्यवहियते । वैदिकव्यवहारादना भव न प्रायेण मुरचायोग्या भवा भवति
अतस्तस्या विशि लोके विदुषा चेन उपमरति । गीतिषु पद्येषु स्वर लयविशिष्टायां
वाक्यावल्यां भवयाकर्षणम् । अतस्तत्र विदेषेणानुरज्यति । अशिञ्जिता अपि
जानपरदृष्ट्यवद्वया गिरया अनायासेन आवर्तिता भवन्ति, स एतदेमयी दाणी
मन्ति हृदयं मृगति भवति च मा मखरं कण्ठगता । अत माहित्ये पदमेव
स्यापि सम्मान लभते । सम्भृतभाषाया वैदिककालवर्तिनो गद्यस्य निरोधे
दोषापि लोकावता कारगमनम् । गद्यस्य प्रथमं सनै सनै कृतानामेव
ययौ प्रायेण यादृशगद्यस्य स्वरूपमुपनिषदा वा आद्यगता वा संहितानां सम्य
पयवचन तादृशमेव अदभारनीयमपि गद्य वीक्ष्यते । वीक्ष्यनाम्—‘स तथ
सुखा तमभनधिरस्य ग्रन्थानगामोपध्यायकुलमुपाध्यायानी च खान’ केशन
व’रयन्मुपविष्ट चङ्गी नागच्छनीनि शापायास्य मनो दधे ।’

गद्यप्रति विदुषामनुयाय परं सर्वेव न्यूनतायां वाधिकायां प्रवर्तमानोऽ-
दरयत । इदमेव कारणं यद् यास्को निरुक्तगते निवृत्तन् तस्मिन् कालेऽपि
रष्टो भवति यस्य कालस्यार्तान्तस्य मरुविशतिज्ञानकानि यानानि ।

गच्छता कालेन गद्यस्योपयोग प्रधानतया टीकासु व्याकरण-ज्यौतिषा-
येंदादिविषयकेषु ग्रन्थेषु विद्वद्भिः प्रारब्धः । यादृशा विषया आम्बस्तादृश मीन्द्र्य-
मपि तत्राप्ये गद्ये म्यानमलभत । महर्षिपतञ्जलेर्महाभाष्ये गद्यधियं परयन्तु—

“एवं हि श्रूयते । बृहस्पतिरिन्द्राय दिव्य वर्षमहन्व प्रतिपदेक्षाना । शब्दानां
शब्दपारायण प्रोवाच । ज्ञान्तं जगाम । बृहस्पतिश्च प्रवन्नेन्द्रश्चाश्वेना दिव्यं
वर्षमहन्वमभ्ययनकालो न चान्तं जगाम ।”

इदमपि गद्यमनलदृक्कृतमेव । परं भाषा सिष्टगणानामस्ति । तत्र प्राचलना
विद्यते । सा भाषाभिष्यजने चमा च ।

बुद्धाविर्भावान् प्रागेव वैदिकसाहित्य परमविस्तार प्रपेदे तदीया समृद्धिर्विपु-
लताञ्च प्रापद्यत । तद्रक्षाया अपेक्षा विद्वज्जनान्त्वभूयन् । अतः नवसाहित्यस्य
निर्माणमारब्धमभूत् । पुनश्चूतन साहित्यमपि गद्ये प्रणीतमजायन् । तद् गद्यं
मूलरूपमादाय प्रादुरभूत् । वैदिककर्मकाण्डस्मृत्यन्धि साहित्यं-मूलरूपमादाय गद्ये
यद्रूपमादायोन्मीलितमभवत् पाणिने अष्टाध्याय्या तद्रूपं विश्वरूपा जगाम ।
सूत्रस्वरूपस्य गद्यस्यास्योपयोगः यद्विषयपि दर्शनेषु तृतोऽप्यप्यते ।

सूत्रग्रन्थप्रणयनकारिणा मेधाविना दृष्टिर्गद्यस्य परिष्करणे तस्य स्ववर्द्धने
पल्लवने वा नामीत । सा तु शास्त्रीयसमृद्धिरक्षगप्रयोजनेनैव उपन्यार । तदीय-
मुद्देशमिदमेवासीत् यत् तत्रस्य समुपस्थानमतिपरिमितशब्देषु कृतं स्यात् । येन
तदायाममन्तरेण हृदयद्रुम भवेत् किञ्च सुरक्षामपि उपेयात् ।

लौकिकर्मसंस्कृतकाले गगित-ज्यौतिषायावर्द्धव्याकरणदर्शनप्रभृतिविषयान् अपि
यद्यपि पद्यमस्या बाण्या प्रणेतु प्रेक्षावन् मग्नश्च अजायन् परं समये समये
नात् अपि विषयान् प्रतिभाशालिनो लेखका गद्य एव रचयामन्तुवुः । चागच्छो
नैत्रे अर्धशतके गद्य प्रयुक्तानोऽप्यप्यते । तद्गद्यच्छब्दरत्नलेखनाम्—

“दर्शने प्रसीदति । वाच्यं प्रतिगृह्णाति । जासन ददाति । निर्विको दर्शयते ।
शब्दास्थाने नानिदृश्यते । कथाया रमत । परिज्ञाप्ये-ववेद्यते । पथ्यमुक्त सहते ।
स्मरमानो निपुक्ते । हस्तेन रचयति । श्लाघ्ये नोपहसति ।”

रीत्यानि लघुलघुनाक्यानि गद्येऽस्मिन् द्वाभ्यन्ते ।

ममप्रति चरकस्य चरकनेहितायां गद्यस्याभा वीक्ष्यताम्—“नारुनपाणि-
नांशानो नोपहतवापा नाजपिवा नाहुत्वा देवनाभ्यो नानिरूप्य पितृभ्यो नादत्वा
गुम्भ्यो नानियिभ्यो नोपाश्रितेभ्यो नापुण्यगन्धो नामाली नामञ्जलितपाणि-
वदनो नागुदमुखो नोदधुखो न विमना”..... न प्रतिकूलोपहितसन्नमाददीत ।”

वैद्विद्वान् स्वममयेनेकाद् ग्रन्थान् गद्येऽपि अरचयन् । तेषु बहवो लोक-
प्रियणि महामनो बुद्धस्याप्यानानि गद्ये लिखन्तु । आर्यशूरो आतकमालां
नाम सुप्रथितां कृति गद्य एव लिलेख । तत्रयं गद्यं परपन्थु विश्वाः—

‘अयं दृष्टाच्चिन् तस्य महामत्त्वस्य भोजनशाले स्नातानुलितगात्रस्य कुशलो-
वारमूशोरकल्पिते समुपस्थिते वगंगम्बरसस्पर्शाविगुगसमुद्भिते विशिष्टे भक्ष्य-
भोज्यादिविधौ तपुण्यसम्भारानिबृद्धिकामो ज्ञानाग्निनिर्गन्धमर्वलेशेभ्यः
प्रत्येकबुद्धस्तद्गृहमभिज्ञगाम भिद्यार्थी ।”

अस्मिन् गद्ये समानानामपि न्ययोगेन सह कथावस्तुवर्गन प्रवाहदील-
भापायां कृतमीषयते ।

लौकिकमंस्कृतग्रन्थानां यस्मिन् कान्ते प्रणयनममूत् तदा गद्यस्य श्रीमि
रूपाणि दृष्टान्यभवन्—(१) पौराणिकम् (२) शास्त्रीयम् (३) साहित्यिकम् ।
पौराणिकं गद्ये वैदिककालस्य कनिपदे आयां अपि शब्दा प्रमुखा प्राप्यन्ते ।
श्रीमद्भागवत विष्णुपुराणादिषु व्यवहृते गद्य उक्ता विशिष्टता स्पष्टमंवायिता
जायते । इदं हि गद्यं वैदिकं गद्यं लौकिकञ्च गद्यं परस्परं संयोजयतीव । पौराणिकं
गद्यमलङ्कृतं गुग्गुम्फितञ्च । श्रीमद्भागवते तु गद्ये प्रौढता भावामिष्यजन-
नदीगता ज्ञानिनरामीक्षिता भवति । इत्यनाम्—

“तेषां विद्यार्यमगानामतिनपुरमुरमिनुगन्विबहुलास्परमोदेनारुशो नाम
नदी मन्दारगिरिशिखराद्विपनमनी पूर्वमेलाकृतमुपन्ताश्रयति । यदुपजोगाद्
भवान्पा अतुचरीगा दुण्यजनवतूनामवयवस्पर्शमुगन्धवानो क्षुधोजनं मनन्ता-
वनुशमयति ।

विष्णुपुराणस्य च गद्यश्रीरियम्—

“यथैव व्योन्ति वद्विपिन्द्रोपमं त्वामहमपरयं तथैवाद्यद्रतो गतमप्यत्र
मगवता किञ्चित् प्रमादीकृतं विशेषमुपलक्ष्यामीत्युक्तेन मगवता सूर्येण निज-
कण्ठादुन्मुख्य रयमन्तकत्राम महामणिवरमवतार्य प्कान्तेन्यस्तम् ।”

शास्त्रीयस्य गद्यस्योदाहरणत्वेन मन्त्रि दर्शनग्रन्था । यद्दर्शनेषु विद्वांस-
२८

आचार्या यानि भाष्याणि कृतवन्तस्तेषु भाष्येषु च यस्य गद्यस्य दर्शनं मञ्जापते नक्षिमलं गभीरं गहनञ्च वर्तते । मीमांसाभूतेषु शबरस्वामिनो, न्यायभूतेषु वात्स्यायनस्य, वेदान्तभूतेषु च शङ्कराचार्यस्य भाष्ये दार्शनिकस्य गद्यस्य विशिष्टोदाहरणस्येन विभाति । अत्र भाष्ययो द्वित्राण्युद्धरणानि निधीयन्ते—

“इच्छयाभानमुपलभामहे । कथमिति ? उपलब्धपूर्वं ह्यभिप्रेतं भवतीच्छा । यथा मेरुमुत्तरेण पान्यस्मज्जातीयैरनुपलब्धपूर्वाणि स्वादूनि वृक्षफलानि न तानि प्रायस्माकमिच्छा भवति ।” (हा० भा०)

एतद् गद्यं कियत् सरलं रचिर च विद्यते ।

“सर्वो हि पुरोऽवस्थिते विषये विषयान्तरमप्यवस्थिति, सुष्मत्प्राययापे-
तस्य च प्रत्यगात्मनोऽविषयत्वं प्रवीणि । उच्यते—न तावदयमेकान्तेनाविषय,
अस्मिन् प्रत्ययविषयत्वात् । न चायमस्ति नियमः पुरोऽवस्थित एव विषये विषया
न्तरमप्यवस्थितमिति ।”

आचार्यस्य शङ्करस्य गद्ये यद्यपि प्रौढता परिस्फुरति परं न सा प्रसादमुत्सृजति ।

न्यायमञ्जरीकारस्यापि जयन्तभट्टस्य गद्यं ललितं दृश्यते । स्वभावकर्तृज्ञा-
मपि न्यायमाचार्यं स्वक्रीयया शैल्या हृदयङ्गमं कुरुते । तदीये गद्ये व्यापौक्ती-
नामासारवर्षा समवाहता भवति । अधोनिहितेनोद्धरणेन तदीयाया गद्यमुपमाया
दर्शनं भवितुमर्हति ।

“आ बुद्धतार्किकं सर्वप्रधानमिदं ऽमि, प्रज्ञैव जीवात्मानो नहि ततोऽन्यः ।
महि दहनपिण्डाद् भेदेनापि भास्त स्फुटिज्ञा अग्निस्वरूपा भवन्ति । तत् किं
प्रज्ञायां प्रवृत्तिरिति ? न च प्रज्ञातोऽविद्या ।”

मध्य-न्यायं तर्कप्रधानशैल्याश्रयमोत्कर्षं सलक्ष्यते । तत्र य गद्य तु नितान्त-
दुरुहं तुर्वोधिः । तार्किकशिरोमणीनां श्रीरघुनाथचरणानां त्रिञ्च गदाधरमहाभा-
गानां ग्रन्थान् निलोक्यैव तत्र यस्य चण्डस्य गद्यस्य स्वरूपं सम्यग् द्रष्टुं शक्यते ।

दर्शनशास्त्रस्य विवचनपद्धतिं साहित्यशास्त्रिभिरपि अभ्यस्यन्तः । तैरपि
नैषगद्ये सैत्रं शैली अभ्युपगता सूक्ष्मत्रिचारशरिणी तर्कप्रधाना । दृश्यता वाच्यप्र-
काशाय गद्यम्—

“तत्प्रयोगेऽपि विभावाद्यप्रयोगे तस्याऽप्रतिपक्षेस्तद्विप्रयोगेऽपि विभावादिप्र-
योगे तस्य प्रतिपक्षेऽप्यन्यथ्यतिरेकाभ्यां विभावाद्यभिधानद्वारेणैव प्रतीयत इति
निश्चीयते तेनामौ व्यङ्ग्य एव मुख्यार्थवाचाद्यभावाच्च पुनर्लक्षणीयः ।”

रमणदाशरकरो जगन्नाथस्तु गद्यस्य यद् रूपमद्वयं यत् तत्तु सरलता रचना-
त्येव न । तत्र तु मेव च्छृणु शोभते या नव्यन्यायग्रन्थेषु राचने ।

केयुचन शास्त्रीयेषु ग्रन्थेषु गद्य पद्यमिश्रमपि दृश्यते । तत्र सुखविषयस्य
विशेषेण गद्ये विहित पर पद्याना प्रयोग समर्थकत्वेन कृत । एषा शैली विकि-
रमानास्त्रेऽष्टद्वारशास्त्रे च प्राप्यते । कौटिल्येनार्थशास्त्रेऽपि दृश्यमानता ।

सम्भृतभाराया गद्यकाव्यानि तानि नेदानीमुपलभ्यन्ते यानि दण्डिवाणप्रभृ-
तीनां कवीनां कालात् प्राक् प्रगीतान्यभूवन् । कादयायनेन वार्तिके हि आख्या-
यिकाया यो निर्देश कृत, पतञ्जलिना ग्राम्यवद्वत्ता-सुमनोहराभैरमरपीता य
उल्लेखो विहित, श्रोत्रेण स्वर्गाये शृङ्गारप्रकाशे मनोवतीमानकर्णोदिरणानामधे-
ययो रचनयोर्थं सङ्केतं समुपस्थापित, दण्डिना मनोवत्या या प्रशंसानुष्ठिता,
हान्दलान्ति श्रीरालिनो या तरङ्गवर्ती छिन्नेत्, रामिलसीमितौ च या गृह्यकल्या
रचयामभूवन्, वाग्वद्वर्चसि भट्टारहरिचन्द्रस्य यद् गद्य प्राप्तमत् तत्सक-
टमपि गद्यकाव्यनिरुद्धं सम्प्रति दुर्लभं, य तद्विद्वत् किमपि विदितं पर
तद्विषयिणी या चर्चा तैत्तिरीयानुष्ठिता या तु सुखदत्तपदमवगमयति यद्दस्मन्नास्ते
सुरभुवागादिकविभ्य प्राप्तापि मनोहरगगनाभ्यकर्तार कवय प्रादुरभूवन् ।
नूनमन्मदेशस्य यथा सहस्रद्वयाद्द्वयापिनी काव्यकला गद्यकल्या सर्वपैव विभू-
यिता अभूत् ।

अग्निपुराणे तुगे गद्यस्य यद् रूप सरलं सरमञ्ज दृष्टमभवत् पर तदुत्तरकाले
तस्य यद् रूप लोचनपथेऽवतरत् तन्नामुत्थयेन अलङ्कारादङ्गन समामवहुत्
लिखितं पालोक्ष्यन् । ईदृशीयं दिर्भावे कालके महाशत्रुपरद्वेष्टा यो शिलाऐलो
जगुरवाप तस्य गद्य ज्ञापयति यत् तदाप्रभृतेव कवीना मानममलङ्कारादङ्गन-
गद्यग्रन्थे प्रग्य वरग्य ।

“प्रमागमानांमानस्वरगनिर्वर्गमारम-वादिभि परमलक्ष्मण्यन्वजैरपेतकान्त-
मूर्तिना स्वयमग्निगतमहाज्जपनाक्षा नरेन्द्रकन्याभ्यव्यवधानेकमाख्यप्राप्तदाज्ञा
महाशत्रवेग द्वादशां सेतु सुदर्शननर कारितम् ।” (द्वादशां गिरिनारलेत्)

गद्यमिदं स्वाभाविकालगामिनो गद्यगुरुकनकारिणस्त्वयैवावृणुत् यथा मनो-
वतीप्रभृतिगद्यकाव्यानि । गिरिनारशिलान्मे गद्यस्य यद् रूपमालोक्यते तस्य
मौढ प्रकृष्ट सुन्दरतर च रूप हरिषेणरचितममुदगुप्तप्रशस्या प्राप्यते । तत्र
सुदीर्घममामश्रुतिमुत्तमदत्तमुदायमुत्तममितगद्यकाव्यस्य मनोश्चन्द्रोच्छलति ।

श्लेषस्यापि सु-दरता तत्र शोभते । नृपा गद्यशैली उत्तरकालोद्भूतान् गद्य-श्लेषकान्
निनरामप्रीणात् । तस्मात् तेषां गद्यकाराणां गद्यमरमत्पुं परममञ्जुलनया
लिङ्ग्यमानमलङ्कारैरलङ्कित्यमाण श्लेषैरालिङ्ग्यमाण दीर्घदीर्घतरसमासैरागम्यमा-
णमुपनिष्ठति । यत्तादृशेन विकासोन्मुखेन गद्येनास्मद्गापूर्य्य त शताब्दो भण्डिता
शभूवन् यासु गुप्तसाम्राज्य हर्षवर्द्धनशामनानेहा च चरामाञ्जयन् ।

सुबन्धु दण्डि बाणवचय स्वप्राक्तनगद्यप्रणेतृणां गद्यधियं चरमोत्कर्षमन-
यन् । तेषां प्रशस्तनीयेन प्रयासेन गद्यकलाकलेवर सकलाभिर्ललितताभि समग्रै
प्रसङ्गैश्च सुसज्जित भूता चमौ ।

सुख पुर्वासवदत्ता प्रणीय गद्यस्य सद्रूपं परमोत्कर्षं निनाय यत्र दीर्घदीर्घं
तरसमासानां बहुलता भलङ्काराणां विपुलता रिल्लपदमात्रं प्रचुरता भवति । स
प्रत्यक्ष श्लेषमयोजयत् यमोक्ते सन्निवेश कृत्वाटङ्कारचमत्कारेण गद्य स्वकीयमति
तरामेवादीपयत् । स वस्तुतः श्लेष-कवि । स सभङ्गाभङ्गोभयत्रिधरश्लेष प्रमुख
स्वीय काव्य विशिष्टस्याप्येव उत्कृष्टोदाहरणत्वेन समं क्वचित् क्वचित् तदीया
श्लिष्टा पद रचनैतावतीं श्लिष्टतां भजते यत् ताम्रवगन्तु तदर्धमवधारयितुं विद्वत्
ज्ञानानामपि प्रज्ञा चट्कन्यते । क्वचित् क्वचित् कोष साहाय्यमन्तरं पदमेकमपि
पाठक उपसर्तुं शक्नोति न ।

दीर्घतरसमासवली पदावश्यकेष्वताम्—

“यद्य मङ्कलकल्हसमारमरसिनोद्भ्रान्तभा मृक्किटपुच्छवृद्धाव्याधूनवि-
चचकनललक्ष्मिगलितमकरन्दविन्दुसन्दोहसुरभितमलिलया ।”

प्रसङ्गरशेषोभितवाक्यानि कानिचनावलोकयन्ताम्—

“ बालिनमिवाङ्गदोषतोभित, कुडूकण्ठमिव हारिकण्ठ, कनकमृगमिव
शमाकर्षणनिपुण, जयन्तमिव वचनामृतनन्दितवृद्धवस, कृष्णमिव क सहर्षं न
कुर्वन्तम् ।”

विरोधोत्प्रेक्षोपमात्रिकालङ्कारयुक्तेषु वाक्येषु श्लेषस्य च यमशक्तौत्पादने
स प्रयतमानो दृश्यते । तदीया सन्त्युपमा कौतुहलकारिण्य । तस्मिन् कवेरदमु
सविश्वताया आभा परिस्फुरति ।

“ग्याकरणमिव विनतग्रीवकील्लवकुल म्बावविणामिव उद्योतररररर-
राम्” इत्यादिकान्युदाहरणान्यत्र प्रमाणम् । तस्य प्राकृतिकानि दृश्यानि श्लेषा
हिरयादतिशयतया मनो रमयन्ति ।

“क्रमेण ॥ रत्नोच्चित्तुष्टिनोयिनकृत्वायार्थिपरस्परकण्डविकलकलविहङ्गकल
कलवाचलशिवरिषु ॥ १ ॥ भगवती मन्त्र्या समदृश्यते ॥ इत्यादिषु अभिराममा
ग्यधो क न कोविद् नन्दयति । कलादगम्य चेत् सास्त्राय ह्यपि दृश्यते तदा
तदगम्यैव कवे रचनाया वागवदत्ताया दृश्यते । कविर्वाग्मट् सत्यमेवाह कृति-
मेतदीदामुत्तरिय—

“अनामगच्छद् द्वयौ नून वन्द्यउत्तया ।

राज्येव पादुपुत्रा ॥ ततया कर्गोचरम् ॥”

बागो गूढे अयन्तानि स्वरगतं रक्षाकरात् साहित्यसमागार समर्पया-
नम् । कादम्बरी स्वरचितम् तस्य गद्यकादम्बरी मं लिनुपगन्तुवन्तुपमौ प्रग्यौ
स्म । हर्षचरितमुपजास्त्राशयिकासु पुगननतमा आन्यायिकास्मि । यागम्य
ममने गद्यस्य पीतम् 'सममवाहुस्य मनममृत् । नत इविमन्त्व लक्ष्मी
य हर्षचरित निरगम्य । य आन्यायिका हर्षचरिताभिधाना प्रतीय सम्पूना
नियमसारस्य गौत्वमउत्तयत् । तदादन रचना प्रथमेश्वर त् या भागद-दृग्दि-
स्त्रप्रमृत्तम् न् निद्वद्वरान् अनुपपद् ये हि कस्यापि विनिष्टस्य लक्ष्यप्रत्यस्या
भावात् आन्यायिकाया लक्ष्य यथायथ प्रवक्ष्यति नितान्तमेवो मुक्तानविभर ।
हर्षचरित न केवल काव्यवैभववन विदितमपि तु तत् सप्तमशतकवर्तिनो भारत
स्यापि आधुन्य प्रामाणिक साहित्यिक चित्रमपि सत् साहित्यजगति वडाप्यते ।

तस्या हि गद्यभिर्य दर्शयितुमुदरगमेक निषीयते—“ १ ॥ स्वमपि धूम-
मग्नेश्वरमुद्गूनिमिनेव नचपन्ना, स्वेदिन इव विडीयमाणमुपपल्लगोलगलिन-
मद्विष्टदृष्टय काननेषु, खलनय इव परिशीर्यमाशित्वासहृष्यो महोपरेषु,
गृहीतशिलाकवल् इव ज्वलितसूर्यमशिकलेषु दिलोक्ष्येषु, प्रत्यदृश्यत आह्वय
दावप्रय ।”

यागस्य कादम्बरी अम्यनिद्वयी रचना । न तादृशी कापि रचना साहित्य-
समारे द्वितीया । इना रचनामधीत्यनुशीत्य च विद्वज्जगद् बाग 'बागोच्छिष्ट
जगत् सर्वम्' इत्यनेन श्लाघने श्लाघमान चिगच्छूयमाण भवति । केवलमिदमेक
वाक्य बागस्य वा तदीयाया कृते अस्या महनीयता सर्वदृष्टकान्धोबैरद्वोप-
यति । साहित्यिक यदपि सौन्दर्यं गीतं तद्विलम्बपि सर्वाशतस्तत्रोद्गीतं दिलो
क्यते । तत्र कलादृष्टो भावपञ्चश्र द्वावपि स्वकीयेन पूर्णेन सत्तदेन च वैभवेन
अवेयेन प्रतायेन सह सानन्द विभ्राजमानौ दृश्यते । चरित्रचित्राग्रनि यदा

दृष्टिगच्छति तदा सा तत्रैव स्थिरा भवति । न ततः काप्यन्यत्र गन्तुमभिलषते,
चेत् प्रवृत्तिच्छेदावलोकनाय सा गच्छति तदा तत्रापि तस्या स्थितिः सैव
सञ्जायते तत्रापि सा निष्कम्पा भूत्वा निमेषालम्पक्षमपक्लिभं गन्ती तदवलोकन
एव परा भवति । सर्वाण्यपि वर्णनानि नितरामेव बन्धुराणि वदन्त्यानि ममु
ज्ज्वलानि सन्ति । उपमोक्षेष्टादिशाना सकलानामप्यलङ्काराणां दृग् तु तत्र
भागेव पर विरोधाभासश्लेष परिसर्यालङ्काराणां यादृशी मञ्जुला मधुरता अस्य
कवे कवितासु धीक्षिता भवति न तादृशी सम्भवतः छद्दिदपि वर्तते ।
हादिक्य सर्वा अपि भावना साकारा भूत्वा अस्य गद्यान्तिरे नृपयन्य सविलाम
मीक्षणपथेऽवतरन्ति ।

आदर्शस्य गद्यस्य सर्वेऽपि गुणास्ते ये तेन हर्षचरिते—

“नवोऽर्धो जातिरग्राग्या श्लेष स्पष्ट स्फुटो रमः ।

विकटाक्षरबन्धश्च हृज्जमेकत्र दुर्लभम् ॥”

उल्लिखितास्ते सर्वेऽपि तस्य गद्ये विराजन्ते ।

स एतावान् महान् यत् सप्रशान्तायामुदीरिता —

“कादम्बरीरसभरेण समस्त पद्म

मत्तो न किञ्चिदपि चेतयते जनोऽयम्”

“प्रागहभ्यमधिकमासु वाणी वाणो बभूवेति”

“रश्मिरश्मरवर्णपदा रसभाववती जगन्मनो हरति ।

सा किं तरणी ? नहि नहि वाणी वाणस्य मधुरशीलस्य ॥”

इत्यादिका सर्वा अपि सूक्तयो लघीयस्य एव प्रतिभान्ति ।

तदीया रसनोपमाश्री प्रेष्यताम्—

“क्रमेण च कृत मे वपुषि, वसन्त इव मधुमामेन, मधुमास इव मवपल
येन, नवपल्लव इव कुसुमेन, कुसुम इव मधुररेण, मधुररेण इव मदेन नवपीप
मेन पदम् ।”

सम्प्रति परिमर्याया अपि लक्ष्मी इह विलोक्यताम्—

यत्र च महाभारते शकुनिवध पुराणे वायुप्रलपित, नव परिणामे द्विजपन-
नम्, “मूलानामधोगतिः ।”

उपदेशस्य माधुर्यमत्र लघुलघुवाक्यै सरलसरलतरै विनयदलीयता
भीतम्—

“यन्मे पुण्डरीकं, नैनदनुसर्पं भवत । सुप्तनखजं ह्यमार्गं धैर्येण हि साधय । किं यं कश्चिद् प्राकृतं त्वं विकलीभवन्तमामनं न हर्षयि । अ ते तद् धैर्यम् । छःसौ इन्द्रियत्रय ।” तत्र—“प्रोषितव्रजः शरीरे पट्टारहणमन्मया स्फाणितवापरवमयः पुष्टिपयिष्ठद्वयपरिरात्रीकृतमर्गेषु” इत्यत्र दृष्टानि सह-
नतो न प्रदर्शयन्तमनमालीनि वाक्यानि, “मात्ममिव दिग्गण्डितयुग्मं, निजान्दिव्यममिव सतनाविर्मूर्तमृगानृणम्” इत्यादिकानि भूविज्ञानि स्थितानि वाक्यानि, “सुरभिर्विलेपनधरमपि भवताविर्मूर्तहृष्यधूमगन्धम्, मानहृत्पलाध्या-
मितमपि पवित्रम्” इत्येवैविविधानि पुष्कलानि वाक्यानि विलसन्ति विरोधामा-
त्रिमात्रितानि ।

इहो गद्यकविषु स अस्ति यमित्ये समग्रमपि साहित्यिक जगत् स्मृति—

“जाते जगति वाहमीदौ कविरित्यभिधाऽभवत् ।

कवी इति श्रुतो व्याप्ते कवयस्त्विति वगिदति ।

दण्डिनो गद्यं निरुतं सुबोध सरसं प्रवाहमपञ्चासि । न तत्रस्ति श्लेषभार
वाग्मीभूतं न च तद्विज समामककेशान्नुकानिबद्धम् । तत्रस्ति व्यवहारक्रम
सज्जोः स्फूर्तिमुलमितम् । न तदलङ्काराङ्गुलं निपीडितम् । शब्दानां चयन
व्यावहारिकं तत्र । अथा च तत्र वाधारात्मिका ।

तदीयदशकुमारचरितं हि आल्यानकाभ्यग्योऽज्ज्वलं निदर्शनम् । तत्र हास्य
शिष्टं ध्येयं हृदयानन्दकरं, कथावस्तु कौतूहलौमुखवर्धनं, पात्राणि च पृथग्यैव
संमारम्य सन्ति, सन्ति च तानि प्राणवन्ति । वर्णनमस्ति स्वल्प पर न
तत्कथा प्रवाहप्रतिबन्धि । एतिस्यार्थं दण्डिकविधिबन्धुविधुन — “दण्डिन पदला
लिपम् ।” स स्वरचनाभिर्विशेषतो दशकुमारेण—सप्तमयवर्तिसामान्दिर्यनि-
सम्बन्धि चाल्तरं चित्रं च प्रस्तौति ।

“अथ राजवन्दनो विशेषरस्य त्रिपापाटवेन फलितमिव अनोरथ मन्यमान
पुण्डरीकेन सह स्वमन्दिरमुपेत्य सादरं बालचन्द्रिकासुखेन निववत्तमायै मग-
भोषाय वेदयिचा “इत्यनिष्टम् ।” इत्येवविधा तदीया गद्यश्री सर्वत्र सोभस-
नवाप्यते ।

गद्यस्य यद् चीन धर्मग्रन्थेषु दृष्टमभूत् तदेव हि मस्त्वनसाहित्य मसमा
धनशतकवर्तिनमनेहसमाय य पूर्यन्त्या त्रिकान्मुत्तमगवलोक्तिमभूत् ।

इदानीमपि संस्कृतगद्यनिगन्धने तत्परिष्कारणे तद्विचारणे च

सुरभारतीचरणानुरागिणो मनीषिणो यतमाना प्राप्यन्ते । अग्निकावत्तव्यासस्य
शिरराजविजयप्रबन्धोऽनेकनवात्रशैलीसुशोभितप्रौढगद्यस्य स्पृहणीय निदर्शनम्
ईदृश्यते ।

सामप्रतिरेषु गद्यकविषु पण्डिता दृष्ट्वा च परममम्माननीयं ज्ञानमभ्यासते ।
सा चिरपुराणभ्यो भाषायां नवान् एव प्राणान् सञ्चरयन्ती दृश्यते । तदीय गद्ये
दृष्टानीन्तनजगद्भिमता घर्णनशैली विज्ञानानुमोदितविचारणात् मधुरिमा
प्रगतिप्रिया च दृष्टि संपन्न समुत्पसन्ति । तदीया यथामुक्तावली घटनापैचि य
विचित्राया सभाजितमनोऽमिरचीना यथाया कमनीय सग्रह ।

दिशे दत्तके सञ्जात पण्डितो हृषीकेशशास्त्री प्रदग्धमञ्जरीं यल्ललित
निषयम्भ गद्य तत्र सामयिषेषु विषयेषु सुरुचिरचिरान् निबन्धान् निघण्णता तेन
सरमाया व्यस्यवर्षा प्रवाहणीलायाञ्च शब्दावल्यामयत्तार्थं संस्कृतगद्यस्य धी
अपूर्वमेव चमत्कृतिं प्रापितारित ।

अन्ये चारिमम् काले य० रामस्वरूपशास्त्रि महानन्दशुक्ल वेङ्कटराघव नारा-
यणशास्त्रिगिरिस्ते द्वित्रे-द्वयशास्त्रि विद्याधरशास्त्रिप्रभृतय दत्तस्य सुधीन्द्रा गद्य
साहित्य पथंयन्त समवलोकयन्ते । पुरस्थिते कथं हि वक्तुमिदं शक्य यत्
संस्कृतभाषायां संस्कृतसाहित्यस्य च प्रसारो निरुद्धता गतोऽस्ति ।

प्राप्यते परमेश्वरो यद् भारतीया स्वकीयभारतीयसंस्कृतयोः संस्कृतभाषा
याञ्च इदं सत्य एतेह निबन्धीयुर्मेव संस्कृतगद्यमेवेत भारतस्य चार्य प्राज्ञाया
स्वतःप्रताया धी विश्ववन्दनीय च गरिमाण प्रपद्येत ।

कादम्बरी

मन्त्रगद्यकादस्य त्रिव्यश्रमेऽर्थो वागत्वं हृदिषु पर्यवेक्ष्यते । वाग् व
 प्राग् ये केऽपि गद्यकवयः प्रादुर्बभूवुस्तेषां सर्वेषामपि गद्येषु वा या विनिष्टता
 मुन्दरनाथ मोक्षये तन्ना मरुता अपि विदिग्ता मुन्दरनाथ ललिततरताः
 वदनतरनानुहतरताश्च यमिनाम्नः सम्पन्नः । केवलमेतावद्व न, यद् वाग्
 प्राक् सञ्चरन्ता गद्यकाराणां कवीनां हृदिषु न तद् सौन्दर्यं वीक्षितं भवति यद्
 वाग्व्य रचनासु राजने अपि तु तदुत्तरकाठवर्तिनामपि गद्य-कवीनां काव्येष्वपि
 न सा ज्ञानां आभाषणे वा वाग्व्यः । तस्माद् गद्य-कविषु वाग एव श्रेष्ठः ।
 यत् किमपि हरय यत् किमपि वस्तुवात्, यत् किमपि ताव, वा कापि घन्ता,
 वा कापि स्थिति य कोऽपि लौकिकोऽलौकिको वा विषयस्य पुरस्ताद्
 वर्णनीयत्वेनोपपादनीयत्वेन च समुपनयस्युक्तेषां निमित्तानामपि वर्णनं येन गतं
 प्रकारेण येन येन साधनेन येन येन च चरनेनोपक्रमेण सर्वाङ्गीकृतया मरिचु-
 म्भति स सा प्रकारस्तत्तत् साधनं स न च उपक्रमो गद्यकविदुर्लभित्वेन
 पण्डितपुरन्दरेण महाकविना वागेनाभ्युपागान्निधत् ।

वाग्विद्विद्वतासु रचनासु कादम्बरी हर्षचरितञ्च नितरां प्रसिद्धे ध्येष्टे च
 रचने स्तः । एतयोर्हर्षचरितम् आख्यायिकाकाव्यं, कादम्बरी च कथाकाव्य-
 मस्ति । गद्यकाव्यस्याख्यादिकाकथामेदेन महाकविनां गतदुर्भेद्व्यपमपि हृत्य
 गद्यकाव्यमष्टञ्च । प्रत्यने च आख्यायिकायां कथायाश्च, तां महनीया
 नदीपता अग्राह यया गद्यकलाकामिन्या सर्वं सर्वविषमपि सौन्दर्यं रवकीये
 पूर्णं सागर्भं समुन्मीलितं भवत् सचेतसा पुन प्रस्तुते । कविः स्वोपसिद्धम्
 प्रपामे सर्वमैकनयलक्ष्णा श्लाघनीया सफुल्लतामधिजगाम ।

इते समुहतरतायै रमात्मकवनपश्यते । इदं सौन्दर्यं वाग्व्योपरि
 निर्दिष्टदोषमप्येव रचनयो समुल्लसति । एतादृशस्य सौन्दर्यस्य समुत्पादनाय
 कलाया कमनीयता भावानां च मध्यमोपस्थेते कवेरस्य काव्ये द्वयमप्येत-
 न्ननोभिरामा यं विस्मयविधापिनीं लक्ष्मीं परिच्यजमानं समवाप्यते । एतस्य हि

कवे सखलसुधीननन्दिताया कविताया जनयथा दन्तुरना निभालयितु तदीया कादम्बरी पञ्चाल भवेत् तस्मात् सैजालस्यते । तामेव तु लक्ष्मीवृक्षोक्तमिदम्—

‘कादम्बरीरमभरण समस्त ण्य मत्तो न किञ्चिदपि चेतयते जनोऽयम् ।’

कादम्बरी सङ्कनगद्य साहित्यस्य समुत्तमत् रत्नमस्ति । तत्र भाग भावन भाति, भावश्च भावया । सा-त्रार्थयोस्त्रभयोरपि नितान्तमेव ध्यायनीयो योग्यश्च दृष्टिपथमवतरति । वर्णनाना सुन्दराना च निर्गुणोद्यैव । अस्मिन् विन्ध्याचलस्य त्रिष्णटवी साहसमलम्न भीरुत्पादनकर क्षत्रसैन्य च वर्णयते तु अस्मिन् सद्यताया अजनारो धर्मस्य सागर रूपम्, आप्यामिरताया देदीप्यमान निदर्शनं मुनिप्राञ्जलिस्नदीयश्च परमपावनो मनश्चोर्ध्वं च सुभगशोभाशुभ्र आश्रम सर्वेषा मनानि रमयति । अस्मिन् बाल्य गन्धर्वमङ्गलारिताया कल-कलनसारिण्या वीणाया हृद्य मन्त्रादिभ्या स्निग्धस्वा नाया महाश्वेताया गिरह विधुरा मूर्ति सलप्यते तु अस्मिन् अलोकसामान्याना सुगाना निचयमुपमुञ्जा नाया गन्धर्वराजतनयाया सरसमानसाया कमनीयस्वरूपाया कादम्बरी सरसा कथा श्रोतॄणा चित्तचञ्चरीकाक्षोरयनी दृष्टा भवति । सर्वत्रैवालङ्काराणा मपुर शिजित श्रोत्रेन्द्रिय प्रीणति, सर्वत्रैव रागाभिराया वृत्तेरभि यजना हृदयमुग्मोलपन्ती विभाति । वस्तुन कादम्बरी हि अलङ्काररसयो प्रियेण प्रका-रेण मेलनकारिणात्, भाषा भावयोर्भगव्या पद्याया सयोजनकारिणात्, कल्पना-वर्णनयोश्च विचित्रग विधिना सङ्क्षेपणकारिणाश्च सङ्कनगद्यकाव्येषु अतिद्वयी एव रचना । रतिरमानसोन्मादनकारिणाञ्चून कादम्बरी कादम्बयेव ।

षाण स्वकीयानां पात्राणा चरित्राणि चारुतयैव चित्रयति । स अस्यामपि कथाया नितरां कुशल । अत एव तस्य पात्राणि प्राग्व-तीव भूया मङ्गलान् नितमस्तीव भूया पाठकनयनालिन्दे अवनीर्णानि भवन्ति । प्रजापालनपरस्य महाराजस्य शुद्धस्य वीरमूर्ति कस्य न हृदये उमाह, मौम्यतापयो हारीत कस्य न चतसि प्रीति, ज्ञानवृद्धा जाबालि कस्य न हृदि भक्ति च सञ्चारयति ? अथदातचरितसारापीड, शास्त्रे व्यवहारे च कुशलं शुक्रनाभ, शुभ्राग्वरा तप रिपनी महाश्वेता, कर्माया च कादम्बरी कुशलेन कविना च्चलेखनी तूलिया तथाऽऽलिङ्गिता यत् तानि सर्वाण्यपि पात्राणि सचेतसा चेन मु र्धोयममर प्रभाय समुचिषति ।

स एव वस्तुनस्तु कवि कविर्मा जगतो विविधान् अनुभवान् समग्राप्य

तत्र यद्वयम्पशिन पद्मस्य सञ्जयने चतुरो भवति । अस्मिन् हि निरूपे कर्पणात्
वाणस्य कविना निर्दोषनातकम्ममिव समिद्धयति । कविर्माणो यथा नानाविध
लोकवृत्तविषयकं ज्ञानं निदधति तथैव स चमत्काररूपिणी यथार्थनामपि परि
पुष्पाति । नम्यामने काले सुखं समृद्धिमुन्मत्तं भोगं विलाममुल्लसितं जीवनमेकं
तश्चित्रितमस्ति, पद्मश्च तपस्विनो हि पूतं चरितमानिगितमस्तीत्येतत् सर्वं
कवेरनुभूतोना विद्यालया विविजता यथार्थनाञ्च लक्षयति ।

कादम्बर्यां प्रकृतेर्वर्णनमनिरा रमणीयं ललितञ्च भाति । केचन समृद्धं
कवयः प्रकृतेर्मञ्जुल रूपं चानुग्रां चित्रयन्तो वीरयन्ते केचन तु नम्या भयाद्
हम्य रोमाञ्चकृतं स्वरूपस्य प्रदर्शने परीयासं प्राप्यन्ते परं वागे हि उभयवि-
धापि प्रवीणता विस्त्राजते स प्रकृतेर्मधुर कण्ठरञ्ज रूपं परमकौशलयं प्रदर्शयन्
मनवाप्तो भवति । पञ्चविधानां दृश्यानां स्वरूपाणि हृदयप्रमानि कारयितुं कविना
विविधा अलङ्कारा अलम्बिता । उपमे द्वेष्टाविशेषाश्च परिमलालङ्काराणां
रूपान् न्याप्य कवि पाठ्यानां पुत्र स्त्रीयान् वर्गनीयान् विषयान् मञ्जुल-
तयावतारयन् विभोक्तो जायते । विख्यातस्या भगवतापश्चित्रणं कनिर्यत्
परमफलतया कृतवान् तत् मानसे परं विस्मयमातनोति भयनं च महता
हृदयमाधुरयति—

“नखमुखलप्रेमकुम्भमुष्णफलमुष्णैः शवरमेवापतिभिरभिहन्त्यमानकेशरि-
शना, प्रेताधिपनगरीव सदासन्निहितमृग्युभीयगा महिषाविष्टिता च, समरोद्धत
पताकिनीयं वागासनापितदिलामुष्वाविमुक्तसिंहनादा च, कात्वायनीव प्रचलित-
स्वङ्गर्भीयगा रक्तचन्दनालङ्कृता च, “ कश्चित् प्रलयबलेव महावराहदंष्ट्रासु-
स्यातधरणीमण्डला, कश्चिद् दशमुखनगरीव चटुलवानरमुन्दमन्यमानदुग्धा
लातुला * * * ।”

कवेर्युपोदन-वर्णनं सर्वविधप्रभावोत्पादकदर्शनीयविषयविभूषितमस्ति, तद्
दृश्यं न कदापि विस्मरणीयं भवितुमर्हति यत्र अस्त्वन्धनापमा परिचितैर्वाचनैर्दे-
सहस्रागलङ्कारा भवन्तस्तपोवनं प्रवेष्टव्यमानास्ततश्च निष्प्रसरमाना दृष्टा भवति ।
शतनूना वर्णनमपि परममेव मनोरमं कृतमस्ति । प्रभात-सन्ध्यान्धकारचन्द्रोदया-
स्तिस्रश्चरणीनि प्रकृतिसन्निहितं दृश्यानि कविना निशम्य हृदयभावेन याथाार्थ्येन च
चित्रितानि सन्ति । अष्टत्रयसरेवगनेऽपि कवे मूमेयप्रशङ्गेगाधता मग्न्यम्
वर्णिता भवति । सरोवरस्य निर्मलजलस्य प्रदर्शयितुं कविष्पमानामेका महती
शृङ्खलामेव दीर्घा व्यातन्वन्तो दृश्यते—

“मणिदर्पणमिव त्रैलोक्यलक्ष्म्या, स्फटिर्भूमिगृहमिव वसुन्धरादेश्या,
निर्गमनमार्गमिव सागराणाम्, निरयन्दमिव दिशाम्, अवतारमिव जलानार
गगनलक्ष्य, कैलाममिव द्रवतामापन्नम्, नुपारगिरिमिव विलीनम्, चन्द्रानप
मिव रमनामुपेतम्, हराट्टहाममिव जलीभूतम् ।”

कादम्बर्यां प्रकृते सौम्यमुग्रञ्च रूप यावत्या रचिरतया चित्रित तावयैव
ललिततया तत्र त्रिविधाना वस्तूना वर्णन कृतमवाप्स्यते । धर्मभानि स्थितानि
प्रभातृत्वाणि च त्रिगतु भावाश्च भानुरीरुतुं कश्चिदपमोऽप्रेक्षाऽप्यविरोधाभावादि-
कानामलङ्काराणां मदस्या समीचीनया रीत्या प्रयोग विद्वान्श्च वाच्यते ।

उपमामाधिरथ इन्द्रायुधस्य वर्णन कीदृश मयुर विहित, दृश्यता वृणम्—
‘हरिश्चरणमिव सकलवसुधरोत्तङ्गनचमम्, धरणहम्ममिव मानसप्रचारम्,
मधुमामदिवममिव विक्रमिताशोरपाङ्गल्म् * सुधाद्वयमिव सरलभुवना
पाईम् ।’

तस्यैव वर्णनमुपेक्षामुखेन वीक्ष्यताम् ईषत्—

“अञ्जलिङ्कारनिहितमरकतरङ्गप्रभासमाद्यमानदेहतया गगनतलनिपतित
द्विवसररथधुरगशङ्खमिवोपजनयन्तम्, अनितेजस्विनया जवनिरोधरोपवशात्
प्रतिरोम्बूपात् समुद्रतानि सागरपरिचयलभ्यानि मुक्ताफलानां रश्मिदलवजालकानि
वर्णनम् ।”

राजकुलवर्णन श्लेषेण क्रियमाण मनाक् अत्रलोक्यताम्—

“राजकुलमिव भरतगुणानन्दितम्, ज्योतिषमिव ग्रहमोक्षकलाभागनिपुणम्,
नारदीयमिव वर्ण्यमानराजधर्मम्, यन्त्रमिव विविधशन्दरसलब्धाश्वाद्म्, शृङ्ग-
काव्यमिवाव्यचिन्तितरभानाभिप्रायादेदम्, महानदीप्रवाहमिव सर्वदुरिताप-
हरम् ।”

उज्जयिनीनगर्यां सौन्दर्यं विरोधाभासमाधिरथ दर्शयति कश्चिदेवम्—

“मृगहीतगारहेनापि भुजङ्गमीरुगा, एलोषनीत्रिनापि प्रणयिजनोपजीव्यमा-
नविभवत, वीरेणापि विनयवता, प्रियवदेनापि सख्यवादिना, अभिरूपेणापि स्वदार-
स्तुष्टेन, अतिथिजनान्यागमार्थिनापि परप्रार्थनार्थभजेन * विलासिजनेना
चिष्टिना ।”

परिसंख्यालङ्कारस्य तु चाण मग्रादेव प्रतीयते । यथाऽयं कवि श्लिष्टपरि-

मन्याया विस्मयावहेन प्रकारेण प्रयोगं कुर्वन्गो दृश्यते न कदाचित् तथाभ्यः
कविर्विद्वन्मागो भवति । परिमत्या-मुपमा प्रकृतिः काश्चन गद्यपद्योभ्ये
प्रेक्ष्यन्तां तारापीडवर्गं न विरिञ्चति —

“यस्मिन् राजनि गिरीयां विपचना, प्रत्ययानां परत्वम्, दर्पगानामभिमु-
न्नावस्थानम्, शृङ्गपद्मिनिमाना दुर्गाग्नेय, जङ्घरागां चापचारगम्, प्रतीहारा-
णामभिपारगम्, नैऋत्यमभिपारगम्, स्वप्नानामुच्चनि” “करिमा दानवि-
चित्रि, अक्षशीडामु शूभ्यगृह्दृष्टानं पृथिव्यानामीत् ।”

रमनोपमाया अपि क्षुद्रा चेहसो यन् नस्या विनावलोकनं न सचेता पुर
रूपमनुं शक्नोति—

“ऋमेग च कृतं मे वपुषि, वसन्त इव मनुमायेन, मनुमाय इव नवपल्लवेन,
नवपल्लव इव कुमुमेन, कुमुम इव मधुकरेण, मधुकरेणैव मदेन नवपर्वितेन
पदम् ।”

अस्ति कादम्बरी इदं पञ्चप्रधाना गद्यकविता । कवि स्वपात्रागं मानमन्या-
म्यन्तरे भागे तत्र प्रविशन् दृष्टो भवति । स तामु तामु अवस्थामु समुत्पद्यमानाः
अम्भ-करगृहीर्षितानिष्टि समुचिनेन च पद-विन्यासेन ता अमिष्यन्ति ।
पुण्डरीकं विलोक्य महाशेताया हृदये समुत्पन्नानां कियतां भावानां द्रवि
प्रेक्षणीयास्ति—

“आमीक्ष्य मम मनसि—‘शान्तात्मनि दूरीकृतमुरतप्यतिक्रमेभ्यन् जने मां
निश्चिन्ता किमिदमनायेगामहतामरुषं मनसिजेन । एवञ्च नामानिमूर्तं हृदय-
महनाजनस्य, यदनुशागजिपदयोऽप्यनामपि विचारयितुं नालन्’.....कालो हि
गुणश्च दुर्निवारतामारोपयन्ति मदस्य सर्वथा ।”

पुण्डरीकस्य विषयो महाशेताया हार्दिकानां भावानां या रम्यामिम्यष्टिरत्र
हरयते मापि कवेर्वागस्य लेखन्या अनुपम एव चमत्कार—“अनया च मे
दृष्ट्या दिव्योद्भ्रान्तयेव प्रनष्टयमनः, बहुलनिशयेवाग्नस्य, जिह्वोत्प्रेष्येव
मूकस्य, हृन्तल्लिखितपिच्छयेवातउर्ध्वस्य, अक्षप्रलप्यवृष्टयेवासम्बद्धमारिणः,
दुष्टनिद्रयेव निविह्वलस्य, लोकायतिकविषदेवापमं हवे”.....होयविहारोपचय-
मुनरामक्रियत रमरानुरस्य मे मनसः, येनाकुलीक्रियमागः सरिदिव पूरेण विह्वल-
तामप्यगमम् ।”

अनपेक्ष्यताननितविषादविषण्णस्य तारापीडस्य हृदयगताना मृदुलाना
भावनाना चित्रण नितरामेव रमणीयमवितथञ्च वर्तते—

“अहमपि मृतुं दधि । कदा मे तनयचन्ममहोस्मवानन्दनिर्भरो हरि-
यति पूर्णपात्र परिचय । कदा हारिद्रवमनधारिणी सुतमनाधोरसद्वा क्षीरिवो
दिनरविमण्डलः सगलातपा भासानन्दयि यति देवी ” कदा च चित्तिरेणुधु-
नरो मण्डयिष्यति मम हृदयन इष्टया च सह परिभ्रमन् भवनाद्गणम्” ।

“ शून्यमिव मे प्रतिभाति जगत्, अफलमिव पर्यामि राग्यम् । अप्रति
त्रिषेधे तु विधातरि किं करोमि, तन्मुच्यतां देवि । शोकानुबन्ध, आधीयता धैर्यं
धर्मं च धी ” ।

चन्द्रापीडस्य प्रथमदर्शनानन्तरं स्वदेश निवर्तमाने सति तस्मिन्, काद-
म्बयां भागानां चित्रण कविर्यच्छङ्कार तत् कथेमनोजिज्ञानामकरस्य विछेदणस्य
प्रियं निदर्शनमस्ति—

‘ गिरोहितदर्शने च देवे, प्रीत्या न दिगन्तं शुद्धोद्भिधिवलैः प्लावयन्तीव
दृष्टिपानैः, मितातदप्राप्येकोन ज्ञशिनेर्ष्या निवार्यमाणरजिःस्पर्शां सुचिरं तत्रैव
स्थितवती । तमुपेत्य च ‘देवनाग्र मरकतशिलामकरिकाप्रणालप्रन्धवगमिष्यमा-
नहरितलतामण्डपे क्षीररिणि शिलातले स्थितम् किमपि चिन्तयन्ती दुःख
दुःखेन कण्ठमनैषीत् ।”

‘ प्रेम भौतिकानां सम्बन्धानां न नामान्तरमिति दागो भग्यते । तद्वद-
ग्यान्तु तत् चनमान्तरे समुद्भूत कश्चनाप्यात्मिक एव सम्बन्धोऽस्ति । कादम्बरा
‘चनना-नरनीहृदम्’ एव चित्रयति । एषा सा प्रेमस्यास्ति या हि अतीतं विद्य-
मानञ्च परस्परं निरूपयति । सा सम्भिदति यत् प्रेम न कदापि ममानस्य
मर्यादाभितिक्रमते । यत् ‘प्रेम’ इत्यनेन नाम्ना गीयते तद् भवति सयतं नि का
मञ्च । कालस्तद् विध्वंसयिषु न प्रभवति । तस्य स्मृतिस्तु शश्वत् प्रस्तुरमश्व
अनुभूयते । समग्राक्षानेकचतुःसुमिद्धिचारितार्घ्यं महाश्वेता पुण्डरीरुयो कादम्ब-
रोमहारदेतपोश्च प्रभ इत्यत्र विद्योतमानं प्रागवत् प्रमागमस्ति ।

कविना यस्य प्रणयस्यैषा मनोर्भिरामा कथा लिखितास्ति स प्रणयो यास्या
वर्णनप्रमूतो न, न च ॥ रूपच्छयाराग एव । स तु अस्ति लोकोत्तरानन्दजनित
विकार । स सचनयश्चेत मचेतसश्चेतसा निवृत्तानि मिथ । स बहुचन्मण्यापि

नममिष्यन्निमग्राय विवृण्वन्नाथो भवति । कादम्बरीः प्रापन्त्या नैकमेव
उन्ममिष्याय ममिष्टमनसि सा तु उन्ममयदन्तं धत्ते । सम्भवति त्रिषु
उन्मसु ज्ञानेषु सा स्वकीये मातुर्वै न कीदृशीमपि तनुमनुभवति । कामं
सर्गादपि रजितं, उन्ममनाच्च प्राग् काम नानाद्योनितु विचरेत् परं नदीय उदयः
प्रेम सदैव तमनुयति । सादृश्यगीक्याऽम्नोक्तं पुनरुदमेव सत्यं निदर्शयति ।

यौवन घनैश्चयं दोष निरुपगवयते कवि कादम्बर्या भाषया नैमित्तिक
निगमनेन लक्षितेन प्रकाशेन सञ्चिद्वयति । तत्रापि कविना रूपकस्योपमायाश्च
निवेदयन्त्या कृतो यद् यौवनस्य चञ्चलं लक्ष्म्या उन्मादनाल्लङ्घनैश्चर्यमप्यथ
प्रमत्तं युगपदेव साकारं भवत् स्वम्भविच्छिन्नदूषकं पाटकावानम्रे समुत्सियत
सञ्जायते । लक्ष्मीमुदिरय कवि कथयति—

“हृदं संवर्द्धयन्निघाग नृणां विपश्चिन्तान्, स्थायगीतिरिन्द्रियमुत्पादयन्,
पागमार्गमन्त्रैः सच्चरितचित्राणाम्, विभ्रमस्तथा मोहदुर्धनिप्रागाम्, निज-
सङ्गं वृत्तमो घनमद्रिपञ्चिकाणाम्, तिमिरोद्भूतिः शङ्करश्यानाम्” “राहुविह्वला
घर्मेन्दुमण्डलस्य” “ ।” वर्गमभिदं रूपकच्छ्रुत्वा रम्यमाणमास्ते । कवेविषया
महोदाग महोदानाश्च सन्ति । तस्य दृष्टिं अतिदूरीकृतिनी अस्मि । तस्य धीः
इदानीं निशितान्ति यत् किमपि वस्तु स्वकीयान् स्पर्शान् अपि युग-दोषान् नैव
वैशिष्ट्यं न कदापि संगोपुं शक्नोति तस्याः पुरतः ।

“कवेर्गोम्य गद्यं हिमामलमसाकुलं अपारदृश्यानीव” इति केचन
आलोचका यद् वदन्ति तत् ते कवेः समसबहुलानि ओजोगुणमण्डितानि
स्थान्येव विनोदय वदन्ति । यत्र कविर्दुर्निर्घन्तरान् समसान् प्रयुज्यते,
ओजोगुणमण्डितानि विकटानि वाक्पानि समस्तं, विरोधानाम-रन्तेर्दीन्
अलङ्कारान् आश्रित्य रचनाञ्चकार तानि स्थलानि सन्देवैर्विधानि । यदि तेषां
वर्तनं तथाविधतया न विहितं स्यात् तदा न चतुर्ध्वदशार्थानां सपार्थं स्वल्पं
तद्वत्तच्च वैशिष्ट्यं न कदापि साकारं भूया मञ्जीवच्च भूयोपभ्यते मरितुं
शक्नोति । यो विषयो महतो भवति, कुतश्च कविर्न तदसौ च विषयमपि
तदतुरुत्तमेव भाषा तदनुकूलमेव पठति तदनुगुणमेषानि व्यञ्जिविधानि
रचिरेति । अत्रोक्तं शबरस्यैव-रात्रकुल-दिग्विजय-सङ्गिकान्मन्दिर-जगद्विद-
मन्यादिकानि स्थलानि तादृशमेव पदस्यो कविर्गोपयत् इष्टं भवति महतो
पठति स्तदर्थमन्वरेति । प्रमत्तवदित्वा पदार्थानां प्रमत्तस्य द्रष्टव्यं यदि वयं न-

विधिः कर्तुं न शक्नोते तदा स वर्जनविधिर्यथं एव । अस्मादेव कारणात् यदि सर्वत्र विषयानुरूपमेव गद्यं निबध्नुम् । आलोचका अविचारपूर्वकमेव अस्य कवेर्गद्यमालोचितवन्तः । संस्कृतसाहित्ये बाग इवान्यः कोऽपि प्रभायशालिगद्यलेखकस्तु इत्यत एव न । आदर्शगद्यस्य यान् गुणान् कविर्हर्यचरिते उल्लिख्य ते गुणस्तस्य गद्ये यैश्वर्येण विद्यमाना प्राप्यन्ते ।

मन्देन-मलाप-विरहादिका विषया लघुलघुतरकलेषुराणि काव्यानि वाङ्मनितानि ते दीर्घदीर्घतरान् समासान् अपेक्षन्ते न च ते विकटं पदग्रन्थम् । तस्मात् कश्चित्द्विधेषु विषयेषु लघुलघुतरकाव्यानि प्रयुज्यन्ति न तत्र स समासान् दीर्घान् अग्रहन्ते न च विकटपद-संघटनानि बोधयुज्यन्ति । इत्यतः—

(क) “किमिति निरर्थकमयमासा भया शिशुनेवापासितः । किमनेन ।” निरागृहीतेन वा निश्चरयुगलेन प्रयोजनम् । यदि गृहीतमिदं ततः किम्, अथ न गृहीतं ततोऽपि किम् ।”

(ख) कुमार, पूर्णं नो मनोरथा । अर्घ्यतानि क्षाम्नामि । शिञ्जिता सरला कृता । गता सर्वाश्वायुधविद्यासु परां प्रतिष्ठां ।

(ग) “यदि सायमनया यथा कथितं तथा सर्वमवितथं स्वप्नदर्शनम् । अहं तु न शङ्के । कुतोऽस्माकमिषती भाव्यसम्बन्धः ।

इयमिदं स्पष्टमेव यद् वागस्य वर्जनीयविषय-तत्प्रकटनप्रकारविधयोऽस्तरालेऽद्भुतं सामञ्जस्यं शोभते । गद्ये हि, वस्तुतस्तु सूक्ष्मा निरीक्षणशक्तिर्मनोहारिणी वर्जनपद्धतिः, अक्षयशब्दराशिः, मधुरा कल्पना, मौलिकानामर्थानां संहतिर्यदिष्टेन विभ्राजते । गद्ये महीयान् प्रभावः प्रवाह्य चरिवर्तते । अनुकर्तारः एवम्, कठोरतममपि प्रयास विधाय स्वकीये गद्ये नैतस्य कवेर्गद्यस्य मध्ये समुत्प्लुतं तरलं चम्पकं चपलं चारुत्वं सर्वद्विग्यामिनीश्वोभावनं जनयितुमशक्नुयन् । सचेतसो यन्माधुर्यं यमानन्दं याश्च श्रुतिमेतस्य कवेः, कवितायामरनुयते न तन्माधुर्यं तमानन्दं ताश्च प्रीतिमन्थनं कुत्रापि विन्दन्ति ते । कश्चिल्लोचन गत्यमेवाचष्टे—

“इदि लब्धेन वागेन यन्मदो दुरतिक्रमः ।

भवेत् कविकुरङ्गाणां चापलं तत्र कारणम् ॥”

प्राचीन आलोचको घर्मदामोऽस्य कवेर्वाङ्मयी गुणो यन्मूढः । आनन्दनिमग्नो भान् पदिदमद् तद्वचनं साधम्—

‘सचिस्त्राज्जणंदा रसमाववनी जगन्मनो हरति ।

मा किं तरंगी ? नहि नहि वागी वागम्य मपुरस्तरस्य ॥”

राजनेगरस्य मने वागम्य गये पाञ्चाख्या भव्यं शुभ्रञ्च लब्धं स्फुरति—

“मन्त्रार्थयोः समो गुणः पाञ्चाङ्गी रीतिरित्यने ।

तिलास्ररिश्वाञ्चि शोभेत्किञ्च न मा यद्वि ॥”

सम्पन्नमादित्यरूपोत्पलस्य चेतु रद्व वागम्य कविनामुदित्याभिहितं तत् स्फिदु-
चिन्मन्त्रि—अनुगतानुग मप्रदिव मरुज्जन्माग कविना प्रगल्भमानाम्नि उया
व पृष्ठमन्त्रेण उग्रध्व इव प्रच्छन्नमायेन पारत्यज्यमानाम्नि ।

वागम्य प्रथिमा सर्वस्यापिनी आसीत् । सा प्रभुत्वं मन्त्रं न तान्मुञ्चति
यावत् भवति न स पूज्यताऽऽप्नोत्यमान । वार्ष्णेय विषयस्य सर्वज्ञानस्य
प्राप्तिकारिकायै कविमित्रे लब्ध्याह्वयेय स्यात् धूयते—“वागोत्पिष्ट जगत्
मन्द” । वायाश्चरमणीया गतो दिशामेऽस्य दण्डिताया दृष्टो भवति तस्या
उत्प्रेतमेत्यान तत्र प्रियैक्यैव आचार्यगोचरं न विमिश्रमेवं स्तवीति ।

“जाना तिलिङ्गिनी प्राग् यया शिखरद्वी तथाऽऽगच्छामि ।

प्रागल्भ्यविज्जमानु वागी वागे वन्द्य ॥

वागम्यिताया मुमुक्षुमङ्गीतगायिकायां तस्या अघर्षकृत्तर्षागामपुरस्कृत-
राज गङ्गादेवी ज्ञानेन स्तवीति ।

“वागी - वागि - वागम्य - वागि - निष्ठा वागि ॥

भाषयन्ति ज्य वाग्ये मन्त्रवागम्य वरणीम् ॥”

वागो विश्वदशदिनामिमां स्वर्गीया कादम्बरी नाम कविनां मन्त्रिणु न
वाशात् । तस्या मन्त्रा प्रमेव स मन्त्रमित्रे तदात् । नरमाचसुनु पुलिन्द
मन्त्रस्या वैश्वनाग गन्तासिन्नयत् । तल्लिङ्गेऽपिष्टो भाग एव उत्तरार्धेन
प्रथमे । उत्तरार्धार्थमे आचार्य पुलिन्दमन्त्रे विज्ञा—

वागे त्रि विद्वि तद्वचमैव माधे विच्छेदमाः मुनि यन्तु कथप्रमन्त्र ।

दु मं नता तद्वचमसिद्धं विलोक्य प्रमन्त्र एव च मया न कश्चिद्वचनं ॥

अहद, एतादृक् पितृमन्त्रे निरुद्धश्च पुत्र मादित्य-मयारे कदाचिदेव कापि
द्वितीय स्यात् । अथ च स पुनराह-पितु कृपाप्रभागादेव तद्वचमिव गद्यं
सदुमं चमो लालेऽव्ययाऽह तु कादम्बरीमयारे तथा सत् कृतेऽस्मि यत्
विद्विद्वि न चेत्ये—

कादम्बरीरम्भेण ममस्त एव
 ममो न किञ्चिदपि चेतयने जनोऽयम् ।
 भीतोऽस्मि यच्च रसवर्णविवर्जितेन
 तच्छेषमात्मवचसाप्यनुसन्दधान ॥

बाणस्य विलङ्घनप्रतिभापेक्षत्वात् प्रजापदपाण्डुरवयवाद्य महाराजि-
 श्रीहर्षवर्द्धनस्तस्मिन् भतिनरां श्रद्धां न्यदधात् । ॥ तस्य परमप्रियपात्र सम्माना-
 र्पदञ्च बभूव । श्रीहर्षचरितं प्रणीय बाणोऽपि तं नितरां प्ररुपचकार । सायमेवै-
 वं बाणप्रशंसायां जगता शीयते—

हेहो भारतातानि या मदमुखां पृथ्वाणि वा दम्तिना
 श्रीहर्षेण समर्पितानि क्वणे बाणाय कुत्रापि तत् ।
 या बाणेन ॥ तस्य सृष्टिनिर्गुरुदृष्टिता कीर्तय-
 रताः कलप्रलयेऽपि यान्ति न मनाङ् मन्ये परिमलानताम् ॥

पण्डिता क्षमा

अम्मन्त्रिये भारत देशे मगवदनुकेनेन चिरन्तनादनेहम् पुण्या इव
पुण्यप्रयेऽपि श्रीदण्डिचवत्थ उचितताकिमुप समये समयऽञ्जनिपत् ।
पुरातननमे वैदिकयुगे पुच्छा मन्त्रद्रष्टुषो त्रयवादिन्यो लोपानुदायमाप्रभुति
विदुष्य मग्गभूयु — इति को न वेद वेदविद्यानुसंगलियता । राष्ट्रपिंडनकरय
मग्गि त्रयतात्रमधिष्ठय विदुषम्मो मैत्रयीं गग्गोच्च को नाम नोपनिषमाहित-
मेवी ज्ञाताति ।

एष रामायणमहामारतादेवर्तो समयम्मु अतिपुराण । तस्य समयस्य तु
इतिवृत्तपरि न प्रज्ञान ममुपनिष्ठरेपर यदेन द्वाप्यात् पूर्ववर्तिनो मरुत्तान्दीं प्रति
दष्टि क्षिप्यते तदाप्यम्माहममे वद्धगे मर्हायम्भो विदुष्य उपम्विता भवन्ति ।
विज्झका-मुमडा मोरिका-माग्ग दाल्लनगरिका मपुरवागी गग्गादिकाभिर्विचङ्गाभि-
राता भूयस्य शताघोऽम-व्यन्ते पेन-साधु विदितमेव मरुत्तमादित्येनिहामविदा
पुमान् । नैवविध कालो यत्र नास्माकीनो वेदग्गसासा विदुषीं । एहनाना
मालोकेमालीकिनेनानेकिन मग्गप्रवि निर्मलरथामरपादिकाप्यकारिण्य धीनिर्म
गप्रभावती प्रवृत्तये ऽनेकानेकप्रेक्षावयो विद्यागत्थ शास्त्रसरसामिभ्यो देव्यो
वीक्षिता भवन्ति । एतानु माग्गगिहोपु कवयित्रीषु अस्मद्गोपचरिता पण्डिता
क्षमा विभ्रान्ते ।

धीमर्मा भारतनारीमूर्धम विदुक्षमा क्षमा भवकीयव धृतोद्धेन पुण्यपत्तन-
नामधेयस्य पत्तनस्य पुण्य नव-यधिकाष्टादशसततमेतवोरे वसरे पुनाईमाने
चनुर्धर्मा तारिकाया प्रगुगीहनयता । तदाया पितृपाश पण्डितप्रवरधीशङ्कर
पाहुग्गन्दाभगा मरुत्तमायाया महामनीषिण् जामम् । अर्था च तस्या
श्रीमान् डॉक्टर रायवेन्द्रराव जलवमिषग्गरेषु मग्गीं प्रतिष्ठा जगाहे ।

मान्या श्रीक्षमा प्राच्यप्रतीच्यपोरमधोरपि विद्ययो स्थापनीयमधिकार
न्यध्यात् । भारतीयना तत्रानिधायमास्वभावेन व्यराजत । सा भारतीय जीवनं
मरुत्तिञ्च प्रदर्शयितुमात्मासायाजनेककथानाट्यदर्शने व्यरगन् । मरुत्त
मायाया मृदुता भावाभियजनक्षमता गर्भरिगरीयस्कतादिका वृषिष्टा विविष्ट

तारतां नितरासाचर्यन्ति स्म । तस्मान् सा आरम्भाय विद्राव स्वकीया कृती-
कृत् संस्कृतभाषामसिधियत् । संस्कृतभाषामुद्दिश्यामि स्थिताद्यनुपमं विचार-
मभिप्रेत्याहम् ।

“संस्कृतभाषाया दाम्पकोपोऽन्यासा भाषाणा दाम्पकोपेभ्यो गरीयान् , तत्र
अभिष्यञ्जनाया करणानि तेभ्य करणेभ्यो मदीयांसि, दलीयांसि च विभानि
यानि संसारस्य अभ्या भाषा जुपन्ते । अस्मादेव हेतोः, संस्कृतभाषा एव शो-
भ्यानि यावद् अभिलमपि विश्वमैत्र्यसूत्रेण नियन्तुं प्रयत्नः । मृदुनात्मन-
वल्गुशालिनं तस्या, तस्या जीविनभाषावमभिप्रेत्यनक्ति । अत्रिदिनगुणापि सा
जनमिररन्कुहरेषु धमति मधुधारां । सरलमपि भुभुवनं तस्या जीवनं
एभते । भौगोलिक्या ऐतिहासिक्या च दत्ता उभाभ्यामपि दृग्ग्या सा धमशरं
जितनुते । काश्मीरप्रदेशात् अन्याकुमारी यावत् पाञ्चाशेभ्य कामरूपान् यावत्
भाममाना सर्वा अपि भाषा अभिप्रेत्या सा विभ्राजते । तत्र भारतस्य प्रयोऽपि
पाला प्रतिविम्बिता भवन्तो ह्युद्भानन्ते । तत्र कश्चिद् वैदित्यस्य भारतस्य उपा-
सम्पूर्णोऽपि ससारे चेतना सञ्चारयन्ती प्रकाशं धरन्ती गतिं प्रीतिम् उद्गिरन्ती
निरन्तरम् , कश्चित् तन्नीपनिषाकी निरस्ततमस्का ज्योति श्री भुवनानि विद्यो-
तयन्ती, कश्चिद् रामायणकथा मानवादर्शभिर्यं विनम्बन्ती कश्चित् महाभारत-
यनधरा स्वयुगस्य वृद्धासुम्भेयन्ती, कश्चिद् वीरकालस्य लक्ष्मी स्ववैभवं
विकिरन्ती, कश्चिद् गुह्यपत्राजां च प्रतापप्रभा पुर स्वयं प्रसारयन्ती
हमोचरीभवति यथा तत्रोन्मूलनीनस्य हृदि विद्यते तथैव तत्र वर्तमानगाम्धि-
युगस्यापि दान्त प्रजाता प्रस्फुरति, आकाशयते च तत्र तदपि भाविकाले कम-
नीये जगद् दीपयेत् यत्र सर्वेऽपि नस्कृतं भाषमाग युता भविष्यन्ति ।

अत्रिद्री जमा महासाष्टदामिनी महिलाम् । तस्या दीप्तव सीरापेपु
व्यर्तायाय । प्रवृत्त्या सा दीन-दरिद्रजनलान् दीनतादीये साहित्ये सर्वे दीन-
दरिद्रजनोद्धारगभावनामन्दाकिनीं प्रहन्ती दृश्यते । प्राचेदग महर्षि वाचमीकिं
यथा श्रीश्वषो रामायण नाम काव्यं स दुः प्रसन्नं प्रवर्णयामास तथैव रसिसा-
मिमा जमामपि भारतीय्या वैश्य दारिद्र्यञ्च काव्यानि अन्तारयितु मेरयामास ।
सीधप्रतिभापेक्षलक्ष्या सा अचिरैव कालेन पुनरुत्थितं लोकाग्रियं साहित्यं सगर्भं ।
अद्यपर्यन्तं तद्वचिता दया रचना प्रकाशमायाना सन्ति—

(१) सत्याप्रहर्षिता, (२) कथामुक्तावली, (३) कथापञ्चकम् ,

प्राणीयन्त निर्णेतारस्तेषां काव्याना मध्ये हि एतत्प्रणीतमेव काव्यं ध्रेष्टवाक्यत्वेन निर्णीय एनामेव कवयित्री प्रथमेन पुरस्कारेण सम्मानयन्तिस्म ।

हौ० राधाकृष्ण एम० आर० जयकर-श्लोपाह्वामरनाथप्रभृतयोविद्वद्ध रेया चमाया कवित्वगान्धि पुन पुन प्रशसन्त श्रूयन्ते । नात्र सशयो यत् तदीया कृतय सामग्रिके युगे पुन संस्कृतभारत्या प्रागन् प्राणिष्टिपन् । वर्तमानेऽनेहमि प्रगीतेषु सहस्रकान्धेषु प्रायेण परम्परागता रूढिकाङ्क्षितैव प्रतिलक्ष्यते । पर चमाया काव्येषु तु सर्वत्र प्रगतिवादिना दाहं घमन्ती श्रूयते । इदानीन्तनस्य कस्य काव्ये दीनपतनानामार्तनाद् धुनो भवति ? क कश्चिर्निश्चयानामपि गिगिर रागामपि दुर्वलानामपि दयनीयाया दशाया वर्णने स्वकीय स्वान्तमावर्णयन् समवाप्यते ? ह्य चमैव हरिद्रभारतस्य कारुणिक मनोमर्मभागभितुरा कथा-मस्मत्पुर साग्न्य निदयानावलोक्यते । एतस्या एव काव्ये—

“ध्याय ध्याय दक्षा दीना बन्धूना दुःखितोऽभवत् ।

तदुद्धारमनुध्यायन् विनिक्षोभामपक्षिणाम् ॥”

× × × ×

यावच्च वेदिना सर्वे बन्धवो मे यथोचितम् ।

स्थास्यामि स्वल्पवेशोऽहमिति तेन ह्ये वनम् ॥

हृष्येतद्विधा वर्तमानभारतस्थितिप्रदर्शनकारिण श्लोका समवाप्यन्ते ।

इयमेव विदुषी अस्यवविधा यदीय काव्य पारतन्त्र्य भ्रष्टादपि भ्रति-रिच्यते हृष्येतद्वृत्त्यते—

“जीवन्तोऽपि न जीवन्ति परदास्यपुरन्धरा ।

पारतन्त्र्यमुदाराणा भ्रष्टादतिरिच्यते ॥”

कतमत् आधुनिक काव्य स्वातन्त्र्यस्य महत्ता परमनिर्भगभावन मग्धापयनि—

“स्वातन्त्र्याद्धि मनुष्याः प्रियमन्वेष्य विद्यते ।”

एतदर्थं स्वार्थत्यागस्योपदेश केनाम्येन सहस्रकान्धन प्रदीयते—

“स्वार्थत्यागात् स्वदेशार्थं नान्यच्छ्रेया हि विद्यते ।”

कस्मिन् हि अन्यस्मिन् काव्ये वैदशिशला वसनाना दहन दृष्टिगोचर भवति—

“परदेशीयवस्त्राणि निर्दह्य ग्रहा जना ।”

कुत्र च काव्ये ‘मार्दी निनामधेयेन विधुनानि वसनानि वसनाना दशमेव वानामाभा दश्यते—

“श्वेतस्वादिधरा मन्त मन्त्राणां देशमेवञ्च ।”

ए हि तन्तुचक्रस्य गुञ्जनमेतस्या कायादन्यत्र श्रूयते—

“गुञ्जनं तन्तुचक्रस्य श्रूयते स्म गृहे गृहे ।”

एतदीयं हि आदर्शमाभ्यम्—

“शूद्रो वा ब्राह्मणो वापि क्षत्रिया वा कृषावल् ।

देवदृष्ट्या ममा सर्वे विवृणितु नरोद्भवा ॥”

मेद् कृतो मनुष्येण न घात्रा ममदर्शना ।

शूलं चिह्नं मुक्तानस्य न जाम्बिन् च जीविता ॥

अतोऽन्वयज्ञानवज्जानु नाधिकृतोऽस्मि कस्यचित् ।

अमी मलिनकर्मादां इत्युक्तिर्ननु किञ्चिदपि ॥”

इत्यादिभि श्लोकैर्नानिवादमन्त्रावज्ञाद् निन्दत् पविद् ,

“हिंसा न कोऽपि कुर्वति मनोशान्प्रयकर्मभि ।

अहिंसयैव सिद्धि स्यादित्याह पुन पुन ॥”

इत्यादिना हिंसया हेयता किञ्च अहिंसाया प्राप्तिना पविद् ,

“यत् सर्वजनेभ्योऽपि सयस्यैवातिरिच्यते ।

सयजनयत् श्रेयान् मरणात् सयवर्जितात् ॥”

इत्यादिना सयस्य प्रकृत्यानुययस्यञ्च क्वचित् प्राप्यते । एतादृशं न, अस्यास्तु काव्यमरमाकममे देशार्थममूनपि ब्रह्मरसनरगान् दर्शयति, तत् तान् मानवान् अनिनरा भर्षयति य मन्ति तु श्वेतधर्मावलम्बिन पर दिव्यानिश हिंसात्मकमि कर्त्तराणि कर्माण्यनुतिष्ठन्ति निपीडयन्ति च मानव जातिमन्याय मयाचारञ्च विधाय । अत काव्यमिदं मानव तत्कर्त्तव्यमात्रं दर्शयति । राष्ट्रियता भावविभाविता पावनप्रेरणा कस्मादपि नान्यस्मात् साप्रतिष्ठात् मस्कृतकाव्यान् सत्त्वा भवति ।

अहह एमाया वाक्यमधीत्य तु न पुरत श्रीमद्भगवद्गताया भानन्दा-
मृतकगाना चर्वन् भविनुमारभते । इत्यन्ताम्—

स्वधर्मं प्रविशन्त्येव दुरात्मा च रक्षते ।

अहिंसा नित्यक्रिया प्रवर्तन्त्येव स्वधर्मि ॥

अपमानमिमं सोऽहं कथं शक्नुय वाच्यवा ।

त्यक्तवाजिकारिणा भीतिमुत्तिष्ठन् मयोरुभयम् ॥

साहित्य स्वयुगस्य मुकुर इति सत्यमेवेत्त केनापि । चनादेव्याः कृतयो
 यदापि पठिता स्युस्तदा पाठकास्तत्र स्पष्टमेव नितान्तपरत्नया गान्धियास्य
 चारतं द्रष्टुं प्रभवेषु । तेषां पुनः समग्रमपि चारतं मणीत्रं चित्रमिव नृणां
 मनुपतिष्ठेत् । ते तद् विलोक्य नश्यन्ति आश्चर्यामनस्य दमनं, कृपीदण्डानां
 क्षोषनीया दानां देशस्य च वास्तविकीभूतव्यान् । यथा चित्रद्वाराभ्यन्तरे
 जनाः पटोपरि प्रतिचित्रितानि जनवच्छिन्नया पञ्चैकशो बहूनि चित्राणि
 परस्परं तथैव जमादेव्या साहित्यमपि चित्राणां स्ति । तत्र दर्शनं कस्मिंश्चिच्छिन्ने
 सम्मानमिति आश्चर्यामनमानेषु प्रदत्तमानं महात्मानं गान्धिमन्त्र, कस्मिंश्चिच्छिन्ने
 हरिजनान् उद्धरणं तम, कस्मिंश्चिच्छिन्ने देशे सर्वं विनतनराज्यद्वाराणां निरार-
 धनं तम, कस्मिंश्चिच्छिन्ने मानवीयान् अधिराजान् आश्चर्यानि याचमानं मन्त्रिजयं
 तम, कस्मिंश्चिच्छिन्ने देशस्वातन्त्र्याय आतङ्गादीकृतानि महानानं तम, कस्मिंश्चि-
 क्षिन्ने देशभक्तान् बहून् बहुविधानि दुःस्थानि सहर्षं निषेवमानान्, कस्मिंश्चिच्छिन्ने
 प्राज्ञान् अपि बहुतोऽनेकान् मरुगान्, कस्मिंश्चिच्छिन्ने दीन-दरिद्र विपदादिदुर्द-
 मकराण् दन्द, वैदेशिकबलादि निरोधनाय देश सैनिकान् बहोर्षं प्रयत्नं दिग्धा-
 माध, कस्मिंश्चिच्छिन्ने ज्ञानेभ्यः च बहुविधानि देशस्य शोचनीयानि मनोमर्म-
 भागानिपीडकानि दर्यानि दर्शं दर्शं निगरामेव व्यथामनुभवति । वस्तुतः
 जमादेव्या रचना पाठस्य हृदये देशमर्त्ति प्रगाढां समुत्पादयन्ति । ता
 अधीत्य मानसो न कोऽपि ब्रह्मादिदेवविषयो यो देशानुरागी न स्यात् । ता
 मानस्य हृदयादमन्त्रावान् बुरीहस्य तस्मिन्लं कर्तुं जमा सन्ति । ता मानवं
 मङ्गोर्णतानोऽनुदारतातः शुद्धतातम निर्गमस्य तमुदारे परिवेष्टे विकारविह्वले देशेऽह
 तारयन्ति । तस्मिन् वस्तुतः जमादेव्या काव्यानि दर्शनमन्या इव सन्ति ।
 आधुनिकं युगं ज्ञाप्ये वा या विदिष्टता दिश्यते ता ता विदिष्टतां तस्मात्
 समवाप्नोति ।

पठित्वा जमा यथा सत्याग्रहीतादिराजानि प्रगीत संस्कृतसाहित्यमाहित्य
 स्मार अष्टद्वारमेव दृष्टा स्थलानेत् तथैव सा कथानां सृष्टिं विधाप्य संस्कृतसा-
 माहित्यसमारम्भे नूतनयैव कथादि अनुलयैव मध्यविमर्शं व्यभूषयत् । भारत
 भूया जमा स्वग्रन्थसाहित्यरचनया संस्कृतकथासाहित्यस्य गरिमागुद्गतमयत् ।
 संस्कृतसाहित्ये कथानामपि यद्यपि प्राज्यता प्रेक्ष्यते चिरन्तनात् कालात् परम्
 आधुनिकः पाश्चात्य ससारः कथोद्धेतनस्य वा विधां वा पदवि वा च नूतनामेव

मिच्छित्तमवलम्ब्य प्राचान् स्मृत्यनुकथ्यामिह न तस्या विषया न तस्या पदं वा न च तस्या मिच्छित्त्या सृष्टमवाप्यते । पण्डिता क्षमः स्मृत्यनुकथ्यामिह न तस्या विषया न तस्या पदं वा न च तस्या मिच्छित्त्या सृष्टमवाप्यते । पण्डिता क्षमः स्मृत्यनुकथ्यामिह न तस्या विषया न तस्या पदं वा न च तस्या मिच्छित्त्या सृष्टमवाप्यते । पण्डिता क्षमः स्मृत्यनुकथ्यामिह न तस्या विषया न तस्या पदं वा न च तस्या मिच्छित्त्या सृष्टमवाप्यते ।

मानस्य पण्डित्यनीनामस्ति किञ्चन । न सांसारिक वैभवमनामानेनैवात्र तु भवति, प्रकृतिवैश्वर्यात् न इन्द्रियाणापि नावज्ञातु प्रभञ्जनं, विपद्दि म निश्चये चैव न सृजति, धनं न इच्छति, मोक्षं न इच्छति, न स्वात्माया, न नैव विद्या, नोपायान्मिमांसते अतः च त स्वकृष्णमण्डपनि नन्दितवत् न स्वर्गागता मामिगताम् न स्वरूपेणाग्रमनिवृत्तमपेक्षते—एतेषा विचारधारा सांसारिके मरणे प्राचीनमी न्त्वा मरणं प्रवृत्तमाना केन न दृश्यते ? पण्डिता क्षमा वर्तमानस्य लोकस्य रश्चि स्नात प्रवृत्तिं सम्प्रदीक्षति । मानसीया मनोवृत्तिं एतन्मनेऽतिनिराम्येतिह विनाय चरितं न स्य मनोमलिनता पण्डित्य तद्विदुः कर्तुं क्षमते तद्वत् सा उवाच नृः । सा स्वस्थानाहित्ये मनो या या दिशा गच्छति यद् यन् कर्तुं तत् प्रवर्तते यद् यन् तत् प्रीतिमान् तन् सर्वमेव चित्रयति स्म ।

अत्र 'मेरुसोद्वेग' कथा पण्डितक्षमप्रणीता स्वस्थे पुर प्रतिष्ठाप्य एतद्वर्णनस्य चेष्टा एतां स्यत् पदेनस्या विदुष्या कथा वस्तुतस्तु उपर्युक्ता सर्वा विशिष्टा सच्चिदेष्टाणि या एतत् इदानीन्तनी प्रवृत्त्यधर्मा इत्येति निरन्तरम् । वर्तमान जगत् साधारणतया मनसः जीवन दर्शने रश्चि दधानि । तत्र राजाणां चर्मकाराणां नृचिकाराणां धर्मजीविनामन्येषां निम्नमश्रेणीसु ज्ञाना नाना गरीमाश्च दैनिके जीवने घटमानानां घटनानां वर्णने महती प्रीतिं निरन्तरानि । तस्मात् कारणात् पण्डिता क्षम्यमेरुसोद्वेगकथायां मयत्र दलदलं वृत्तं गायति । प्राचीनासु स्मृत्यनुकथ्यासु नैसात्तानि पात्राणि गोत्रधेनवश्चैव नि । तत्र नृत्तीनामभिजातानामुच्चवर्गाणां तपस्वि भक्त्यामिकादीनामत्र चरित्राणि चित्राणि दृश्यन्ते न तत्र नृत्तयो दस्युः, न पापीयान् बन्दी, न पानापीर पाप्मर, न पतित्यक्ता बनिता, न च मसोरयातनानिपीडयमानविध्वंसितानां समुदायो हि वर्तनीयविषयत्वेन परिगृह्यते ।

स्वपयिष्या कथं कथं नोया अस्मद्वर्तमाने हि एका पतित्यक्ता नारी किञ्च

वृक्षीयल-नादिकादीन् चहुन् सीधारणतमान् जनान् अयासयति । अथ चेपा
व ॥ शालिष्वेष्ट ध्वस्तदेवायतन-विस्तृतगोष्ठ पासुलमार्ग-मुखिष्टगुल्मादिकानि
दृश्यानि पितनोति । समग्रमपि दानापरणं ग्राम्यं स्थिते । न तत्र वर्तते धनधा-
म्यममृद्धाना नगराणां लुप्ता । प्रायेणास्मदीयेषु धारणा यद् धैर्यं मत्स्वेव गुरुपु
राजते न जनसामान्ये । ह्ययं पण्डिता हामिदाया मेघत्रजपालिशया दारिकाया-
मपि तं गुणं दर्शयति । प्रायेण त्रिभूमिमो वयं यत् मुनिनिता जना एव अरि-
चिन्तेष्वपि जनेषु समुदाचारं श्रवणमिति न नरितरं । पर कथाया अस्या
ले रेखा साधारणतमे श्वरिरेव समुदाचारविधायिनां विषयं विप्रवर्त्ती दृश्यते ।

मानस्य मानसं कथा समा करोता घृणा स्नेहादीनां गुणानुगुणानामाश्रय
भवति—इत्येनद्धि तथ्यमेतस्या कथाया समग्रं जायते । अत्र कथाया एतस्या
काश्चन पदस्य उद्ध्रियन्ते ताभ्यो मानसदृश्यस्य तां विनिष्ठता विविता स्युः—

(क) “तत्र चगमात्रं विस्तरय शब्दा च दूरीकृत्य निरुद्धगुरुविमोचन-
पराभूत् ।”

(ग) “... “परमं देवता मुनं पीडितोऽभीति प्रतीता च तादृशं प्रदाम
यितुं निश्चिन्ताय ।”

(ग) “... “निर्गमान् प्राह्म मयाशय वालिशायं किमपि पारितोषिकं
प्रदेयमिति मनसि कृता स्वमहानुभास दर्शयितुं बुद्धिजयीयतायागतायाम्पौ ।”

(घ) “अनपरायाभीमद्गोहिनी । तस्याऽन्वयतयानिदुपितस्तां मार्घप्रदो-
दश त्रैष्य प्राग् घृणाद्विकामितवानहम् । नाभ्या च कथा परिणीतान् ।”

(ङ) “मृद्युषवत्रान् परित्रातोऽस्मि तथा । तस्या भावी भागं मन्नाविशं
भविष्यति ।”

(च) “दीपता पञ्चशती रुप्याणामर्हते जनायाम्यस्मै । यत्र मे पितामहस्य
पित मह्यश्च निगमस्तत्रैव समुचितो ममपि । विद्यते हि विदुषा पदार्थं धनमे-
तयो मन्त्रिणे मन्त्रांगार्थमिति न—निश्चय प्रोक्ष्यामे च यद्यदि सप्तगोर्ष्य
स्पर्धितृषीयलस्थाङ्गे सुखमुपाविशन् ।”

पण्डिताया समाया कथासु सौन्दर्यमिदमपि राजते यत् सा तत्र प्रथमं हि
आर्द्रा किमपि रहस्यवीजं वपति । एतन् कथाया पाठशाना मानसेषु कीदृशं
जनयति । कथाया अत्र तेन विधिना सा विदुषा नि यन् उच्यते उत्तरात्कीदृशं
नकारित्य कथायां सञ्चारयति । ततश्च अन्तर्गतो निमित्तदृश्यमपि रहस्यं समु-

जनं समीचीनतया सम्पादयन्ति यद् हृदि निधाय नाटकायां सृष्टिर्नाटकाचार्यैः कृता । 'गिरिजयप्रतिजनबालविघ्नादिनाटकानि तदीयानि वर्तमानयुगस्य प्रविधित्वमनुतिष्ठन्ति । एकाङ्कि साहित्यमपि तस्या एकाङ्किनाटकशलायाः म्बोय-माभ्यन्तर रूपं परिगृह्य दीप्यन्ते ।

विविधरचना — विविधरचनासु इदं पण्डितचमाया पत्रभाषणादीनामन्तर्भावो भवति । इमानि च पत्रभाषणादीनि सन्ति महत्त्वशालीनि । एभ्योऽपि सर्वे आत्मानमुपकर्तुमर्हन्ति । प्रकाशिते सति एवमिधे साहित्ये लोको नूनं तत् कल्याणं रम्यं यितुं शक्नुयात् ।

श्रद्धया कवयित्री क्षमा न ईदृशं साहित्यं सृष्ट्वा स्वं देशमसेवत परमाभारतभाष्यप्रकाशकमहात्मनो नायकस्य ग्रामे ग्रामे नगरे नगरे च परिभ्रम्य वरीयं श्रेष्ठैराचारैरहारैश्च विचारैर्दास्यशृङ्खलामिदञ्चाया जननाया स्वातन्त्र्य-प्रेमनाया स्फूर्तिमपि समुत्पादयत् । सा भारतस्य प्रायेणाष्टावृत्तभाषासु अभिज्ञता न्यवधात् तस्मान् यत्रापि जगतां नम्र स्वविचारस्तत्प्रदेशस्यैव भाषया श्रुतीकृतवती । तस्या देशभक्त्यात् पञ्चरिप्रविदुषीत्वात् तस्या भाषणानि देशवासना मानसेष्वमोघं प्रभावमेषिपन् ।

इयं प्रतिभाशालिनी विद्वद्भ्या २२-४-५४ समदिनाङ्के भूदोके निजकृति-दीर्घं विलम्ब तिरोहिताभवत् । भूषयताम् सदा भारतभुवं धराविधायि ससृजवि-दुषीभिर्भगवान् ।

श्रीपण्डितराज-जगन्नाथः

जगति उडुडुडुडुडुडु कनि इति ८ उना प्रतिष्ठासुत्पद्यन्ते विलीयन्ते च पर तेनमेव अनुचिन्त्य देवा अनुया मानुर्मांसया मन्दिरस्य त्रिनयवैष्णव्यन्ती उडुडुडुडुडु तरा मूवा वाधूपने । आपण्डितराजो जगद्यन्तपु विद्वद्भारैवेष्टव्यतमो जातो य हि विपक्षितहृत्वा धारद्वजावस्नावन् मग्नव्या काश स्वगन्धनारत्नै सङ्घेव मग्नवर्द्धयेतुमीहन्ते स्म । पद वाक्य प्रयागराजो गाना पण्डिताना लोके मग्नव्यामनन्यगामिर्वासासाम्भारा शुशुभ । तस्मिन् विद्वज्जगद्गुण प्रतिभा-मद्भुत पाण्डित्यमद्भुताब्ज प्रवन्त प्रयागराजो नामवाचुत । वस्तुन सुरसर-स्वतीमाहिषाश्वरे तस्य पद्ममयमणि पद्मिन्व निरनिशयया तेजस्विनया विद्योतने ।

“मूर्तिमतेषु भवायामफवनमनप्रसादेन द्विजकुलमेवाहन्किवाद्यन कायन माधुरकुलममुदेष्टुना राधतुङ्ग इनादिष्टेन आगार्वाभीम मास्त्रिहानप्रमादादि गतपण्डितराजपदवीविश्राप्तिनेन तैलमन्त्रान्तमेन पण्डितराजराजेत्यामकविला मन्त्रेदमात्मायाज निरमीयत” — अथतामिन्नरायाभिगम्यकविलास्थानि पद्मिभिन्नस्य काङ्क्षार्हा राधनभाविष्टितत्रिज तस्य तैलमन्त्रावाप्तन च स्तु टनयेन ज्ञान जायते । “द्विजवृत्तभरापिप्लवनन नीत मवान यय” — अनेन च तदायत वाक्येन म स्तुकाय मवान यय” दिष्टाश्वरस्य एवायामनैरग्नि भवति विस्मितम् । एनेन तस्य महत्सत्तनरागि च मिदुधनि ।

एव स्थितेभ्यः विरिगिराविनेभ्यः तुङ्गम्यस्तस्य ‘क रितयन्त’ नाना मीन्, को गुल्गामीन्, ‘‘राज नस्मिन् प्रकाडवैदुष्यमरातन्’ एतद्विद्वन्तश्च मन्त्रेऽतिमनमेन समजायत —

(क) तैलमन्त्रमन्त्रादनहाडवर्माद्या-लालित

श्रीमपेरनभट्टमुरारिना विद्वज्जगन्तप ।

मन्त्रु कनजाधिरस्य कविनामाकृत्य तद्वर्गन

श्रीमपण्डितराजपण्डितराजरायो ध्यधामीदिदम् ॥

(ख) श्रीमद्भक्तिसिद्धिस्तोत्रेऽधिगतमस्तु ब्रह्मविद्याप्रपञ्च -

कागादीराक्षपादीरपि गहनमिरो यो महेन्द्रादवेदीत् ।

देवादेवाध्यगीष्ट, स्मरहरनगरे शामन जैमिनीयं

शेषाद्ब्रह्मसोपामलमजितिरमून् सर्वविद्याधरो य ॥

(ग) निर्माय नूतनमुद्राहरणानुरूपं

काव्य मयात्र निहितं न परम्य किञ्चित् ।

किं सेव्यते गुमनमा मनसापि गन्ध

कम्भूरिकाञ्जननक्षत्रिभृता भृगेण ॥

११ उग्राज्जा जगन्नाथ इमान् ग्रन्थान् स्वस्तरचत्—

(१) गङ्गाहरी (पायूपलहरी) एष ग्रन्थो गङ्गाशास्त्रविषयोऽस्ति ।

(२) सुधाहरी (सूर्यप्रशस्तिरत्र उच्यते) ।

(३) तम्रहरी (अत्र यमुना स्तुतास्ति) ।

(४) कल्याणहरी (इह भगवतां त्रिणोऽस्तुति कृतास्ति) ।

(५) लक्ष्मीहरी (लक्ष्मी प्रदामाया रचितेयम्) ।

(६) आत्मक त्रिगुण (आत्मकानन्दस्य प्रदामाया रचित) ।

(७) प्राणमरगम् (कामरूपाधिपतिप्रदामाया मुपनिबद्धम्) ।

(८) जगदाभरणम् (उद्दण्डपुराधीश्वरकर्मविह मूनु चगत्सिंहस्य वर्गन-

मत्र विहितम्) ।

(९) चित्रमीमांसाखण्डनम् (अष्टव्यदीक्षितप्रणीत चित्रमीमांसाग्रन्थस्य खण्डनमिह द्रव्यते) ।

(१०) मनोरमाकुचमर्दनम् (भट्टोजिदीक्षितकृतस्य मनोरमाभिधग्रन्थस्य खण्डनरूपम्) ।

(११) भामिनीप्रियास (अत्र सन्ति गृहीता कल्याणश्रृङ्गारनिर्देशास्तनक-
विषया) ।

(१२) रसगङ्गाधर (अलङ्कारशास्त्रविषयकोऽयमद्भुतो ग्रन्थोऽस्ति) ।

यमुनावर्णनपरकमपि ग्रन्थ गच्छे पण्डितराजश्रृङ्गार इत्येतद् विदुषा जगति
ध्रुवते पर मागम्यत न स प्राप्यते । पण्डितराजोऽन्योक्ति सम्यग्धिनीमपि रचना
मेका रचितशान् । एषा तदीया रचना सम्यगिति हि तस्मिन् सम्यगे स्पष्टीतास्ति

यत्र पण्डितराजप्रशंसना कृतानां सम्प्रहृतं कृतं वर्तते । रम्यगङ्गापरो नाम ग्रन्थे
न पूर्णं प्राप्यते ।

सम्प्रहृतवाङ्मये गीतिकाश्च प्रणेताः न सुप्रसिद्धा मूर्तहरि विन्द्यामरक हा
घोषी-शेखरनाथार्य उद्योतप्रभृतयः कवयोऽमृतस्त्रेणु पण्डितराजस्य जगत्प्रस
स्यापि रागनाम-सदर गानिकायकोविदैर्विधायते । पण्डितराजस्य गानेषु रमिका
अन्यन्नरमैर्न्दर्यत्रियैश्चामनिसाधनन्दवर्गिणो मधुरता रिजति । तदाय
गानयो हि महद्व्यान् उद्योतं स्मारयन्ति । तदीयायां शब्दा तद्वत् मनःशब्
तत्वं प्राक्त्वं च हृत्ताच्चगीमचनि यत् मूर्तहर शेखर शोभन । भारा भावभङ्गिमा
प्रैवञ्च पञ्चिन्त्याय मर्यत्रैव गीतेषु तर्णयसु विरम्यन्ति तन्मात्रं विरक्षिता
मनापि तस्य गीतिकायानि निररामच प्रीयन्ति । ममिर्न विराम्यन्तश्चिन्त
मुच्छर्मातीनां रमणीयं मन्त्रो वरीवर्ति ।

(५) जीव नर्या वदनं सदाय
जाः सगेवञ्च मिन्दिकायम ।

नागैक्यं चक्षुषुमयत्र सुग्रा
मगन्दन्तु शालिग्रामोत्तमा ॥

(६) रे वन कथयामि ते त्विमेव उन्दावने प्रापयन्
घृन्तुं कोऽपि गन्ता नद्याम्बुजनिनो दन्तुं कथंस्वयं
मौदयांस्तुनमुद्रिगद्विरभिनमोऽथ मन्दम्भितै
रेष त्वा नव वल्लभाश्च विदयानां तु ह्य नयते ॥

इदमेतस्मिन्मूढोनिनां वदन्तुं नित्यं लिखितं स्तौत्रं विमलमागन्तुं मामिर्न वि
लाम्य, भावुकानां मया सः निररामह्लास्यते ।

पण्डितराजस्य कवितायां नैयगिकं प्रवृत्तं सर्वत्र प्रवहति । तत्र पञ्चना
मनाऽनिरामा शब्दा कवनायश्च हृदयपरिणी चान्ता चक्षन्ति । न तदा
परमेष्ठिनश्च ज्ञानाय, नत एव तत्रिणिषु गङ्गाहरी-मुघालहरी-कङ्गालहरी-
प्रभृतिवृत्तिषु भक्तिभावना प्रथमया मूला गानन्द-मुघायागरनिमज्जनचनुगा
च मूला समुच्छ्रिते । स भक्त्यभिरुचिभिरविहाय मनमसि दृढ-कर-
दग्मादिद्वन्द्वं परिषय नितान्तमरलद्वन्द्वयथा आत्ममर्षधिय निषाय,
महादान् भक्तिप्रदान् भावान् स्तत्रिषु समार्थाविशद् अन्यो भक्तिभावमुव
उपय रम्यद्वानधिन्दानि । पिदन्तु मुखिय इह त्रि चतुर्भक्तिमुघानाकगान् —

(अ) अयि दीनतरं दयानिधे, दुरवस्थं मकलैः समुन्नितम् ।

अधुनापि न मां निभालयन् भजमे ह । कथमस्मच्चिन्ताम् ॥

मुमहान्ति जगन्ति दिग्भ्रतस्त्वय्यो नाविग्भून्जनामपि ।

स कथं परमासद्देहिनां परमागोर्मम धारणे धम ॥

(भा) नितरां विनयेन पृच्छधने सुविचार्योत्तरमत्र यत्तु मे ।

करितो गिरितोऽप्यहं नृगम्बरितो नोद्धरसे यद्य माम् ॥

न धनं न च राज्यमप्यहं नहि विद्यानिद्रोऽहम् ।

मयि धेहि मनामपि प्रभो कदागमद्विपरिज्ञां दशन ॥

(इ) निधानं धर्माणां किमपि च विधानं नयमुदाम्

प्रधानं तीर्थानामनन्तरिधानं त्रिजगताम् ॥

मनाधानं बुद्धेरथ नन्तु तिरोधानमधिषां

धियामाधानं न परिहरन्तु तारं तव वपु ॥

(ई) विपीदना नय विपानलोपम-

विदादन्ममैः भवमागरे विनौ ।

परं प्रज्ज्वालयन्पश्यन्तुना

महायमात्मा भवते समर्प्यते ॥

पण्डितराजो जगन्नाथोऽपि श्रीहर्ष-भक्तभूमिस्वरजः स्वाभिमानहाती बभूव ।
स मंरुहन्साहित्ये यथा पाण्डित्यकविवादिहेतोर्विधुतोऽस्मिन् तथैवासीत् स्वगर्वोक्तिनि-
मिस्ताऽपि रिक्तातो वर्तते । वस्तुतस्तस्य गर्वोक्तयो न सम्पलीका । अवर्ततापि
मन्नागाधं वैदुष्यं विदुष्या च प्रतिभा तस्माद् गर्वोक्तिनिषेत् स स्वपयनिस्थली-
हृत्तरहि दुःकमेव तत्र हताम् । धूयतामेका तदीया गर्वोक्ति —

गिरा देवी वीणागुग्गुलनहीनादरुद्रा

तदीयानां दाधाममृतमयनाचामनि रसम् ।

सचन्तस्थाऽर्ण्यं अरुणसुभगः पण्डितपते-

रघुवन् नृधामं नृपशुखवास्यं पशुपति ॥

पण्डितराजोऽन्योक्तिप्रणयने च परामेव पटोयस्वनां गाहते । अन्योक्तिषु तदीयासु
अपूर्वा मनोमुता विमलञ्च व्यङ्ग्यं विभाति । अतस्ता श्रेष्ठावता कण्ठाभरणता
यता सन्ति-

(=) आपेक्षितेन्द्रियस्य परितः पदम्

श्रुदा रसात्सुखानि मनाग्रदन्ति ।

महोचमद्भानि सरम्भयि दीनदीदो

मीनो नु हन्त कननां गतिमन्युपैत ॥

(८) नीरञ्जनिविद्वंसे हंसादस्य त्वमेव तनुये चर ।

दिग्भिन्नबुद्ध्याऽप्य कुलघ्नं घालदिष्यति ६ ॥

(ग) पुरा मरमि मानदे विक्रयकारमाप्तिस्वन्द-

परागसुरर्भञ्जे पद्मि यम्य दानं दद ।

म पर्वतजम्भेऽनुना निट्ठनेद्वन्नेहाज्जे

मगन्कुलनादिक कथय रे कथं वर्तनाम् ॥

पण्डितराजस्य काव्यकलायां मङ्गद्वयद्वयाह्लादकतां भाववैचित्र्यचमत्कार-
घातानां सुपाठ्यार्थारिण्या मधुमताया निन्दन्नुत्तरीकताञ्च समुल्लसन्तीमवाप्य कस्य
न धनोवनश्चेत्यपि विचारोऽर्थं समन्तीति—

निम्नलिखित ७ नु नाम दिए हैं

किमभिधानमयावक्रेण तद ।

रसिक-मानस-रक्षणकौस्तुभ

रघयिनुं कवितां प्रबन्ध द. ॥

एङितराज आसीत् मङ्गलशास्त्रादिविधिषु नर्तनी । मर्दने प्रकाशना-
नितने वैदु-यनमर्दनरायने व्यगञ्ज । नम्यैम् दिव्यं वैति-उद त-प्रगीतचि-
म-मायागङ्ग-मनोरानु-चन्दन-रम्यद्वाराभ्याम् अस्थानानवलोकेन सगम्
विदिन म-रायने ।

विप्रतीमांसावच्छिन्ने अस्वर्द्धितनवनुरनाच्छ्रमे द्रव्याभ्यान् यकि स—

[illegible]

पण्डितगतो वसन्तम् । धर्मच्युतद्वयं बालोचकोऽद्वितीयः । तस्य

प्रावतनपु शास्त्रकारेषु महती श्रद्धासीत् । स सम्मतस्यानेकमिदं तान् प्रत्याया-
तान् पर न ज्ञापि स प्रत्याग्यानाथमशिष्टा भाषामवलम्बमानोऽधिगम्यते ।
ज्ञानं ज्ञानं च 'गान्ध्या शिर मणि'रित्यनेन विशेषेण सस्योधयन् समुप्यते ।
पर इत्यत्राभि कनिमि प्रधीभि साधं तस्यासीत् स्वधा । विद्यापते
भट्टोन्दिचित्ताप्यदीक्षिताभ्या सह । तस्मादमी तसिद्धातनिरमन एवित्
पश्यन्तमादृशान् प्रतिपद्यते । अस्तु तावन् ।

पण्डितराजो महास्तार्किकोऽयमीत् । तस्य तर्कशैल्या लोकोच्चार्य मार्गि-
कमन प्रत्याहनप्रशीण्य तद्विहितेषु विद्यातमेषु स्फुटतया विशदया च
समवस्थिते ।

पण्डितराजस्य रसगगाधरोऽपूर्वाद्भूतो मूर्धन्यश्च प्रथोऽस्ति ह्यत्रारम-
न्येषु । अप्ययनीयोऽयमस्ति प्रथ । अलङ्काराणिह परमगाम्भीर्येण विचन-
तल्लक्ष्मिणां सममभेदित्यां भाषायां विहित इत्यते । तेषां स्वरूपस्य प्रतिष्ठापने
च ग्यात आचरितो विद्वद्दीरेयेण लेखकतल्लजेन वस्तुतः सोऽस्ति अभिन-
नीय । न कत्रमेतात्रत्येन विविष्टता विद्यतेऽस्य ग्रन्थस्य । यथा विविष्टता तु
न घनते तादृशी गरीयसी यादृशी रमनिरूपणविषयके स्थल दृष्टा भवति । तत्र
तु पण्डितराजस्य प्रतिभायाध्वरम उत्कर्षं पृथ्वीचिंतो जायते । नानाध्वरशब्द-
स्थले पदार्थोपरिधात्यर्थं या प्रक्रियाहीकृतास्ति किञ्च व्यञ्जनामधिकृत्य यो हि
सारो निस्सारित सोऽपि विद्वद्भोक्तृश्रुता प्रीणाति । सर्वेऽपि विद्वत्स एवमतेन
प्रयेऽस्मिन् प्रदक्षित काव्यलक्ष्ये, शब्दयुपपादन, गुण निरूपण, रसरसाज्ञाना
मुपाज्ञानाश्च प्रतिपादन, भावानाश्च विशदतयावदाततया च कृत वर्णन प्रशसन्ति
पुन पुन । को नाम रस इत्यत्र स आह—

'समुचितललितमनिवेशचारुणा काव्येन समापितै सहृदयहृदय प्रविष्टैस्त-
दीयसहृदयतासहृदयेन भावनाविशेषमहिम्ना विगलितदुःखस्तरमणीरवादिभिरलौ-
किकविभागाभ्यामभिव्यक्तिशब्दव्यपदेश्यै शब्दुन्मलादिभिरालम्बनकारणैर्धा-
कादिभिरदीपनकारणैरधुपातादिभि काव्यैश्चिन्तादिभि सहकारिमिश्र सभूय प्रादु-
र्भावितेनालौकिकेन व्यापारेण तत्कालविवर्तितान् दांशावरणाज्ञानेनात् पृथ प्रमृष्ट-
परिमितप्रमादृकादिनिजधर्मेण प्रमात्रा स्वप्रकाशतया वास्तव्येन निजस्वरूपानन्देन
सह गोचरीक्रियमाण प्राग्निविष्टवासनारूपो रस्यादिव रस ।' अत्र ह
सम्मतमिनवगुण भट्टनायकप्रभृतीनामनेकेषां प्राच्यामाचार्याणां बहूनाञ्च नयानां

मनुष्यस्थापयत् “रमो वै स” इत्येतच्छुनिस्वारम्येन रत्याद्यवच्छिन्ना भगवत्परा
चिदेव रम इति गगनपति ।

केचन कविशैल-कविनाम्नोक्ततास्पदं शब्दमेव काव्य मन्यन्तेऽपि
कविशैल-कविनाम्नोक्ततास्पदं शब्दार्थयुगलमेव काव्यमिति वदन्ति । काव्यस्य
एतद्द्वयं सामान्यलक्षणं मनम् । पण्डितराजो जगन्नाथमनेषु काव्यलक्षणपरिच-
यनमो यः शब्दमेव काव्यत्वेन स्वीकरोति । पण्डितराजस्य काव्यलक्षणमिति—
“रसगीयार्थप्रतिपादक- शब्द- काव्यम्” स्वलक्षणस्य व्याख्यायां स इमानि
वाक्यानि निदधानेऽवाप्सते.—“इत्थं च चमत्कारजनकभावनाविषयार्थप्रतिपाद-
कशब्द-रसम्, यत् प्रतिपादितार्थविषयकभावनाव, चमत्कारजनकभाव-प्रेक्षकं
तत्त्वम् । रसविशिष्टजनकभावप्रेक्षकमर्थप्रतिपादकप्रत्ययमङ्गं चमत्कारवशात्तमेव
वा काव्यत्वमिति कल्पितम् ।” पण्डितराजः शब्दार्थयुगलं न काव्यत्वेनाङ्गीकुरुते ।
स आह—“काव्यमुच्चैः पठ्यते, काव्यादर्थोऽवगम्यते, काव्यं श्रुतमर्थो न ज्ञातः,
इत्येद्विचित्रजनान-यवहारः प्रयुज्य शब्दविशेषस्यैव काव्यपदार्थत्वप्रतिपत्तेश्च “
नडेवं नात्रविशेषार्थैव काव्यपदार्थत्वे सिद्धे तस्यैव लक्षणं वक्तुं युक्तम् ।”

पण्डितराजः काव्यस्य कारणमेकमात्रं हि उपायां प्रतिभा मनुते । कारण-
ान्तराणि तु परम्परयैव सः काव्यस्य कारणत्वेन स्वीकुरुते । स ब्रूते—“तस्य च
कारणं वविगता केवला प्रतिभा ।”

रमयद्वापरकार उत्तमोत्तममध्यमाधममेदात् काव्यं चतुर्षु भागेषु विभज्यते ।
“केचित्प्रिमानपि चतुरो मेतानमग्नयस्त उत्तममध्यमाधमभावेन त्रिविधमेव काव्य-
मावहन्” इत्यभिधाय त्रिमेदमानिन आक्षिपति ।

पण्डितराजस्त्रीन् एव गुणान् मन्यते । गुणानां रमयर्मत्वेऽपि अयं विद्वान्
महर्षी समालोचना “प्रयच्छमेवेति चेत् न .....” इत्यादिशब्देषु सन्निवेशयन्
वीक्षितो भवति । स “आत्मनो निर्गुणत्वात् रमे गुणानां स्थितिरनं भवितुं शक्नोति”
इति वदति । इदमपि स ब्रवीति “यद् रमस्योपाधय मन्ति रतिशोऽकरोधा-
दयः । तेरामिच्छा(ज्ञान)रूपत्वात्, ते गुण इत्युच्यन्ते । गुणो न गुणे स्थातुं
प्रभवति : एतदेवो रम्यादावपि गुणस्थितिरनं सम्भवा । तस्मात् रम्यादौ गुण
वसन्ति ।”

अभिधात्रिभक्तिनिरूपणकारिषु पण्डितराजजगन्नाथोऽप्यस्ति । तिसृगमपि-
अभिरा लक्ष्मण-व्यञ्जनानां दाप्तीनां प्रतिपादने व्याख्याने च स गम्भीरं पाण्डित्यं

सूक्ष्मदर्शिनः प्रकटीकृतं वाच्यते । “शब्दस्याभ्योऽर्थस्य शब्दगतः, शब्दस्यार्थ-
गतो वा सांख्यविशेषोऽभिधा” इत्यभिधाया लक्षणमुपपादयन् स ‘केवलसमु-
दायशक्तिः, केवलव्यवशक्तिः समुदायस्य शक्तिसरूपेति’ भेदत्रयेण तस्यासि-
विधत्तमामनति । ‘शब्दस्या प्रतिपादकस्य अभिधा’ इत्येतदप्यद्यदीचितोक्तं तल्लक्षण-
मस्ती ‘इदं शब्दाज्जायमानायाम्’..... इत्यादिशब्दैर्निरस्यन् ‘न चाभिधात-
शक्तिरतिरिक्ते’त्याद्युक्त्योपसहरति स्वकीयं तत्प्रत्याख्यानारम्भमंतरणम् । मम्म-
टादिभिः सोऽपि चतुष्टयीशब्दानां प्रवृत्तिरिति मन्यते । “शब्दमभ्यन्धो लक्षणं”-
त्येतल्लक्षणा लक्षणं प्रकारस्य स तस्या निरुद्धा प्रयोजनवती चेद्वेत्ती ह्यी भेदा-
यभिधाय प्रयोजनर-याः पद्विधेयं प्रतिपादयति । तत्र च स गद्यामाशयमपि
मतभेदप्रदर्शनपुरस्कारमभिन्यनक्ति । एतावदेव न ‘नभ्यास्तु’ इत्यतस्तेषामाकुली-
भाव इत्यादि’त्येतत्पर्यन्तं नभ्यानामपि विचारान् सम्यक् समालोचयति । यथा
काव्यप्रकाशे मम्मटेन व्यञ्जनायाः प्रतिष्ठापनमनेकानेकाभेदाच्छेद्युक्तिपूर्वकं
विहितं तथा रसगङ्गाधरे तत्र हरपते परं संलक्ष्यकमभिनिरूपणारम्भे पण्डित-
राजसदुपपादनं वैदुष्येन विधानं पर्यवलीक्यते । पुरस्मिन् स्थले ॥ मृतं—
“....तस्मान्नानार्थस्याप्राकरणिकेऽर्थे व्यञ्जने”ति प्राचा सिद्धान्तः सिधिलः पुर ।
प्राकरशिराप्राकरणिकयोरर्थयोरपमाया तु सा कदाचिरस्यादीत्यप्रास्माकं
प्रतिभान्ति... ।”

आद्यं च इत्यत्र स्वमतस्य प्रदर्शनात् प्राक् पण्डितराजस्तन्मज्ञावलक्षणेपु
दोष दर्शयति । तदीयानि भाष्यरक्षणयानि वाक्यानि द्विग्राह्यत्र निधीयन्ते—
(१) “अथ हि भाष्यम् ? विभागानुभावमिच्छन्ने सति रसस्य शरणागतिं चेत्,
रसना-प्रशङ्गेऽभिधायकापत्तेः ।” (२) “नापि रसमभिव्यञ्जकचर्चणारिपयचि-
त्तवृत्तिरिति तत्रम् । भाषादिचर्चणायाम् “अतिप्रसक्ते ।” इत्थं हि पण्डितरा-
जस्तत्प्राप्तां समालोचयन् स्वमिमतं भाष्यलक्षणं लिखत्येवम्—“विभागद्विष्य-
उपमानदर्पाद्यन्वयमयं तत्रम् ।” एतच्च नैनं “व्यभिचार्यञ्जितो भावः”
इत्येतत् वाच्यप्रकाशकारोक्तञ्च भाष्यलक्षणं प्रतिष्ठाप्य परिपुण्याति । निम्नहाय,
भाषायां यद् विज्ञातं यदार्थं निरूपणं पण्डितराजेन कृतं तद्विहितं रसगीय-
वर्तनं । एवमेवनेकार्थरस-दृश्यले पदार्थोपस्थितिं केन प्रवारेण जायते—
इत्येतद्विषयकं सदुपपादनं पण्डितराजेनानुष्ठितं तद् विद्वद्भार्या निग्लितामपि
जगती मृतं प्रीयति । पण्डितराजो यमपि विषयं विवितन्ति तं प्रकाशदपण्डित्य-

वया अपाया सन्निधयति । तस्य विवेचनसौली सर्वत्र तर्कोद्ग्रथिता ममवा-
प्यते । स जन्मेना मनाना प्रदर्शने मनुष्यभाषने विवेचने च फामेव हवि
निदधति । वस्तुनां जन्म, तदीया सर्वा विनिष्टतास्तर्द्धयति समूहान्तरप्य
रति नरायनाभ्यन्तरं अपत्र यावत् स्तुतना यमि तवत् स तद्वन्तु जहा पत्र
न । एवन्तु-मुत्तिग्य सर्वगवि नहि-य-नात्प्रसारदृष्टिभिर्विभर्जन विहित पर
पण्डितराजस्य तद्विषयकविभर्जन किमप्यपूर्वमेव विद्यते । वस्तुनस्तस्य विचारवि-
भक्तप्रकाशेऽनुपमोऽस्ति, नेत्रोऽस्ति, विचित्रोऽस्ति । तस्य ग्रन्थ रमाग्राधरे
मिदृषा बुद्धि सर्वत्र यथष्ट भोज्यमधिगच्छति । उपमानद्वारादुत्तमालङ्कारपदंस्त
दप्यलङ्कारान्तेन स्वकीये ग्रन्थे मनुष्यपितृत्वान्तेना सर्वमान्यलङ्काराणा
स्वरूप पादरया तन्मार्शिन्या जम्बावल्का, चारुया, भर्गप्रकाशिन्या भाषया,
यान्त्या प्रैट्या रीरा, चारुया ओचस्तिन्या मज्जा च रात्र प्रनिष्ठापित न
तादृषा दन्दावल्का भाषया रीरया मज्जाया च को दे प्रनिष्ठापयन् मनुष्य-
जनत । नत्र तस्यालङ्कारनिरूपण रीरसां मज्जायेनद् दिष्ट्यात्र प्रदर्शने पद्यां-
द्याद्वारगन्तम्ये स भाषापरममदमदस्य मन्त्र चारुया दुर्गादाया भाषया
सन्निधयति—इति निगोच्यताम्—‘अस्या च गम्यस्य पनाकारेण गम्यता
तद्विनिष्ठाकारेण वाच्यता । तेन पद्यांसेण भद्रपन्तरेगोल्ममिहित स्पष्टस्य यत्रेति
प्राधान्यनिर्मिते लक्ष्मीं स्पष्टस्यवक्ष्यवयोर्विरोधादस्यार्थमिति नास्तद्वर्णयन् ।
एकस्यैव प्रकारमेव वाच्य-उत्पन्नवयोर्विरोध-” “ विद्वन्मूर्धस्य पदे
पदे स्वपादकानां दिनार्थं हि अन्यशामलद्वारावायां मनानि निदधानो रथयते ।
अत्रैव पद्यांसे कदापि स “गम्यस्यापि भद्रपन्तरेणभिधान पद्यांसेनम् ”
इत्यादिशब्दै अलङ्कारसर्वस्वकारस्य मन, हापि “पद्यांसे वाच्यद्विनिष्ठाकारेण
स्पष्टपदेनोपलक्षितम्” “इत्यादिशब्दै अभिनवगुप्तशब्दावायां मन, हापि च
कुवलयानन्दकारस्य च मन निदधान केन न प्रप्यते ? स द्युत्तमनीयी न
केन तत्तन्मनान्नुपपन्नस्यति, अपि तु नेत्रमश्रयनपि मनुष्यभाष्य पाददृष्टसु-
पकरोतिनिराम् । अलङ्कारस्वरूप निरूपण परमतमनुपमभाषनादिनैव स न तुदति
अपि तु स. ‘अमुकालङ्कारस्यामुकालङ्कारान् का निरतेत्याद्यपि साधु प्रत्ययीति ।
एवविधा तस्य विनिष्टता सर्वत्रपि तद्वन्तु पादकैरप्यत ।

१ पण्डितराजस्य उपायकाशनेव पण्डितमत्तमानदिष्टस्य केनारिदनविनयमे-
वेति गितम्—

अर्थाद्वरणशैशव्यं हि स्तुम शतरजसादिनाम् ।
 अव्ययंभ्योऽपि ये चार्थाश्चिक्वर्णन्ति महत्ततः ॥
 अन्या जगद्भिनमयो मनस प्रवृत्ति-
 रन्यैव वापि रचना वचनामलीनाम् ।
 लोकोत्तरा च कृतिराकृतिरद्भुता
 प्रियावर्ता ममलमेव गिरा दर्शय ॥

शिवराजविजयः

[illegible]

यथा हि निवर्गविवेकालया रचना बन्धुन पुत्रकलुगविशिष्टान् मन्त्रि
कामिनां रत्निकांश्च विनियोगकम्प रचनानु उद्यमम म्यानमप्या ।
साग्निकम्प समनम्प मन्त्र विद्वान् शक्तिर मन्त्रान् न पन्ना मन्त्र या
हृदिमन्त्रिनन्त्रम् — ' मन्त्रनमन्त्रिभ्य पण्डितनाम्न प्रादय प्रपन्ना
यद्यप्यन्ता यथा विरादित्ता प्रवतमानावपन्त । तानि यद्यप्यपानि मन्त्रि-
मुवन्त्रमवदन्ता यन्मन्त्र कल्पन्त । दन्तिनश्च मन्त्रमावधितम् । मन्त्रिन-
मन्त्रान् मन्त्रमन्त्रिभ्य नु निश्चयवन्ता स्वतन्त्रावकाशद्वयात् वन्तमिति
वन्त मन्त्रम् । यन्मन्त्रादिकन्त्रमन्त्रमन्त्रमन्त्रिभ्य य मन्त्रा य मन्त्रा जमन्त्रम्
यन्मन्त्रमन्त्रिभ्य पर तत्र मन्त्रा न च मन्त्रमावधितम् यन्मन्त्रा य मन्त्रमन्त्रिभ्य
मन्त्रान् मन्त्रा लन्त्रिभ्यविशेषक मन्त्रमन्त्रिभ्य तत्र मन्त्रमन्त्रिभ्य पर यमवदन्ताय
मन्त्रमन्त्रमन्त्रा नु वराह मन्त्र मन्त्रा मन्त्रा मन्त्रा मन्त्रा मन्त्रा
वितुनन्तमिव प्रयति, तन्मन्त्रमन्त्रिभ्य न भवति । क्वचित्पन्ना गुणानु मन्त्रा
मन्त्रा गुणानु मन्त्रमन्त्रमन्त्रिभ्य समनम्प न मन्त्रा । पर निवर्गविवेक न
मन्त्रमन्त्रा । तत्र मन्त्रा उन्मन्त्रमन्त्रिभ्य मन्त्रा मन्त्रा मन्त्रा मन्त्रा मन्त्रा

अस्ति । सा यथास्थानं यथारसर च मृदुलोत्कटा च हृदयेते । नचापि रसास्तत्र
 नितरामुचिततया दृष्टतया च मन्त्रिवेदिता मन्ति । वीररस, यस्यासंवीने
 मरुहृतमाहिषे प्रायेणाभाय पृगास्ति, ग्रन्थेऽस्मिन् अग्नि प्रधानः । शूद्रारोऽ-
 प्यस्ति । अग्नि च सः सर्वथा सास्त्रिभ्यः सुहोमलः प्रमथश्च । अग्नि न तत्रा-
 श्रीलता ममप्राप्तान्ति । युद्धमन्दर्भे रौद्र-भयानक-वीर्यमानानेय च वीरे अद्भुतस्य
 निरुद्धं पयोसमायायां समीचीनमेव मनुत्तमस्ति । राज्ञर्वीरशारचातुर्यस्य
 सप्राप्तप्राप्ततायाश्च निरुपगमः यन्तं मनोज्ञं यन्ते । उच्चतमा च त्रिदिष्टनेयमेत-
 दीया यद् वृष्टीतो हि त्रिषथ ऐतिहासिको त्रिषते तत्रास्ति यथार्थता न च
 कपोलरक्षितता तत्र यन्ते । देशमस्या अन्तर्मूमिभक्त्या चया वृति परिपूर्ण-
 मागास्ति । तत्र राज्ञान् प्रति प्रजाया भक्तिः, प्रजाश्च प्रति राज्ञो भक्तिरथ च
 द्वयोरेव धर्मप्रति भक्ति किञ्च साद्व्यभावना उत्तमैः परिस्पन्दते । एतादृशानां
 भयानां वस्तुतोऽसंवीनेषु मरुहृतग्रन्थेषु सर्वथा अभाय एव प्राप्यते ।

नाहमवबोद्धुं ज्ञानोमि, बरमास्कारगान्, विद्वग्मण्डलमश्रीलतापूर्णेषु हृदा-
 दृष्टपदमुगुम्फितेषु भाषकिरातादिषु तावन्तं महिमानमारोपयन्ति, अथ च ते
 रसभूते ग्रन्थे शिवराजविजये—हृष्यन्ति न चेन्, तदा तेषां पराङ्मुख्यता तु
 भक्ति । पन्धस्यास्य यावान् प्रचारः स्वान् तावदेव वरम् ।”

महामहोपाध्यायो गोपीनाथमहाकविराजभ्रातृजनानां विद्वद्वीरेषु हृदमैतिहासिकं
 गद्यकाव्यं सप्तप्रतिरस्य सुगम्य श्रेष्ठा रचना मन्वानो ब्रूते—यद् यद्यपि हृतिरेषा
 नस्या परमुद्दृष्टतन्प्रधानाधिष्ठानवार्हा ।

इदं सर्वं त्रिशिद्धिराः सम्यग् जानन्ति यद् गद्यकाव्यस्य मणयनं सुन्दरं
 भवति । यद्ये सौष्टव्यं तु सुम्भतमा समुपयते परं नद् यद्ये सुलभतया न
 कदापि सम्भवति । सर्वज्ञीयमुन्दरताया समुम्मीलनं तु तत्र ततोऽपि कठिनं
 भवति । अत एव ‘गद्य कवीनां निरूप्य इदं’ इत्येषा मूक्तिः सर्वत्र सुविदि-
 तमिति । गद्यकाव्यस्य दुष्करता लक्षणीकृतम्—“यद्ये लब्धवारवरयात् रसच्छन्द-
 पदप्रयोगा न भवन्त्यनिच्छन्तापि कविनाप्रमदप्रसक्त आभासिक स्ववपस्यपि
 यत्नतः यच्चिद् विन्यस्यते, यच्चिद् यत्नपि नियताचरै मन्विष्य चोदित विधीयते,
 यच्चिद् त्रिषन्नामविकपदप्रयोगममापनीयान्यपि पारम्परिकरूपममप्राप्त-
 कथानि जटिलक्रियन्ते । गद्ये तु यदि किमपि सप्तशतशब्दाभासिकं भवान्,
 तच्छब्देन निर्जनि महद्वचम्—रूपादिकारणं यथापेक्षया गद्यमेव महामान्यं

भवति" इत्येतद् कस्मिंश्चादत्तयाम स्वयमपि वक्ति पर यदा वयं नैजदृष्टि नस्य शिवराजविजयपरिचयनगद्योपरि आपाततयैव विनामस्तदैव दृष्ट्वा ज्ञात जयते यत् श्रीव्यायदिदुष्टो गद्य ता सर्वां विसिष्टता निदधति या श्रेष्ठगद्ये भवन्ति ।

"नवोऽयं जानिरग्रन्दा श्रेयोऽनिलेष्ट स्फुटो रत्न ।

विद्वत्तन्त्रबन्धश्च कृष्णमेकत्र दुष्करम् ॥"

इति यद् बापेन गद्यरत्न मीन्द्रव्यनुदीरित तद् स्फुटनदैव श्रीव्यामस्य कृतौ- शिवराजविजये विलोकित भवति । तत्र सद्यः मनोभित्तमाणा पदानां सज्जयन् कृतं वर्तते, नवनवाधानानुक्रमेण संस्पन्दते; न कदापि अस्याभाविक्ताया एतौऽपि दृष्टो भवति, श्रेष्ठस्य वारिग्रहो यत्रापि कृतो न स भवति शिरोबद्धनाकृत । पाठक्य भोक्ता च अनादायेनैव सर्वत्र रसं विवन् अग्रे उपमरन् वदित्वा ज्ञायते । संस्कृतभाषाया वीरतापूर्णभाषाणामभिव्यक्त्यर्थं कियतां बलवती मफला च तन्निर्दिष्टावते किञ्च नव नवविषयस्याममाकारिणां कीदृशी कियता च महती प्रमविद्युता प्रसुहतीति च श्रीव्यामविराजितस्य शिवराजविजयाध्ययनेन गम्यम् ज्ञान भवति । इहोदरगानि निषाय एतासां सर्वाणां विसिष्टतान् किञ्च पुनाम्यो व्यनिरिक्तानामन्यासा विलचुगताना प्रदर्शनस्य समामेनोद्योगो विदितो नवेद् येनोपरि निवेदितं निवेदनं प्रत्यक्षं स्यात् किञ्च मद्रालोचकैर्दिद्विगिग्रन्थं मिममधिहृत्य या शृङ्गा कृतास्ति तस्या अपि मयत्रा प्रमाणिता भवेत् ।

शिवराजविजयस्य रचनाया का स आसीद् यदा भारतं यजनताया मानसे देशमभिभूतना पूर्णतया प्रमुह्यसीत्, यदा भरतीया शोचनीया दीनता कायुरूपमात्रं अवलम्बमाना समवाप्यन्त, यदा तेषु नोऽभाहो, न जीवन शक्ति, न कर्त्तव्यपरायता, न स्वधर्मपालननिष्ठा च व्यलोकित, यदा ते निद्रया, व्यसनेन बहुविधैश्च देशपक्षरानुरागैः कलहैरेव नैजं जीवनसमयं नयन्त एव मनुष्याण्यप्यन्त, यदा तेषां शोभितेऽप्यपि उन्नता भाम्बभूयत, यदा ते स्वकीयं गौरवं सर्वथैव विस्मरन्तो दामनामेव सर्वस्वं मम्यमाना सुमेन कालं हिपन्तोऽ- हस्यन्त, यदा ते विनष्टगौरवमात्रा भवन्त परचट्टकारिणायामेव स्तम्भा भवाप्यन्त, यदा ते स्वमत्कृतौ स्वमम्यतायाञ्च निरान्तमनभिज्ञा एव प्रवैष्यन्त, यदा ते निष्प्राग् मन्तोऽपि शृङ्गार एव निर्लोमा व्यालोक्यन्त, यदा ते परकृतं न्यङ्कारमपि स्वकीयं सम्मानमिवागच्छन्त सर्वत्र समामादन्त, यदा च ते सर्वमर्ण्याचार्यं विस्मरन्तो नृपे सङ्गीते हासे उपहस्ये च निमज्जन्त पर्यवैष्यन्त । एतारो चिन्तनीये दनकाले शिवराजविजयो भारतीया जनता देशमभिभव

क्षिपन्, तस्याग्नादशऽनेहमि किं प्रमुष्य कर्त्तव्यमियुपादिक्षन्, तस्या मानमे
उत्साहस्योऽकटं स्रोतं समचारयत्, तस्यामात्मगौरवभाजनमन्त्रायस्य, तस्या
रसान्ते वीरताया अमिभवनीया निता-नवेगप्रती मरुता भाजनमपरयत्, तत्र
च रसातलस्य शक्तिशालिन पावनान् भामुराश्च भावान् कृन्तयत् अपयत् ।
'तापुना मन्दिरे मन्त्रि जयध्वनि ? अस्मिन्नि तीर्थे तीर्थे घण्टाभाद ?
काद्यापि मन्त्रे मन्त्रं चक्षुष ? अथ हि वेगं त्रिदिग्ध वीर्यापु त्रिनिगन्ते, धर्म
शान्ताप्युद्धूय धूमध्वजेषु ध्मायन्ते, पुराणानि पिप्पु पानीयेषु पायन्ते, भा यानि
अशयिष्या आष्ट्रेषु मयं मे अचिन्मद्राणि भिद्यन्ते, अस्मिन् मुलमीवनानि
त्रिद्यन्ते, अचिन् द्वारा अपह्रियन्ते, अस्मिन् धनानि लुण्ठयन्ते, अस्मिन् दार्पणादा,
अचिन् रजिषारा, अचिन्मिष्टार, अस्मिन् गृहनिपात" इत्याद्युच्चैश्चो य
मरुतानामपि भारतीयाना मनानि प्रथममा दोलयन् तेषा मयनानि उन्मील
यन् तथा नाह्वा दोगितमुष्णं च प्रापयन्, अन्त्याय प्रति तेषा रोमणि रोमणि
रोपं जनयन्, अस्वाचारपरागा रुक्मदाना विजयनाथ तथा ज्ञायुषु प्रचण्डा
भीषणाश्च भीजनशक्ति समुपादयन् हि म समुपनिष्ठते ।

यद् भारतं सम्प्रति धारै प्रतापशालिभिरतज्जिरिभिविश्रमवन्भिर्वीरताभ्रानु
शोभिर्नैर्विहीनमस्मि यत्र तापुना क्षान्तिर्न च लक्ष्मी न च सौख्यं न च धर्मो
न च विद्यैव वीर्यते, यत्र च राजान परस्परं लक्ष्मयन्ते अहंघन क्षिपिही
कृत्य च वैरे धिय निधेज्य भवकीयान् एव विनाशयितुमुपक्रमन्ते, यत्र या वि
भगा रजसौर्ध्वमव मुन्दरीणा मरुदानेक्षणचरण मरुमित्रेषु मातरं समर्पयन्तो
वीर्ययन्ते, यस्य दक्षस्थ अमात्य समुद्राय स्वार्थमिच्छतायामेव सततं निहीनाऽ
वाप्यन्ते, यत्र मृषा रजप्रदामाभरण एव प्रगाढा रजि निदधति, यत्र च विद्वान्ना
सोऽपि मूर्खमपि भूष 'एव विद्वान् अस्मि' इति, गुणरजहितमपि 'एव गुणिना
विरामगिरमा नि, बलरहितमपि 'एव बलवता भयगममा नि, दुष्पमपि 'एव
कामवस्यावमारा'र्था नि, उपक्षिप्तप्रानिगिरहितमपि 'एव मर्त्य प्राना नि
निरनाऽमा नि च उध्वितया उध्वि ता मर्त्या मिस्था प्रक्षमा विद्वाना भुता
मवन्ति, तस्य भारतस्य चिन्तास्पदं चित्रं निगद्य 'क्षिपरातविषय' प्रियस्य
रस्य रस्य निवासिन सर्वानपि मानयान् मप्रथय मानुरोधं च मन्त्रि
यन् न पननगर्गनिपतिन स्वकीय दणं समुत्थापयितुं मनसा यत्रमा कर्मणा च
प्रयत्नेरन् ।

स एव देशः स्वस्य ईश्वरस्य, स्वस्य धर्मस्य, स्वस्य साहित्यस्य, स्वस्या
नापाया, स्वकीयाना मन्त्रा, स्वकीयाना पुत्रकुलत्राणां, स्वकीयाना द्रवमन्दि-
राणां धर्मनम्याना पुरातनाना दुर्गप्रामादादीना, स्वकीयाना सर्वेभ्योऽपि कलाकौ-
शलाणां, नैजाना तोथाणां पुष्पकालयाना शिवागाराणामुद्योगगाराणाञ्च स्व-
कर्तुं शक्नोति यस्य देशस्य देवदूतका, महामानो धर्ममान पुरोहिता पण्डिता
भोगिना उपदेशका सर्वे एव युवानां युवतयश्च सर्वान्, मनसा एव निन्द-
पुरस्कारा लाला बालिकाश्च कर्मणा कारकर्मण्य भवन्ति, शौचं शौचं पौष्ट्यं च
विधनन्ति, विवेकेन सर्वमपि साधु विमृश्य चैवमवदन्त्य स्वमनानि विहाय
प्रमाणमपि अज्ञातं निषाद्य स्वकीय कर्तव्यं मोक्षमाह पालयन्ति । परमार्थ-
नेषा ज्ञानवाना महामयो न कदापि भवति यः स्वकर्तव्यमेव विमुक्ता भूत्वा
स्वस्य देशस्य स्वद्वन्वादाना रक्षायै भगवन्माह्वयन्ति प्रार्थयन्ति च—' ॥ भगवन्
अस्मान् भगवन्दीय धर्मोदिक सकलं च पाहि' इति । शिवरात्रिविजयो न वैश्व-
प्रदा निदधानि, न कर्मणि श्रद्धा, न शौर्यभरापयति, न पौष्ट्यस्य
प्राचरोषु स्व मौलिं प्रगल्भं कुरुते । तदीयमिदं मनः यद् भगवन्माह्वयते
मनो-बुद्धिहस्तपादादिकानि सर्वानि साधनानि प्रदद्यानि मनस्योऽस्मदीय
कर्तव्यमस्ति यद् वयं नैषा सर्वेषां साधनानां सम्पत् विविध्य, विचिन्त्य,
विमृश्य च बहुपयोगं विदधामहि । ईश्वरभक्त्यानेव कार्येषु सहायको भवति यः
न यथा कष्टोरतया वीरतया च स्वकीय कर्तव्यमभिमन्यते । "वीर ! गृहीत
मन्त्रं वित्तम् पराजिता आयुधसेना, वन्द्यकृता वयम्, सञ्चितममलं यथा,
इतादृशं न शक्यते ते श्रेष्ठः । किन्तु स्वजेनामहिष्कारि जना महादेव
प्रतिष्ठात् ।" इत्यादिमाना पद्धिना समुपस्थापनस्य प्रयत्ननिदानेव शिवरात्र-
विजयस्य प्रतीयते ।

भगवन्प्रार्थयतु नारतर्थायता शिवरात्रिविजयं द्रष्टुं कामयते अथ ॥ आह
पुनरुक्तं "नारतर्थायता धृष्टम्" इति । नारतर्थायता स्वकीयमाभिजायमानु
विमरायमनं न नृचक्रवर्तता स्मरयति नृपदेनूय । धर्मं प्रणेयते इति
संगतम् । तत्रैव प्रार्थयति विवेकनिधित्वे धर्मिणु मद्रूते—"प्रार्थयन्तु न च
धर्मः' इत्यादिगता एव सिद्ध्यन्ति । महामनो हि धर्मस्य कृतं लुप्यते, पश्यते,
हृष्यते, न च धर्मं स्मरति, किन्तु धर्मस्य रक्षायै सर्वमुत्थान्यपि स्वरा
निर्वाधेन्यपि, वर्षान्यपि च त्रहस्यचनकरेभ्यश्च निर्मदा निवसन्ति ।

‘कार्यं वा साधयेयम्, देहं वा पातयेयम्’ इत्यतदि तादास्य एव शिव राजविजयराभिमतम् । भारतवर्षस्य निगमिना स्वकीयस्य राष्ट्रस्य स्वनरा ताया रक्षणाय, स्वदेशस्य समृद्धेयं समृद्धताया भाषायाश्च परिपालनाय, स्वराष्ट्रस्य गरिमा परिवर्द्धनाय, स्वकीयस्य धर्मस्य च गोपनाय एतादृशेव द्रव्यायसी प्रतिष्ठा कर्त्तव्येति शिवराजविजयस्य हृदिकोऽभिलाषो बलीयान् । काम महान् प्रसङ्गो क्षम्यमान प्रवर्तमानो भवेत्, काम दारणाभि इयामस्यामतराभिर्घन चर्याभिर्घन अत्राप्यस्य रक्षणम्, ज्ञानमार्गो निनाम्यमद्वयो विद्यया श्रुत्या वनसङ्कीर्णं परंतधेयीममाकुलो ज्ञानाविप्रराधाभिर्घनस्यमानश्च भवेत् पर न स्वकीयास्त्ययमार्गान्मानयेन स्वदेशेन भाव्यमित्येतत् उपपद्यते शिवराजविजय — ‘तावदस्मादुत्थितो महान् सङ्घातान्, एक माय समयप्रयुक्तं स्वभाववृत्तोऽन्धवारं, न च द्विगुणितं मेघमहाभि । यनाद् वनानि, शिखराभिः श्वराणि, पररसावतानी प्रचरन्त्येव कन्दुरि-कन्दुरि-प्रतिध्वनिभिर्धनुर्गुणितेन महाशब्देन वर्षपृथगे माऽश्वयानी । परममुनाञ्चि—“देहं वा पातयेय कार्यं वा साधयेयम्” इति कृतप्रतिज्ञोऽयं शिववीर चरो न निराकाराश्चित्तं दायत-द्वयतरणमवतारयति मुदा ।

शिवराजविजयो हि दशे तादृशान् कृत्यान् दिदृक्षते यादृशा हि भृत्या शिवराजस्य सविधे अभूवुः । न शिवराजस्य भृत्या स्वामिनो यज्ञान् जानन्ति स्म, न ते केनपि बृहत्तरेण, उत्केचलोभेनैव गृह्यमाणा अभूवन् ते यकला अपि विपदं सोऽहं तु सदा सन्नद्धा भवाप्यन्त पर न ते आत्मानं कर्त्तव्यपदान्नाशयन् । शिवराजविजयो राजकर्मचारिषु भवेत्तेषु राज्यप्रति घेष्टप्रति साधमनु राग, माय कर्त्तव्यपरादण व सञ्चारयितुमेव—‘यथा विश्वामपायं स्वामिवयज्ञानं दिदृक्षमि ? य उच्यते चोभेन स्वामिनं यज्ञविराजं आत्मानमधनमप पातयन्ति न वयं दिदृक्षमाणा इह ।’ इत्यादिकानि वाक्यानि सतिवदयति । शिवराजविजयस्याकाङ्क्षास्ति यद् दशस्व भेतृषु ते सर्वे गुणा सन्ति वाञ्छनीया दे महाराज क्षिणे अनेभ्यः । तद्गुणा विनिष्टा एव दशस्य भारत-य स्वतन्त्रता पातु प्रभवेयुः किञ्च देशस्य गौरव वर्धयितुं समर्था स्युः । अतः स शिवस्य गुणजगन्मयाजेन स्वदेशस्य सामनमूत्रधारिषु राजनीतिनिर्मातरि-विद्वान्मिथुब-रणचतुराङ्ग-दीनदुःखदायकहन्त-स्वधर्मरक्षणसङ्ग-निलसगश्चिपण-दिक्गुणानां सन्निवेशो भवेदित्येतां स्वकामनां प्रकटयति । न स इच्छति

यद् दाम्य मागत्य पवित्रया वसुन्धराया कृपि गोपनायमस्या देवजोहिणो
 ह्य स्युः, य म्वर्धय वनित्यनुयायितु स्व जवन मुचन यापयितु देवस्य
 नरानां चरन्तु नवति रद्वय लालम्बितानन्दकुत्रि, य मातृनुमिद्वेति
 मय दमाज्जना वन्ति ।

शिवरात्रिविजयऽस्मिन् पुनः हि—'तत्र च क्वचित् क्वचमु पर्यङ्केषु गोप
 रिष्टम्, मादगहादय नाष्टकभूमनाहृत्य मन्त्रागुर्नित्यनयनाम्,
 मयस्वरिककृष्ण पदगन् ' इत्यभिप्रायवधामिदवनमैस्यय स्कन्धा
 वार्त्ति चित्र किञ्च "नय गन्तु, अय हास्यन्, नय मयम्, अय वराङ्गना,
 अय ब्रूहपट्ट, नय वीरवदन" मियादिपद्भिर्निर्वचनमनापनाना वैलामिकम्प
 जंवनस्य चित्रमलिय किञ्च—'मेरुद्वारादुराधर दुःखाग्रान्त-वसुमनी-वद्
 नानिव मनुजसायिनि निविबद्धयिषु, वैदिकधर्मं जय दानमज्जा निर्वद्
 ह्य " इत्यादिभि पद्भिर्नि मयस्वरान्तानाया वानन्दुने तत्कार्यवर्तिने
 मयस्य इत्यभेदिका ददामस्मदुग निदयति ।

शिवरात्रिविजयस्य वर्णनानि सन्ति नितान्तमव अनामिरामानि, तत्र
 नितान्तमेव नैमगिरता विमति । तत्र न केवलं वर्णनपदुक्तानि पदाम्बुद रज
 न्तेऽपि तु तत्र मनःशा मज्जवना मयस्या धारावाहिकता आतिवराभेद परिग
 म्मना वाङ्मना भवति । इत्यनाम्—

मेय गेन मुवर्धन, कलरवा पुस्कोक्तिरु, केनै रलम्बकम्बान्, लल
 देन ज्जगज्जलाम्, लोचनाम्भा नवनान् चरन् वसुज्जिवन्, हामन उपान्धा
 निरम्बुम्भी वयसा मृदाङ्गमिद दधं मृदन्ती श्यामक्रीडयवन्तरिधाना
 अविदिग्बहुलतानवारतम्प मदमद दुग्गदुग्ध मपुरानपुर किञ्चिद् गन्ताति ।

शिवरात्रिविजयस्य मयानि नितान्तमव चमत्करमया । ता निरम्बाधत्त
 वा मनो विभिनत भवति तत् मयस्वरान्तानायेदमि मृत् सुस्थ जयने, मयस्वरि
 तदन्तम् विमरति, अपूर्वमेव विदग्गमेवदुनुनमेव रम विपय तन्मयन
 नानान धन्यमम् । विलोचयनाम्—

"अनन्तामरक व्यादिष्टमार्गे नरवर्तिवारि रिदुचन्द्रमरकं प्रकृति
 पिपु मदेह-मर्त्य-मृदुराधि रजनाङ्गनिक्रवित्तात्रिता मूमिनेष्टदम्
 आनन्दद्वाराङ्गमुत्तान् हसनन्द प्रवर्ध, इत्युनमृति ह्येता कल्पि निपयिदम
 मिव निर्वाण वाताना मुचननुभवम्, कदाचिच्चन्द्रम्, कदाचित् तारकम्,

यदाचिद् गिरिञ्जितराजं अवलोकयन् परित्रमापरपादाहति-पिच्छित्
पापाण-पट्टिका-परिष्कृत-वेदिनाया पर्यङ्गं कञ्चित् उभयमनिवाहयाम्भूव ।”

अस्मिन् शिवराजविजये चट्टनामलङ्काराणां प्रयोगं कृतो दृश्यते। कचिदुपमा,
कचिद् रूपकम्, कचिद् विरोधाभासः, कचिद् समानोक्तिः, कचिच्च अन्यऽनेकेऽल-
ङ्काराः सचेतसां चेतांसि चोरयन्तः परिरूपुरी-१ ।

‘एष भगवान् मणिराशमण्डलस्य, चक्रगर्भांश्चरचक्रस्य, कुण्डलमाख-
ण्डलदिदा, दीपको प्रज्ञाण्डमाण्डस्य, प्रेयान् पुण्डरीकरूपदलस्य” इत्यादी मला
रूपकालङ्कारं श्रियती मनोहरच्छटाभावधनं विलोकितो भवति, “कर-रन्ध्रित-
कृपा-कृपण-कृपाणां महादेवमारिषाधिपुस्तपस्विनयोऽर्जुन इव प्राप्तवीररस-
द्वयज्ञान” इत्यत्र पूर्णोपमा रसकीय सौन्दर्यं विान्यन्ती दृष्टा जायते, “परिनिश्च-
तस्यैव त्वर्वाण्यत्तत्पराम्परायां श्यामामपि यशःमृदुरवतीकृतत्रिभुजना कुशासन-
श्यामपि सुतासनाश्याम” इत्यादी विरोधाभासस्य विनियुतिः साऽु दृष्टिगोच-
रीभवति, ‘धारिताकृतिश्च वीरता विमहिणीमिव धीरता” मिथ्याशुभ्रेषां
परिस्पन्दमाना सती विलोचयने, “तेषां चैकैकमन्तरा महाफला मास्मन्दुमा,
मध्य मध्ये च विहितपारवर्ध्व पादपारलेपा भवन्मन्दमनिलालोला लता एमन्ती”
इत्यादी समासोक्तिश्च स्वविलासेन शुभचन्द्रस्य मनो हरन्ती वीचयते ।

‘पाधोधि पय पूर परिवर्ति परशतपोतम्भ मयात्रिकसमूह-जेगीयमान कीर्तिं
चन्द्रिकां शुलुकन चकोरीभूत क्रोडण वक्ष्याण त्वानन्देसादि-महामण्डलं प्रनाग”
इत्येवविधानि दीर्घदीर्घतराणि समासालेपितानि वाक्याण्येव न, शिवराजविजय-
उपहारीकृत्य कोविदकुल परिमीणारवपि तु स “जभास्य पुष जल, अस्वायत्त
तद्वयम्, विगलित धैर्यम्, पराधीन चित्तम्, अस्थिर आत्मा, दुर्निवार प्रेमप्र-
साह, दुरन्तोऽभिलाष, अप्रतिरोधा कर्मरेखा, तत् किमिव वक्षि १ इत्यादिकानि
सरलसरलतराणि लघुलघुतराणि वैदर्भीरीतिसमुद्भूतानि वाक्यानि चोपायनी
इत्येव विद्वद्भिर् नन्दयति ।

शिवराजविजयो न केवलं साहिबराजं ललितललिततरैः नवनगरवपनाक-
लितैर्नानामावृत्तिभावितैर्वाक्यैः सम्यक् भोदयतेऽपि स “धानुःक शालीन प्रापिन
पाण्डित्यं यत्तर तत्तर भोमुधमान-वरीनृप्यमान-पोष्कुट्यमान तातप्यमान- १ उ-
च्यते प्रातर्वीक्षत् विधिषु मिरनासु-व्ययानिपत जनापिपत चरुंति वभंति-१ हं
तिप्रभृतिप्रपुरतरपदानि च प्रयुज्य वैयाकरणानामपि सत्तार साऽु परितोषयति ।

निवराजविजयो हि नवनवामूनपूर्वांश्चनपूर्वपदानाञ्च निधिरस्मि । रविष-
यानि पदानि विरोजयन्तम्—मंरिचि, मोहरम, समयानन, उष्टका, अत्रिगि, कावरात्रन, अष्टादशम पाटये, भञ्जिनम्, गृह्णार, छुरिका, लुग्ग, अग्नानम्
कडोल, पोष्टिका नटगटा, पक्किळा च ।

निवराजविजये ये संकाश समुपस्थापिताः सन्नि नेऽपि सवादानुल्लङ्घन-
मुक्तान् रामादीन्तां धयन्ति । तद्वर्गैरपि निमाहर्षि—

मन्त्रेव—उद्धह कदा भविता ?

मन्यायी—ध ।

मन्त्रेव—अत्र वरात्रात्र-समय रु ?

मन्या०—धानंरुजामाया यामिन्यान् ।

महा०—कनि मन्त्रेव अनुमता नगराधिरारिणि ?

मन्या०—रात्रादन्त्रिकर्मिगम् ।

महा०—भन्त्रम्, परमपि मह धोदयाम ।

निवराजविजये यन् किमपि कथितं तत्र सर्वत्र अमोघा ओजस्विता, चम-
स्कारकारिणी ऊर्ध्वस्वल्ता, विचित्रैव वक्रोक्तिः, अद्भुतो भावाभिप्यञ्जनविधिः
शोभन्ते । पाटकानो श्रोतृणाञ्च मनोमि सर्वेभ्योऽप्यन्देभ्यः पदार्थेभ्यः प्रमममा-
हृत्य निवराजविजयस्य प्रभावपेशलानि गद्यानि स्वविज्ञाप्रति स्वाभिमनप्रति
स्वत्पदप्रति परममफलप्रापूर्वकं नेतुं तानि, सर्वैव चमपि सवन्ति । न वादम्बा ।
न वामवद्वार्था न दशकुमारचरितेऽपि सा भाव-प्रकटनप्रवीणता छिप्य याति
या अत्र वीक्षिता भवति दिव्याग्रमिह तस्या विष्णुनो लोलालोकेन कियतां स्वर्ज-
वनं सार्यम्—

(क) हा आरव ! किं लुब्धकैरेव ओषयमे ? हा वसुधारे ! किं वीजमज्ञा-
नैरेव आरवमि ? सनातनधर्म ! किं विलयमेव आरवमि ? हा चानुवर्ण !
किं कथावशेषमेव भविष्यमि ?

(म) .... अगणित-कलावलि फूट्फूटैरिव वीज्यमानो विमल-कमलोद्ग-
मोद्ग-मोन्दर्प्यां कमलकोमलकमला-करतलाभ्यां पादयोः शोध्यमानो निराह-
तमिन्नेव कोमलनमरेणे रोषे रोषे । तत् किं जगत रोषे तत्र निद्रया भद्रपणे ?
... तत् किं गजोद्धार-धावन-स्थगितोऽमि ? यच्च धावमि । विप्ररावगहनन-
वनशाम-व्रीहिनाऽमि ? यथावनममि ।

न शिवराजविजयः पुरातनकथनप्रणालीमन्त्रीकुर्वते । अद्भीकृतापि यद्यस्ति तदा सा नवीनायामेव शैल्यां परिणमत्य व्यवहारितास्ति । तत्र रूपशिल्पस्य सौष्टवं नङ्गिमचन्द्रकृतस्योपन्यासस्य सौष्टवमनुहरति । बाणस्य गद्य-सौन्दर्यं तत्र भाति परं तदुपरि व्यामम्य मुद्रा स्पष्ट परिस्पृश्यति, तत्र दशकुमारस्य पदला-
टि-र विद्योतते परं न तत्पीराणि कनकयालिङ्गितमस्ति । इतिहासग्रन्थगतयोस्तत्र म मञ्जुल मगधस्य मंगुम्फितो य मङ्कृतमाहित्यस्य न पुरातने न चाभिनव एव सार्थायै विलोक्यते ।

न शिवराजविजये लेखकनल्लजेन कापि अनिद्वयी कथा सृष्टा तत्र तु ममाज-
गतस्यैव तस्य उच्यते पिण्डस्य मानवस्य चरित्र चित्रितं यो विशदुदमद्वदतकुलेऽ-
नेहमि भारतीय गौरवं गोषायाञ्चकार । तस्य मानवस्य चरित्रमुद्रोय नूनं
व्याममहारविजयविजयस्य ता व्याख्यां विनतान यत्रादत्तमानवताया रूप प्रायची-
भजते । मगधे, राष्ट्रियता दत्तशतम्बरैर्मानवं प्रमोदयन्ती सज्जता । या दिव्यामाभा
विनिरिति ।

अहो, अग्निकादत्तन्यासो, वस्तुनो महान् प्रतिभाशान् विद्वान् वक्ष्यतावान्
उत्कृष्टरात्रानुरागवान् अस्ति । तस्य देशमकित्तस्य स्वसंस्कृतिरिष्यक प्रेम
एकमग्नद्रचनात् प्रगटीभवत्यपरतस्तस्य रचनातस्तदीयमुत्कृष्टं पाणिन्य भाषाया
उपरि महान् एकाधिकारो व्याकरणादिशास्त्रनिष्णाततादिसाश्च गुणा व्यक्ता
भवन्ति । केन प्रकारेण तदीयेषु कृतिर्वर्गनीया स्यात् या धीरताया इतिहा-
सोऽस्ति, या राष्ट्रप्रेम्णो मन्त्राकिनी अस्ति, या नानाशैल्या कलिता राजभजन-
मस्ति, या चारुचारनरचरित्राणा चित्रशालास्ति, या हृदयहारिणा स्नेहलसन्त-
रदाश्लीलां विलम्बमागरोऽस्ति ।

इतरचना प्रति, सत्यमेव, एव किरियां “स्वर्गमाधरमाधुरी त्रिपुरयन्
वाचा विलम्बो मम” इत्यभिधी । अन्ततो वयं—

“वा द्वाचारममाधुरी मनु च किं चीरं च किं साधुनं

किं वाद्यक्रमनं च किं पिकवध किञ्चापि योपिन् स्मितम् ।

राष्ट्रप्रेममयी महोज्ज्वलगुणा वीरानुरागाग्निका-

दत्तव्यामकवेगिना यदि सिवा श्रोत्रद्वयं गाहते ॥”

इत्येतेषु पदेषु निधाय नैजां ननिमिमा महनीयां कृतिप्रति, त्रिसमा ।

गीतिकायम्

अग्नि गानिकाय सुरमस्वनीमानु परममृदुल निरीशदपि पेल्व मनोरम
महान् । नन्मुक्क प्रबन्धभेदेन द्विविधम् । यत् सन्दर्भानपेक्षि भवत् स्वयमरम-
न्दव पूर्णा बिभ्रत् स्वचिरयदस्तुता रयिकाना मनामि रजयत्रयपेक्षाल भवति
तन्मुक्कमिति^१ मञ्जया प्रथितम् । एतदीय प्रतिपद सरम भवति तदास्वदनात्रेण
मद्वय हृदय मद्य परित्रागयति । मुक्ककक्षयपु भर्तृहरे शतकप्रयममरकस्य
चामकशानक सामग्रिककविकुलालङ्कारमूत्र पञ्चमयुरायास्य सरस्वती-
सौरमञ्ज सुन्दरगमान्युत्तमानि मुक्ककायानि सन्ति । प्रबन्धकाव्येष्वेव रस-
परिपोषमुपैतीत्येतां धारणा वस्तुनो मुक्ककानि काव्यानि समूलमुन्मूलयन्ति ।
रस तत्र प्रतिपदमुत्तरलभयदनुभूयैव आनन्दवर्धनं 'मुक्ककेषु हि प्रबन्धेषु ह्येव
रसवशांमितिबेदान कवयो हरयन्ते' इत्येतदाह ।

यत्र किमपि मय कश्चिन्न वा आह्वानक कव्यचन रोपचरितस्यैकद्विजीवन
गानुमुपादीयते नयप्रबन्धारमक गानिकाव्यमिति स्मृतम् । मेघदूतमप्यानि च
पवनदूत इत्यदूतप्रभृतीनि काव्यानि उत्तमप्रबन्धगोणिकाव्यपरदेन गण्यन्ते ।

गानिकाव्येषु कवयः सर्वोत्तमयानि वृत्तानि च प्रयुज्जाना प्रायेण प्राप्यन्ते
ते तत्र मुक्तमारात् भावान् तदनुरूपाणि च मधुरमधुरनराणि पदानि निबन्धन्ति ।
वर्गनाय च गृह्यार-जीति-वैराग्य प्राकृतिकहरयमग्न्यधिनो विरपास्ते तत्र
चिन्वन्ति । विप्रदम्भ गृह्यार-कह्य शास्त्ररसास्त्र विरवेग रमणीयतमरनुवाना
वीक्षिता भवन्ति । हृदयवच एव प्राधान्येन परिस्फुरन् सर्वतः, कार्ये व्यापृत
समवाच्यते च तत्र ।

मृदुपा अधीर कान्तः सुखामिलायश्च मानवः । स आत्मानं स्वजन पर वा
विपन्नमात्रं दोन वीक्ष्य विरादिति नितराम् । न तस्य महो जायते स्वप्रियजन-
विषये^२ । दुःखानि यदा तमभिभवन्ति क्लेशा यदा त क्षिरवन्ति स रोदिति,
मग्नद सुखानि स्वजनस्नेह प्रियजनमम्बकैस्त प्रसदयति प्रमोदयति च । तत्रैवा

१ पूर्वाग्रनिरपेक्षाणि हि यत्र रसवर्णना क्रियन्ते तत्रैव मुक्ककम्-इत्यालो

म हसति, खोडति, निपीदति, स्वपिति, विभ्राम्यति, अक्षि, यक्षि च यत्र तदनु-
पृष्टाः स्थितय आसाद्यन्ते । मानसस्य एव स्वभाव एव गीतिराध्ये कविना मधुर-
मालिख्यते । कविप्रतिभायाः कमनीये संस्पर्शमवाप्य मानवस्य तास्ता दुर्दलताः
अपि आनन्दवर्षिण्यो भूत्वा भल्लुकानां पुर उपतिष्ठन्ते । ता कस्मिन्नपि मन-
प्रमोदकरे रूपे परिणता भवन्त्य परिस्पृशन्ति । दुःखकरमपि मानवस्याद्यानं,
विचित्रमेवैतत्, कविकृत्या सुखास्पदं सञ्जायते । दुःखमपि तत्राप्य सुखावेना-
नुभूयते ।

गीतिकाव्येषु नारीप्रणयमयोदायता स्वीय मर्मभागमपि मनुमौल्यमती
रङ्गोचरीभवति । तत्र चाद्याप्रकृतेराम्यन्तरप्रकृतेश्च प्रभावोऽन्योऽप्यमनुगृह्यन्
प्रकुञ्जति । यथा चलचित्रालये चित्राणि दर्शकानां चेतांसि चोरयन्ति तथैवात्रापि
गीतिकाव्ये प्राकृतिकानि हरयानि रमिकानां स्वात्मनि हरन्ति ।

मुक्तकमपि गीतिकाव्यं लौकिक-धार्मिकभेदेन द्विविधतां भजति । लौकिकं
हि मुक्तकं लोकविषयकं विधानैकं पुर भवति, धार्मिकं विशिष्टानां देवतानां स्तु-
तिभिः सुन्दरम् । संस्कृतमाहित्ये चिरन्तनात् कालात् द्विविधयोऽपि लौकिक-
धार्मिकगीतिकाव्ययोः प्रणयनं कुर्वन्त कवयः प्राप्यन्ते ।

वैदिकसहितायामपि गीतिकार्यस्य दिव्यैवाभा भाति । कवयस्तत एव
वस्तुनो गीतिकाव्य-विरचनस्य शुभां प्रेरणामलभन्त । सहितासु उप-इन्द्र-
विष्णु वरुण-मरुदादीनां देवानां हृदयहारिणी स्तुतीरधीत्य संश्रुय वा कवयोऽपि
जगद्गुरुभट्ट-पण्डितराजज्ञगन्धर्वो-स्पलदेवप्रभृतयः स्वकीयानि गीतिकाव्यानि च
देवस्तुतिपरकाणि प्राणीषु ।

महर्षयो हि सत्यस्योपायका आसन् । ते तस्य सत्यस्य गवेषणाय सतत-
मयतन्त यदीयया शक्त्या ब्रह्माण्डस्यापि सकलस्य सर्वेऽपि पदार्थाः स्व-स्व-
क्रियासु संलग्नाः सन्ति । तदर्थं ते प्रतिपदार्थं दृष्टुस्तत्र च प्रवेदिषु । प्रतिपदार्थ-
स्याभ्यन्तरमयो प्रविष्टत्वात् तेषां, तेषु तेषां सादाभ्यमेव सञ्जातम् । ऐश्वर्या
स्वीकृत एव तेषामुत्सर्गस्तेषां गिरासु ज्ञानगरिमाणं वर्णनमपुरिमाणञ्च उद्घो-
भवत् । युतिमन्त्रेषु तत्तद्गुणवैशिष्ट्यस्य दर्शने कारणमिदमेव प्रतिभाति । तेषु
मन्त्रेषु एतादृशा अपि भूयांसो मन्त्राः सन्ति यत्र महर्षीणां हृन्द स्वीयान् ममो-
भिलषितानपि आवास्तीमानुभूतिपुरस्परं वितम्बानमधिगम्यते । त एव मन्त्रा

धार्मिकगोत्रिका यत्वेनोद्गीता भवन्ति । केचनान् मन्त्रा उद्धृष्यन्ते । येन वैदिक-
गीतिभनोत्तता दृष्टिपथेऽवतरितुमर्हत्—

“अद्वयं हि पर्वते दित्रियागं त्वष्टामै वज्रं स्वयं तनय ।

वध्ना इव धेनवः स्यन्दमाना जलं समुदमवतरन्मुराप ॥”

इदं मन्त्र इन्द्रस्तुतिपरकः । अयं माय भोचराश्रितवर्तमानानां स्वस्ववर्गमोत्सुकानां
हृदये राव शिद्यन्तीनां श्रावन्तीनां भौरसेयीणां ‘वाध्ना इव धेनवः’ इत्येतदा पदं
पङ्क्त्या मनोहरं हरयज्ञोपस्थापयति । धेनुषु अपासुपमिनता च कियती प्रिया ।
ये हि माता मानवमानसं कमपि शक्तिविद्यं स्तोतु मुद्रन्ति ते भावान्दा हृदये
समुपपन्ते यदा शक्तिं हवनेरस्विनया मानवमभिभाषयति हृदये । बृष्टेभ्यो
नानि छेकृदितावहानि वार्षाणि गहनविस्मयेत्यादनपूर्वकं स्वीयान् महतीषान्
लामान् निदयति मानवव्याघ्रे । स (मानव) ततस्तां शक्तिं वर्णगकारिणीं
स्तोतुमुपक्रमते । एष मन्त्रो यस्मादिन्द्रसूच्याद् गृहीतः तदपि तच्छर्म्महस्मिन्
प्रेमया प्रेयमाणोद् हृदयाग्नितमम् । एतांशां मनोहरां अन्तःसारलमितां हृदयो-
द्गारा गीतिकायन्तवज्रं शुनितुं मन्ति महत्सवः ।

औपम्येन सूत्रानि निगमेव गीतिकाव्यस्य ललितं रूपं सृजति । तत्रयानां
नवनानां भगवतां निताम् मनो हरति । अविप्रभातमरणिम्भा मण्डितं सुवर्णं
वह्मनाऽऽपुगितं प्राच्यं जमोमण्डलं पर्यवेक्ष्य कम्यं न भावुकस्य हृदये कोमला
भावमोदति । अविप्रभातविमोचने प्रेम्णा । स तद्विगमसुपमायामुष्मज्जति निम-
ज्जति च उपमेऽवदानुगमनस्य कवि हृदयमुद्धोषयति । उपं सुन्दरीव तस्य
प्रतिभाति भावनामुगमो वेगस्त्वया वर्धते यत् ॥ तस्यानामनं लोपयति । स
कदापि उपमा कुमारी कदापि प्रेयसी कदापि मानवं मन्यते । भावनायां धली-
यमा रंहन्ता ॥ मानन्दमेव गन्तुमारभते—

“अत्रनेन पुमं धनिं प्रतीचीं गतांरुगिव मनये धनार्णवम् ।

जायं पय उगतीं सुवामा उपा हृषेव निरीणीते अथ ॥”

इत्तं, केवहृदयमुग्धं किं किञ्चोप्येवने । तत् उप-सुन्दरता तीव्रतयाभिप्यङ्क-
नानाद्वाराण्य विद्यां प्रसीति । शुद्धरूपवती उपा मिस्वानु सुन्दरीव नम मरिचि
अवतरति कदापि, धारुविहीना जगिनीव कदापि सा दापभागादिमया पितरं
मूर्धं निकरोपसरति, चारुतरं दुर्लभं वमाना प्रेमपाशेन पतिं यशोक्तुंकामा
मीन्दुपांभमानिनी कामिनीव प्रियतमस्य पुरं कदापि गच्छन्तीव विडोषयते

तदेवं धृतिषु प्रभूतानि सूक्तानि गीतिकाव्यस्य ललिततराणि निदर्शनानि विभान्ति । महाकविः कालिदासः स्वकाव्येषु प्रकृतेर्द्विविधस्यापि रूपस्य आभा प्रस्तुवन् प्रेष्यते । तदीये ऋतुसंहारे प्रकृतिश्रेस्वीयं रूपमनावृत्य रमणीयां श्रियमाकलयन्ती पुरोऽस्माकमुपतिष्ठते तदा मेघदूतेऽलङ्काराणां दीप्या दीप्यमाना सुसूदुलभावमङ्गीनां सोभया देदीप्यमानां रमण्यां सुन्दरतां विकिरन्ती रगजिरेऽवतरति । कालिदासस्येदं प्रकृतिचित्रग वैदिकीं शैलीमेवानुसरति ।

लौकिकेषु गीतिकाव्येषु मेघदूतं तिलकायते । तत्र कुवेरशापशप्तस्य विरहिणो यक्षस्य प्रियतमा-वियोगजनिताया व्यथाया मर्मस्पर्शितया कविना चित्रणं कृतम् । मानव प्रकृते बाह्यप्रकृत्यैव परमदुःखदायि सामञ्जस्य समुपस्थापितस्तत्र । बाह्यप्रकृतिर्यादृशी चरमप्रधानतां तत्र नीता वीक्ष्यते न कुत्राप्यन्यत्र तादृशीं प्रधानतामामादितावलोक्यते । पूर्वमेवे तु आदिनोऽन्तं यावत् प्रकृतेरेव कम्पनीया-कृतिरङ्गता जायते । यक्षस्य तत्प्रेयस्याश्च विरहावस्थाया वर्णनं विधाय कविर्मानवमानसस्य आत्मिकचित्रमेव प्रस्तवीति । यदा प्रभृत्येव काव्यमिदं सृष्टमभवत् तदा प्रभृत्येव न विद्य कियन्तः कवयो हि काव्यादेतरमात्र प्रेरणां पूनामवाप्य दूतकाव्यप्रणयने रता बभूवुः कियन्तश्च तस्मात् सुधास्रोतसः सुधां निपीय स्वजीवनं धन्यमममत । न ज्ञायते च भाविनि कालेऽपि कियतां कवीनां प्रेरणास्रोतस्त्वेन च तत् मिदं स्यात् । यथातीतकाले कवयो मेमिदूत-शीलदूत-चन्द्रदूत-पवनदूतप्रभृतीनि काव्यानि, काव्यमिदं विलोक्य, कर्तुं प्रावर्तन्त वर्तमाने च यथा अमरदूत-पद्मदूतप्रभृतिकाव्यानि च विरचयन्तो हरयन्ते तथैव भाविन्यपि अनेहसि यद्वो हि कवयः प्रयतिष्यन्ते यत् तेषामपि दूतकाव्येषु तदेव सौन्दर्यं तदेव च माधुर्यं संसृतं स्यात् यन्मेघदूते समन्तात् प्रवहमानमस्ति । गीतिकाव्याप्रगण्यस्य मेघदूतस्य रमणीयां मुकौमलां कल्पनां तदनुकूलां भाषां मनोरमा, प्राञ्जलं प्रवाहं स्निग्धं प्रियं पद्मसुन्दरं, प्रकृतेः किञ्च मानवप्रकृतेरुमादिनीं सुन्दरतां प्रेषन्तां षण्म्—

अभोजिन्दुग्रहणचतुरांशतकान् वीक्षमाणा

श्रेणीभूता परिगणनया निर्दिशन्तो यलाकाः ।

स्वामासाद्य रतनितममये मानयिष्यन्ति सिन्धवाः

सोत्प्लुष्टानि प्रियसहचरीसम्प्रमादिहितानि ॥

संस्कृतसाहित्ये गीतिविषयं चत्वारि द्वितीयस्यां सरण्यां प्रणीतमभूत् सारित दत्तक-

शैली । शनकशैल्या लभ्यमानेषु गीतिकाव्येषु भर्तृहरो शनकानि शिरोभू एव
भूतानि सन्ति । शनकशैल्यानां श्लोकानां जनसाधारणस्य रसनायाः मञ्जरणं भर्तृहरोः
कृतीनां लोकप्रियता स्पष्टतः प्रतीयते ।

शनकप्रथम्यं ज्ञानार्थिभ्यः (१) नीतिशतकम्, (२) मृदाशतकम्,
(३) वैराग्यशतकम् । एतेषां शनकानामप्ययमेव तद्वैयर्थ्यकस्यासत्पूर्णजगदनु-
भवश्च विदितः जायते । अनुभूतीनां मूर्ध्नि कथमप्यहो तदर्थं अद्भुतामेव चमना
निदधती विलोकयते । यः कवि संसारमधिवसन् भ्रानुभूतिरूपेण तस्य
(संसारस्य) हृदयमवगम्य कवितायां तस्य (हृदयस्य) रूपं साकारत्वेना-
ल्लिखितुं चमते स एव सफलः कविरिति मनांसिनि दान्यते । भर्तृहरिरेवविध एव ।
संसारस्य लघुलघुतराणि चमूनि अपि मूढमनसा दृष्ट्वां स्पष्टहागश्च विविधान्
मावहितमानसं शिवात्मपि ततः परिब्रज्याह—एतां हि मरुत्तस्तदीयां विविष्टा-
स्तदीयाभी रचनाभिरर्च्यैव विभाव्यन्ते । शनकप्रथम्यं हृदयकथकमेव यन्मनुजो
मद्वलं परयेत् स मद्गुणान् मज्झिष्य नैजं जीवनमुद्धमयेत् । अत्र तद्वचनात्.
केचन श्लोकाः उद्धृष्टवन्ते येन हि स कवितायां अनन्यलक्षणां विविष्टतां विदिताः
स्युः । येषां संमगांश्च न कोऽपि गुणो लब्धो भविष्यति तेभ्यः को ह्यसौ ।
यस्यास्त एव जना ये तुरङ्गान् अपि अयोग्यान् अपि गुणवतीं विदधति—इत्येव-
काव्यविषयां विविधया चारुताभिधानि कविः ।

किं तेन हेमगिरि । रत्नं त्रिणं वा
यत्र श्रिताः नु नररत्नरत्न एव ।
मन्यामहे मलयमेव यदाश्रयेण
कङ्कालनिम्बकुट्टान्यपि चन्दनानि ॥

यद्यपि कार्यं कुर्वति तस्मात्तु चिरं विमृश्यैव विदर्शयन् अम्यया तच्छ्रेयः कृतमेव
भवति । अगतिं अविमृश्यकारिणो जनान् अनुशयं विन्दमानान् प्रेषयैव
अविरदिमाह—

“उचितमनुचितं वा कुर्वन् कार्यज्ञानं
परिणतिरवधार्यं यत्नतः पण्डितेन ।
अनिरममृशानो यस्मै गमाविपक्षे-
भवति हृदयदार्ढ्यं शङ्कस्यो विपाकः ॥”

जगति पुष्पिता वाच वदता जनानां संख्यातिविशाला परं दानादिना साहाय्य-
कारिणी विरला—इत्येतदनुभूय कथयति कविर्देवग्न्यविलसितया गिरा—

“ १ १ चातक सावधानमनसा किञ्चित् तृणं श्रूयता-
मम्भोदा बहवो वसन्ति गगने सर्वेऽपि नैतारुण ।
केचिद् दृष्टिभिरार्हयन्ति वसुधां गर्जन्ति केचिद् कृथा
य यं परयसि नस्य तस्य पुरतो मा ब्रूहि दीनं वच ॥”

सत्यमिदं यजगति धनं विना न जन कापि मान लभते काम स विद्यागुण-
कुलसनायः रचात् । निर्धनत्वात् स सर्वत्र तिरस्क्ष्यत एव—इत्येतद् रिलोक्य
भुवि कथिष्याद्वरति—

जातिर्यातु रमातलं गुणगणस्तस्यायधो गच्छतु
शीलं शैलसदात् पनरबभिजन सन्दृष्टता बह्विना ।
शौर्यं वैरिणि यज्ञमाद्य निपतस्वधोऽस्तु न केवल
येनैकेन विना गुणस्मृणलवप्राया समस्ता ह्यम ॥

यत् सुखं शाश्वतं निर्वेदे न तत् कापि । विपुलैर्भववदिकं किम्पि न क्षान्ति-
प्रदम् । क्षान्तिस्तु वैराग्यादेव लभ्या भवतीति दृष्ट्वा ब्रूते कवि—

महो शय्या रम्या विपुलमुपधान भुजलता
वितान चाकाश ध्यजनमनुभूलोऽयमभिल ।
शरधन्द्रो दीपो विरतिरनितामङ्गमुदित
मुखी शाश्वत शेते मुनिरतनुभूतिर्नृप इव ॥

सम्प्रति गीतिकाध्ययान्यविधमेव मापुयं पाठयितुं पुर उपदिश्यते । एष कवि-
रस्ति ‘अमरकशतकस्य’ कवयिता ‘अमरक’ । अहो, धन्योऽयं कविर्यं धन्या-
लोककारो रसमर्मविद् भानन्दवर्धनाचार्योऽप्येवं प्रशंसन्ति—

“मुक्तकेषु हि प्रयन्धेस्विन रसबन्धाभिनिवेशिन कवयो हरयन्ते । तथा
अमरस्य कर्मेमुक्तं । शृङ्गारस्यन्दिन प्रबन्धायमाना प्रसिद्धा एव”

जानायास्तटीयाया रचनाया शतकानि बहून्वतीतानि पर सम्प्रायपि तत्र
रमिकानां चेतामि कृश रमन्ते । तस्या मनोहारितैव सस्या लोकप्रियतायां
कारणम् । वस्तुतोऽमरको रसकवि तत्कृति शृङ्गाररमस्यानुपमा निधि । तस्मिन्-
सताया पुरो न कापि सरसता स्थातुं शक्नोति । ‘घटे सागर’ इत्येषा लोकोक्ति-
स्तत्र यथार्थतश्चरितार्थमिवनि । तस्य काव्य सजीवप्रेमश्रारनरचित्रशालैव ।

यवापि तत्र कामिनां कामिनीनाञ्च विमित्रा मनोवृत्तयश्चित्रिणा सन्ति, यवापि प्रवासगामिनं श्मश्रुं वीक्ष्य विह्वलतां प्रपन्नायाः कान्ताया अधीरं चित्तं चित्रितमग्निः । प्रायेण सर्वेऽपि श्लोकाः सन्ति ध्वनेर्मधुराम्बुदाहरणानि । उपरि कथितकथनं प्रसार्गकर्तुमत्र केचन श्लोकाः लिख्यन्ते । तैः सहकृतमाहित्ये कोटशाम्बुत्तमानि गीतिकाव्यानीत्येतदपि विदुष्यन्तः—

अरिद्वज नयनाम्बु धनुषु कृतं नाप मयोध्याहितो
द्वैत्य म्यस्तनसोपन परिजने चिन्ता गुरुयोर्ध्वनाः ।
अथ य किञ्च निर्वृतिं व्रजति सा यासै परं निधने
विश्रयो भव विप्रयोगव्रजिनं दुःखं विभक्तं तथा ॥

एतानि त्रिविधभावमप्यनामयानि चित्राण्यालोक्य सुन्दरं संवादात्मकं चित्रं सगतिं प्रेक्षणीयम्—

वाग्दे नाप विमुञ्च मानिनि रपं, रोषाग्मना किं कृत,
शेदोऽस्मासु न मेऽपराधनि भगान् सर्वेऽपराधा मयि ।
तत् किं रोदिषि गद्गतेन चक्षमा दम्भाग्रतो रघने
नन्वेतन्मम का तवामि दयिता नारसीयतो रघने ॥

इदं हि चित्रं वीक्ष्यतां तन्महत्या लोकनयनचन्द्रिकायास्तस्या यदीयया सुप्रमया इन्वीरस्यभावेऽपि इन्दोवराणां, कुम्भजापाद्रीनां सुमनमानभावे कुम्भजापाद्रीनाम्, अर्घ्यपात्रमदाभावेऽयर्घ्यमात्मनस्तत् पूर्तिः स्वीयेरत्नैरेवानवदराचरिता । अतो कथे सृष्टिर्विचित्रा । इदृश्यानि कमलादीनि तु विधानु. छन्दे. कमलादिभ्योऽनितरां त्रिधागि ललितानि च—

दीर्घा वन्दनमालिका विरचिता इत्येव नेन्दोवरे.
गुण्वाणां प्रकर. स्मितेन रचितो नो कुन्दजास्यादिभिः ।
दन्तस्वेदमुखा पयोधरयुगेनाभ्यां न कुम्भाग्रमया
स्वैरेवावयवै. प्रियस्य विगततन्मन्या कृतं मन्दलम् ॥

मन्दलं संस्कृतगीतिसाहित्यस्य सुविदितः कविः । एतदीया श्लोकाः अलङ्कारग्रन्थेषु प्रायेण दृश्यन्ते । आचार्य आनन्दवर्धनो न केवलमस्य कवेः करिणामुद्धारयति तु य एतस्य लोकोत्तरप्रतिभासपि श्लाघाव्रजे । एतद्वचिनं मन्दलस्तनकं सुप्रकाराणिकान्यस्य मधुरमुकृष्टञ्च निदर्शनम् । शतकमिदं गीतियम्बन्धिनां श्लोकानां रम्य आकरः । अन्योक्तय एतदीया अनुपमाः । प्रमादस्तत्र पेशतो

माधुर्यं च पावनम् । अलङ्काराणां छटा मनोहारिणी । स्वभावोक्ति उग्रेण,
उपमा, अर्थान्तरन्यासश्च—इत्येतेऽलङ्कारास्तु यस्तुतः सद्दयानां दृश्यं नितान्तं
मन्दयन्ति । सरकृतसाहित्येऽयं विद्वान् मष्टयो नहाकविषु गण्यते । निपीयन्तां
केचन तरुवितामुधाशीकरा—

“एतत् तरु मुखे कमलिनीपत्रे कणं वारिणो
यन्मुष्णमग्निरित्यमंस्त स जट. शृण्वन् यदरमादपि ।
अगुह्यप्रलघुक्रियाप्रविरुपिग्यादीवमाने क्षमै
बुधोद्गीय गतो ममेत्यनुदिनं निद्राति भान्त शुचा ॥”

मन्दानामरधाने ममत्वमिह वियसु सुन्दरेषु शब्देषु सञ्चिहिता—

“कस्त्वं भो. कथयामि दैवहृतक मां विद्धि शास्त्रोदकं,
वैराग्यादिषु वशि साधु विदितं करमादिद कथ्यते ।
वामेनात्र षटस्तमप्यगजन सर्वात्मना सेवते
न पञ्चायापि परोपकारकृतये मार्गस्थितस्थापि मे ॥”

स्वाभिमनमर्थं कियल्ललितया सरण्यात्र कविर्निदधाति स्म ।

आचार्यगोवर्द्धनः शृङ्गाररसस्य सिद्धकवि कविषु । कविर्जयदेवस्तमेवं
स्थावते—

“शृङ्गारोत्तरसत्प्रमेयरचनैराचार्यगोवर्द्धनरूपर्षी कोऽपि न विद्युत ।” कवि-
रयमार्यारचनायां लब्धप्रज्ञाः । आर्यासमं धुन्दो नातः प्राक् कोऽपि एतावत्या
सुखाकृतया लिखेत् । आर्यासप्तशत्यामेव कवि शृङ्गारस्य विविधानामव-
स्थानां वर्णनं मार्मिकतया विदधानोऽवाप्यते । सावबहुदयस्य प्रवृत्तीनाञ्च महान्
वेत्ताय कश्चिरियेतदस्य कृतेरप्ययमेनाप्येतां सम्यग् ज्ञातुमर्हति । आश्चर्यमिदं
यदेव आर्यासप्तशतपुष्पदन्त्यपि विविधानां विशालानाञ्च भावानां मन्त्रिवेशने
सफलतया यमो बभूव । आर्यासप्तशतीं हालकविकृतां गाथाशतशतीं स्यपुरत
आदर्शावेन निदधानि । श्रूयतां केवलमार्याद्वितयम्—

“तल्पे प्रभुरिव गुरुरिव मनसिजतन्त्रे अमे मुजिप्येव ।
गेहे धीरिव गुरुजनपुरतो मूर्तेव सा धीरा ॥
न सवर्णो न च रूपं न सत्क्रिया कापि नैव सा प्रकृतिः ।
पाला स्वद्विरहादपि जातापञ्चभावेव ॥”

गीतिकाव्येषु तद्यदेवस्य गीतगोविन्दकाव्यममरकाव्यम् अस्ति । अत्र सस्कृत-
भारतम् मौन्दर्यस्य माधुर्यस्य च चरममीमात्रलोकिता भवति । कोमलकान्तप-
दावल्या मरमप्रवाह मयुरमावना मयुमयी धाराश्चावगाहितुमनमो रमिका अत्र
स्वेच्छयावाहन्ता तेषां तृप्तिं मनसः काव्यमिदं विहाय नान्यत् कर्तुं पायेत् ।
इहानन्दकन्दस्य अजचन्द्रस्य अगदवाधावाधाया राधायाश्च ललितानां लीलानां
पादा ललाम गानं श्रुतं भवति नान्यत्र क्वापि । भावानां भव्यता, दादना
मुन्दरता, अर्पणां सरमता सर्वभरणभूषितहावलोक्यन्ते । निर्पायतामाकण्ड-
मघरीकृतमुरमुखा गीतिमुपैतदीया—

“उन्मदमन्दमनोरमपथिकवधूजनजमितविलासे ।
अन्तिकुलमङ्गलमुमनसमूर्धनिराकुलबहुलकलारे ॥
केलिकलाकुतुकेन च काचिदसु यमुनाजलकूले ।
मञ्जुलज्जलकुञ्जगन विचक्षणं कोणं दुहले ॥
मनोभवानन्दन चन्दनानिल प्रसीद रे दक्षिण मुञ्च वामनाम् ।
चणं जगत्प्राग विषाय माधव पुरो मम प्राग्दत्तो भविष्यसि ॥”

धीरूपगोस्वामी च राधाकृष्ण-ललितकलीना नितरामेव रमयमवदान-
वर्गनं स्तुतिस्तेकेषु विदधानो रगोच्छरीभवति । रचनायामेतदीयाया गीतगोवि-
न्दस्य प्रमाणं स्पष्टमेवावलोक्यते । रूपगोस्वामी प्रतिभावान् श्रीराधाकृष्णविमल-
मञ्जिनिर्मलहृदयवान् महान् वैष्णव-कविवर्धनः । तस्य स्तवमागताः स्तुतयो
गीतिकाव्यस्य मनोऽभिरामं रूपं चित्रयन्ति—

इदि बहद्विरलमम्बरपटनीस्फुटदुःखलमौत्तिकमनुदाया ।
हीनलभूतलनिश्चलतनुतिममवमीदति मग्नति निरुपाया ॥
गोष्ठवनाभयमत्रमहामतर्दीक्षितं भवतो माधव बाला ।
कथमर्हति ता हन्त मनाननविषमदशा गुणवृन्दविशाला ॥

स्तोत्रमकं गीतिकाव्यमपि परमसरसं हृदयस्पर्शननिपुणं विपुलं च । स्तोत्र-
साहित्यमर्थस्वम्यं गीतिकाव्यस्य कवयितारश्च प्रभूता मञ्जकवयोऽप्यवन्तः । अस्म-
दायमस्कृत-साहित्यस्य विद्वद्दौरेयाणां कविराणां प्रितिष्ठनयं यत् ते दादतां
सादप्रति विद्याया निदधुस्तादसीमेवाथवा ततोऽपि गुप्तरां भक्तिं भगवति च
मरला निदिनवन्तः । इदमत्र कारणमस्ति यत् तेषां कविता सन्ति जीवनवयोऽ-

ज्ञानविनाशनपटीयस्यो भगवत्परणोन्मुखकारिण्यश्च । इह पूर्वं श्रीशङ्कराचार्यस्य
काश्चन स्तुतिपद्यस्यो निर्धार्यन्ते—

“भज गोविन्द भज गोविन्द भज गोविन्द मूढमते ।

प्राप्ते ससिद्धिते तत्र मरणे नहि नहि रक्षति दुष्टभ्रूणे ॥

बालस्तावत् स्त्रीहास्तारनरुणस्तावत् तस्मिन्निह ।

मृदस्तावन्नित्यन्तामग्न पारे ब्रह्मणि कोऽपि न हनः ॥

भज गोविन्दं भज गोविन्दं भज गोविन्दं मूढमते ।

पण्डितराजो जगन्नाथ परमवैष्णव आसीत् । स खल्वलं पितृमुपदिशत्येवं मधुरया
कथामि सरसया गिरया—

रे खेत कथयामि ते हितमिदं वृन्दावने चण्डण्

वृन्द कोऽपि गवा नवागुदनिभो वग्धुर्वं कर्पसवया ।

सौन्दर्याद्भुतमुद्गिरिभिरभित सम्मोह मन्दस्मितै

रेष स्वा नव बह्मभाश्च विपयानाशु क्षयं नेष्यति ॥

स्तुतिकुसुमाञ्जलिकारेण जगद्गुरुभट्टेन नित्यप्रभावशालिना हृदयद्रावण-
कारिणा त्रिभिन्ना राक्षस मुतः । तस्मिन्नि निशम्य कटोरहवयस्यापि हृदयमार्द्रं
भवति । केवलमेक एव श्लोक धूयताम्—

स्वैरेव रघुपि गतोऽहमघ कुहूदै-

स्तत्रापि गगनं तत्र नास्म्यवलेपपात्रम् ।

एत पशु पतति य स्वयमग्न्यक्षे

नोपेक्षते तमपि कारिणीं हि लोक ॥

गीतिकाश्वेषु रागात्मकवृत्तीनामुन्मीलनात् तत्र जीवात्म्य रज्जानारीणि
चित्राणि एव मयेव चारुणि भूत्वा चित्रितानि सन्ति । तेषु भावानामसीमता,
कोमलता, निरीक्षणस्य नवीनता, कल्पमानाञ्च चारुतानुपमैव प्रतिपदं सञ्चरते ।
कपि कोकिलश्च गीतिकाश्वद्वये स्वतन्त्रतया स्वेन हसितमुधम्याधुर्ध्वेण गधुरेण
स्वरेण मर्दा अपि आशा प्रपूरयन् मुक्तो भवति । धन्या मरुतसादिरिय-
गीति सरसी ।

कला-सीमा काव्यम्

‘का नाम कला’ इत्यत्र प्रतीत्य प्रयोगो वैदले वदन्ति—“कला वस्तुनो ह्यान्तरिकी अभिन्यतिरस्ति” । शब्दान्तरेषु इदं यक्तुं शक्यं यद् वस्तुनो हि स्वकोषा आहूतिर्दया मुषटिका भूषा प्रत्यक्षमवति सा मुषटिनयदार्थवैशिष्ट्याभिप्यञ्जनकारिणी इत्यत्र ‘कला’ इत्यनेन नाम्ना प्रोक्ता भवति । वस्तुनो मैत्रह-तिर्वस्तुगतो धर्मः किंवा तद्गतः भावो वा वैशिष्ट्यं भवति । माह्न्यिकानां भाषायां वस्तुन इदं वस्तुवमेव सौन्दर्यमभिव्यज्यते । जगति सर्वत्र पदार्था स्व-सौन्दर्यवादादेव प्राप्ता भवन्ति । कलायाः कार्यं सौन्दर्यमनोमोहकमस्ति । मान-वस्य रागादिना दुःखिदंशवाप्य समने सन्नुष्यति प्रसीदति आनन्दमनुभवति तदेव दुःखे मुरम्यं विधानमपलं सौन्दर्यमिति गीयते । कला इदमेव सौन्दर्यम-व्यक्त्यतो व्यक्तं भवति । कलायाः स्वभाव एवास्यभिन्त्यतिरक्ता । कलाः मग्नि यद्यपि बहुविधा परं तत्र कलाः ललितकलाः इत्येवमत्र मंत्रया मग्नि प्रमिता । तः। मन्त्राणां—

(१) श्यामपकला, (२) मूर्तिकला, (३) चित्रकला, (४) मूर्ति-कला, (५) काव्यकला ।

कलाकार कलां महत्तमं सर्वविधान् जगि नृतां भूतान् वा पदार्थान् कननीयतमे रूपे परिवर्तयति । स एतन्माहात्म्येन वस्तुजानं सर्वेषां हृद्यं प्रियम-विधाप्य समवतारयति । तद् स्वकीय स्थूलं रूपमप्यत्रैव किमपि परमायर्पकर-मानन्दार्थं कननीयतमं रूपं नवीनं परिगृह्य विलोकयितुं महत्तमाना पुराणि-ष्टायति । इत्यने लोके यत् सुन्दरं काव्यं वा कुम्भकारादथ सुवर्ण-काष्ठ-मृत्ति-कादिवस्तुफलानं धाम्नुन्दरेषु स्वान्नामन्दवेषु कुण्डलाभ्यन्तिका क्रीडनकादिषु परिगमयन्ति । येषां पादानेन कद्रुता-विचरणा-क्योरेतादिदोषभातिरिक्तान्स्वर-मगदादिका पदार्था सुन्दरं मनोमनिरामं सुमुदुलं कौतूहलास्पदं रूपं परिगृह्यन्ति तदुप-दानमेव कला भवति । मिलानपदान् महतो मन्तरान् वा दुर्गतराजमादा-दिषु मनोरनेषु जानाकल्याणस्वदन्तेषु परिगमयन्ति सा कला ‘श्यामपकला’ इति कथ्यते । येन माधनेन हि पाशय-काष्ठ-मृत्तिका पदार्था विचित्रविचित्रर-

राम कृष्ण प्रताप गान्धि जवाहरलालादिकाना मूर्तिषु परितर्गन्ते तत् साधनमेव
 'मूर्तिकला' इति निगद्यत, येन साधनेन सीता दमयन्ती विदेकानन्द रव्याम्बुदि-
 कान् जनान्, गिरि सरिकाननादिकानि वस्तूनि वा आलम्ब्यऽर्पितानि पश्यामो
 वय तदेव साधनचिह्नं 'चित्रकला' इति कलाविदो वदन्ति । यथा चित्रकार
 साधारण दलादिकमपि दमयन्त्यादिषु घण्यन्ति तथैव मगीतकारोऽपि साधारणान्
 एव शब्दान् स्वरान् वा अतिमधुरान् सरसान् आनन्दविधायकाश्च विधाय सचे
 तसा पुर सन्निधायति । तान् निशम्य मानवानां तु कथैव का मृगादिरा पश
 वोऽपि भीषणविषधरा भुजङ्गा अपि नितरागानन्दं विन्दन्त प्राप्यन्ते । तेऽपि
 पुन पुन स्नानन्द शिरो धुनाना मुखगमुद्रे निमज्जन्तो लीयमाना विलापमानाश्च
 विलोक्यन्ते । मगीतकारा यथा कलया सत्तार प्रमोदयन्ति सैव 'सगीतकले' नि
 शीर्षने । एवमेव कविरपि या शरण प्रपद्य शब्दार्थौ हि सुधामयी कृत्वावतार
 यितु प्रभवति, कलाकलितौ भूत्वा च शब्दार्थौ तौ सत्तारे विचित्रविचित्रा घटना
 घटयितु समर्थौ योभूत । कवेर्बाणौ तां निशम्य शूरा समराङ्गणे प्रागान् अपि
 महर्षं श्रुद्धति, कृपणा अपि ता श्रुत्वा क्षान्तारो जायन्ते, जना रात्रि स्व रश्मिषु, स्व
 धर्मं धातु यदपरिकरा जायन्ते । किं बहुनासत्तारे असम्मान्या अपि घटना सम्भा-
 व्यास्तदा भवन्ति यदा कवि स्वकीया कवित्वमयीं गिरां प्रयुनक्ति । तद्गिरया
 जनेषु अग्राय निरोधनाय अपार बलं समुत्पद्यते, मन्त्रैश्च कृत्वाया मरिद् तथा
 प्रवहमाना भवन्ति यत सा तान् अपि जनान् परिप्लावयति य कदापि एकमपि
 बाष्पविन्दु मुञ्चन्तो न दृष्टा पुरा बभूवुः, सयमिना कृतब्रह्मचर्याभिमानानामपि
 चेनामि विहृतानि भवन्ति । एतद्विधा विचित्रा दशा नयन्ता कविगिरा प्राप्यैव
 तामविहृत्य सुखं एव स्तुवन्ति—

अपारे काव्यसत्तारे कविरेव प्रजापति ।

यथास्मै रोचते विश्वं तथेदं परिवर्तते ॥

यथा कर्त्तारणी एतद्विधं लोकोत्तरं बन्धनमुते सैव 'काव्यकला' इति
 कथ्यते तुभे ।

एतासु पञ्चविधाभ्यपि एलितासु कलासु काव्यकला सा कलास्ति या चत-
 सोऽपि स्वतरा कला सर्वथा जयति । तस्मान् काव्यकला कलामूत्तमा कला ।
 सा कलानां सम्राज्ञा । सा स्वगुणै स्वविशिष्टताभि स्वाकर्षणं विजयिभि सर्वा
 कला अधरीकृत्य जरीभूयते । सा सर्वानामपि कलानां गिरामि नमयन्ती श्रेष्ठ-

मुच्यतममामयनमधिकरोति । अत्रेदमिदानीं विमर्शनीयत्वेनापनिनमास्ते यत् काव्य-
कलाया ने के गुणा किंवा कास्ना विनिष्टता विमन्ति यद्वशात् सा मकला
अपि कला अतिगते । कलारहस्यविदा विप्रश्चिनामभिधानमिदं यत् कलासु मैव
कला श्रेष्ठा कला गण्यते या मूर्ताधारश्च कदापि त्यक्तुं शक्नोति । स्यापयमूर्ति-
विप्रकला स्फुटमेवाधामयेविम्यो दृश्यन्ते, सङ्गीतकलापि भावनिष्ठा परिवीर्यते ।
काव्यकलैव एतत्सो ममवासा जायते सर्वेभ्योऽपि तन्त्रेभ्यो या स्वनन्त्रा
भवन्ती कलाजनानि सनुदुग्ममते सा सन्नोऽपि महत्तर यत् कार्यं साधयति, न
तद्वन्ता कला हि साधयितुमीष्टे । तदर्थं प्रतिमाऽपेक्ष्यते, साम्राज्यमिलयन्ते,
सङ्कवीना मत्रिकर्ष आकाङ्क्षयते, सङ्कविचिनानामनुशीलनमपेक्ष्यते । सा
महद् ज्ञानं विशालमनुभव स्यापकञ्च पटञ्च कामयते । एतेषा सर्वेषामप्यपेक्षा
अन्यन्ता कलाया कृते न भवति । एतदेतोरपि काव्यकला सत्राभ्योऽपि कलाभ्य
श्रेष्ठा किञ्च ज्येष्ठा । स्थपति-सूनिर्धार चित्रकाराद्वय स्व स्व कलामक कौशल
मवर्तयितुमभिमत यथास्त चित्रमधिगच्छन्ति परं कविनटस्तु न नट नास्ते य-
स्त्रायकाव्यकलाकौशलस्य प्रतिष्ठापनाय नावन्तमप्याहार नापेक्षते यावान्
आहारो नटेनानिसूक्ष्ममन्परि चलनार्थं गृह्यते । अन्ये कलाकारास्तु बाह्यमेव
सौन्दर्यं पण्डित्ययितुं क्षमा सञ्जायन्ते परं काव्यकलाकारास्तु आभ्यन्तरमपि
सौन्दर्यं विना रङ्ग-मूलाङ्क-करण्डिकादिमाधनं प्रमविष्ण्वो भवन्ति । सा यथा
सुन्दरतरा मवान् अपि लोकात्, समग्रान् अपि कालान् सर्वत्रापि अविद्यमानान्
पदार्थान् अपि अवतारयति न तथा सुन्दरतया अन्था कलास्तत् सङ्कलमपि
वस्तुज्ञानमवतारयितुमलं जायन्ते । विद्यातु सृष्टया यत् कापि न विलोचयते
काव्यकल्पे तद्वि प्रादुर्भावयति । या नवरमरुचिरताश्च दृश्यते मान्यस्या कलाया
ह । एवंविधा जनम्यलक्ष्यविशिष्टतास्त्रालोक्यैव आचार्यमम्मट आचष्टे—

“नियतिवृत्तनियमरहिता ह्लादैकपर्यामनन्यपरतन्त्राम् ।

नवरमरुचिरा निर्मितिमादधती भारती कवेर्जन्यते ॥”

‘कला कलाया कृते’ इत्येष उद्घोषो हि यथां वहुंतीति तेषा करोती काव्यानि
पण्डित्यप्रधानानि संलक्ष्यन्ते । तानि विविधालङ्कारसम्बद्धनकारादिप्रमाणै-
रनया प्रमाधितानि सुगुणिकानि मुष्टिष्ठानि च जायन्ते यत् तत्रार्थं भावात्मकं
सौन्दर्यं तत्रयाम्यन्तरी मुपमा वा बाह्यया श्रविण्यता आविश्यते । परं विदूष-
षेतसां चेतसु सावरयमेव विस्मयं जनयन्ती अमितां प्रमज्जतामुत्पादयति ॥

के तादृश जनानामभिधानमेतद् यदतादृशानां काव्यानां सजाशात् कोऽपि लाभ सामाजिके जीवने नास्ति, ते घस्तुनस्तु नास्ति यमुदीरयन्ति । यथा सामाजिक जवन स्वसत्तायै स्वस्वस्थतायै च धर्मार्थकामान् अपेक्षते तथैव तद् रक्षयितुमा एतान् प्रीणयितुं तोषयितुं च नैनं चेत्, अपनेषु स्वमनीषायां कण्ठ्वा काव्यशास्त्रं निन्दमपि नियततया गच्छति । यस्य हि समाजस्य प्रवृत्तिरेव विधेः प्रियोद्देश इत्येते घस्तुनस्तस्यापरिस्फुटस्फुरतिशीलस्य समानस्य सजावो न मतारम्भं प्रति रवंपादकः ।

‘कला मानवजीवनोन्मनाय’ इत्येतद्धि वेदा मन्त्राय तेषां कवीनां काव्येषु न तादृशप्रतिभा इष्टा भवति न तानि काव्यानि तदीयानि भलङ्कारादि भारपुष्कलं वाहन्ति, न तत्र तद्बैशिष्यमेव चकारि येषां हृदयचक्षुः कृणु भावप्रतिमीलितं सञ्जायते । तानि काव्यानि तु सरलतयैव मन्त्रुल्लस्यैव च मानवस्य पुरो जीवनस्य स्वरूपं प्रस्तुयन्ति । मानवीयजीवनोद्देशस्य जायना स्थानोपायानां च प्रदर्शनं तेषामिष्टं भवति न च वैदुष्यस्य सम्प्रतिष्ठापनं तेषां प्रियम् । तानि तथा प्रयतन्ते येषां मानवस्याग्रे मानवतायां गतिविधीं सम्यक् समुपनिधत्ते सञ्जायेयाता, मानवा हि तद्द्वारेण स्वकीयां दुर्बलतामभिमाननीयान् तां दूरीकर्तुं न प्रयतेन आत्मनि च सदाशयता सञ्चारयेत् । स्वपदं च न द्वागेव सदाचरपथे निवृत्तीन्, एतानि च सर्वाणि कार्याणि कर्तुं सदैव तानि प्रयतमाना न्ययं प्राप्यन्ते ।

काव्यकलायां अभिव्यक्तयो भवन्ति नानानाना । कदापि ता नीतियादिता एतेषु गन्ति तु कदापि उपयोगितावाद्म, कदापि च ता शुद्ध कलात्मकमेव भाव गुणास्ते । एतादृशयां स्थित्या प्रतीत्यमुत्तिष्ठति यत् किं सौन्दर्यमपि एतेषामेतेषां स्वरूपाणां सङ्गते नृत्तार्थं वाच्यमानं भवति । अत्रेदं समाधानं सिद्धीयतं विद्वदा गोचरैर्मानन्द्यं स्वतः एव आधितवस्तु न, अभिव्यक्त्यर्थं तद् आधारमपत्तते । इस्माद् विदितं भवति यत् काम काव्य केनाप्युद्देश्यन् भवति तत्र सौन्दर्यं नियततया भिन्नं स्यात् तस्य स्वतो निरपेक्षत्वात् । सौन्दर्यस्योद्देश्यं कस्मात् तथा नाप्यते, उद्देश्यमानस्य च तस्योपलब्धिं कस्यां धरायामभीष्टा भवति इत्यत्र यदि विमूरयते तदा जायते यत् सौन्दर्यं कल्पनाप्रसूतमस्ति । कवे रागाग्निना वृत्तिं कल्पनामानन्दस्वरूपां नयति । इयं व्यापारो रसात्मकताम्रति कारणं सञ्जायते । एतेन काव्यकलायां सौन्दर्यानुगतत्वं निष्पद्यते । काव्येषु मानवमनोवृत्ते

रागपञ्च एव अभियज्यते । कायानुमतिस्तु रागपञ्चायत् । तस्मात् तद्धरा
म रागपञ्च एव । काय वस्तुनाऽभियज्ययनुभूयो प्रक्रियात्वेन मतम् । उभयो-
रप्येन्दोः प्रमत्तेः काय पाठकयोर्मध्ये एकवच्य प्रतिष्ठापना सञ्जायते । इद-
मेकत्वमेव 'स्वात्मकता' भवति । नास्तु काव्य मचेतनममेता कोटिं न प्रापयितु
शक्तेः नि शब्दत्वात् न तत्काव्य वस्तुन काव्यव नापैति । स्वात्मकरोधाय काव्य वा
साहित्ये मौन्द्यतदस्मात्मानितमभिलष्यते । न तत्र साहित्यिकभावभूमे अधिष्ठित
त्वात् । नन्मात्रे काव्य कव्य न तत् शब्दादभ्युपगम्य एव । काव्यकलाप्रार्थन्य दुर्गम
त्वादयः कविचरितलाभ परमरति ।

सकलरसपि सामान्यस्य स्तोत्रस्योद्गाहभर कवाचेऽ स्थितस्तस्मात् कवि-
पौराणिकत्वात् दाशानिकत्वाच्च गरीय । कवि स्वच्छाणकल्या तस्यैव तत्त्वस्या
भिन्दन्ति कुरते यस्य पौराणिका पुराणेन, दाशानिका दर्शनेन कुर्वन्ति परमभि
व्यक्ते पद्वितिसंज्ञा नैकविधा । कस्यचिद्गुणताया पद्वितया सत्यस्योपस्थापन तथा न
भवति यथा पौराणिकादिका स्वाभिमतपद्वितया विवर्धन्ति । स तु सौन्दर्यादृत
विशय सः प्रकाशयति न कदापि तस्य सौन्दर्यशून्यता तज्जिम्नता । सौन्दर्य-
सञ्चिष्टत्वमेव तस्य न प्रियमपि तु तस्य प्रकाशन हि परोक्षतया अपेक्षिततद्वि
म दृष्टति । अतएव कवेर्वाणी नदृगतत्वा मायुर्ग निषीय यातनमानन्द रमिका
विन्दन्ति न तद्वरमन्ये । सत्यस्य प्रकाशन न कश्चि न च परस्वच प्रयोगोऽपि
कश्चि कश्चि तु अस्मि सत्यस्य सुन्दरतया मरुतया विलम्बतया च नातिभवे
नम् । अत एव कवि-कर्म परमगहनम् । कवे काव्य सत्य सचि सुन्दरत्वं भवद् दृष्ट
भवतीत्येतदेव वैशिष्ट्य काव्य बाह्ये मूर्धन्यस्यानाधिष्ठित विद्धानि । परोक्षतया
कथनमिदंनस्याभिप्रायोऽय यत् काव्य स्वाभिमत वचः प्रकाशयितु न अभिशा
वृत्तिमवतन्वते न च लक्षणा न च भीमात्मकाना प्रिया तात्पर्यामेव । अपि तु
स्य वना वृत्तिमाधयति । व्यञ्जतया कव्यमनन्यलक्ष्य प्रकर्षप्रियमरनुते । ततो-
कोत्तरमेव सञ्जायते । काव्यस्य श्लोकोत्तरत्वादेव आचार्य आनन्दचरितस्य
प्रमादामेवमाह—

"प्रतीदमान पुनरन्यदेव वरवन्ति वागीशु महाकवीनाम् ।

यत् तत् प्रविद्धावयवतिरिक्त विमानि लावण्यमिवाज्ञानाम् ॥"

विश्वस्य मङ्गल सम्पादयितु कवि प्रयतते । तस्मात् एतादृशस्य मङ्गल्यानु

सरण स्वीकरण वा तस्यापेक्षित जायते येन सर्वेऽपि प्रयातु प्रभवेयु । कवेरुद्ध
विश्वभरत्वं प्रेषयैव केनाप्युक्तम्—

“न स शब्दो न तद् वाच्यं न स न्यायो न सा कला ।

जायते यच्च वाम्याद्वमहो भारो महान् कवे ॥”

यामिमा हि व्यञ्जनामालम्ब्य कवे काव्यकला स्वकीय स्थान सर्वेभ्योऽपि
पृथक् करोति, किञ्च यथा सा सर्वा अपि सकला कला शास्त्राणि जपति च
तस्या स्वरूपमाचार्यमम्मटेन इत्थं दर्शितम्—

यस्य प्रतीतिमाधानु लक्षणा समुपास्यते ।

फले शब्दैकगम्येऽत्र व्यञ्जनाप्रापरा क्रिया ॥

नाभिधा समयाभावात् ऐश्वर्याभावाच्च लक्षणा ।

लक्ष्यं न मुरय नाप्यत्र बाधो योग फलेन नो ॥

न प्रयोजनमेतस्मिन् न च शब्द स्वरुद्धगति ।

व्यञ्जनामधिहृत्याधुनिकानां कथनमिदं यद् व्यञ्जना सहजस्वतन्त्राध्यात्मिक
क्रियास्ति तदाधारो मूलतः कल्पना भवति । तस्या सकलवैव सौन्दर्यमस्ति ।
अभिव्यञ्जनावाप्त्यै सारं श्लोके मतेनायम्—

(१) कलाविषयकं ज्ञानं प्रतिभाज्ञानमस्ति ।

(२) सौन्दर्यमभिव्यञ्जनावामाहृत्याञ्च भवति वस्तुनि न ।

(३) प्रतिभाज्ञानस्यैवाभिव्यञ्जना भवति ।

(४) व्यञ्जना स्वतन्त्रमानसिकप्रक्रियास्ति तदाधारो मूलतः कल्पनास्ति ।

(५) व्यञ्जनाया अविभाज्यरूपत्वात् काव्येऽलङ्कारादीनां न पृथक् महत्त्वम् ।

न काव्यकला पानकरसार्थं शकंशोशीरैलाक्षीरवातामिप्रभृतिसाधनानि मना-
गप्यपेक्षते सा एवविधा सामग्रीमन्तरेणैवाधरीकृतस्मृतमधुर्यमद्भुतमेव जिता
खिललीकिरुपानकरस पानकरस अगत कृते प्रस्तवीति । अहो धम्यास्ते कवयो
ये सुधामपि वसुधायै सुलभां कृतवन्तः । निपीयताम्—

मृगमदसौरभरभसवशवदनवदलमालतमाले ।

युवजनहृदयविदारणमनसिजनस्तरुचिर्किंशुकजाले ॥

पीनपयोधरभारभरेण हरिं परिरम्य सरागम् ।

गोपबभूवुगयायति काचिदुदञ्चितपद्ममरागम् ॥

कापि कपोलतले मिलित्वा लपितुं किमपि क्षुण्णमूले ।
चार सुबुध्वा निमग्नवनी दयितं शुलकैरनुकूले ॥
बेलिकटाकुतुकेन च काचिदमुं समुनाजलकूले ।
मन्जुलवन्जुलकुञ्जगतं विचकरं कोण दुकूले ॥

येन कविर्जगद् भवेद्विजिष्णुमिति कामपते तदा न तद्विधामेव गीतिं सुदृश्यं
नत् तदाविधमेव कर्तुं चमने—

धावन्त प्रविशामरं दिसि दिसि प्रस्थासया भ्यम्भुं
दृष्ट्वा कालशमेन हन्त पलितं कस्यापि दैवदुमम् ।
श्रावं श्रावमश्नुवन्पह्मिनं सर्वत्र भग्नोद्यमा
जीवन् परमार्थगुण्यद्वयदासृष्टा मनोमोदकै ॥
यास्यागुण्यमयसम्भ्रमसन्ने बाधु कृतो वेधमा
स्यालानां पदावस्तुगाङ्गुरमुजः मुस्या स्थलीसायिनः ।
मंगारागव लहन्चमपिपां वृत्ति कृता सा नृगतं
यामन्वेपयतां प्रयान्ति सततं सर्वं समासि गुमा ॥

कदापि कविर्जनं शोके तु कदापि जप्सादे तु कदापि शृङ्गरो निमग्नपति ।
मकलं हि जगत्शोके निपातपन्तं लम् अलोकपन्तु—

एषा पदस्वलममीतिवशात् कर्तुं मे
यास्तुवन्वसि शिलाशकलं विवाहे ।
सा मां विहाय कथमप्य विलासिनी या-
मारोहतीति इदं च सत्यं प्रयानि ॥

मग्नति तापार्थं जनयन्तं तं परदम्—

चन्द्रारो वपमृग्विजं न भगवान् कर्मोपदेष्टा हरिः
मंग्रामाप्तरदीप्तिनो भरपति वली गृहीतवता ।
कौरव्याः पशवः प्रियापरिमदहेतोपतामिः कलं
राजन्वोपनिमन्त्रगाय स्मति स्कीतं यशो-दुन्दुभिः ॥

इदानीं शृङ्गारमुर्धं पाययन्तं तं वीचन्ताम्—

पानायाधरतोऽमृतं वसतयेऽप्यस्याः स्तनश्माधरो-
ऽधस्तात्पञ्चनान्तकन्दरधरः सत्पाय अष्टपुङ्गः ।

अप्यो मन्त्रवरो मनोहरकथा ध्यानाय यस्यामृजं
स्वैर्यं देहतपस्थले सति कथं सन्तो यनाम्यं गताः ॥

यदि कविराश्रयनिम्नस्तदा कथमिदं सम्भव यत् सर्वेऽपि नाश्रयनिमग्ना स्युः —

दोर्दण्डाक्षितचन्द्रशेखरधनुर्दण्डान्वभ्रोद्यत—

दृष्टारध्वनिरायंवाटचरितप्रस्तावनादिष्टिम् ।

द्राक् पर्यस्तकपालसमुटमिलद्ग्रहाष्टभाण्डोदर-

भ्राश्यत्पिपिहतचण्डिमा कथमहो नाद्यःपि त्रिश्रामयति ॥

अधुना कविर्हसति भवन्तोऽपि हसन्तु—

(क) गणयति गगने गगत्स्रग्द्वेज ममगगमं वितात्पापा ।

निविधभुजगक्रोडामका गृहिणी न जानाति ॥

(ख) आपाङ्गुरा सिरसिनास्त्रिवली कपोले, दम्बावली विगलिता न च मे विपाद् । एगीहरो युवतयः पपि मा विलोक्य, तातेतिभाष्यपरां ग्लु वज्रपात ।

भयाद् भीत हि भूत्वा सर्वं सम्पदेतरां, द्रयताम्—

निद्रितलोपकलाङ्गलापन्तनातुंकारगिभ्रद्भुवो-

र्विधेपादकरोदसां रघुपतिर्लङ्कापते पञ्चनम् ।

क्रन्दाफेह रराकोटु विषट्ददाह रुरद्वगुगुलु

मोःकीडवरपि नि श्वस्-कामि रागिस्त्रिभ्रमद्भोपि च ॥

काव्यकलायामद्भुतमेव सामर्थ्यं प्राप्नोते मा यदपि दर्शयितुमुत्सहने नहि-
नैव शिलम्बं लोचनयोः पुर उपस्थापयति । शिलोक्यमां जुगुप्सोत्पादनपरं
पुनारपदं द्रयम्—

उरुहरोरुह्य कृत्ति प्रथममथ पृथ्वदोकभूयामि मांमा-

शंसरिकपृष्ठपिण्डाद्यवयवमुलभान्मुपपृतीनि जग्वा ।

आत्तरनायनन्त्रनेत्रं प्रकटितदधान प्रेतरद्व द्रुद्धा-

दृष्टरपादरिषसंस्थ स्यपुटगलमपि । काव्यमप्यग्रमति ॥

क्रोधं साकारं भवन्तं काव्यकलायामीषन्ताम्—

यत्सम्पन्नतमद्भमीरुमनसा यत्नेन मन्दीकृतं-

यदुगिरम्तुंमपोहितं दामवता सान्नि कुलस्येष्टुता ।

तद् ध्वनारगिसम्भृतं नृपमुनाकेशाभ्वराकर्षणैः

क्रोधज्योतिरिदं महत् कुरन्ने यौपिष्ठिरं जृम्भते ॥

काम भवन्तः कस्मिंश्चिद्वीतागारे स्थिताः स्युः परं यदा निद्राघमप्याहो-

वन्तर कायं प्रतिमारमन्ते तदाऽपि शीतागारोऽपि भ्राष्ट्रायते, चेत् तदा हेमन्तकाले रात्रौ तदा सोऽपि निद्रापादत—

उत्तमद्युमगिद्युनिव्यनिकरप्रकीर्दकोपल
ज्वरावल्गवगन्त्राङ्गनगनिभूजकोदहय ।
भौमेभ्यप्रवमानमूर्त्यदिरण कूपकाशा रसा-
मायु कर्नं ममपयन्ति धिगमूमप्याहशून्या दिशः ॥
कान्मीया कृतस्मालमुद्रनदन् कापटिकष्टकते
तीराग्नन्मकसिम्बिषुम्बितमुवा द्यावन्तयप पूर्णिका ।
ठापूहंसिनिरस्य काटरवनि म्कम्पे निलीय स्थित
वीरघोडकपोतहूनिमनुकन्दनयप कृष्णकुट्टा ॥

इत्यङ्गणपञ्चित्रविप्रग्वारो विचित्रैव सा लेखनपम्मार नापेक्षने मना यदि । अत्र ता सर्वतन्ममो विन वन्तो प्रचन्ताम्—

नाकस न दिशः न शूरन्त साम्भोधयो न चिति
न धौनग्धरा न ताम्रकिरा न्नुत्तं ताराग्नः ।
एते पटपद्मानकानिपन्त्राणिङ्ग्यन्तद्विष्ट
हृष्टास्ते नमामन्त्रन्त्र निभयदन् दत्तन ॥

त्रिकाल्यमग्रमिति कथं न युक्तम् । तन्नि दाय स्वकीयमनुपममेव सौन्दर्यं परिपुष्पाति । तत्रापि न ह्य परिस्पन्दत यो रसाऽद्भुतामेव विधा त्रिधाति । रमस्तु न ह्य न, यो हि नन्त्र सर्वेभ्योऽपि निपन्त्रो व्यावर्णमा नन्त्रे सर्वपैववदत् । क एतादन् नना येऽवस्थिता त्रिकाल्यवर्जिता एव न घन्ध घन्धनिनि वक्तु मानन्दमुद्यतो जायत—

पायाद् व कटोऽङ्गो गन्गा राणे रणो वारण
दृष्टा यन रमरमारमरमारामरमा सा रमा ।
स श्रीमानुदयेदयोदयद्या दारोदयो नद्या
विष्णुविष्णुवीरवीरभिरवीरानोरमो सारमी ॥

काव्यकलाया महनीयता केन विविता चर्येत । तथयुक्त एकस्मिन्पि शब्द महार्पराशि ममाविष्टा भवति । सा सामारिक मुख दानु जना, मा अपवर्गानन्द प्रदानमपि प्रमविष्णु । स तद्बलमपि निद्राति येन सा मानव हरिचरणरत कुस्त—

भुग्ध सिग्ध मधुरमुरलीमाधुरीधीरनादै
 कार कार करणविवश गोकुलभ्याकुलत्वम् ।
 श्याम काम युवजनमनोमोहन मोहनाह
 चित्ते नित्य निवसतु महो वल्लवीवल्लभ न ॥
 स्वैरेव यद्यपि गतोऽहमधः कुकृत्यै
 स्तत्रापि जाय तव नास्त्यवलेपपात्रम् ।
 इह पशु पठति य स्वयमधरूपे
 नोपेक्षते तमपि कारुणिको हि लोक ॥

वस्तुतः काव्यकलास्पर्शमणि (पारसमणि) स्त सत्पुरुष भवोऽपि चामीकरतां
 याति अगन्धोऽपि पदार्थं सौरभयुतो भवति । तत्प्रभावात् वियमपि अमृतापते,
 अमृतमपि विषाद्यते । सर्वमपि अनिवर्णनीयतां प्रपद्यते । पृतादृशी विलक्षणता
 पृतादृशी विरम्यकृतकर्मनिपुणता ज्ञान्यस्यां कलायामीष्यते अतः सत्य—
 कलासीमा काव्यम् ।

अभिधादेरपि व्यञ्जना गरीयसी

शब्दो हि महाशक्तिशाली । अर्थस्तस्मै शक्तिं प्रयच्छति । विपुलविपुलतरा-
 क्यर्थं स मदा समपेक्षते । पर शब्द माहाय्यमन्तरेण अर्थो न नैत्र गौरव
 प्रदर्शयन्महति । सोऽपि सादमपेक्षते । उभावप्यन्योन्याधितौ । अत एवोक्तमपि
 “शब्दायांविष सत्कवि” इति । अर्थं विना शब्दो न स्यात्तु चम, सा उ विना
 योऽपि । हावपि परस्परं सगृह्यौ स्तस्मैदेव नु त्वेवमहाकवि कालिदासो
 भगवन्त शङ्कर प्रगमन्नाह—“वागयांविष मगृह्यवि”ति । शब्दे स्थिताया शक्तेः
 प्रयोग विद्वान् एव कर्तुं क्षमते । प्रतिभावान् विपश्चिन्नैत्र लेख भाषण कवित्तदिक
 वा प्रति यावन्ममपि यादृशमपि गरिमाय प्रगुप्तमभिलषते स नावन्नमेव ताद
 शमेव त शब्दे प्रयोक्तुं क्षम । न साधारणो जन शब्दनिष्ठा शक्तिं जानानि, ‘कन
 प्रकृतेण शब्दस्थिताया महत्या शक्तेः प्रयोग कर्त्तव्य’ इत्यनदपि स न वेत्ति ।
 तस्मान् तदीय वाक्य न लोक प्रीणति न समावर्त्तयितुं स स्वप्नप्रति क्षमते ।
 कविर्मनीषी शब्दमुपास्ते स शब्दज्ञो भवति, शब्दस्य शक्तिमपि सम्यगवगच्छति ।
 एतस्मात् कारणान् समप्रमपि जगत् तद्वक्षणा तद्वस्तुता तद्वार्गी च मनन
 श्रोतुमुमुक्ता दर्शयति । यथा कस्यचन मुये यस्य शक्तिमन् शूरस्य शरा वेष्यय
 वस्तुनो वा लज्जस्याभ्यन्तरभागे प्रविश्य तदायमन्यच्च समं भित्ति वह्निर्निर्गत्य
 चाग्न्यापि स्वमाभ्युत्पत्तितान् पदार्थान् भिनति तथैव कुशलवस्तुप्रयुक्तः शब्दोऽपि
 न केवल एव विद्युतमर्थं प्रकटीकृत्य विरमयापे तु स स्थल-समय धातृविशेषाद्य
 शुरोधवशादनेकान् विविधानर्थानभिग्नयन्ति । शब्द प्रत्यक्षमेवार्थं न निदृष्टापि
 तु स परोक्षमपि अर्थमधिकरोति । यो वक्ता परोक्षार्थद्येतनपर शब्द प्रयोक्तुं
 समर्था परच शब्द परोक्षार्थोपस्थापननिष्ठः स वक्ता स च शब्दो विदुषा समवाप
 परा प्रतिष्ठामश्नुते । विचारवन्तो विज्ञा शब्दाभ्यन्तरे राजमाना क्षमता मय्यक्
 चिरञ्चानुभूय निश्चयमिभनगुर्यद् यथा पृथिव्यसेतोवाट्वादिपदाया अस्मन्मन्यन्त बल
 विपुलाश्च गुणान् मन्त्रिदधति तथैव शब्दाऽपि भव्यगगाधशक्तिमागमनस्युगशाली
 च । सद्गुण विद्या-कला सम्पन्न-सुमस्कार निबल्यादिमाहाय्यमवश्यं यथा लोक
 पुमान् अद्भुत सत्त्व तेजो बल प्रभावश्च प्रदर्शयति तथैव शब्दोऽपि प्रतिभावन्

शास्त्र पारस्पर्यान लोक व्यवहाराभिज्ञ स्थाप्यायपर जनमवाच्याद्भुताद्भुता
यान् प्रकाशयति । शब्दस्य विलक्षणतामिमा साहित्यिका सुधीधौरेया धीरतया
गम्भीरतया च चिन्तयाञ्ज् । ततश्च ते वैयाकरणा नैयायिका मीमांसकाश्च
शब्दाभ्यन्तरे यां या शक्तिमनुसन्दधुस्ता ता शक्तिमेव न शब्दो जुपतेऽपि तु स
ततोऽपि परां शक्तिं निदधातीत्येत निश्चयमामम् । ते वैयाकरणाद्यन्विष्टा शक्ती
साधु परीक्षयन्तत इव निश्चिक्थुर्यद् वैयाकरणा शब्दे यामभिधां, नैयायिकान्तर
यां लक्षणा, मीमांसकाश्च तत्र यां तात्पर्याख्या शक्तिं परयन्ति ता सर्वास्तिष्ठो-
ऽपि शक्तयः शब्दाभ्यन्तरतोममानया सहृदयसवेधया शक्त्या सर्वथातिशीयन्ते ।
इमा हि अभिधादिविजयिनीं शक्तिं ते 'व्यञ्जना' इत्यनेन नाम्ना व्याजहुः ।
इदतापूर्वकं ते प्राहुः —

नत्र व्यापारो व्यञ्जनात्मकः ।

यस्य प्रतीतिमाधातु लक्षणा समुपास्यते ।

कले शब्दैकगम्यऽत्र व्यञ्जनाच्चापरा क्रिया ॥

नाभिधा समयाभावाद्देवभावाच्च लक्षणा ।

लक्ष्यं न मुख्यं नाप्यत्र बाधो योगः कदेन नो ॥

न प्रयोगनमेतस्मिन् न च शब्दः स्वरलङ्घगतिः ॥ इति ।

व्यञ्जनाया लक्षणाभिदं प्रतिपाद्यते ते तां व्याख्येयानां भुवन्ति 'व्यञ्जना प्रति
पद्योऽर्थो व्यङ्ग्यार्थः' इति कथ्यते । अभिधाप्रतिपाद्याद् वाच्यादर्थावद्भुद्भ्यः मुख्यार्थं
एव वेद्यते यथा 'गङ्गा' इत्येतस्य शब्दस्य मुख्योऽर्थो जल-प्रवाहविशेष इत्येव
वर्तते । एव अर्थोऽभिधानोऽर्थो भवति पर 'गङ्गायां घोषः' इत्यादौ यदा
गङ्गादिशब्द प्रयुज्यते तदा ॥ गङ्गाशब्दस्वरूप लक्ष्यमर्थं लक्षयति । तद्रूप
लक्ष्यार्थस्य ज्ञापनं लक्षणा करोति । पर 'गङ्गायां घोषः' इत्यादौ प्रयुक्ताद् 'गङ्गा'
शब्दात् क्षीतत्वपावनवादिभ्यो यं प्रतीयते सोऽर्थ एव व्यङ्ग्यार्थः इत्युच्यते ।
इमं व्यङ्ग्यार्थमभिधेयशक्तिं व्यञ्जना । मीमांसकाभिमततात्पर्याख्या शक्तिर्न
व्यञ्जनादूने कार्यं कर्तते तस्यास्तु कार्यं ततो निवृत्त्येव । तदीयं कार्यं हि
अर्थस्यान्वितताकरणं किंवा अन्वितस्यैवार्थस्याभिधानमास्ते । तदेव व्यङ्ग्यार्थो
वाच्यलक्ष्यतात्पर्याख्येभ्योऽर्थोऽर्थो नितामन्ति मिश्रः । चेद् व्यङ्ग्यार्थस्य वाच्यादिभ्यः
न्तर्भावः कृतः स्यात् तदा मूललक्ष्यकारिण्यनवस्थाऽऽप्येतत् ।

अभिधा केवलं मुख्यार्थं प्रवर्तते, लक्षणा तत्र प्रवर्तते यत्र मुख्यार्थबाधो

चा मुदायथगो वा रुद्रियोजनयोरन्यतरद् वर्तत, ताभ्यां वृत्तिस्त्वन्ये गतिरुच्यते । व्य-चनाया कथं वृत्तिर्नैवमेव । स तु अभिधामात्मव्यमानापि अभिधातृ इत्यद् एव व्याख्यानमवहति । एतावद्व न, सा लक्षणात्म्या अवन्ती लक्षणातो विरुद्धा कार्त्तमनुष्ठिति । अन्वयमत्रे गतिकारेण वृत्तिना पर्याया वर्तते कान्तुगता । अनिधा लक्षणात्वावलम्बमानापि व्य-चना स्वतन्त्रा वृत्तिरस्ति तद्वत्कथं च सर्वत्रैव अभिधा-लक्षणावकाशाद् मिश्रस्यात् । त्रिषुन्मेषादुरागने पर त्रिषुन्मेषे मेरो न कर्तुं पारयति मेरो यद्यपि ध्वन्यानि सलिलमरणा सन्निधानेऽस्ति पर मेरोच्य कथं न ध्वनं न उपातिर्न सलिल न च मरुद् कर्तुमर्हति । पदार्था पृथक्ताया यत् कार्यमाश्रयति न तत् कथं त सहति तादातुमिच्छति । तस्या स्थित्या तादायं किमन्यथैव भवति । समुद्रो वारिबिन्दु शानेव मघाना भवति पर वारिबिन्दोर्मिश्रमेव किमपि नितान्तमद्भुत रिशङ्कद्वयं कार्यं करोति स । व्य-चनाशक्तिस्तु विचित्रैव शक्तिः सा न सर्वथाभिधायधीना, सा तु कदापि स्वतन्त्रमपि भवति ।

अपि व्य-चनव्यापारस्यानन्तज इत्यने परमनुगतोपाधिवशाद् भेदत्रये तदन्तर्भावा भवितुं शक्ये वस्तुलक्षारमाश्रित्यपि व्य-वर्थास्य त्रिविधत्वात् । एता प्रयोगमन्तराऽऽलक्षणाद्वारौ द्वौवपि वकादि व्यङ्ग्यौ भवतः वकादि च ध्वन्यौ-वक्ष्यतमर्थाः— पर रम मत्रा व्यङ्ग्य एव भवति । न स कदापि वाच्यो भवितुं शक्नोति । वस्तुरूपाऽलक्षाररूपश्च ध्वनिर्व्यञ्जनाप्रतिपाद्य एव न लक्षणादिना तद्वर्तमानं सम्भवा ।

(क) अतिशक्तिवाच्यस्य ध्वनेर्द्वौवपि अपरान्तरमकर्मितारपन्तानरुह्य वाच्यौ भेदौ लक्षणाभ्यां भवतः । तत्र वस्तुमात्रव्यङ्ग्यं लक्षणाया प्रयोजनार्थे नानुष्ठिते । न स व्यङ्ग्य इति लक्षणाया विषयः । चेत् सोऽपि तद्विवेकाद-मनुष्ठित्यर्थेन तत्र प्रयोजनान्तरकहेन तदर्थमवेक्ष्येन । तया वेदानवस्यैवाव-तरः । लक्षणादिमेव निषेध यल्लक्षणाभूलक्ष्यती हि वस्तुमात्रव्यङ्ग्यो भवति य, स व्य-चनयैव प्रयोजितोऽनवरति । न तामन्तेन कपि शक्तिरन्या त प्रयोजितुमर्हति न स व्य-चनाया शक्तिरभिधादिना विलक्षण ।

(ख) अभिधामूलकध्वने शब्दशक्तिमूलके भेदेऽनवकाशे इत्या-प्रसङ्गादिना एकस्मिन् अथ निवर्त्यन्ते । शब्दस्यानैकार्थवाचकत्वे सत्यपि तेषां

बहुनामार्थानां मध्ये केवलमेकमेवार्थं प्रकरणाद्यनुकूलं तत्राभिधा आह्वयति न च तदितरानर्थान् । एतेनेदं सिद्धं यन्नियन्त्रितार्थाच्छब्दाद् योऽर्थं प्रकरणादिनाद् 'गृह्यते' स तु अभिधेयोऽर्थो भवति अवशिष्टाश्च अन्यऽर्थ्या अभिधेया न भवन्ति । तेनामर्थानां या प्रतीतिरभिधेयार्थोपायमरे भवति सा व्यञ्जनया कार्यते । मुख्यार्थवाधाद्यभावात् तत्प्रतीतिं लक्षणा ॥ कारयितुमर्हत्येव न । तस्माद् नियन्त्रितार्थाद् व्यतिरिक्ता अर्था व्यज्या एव भवन्ति तेषां व्यञ्जनादिपदवात् । 'मद्रा'मनो हुरधिरौष्ठनोरि'त्यादिश्लोकं हि उद्घृष्टं प्रोक्तत्वाच्चायं—यद्वा राजपरकोऽर्थो यो हि प्रकरणादिना नियन्त्र्यते स अर्थोऽभिधेयोऽस्ति शिद्धं त व्यतिरिच्य राजपरको योऽर्थो द्वितीयः प्रतीयते ॥ प्रतीयमानोऽर्थो व्यस्य । स अर्थो व्यञ्जनयतिभिष्यति याति । न तमर्थमभिधा बोधयितुं समर्था जायते । राजपरकमर्थं समुपस्थाप्य तस्या विरतशक्तित्वात् । श्लेपेन राजपरकस्याप्यर्थस्य बोधो भवितुमर्हतीति कथनं न युक्तम् । श्लेपस्य प्रवृत्तिरतएव भवति यत्र वक्ता बहुन् अर्थान् युगपद् व्याहर्तुमभिलषते । यत्र हि एकस्मिन्नेवार्थे वस्तुना परं भवतिष्ठते तत्र व्यञ्जना अर्थान्तरमाभिव्यक्तं न च श्लेपस्तस्य तदतिरिक्तत्वात् । अभिधाद्यगम्यमर्थं या प्रकाशयति सा व्यञ्जना केन प्रकारेण अभिधादियु हि अन्तर्भवितुं शक्या ?

(ग) अर्थशक्तिमूलके ध्वनी वस्त्वलङ्कारयोर्व्यञ्जनया प्रतीतिर्भवति न चाभिधया । तत्रापि अभिधाया गतिरसम्भवा । प्रतीयमानयोर्वस्त्वलङ्कारयोः सङ्केतग्रहणीमात्राद्वत्त्वात् । अभिधा सङ्केतितमर्थमत्र बाधयति । तत्प्रतीत्यर्थं नाभिधोपासनावेच्यते न च तद्व्यवधानाया विगम्यार्था एवाकाङ्क्षयन्त । अत्र भावोऽयं कथास्य—प्रथमतः पदार्थं प्रतीयते, ततश्चास्त्वयतिरिक्तत्वात् वाक्यार्थं प्रकटीभवति, ततश्च वस्त्वलङ्कारयोः प्रतीतिः सञ्जायते । वाक्यादतिरिक्तत्वं मीमांसकानां हि सिद्धान्ती द्वी । प्रथमं 'अभिहितान्वयवाद' इत्यनेन नास्ति मथानो द्वितीयो हि 'अन्वितामिधानवाद' इत्यनेन नास्ति त्रिधुर । अभिधा प्रथमं पदान्तगतमर्थं बोधयति ततश्च तापया वाक्यार्थमुपस्थापयति नाभिधाया वाक्यार्थबोधनक्षमता सा तु पदार्थमात्रज्ञापने शक्तिं निदधानी यत्र अभिप्रायोऽस्ति अभिहितान्वयवादस्य । विचारितं सत्यस्मिन् अभिहितावयवादे, इदं स्फुटतयैव विदितं सञ्जायते यदर्थशक्तिमूलकं ध्वनी प्रतीयमानयोर्वस्त्वलङ्कारयोर्वाधानं न कदापि अभिधा कारयितुं प्रभवति न च तात्पर्यव । तयोर्द्वयोरपि अभिधायाभ्यां

स्पर्शयाश्चाविश्रम्भान् । चम्बलद्वारम्भस्य व्यङ्ग्यार्थस्य व्यञ्जनाविषयव्रमेतेन
मिदं किञ्च व्यञ्जनायाः पृथग् वृत्तित्वमपि निपन्नम् ।

(घ) अन्विताभिधानवाङ्म्यास्यमिप्रायोऽयं—अभिधा अन्वितामेवायं
प्रकाशयति न च वनन्वितमर्थम् । यदन्विताया दि चन्वितायमात्रप्रकाशनमन-
तामि तदा सा व्यङ्ग्यार्थं त केन प्रकारेण प्रकाशयितुं शक्नते यो हि वाक्यार्थ-
बोधानन्तरं प्रतीयते । व्यञ्जनावोच्यमानमर्थं व्यञ्ज्य न अभिधा पृच्छाश्रितो बोध-
यितुं शक्नो न च सा तात्पर्याया साहाय्यमपि गृह्यत्वा तं प्रकटयितुं शक्यते इत्ये-
तस्मात् कारणात् व्यञ्जना सर्वथैव स्वतन्त्रो व्यापारः । न अभिहितान्वयशब्देन स
व्यापारो निरस्तो भवितुमर्हति न चान्विताभिधानवाङ्म्येनैव ।

(ङ) यद्यपि व्यङ्ग्योऽर्थो नैमित्तिकोऽप्यस्ति परं स नैमित्तिको
व्यङ्ग्योऽर्थो यं शब्दं निमित्तं वेनादृशति स शब्दः कर्तृत्वेन तु नो प्रादुर्भा भवितुं
शक्योऽर्थस्याकार्यत्वात् । शब्दोऽर्थं प्रकाशयति ज्ञापयति वा केवलमन स
(शब्द) ज्ञापको मनोऽर्थश्च ज्ञाप्यः । परं शब्दस्य प्रकाशयता ज्ञानव्यवसायेनैव ।
सा च ज्ञानव्यवसायेन ज्ञाना वायते । यावद् व्यङ्ग्यार्थं प्रति कोऽपि शब्दो
नियतत्वेन निमित्तत्वाय न वक्ष्यते तावत् नैमित्तिकस्य (व्यङ्ग्यस्य) धर्मस्य प्रतीतिः
कृतः सम्भवेत् । व्यङ्ग्यार्थप्रतीति शब्दो ज्ञापककारनिमित्तं तु वर्तते परं तद्वया सा
निमित्तता व्यञ्जनां विना नोपपद्यते । यतो हि शब्दस्यैवायं बोधयति यदा स
वृत्तिसहायः स्यात् । शब्दोऽर्थप्रकाशनार्थं वृत्तिनिरूपणे । यथा वाच्योऽभिधेया,
लक्ष्यो लक्ष्यगया च प्रकाशने तथैव व्यङ्ग्योऽर्थोऽपि व्यञ्जनया प्रकाशने विना वृत्त
प्रकाशो न यानि कोऽपि तस्माद् व्यङ्ग्यार्थज्ञानाय शब्दवृत्तिः स्वीकार्यास्ति ।
अन्वया, शब्दो व्यङ्ग्यार्थस्य निमित्तनिनि कथनमप्यङ्गं स्यात् । चेद् विना
व्यापारमर्थं प्रति शब्दो निमित्तत्वेन मनो भवेत् तदभिधा लक्षणा च द्वे धरि
वैयर्थ्यं साधयाम् । एतेन विमर्शनेन च व्यञ्जनाया अभिधाभिधेयं विदुः ।

(च) द्युरित अभिधापि व्यङ्ग्यार्थं प्रकाशयितुं शक्नोति “दपरं द-
म शब्दार्थं” इत्येतन्म्यायादिनि चेत् तदपि न, “यपरं द-म शब्दः”
इत्येतस्य न्यायस्य “यदेव विधेयं तत्रैव तात्पर्यमिति” एतेनात्मब्रह्मं स्मरितव्यम् ।
प्रिविवाक्येषु क्रिया साहाय्येन मन्त्रितेन, तद्वत् एव कारकफलानि प्रयुज्यन्ते ।
प्रधानक्रियायाः मन्त्रद्वारा कारकायां स्वीयाः क्रिया अपि भवन्ति । यथा
‘शामानय’ इत्यत्र ‘शानयनम्’ प्रधानक्रियास्ति । ‘मोचालनञ्च’ गौगक्रिया ।

प्रधानक्रिया निर्वाहकारिण्या क्रियया साधं सम्बद्धत्वात् कारकेऽपि कश्चिदन्त-
साध्यासाधनेन सत्पश्यते । इत्यत्रापि किमपि वस्तु सिद्धरूपं भवन् किमपि च
साध्यरूपं सत् सम्प्रतिष्ठते । साध्यरूपेण (मीमांसकमतेन) अप्राप्तं भवति ।
अप्राप्तस्यैव सिद्धिरपेक्ष्यते । अद्वयद्वहगन्ध्यायेन तस्यैव विधानं क्रियते । तस्मात्
सिद्धयति चन्द्रशब्दस्य तात्पर्यं हि अप्राप्त एव निधीयते । तदेव व्यङ्ग्यार्थो न
शास्त्रस्य साध्योऽर्थः । एतन् व्यङ्ग्यार्थस्य कृते व्यङ्ग्यनाशपक्षत इत्यापातम् ।

(घ) 'विष भक्ष्य' इति यादृक्वाक्यस्य 'तस्य गृहेऽन्वहरणविष भक्षणा-
दपि दुष्टम्' इत्येष एवार्थः । यदेव विधेयं तत्रैव तात्पर्यमिति मीमांसकस्यापा-
तुक्त्यान्वयेऽनुपात्तशब्दार्थ एव तात्पर्यं न च प्रतीतमात्रे । एवं स्थिते
वाङ्मयार्थभिन्न-प्रतीतमानार्थनिमित्तेन व्यङ्ग्यनाया उपादानमितिम्

(ङ) शब्दध्वजानन्तरं सर्वविधानामपि वाक्यान्वयानां बोधोऽभिधेयै-
रज्ञानत इति चेत् तदा 'ध्रुतिश्चिद्वाक्यप्रकरणस्थानममात्राणां पूर्वपूर्वदकायस्य
निमित्तं जैमिनिमुने कथं मगच्छेत् ? अभिधायां सर्वाधिकारित्वस्याङ्गीकृत-
त्वेऽपि प्रकर्षार्थायाः कृते कुतोऽवकाशोऽस्ति चेत् ? यदि ध्रुतिश्चिद्वदि-
प्रतिपाद्येऽर्थेऽपि न कापि स्वस्वविशिष्टतास्ति तदा तत्प्रमहमेव मुधा ? तस्य
प्रमहमेन कस्य प्रयोगस्तस्य सिद्धिः स्यात् ? अर्थवत्तीयस्वतायास्तत्रैवमसिद्धत्वेन
तेषामुपादानमकिञ्चिद्विचरम् । नन्माद् व्यङ्ग्यार्थनिमित्तेन व्यङ्ग्यनाया प्रमहमे-
नित्यार्थम् ।

उपरि कृतैर्नैतेन त्रिमर्तनेन ध्वन्यव्यङ्ग्यनाप्रतिपाद्यत्वं व्यङ्ग्यार्थस्याभिधाया-
दपेक्षेऽप्येवम् निरूप्यम् । सप्रत्ययैश्चमपि स्फुटीक्रियते यद् व्यङ्ग्यार्थं धित-
त्वापादानामपि व्यवस्था नोपपद्यते । अतो व्यङ्ग्यनाया उपादानमपेक्ष्यत एव ।

(झ) व्यङ्ग्यार्थेऽभ्युपपत्तेः मध्येव, 'कुरु रश्मिम्' इत्यनयो पदयोर्विपर्य-
यत्वे, 'रश्मिङ्कुरु' इत्येकविध रूपं गते मायुक्त्याप्ये, 'चिद्गुरु' इत्यदस्य भगनाया-
दाश्रयतया अर्थान्वाद्योष उच्यते भवति । परमत्र न 'रश्मिम्' इत्येतस्य शाब्दस्य
न च 'कुरु' इत्यस्य शाब्दस्य वाक्याद्योऽस्ति 'भगनामेति । यदा हि अश्लीलाद्यो
वाक्योऽस्ति न, अभिधा विलास काव्यस्या तृतिवार्थार्थयोधिका च न तदा
भगनासारपाश्वर्त्यत्वं प्रमितिः कथं सम्भवा ? एव गम्यते, एतादृश प्रयोगोऽपि
काव्ये वर्तते केन प्रमहमेन भवितुं शक्य ? परं सर्वं एव सहृदयास्तादृशप्रयोगस्या

सम्पादयन्तान् वज्रनीयवस्तुपदयन्ति । अतोऽभिधा व्यनिगिच्य व्यञ्जनादाः
अपि श्रयशोधकदृष्टिबेन ग्रहण्यन्वेदयते ।

(अ) निन्दानियदोषयव्यग्रार्थमपि व्यञ्जनादा स्वीकृतान्वेदयते ।
श्रुतिऋषिवादिदेशा 'भूतान्ते मन्ति दोष' परं वारादीं भवन्ति ते गुणा—दृष्ट्यन्त-
भिधानं तदेव युक्तं भवति यदा व्यञ्जनाद्वाञ्छिते । अन्यथा न । 'आलिङ्गितं स
तन्द्रया कान्तं' एतन्ने कदे'स्यादौ पठितस्य 'कातं'र्थानि यतस्य पदस्य श्रुति-
कटुर प्रतीतिवेद्यमेव । तद्विधाया प्रतीतेरपि काव्यव्यञ्जनाया श्रुते कान्था वृत्तिः ?

(इ) पर्यायवाचीनि वृत्ति मन्ति पदानि । परं तेषां पर्यायवाचीनां
पदानां मध्ये विरलमेव किमपि पद क्वचिद् काव्ये निररा मीन्द्र्यं वर्णयति ।
तथा हि "द्वयं गतं सम्प्रति शौचनीयता समायामप्रार्थनया कपातिनः " इत्यत्र
निम्नपर्यायवाचिकपदोन्नेन पदं हि अद्भुतमेव मौन्दर्यं मृजति । चेत् तत् पदं
निहाय निम्नपर्यायवाचिकपिनाहीत्यादि पदं तत्र प्रयुज्येत तदा न तामौन्दर्यं
तत्र सम्भवम् । कपतिपदञ्जना मुन्दरता व्यञ्जनयैव गम्या भवति न वृत्त-
रेण नन्नाद् व्यञ्जयञ्जकभावोऽभ्युपेय एव । तद्वद्वाङ्मयेनैव अमायुवादीनां
नियदोषः कष्टवादीनामनियदोषमिषेतद् विभागकरणमुपपन्नता प्रपद्यते ।

(उ) वाच्योऽर्थं स्वान् इन्तिषन्तु प्रणि पृक्कृप एवाते नियतं स । न
हि 'गनोऽस्ममकं' इत्यादौ वाच्योऽर्थं क्वचिद्व्यथा भवति । प्रतीपमातस्तु
वर्ततऽनियतः । वाच्यव्यङ्ग्यार्थे रित्य भिन्नतापि व्यञ्जनाया उपादेयव्य प्रति-
ष्ठपयति ।

(ण) वाच्यो व्यङ्ग्यश्चाथो वस्तुनो नितान्तमिष्टः । 'नि रेषदुतचन्दन-
मि'यादौ यदा वाच्यो निर्दिष्टमस्ति तद् व्यङ्ग्यो निश्चायको हरयते । 'माम्बर्य-
नुष्मादं' इत्यादौ वाच्यं सहाय्यरूपं परं व्यङ्ग्योऽर्थो निश्चयरूपः । तदेव स्वरूप-
तं'स्य द्वावरि मिष्टौ । तयोर्मिष्टता स्वरूपत एव न कालन, आधपनो, निनिष्ठत,
कालत, मर्यादो, विषयतश्च प्राप्यते । वाच्यस्य प्रतीति इयम नञ्चि ततश्च
स्वरूपत, तत् कालमेदे रनेने । वाच्यं इन्द्रगत एव व्यङ्ग्यस्तु इन्द्रतदेक-
देशतदर्थवर्ममयतनागवश्च म आधदताऽपि मिष्टता गाहते । वाच्यस्य बोधो
व्यङ्ग्यरूपोऽर्थोऽनन्तदुष्टादनेन भवति परं व्यङ्ग्यस्य प्रत्येकमिष्टताप्रति-
मानमन्यदुतद्वानुद्वानेन वदिन यतस्नेजो निनिचनेतोऽस्मयुमयो । वाच्यार्थ-
स्य बोधो बोद्धव्यं कर्तुं इत्यतः परं व्यङ्ग्यार्थस्तु मङ्ग्यवेद्य एव । किञ्च वाच्ये

न चमत्कार प्रतीयते, व्यङ्ग्ये तु तस्य प्रतीति सचेतमा क्रियते तस्माद् 'वाच्य-
व्यङ्ग्ययो कार्य नैकम् । 'गतोऽस्तमक' इत्यादौ सख्याया (तस्य तस्य
जनस्य तत्तदर्थविगम्यमानतया) भिन्नतास्ति सापि वाच्य-व्यङ्ग्ययोर्विभिन्नता
स्पष्टीकरोति ।

“कस्म वा ण होइ रोसो” इत्यादिस्यलमुच्चैर्वाच्यस्य व्यङ्ग्यस्य च विषय-
भिन्नतामुपपादयति । तदेव व्यञ्जनाया प्राज्ञत्वमनेकधा सिद्धयति । न केवल-
वाच्यव्यङ्ग्ययोर्भिन्नत्वाद् व्यञ्जनाया महत्त्वमुपपद्यते अपि ॥ वाचक-व्यञ्ज-
कयोश्च भिन्नतापि तदीया विशिष्टतामुद्घोषयति । तथाहि—

(६) वाचकस्तु तमेवार्थं बोधयति यत्र तदीय सङ्केतग्रहः । परं
व्यञ्जकस्तु न तदपेक्षी । व्यञ्जकता न केवल शब्दे दृष्टा भवति सा तु अर्थेऽपि
निरर्थक्यार्णादौ च विलोक्यते ।

“वाणीरकुड्होड्डीन” इत्यादौ छेनत् स्फुगीभवति यत् व्यङ्ग्योऽर्थो नाभिधा
वृत्तेर्न च तात्पर्यवृत्तेरधीनतायामस्ति । एतेन तादृशार्थनिमित्तेन च व्यञ्जनाया
अङ्गीकरणत्वमपेक्षितं जायत । न प्रतीयमानस्यार्थस्यापलापनमुच्यते कदापि ।

(७) व्यङ्ग्यार्थस्य लक्षणावृत्तिरित्येतापि न । अस्मादपि कारणात्
व्यञ्जनाया अभ्युपगतिरनिवार्या भवति । लक्ष्यार्थं व्यङ्ग्यार्थयोर्भिन्नत्वेनावधारणे
मन्ति हेतव इमे—

(४) यद्यपि एकस्य शब्दस्यानेक लक्ष्यार्था भवितुं शक्या परं ते सर्वे
नियता एव भवन्ति । लक्ष्यार्थस्य प्रतानि सामीप्यादिनियतसम्बन्धाधारणैः
जायत न च सम्बन्धाधार विना । लक्षणा मुख्यार्थयोगमपद्यते । व्यङ्ग्यार्थेभ्यु
प्रकरणाद्यपेक्षिणा मुख्यार्थेन सह सम्बन्ध निश्चानोऽपि न सदा नियतत्वेन तद्वि-
धसम्बन्धमपेक्षते प्रतीयते च ।

(५) लक्षणा मुख्यार्थवाधे मति प्रयुज्यते यस्मै “अत्ता एत्थ ” इत्यादौ
मुख्यार्थवाधादर्चनात् सिद्धयन्तद् यद् व्यञ्जना तथाविधायामपि दशाया
प्रवर्तयताम्मानम् ।

(६) प्रदानप्रतीत्यर्थं लक्षणापि व्यञ्जनाधीयते परं व्यञ्जना न
तस्मादाव्यचिन्ताचिन्तना दृश्यते ।

(७) यथा अभिधा सङ्केतायत्ता यथा च लक्षणा मुख्यार्थवाधादिमम
प्रिकाधीना न तथा व्यञ्जना परवशा ।

(उ) व्यञ्जना न सर्वत्रभिधानपेक्षते न च सा सर्वत्र लक्षणा मेव । सा ह्यचिन् ह्यचिदात्मन्येव रमना न कामपि वृत्तिमवगम्यते । व्यञ्जकताया न सर्वत्र शब्दानुसरणशीलत्वान् तस्या सर्वतन्त्रम्बतन्त्रत्वमिदोक्तम् । अक्षरार्थभक्तनेत्र-
त्रिन्गाव्रलोकनादिगतत्वमपि व्यञ्जनाया प्रसिद्धमेव ।

(त) “अम्बाद्विद्विनिर्ग्राहो वाक्यार्थ एव वाच्य, वाक्यमेव च वाचकम्” इति येष्याहुः, तैरप्यविद्यापदपनिवै. पदपदार्थकल्पना कर्त्तव्येवे”ति निगद्य मन्मदाचार्येण कियत्या मयुरया वज्रोक्त्या व्यञ्जनाया वेदान्त्यभिमतत्त्वं साधितम् ।

(य) व्यङ्ग्यस्य प्रतीतेरनुमानागम्यत्वाच्च व्यञ्जनाया अभ्युपगमनमपेक्षितं सञ्जायते । व्यक्तिविवेककारो ‘अन धार्मिक’ इत्यादौ व्यङ्ग्यस्यानुमेयत्वं यद् प्रतिपादयामास तत् समीचीनं न । तत्रत्यस्य हेतोर्भ्यभिचारित्वात् । भीरुजनस्यापि प्रियाश्लेह-स्याभ्या- देशादिवशात् भयवत्स्थानग्रणि गमनं इत्यत एव तस्माच्च व्यङ्ग्यार्थो हि अनुमानघोष्यः ।

तदेवं व्यञ्जनाया उपादेयत्वं, तदीय महारं, तदीयं श्रेष्ठत्वं, तदीयं सर्ववृत्ति-
विश्रयशीलत्वं, तदीयं परोक्षार्थदर्शकत्वं तदीयमनिशयानम्बुशालित्वञ्च पूज्यतया निदधति ।

“निरोपच्युतचन्दनम्”, “कस्य वा न भवति रोषः”, “रामोऽस्मी भुवनेषु विक्रमगुणैः”, “म्यकारो ह्ययमेव”—इत्यादिषु श्लोकेषु यद्वद्व्युत्पन्नमवधानं सौन्दर्यं प्रवहति यद्य मयुरो रसस्तत्र सङ्घट्टैः पीयते तदर्थं सकलमपि सुधीर्ब्रगात् व्यञ्जनाग्रति स्वीयं कृतज्ञताञ्जलिमर्पयति ।

बभ्रुनः शब्देऽर्थे च लावण्यमिव तरलं यत् सर्वोत्तमं पावनतमं मधुरतमं सुन्दरतमं च तत्रमुल्लसति तत्माहित्यशास्त्रिण एव मार्गयितुमश्नन्ति । तन्मा-
गिनमिदं तत्प्राप्त्यर्थं यां परां मुदं स्रजति न तां तु किमप्यन्यत् स्रजद् हरयते ।
कवीश्वरान् लक्ष्योद्धार्य केनापि कोटिदोषमेव मुक्तमेवेदमभिनन्दनं कृतम्—

अवन्ति ते मुहुरिनो रममिदा कवीश्वराः ।

येषां नास्ति यदाकाये जरामरणजं भयम् ॥

वैदिकी संस्कृतिः

या वेदरमृतिशास्त्रविष्णुनिधरैर्पुष्टा सुर्यैर्मासपदा
 देवी सप्तदलकृता भगवता धीरोन संरक्षिता ।
 या वर्णाश्रमधर्मसारहृदया कामार्थमोक्षप्रदा
 मिथ्या विश्वहितैषिणी प्रियते सा वैदिकी संस्कृतिः ।

स्वकीयेभ्य आसेभ्य विनृपिनामहप्रपितामहादिभ्य जुपरम्पराया महाशास्त्र
 ब्रह्मचर्य देशभ्य जनता यान् आचारान् विचारान् व्यवहारान् संतिनीतिविद्या
 कार्यकलापशास्त्रादिभ्य आचरणे च परिणामाय नैज जीवनं यापयति त आचार-
 विचारादय एव 'संस्कृति' इत्येतेन शब्देन प्रोच्यन्ते ।

जनता जीवन-यापनप्रयोजनेन तादृशमेव सद्गुणं न जन वसर्गं पात २ जन
 मनोरजनमयस्य सत्त्वमयुष्यगन्धुनि बाह्य दत्त-दा-त-त-पर-दि-
 भवति । इह देशराष्ट्रादि जनताया बुद्धि-मानसे शरीरे मस्ति । च नियत-र-
 नैज प्रभावममोषं क्षिपति । सा तेषा तदेषा साक्षिष्यान् तदीयै मस्तरै र-
 जायते । तस्या तद्विधा संस्कृतिरैव मस्कृतिरिति सुधर्मयते ।

वसिष्ठ-पराशरादिभ्यः श्रुति-स्मृति-शास्त्रादिभिर्गोत्रोक्तानां भरतभूमिभ्रमना मान
 यानां मस्कृतिर्देवकी मस्कृतिरिति नाम्नाय सर्वत्र विद्युता । सा "जाना-गत
 स्वयया तदेकम्" (ऋग्वेद, १०।१२९।२) अथ च "सगच्छन् सद्य य स
 यो मनासि जानताम्" (ऋग्वेद, १०।१९१।२) इत्यवधिष्याम्य शास्त्राधा-
 राभ्य, विविधकलाकलितनिकेतनकृतवासानां प्रस्तर-वस्त्रिपु-तल-प्रोष्ठ-उद्य-
 शूर्य-तितत-अर्द्रादिकाम्यस्यातपरिच्छदनिषेधपराणां, प्रतिष्ठापितनानादुर्गमगर-
 प्रामनिचयानां, द्रव्यादीर-नयनीतायुतायौदनादिप्रचुरभोज्यपदार्थप्रयोगप्रदति-
 सकामानां, चीमोर्गाजिनकौतुम्भपरिधानाचारवर्णावृतवपुष्काणां, निष्करमपाश-
 कुरीर-प्रभृतिपुष्कलालङ्कारालङ्कृतानां गजादिपशुपालनरतचित्तानां, आकाङ्क्षित-
 सखलोदयानां विश्वोपकारिकर्मपरायणानां ज्ञान विज्ञानसम्पन्नानां यज्ञयागानुष्ठा-
 नप्रमाणानां कृषीवलानाम् आचरणेभ्य, किञ्च—

“इतं मे गते यमुने मरम्वति शुशुभि स्नानं सचता परं ध्याः...”

इत्यादिमन्त्रनिर्गतगन्धिगोप्यमानदेशान् वसन्त-श्रीष्म-वशांशरक्षेनन्-
दिगिरयद्वक्तृप्राप्त्यमानवानावरणाच्च स्ववदनोपादानानि बहूनि बहुविधानि च
समासाय सुवि लज्जेभ्योऽपि पगनन्दान् अनिन्याप्य विराजमानास्मि ।

इयं वैदिकी संस्कृतिरेव आध्यात्मिकी संस्कृतिर्वा भारतीय संस्कृतिरिय-
मिरीयते । तस्या वेद-ज्ञानप्रसन्नरूपिण्या भारतीयता महतीया विद्यतेऽर्थात्-
मानवान् । एषा संस्कृतिर्विश्वसंस्कृतिरिति रूपेण नभ्यामिहालक्ष्यमिहालक्ष्य-
व्यापारिणां प्रकाशकयज्ञाव्यवस्थानिष्ठत्वात् । सारने प्रवृत्ता मनमनान्तताया
मन्त्रदायानाञ्च मूर्ते स्थिरीभूय एषा निर्दिष्टा अतएव सर्वेषामपि सम्प्रदायानां
प्रतिपाद्यो विषय एव स एव य भारतीय संस्कृतिरिति नन्दति ।

एषान्-समयभेदेन भिन्ननामदशनापि भारतीय संस्कृतिः सुशुभ्रविशेषः स
स्वर्गनामदशनायां पूतनाञ्च न ज्ञाते । इदमेव कारणं यद् भारतीय
विश्वसंस्कृतिरेव सा सा वैदिकसंस्कृतिरिति विदितेऽस्मात् सा सा न तु
निष्पद्यते न ज्ञाततां गता इत्येते । येषां सादोषकित्वापि न सादया
वर्णाश्रमसंस्थायां तथैव सम्प्रदायं पद्यन्ति तान्तरिकतायां सा न सम्प्रदायः
कदापि स्वपथात् पादितुं प्रमूयते ।

यत्नं यत्नं न विरीयते तत्तन्निर्गतं देवतासुखादयति । तदपि न नि-
कर्मणि सततं मानवं दुस्वप्ति । स तदुत्तिष्ठन्तुपतितोऽनिश निर्दिष्टः ।
यत्नार्थककर्मणि तु तेभ्यो निमग्नं विद्यते । नाति मानवे निष्काममान-
मुद्राययन्ति । निष्कामेन वस्ते यदा रुचिरंति तदा रागद्वेषदिशः संपा-
शब्दभावाच्च मनोमुहं हित्वा दूरं पलायन्ते । मानवोऽनिर्वचनीया इति
मन्त्रानां जीवनस्य चमनमुद्देशमवतनमिषावति । भारतीयसंस्कृतौ निष्काम-
कर्मगीयः सर्वः उद्देशः प्रवृत्त्यञ्च सत्पद्यन्ते—

“तस्माद्भयं सततं कार्यं कर्म समाचरे ।

धर्मको ह्याचरेत् कर्म परमाप्नोति पूर्य” ॥

देवान्तरायासु संस्कृतिषु नैवे वैतिष्ठयम् । ताः सन्ति सकामकर्मसु रता
मागः । तस्माच्च ताः श्रेयसे कथ्यन्ते ।

सांसारिकान् भोगान् विहातुं न सा मानवमुपदिशति । किन्तु तेषामुपमो-
गोऽनात्मनिपूर्वमेव कार्यं इति सा काङ्क्षति । सा तामेव प्रवृत्तिमनुमन्यते या

निवृत्तिविधायिका भवेत् । वर्तमानाय सा श्लाघते परं नस्य सम्बन्धो भूतेन जुष्यमाण स्यात् भवेच्च तद्योगो भाविजीवनोन्नेता । एतस्यैवादर्शस्य सरसणाय वैशिष्टीयसंस्कृतिराश्रमवादिनी संस्कृतिरस्ति ।

ब्रह्मचर्यं हि कठिनतमं तपः । तद्वरणेन तेजस्वितित्वासद्वृद्धिस्वस्थता-
दिमप्यदामवाप्तिर्जायते । तत् तपश्च सु श्रेष्ठम् । न तस्य महिमानं किमप्यन्य-
दधिगन्तुं पारयति । अतस्तत् प्रशंसन् वेद आह—“ब्रह्मचर्येण सप्तमा
देवा सृष्टुमुपागत” ।

ब्रह्मचर्यस्य महत्त्वं भारतमेव प्रथममजानात् । तस्मादेव कारणात् तदीया
संस्कृतिर्ब्रह्मचर्यवादिनी संस्कृतिर्वर्तते ।

भारतीया संस्कृतिर्न भोगान् द्वेष्टि परं ते सर्वे भोगाः—विषया—चिन्तारपूर्वकं
गन्तव्यविषया विमृश्य भोगस्या ह्येतद्वरश्चक्षुपदिशति । तेषां विषयाणाम-
निग्रहनात् तु स्वपर्यवसायिकाच्च नेषु हि अविचारपूर्वकप्रवर्तनेन हानिरेव हानि-
र्भवति—इत्येतस्मात् कारणात् सा मानवमात्र सावधानं कुरुते । विषयोपभोग-
निषिद्धिर्नामाना मानवस्य प्रकृतिमधिक्यमतीति याऽनु अवगच्छति सा, अनप्य
सा नाशुभूलचित्तं नोपदिशति परं निग्रहीतुमेवादिशति । तस्मिन्ब्रह्मणमभ्यासेन
वैराग्येण च सम्भवमिति विचिन्त्य सा यमनियमादीनां योगसास्त्रप्रतिपादितानां
सिद्धान्तानामनुसरणाय सतत निर्दिशति । वस्तुत आर्यसंस्कृत्या गार्हस्थ्यश्रम-
व्यवस्था दुर्धर्षश्रम—वासनाशासनप्रयोजनेनाभ्युपगतास्ति न च विषयो-
पभोगाय ।

इदं जगत्, इमे सम्बन्धिनः, इमे पुत्रकलप्रादय इमाः सगपद्, इदं
भवनम्, इयं धरा, एषा च पृथुता यत् सिद्धिदयि तिष्ठति तत् सर्वमपि नियत-
मेकस्मिन्ब्रह्मणि परित्याज्यं स्यादिति भ्रुवम् । यदा सृष्टुरागमिष्यति तदा तत्
पुरा पुरो न किमपि कर्तुं प्रभविष्यति, तस्मिन् समये तु सर्वेषामुत्सर्ग-
कर्तव्य स्यादेव । एवंभूतायां स्थित्यामिदमेव वरं भवेद् यन्मृत्योः प्रागेव मोह-
मुग्धत्वा सर्वाण्यप्यनित्यानि वस्तूनि विहायात्मोपचिकीर्षुरदवीं प्रवेत् । एतस्या-
परिमयाया एव हेतोर्भारतीयसंस्कृतौ वानप्रस्थाश्रमस्य प्रतिष्ठा रङ्गोच्चरीभवति ।

वानप्रस्थाश्रम आध्यात्मिकभावनाया भूमिर्वर्तते । यथा क्षीप आलोकेन
समो विभूय प्रकाशं विकिरति तथैव सन्नटोद्भूतामुद्विग्नतां निरस्य वैश्वानसता
पुंति ज्ञानं सम्प्रापयति । कृतवानप्रस्थाश्रमप्रवेशो मानुषो न केवलमात्मश्रेय

आचारान् किन्तु स स्वकीयेन गद्गदानुभूतिवशेन योग्यतामात्रमर्थेन सक्रियेण च ज्ञानेन ज्ञानमानान्यस्य मलिनतामनाशमत्पनाय कर्तव्यं कर्म गन्तव्यं मार्गं प्रदर्शयति । अतः भारतीयसंस्कृत्या वानप्रस्थाश्रमन्यवस्था सर्वज्ञतत्त्वज्ञानकारिणः चन्द्रस्य समवनिष्टे ।

सन्नामाश्रम इन्द्रिय मानवो जीवनस्मान्द्य लक्ष्यमधिगच्छति । एत आश्रमो
मुनेदृग्मेव । दृष्ट्वा तामा यन्निवृत्तिर्दा जन्मव्रतमरणपाशाद्भिर्मुक्तिं
तदज्ञानाग्निमनमन्वरेण सम्भवा । तज्ज्ञानलाभाय भारतीय मस्कृति सन्ना
माश्रमवादिना भूवा विद्योने । निश्चयचनया विश्वजनीनाया भारतीयया
मस्कृदा एषा आश्रमवादिना समार मन्दग्यवस्थापयति उद्यमयति
चेत्तरं नरम् ।

समाप्तस्य मन्त्रालय तन्मयोत्थानाय, सुख-शान्तिपूर्वकं तस्य जावन जगति
 प्यर्थादादिपंत-प्रयोजनन वैदिकमस्तुथा वर्गं यवस्या कक्षितामि । तन्मिन्
 पनरन् माविषक तत्वं प्रधानतया द्दरने म इह मन्त्रनी 'ब्राह्म' इति, यत्र
 माविषरताम्वितं राजमं तत्त्वं प्रमुख म 'वृत्रिय' इति, यत्र रजोगुणवित्तिष्टस्य
 तमेष्ट-म्योन्मैरो वीष्यते म 'वैश्य' इति, यत्र च तमोगुण पृथ विघ्न सुत्ततया
 म 'शूद्र' इति निगद्यते । आपुनिर्तं मनोविज्ञानमियं विभज्यते-ज्ञांको द्विविध -
 उद्बुद्ध अनुद्बुद्धश्च । तत्रोद्बुद्धस्त्रिविध — ज्ञानप्रधान, क्रियाप्रधान, इच्छा
 प्रधानश्च । ये मस्तिर्केय समाज सेवन्ते ते माविषका जीवा ज्ञानप्रधानत्वाद्
 'ब्राह्मणा' इति कथ्यन्ते । ये बाहुबलेन समाजमाराधयितुमनमस्ते राजमजीवा
 क्रियाप्रधानत्वात् 'वृत्रिया' इति भाष्यन्ते, मौनिकदृष्टिमन्तस्तमप्रधाना राजम-
 जीवा 'वैश्या' इति उच्यन्ते, अनुद्बुद्धा प्राणिन तमोगुणप्रधाना 'शूद्रा'
 इति शस्यन्ते । मनुष्येषु ज्ञान, क्रिया, इच्छा इत्येते भावाः प्राप्यन्ते । इमान् पृथ
 भावान् ध्यात्य वर्गव्यवस्था-प्राप्ताह मन्तिष्टते ।

भारतीयममृत्युमिमन्ता वर्गन्दवस्या अर्थशक्तिं पङ्क्तिं दद्याति । धनेन पुमान्
मौनिकानि द्रव्याणि क्लेशं शक्नोति किन्तु न तेन मम सम्मानं क्लेशं प्रभवति ।
भारतीयममृत्युतिरभिलष्यते-यत्रना स्वस्वग्रहयनुमप्रेय समात्र सेवेन । मादृश
ज्ञानन, चरित्रा बनेन, वैरपा धनेन, शूद्राश्च सेवया च समात्रमुपकुर्वीत् ।
यदा कस्यापि कृते किमपि कर्तव्यं निर्णयते तदा तेन कर्तव्येन ममं तस्य

कोऽप्यधिकारोऽपि स्थिरीक्रियते । अयमधिकारो वस्तुन उपहारत्वेन मतः । भारतीयदृष्टिरधिप्रायः सम्मान-शासन-धन-क्रीडाभेदेन चतुर्षु भागेषु विभजते ।

ब्राह्मणाय कर्त्तुं यत्पल्लवोपलक्ष्ये सम्मानं प्रदत्तं किन्तु सम्मानमप्युद्वि-
हं यति अतः ब्राह्मणं प्रति भारतीयसंस्कृतेरयमुपदेशः —

“सम्मानाद् ब्राह्मणो नित्यमुद्विज्यते विषादिनः ।

अत्रियाय तत्कालं स्वरोद्देशेन यत्पारितोषिकत्वेन प्रदीयते तदस्ति शामनम् ।
परं शासनमपि मानदमुन्मादयति तस्मात् भारतीयसंस्कृतेस्तस्मात् स्था-
वरमिदम्—

‘क्षत्रो हि सुमहत्तेजो दुर्धरश्चाह्वतात्मभिः ।

धर्माद् विचलिते हन्ति नृपमेव सयान्धवम् ॥”

वैश्याय धनं तदधिकारत्वेन विधातुं परन्तु तदपि जनमोहयति अतः
उक्तम्—

“दद्याच्च सर्वभूतानामन्नमेव प्रयत्नतः ।”

शूद्रो हि दारीणः समाजं निषेवते । तद्दीया शक्तिस्तदेव । न मरय मविधे
ज्ञानं, न बलं, न धनम् । तस्मात् तत्कालं व्यापारोद्देशेन तदर्थं पारितोषिकत्वेना-
वकाशोऽस्ति । सर्वत्र विक्रमाय तस्मादपि सर्वत्रैव सौविध्यं प्रदत्तमेव हि
वर्ततेऽनुपदम् । स स्वोत्थानाय स्वतन्त्रः —

“शूद्रो ब्राह्मणतामेति ब्राह्मणश्चेति शूद्रताम् ।”

धनगतं ऋणवत् लघयितुं वर्णव्यवस्थायां प्रतिष्ठाप्रभुतासम्पदश्च नैकत्र
सन्निवेशितास्तांस्त्रीष्वपि वृथक् स्थाने व्यस्ततां समारोप्याः स्थापिताः । यत्र
प्रतिष्ठा प्रदत्ता तत्र प्रभुता सम्पन्नं दूरीकृते यत्र प्रभुता समर्पिता तत्र न प्रतिष्ठा न
सम्पदोपहृता । किञ्च यत्र सम्पत् प्रतिष्ठापिता तत्र प्रतिष्ठाप्रभुते द्वे अपि हते ।
प्रतिष्ठा सदैवैकान्येवा कृता । समाजस्य विकासं स्वार्थपरार्थयोरपि समन्वयेन
भवितुमर्हतीति भारतीयशास्त्रिणः श्लाघां विविधुः । तस्मात् तेषां सुपेक्षणां परार्थं
प्रमुखे स्थाने निधाय स्वार्थं परार्थसाधकत्वेन गौणमधिष्ठानमप्यामयात्तु ।
निष्कामा प्रवृत्तिः परार्थसाधयति, सकामा च स्वार्थम् । निष्कामभावेन समाज-
हिताचरणं ब्राह्मणचरित्रयोः कर्त्तव्यम् । सकामतयापि तद्वाराधनं वैश्यशूद्रयोः,
धर्मोपनाम्नोपगतम् । वर्णव्यवस्थायां इयं दृष्टिः ससारं रक्षितुमीष्टे । जगज्जनाना-
मौचित्यमेतद्यत्ते तां सर्वयितुं भारतीयसंस्कृतिनिर्दिष्टां वर्णव्यवस्थामुग्री-
कुर्यात् ।

आम्माकीनमद्यनन भारते योचनामयवातावरण वितृणोति । उच्चिनापय
मर्सेपि देशान्तरीयाश्च न स्व राष्ट्रमुच्चमयितु योजनानामानाय वितन्वाना अय
वीच्यन्ते क्वचित् पाञ्चवर्षिकी क्वचिद् द्वादशवर्षिकी योजना प्रवर्तमानावाप्यते ।
ताभिर्योजनाभिर्वन्ध-वन्धन, कुल्यावतन, सेतुप्रगटन, नल-कृषारचन, विविध-
यन्त्रशान्ताना मस्यापनम, औद्योगिकगारप्रतिष्ठापन, वैद्युच्छक्ते प्रसारणमित्या-
दिविद्याभ्यनेकानि महामहाविद्याङ्कान्युपक्रमगन्त्युपाक्रान्तानि हरयन्ते । एतासा
योजनाना प्रयोजन पार्थिवजैनबोपभोगपहचनं विहाय नान्यत् किमपि । मानवानां
भौतिक्या बुधो निवारणायानुष्ठीयमाना इमे उपक्रमा मन्ति कथनीयाः ।
किन्वाधुनिकयानया विज्ञानशिक्षया मानवरस्य चरमावस्थाद् विमुक्तीकृत ।
मानवनाम न पराङ्मुखीकृत । मार्गजनानमावनात पानिन । स स्व यावदि-
च्छति न तावत् स्वं वर्गं, यावत् न स्व वर्गं काङ्क्षति न तावत् स्वकीयं समाश्र-
मेवमेव यावदसौ स्वयमाश्रमभिरुपते न तावत् स्वकीयं राष्ट्रम् । परकीय-
वार्थ्यान्निवममात्र-राष्ट्राणा तु कर्तव्यानिदूरे निष्ठति । न राष्ट्रं राष्ट्रान्तरस्योत्थानं
विक्रयं मुक्त्वानि च मोक्षु क्षत्रनोति । तस्य सर्वान्यपि शस्त्रास्त्राणि नवनवानि
परराष्ट्रं परमगपदं विनाशयितुमुन्मूलयिषुञ्च स्ताननम्पादानं मावन्नेपं च मन्ति-
हन्ते । अपि किमियमेव मानउता ? किमेरैव उन्नततमा सम्यता ? किमयं
कश्चिद् विश्ववस्तुताया प्रकारः ? वैदिकी संस्कृतिर्न कदापि भौतिकवादिकामवि-
रोधिनी । सा तु परोक्षपांमहनविरोधिनी । तद्विषयव्यभिचानमिदमेव यक्षेद्या
वैज्ञानिकाना कार्याणा कर्तारि मानवं मानवताया उद्वेको न समुदितस्नदामि
मगपद्भिर्भि कार्ष्णिको लाम ? न प्रतिदिनं वृद्धि गच्छन्त्य इमा दुरन्ता दुष्टा
प्रमाथिन्यो भौतिक्य कामना मानव दुराचाराविवर्तयितु क्षमन्ते । मेमा अष्टा-
चारान् न पराङ्मुखीकर्तुमर्हन्ति । अस्वा पार्थिवताया एष स्वभावोऽस्ति यद् यदै-
वैका कामना पूर्तिमृच्छति तदैवेयमपरा कामना जनयति—

न जानु काम कामानामुपभोगेन क्षामयति ।

हविषा कृष्णवर्मेव नृय एवमिवदते ॥

तस्मात् तत्रानामक्षणीरेव निधेया । भारतीयमंस्कृतेरेष एवाभ्यन्तरिकोऽभिधाय ।

भारतीयमंस्कृत्या गुल्नमा योजना मानवस्य निमोऽमन्ति । प्रतीच्या
संस्कृति न्यायं क्षितयति, न्यायमि ध्यायति, विलम्बितं विमृश्यति परं सा
मानवताया उन्मीलने निमीलितनयना मूढा मुनेन स्वपिति ।

नात्र सशयो ददशन-वसनादिकाभावे मानुषेणानृतचारिणा विपथगमिना
भ्रष्टाचारनिषेदिना च भवितुं शक्यते—

‘बुभुक्षितं किञ्च करोति पापं, छाया भरा निष्करणा भवन्ति’—किन्तु
प्रचुरभोग्यभोग्योपस्करधारिणो नानाविधदिव्याम्बरशाटिन उच्चप्रामादनिवासि
नोऽनुलसुखविहारिणोऽपि निन्दनीयेषु कर्मसु रममाणा आमाद्यन्ते सर्वत्र । सतोऽपि
पुण्ड्र्याद् घनाञ्च नृसिं भजमानास्ते सर्वतो त्रिच सहस्रबाहवो भूधा कृपन्तो
वाच्यन्ते । तस्माद् भारतीया सस्कृतिरिमा प्रतीच्या सस्कृति न मानव-कल्याण
कारिणी परयति । मङ्गलमपि जगद्दयैतस्या प्रतीच्याया सस्कृते परिश्रान्त
परिह्वान्त नितरामशा-न्तमुद्विग्नञ्च वर्तते । एतदेतोर्निगिलमेव भुवन हाहाकार
विदधान ध्रुयते ।

मानवस्य निर्माण मानवताया निष्पादन शान्ते समुत्पादन विश्ववन्धुताया
आविर्भावन च भारतीया सस्कृति साधु जानाति । तद्वया सस्कारवादिता
उपर्यभिहिततत्त्वान्येव सूते । भारतीयसस्कृत्या विद्यमाना षोडशापि सस्कारा-
मानवजाते मानस्य सस्कृत्वन्ति परिमार्जन्ति च । तेषां प्रभाव प्रत्यक्षाप्रत्यक्षरीत्या
धिधि आत्मनि च निपतति । तेन धिधि सात्त्विकानां प्रकाशानां सञ्चारो भवितु-
मारभते आत्मा च भवति दृषीयान् । यस्मिन् मानवे सात्त्विकी धी , शुद्ध स्वच्छं
मनो बलवन् आत्मा वास कुर्वन्ति स एव विश्वस्य सेवां कर्तुं पारयति । अतः
भारतीयसस्कृतिस्तादृशैर्मार्गान्वैरलङ्क्यमाण विश्व दिग्गजे यादृशा मानवास्तदु-
द्धाराय उपचयन्ते । भारतीयसस्कृतेरयं विश्वास —

“इह चेद्देवेदीत् अथ सत्यमस्ति, न चेद्देवेदीत् महती विनष्टि ।”

भारतीयसस्कृतेर्मूलानुबन्धनानवगमनेनानेके छिद्रान्धेष्वपि आलोचका आचिपन्ति
यद् भारतीयसस्कृति स्वप्नस्य कल्पनायाश्च चञ्चला शोणीमप्यास्ते । ससारस्य
क्रियात्मिकया धारया सार्धं नास्ति नदीचोलिपष्टोऽपि सम्बन्धः । परमेष आशेषो
नाविद्यः । भारतीयसस्कृतिश्रवणाभ्यामिमामिला स्पृशति किन्तु मूर्खान्तरमभि-
व्याप्य निपीदति । आधुनिकताया मिहितचेतस्कापि सा पेक्षिकताया दृष्ट्या-
नास्ति । पदार्थविद्या शासनपद्धति-समाजव्यवस्था-शारीरशास्त्र-वार्तावास्तुकला-
युद्धविद्या-जननविज्ञानप्रभृतीनामविलानामपि विद्यानां कलानां विज्ञानानां
क्षेत्रेषु भारतीयसस्कृतेः पारङ्गतत्वं सर्वविदितमेव । वायुविज्ञानशक्त्या सा
कालावधनोर्ध्ववचान् उपयनि, सूर्यविज्ञानस्य साहाय्येन पदार्थस्वरूप परिवर्तयितु

मृयुञ्जयावन्तु सा मामर्घ्यंभरन्तुते । तदीया समाजव्यवस्था व्यक्तिविकासकारी
व्युत्कर्षाभ्युत्थरूढ्याय समाजस्य शुभ प्राधान्येनानुतिष्ठति । तदीयमर्थशास्त्र
समाजशास्त्रकारि न भूः । तद्वत्कृत्वाप्यत्र सचकान्ति ।

“उपार्जितानां वित्तानां त्याग एव हि रक्षयम् ।

तदागादरमभ्यानां परावाह उवाचममाम् ॥”

इयमिवाय सा समाजस्य पुरस्मान्महत्त्वमयी सम्मतिं प्रसीति । येन समाजस्य
विनानुद्दिन वृद्धिर्वायत ।

भारतीया सम्पत्तिर्न हरा उपचक्षिष्य निदधानि । सा तु तत्र नान्यं विदधाना
मानितरान् । सा मन्यत—

“अथ भानुषो रवन् पुष्पम्यामिधार्थम् ।

तस्मादभ्य वधो वीर सर्वार्थवत् उच्यते ॥”

सा कामयते—

“परमं शरदं हन जवम शरदं हनम् ।”

सा प्रार्थयते—

“भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा ।”

मानवस्वभावे प्रवृत्तिद्विविधा सत्ययने—कष्टमुखा वृत्तामुखा च । तादा
वृत्तत्वे कष्ट-विन्दुमुपमरति । सा विचरन्तु क्वापि पर तच्चिद मन्त्रे कष्टे स्थित
भवति । सा नात्र विरमति यावत् कष्टं न हनत । अस्या कष्टान् परित्रि
प्रधावति । सा वद्विद्विशी । द्वे लोके प्रवृत्ता द्विविधा सम्पत्तिं स्रजत ।
केन्द्रोन्मुनी प्रवृत्तिभारतीया सम्पत्तिं वृत्तान्मुखा च पश्चात्सम्पत्तिं जनयति ।
भारतीयसम्पत्तिराचरणप्रधानान्ति । तत्र अन्तर्ज्ञेयज्ञान, समाज-पञ्चतोग
समयुद्धि, वैदिकिकर्तव्यस्य त्यागपराता च सर्वक्रियन्ते । यद्यपिहिताचम्य
कृते शुद्धान्त करस्यापेक्षितत्वात् ।

इदमनुपदमेवोष्य यद् भारतीया सम्पत्तिर्न मौनिकनपरिपन्थिनी । केवल
तस्या हतमेव सम्पत्त्यन्तरस्य सद् मौनिकनपदयोगविशेषे वर्तते । भारतीयास्यक्त
मौनिकतापयोगप्रकार आप्यामिकतामस्तिष्ठेति पर सम्पत्त्यन्तरस्य मौनिक
तापयोगविधा तत्पृथग्विनि । भारतीयासम्पत्तिरेवाप्यामिकतामस्तिष्ठत मौनिकता
सर्वैरपि सत्परावपानिभिर्विद्विष्य प्रतीच्यै पुन पुन स्थाप्यते । “द्विष्टया ह्यद्

कै न इट टीच अस्” हत्यादिनामधेया ग्रन्था भूयोभूय सस्कृति वैदिकी प्रशसन्त
केन न धूयन्ते ।

अस्माकं धर्मस्यान्तराले, समाजव्यवस्थाया मूले, शिक्षाया गर्भे, कलाया
अन्त करणे च भारतीया सस्कृतिरिमा भव्या भावना विपति—

धर्मस्य ह्यापवर्गस्य नार्थोऽर्थोपकल्पते ।

नार्थस्य धर्मैकान्तस्य कामो लाभाय हि स्मृत ॥

कामस्य नेन्द्रियप्रीतिर्लाभो जीवेत यावता ।

जीवस्य तत्त्वज्ञानमा नार्थो यश्चेह कर्मभि ॥

भारतीया सस्कृति कर्मवादिनी । कर्म विना न गति । तदेव बन्धने पातयति
तदेव बन्धनान्मोचयति । न कदापि तस्माज्जुगुप्सेत—

न कर्मणामनारम्भास्तैष्कर्म्यं पुरयोऽश्नुते ।

न च संन्यसनादेव मिद्धि समधिगच्छति ॥

भारतीया सस्कृतिर्जन्मान्तरवादिनी । जगन्मध्ये प्राणिषु वीक्ष्यमाणा विविधता,
दुःखसुखादिक, दारिद्र्यमदारिद्र्य, रोगादिकमन्याश्च विपमता पूर्वजन्मकृतकर्म-
वशादेव समागता सन्ति—

“जातस्य हि भ्रुवो मृत्युर्ध्रुव जन्म मृतस्य च ।”

भारतीयसस्कृतिराचागवादिनी । सा ज्ञानादाचार ज्यायासमवगच्छति । न
सा तथा विद्वांस सभाजयति यथाचारदन्तम्—

“कदाचार नर वदा न पुनन्ति कदाचन ।

न देवा न घन नेज्या नाधीतिर्न महान्वय ” ॥

अहह भारतीयसस्कृतिप्रपूर्णमाणा ग्रन्था सदाचार मेवितु कियन्मपुरया
गिरयोपदिशन्ति—

आयु ईश्वर स्रवति वपुषो भिन्नकुम्भादिवाम्भ

को विश्वाम प्रहरति कदा मूर्कमर्मा कृतान्त ।

मान्य पन्था विषय विपतो दूषितो मानवानां

कस्याणाय प्रभवति सखे च-पुराचार एक ॥

भारतीयसस्कृतेर्वैशिष्ट्यमिदमपर यत् सा मानुषान्ते सम्मान करोति ।

“या देवी सर्वभूतेषु मानुरूपेण सन्निविता”, “स्त्रिय समस्तास्तव देवि भेदा ”

ह्यादिवाच्येति अस्या सस्कृतेरुच्चैर्नारी सम्मानभावनानुद्दिशति ।

पूरा चान्या विशिष्टतास्या यदियं विचारमहिप्पुता भवति । सा स्वर्कीयान् विचारान् प्रकाशयितुं नदुर्षं सर्वान् ग्रन्थि स्वानन्वय प्रयच्छति । भारतेऽत एव तु नृपिष्ठानां चादाना मनानाञ्च दर्शनं भवति । को न जन इह ईश्वरवादानां श्रवणवेदे पौरुषेयत्वापांस्तेयत्ववाद-देहवाद-गुण्यवादादिष्वन् गतयो वादान् शृणोति ।

भारतीयमस्कृत्यै मदैव मय्य रोचते । यत्र विद्या यत्र ज्ञानं यत्र प्रकाश- स्तदेव सा प्रीतिः । तत्रैव सा रमते न तत्रोऽन्यत् किमपि द्यामानं जानति ।

मेव तरोवनममन्वा रपागउरेन्वा पूना 'मर्वं मनु इदं ब्रह्म' इत्युत्तिन् मर्वे श्रद्धावतीकान् समदर्शिता भारतीया मस्कृति मवारस्य मर्वस्वयि मस्कृतिषु श्रेष्ठा । यत्राय मय-यवन इरद-अन्द पारद-कागोडादिदशाना मस्कृतन काग्वाननगहो विलिखितो नत्रेय वैदिकमस्कृति-विषयवैदिक्यनी देपूयमाना मर्वत्रोति मवार स्वर्कीयमनन्दमाधारणी प्रभुतामारेपदन्ती विद्याजित मप्रनोद विवृगमते ।

प्राप्यते परब्रह्म परमेश्वर —

अप्यामज्ञाननिष्ठाऽन्विल्लहितकलापोपिणी पुण्यरूपा

विद्यानामेकगोर्हं कनिकमुद्विजुर्विषयनाहित्यनम्वद् ।

देशमवाप्त्य प्रतिष्ठाऽऽगमनिगमनिषिर्गौरं चार्थवाने

मर्वेषा रविम्य सा स्वमुवननिविले भायता मस्कृतिर्न ॥

